Генрик Літвін

З НАРОДУ РУСЬКОГО

Шляхта Київщини, Волині
та Брацлавщини 1569–1649 рр.

ДУХ І ЛІТЕРА

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ
СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА

УДК 947.7:929.52″1569-1649″

Л 641

Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини 1569–1649 рр. / Пер. з польської. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2015. – 616 с. ISBN 978-966-378-430-4

Книжка є результатом двадцятилітніх зацікавлень автора ранньомодерною українською історією. В центрі його досліджень – шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини. Автор пов'язує в густе мереживо роди, родини, клани, фокусує увагу не лише на представниках еліти, а й вихоплює у минулого цілком пересічних осіб. Він ретельно аналізує, як бідніли та збагачувалися окремі роди, а водночас – як земля конвертувалася в нематеріальне багатство – престиж у спільноті. Автор також торкається низки контроверсійних питань перебування українських теренів у складі Речі Посполитої. Це передусім – політична та культурна «полонізації» української шляхти, експансія польської шляхти на Схід тощо. Виникає досить цілісна картина – як зі своєрідної автономії руських земель у Речі Посполитій Двох Народів постає та утверджується «третій руський народ» як рівноправний суб'єкт федерації.

Видання книги стало можливим за підтримки Інституту Книги

Видавці: *Костянтин Сігов та Леонід Фінберг*

Переклад: *Леся Лисенко*
Науковий редактор: *Наталя Старченко*
Літературний редактор та коректор: *Тетяна Шкарупа*
Верстка: *Ірина Риндюк*
Дизайн обкладинки: *Світлана Невдащенко*

ISBN 978-966-378-430-4

Зміст

Передмова I

Народи Першої Речі Посполитої 5

Від Люблінської унії до третього поділу Речі Посполитої.
Річ Посполита – Україна. Нарис політичних подій 60

Руська спільнота у Речі Посполитій у 1569–1648 рр. 106

Покатоличення руської шляхти та асиміляційні процеси
в Україні у 1569–1648 рр. 114

Землеволодіння Православної та Католицької Церкви
обох обрядів на Київщині у світлі скарбових і судових
актів 1569–1648 рр. 141

Правовий статус Православної та Унійної
Церков у Речі Посполитій у XVII ст. 168

Конфесійна структура київської шляхти у 1569–1648 рр. 183

Київський хорунжий викладає рації генералові єзуїтів. Лист
Реміяна Єльця до Вінченцо Карафи 1647 р. про
плани заснування університету в Ксаверові на Київщині 230

Панські роди Київщини. 1569–1648 рр. Майновий статус 243

Панські роди Брацлавщини 1569–1648 рр. Суспільний та
майновий статус 324

Зв'язки еліти Великого князівства Литовського з Київщиною у 1569–1648 рр. 366

Просторова структура Київського воєводства та її вплив на політичне та суспільне життя шляхти у 1569–1648 рр. 382

Кредитні трансакції, «держання» землі та клієнтарна система на Київщині у першій половині XVII ст. Зондування 399

Київщина, Волинь і Брацлавщина у 1569 р. Між унією та інкорпорацією 414

Київщина, Волинь і Брацлавщина у боротьбі угруповань під час другого безкоролів'я у 1574–1576 рр. 437

Представники Київщини, Волині та Брацлавщини на сеймах за доби Стефана Баторія 455

Магнатські угруповання на Київщині 1569–1648 рр. 492

«Осадженням великих міст Україну прикрасив». Розвиток прикордонних маєтків коронного великого гетьмана Станіслава Конєцпольського 528

Список скорочень 540

Географічний покажчик 541

Іменний покажчик 560

Шановні читачі!

Я дуже радий запропонувати вам україномовну версію своїх досліджень, які писалися протягом двадцяти років. Вони – результат (ще далекий від завершення) мого захоплення українською історією, особливо історією руської шляхти, еліти України-Русі, та її політичними, суспільними й культурними здобутками. У пропонованих текстах здебільшого представлено період між Люблінською унією (1569 р.) та серединою XVII ст. Українська історіографія 1648 р. окреслює зазвичай як початок Національно-визвольної війни, відтворюючи в такий спосіб радянські шаблони, натомість польська історіографія пропонує для тих подій скромнішу назву – повстання Хмельницького.

У російській, радянській, а також в українській історіографії цей період історії України – і давніше, і нині – найчастіше маркують словосполученням «під владою Польщі». Схема опису тієї доби утвердилася в офіційному імперському та церковному дискурсі ще на початку XIX ст. В її основі – боротьба православ'я (здебільшого духовенства та міських братств) з унією та козаччини з польсько-шляхетським гнобленням (у російських виданнях наголошувався прикметник «польське», у радянських вживалося поняття «панська Польща»). Лише історики незалежної України почали демонтаж цього стереотипу та помітили історичну роль руської шляхти, яку над Дніпром називають «українською шляхтою», що є певним спрощенням – цього терміна не знайдемо в джерелах тієї доби, але він допомагає уникнути непорозумінь, пов'язаних зі складною долею визначення «руський».

Отже, колективним героєм цієї книжки є українська шляхта, яка сама себе найчастіше називала «руською». У представлених у цій книжці дослідженнях об'єктом зацікавлень автора було постання й еволюція територіальної, адміністративної та правової спільноти, що сформувалася після Люблінської унії в межах Київського, Волинського та Брацлавського воєводств завдяки т. зв. «інкорпораційним привілеям», наданим Зигмунтом Августом, які були певною поступкою за лояльність князів і шляхти цих теренів у процесі їх переходу від Великого князівства Литовського до Польської Корони. Руська шляхта використала наданий історією шанс і отримала права, які по суті творили з трьох названих воєводств автономну територію (1635 р. до них долучилося Чернігівське воєводство). У 1569–1648 рр. на означення цих земель використовували різні назви, і хоча жодна з них не закріпилася у повсякденному житті, тамтешня шляхта, мабуть, найохочіше вживала термін «Князівство Руське».

В історіографії, що стосується тієї доби та території, існує чимало стереотипів, які довелося суттєво перевіряти. В одній зі статей збірника читачеві запропонована полеміка з міфом про швидке й мало не тотальне покатоличення руської шляхти після Люблінської унії. Проте виявилося, що православні – представники «панів» і зем'ян, вже не кажучи про бояр – щонайменше до

середини XVII ст. залишалися здебільшого вірними вірі предків. Подібна історія відбувалася і з іншими поширеними стереотипами про минуле: явища, що лежали в підґрунті цих уявлень, існували, але їхня розповсюдженість та інтенсивність часто переоцінювалися, а подеколи й абсолютизувалися. Це стосується цілої низки тверджень – про експансію польської шляхти на Схід, всевладдя магнатів у межах клієнтарної системи, абсолютне домінування князів над шляхтою, обсяги політичної та культурної полонізації, а також ототожнення «руськості» з православ'ям, а «польськості» – з католицтвом. Усі ці питання, розглянуті через лупу детальних досліджень, в основі яких – джерела другої половини XVI – першої половини XVII ст., виявляються набагато складнішими, ніж уявлялося попередникам. Їхній аналіз потребує врахування численних нюансів.

Руська шляхта у 1569–1648 рр. була, як видається, справжнім господарем на землях трьох воєводств – своєрідної руської автономії в Короні. Вона зберегла право вирішального голосу в політичних суперечках і послідовно реалізувала ідею «третього народу Речі Посполитої», тобто, інакше кажучи, перетворення руських князівств на третій рівноправний суб'єкт польсько-литовської федерації. На цьому шляху руська шляхта досягла значних успіхів. У середині XVII ст. шляхта всієї Речі Посполитої була, напевно, ментально готова до таких змін, що засвідчує виданий Яном Казимиром 1649 р. королівський диплом (тобто, інакше кажучи, розпорядження центральної виконавчої влади), де вжито такі формулювання: «Сповіщаємо цим листом, нашим привілеєм, тепер і на майбутні часи, що об'єднання польського, литовського й руського поштивих народів у цій Речі Посполитій є найбільшою твердинею» (АЮЗР 2/1, с. 371). Цій програмі у 1648 р. було протиставлено інший руський політичний проект, який запропонувало козацтво, власне, його еліта (що часто мала шляхетське походження) на чолі з Богданом Хмельницьким. Він – спочатку ще нечіткий – еволюціонував у напрямку створення окремої держави, в якій елітою мала би бути козацька старшина. Руська шляхта висловилася за збереження зв'язку з Річчю Посполитою. Водночас вона невтомно намагалася долучити до своєї концепції козацьку еліту (Адам Кисіль, Юрій Немирич, Гадяцька угода). А проте ці два проекти частіше протиставлялися, ніж взаємодіяли. Як наслідок, козацький проект значною мірою «перехопила» Москва, проінтерпретувавши його як «об'єднання під берлом російського царя». Тривале підпорядкування більшої частини України Москві, що стало результатом цих змін, значно послабило позиції руської шляхти в Речі Посполитій. Після «козацьких війн» вона вже не спромоглася відновити свою політичну позицію окремого політичного суб'єкта.

Генрик Літвін

НАРОДИ ПЕРШОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ*

Вступ

У міркуваннях про національну свідомість у Середньовіччі та Новому часі незрідка натрапляємо на непорозуміння. Воно полягає у перенесенні понять і цінностей, вироблених у XIX і XX ст., на дослідження ментальності людей давнішої доби.

Найчастіше це роблять публіцисти, але іноді й історики приписують народам XV чи XVII ст. почуття, прагнення та ідеології, «вигадані» народженим лише у XIX ст. націоналізмом.

Чинники, що впливають на творення національної спільноти, завжди однакові – чи то у Середньовіччі, чи то сьогодні. Проте інтенсивність їхньої дії неоднакова. Важливість сформованого такими елементами почуття єдності в різні часи була різною на тлі інших суспільних зв'язків (наприклад, станових), які нині вже послабилися. Скажімо, розбишака доби Людовіка XIV міг більшою мірою почуватися гасконцем і шляхтичем, аніж французом, але його французькість здебільшого формувалася за тією ж схемою, що й нині. Проте з однакових елементів можна скласти різні пазли, тому національну свідомість Середніх віків або Нового часу потрібно реконструювати, а не заштовхувати її в рамки понять, що їх дослідник сам і задає.

---

* *Narody Pierwszej Rzeczypospolitej*, w: *Tradycje polityczne dawnej Polski*, red. A. Sucheni-Grabowska, A. Dybkowska, Warszawa, 1993, s. 168–218.

Є ще одна пастка, в яку потрапляють публіцисти та історики: вилучення із сукупності досліджуваних явищ тих, що не мають продовження за нашого часу. Інколи ми занадто глибоко занурюємося у пошуки коріння сучасних націй, а водночас ігноруємо існування тих народів, що не досягнули зрілої модерної форми.

Обох небезпек можна уникнути, окремо аналізуючи вплив кожного націєтворчого чинника. У літературі з цього предмета наявний вичерпний їх каталог. Спираючись на висновки багатьох авторів, можемо твердити, що почуття національної належності складається з таких елементів: мовної спільності, спільності минулого (державних традицій), походження (крові), релігії, держави й таких елементів, як культ власних ознак, солідарність щодо інших, поширеність стереотипів про себе та стереотипу «чужого», міф початку, самоназва, зв'язок із територією та культурна осібність. Оскільки в основі наступних наших міркувань лежить насамперед доробок історіографії, тож її досягнення, окрім того, й визначені рамки цієї статті, змушують обмежитися аналізом найважливіших зв'язків: територіально-правової спільності (що виступає замість державної), спільності мови та походження, державотворчих традицій і міфів початку, насамкінець – конфесійної спільності. Доведеться зайнятися докладніше саме дискусійними питаннями – за допомогою інших, досліджених краще.

Однак у такий спосіб ми можемо розглядати історію лише тих народів, які в давній Речі Посполитій займали цілісну територію й мали повну станову структуру. Надалі ми називатимемо їх «осілими». Розпорошені народи перебували у зовсім іншій ситуації. Їх сприймали та помічали насамперед за критерієм іншості на певній території. Їхню історію в Речі Посполитій ми обговоримо окремо у частині другій «Розпорошені народи», а матеріал буде впорядковано за схемою етносу[1].

Представлені тут міркування не претендують на статус синтези. Це пропозиція – і конструктивна, і дослідницька. Автор сподівається, що вони могли б стати одним із вихідних пунктів дискусії стосовно минулого білорусів, литовців, поляків, українців (а може, й інших народів/націй), справжнього диспуту істориків, а не, як це часто буває, сваркою політиків, які користуються аргументами, повисмикуваними з історичного арсеналу.

Частина перша

Осілі народи

I. Територіально-правові спільноти

Структурі сучасної держави притаманна уніфікація; натомість у давній Речі Посполитій кожна її територіальна одиниця більшою чи меншою мірою зберігала устроєво-правну окремішність, яка, проте, не суперечила цілісності держави. Спробуймо розглянути окремі елементи такої структури.

Велика Польща та Мала Польща

Зрозуміло, що витоки окремішності цих двох провінцій беруть початок за доби регіональної роздробленості, коли вони були окремими державними організмами. Після об'єднання відмінності зберігалися, а мешканців Познанського та Каліського воєводств називали поляками (лише згодом великополянами) на противагу населенню Краківської землі (пізніше – Малої Польщі), до якої належали Краківське, Сандомирське й постале у XV ст. Люблінське воєводства. Між обома регіонами зберігався політичний поділ, який особливо увиразнився внаслідок суперечки щодо правонаступництва після смерті Казимира Великого. Символом такої окремішності можна визнати той факт, що 1440 р. Владислав III на час свого перебування в Угорщині призначив незалежних намісників для Великої (Войцєх Мальскі) та Малої (Ян з Чижова) Польщі. У цей період до Великої Польщі вже зараховували Куяви, а також Сєрадзьке та Ленчицьке воєводства.

Помітні також істотні відмінності у царині права. Статути Казимира Великого було укладено у 1350–1365 рр. окремо для кожного регіону. Розбіжності у судочинстві, що випливали з цього факту, вдалося вирівняти (хоча й не до кінця) лише у XV ст., коли в судах усієї країни почали застосовувати підготовлені на підставі малопольського статуту *dygesta* (правовий кодекс, упорядкований за тематичним принципом). Цереквіцько-нешавські статути також є

насправді двома різними законодавчими актами для своїх регіонів. Лише загальнодержавний привілей Яна Ольбрахта (1496), що затверджував нешавський акт, скасував це роздвоєння.

У XVI ст. такі розбіжності нівелювалися дедалі більше. Проте сліди поділів залишилися. Під час сеймів вибирали посольського маршалка по черзі з Малої Польщі, Великої Польщі та Литви, за цією ж схемою відбувалися окремі *сеймові* сесії. Коронний трибунал судив великопольські справи у Пьотркові, а малопольські в Любліні. В єзуїтських каталогах членів ордену, в рубриці *Patri*, де йшлося про їхнє походження, послідовно вирізнялися поняття *Maior* і *Minor Polonia*[2]. До середини XVII ст. уряди[3] земських сенаторів цих провінцій на практиці були зарезервовані для місцевих магнатів, хоча інколи й траплялися «перескоки» між регіонами. Уже від середини XVI ст. почуття єдності обох цих частин Корони було дуже міцним. Однак залишки традиційної окремішності все ще відчувалися аж до кінця існування Речі Посполитої.

Червона Русь

Галицьку Русь було приєднано до Польщі внаслідок угод і походів Казимира Великого у 1340–1366 рр. Проте фактично вона зберігала значну самостійність, функціонуючи як Руське Королівство (*Regnum Russiae*) відповідно до давніх звичаїв у царині права й устрою. Процес зрощення цих земель із Польщею розпочався внаслідок повторного захоплення Галицької Русі (разом із Поділлям і Белзькою землею) у 1387 р. після періоду угорського впливу. Лише 1434 р. Львівсько-Галицька Русь і Поділля отримали привілей, який поширював дію польського права на ці землі, внаслідок чого там постали виборні земські суди та сеймиковий устрій. 1462 р. шляхту Белзької землі також урівняли в правах з польською. Проте ця устроєво-правна уніфікація не була примусовою. Вона випливала з прагнень доти упослідженої у правовому плані руської шляхти урівнятися з польською гербовою братією. Уже в XVI ст. окремішність червоноруських земель зберігалася лише в царині традиції. Устроєво-правні відмінності стерлися.

Навіть радіус дії генерального руського сеймика у Вишні охоплював лише частину Руського воєводства. Холмський, белзький і подільський сеймики не присилали на нього своїх послів. Напевно, саме такий поділ руських земель, приєднаних у XIV ст., і неоднаковість шляхів, якими рухалися Поділля, Холмщина, Белжчина та Львівсько-Галицька Русь, спричинилися до того, що правова уніфікація на цих територіях відбувалася швидко. Проте залишалися переконання щодо регіональної окремішності цих земель. Саме з ними пов'язані терміни «Русь», «руські землі», «руська шляхта», «руські сеймики», «руські посли».

Мазовія

Об'єднання польських земель, яке відбулося у XIV ст., не торкнулося мазовецьких князівств. Вони залишилися окремими державами під урядуванням П'ястівської династії, хоча й у ленній залежності від «краківського короля». Вимирання мазовецьких П'ястів дало володарям Польщі змогу почергово долучити ці землі до королівських володінь: Гостинську та Равську в 1462 р., Сохачевську в 1476 р., Плоцьку в 1495 р. й нарешті Черсько-Варшавську Мазовію у 1526 р. Інкорпорацію XV ст. супроводило запровадження польського судочинства та управління, а приєднані землі отримували статус воєводств (Равське, Плоцьке). Трохи інший вигляд мала остаточна ліквідація державної самостійності Мазовії після 1526 р. Від 1526 до 1529 рр. влада перейшла до рук короля на правах, які можна охарактеризувати як персональну унію між Короною і Мазовією, а інкорпорація відбулася 1529 р. Мазовецькі посли увійшли до складу Посольської ізби[4] загального коронного сейму, сенатори засідали у королівській раді. Було ліквідовано фінансову та військову самостійність. Проте Мазовія зберегла окремий судоустрій, що спирався на підготовлений у 1529 р. звід місцевих прав. Із її земель було створено воєводство, але воєвода мав водночас посаду *vicegerensa* (суто номінальну), тобто королівського намісника, що була неначе замінником втраченої державності. До 1540 р. діяв мазовецький сейм, щоправда, лише як судовий орган.

Судоустрій Мазовії швидко уподібнювався до польського, виявом чого були чергові кодифікації – мазовецькі статути 1532 і 1540 рр. Зрештою у 1576 р. мазури долучилися до «права посполитого», водночас була скасована «*vicegerentia*». Проте збереглися деякі розбіжності у царині карного та процесуального судочинства. Ці питання було впорядковано сеймовою конституцією «*Звичаї Мазовецького воєводства*» 1576 р.

У XVII ст. ще живою була пам'ять про мазовецьку окремішність. Залишалися розбіжності у судовому праві, а також назва «Мазовецьке князівство», що мало символічний сенс. Мазури охоче наголошували на відмінностях, що стосувалися конфесійних питань. Від 1525 р. законодавчу силу тут мав едикт, спрямований проти поширення протестантизму, підтверджений згодом польськими королями. Зрештою, у Варшаві діяв генеральний сеймик, у якому брали участь посли земель Мазовецького воєводства, іноді також Плоцького, Равського і навіть Підляського. Проте дієвість цих чинників ефективно послаблювало те, що Вази перетворили Варшаву на власну резиденцію та столицю держави, пришвидшуючи в такий спосіб уніфікаційні процеси в Мазовії.

Королівська Пруссія

Територіально-правова самостійність Королівської Пруссії була залишковим явищем після існування держави хрестоносців. Владу Ордену на цій території було усунуто під час тридцятирічної війни, але інституційну спадкоємність забезпечував Прусський союз і його контакти з польським королем. Нащадки пруссів, німців, поморян і поляків вважали себе членами прусської спільноти, яка охоплювала обидві сформовані після Торунського миру 1466 р. частини колишніх володінь Ордену.

Із формального боку вся Пруссія підпорядкувалася владі польського короля у 1454 р. Фактично це трапилося лише у 1466 р., до того ж тільки стосовно західної частини (Королівська Пруссія). Східна частина залишилася у ленній залежності (Пруссія Орденська, пізніше Княжа).

Література з цього предмета по-різному оцінює сутність зв'язку між Польщею та Королівською Пруссією. Для нас важливою є тогочасна інтерпретація самих мешканців, які говорили, що «вони – окремішній край з окремішніми правами, [...] а з Короною їх пов'язує тільки персона короля»[5]. І справді, у 1466–1526 рр. тут діяла відмінна, цілковито місцева устроєво-правна система. Із польською вона була схожа тільки наявністю воєводств і урядів воєводи та каштеляна. Лише «Ординація Прусського Князівства» (*Ordynacja Księstwa Pruskiego*) Зиґмунта Старого 1526 р. зблизила обидві державні структури, започаткувавши воєводські сеймики, делегати яких разом із делегатами міст повинні були утворювати прусський сейм. Однак це не змінило суті правових зв'язків між Пруссією та Короною. Злам відбувся на Люблінському сеймі 1569 р. На той час обидва організми до певної міри зрослися. Прусський сейм перетворився на генеральний сеймик, посли долучилися до коронних послів, а сенатори потрапили до сенату Речі Посполитої. Проте залишилося чимало суттєвих розбіжностей.

Існували певні відмінності в устрої цих земель. Великі міста Пруссії делегували своїх представників до вищої палати загального (генерального) сеймика, а менші міста – до нижчої. Ця провінція упродовж іще всього XVII ст. обстоювала власну фінансову самостійність, опорою якої було виключне право загального (генерального) сеймика схвалювати податки, що залишалися під контролем прусського підскарбія. Зрештою, була й «зіниця свободи» пруссів – індиґенат[6], тобто своєрідне прусське «громадянство»[7], яке відкривало двері до політичних прав, можливості отримувати уряди та бенефіції – і світські, й церковні.

У Королівській Пруссії панувало місцеве судове право (хелмінське), що зумовлювало інший, аніж у Польщі, судовий устрій. Коротко кажучи: земський суд тут був лавничим судом, а ґродську юрисдикцію здійснював воєвода. Другорядні розбіжності можна було б ще довго перераховувати.

Важливим елементом прусської спільноти було підтримання зв'язків із орденською (згодом княжою) частиною краю. Обидві частини Пруссії уклали в 1528 р. монетарний союз, вели спільну

митну політику. Індиґенат також мав загальнопрусський характер. Ці зв'язки почали слабнути, наприкінці XVI ст. від них залишилися самі рештки.

Після 1569 р. окремішність Королівської Пруссії поступово послаблювалася. У 1581 р. тут було запроваджено польську податкову систему. Через чотири роки пруси визнали Коронний трибунал своєю апеляційною інстанцією. Дедалі менш суворо дотримувалися засад прусського *індиґенату* й дедалі легше було прибульцям із коронних земель отримати права мешканців Пруссії. Нові й нові прецеденти порушували скарбово-податкову незалежність загального (генерального) сеймика. Уніфікація прогресувала, але прусські відмінності зберігалися більшою чи меншою мірою аж до поділів Польщі.

Інфлянти

Інфлянти як частина Речі Посполитої та Курляндія як її лен – це залишки держави ордену мечоносців. Його криза у середині XVI ст., а також небезпека з боку Росії, Швеції та Данії схилили мешканців цих земель укласти т. зв. Віленську угоду 1561 р. Згідно з нею Інфлянти переходили під владу польського короля, а Курляндія ставала його леном. Монарх залишався на той час практично єдиним елементом, що пов'язував Інфлянти з Короною та Литвою.

У 1566 р. спадкоємці ордену мечоносців уклали парламентську унію з Великим князівством Литовським. Інфлянти мали направляти послів на литовські сейми. Шляхта з цих теренів отримала рівні права з литовською. Проте було затверджено старі привілеї «країни лівів», залишено її самостійну правничо-судову систему й засади індиґенату. Було запроваджено посаду адміністратора як очільника уряду.

У 1569 р. Люблінський унійний сейм вирішив: Інфлянти будуть частиною Речі Посполитої, а не окремо Литви чи Корони. Однак не було ухвалено жодних конкретних правових норм, і на практиці й далі діяли ухвали 1566 р. Тільки втручання Стефана Баторія змінило

цей стан. Конституція 1582 р. запровадила устроєво-правну систему на зразок прусської (крайовий сеймик із залученням представників міст, власне судове право, земські лавничі суди, ґродська юрисдикція в руках президентів – відповідників воєвод тощо). Самостійність Інфлянтів ішла навіть далі, оскільки було запроваджено уряд адміністратора (губернатора) та загальнокрайові судові з'їзди як апеляційний трибунал. Наступний законодавчий акт – «Постанова інфлянтської землі» (*Postanowienie ziemi inflanckiej*, 1589 р.) – регулював засади польсько-литовської рівноправності в краю над Двіною, встановлюючи поділ компетенції міністрів Обох Народів Речі Посполитої, а також вакансій між громадянами Корони, Литви та Інфлянтів. Наступні «Інфлянтські ординації» (*Ordynacje inflanckie*) 1598 і 1607 рр. зміцнили цей зв'язок. Представників Інфлянтів було «запрошено» брати участь у вальних (загальних) сеймах як послів від сеймика в Кесі (Цесісі). Край було поділено на воєводства з правом участі воєвод і каштелянів у сенаті, рекомендовано провести кодифікацію прав, водночас запроваджено алодіальну власність (спадкову власність по чоловічій і жіночій лінії) шляхетських земельних маєтків за польським зразком.

Не всіх правових норм, однак, дотримувано на практиці. Фактична окремішність Інфлянтів йшла далі, ніж це випливало із сеймових конституцій. Зрештою від 1621 р. більшу частину Інфлянтів (аж до Двіни) зайняла Швеція, що підтвердив Оливський мир 1660 р. Окраєць, який залишився в Речі Посполитій, польські Інфлянти, отримали у 1677 р. конституцію, на підставі якої тут було запроваджено польський судоустрій і литовське право – III статут 1588 р. Розбіжності, які залишалися після цього, випливали зі спільного польсько-литовського врядування краєм (почергове надходження податків до коронної та литовської скарбниці, підтвердження актів двома печатками). Польські Інфлянти стали Інфлянтським воєводством, територіально-правові відмінності якого майже цілковито обмежувалися тепер назвою – Князівство Інфлянтське.

Волинь і Київщина

Ці землі стали частиною Корони у 1569 р. під час Люблінського унійного сейму. Зиґмунт Авґуст видав тоді два інкорпораційні акти: один – для Волинського та Брацлавського воєводств, а другий – для Київського воєводства. Їхній зміст був майже ідентичним. Шляхту цих воєводств було наділено повнотою привілеїв коронної гербової шляхти. Водночас було гарантовано непорушність території, визнання руських князівських титулів[8] і вилучення шляхти з-під дії обов'язкових у коронних землях екзекуційних сеймових ухвал[9]. На Волині та Київщині й надалі діяв II Литовський статут 1566 р. Внаслідок цього було збережено давній судоустрій – дуже наближений до польського, але все ж відмінний (наприклад, ґродська юрисдикція на Київщині залишилася в руках воєводи). Тобто три воєводства було включено до Корони, але вони зберегли істотні риси устроєво-правної окремішності.

Згодом Короні дістався ще один територіальний набуток на сході – Чернігівщина. Це сталося внаслідок переможних війн із Московією, що закінчилися перемир'ям у Деуліні (1618 р.) і Полянівським миром (1634 р.). Спочатку ці землі було віддано під управління королевича Владислава (1620 р.). Після його вступу на трон статус Чернігівщини визначили дві почергові «ординації» у 1633 і 1635 рр. Вона отримала статус воєводства, були запроваджені сеймик, земські та ґродські суди, польська ієрархія земських урядів. Нове воєводство, проте, було долучено до «Київського права та статуту» («права і статуту київського») (тобто II статуту), а уряд ґродського старости поєднано (як у Києві) з урядом воєводи.

Устроєво-правна окремішність воєводств, які називали «інкорпорованими», тривала довго. У 1578 р. для цих земель було створено окремий апеляційний Трибунал, який мав провадити роботу в Луцьку. Проте ця інституція була витвором польського звичаєвого права. Шляхетські спільноти Волині та Київщини на той час не були готові забезпечити належне функціонування цієї судової інституції і тому – а не внаслідок уніфікаційного тиску – три воєводства долучилися до Коронного трибуналу (1589, 1590 рр.). Це, своєю чергою,

спричинилося до поширення впливів польського права на східні землі Корони[10].

Місцеві ієрархії земських урядників, які спочатку відрізнялися від коронних, із плином часу уподібнилися до них. Однак і тут збереглися відмінності – продовжували існувати уряди городничого, ключника, мостовничого.

Руські князі захистили легальність своїх титулів, хоча це й суперечило егалітарним законам Корони. Під час боротьби у сеймі в 1638–1641 рр. було скасовано тільки іноземні князівські титули, надані після Люблінської унії.

У королівській канцелярії був уряд руського писаря; руською мовою велися окремі книги записів для «інкорпорованих» воєводств – Волинська метрика (до 1673 р.).

Ідея територіально-правової окремішності східних земель Корони отримала своє найвище вираження в акті Гадяцької унії, де проголошувалося створення Князівства Руського – третього рівноправного члена Речі Посполитої поряд із Короною та Литвою (1658 р.). Проте слід наголосити, що цей важливий акт практично не було впроваджено в життя. Через десять років кривавої війни, розпочатої повстанням Хмельницького, це вже стало неможливим.

Історики найчастіше говорять про інкорпорацію Волині і Київщини до Корони. Проте серед руської шляхти у першій половині XVII ст. було поширене переконання, що цей зв'язок із Короною має характер унії. Коли сеймики посилалися на права, що випливали зі специфічного статусу східних земель Корони, то називали «привілеї унії» (*przywilej unijej*). Шляхта цих земель трактувала їх як окреме від Корони ціле, називаючи його «Руськими воєводствами», «воєводствами українними», «нашими краями», «краями, які свої права мають, руським способом писані». Київ називали «столицею українною». Слова привілею 1569 р. говорили про приєднання «вільних до вільних, рівних до рівних», і русини посилалися на це твердження[11]. «Наші предки *Sarmatae Rossi*, – говорив на сеймі 1641 р. Адам Кисіль, – *ad Sarmatas Polonos libere accesserunt*[12]».

Слід визнати, що думка руської шляхти мала реальні підстави. Привілей, який неточно називають інкорпораційним, і справді мож-

на розуміти як акт, що затверджує двосторонню угоду. У кінцевих формулюваннях стверджується, що букві привілею «жодні привілеї, жодні статути чи сеймові конституції не зможуть шкодити і ні в чому її применшувати», а дотримання цих засад повинна гарантувати коронаційна присяга короля. У такий спосіб згаданий акт отримав статус норми вищого порядку, яка має конституційний характер, а королівська присяга згідно з логікою польського державного устрою перетворювала його на суспільну угоду (порушення монархом коронаційної присяги надавало підданим право на спротив). Особливість цього привілею унаочнює його порівняння з актом інкорпорації Підляшшя[13]. Тоді як у першому варіанті король гарантує окремішність, у другому – він стверджує невідворотність реституції та реінтеграції, а кінцеві формулювання не згадують про королівську присягу.

Квазідержавний статус «воєводств українних» підтверджує й те, що за ними визнавалася територіальна цілісність. Про це свідчить, з одного боку, «інкорпораційний привілей», а з іншого – долучення відвойованої в Московії Чернігівщини «до київського права і статуту». Після 1635 р. шляхта включає ці землі в поняття «наші краї», «руські воєводства»[14].

Територіально-правова окремішність «земель українних» майже непорушно тривала протягом першої половини XVII ст. Воєнні десятиліття у другій половині століття і поділ України між Московією та Річчю Посполитою (Андрусівське перемир’я 1667 р., підтверджене миром Ґжимултовського 1686 р.) завдали їй останнього удару, хоча формально ця окремішність існувала аж до поділів Польщі. Проте вона стала номінальною.

Велике князівство Литовське

Після Кревської унії (1385 р.) протягом наступних майже 200 років історія Польщі та Литви міцно переплелася. Проте державна окремішність Великого князівства Литовського (ВКЛ) зберігалася, а взаємний зв’язок був персональною унією[15]. Лише після Люблінської унії було об’єднано державні органи.

У 1569 р. було укладено компроміс. Корона прагнула інкорпорації, ВКЛ – вільної конфедерації. Внаслідок цього утворився союз двох держав, у якому спільним мав бути сейм і король, обраний на спільних виборах і коронований у Кракові як володар обох країн, спільними були гроші та зовнішня політика. Окремими були канцелярія та міністерські уряди, військо, скарбниця. У ВКЛ діяло місцеве право (II Литовський статут), а акт унії, затверджуючи всі давні привілеї, санкціонував відмінний від польського суспільний устрій, у якому поділ на стани був нечітким. Унія зберегла два державні організми, створюючи третій – Річ Посполиту. Її органи – це сейм і король. Усе інше залишилося коронним або «литовським».

Затверджений Зиґмунтом III Вазою у 1588 р. III статут трактував Велике князівство Литовське як цілковито самостійну державу і взагалі не згадував про унію. Згідно з ним коронних мешканців треба було вважати іноземцями. Лише у королівському привілеї, який затверджував Статут, зазначалося, що він «не повинен ні в чому суперечити унії»[16]. По суті Статут не розривав союз обох держав, але з певністю наголошував на їхній окремішності.

Литвини часто виявляли свою самостійність. Інколи це загрожувало політиці Речі Посполитої, прикладом чого можуть бути спроби ухиляння від участі у виборах короля (1575, 1587 рр.). У XVII ст. прижився звичай скликання т. зв. *Віленської конвокації*, що майже дорівнювало відтворенню скасованих актом унії вальних (загальних) сеймів ВКЛ. Віленські з'їзди засідали у двох колах – сенаторському та шляхетському (рицарському). Вони не мали функцій генерального сеймика, бо не передували сеймові. Їхня законодавча компетенція була дуже обмежена.

Литвини не пристосовувалися до засад унії й у зовнішній політиці. Вона мала бути спільною. Однак запис, що стосувався цього питання, інтерпретувався у ширшому значенні. Слова «посли у важливих справах в іноземні краї посилатися повинні лише з відома і за спільною радою Обох Народів»[17] трактувалися як такі, що санкціонують цілковиту самостійність у «менш важливих» справах і зобов'язують лише до консультацій щодо інших. Звичай-

но, це була крайня інтерпретація і посилалися на неї зрідка. Однак у 1627 р. ВКЛ уклала окреме перемир'я зі Швецією, війська якої тоді плюндрували Королівську Пруссію, а під час періодів безкоролів'я 1632 і 1648 рр. на віленській конвокації навіть ухвалювали рішення посилати власні посольства до іноземних країн. А ведення литовською канцелярією справ із Московією було визнаною нормою. У 1593 р. особливою конституцією панам-радам ВКЛ дозволено приймати московські посольства за відсутності короля.

«Єдина Річ Посполита, яка із двох держав і двох народів в один люд з'єдналася і сполучилася»[18] – це не стільки факт, скільки мрія творців унії; мрія, яка у XVII ст. напевно не була здійснена. Державність Великого князівства Литовського збереглася, хоча й у вужчій формі. Наголошувалося на окремішності, але прагнення відділитися не були популярні. Їхній найвідоміший прояв – литовсько-шведська Кейданська угода 1655 р., яка встановлювала унію зі Швецією, – залишилася винятком і навіть у ВКЛ була оцінена як акт зради.

II. Мовні та етнічні спільноти

У XVI і XVII ст., як і раніше, ідентифікація з певною етнічною групою була здебільшого пов'язана із належністю до мовної спільноти. Власне, окремо перше від другого не існувало. Навіть якщо мову й було відкинуто культуротворчим прошарком суспільства (наприклад, литовську), вона залишалася доказом первісної окремішності. Тому найбільша частина наших міркувань у цьому розділі буде присвячена мовним спільнотам.

Саме тоді, коли Інфлянти були частиною Речі Посполитої, виробилася латиська мова. Іще за Середніх віків існували чотири передлатиські етнічні групи, що користувалися власними діалектами. Сели та семигали (земгали) були поглинуті летгалами у XIV і XV ст. Уже від початку XVII ст. перекази свідчать про єдиний народ «лотавів»-латишів. Власне, латиською розмовляли лише селяни. У латишів не було корінної шляхти. Внаслідок конфесійного

різноманіття (протестантизм, католицизм тощо) саме мова була підвалиною їхньої окремішності. Завдяки їй вони збереглися.

У XVII ст. ще зберігали втрачену пізніше мовну окремішність ліви, народ угро-фінського походження, назва якого дала початок назві Інфлянти (Лівонія).

У тому ж XVII ст. зникла прусська мова (балтійської групи). Пруси, завойовані хрестоносцями, довго опиралися мовній германізації, але вже у XVI ст. зберігалися лише залишкові форми їхньої мови. Природною мовою цієї спільноти стала німецька, а на деяких територіях – ще й польська. Разом із діалектом зникло й відчуття етнічної окремішності.

Зовсім інакше сталося з іще одним балтійським народом – литовцями. Вони користувалися двома діалектами. У XVI і XVII ст. відмінності між ними були настільки значними, що сучасні дослідники говорять про дві окремі мови – литовську та жмудську. Литовська шляхта спершу (XIV–XV ст.) зазнала рутенізації, а згодом (XVI–XVII ст.) – полонізації. Рідні діалекти залишилися у вжитку лише серед селян. Їхньому зникненню протидіяли місіонерські ініціативи і протестантів, і католиків. Обидві церкви готували священиків, які могли би проводити євангелізацію народною мовою. Завдяки цьому литовська мова збереглася, хоча й залишилася лише місцевим, селянським виразником окремішності, тоді як шляхта «вживала польської».

А от німецька була мовою багатьох спільнот. Її вплив часто поширювався незалежно від етнічних зв’язків. Вона стала «народною» мовою мешканців Інфлянтів – нащадків німців, балтів, скандинавів, а також населення Пруссії, яке складалося і з етнічних німців, і з пруссів, поморян, поляків. Вона була мовою німецьких поселенців у Великій Польщі, яка поєднувала їх із побратимами, які мешкали у Священній Римській імперії германської нації. Нею користувалися міщани німецького походження у Литві, Русі та Польщі, хоча їхній зв’язок з Німеччиною насправді був ілюзорним. Тож не скрізь і не обов’язково німецька відігравала «націєтворчу» роль. Для мешканців Пруссії та Інфлянтів вона була символом окремішності стосовно поляків, але самі прусси зовсім не праг-

нули «розчинитися» у німецькій стихії. Емігрантів зі Священної Римської імперії вважали радше саксонцями, баварцями тощо, а не німцями. Своєю чергою, поляки, не перебираючи, вкидали до німецького казана також шведів і данців. Отже, бачимо, що німецька мовна окремішність виконувала – залежно від території, середовища та особи, яка належала до цієї спільноти, – найрізноманітніші функції. Німецькомовний мешканець Пруссії виразно відчував свою відмінність від поляка, але водночас прибулець із Німеччини міг легко ідентифікувати себе як прусса – громадянина Речі Посполитої.

У Речі Посполитій XVI і XVII ст. поле застосування німецької мови потроху звужувалося. Поширена серед міщан ще у першій половині XV ст., вона у наступних століттях зазнавала систематичного витіснення. У Великій Польщі мова збереглася завдяки Реформації, що прийшла з Німеччини, але на інших теренах мешканці міст мовно сполонізувалися. У Королівській Пруссії, попри експансію польської, позиції німецької мови були сильними до 1569 р. Після цієї дати інтенсивність політичних контактів сприяла мовній полонізації прусської шляхти, тоді як міщани чинили опір цьому процесові. Як наслідок, у 1651 р., коли під час засідань генерального сеймика в Ґрудзьондзі виступали міські депутати, шляхта вимагала, щоб вони говорили польською, бо «не всі однаково добре розмовляють німецькою»[19] (мешканці міст, звісно, добре знали обидві мови, а німецьку вживали саме для наголошення на своїй окремішності). В Інфлянтах процеси полонізації відбувалися легше ще й тому, що від 20-х рр. XVII ст. тільки невеличка частина цього краю залишалася у межах Речі Посполитої. Тож ординації 1582, 1598, 1607 рр., що стосувалися Інфлянтів, визнавали мовою урядування німецьку, а вже Конституція 1677 р. санкціонувала вживання польської, і це було підтвердженням фактичного стану, а не адміністративним примусом.

Вплив руської мови на націєтворчі процеси у давній Речі Посполитій також неоднозначний. Потрібно насамперед зазначити два можливих кути зору. Сучасний поділ східнослов’янських мов спонукає до досліджень процесу диференціації білоруської та української мови. У цьому контексті ми можемо вказати на істотні

відмінності діалектів уже в XIV або XV ст. Проте це не суперечить твердженню, що у свідомості мешканців Речі Посполитої XVI чи XVII ст. існувала одна руська мова (тут я оминаю питання функціонування літургійної старослов'янської мови). Стосовно цього оцінки поляків, литвинів і самих русинів збігаються.

Ситуація ускладнюється тим, що протягом певного періоду (злам XVI і XVII ст.) руська мова одночасно ідентифікувала етнічних русинів (без розрізнення українців і білорусів) і була мовою адміністрації Великого князівства Литовського. У тексті III статуту (1588 р.) знаходимо знакові слова: «Не якоюсь чужою мовою, а своєю власною права написані маємо»[20]. Тож виступи на захист руської мови ми можемо залежно від ситуації інтерпретувати як вияв литовської або руської окремішності. І це ще не кінець. Руська мова була мовою адміністрації на Волині та Київщині, що вирізняло їх серед інших земель Корони, натомість підтримувало зв'язки з Великим князівством Литовським.

Тепер треба відповісти собі на запитання, хто користувався руською мовою. Її масово вживали селяни на руських землях Великого князівства Литовського, на Волині та Україні й частково на Червоній Русі та Підляшші. На цих же територіях руською говорили мешканці міст (але зазвичай не патриціат). Нарешті, руська шляхта, яка ще наприкінці XVI ст. розмовляла руською, у першій половині наступного століття частково цілком сполонізувалася, а частково стала двомовною.

Історії руської мови в Речі Посполитій притаманна неабияка динаміка, бо вона зазнавала водночас періодів експансії та упадку. Якщо шляхта часто відкидає її, переходячи на польську, то татари, волохи, греки й тисячі польських селян, які переселялися в Україну в XVII і XVIII ст., мовно рутенізувалися.

У XVIII ст. руська мова перестала бути мовою адміністрації й на Волині та Україні, й у Великому князівстві Литовському. Витискання її із цих позицій польською мовою було повільним процесом, який розпочався ще у XVI ст. У першій половині XVII ст. було чимало виступів шляхти на захист особливого статусу руської мови. В останні десятиріччя цього століття судові акти на всіх згаданих

територіях писалися вже виключно польською. До певної міри це санкціонувала ухвала т. зв. Варшавської конференції 1697 р., що визнавала польську мовою адміністрації у Великому князівстві Литовському.

Із цих побіжних згадок щодо окремих мов, які перебували в ужитку в давній Речі Посполитій, вимальовується картина експансії тогочасної польської мови. Однак це твердження вимагає пояснень. Польська мова у XVII ст. стала мовою майже всієї шляхти Речі Посполитої, навіть якщо якась її частина залишилася двомовною. Ця експансія поширилася й на міста, охопивши населення німецького, руського, литовського походження, а ще й волоського, вірменського, єврейського тощо. Водночас польськомовні села можна побачити практично тільки на етнічних польських територіях та їхніх прикордоннях.

У такій ситуації польська – як і інші мови – відігравала подвійну роль у творенні суспільних зв'язків. Вона була мовою «політичного народу», який охоплював шляхту всієї Речі Посполитої та частину міського патриціату (горизонтальні зв'язки), й водночас здійснювала інтеграційну функцію щодо польської етнічної спільноти (вертикальні зв'язки). Про існування вертикального виміру свідчить історія «шведського нашестя», коли селяни з власної ініціативи ставали до бою поруч із шляхтою в ім'я солідарності проти чужих. Розрізнення «своїх» і «чужих» мало відбуватися за критерієм спільності мови та релігії.

Отже, польська мовна спільнота мала два виміри, які у XVII ст. слід розглядати окремо, хоча ця ситуація містить засновки пізніших змін, внаслідок яких ксьондз Мейштович, який мешкав на зламі XIX і XX ст., хоч і вважав себе литвином, почував спільність із польським, а не литовським селянином[21].

Польська як мова етнічної спільноти не була монолітною. Наявність діалектів поєднувалася з поділами на землі. Уродженці Малої Польщі, в чиїй мові не було «мазурських» фонетичних особливостей, могли «почути» свою інакшість щодо вихідців із Великої Польщі, мові яких ці особливості були притаманні. Ще більшою була діалектна окремішність мешканців Мазовії.

Повертаючись до теми експансії польської мови, слід наголосити, що вона не була наслідком якихось дій, що мали би примусовий чи адміністративний характер. Вона постає як природний процес. Навіть шляхта, яка домагалася вживання німецької або руської як мов урядування, формулювала ці вимоги польською. Мовна спільнота тоді (у XVII ст.) не була аргументом у територіальних суперечках. Про це не говорилося, наприклад, під час обґрунтування польських прав на Силезію чи Княжу Пруссію (де мешкало чимало мазурів). Істотнішими були правові питання та історичні обґрунтування. Держава й пальцем не поворушила, щоб мовно полонізувати литовських чи руських селян. Як писав Януш Тазбір, шляхту не обходило, якою мовою говорять її піддані[22]. Навіть у королівському місті Кракові польські міщани, яких турбувала проблема застосування польської мови у проповідях в Маріацькому костелі, тривалий час марно домагалися від монарха втрутитися в її розв’язання. Мовна полонізація відбувалася природним шляхом, хоча, звісно, була зумовлена конфігурацією політичних сил у Речі Посполитій.

Поступове зникнення мовних спільнот, що охоплювали всі суспільні стани, а також функціонування у Речі Посполитій XVI і XVII ст. територіально-правових спільнот послаблювало або й зовсім нівелювало етнічні зв’язки. Зникли пруси, а утворилася спільнота мешканців Пруссії. Етнічні поляки, русини, литовці становили тільки частину спільнот, які так називалися. Проте політики та публіцисти інколи посилалися на зв’язки «руської», «польської», «литовської крові». Русини також наголошували на своїй етнічній окремішності від поляків і московитів (але ми не зустрічаємо у XVII ст. згадок про етнічне розмежування білорусів та українців). Поляки й литовці теж виводили свою родову генеалогію. Чистоту таких декларацій зіпсувало поширення ідеології сарматизму, а разом із нею теорії про спільне походження всієї шляхти Речі Посполитої. Про це ми поговоримо в наступному, третьому, розділі.

III. Спільнота державних традицій. Міфи початку

Історія і міфи – це дві цінності, які за Нового часу створили тісно сплетений вузол, який неможливо розв'язати. Минулі події мали для тогочасних людей величезне значення. Історична свідомість визначала ставлення до теперішнього. Проте її формували не лише факти, а й легенди.

Ресурс польської традиції державності творили перекази про Лєха, Крака, Ванду чи П'яста, а ще – історія династій, П'ястівської та Ягеллонської. Спільність минулого найефективніше зміцнювала гордість за певні діяння поляків. Аж до XVI ст. автори хронік особливо наголошували на значенні зламу, яким було прийняття християнства Мєшком I, а також заслуги у християнізації лехітів, насамперед у Литві.

Наприкінці XVI ст. історики та публіцисти почали віддавати першість іншому досягненню – створенню держави на засадах громадянської свободи (передбаченої найчастіше для шляхти). Обидва ці історичні звершення справедливо пов'язували з польською ініціативою й авторством, ідеологізуючи у такий спосіб ці досягнення в національному дусі.

Державні традиції Речі Посполитої були цінністю, на яку орієнтувалися не лише шляхта. І в міщанській літературі помітні сліди гордості за звершення предків, відчуття єдності з героями минулого, хоча вони походили зі шляхетського стану чи навіть монарших династій. Такі почуття можемо приписати міщанам із Корони (до 1569 р.) і частково патриціату Русі та Пруссії. Наразі ніхто не може відповісти на питання, якою могла бути історична свідомість селян Нового часу, а це важлива та цікава проблема.

Не було намагань нав'язати польські державні традиції іншим громадянам Речі Посполитої. У Литві до Люблінської унії усталилася своя, державно-етнічна схема опису історії держави. Для того, щоб акцентувати окремішність Литви, особливо охоче посилалися на такі постаті, як Гедимін – «батько литовців» або Вітовт. Інколи, коли потреби моменту змушували наголошувати на зв'язках із Польщею, до почту героїв долучався й Владислав Ягайло. Та за-

галом більший успіх мали «сепаратистські» символи. У XVI ст. сформувалася легенда про римське походження литовців. Вони начебто були нащадками командувача римських легіонів Палемона та його п’ятисот товаришів, які прибули на литовські землі внаслідок певних подій, про які оповідалося по-різному. Автори однак не могли дійти згоди щодо дати цієї мандрівки. Її розміщували в різних точках часового проміжку, що відділяв Цезаря від Атили. Особливо популярним текстом, що містив цей міф, була хроніка Мацея Стрийковського.

У XVII ст. популярність цієї концепції послаблюється. Однак її відлуння можна почути у родових і гербових легендах магнатів Великого князівства Литовського. Більшість значних родів виводили своє походження якщо не зі Стародавнього Риму, то принаймні із середньовічної Італії (у такий спосіб опосередковано сягаючи до античних коренів). Тож можна сказати, що в Литві довго тривала самостійна традиція державної тяглості й окрема від польської історична свідомість, властива, щоправда, лише шляхетському станові та невеликій частині міщанства.

Подібну ситуацію спостерігаємо й у русинів. Усупереч давнім твердженням польських істориків (Януш Тазбір, Ярема Мацішевський) слід наголосити, що руські державні традиції культивувалися, й у Речі Посполитій було чимало тих, хто вважав себе їхніми продовжувачами. В кожному разі, у першій половині XVII ст. особливо на Волині, але також на Київщині, Брацлавщині та Чернігівщині відбувається відродження руської історичної свідомості. Руських літописних текстів на той час було не так багато, але релігійна полемічна література і навіть виступи на сеймах свідчать про слушність згаданого твердження.

Часто посилалися на міфічні початки руської нації, виводячи її від Яфета. Зростала популярність легенди про першу християнізацію Русі св. Андрієм. Оспівували засновника корінної династії Рюрика, пишність держави за часів Володимира та Ярослава, наголошували на значенні хрещення Русі та факті прийняття його з Візантії, повертали значення Києва як столиці.

Сформована у такий спосіб історична свідомість напевно впливала на підсилення відчуття іншості щодо поляків. В інших прик-

ладах конфігурація була складнішою. Значна частина подій, осіб і міфів, на які посилалися русини, належала до ідеологічного арсеналу Московії (Рюриковичі, св. Андрій, хрещення за східним обрядом тощо). Реакцією на такі загрози було, з одного боку, включення руської традиції у сарматський міф (про що говоритимемо далі), а з іншого – посилання на військову «молоду» козацьку традицію. Здається, що коли в Україні та на Волині відроджувалися традиції руської історичної державності, то населення Великого князівства Литовського, яке вийшло з того ж кореня (говоримо зараз про першу половину XVII ст.), посилається на литовські традиції, що, певно, є одним із елементів, які зрештою спричинили розгалуження на білорусів та українців.

У XVII ст. простір історичної свідомості поляків, литвинів і русинів отримує неначе спільну течію у формі сарматського міфу, який поступово витісняє, хоча й не скасовує окремішність корінних державних традицій. Сарматська генеалогія з'являється спершу в польських істориків, які у XVI ст. побачили в сарматах, що на початку нашої ери заселяли обшир між Віслою та Дніпром, предків власного народу[23]. Із плином часу цей міф породив інші інтерпретації. Тож від сарматів виводили всю шляхту Речі Посполитої (серед неї і литовську, й руську) або навіть усіх слов'ян. Поступово сарматизм утратив внутрішню логіку (що нікому не заважало) та перетворився на багатошаровий конгломерат історичних міфів, асоціацій і переконань, який поєднував елементи історії усіх народів Речі Посполитої. Як Шимон Старовольський серед «сарматських воїнів» називає поляків, русинів і литвинів, так і списки святих чи поетів, укладені у XVII ст., конструювали за подібною схемою. У такий спосіб сарматська історична свідомість, не знищуючи руської, литовської чи польської, пом'якшувала їхні суперечності й сприяла процесові творення державної нації Речі Посполитої.

Тут варто ще сказати про культивування традиції державної окремішності Пруссів та Інфлянтів. У Ґданську та на польському Помор'ї у XVI ст. утворилася окрема історична «школа», яка посилалася на державну цілісність усієї Пруссії, що була продовженням правління хрестоносців. Зверталися й до традиції східнопоморських

держав-князівств і племінної єдності пруссів. У XVII ст. бачимо, з одного боку, спроби включення пруссів у сарматську течію (Ян Шульц-Шулецький), а з іншого – постійну апеляцію до традиції держави хрестоносців (Кшиштоф Гартнох). Кількість прибічників другого напряму дедалі меншала, й у середині XVII ст. вони залишилися тільки серед міщан, здебільшого у Ґданську.

Традиції державної окремішності підтримувалися і в Інфлянтах. Цим спадком опікувалася навіть у XVII ст. шляхта німецького походження, на той час уже мовно сполонізована. Гербова шляхта Мазовії теж культивувала пам'ять про існування незалежних князівств. А мазури посилалися на польську династичну генеалогію та польські міфи початку. Їхня історична свідомість уже в XVI ст. щільно ідентифікувалася з польською.

IV. Конфесійні спільноти

Річ Посполита у XVI і XVII ст. була державою не лише багатьох народів, а й багатьох віровизнань. Зазвичай ми схильні поєднувати польськість із католицизмом, але в тому періоді, про який ідеться, ситуація була складнішою. У XVI ст., особливо серед шляхти, популярними були протестантські конфесії. Тільки серія війн у другій половині XVII ст. призвела до того, що католицизм щільно поєднався із польською ідентичністю. Досвід боїв із лютеранською Швецією, православною Росією та мусульманською Туреччиною, а також те, що представники інших конфесій у польській державі пов'язувалися з чужими силами (протестанти з Бранденбургом і Швецією, православні з Московією і Туреччиною), вплинули на поширення стереотипу «поляк – це католик». Слід наголосити, що релігійні зв'язки охоплювали різні суспільні стани. «Римська віра» була одним із чинників, які впливали на формування вертикальних польських національних зв'язків, що найпомітніше виявилося наприкінці XVII ст.

Водночас поглиблювався процес полонізації Католицької Церкви у Речі Посполитій, що розпочався у Середні віки. Єпископи

через належність до Сенату ставали державними урядниками, біле та чорне священство у XVII ст. було вже польськомовним і місцевим за походженням, культурні звичаї та релігійні уявлення перепліталися з польською традицією та культурою.

У XVII ст. та й раніше посилалися – особливо в разі загрози – на спільне віровизнання «панів» і підданих (львівські присяги Яна Казимира 1656 р.), проте на загал вертикальні зв'язки відчувалися слабко. Важко сьогодні сказати, якою мірою стереотип «поляк-католик» стосувався етнічної спільноти, що охоплювала і простолюдинів, а якою – шляхти Речі Посполитої. Адже католицизм зазнав не лише полонізації, а й сарматизації. Внаслідок переплетіння різноманітних культурних чинників належність до «римської віри» залежно від точки відліку могла по-різному впливати на питання національної ідентичності.

Литовську шляхту католицизм наближав до польської, але водночас відокремлював від руського православного боярства. У XVII ст. для руського селянина, міщанина чи козака шляхтич-католик був найчастіше просто ляхом (поляком) незалежно від походження, але той зовсім не обов'язково поділяв таку оцінку. Ця тема недостатньо досліджена, однак немає підстав заперечувати можливість існування римських католиків – русинів. Наведімо хоча б приклад Ремігіана Єльця, шляхтича з Київського воєводства, «латинника», який хотів організувати у Ксаверові університет, аби той «у руських державах ці *altiora studia* (вищі студії) нашій руській молоді тлумачив»[24].

Поряд зі стереотипом «поляк-католик» польська історіографія часто вдається й до іншого: «німець-лютеранин» (або «лютер»). І в цьому разі річ не така проста. З одного боку, за доби Реформації німецька шляхта й міщани у Великій Польщі назагал прийняли «аугзбурзьке» (тобто лютеранське) віровизнання. Та водночас протестантизм приваблював і представників польської етнічної групи. Лише наприкінці XVI ст. з успіхами католицької реформації, якій населення німецького походження здебільшого чинило опір, німця почали ототожнювати з лютеранином, а часто й навпаки. З'явилися найменування «німецька церква» та «німецька віра». Після шведського нашестя зросло несприйняття і поглиблення поділів між

віровизнаннями. У другій половині XVII ст. перехід у католицизм для німця найчастіше означав полонізацію, а це зміцнювало зв'язок між лютеранством і німецькою ідентичністю та підсилювало стереотип.

Усе ускладнюється, якщо ми включимо до розгляду Королівську Пруссію. І тут лютеранство досягло великих успіхів. У середині XVI ст. не лише міщани, а й пруська шляхта здебільшого долучилася до реформації. Проте її пов'язували не з німецькою ідентичністю, а з прусським патріотизмом. У частині краю під владою курфюрста таке становище зберігалося. На Помор'ї шляхта зазнала католизації. Тому в польській частині Пруссії ідея лютеранства як національної Церкви занепала. Проте значна частина міщан залишилася вірною протестантизмові (пов'язуючи його не з німецькою ідентичністю, а з відчуттям прусської окремішності).

Лютеранство також об'єднувало мешканців Інфлянтів аж до шведських завоювань у 20-х рр. XVII ст., коли відбувся поділ: у Курляндії та шведських Інфлянтах зберігся протестантизм; на територіях, приєднаних до Речі Посполитої, запанував католицизм.

Упродовж певного часу здавалося, що кальвінізм стане для литовців тим, чим було лютеранство для німців чи поляків. Популярність цього віровизнання у Великому князівстві Литовському на початку другої половини XVI ст. призвела до того, що діячі Реформації у Литві розраховували на створення національної Церкви, яка б спиралася на теологію Жана Кальвіна. Кількість протестантських громад перевищувала кількість костелів, а більшість великих магнатських родів приєдналася до нової віри. Навіть більше, у Великому князівстві Литовському кальвіністам вдалося досягти чималих успіхів і серед селян. Євангелічно-реформаторська спільнота динамічно розвивалася, але її поділ на більшу та меншу громади (1562 р.), а також контрнаступ католицизму (особливо діяльність Віленської академії, якою керували єзуїти) змінили вектор руху. Упродовж першої половини XVII ст. литовців було повернено католицизмові.

Коли йдеться про прихильників Реформації, слід згадати ще дві теми – протестантів на Русі та діяльність Чеських братів. Перша зі згаданих проблем недостатньо вивчена в контексті націєтворення.

Однак ми не можемо виключати, що конструкція «русин-протестант» була тоді цілком прийнятною. Хоча Реформація давала небажані для тодішньої православної Русі західні впливи, але ж і пропонувала союз проти найнебезпечнішого, як тоді здавалося, супротивника – католицизму. Співпраця православних із дисидентами (так називали представників табору Реформації) тривала практично протягом усієї першої половини XVII ст. Її перервала тільки буря Хмельниччини.

Особливо глибоко з націєтворчими процесами було пов'язане функціонування православ'я. У Речі Посполитій його називали «руською вірою». Віровизнання тут ідентифікувалося з національною належністю. Прикметник «руський» відповідав обом значенням. Проте було б перебільшенням твердити, що кожен православний був обов'язково русином, і ще більше це стосувалося зворотної ситуації.

Ми вже зазначали варіанти «русин-католик» і «русин-протестант», але насамперед слід порушити питання про русинів-уніатів. Берестейська унія (1596 р.) і опір, спрямований проти неї, в суспільстві Речі Посполитої сприймалися як «порізнення в руському народі». Обидві сторони цього конфлікту ідентифікували себе як русинів; тут досить буде назвати двох великих антагоністів: Костянтина Острозького – лідера православ'я та Іпатія Потія – уніатського Київського митрополита. Згадаймо також, що Мелетій Смотрицький однаково палко писав про руські справи як опонент унії («дезуніт»), так і після переходу в Унійну Церкву. Розрізняли Русь, що підпорядковувалася Папі чи Патріархові, русинів, «які перебували в унії та поза нею» тощо. Водночас православна сторона була схильна тільки за собою визнавати руську ідентичність. Унії закидали її скерованість на те, щоб «Русі не залишити в Русі», але це був радше риторичний закид (принаймні у XVII ст.), ніж об'єктивна реальність. У кожному разі супротивники унії прагнули ідентифікувати себе з поняттями «Русь і русин». І справді, існував потужний зв'язок православ'я з культурою, а також державною та звичаєвою традицією. Боротьба за конфесійну рівність русинів «послушенства патріаршого», яка відбувалася на парламентському

полі, була міцно пов'язана з гаслами національного характеру. Проте в текстах, написаних опонентами унії, визнавалося, що «не віра робить русина русином, а рід і кров»[25].

Православ'я і справді довго було найпоширенішим віровизнанням серед руського народу. Його дотримувалися селяни, а до кінця XVII ст. – і більшість міщан. Щодо шляхти, то аж до часів Хмельниччини вона у своїй масі була православною. Переходили у католицизм магнати та частина шляхти («посесіонати»), пов'язані з Варшавою або Краковом. Шляхта, яка мешкала у дрібних маєтках («на загроді») чи навіть по селах, була консервативною й трималася старого віровизнання. Зрештою, козаки. Спочатку цілком байдужі до питань віри, вони (між 1610 і 1620 рр.) втяглися у конфесійну суперечку між русинами на боці православ'я. Відтоді вони починають писати на своїх хоругвах релігійні гасла.

Православ'я в Речі Посполитій було цілісним. Ані за соціальними ознаками, ані організаційно, неможливо відділити Велике Князівство від Корони чи України від Білорусі. Під актом вибору митрополита Петра Могили підписався «народ руський», а точніше, шляхта з Віленського та Троцького воєводств, поряд зі шляхтою з Берестейського, Вітебського та Київського воєводств[26].

Спільність віри з Московією схиляла, з одного боку, до співпраці, яка часом набувала агентурного забарвлення, а з іншого – усвідомлювалася шляхтою, козаками та частиною духовенства як загроза руській окремішності. Реакцією на цю загрозу стала реформа православ'я в Речі Посполитій, зініційована митрополитом Петром Могилою (1632–1646 рр.), що полягала у кроках до відкритості західним впливам. Її зупинили й понівечили наслідки подій другої половини XVII ст., насамперед поділ України між Річчю Посполитою та Росією (1667 р.).

V. «У спільному королівстві сидять...»

Національну структуру давньої Речі Посполитої можна розглядати під двома кутами зору: очима сьогоднішнього спостерігача, який озброєний знанням про далекосяжні суспільні наслідки тих процесів, що відбувалися у XVI і XVII ст., та, цілком природно, здатен подавати події в динаміці; інший кут зору – це зосередження на тогочасному баченні світу з усією його специфікою, невідповідністю сучасним поняттям, неоднорідністю, сприйняттям соціальної реальності як чогось незмінного, статичного.

Розпочнімо від першого погляду. Історик, що досліджує суспільство Речі Посполитої, може помітити подвійну скерованість перебігу націєтворчих процесів. З одного боку, формується т. зв. державна нація, яка могла би зрештою охопити все населення Речі Посполитої, а з іншого – у той самий час ми бачимо явища, які можна інтерпретувати як чинники, що впливали на творення сучасних націй – польської, білоруської, литовської, української, латиської. Обидва процеси розвивалися одночасно, хоча й нерівномірно. Вони співіснували попри те, що їхні остаточні наслідки для суспільства були взаємовиключними.

Які соціальні явища створювали відчуття загальнодержавного зв'язку? Для належної відповіді на це запитання треба окремо розглянути шляхту та інші стани й групи. Для першої з них найсуттєвішим елементом відчуття єдності був, без сумніву, демократичний устрій, який її об'єднував і вирізняв серед інших народів. Важливий, хоча дедалі менший вплив на інтеграційні процеси мали уряд і король. У XVII ст. добіг кінця процес мовної полонізації шляхти Речі Посполитої, що, безумовно, зміцнювало відчуття зв'язку. Подібну роль наприкінці того ж століття відігравало католицьке віровизнання майже всієї шляхти. Зрештою, слід наголосити, що існували уявні або легендарні, але прийняті у суспільстві зв'язки з традицією, що переживалися як цілком реальні, – ідеологія сарматизму.

Для нешляхетних мешканців символом єдності Речі Посполитої та джерелом відчуття її як спільноти був король. Про силу впливу

монархії може свідчити позиція козаків під час повстання Хмельницького, їхній стійкий легалізм, що полягав у наголошенні на лояльності стосовно трону попри фактичне перебування у стані війни зі структурами шляхетської держави. Схожою була позиція православного духовенства, яке у 1596–1632 рр. діяло неначе в підпіллі (якщо підходити до цього формально), але визнавало за королем право призначати ієрархів і розпоряджатися церковним майном, що насправді означало декларацію лояльності до держави. Другим чинником, що пов'язував простолюдинів із Річчю Посполитою, був господарчий. Найочевиднішим прикладом тут є Ґданськ – вікно у світ старопольської економіки. Проте пам'ятаймо, що потужні торгові зв'язки єднали Україну з Малою Польщею (торгівля худобою), Волинь із Пруссією (сплав збіжжя), Львів із Варшавою (східні товари). Невипадково німецькомовний Ґданськ чинив опір таким самим військам Карла Ґустава, а значною мірою руський Львів боронився перед військом Богдана Хмельницького. Тут, мабуть, зіграли роль два елементи: лояльність стосовно Речі Посполитої, яку уособлював король, і власні матеріальні інтереси.

Слід визнати, що шляхту об'єднував з державою сильніший зв'язок. Простолюд меншою мірою ідентифікував себе з Річчю Посполитою. Можливо, саме в цьому полягає причина остаточної поразки такої державної концепції. На процес націєтворення в середовищах шляхти та простолюду впливали різні чинники. І не тільки різні, а й взаємосуперечливі: тут *libertas* (свобода), там *maiestas* (королівський маєстат). Постання концепту «свободи» уможливило створення Речі Посполитої багатьох народів з допомогою шляхти; неуникнення при цьому послаблення ролі монархії виключало чинник, який міг би об'єднати нешляхетські стани та групи навколо ідеї спільної держави. *Tertium non datur* (третього немає).

Як уже зазначалося, процеси, що інтегрували «державну» націю, співіснували з іншими, які вели до формування «етнічних» націй. Ці процеси просунулися найдалі в поляків. Добре розвинута мова, сильне усвідомлення державних традицій, і, приблизно від середини XVII ст., міцний зв'язок із католицизмом разом із відчуттям етнічної єдності підтримували спільність поляків. Однак ці зв'язки

послаблював конфлікт чинників, що творили єдність поляків і єдність народу Речі Посполитої. Польська мова, державні традиції, що формувалися під значним впливом сарматизму, католицизм – усе це діяло в обох напрямах, принаймні стосовно шляхти.

На збереження національної окремішності литовців найбільший вплив мало існування власної державності та відчуття давності її традицій. Проте мовний зв'язок занепав; литовська мова збереглася тільки серед селян. Релігія – католицизм – у XV чи у XVI ст. відрізняла литовців від русинів, але у XVII ст. почали підсилюватися загальнодержавні зв'язки. Поглиблювалося розмежування між шляхтою, яка розмовляла польською й мислила категоріями Речі Посполитої, та селянами, вірними мові предків. Тоді окреслилася лінія розламу, який трьома століттями пізніше поділив литовців на прихильників Великого князівства та вільної Литви. Перших із них інколи вважають, неправомірно спрощуючи поняття, поляками, але вони були фактично спадкоємцями світосприйняття, сформованого у давній Речі Посполитій, і литовцями.

Про українців та білорусів слід говорити одночасно. Поділ між ними ще не було обґрунтовано. Руська мова сприймалася як єдина, хоча спостерігалися діалектні особливості між Північчю та Півднем. І тут, і там до православ'я ставилися як до національної релігії. Єдиною була й «руська кров». Та водночас територіально-правова окремішність Волині, Київщини, Брацлавщини та Чернігівщини (тобто згідно з тодішньою термінологією – Волині та України) створювала підвалини України-Русі. Русини, які посилалися на державні традиції Великого князівства Литовського, творили підмурки білоруської окремішності. Ці розлами поглибилися під час Хмельниччини. Частина земель, що увійшли до Корони у 1569 р., стали після 1648 р. власністю козаків, яку дедалі частіше називали Україною.

Націєтворчим процесам не сприяв (особливо це стосувалося русинів-українців) запеклий соціальний конфлікт. Через це вертикальні зв'язки були слабкими. Слова «лях» і «шляхтич» у свідомості простолюду сприймалися майже як синоніми. Це зробило неможливою для багатьох русинів-шляхтичів повну іден-

тифікацію із «плебейськими браттями» (наприклад, для Адама Киселя). Катастрофічне значення мав поділ українських земель між Річчю Посполитою та Московією (1667 р.). На білоруських землях еволюція просунулася не так далеко, але опосередковано на неї впливали наслідки змін на Півдні – відокремлення русинів-українців.

Додаймо ще таке: у XVII ст. навколо осердя, яким була мовна єдність та усвідомлення етнічно-племінної спільності, в Інфлянтах формувалася латиська нація.

Узагальнюючи сказане, варто ще раз наголосити: серед шляхти сильніше діяли чинники, що формували «державну» націю, тоді як простолюд легше об'єднувався у спільноти за етнічною ознакою. Можливо, це банальне спостереження, але воно добре характеризує динаміку суспільного життя в Речі Посполитій.

Тепер звернімо увагу на сучасний спосіб сприйняття національних поділів. Як уже згадувалося, чинники, що формували національну спільноту, завжди однакові. Різниця полягає в тому, що сьогодні вони на загал виступають усі разом і з великою силою; тоді ж вони діяли слабше й окремо один від одного. Сьогодні ми сприймаємо нації наче – якщо можна так сказати – такі собі шафки з охайно наповненими шухлядами з підписами: мова, територія, традиції державності, культура тощо. У XVI чи XVII ст. шухляди були ті самі, але їхній вміст при цьому був набагато біднішим і до того ж його зсипали у мішок замість акуратно розмістити у гарній шафці. А мішків було багато, всі вони були діряві й згорнуті жужмом. Тобто – мішанка. Національна структура давньої Речі Посполитої під таким кутом зору виглядала не як набір однорідних плям із чіткими контурами, а як барвиста мозаїка кольорів, що проникали один в одного. Розгляньмо, зрештою, її ближче.

Почнімо хоча б із русинів. Це поняття у XVI і XVII ст. мало багато значень. У формі прикметника воно часто означало «православний». Водночас «русинами» називали мешканців Східної Малої Польщі, до яких зараховували крім автохтонів і прийшлий елемент, переважно поляків. Ту саму назву вживали й щодо волинян та наддніпрянців, обіймаючи цим словом інколи й етнічно

польську шляхту. «Народ руський», згідно з тодішніми поняттями, мешкав й у Великому князівстві Литовському, й у Короні. «Русин» у цьому значенні існував поряд із поляком, французом, німцем. На формування цієї спільноти впливали здебільшого мовно-етнічні зв'язки. Як ми вже намагалися довести, не слід переоцінювати роль конфесійного чинника. Територіально-правова дезінтеграція русинів і, як наслідок, посилання на дві різні державотворчі традиції (литовську та київську) спричинили їхній розлам і виокремлення українців і білорусів. Проте у XVII ст. у Речі Посполитій ніхто не вживав терміна «білорус» у такому ж значенні, як «литвин» або «поляк». Перші згадки про «білорусів» такого типу подибуємо у другій половині XVIII ст.

«Литвинами» у XVI і XVII ст. називали всіх мешканців Великого князівства Литовського з урахуванням його територіальних змін. До складу «народу» в такому значенні входили різні етнічні групи (литовці, русини), еліти яких на загал розмовляли руською, а потім польською мовою. Етнічні та конфесійні зв'язки у цій ситуації мали менше значення. Спільноту «литвинів» формувало насамперед існування власної держави, окремішність якої ніколи не ставилася під питання. Істотне значення мала також історична свідомість, яка оспівувала традиції цієї окремішності.

Визначення «прусс» мало подвійне значення. Насамперед воно стосувалося повноправного мешканця Королівської Пруссії, а в іншому розумінні – спадкоємців традиції держави хрестоносців у Пруссії. У першому варіанті визначення охоплювало різноманітні етнічні елементи, які у XVI ст. повсюдно вживали німецьку мову, однак із плином часу полонізувалися. Окремішність пруссів у цьому значенні засновувалася на специфічному правовому статусі їхньої території в рамках Речі Посполитої. У другому варіанті йшлося про німецькомовне населення різного етнічного походження, що посилалося на єдність «обох частин Пруссії» (т. зв. Королівської та Княжої). У XVI ст. переконання про наявність єдності, що ґрунтувалася на спільному спадку по хрестоносцях, було ще досить поширеним. У наступному столітті поділ між пруссами «польськими» та пруссами «електорськими» вже увиразнився, зокрема,

через повільний, але постійний наплив на Помор'я польської шляхти, яка, інтегруючись із місцевими, змінювала забарвлення прусського патріотизму.

У свідомості мешканця Речі Посполитої у XVI і XVII ст. міцно закоріненим було переконання в існуванні в її межах й інших народів. У цьому контексті згадують про мешканців Інфлянтів (які розмовляють німецькою і мешкають на окремій території), а інколи навіть про мазурів (спадкоємців державної окремішності мазовецьких князівств).

Зрештою – поляки. Так можна було назвати польськомовну спільноту, яка посилалася на спільні державні традиції та етнічні зв'язки, але водночас уже в XVII ст. про всіх громадян Речі Посполитої почали говорити як про поляків, використовуючи своєрідне смислове скорочення.

У ранньомодерній Речі Посполитій розмежування національних спільнот відбувалося на трьох рівнях: державному (громадяни Речі Посполитої, поляки у державному сенсі), етнічно-історичному (наприклад, «поляки, литва, русини, пруссі, мазовшани»[27]) та територіальному (наприклад, «у спільному королівстві сидить поляк, литвин, прусс, русин, мазур, жмудин, інфляндець, підляшанець, волинянин, киянин»[28]). Ці значення функціонували у свідомості не окремо, а одночасно, не перешкоджаючи одне одному.

Усі ці зауваження стосуються здебільшого шляхти та частини міщан. Свідомість простолюду – недосліджена царина. Проте відомо, що шляхта сприймала їх за мовною та конфесійною ознаками.

У давній Речі Посполитій відчуття національної єдності було тільки одним із соціальних зв'язків. Серед цих зв'язків воно не мало привілейованої позиції, як у XIX ст. і навіть нині. При всьому цьому належність до однієї спільноти зовсім не виключала одночасної належності до іншої. Насамкінець погляньмо на такий, щоправда, гіпотетичний, але можливий у XVII ст. приклад. Шляхтич Пінського повіту, православний, посол на сейм. Якби його запитали, хто він такий, відповідь напевно залежала б від місця та особи того, хто запитує. Якби його запитали під церквою, він би на-

певно відповів «я русин». На сеймі він би сказав «я литвин». Якби запитував іноземець десь у Німеччині, то він напевно би твердив: «*eques polonus sum*» («я – польський шляхтич»).

Описувана мішанина суспільних зв'язків, що складає непросту мозаїку структур, сьогодні може здаватися нелогічною, але вона пов'язана з існуванням держави, яка функціонувала понад два сторіччя. Ця держава перестала існувати, але її остаточна поразка не була пов'язана із внутрішніми національними конфліктами. Досягнення у цій галузі слід цінувати ще й тому, що диференціація автохтонних спільнот не вичерпує проблеми.

У Речі Посполитій існували й інші численні етнічні групи прибульців із різних кінців Європи та світу. Розгляньмо кожну з них по черзі.

Частина друга

Розпорошені народи

І. Народи-блукальці

Від античних часів світові було відоме таке явище, як народи, що зберігали свою етнічну та культурну ідентичність попри втрату власної території та спричинене цим розпорошення. Найвідоміший приклад – євреї. Дісталися вони й до Речі Посполитої. Утім, євреї тут не були «самотніми». Бурхлива східна історія пригнала на терени між Дніпром і Вартою також інші позбавлені батьківщини народи – вірменів, татар, караїмів, циган. Тепер по черзі.

Вірмени

Вірмени – це індоєвропейський народ, що мешкає на Закавказзі, гордий тим, що прийняв християнство ще у III ст. й переклав Біблію у V ст. Від VI ст. вони були монофізитами[29]. Їхнє розшарпане могутніми сусідами королівство занепало, а розпорошення

вірменська традиція пов'язує із нашестям турків-сельджуків у IX ст. Уже у XII ст. вони з'явилися в Київській Русі; у XIII ст. – на Поділлі, у XV ст. проникли на околиці Львова та в Малу Польщу. Велику хвилю емігрантів спричинило знищення генуезьких колоній у Криму (1475 р.). У XVI і XVII ст. з'явилися нові мандрівники. У цей час найбільші громади вірменів існували в Руському воєводстві, на Волині та в Україні, місцями їхньої дислокації були Львів, Кам'янець, Луцьк, Київ, Станіславів, Язловець, Золочів. Ян Замойський оселив вірменів у своєму Замості. Як бачимо, вони мешкали переважно в містах, займаючись торгівлею та ремеслами (виробництво ювелірних виробів, килимів, саф'яну, тисненої шкіри тощо). Їхню чисельність історики на підставі церковних джерел оцінюють у 3–3,5 тис. на 1664 р. За іншими підрахунками налічується до 6 тис. у середині XVII ст., найбільше – до 15 тис.

Польські вірмени говорили кипчацько-вірменською мовою, яка виникла внаслідок змішування їхньої первісної мови з тюркськими діалектами. Вони жили громадами, що керувалися власним правом. Його джерелом були кримські кодекси XII ст. У Речі Посполитій воно зазнало місцевих впливів та магдебурзького права, внаслідок чого виникла чергова кодифікація – Вірменський статут, латинський переклад якого затвердив Зиґмунт I. Окремі вірменські спільноти отримували на підставі відповідних привілеїв право створювати свої громади, які жили згідно зі Статутом.

Самоврядні вірменські громади виникли ще у XV ст. (1496 р. – привілей Яна Ольбрахта для Кам'янця). У XVII ст. вони існували, між іншим, у Кам'янці, Львові, Язловці, Золочеві, Студениці, Підгайцях, Замості, Станіславові. Між окремими самоврядними громадами були організаційні розбіжності, але зазвичай на чолі громади стояв війт. Він очолював суд, тобто лаву, і раду, яка здійснювала виконавчу владу. Окрім того, функціонувала рада «40 братів», що представляла всіх членів громади, і духовний суд – «хуч» (*chuć*), роботою якого керували урядники, звані *ерес-поханами*. Громада мала власні кошти, здійснювала облік податків, займалася забезпеченням порядку, організацією шкіл і доброчинністю.

Вірмени в Речі Посполитій мали власну судову систему, але якщо у місці проживання діяло магдебурзьке право, то його лава

була для вірменського суду вищою інстанцією. Не скрізь прибульці із Закавказзя мали право обирати власного війта. Наприклад, у Львові вірменську лаву очолював міський війт. У деяких містах (Замостя) вірмени могли бути прийняті до міського права.

Річ Посполита давала прибульцям свободу віровизнання. Перші монофізитські церкви з'явилися ще у XIV ст. – у Львові (1363 р.), Кам'янці (1394 р.). У XVII ст. вони діяли у тих самих містах (у Кам'янці), а також у Києві, Луцьку, Язлівці, Замості, Снятині. На чолі вірменської церковної організації (ще до 1367 р.) стояв архієпископ Львівський. До 1441 р. він підпорядковувався патріархові у Сіс (Кілікія), а потім католикосові в Ечміадзині.

У 20-х рр. XVII ст. серед вірменського духівництва виникли унійні тенденції. Вони збіглися із притаманною тій добі активністю Католицької Церкви. Внаслідок цього висвячений католикосом Мельхиседеком, який сприяв Риму, архієпископ Микола
й Торосович (1627 р.) здійснив акт унії з папством, зберігаючи монофізитський обряд (у 1629 р. – приватно, у 1630 р. – офіційно, у 1634 р. – урочисто в Римі). Це спричинило розділення та тривалі суперечки серед вірменів. У 1664 р. у Львові було відкрито папський колегіум для вірменів-уніатів, яким керував орден театинців[30]. Лише його діяльність і політика наступника Торосовича – архієпископа Вартана Гунаніана зміцнили вплив унії серед вірменів. Суперечки та релігійна полеміка сприяли культурному відродженню з обох боків конфлікту. Продовження цього процесу забезпечили згодом театинці. Проте у подальшій перспективі унія пришвидшила полонізацію вірменів.

Історія Речі Посполитої не зафіксувала антивірменських переслідувань. Деякі дослідники вважають, що запровадження унії слід трактувати як вияв релігійних чи навіть етнічних утисків. Якщо стосовно першої тези можна дискутувати, то друга є цілковито хибною. Про це свідчать заслуги театинців перед вірменською культурою. Слід також зазначити, що обмеження економічного характеру або щодо самоврядних прав вірменів, які існували у деяких містах, були наслідком економічної конкуренції з міщанами на магдебурзькому праві, які побоювалися конкуренції з боку прибульців. Тобто у цих випадках не можна говорити про етнічні утиски.

Вірмени були лояльними громадянами Речі Посполитої. Часто служили їй у царині дипломатії (турецькі та перські посольства). Нерідко вступали до війська. Брали на себе великий тягар фінансових виплат (наприклад, викуп Хмельницькому за Львів у 1648 р.). Чимало з них досягли найвищої в тій державі честі – були нобілітовані. Шляхта вірменського походження на загал полонізувалася у другому чи третьому поколінні. Поступової полонізації зазнавали й їхні побратими з міст, але окрема вірменська культура збереглася на колишніх землях Речі Посполитої до XX ст.

Євреї

Євреї жили серед інших народів уже за античних часів, але на землі Речі Посполитої як переселенці потрапили у XIII ст. У наступному столітті їхня кількість й у Великому князівстві Литовському, й у Короні зросла, а впродовж XV–XVI ст. постали чисельні громади у великих містах обох держав. У XVII ст. їхній наплив – уже на терени Речі Посполитої – зменшився до мінімальних розмірів, зате у спільноті стався справжній (як на той час) демографічний вибух. Тоді ж євреї почали переселятися з великих до менших міст. У XVIII ст. вони дедалі частіше проникають в села.

У XVII ст. 80% євреїв мешкало у містах. Верхівка цієї етнічної групи складалася з орендарів значних маєтків і земельних угідь, а також місцевих банкірів. Середній клас – це купці, ремісники, дрібніші орендарі. Численною була і єврейська біднота.

Підрахунки істориків щодо чисельності євреїв у Речі Посполитій різняться. Для 1600 р. – 50–150 тис., для 1648 р. – 250–500 тис. З урахуванням цих та інших цифр роблять висновки, що євреї складали у 1600 р. 0,5–4% населення Речі Посполитої, у 1648 р. – 2,5–5%, у 1764 р. – 7–10%.

Першоджерелом і прообразом єврейських привілеїв у Речі Посполитій був статут великопольського князя Болеслава Побожного 1264 р., в якому він визнавав за прибульцями право на самоврядування, свободу віровизнання, а також брав їх під захист, передаючи воєводам апеляційне судочинство у справах проти євреїв. Казимир Великий низкою законодавчих актів (1334, 1364,

1367 рр.) поширив дію привілею на всю Корону. На зламі XIV і XV ст. у подібний спосіб Вітовт узяв під захист держави євреїв у Великому князівстві Литовському. У 1539 р. Зиґмунт I вилучив із компетенції воєвод судочинство над прибульцями-юдеями, що мешкали у приватних містах. Відтоді права єврейських громад у багатьох місцевостях визначали самі землевласники, надаючи громадам окремі привілеї.

Аж до 1628 р. євреї платили один податок – «подушний», який ухвалювали на вальному (загальному) сеймі. У 1629 р. поборовим універсалом їм було наказано також платити подимне. Це було одноразове рішення, але невдовзі воно стало нормою.

Винятковий статус мали орендарі маєтків. Щоправда, закон забороняв віддавати шляхетські маєтки в заставу й оренду євреям, а також підпорядковувати їхній «владі» християнський люд, але цих заборон не дотримувалися. Умови оренди гарантували орендарям повну юрисдикцію над підданими: «Якби так прийшлося, злочинців карати на горло»[31]. Це означало повноту прав власності, але не політичних шляхетських свобод. На загал євреї намагалися не користуватися своїм правом суду над підданими, й у справах, де обвинуваченому загрожувала смертна кара, покладали рішення на дідичного власника.

Додаймо, що деякі міста приймали євреїв до міського права (Кам'янка Струмилова, 1589 р.).

На загал євреї мешкали у виокремлених місцях (єврейська вулиця, район, містечко). Внутрішнє життя громади (кагалу) підпорядковувалося самоврядним органам. Громада організовувала релігійне життя, здійснювала суд, займалася соціальною опікою та шкільним навчанням. Керували кагалом чотири сеньори (*parnassim*); незалежно від них діяла контрольна колегія – п'ять лавників (*tuvim*) і спеціальні комісії. Центральною постаттю громади був рабин.

Окрім місцевого самоврядування євреїв у Речі Посполитій сформувалося їхнє територіальне самоврядування. На початку XVI ст. почали створюватися союзи кагалів – «землі». Уже в 30-х рр. того ж століття існували дві «землі» у Великій Польщі, три у Малій Польщі й одна у Червоній Русі. Їх очолили виборні делегати й

затверджуваний королем земський рабин. Ще до 1581 р. зібрався перший Великий Ваад, сейм коронних євреїв. Трохи пізніше почали скликатися литовські з'їзди. Вони вирішували питання внутрішньої організації єврейських спільнот у Речі Посполитій, встановлювали тактику протидії податковому тягарю, а також планували розподіл податків між громадами.

Євреї мали власне судочинство. Однак у справах між ними та шляхтою євреї підлягали гродському, тобто королівському судочинству. Конфлікти євреїв з християнами-простолюдинами вирішували в патримоніальному суді або в судах на магдебурзькому праві. Проте переважно намагалися діяти відповідно до засади *actor sequitur forum rei,* тобто позивач поставав перед судом, до юрисдикції якого належить відповідач.

Річ Посполита надавала євреям, яких переслідували у багатьох європейських країнах, законний притулок. Такою була норма, але бували й винятки. Деякі землі виганяли тих, хто визнавав юдаїзм, зі своєї території. Так було, наприклад, у Королівській Пруссії (баніційні[32] ухвали генерального сеймика у 1551, 1594, 1606, 1616 рр.) й упродовж певного часу у Великому князівстві Литовському (1495–1503 рр.). Привілеї *de non tolerandis Judaeis*[33] у XVI ст. отримало й чимало міст. Ці кроки мали економічні причини (конкуренція з торговою та ремісничою діяльністю поза цехами, тобто поза контролем) і на практиці мали незначні наслідки. Антиєврейські ексцеси були нечастими, брутальними, але переважно безкровними. Відомий випадок скарання євреїв на горло за буцімто зневагу причастя (справа Дороти Лазенцької, 1556 р.) – рідкісна подія. Історики, проте, найчастіше схиляються до думки, що більшість населення Речі Посполитої ставилася до євреїв з недовірою, сприймала їх як чужинців, об'єднаних у замкнену касту, яка вживає незрозумілу мову. Втім, відсутніть окремих досліджень із цього питання не дає змоги сформулювати остаточних висновків.

Слід наголосити, що євреї, прийнявши християнство, відносно легко отримували шляхетство. III Литовський статут проголошував: «...а якби якийсь єврей приступив до Христової віри, тоді кожна така особа та її нащадки мають вважатися шляхтичами».

Та водночас неофіти були вогнищем конфлікту між християнами та єврейською спільнотою, яка намагалася повернути відступника до громади. Адже зміна релігії означала і зміну національності, звичаїв, культури.

Євреї просочувалися й до інших станів. Навернення у християнство уможливлювало прийняття до міського права. Траплялися й випадки асиміляції у селянському середовищі. Конфлікти були. У їхньому осерді майже завжди лежала економічна конкуренція. Проте водночас саме в Речі Посполитій зосередилася найбільша єврейська спільнота у ранньомодерній Європі. А це вже про щось свідчить.

Татари

У Європі «татарами» називали монгольських завойовників XIII ст. Потім це найменування закріпилося за мешканцями держав, що утворилися після розпаду Великої Орди – спадку нащадків Чингісхана, які мали, власне, тюркське походження. Саме ці татари складали першу хвилю мусульманських переселенців на землях Речі Посполитої. У держав Золотої Орди не вистачало продуктів харчування, що спонукало до еміграції. У XIV і XV ст. переселенці осідали у Литві й досить рідко в Короні. У наступному столітті на ці землі прибули татари із завойованих Іваном Грозним ханатів – Казанського й Астраханського, а також утікачі з Криму.

Татари у Великому князівстві Литовському часто отримували від великого князя землю за військову службу. У такий спосіб сформувалися групи *господарських татар*, тобто великокнязівських, (які мали підданих) і татар-козаків (які обробляли землю власноруч). Обидві групи – квазішляхетські касти, про що ми поговоримо далі. Були й *приватні татари* (які перебували в особистій залежності) та міські (ремісники, найчастіше фурмани). У Короні татар зазвичай селили на королівських землях. Вони виконували там військову службу й підпорядковувалися старості. Татари мешкали компактно в поселеннях зі специфічною забудовою.

Татарські спільноти існували на Поділлі та у Червоній Русі, а також у Великому князівстві Литовському на Смоленщині та

Надніманщині. Чисельність цієї етнічної групи історики оцінюють на підставі податкових джерел: у 1631 р. – 5 тис., у 1661 р. – 7 тис. (і навіть 8–10 тис.).

Татари в Речі Посполитій не мали жодного спільного привілею. У Великому князівстві Литовському їхні права було кодифіковано у 1588 р. III Литовським Статутом (який частково стосувався й Корони – Волинь). Серед істориків тривають суперечки щодо належності господарських татар до шляхти, однак обсяг статті не дозволяє їх представити. У кожному разі можна твердити, що татари отримували у володіння землю за військову службу (це було характерно для шляхтича) і підлягали тим самим судам, що й шляхта. Водночас вони не мали політичних прав, їх стосувалася заборона на продаж землі, вони не могли купувати шляхетські маєтки (остання заборона діяла до 1669 р.).

Татари-козаки отримували невеличкі наділи землі за військову, поштову або охоронну службу. Були особисто вільні. Мусульманських мешканців міст, які переважно походили від татарських полонених, не приймали до міського права. У XVI і XVII ст. вони вже були особисто вільні, але не мали жодних привілеїв та підлягали міському судочинству.

Господарські татари створили специфічні самоврядні органи. Їхні структури мали за взірець військову організацію, але формувалися за територіальним принципом. Татарські переселенці поділялися на військово-територіальні одиниці – хоругви. На чолі кожної з них стояв хорунжий, якого призначав король за рекомендацією гетьмана. Цей уряд був пожиттєвим і практично спадковим. Хорунжий командував військовою одиницею, яка формувалася з мешканців певної території, здійснював збір податків, а також військове та цивільне судочинство. Допомагав йому призначений маршалок, який мав подібну компетенцію, але підпорядковувався хорунжому.

Хоругви напевно сформувалися з племінних груп. Вони навіть зберегли відповідні назви (хоругва юшинська, найманська, кондрацька, ялоїрська, бахринська). Збереглася й специфічна соціальна структура. Аристократію складали роди, що мали титул *солтана* (їх називали й «царевичами»). Уся решта мала право іменуватися шля-

хетським титулом *мурза*. Середній прошарок складався з родів, що вживали титул *улан*. Лідерами литовських татар були представники солтанських родів Остринських і Пунських.

Міські татари об’єднувалися не за самоврядними принципами, а за релігійною ознакою. На чолі мусульманської громади стояв мулла, який здійснював релігійне судочинство, вів метричні записи і, звичайно, був духовним провідником спільноти.

У Речі Посполитій татари мали свободу віровизнання, хоча ще у XV ст. бранців-мусульман примусово хрестили (тільки в Короні). Сейми 1556/1557 і 1569 рр. дозволили вірним ісламу будувати храми. Однак для цього потрібен був окремий дозвіл короля за погодженням із місцевим єпископом. На практиці обмежень у цьому питанні не було. Близько 1600 р. мечеті існували у Вільні, Троках, Мінську, Новогрудку, Острозі та у п’яти інших містах. У XVII ст. їх було збудовано ще щонайменше 16.

У 1672 р. сейм видав заборону будувати мечеті на приватних землях у Короні. Наслідком її став бунт подільських татар, які звалися *липками*. Вони почали переселятися до Туреччини. Проте виявилося, що ця країна, хоч і мусульманська, є чужою для них. Після скасування дискримінаційного едикту в 1677 р. липки повернулися до Речі Посполитої. Антитатарські виступи були вкрай рідкісними. У 1609 р. натовп спалив мечеть у Троках, а через кілька років – у Солькініках; власне, це єдині відомі історикам приклади утисків татар.

Релігійна асиміляція серед татар була досить рідкісним явищем. Для господарських татар вона практично означала нобілітацію. Мусульмани у Речі Посполитій здебільшого швидко переходили на мову населення, серед якого мешкали. У XVI ст. у Литві – на руську, а згодом уже на польську. Проте полонізація татар відбувалася повільніше, ніж литвинів. На загал Річ Посполиту Обох Народів татари визнавали «своєю». Про це свідчить, скажімо, історія їхнього переселення у 1672–1677 рр. Тоді ж мусульманські спільноти «законсервувалися» настільки добре, що деякі з них збереглися до сьогодні.

Караїми

Караїми – це специфічна етнічна група, яка сформувалася в XIII ст. у Криму. За походженням вони належали до тюркських народів, а їхньою вірою був модифікований юдаїзм. Ці два чинники визначають їхню ідентичність. У Речі Посполитій караїми користувалися кипчацькою мовою.

Караїмські перекази пов'язують появу цього народу в Литві з переможним походом Вітовта на Крим у 1397 р. У будь-якому разі у XV ст. вже існували громади караїмів у Троках, Луцьку та Львові, а в наступному столітті – у Галичі, Жидачеві, Вільні, Біржах, Упіті, Кейданах, Жовкві, Кукізові тощо. Здебільшого караїми були ремісниками (кожум'яками, ткачами) та купцями. Часто працювали як перекладачі у дипломатії. Їхню чисельність оцінюють у 2 тис. в середині XVII ст. і 4300 у 1790 р.

Початково на караїмів поширювалися привілеї для євреїв, адже ці спільноти не розмежовували. Проте згодом окремі громади отримали власні привілеї: у Троках (1441 р.), Луцьку (1576 р.), Галичі (1578 р.). Найкраще нам відома самоврядна структура у Троках. Тут громаду очолював призначений троцьким воєводою війт. Він керував виборним лавничим судом, виконував адміністративні функції та стежив за збором податків.

Караїмська релігія спиралася на Старий Завіт, з якого вилучили усний закон, тобто галахічну й аггадичну традиції. Літургійною мовою був іврит. Право будувати храми гарантували привілеї для окремих громад.

Тільки нечисленні караїми відступали від свого віровизнання, хоча навернення в католицизм здебільшого забезпечувало їм шляхетські права. Вірні своїй релігії, вони залишалися лояльними громадянами Речі Посполитої: служили у війську, виконували важливі функції в дипломатії. У Троках із караїмів формували міську міліцію. Цей народ і до сьогодні зберігся у Польщі.

Цигани

Цигани вийшли з Індії близько 1000 р. і у XIV ст. дісталися Європи. Перша згадка про їхню присутність на землях, що пізніше входили до Речі Посполитої, датується 1419 р. Невеликі групи циган просочуються на ці території до кінця XV ст. Уже в XVI ст. після вигнання з Німеччини їхня кількість у Польщі зростає. Подорожували вони окремими ватагами, які займалися переважно ковальством. Здебільшого ж слово «циган» стало в Речі Посполитій синонімом блукальця. Чисельність цієї групи залишається таємницею, бо всі вони ухилялися від будь-якої податкової чи метричної реєстрації.

Циган вважали небезпечним елементом, оскільки їх неможливо було контролювати. Тому сейми ухвалювали баніційні едикти у 1557, 1565, 1578 рр. Однак виявилося, що циган неможливо вислати за кордони держави. Зрештою, у них знайшлися захисники. У 1607 р. шляхта Підляшшя домоглася вилучення своєї території з-під дії едиктів. Підляшшя стало своєрідною оазою для циганського народу.

Не скасовуючи баніційних ухвал, держава вдалася до іншого способу розв’язання проблеми. Наприкінці першої половини XVII ст. Владислав IV призначив першого «циганського короля». Ним став такий собі Янчи, безсумнівно, родовитий циган. За ним були закріплені судові функції та збір податків. До цієї концепції поверталися і пізніше. Відомі призначення циганських «старійшин» у 1652, 1668, 1697 рр. і набагато численніші у XVIII ст. Від 1668 р. такі посади отримувала шляхта.

Цигани були однією з тих нечисленних етнічних груп, які не ідентифікували себе з Річчю Посполитою. Рідкісними були серед них і приклади асиміляції.

* * *

Становище згаданих етнічних груп – за винятком циган – було у певних аспектах схожим. Найбільшим бар’єром, що відділяв їх від повноти прав та свобод, було віровизнання. Прийняти «рим-

ську віру» означало для євреїв, вірменів, татар чи караїмів практично відчинити двері до шляхетства або міського права. Усі ці спільноти мали власне самоврядування, свободу віровизнання та можливості для економічної діяльності. Ніде у Європі вони не селилися настільки масово, як у Речі Посполитій.

II. Переселенці та емігранти

Німці

У першій частині статті ми вже згадували деякі питання, пов'язані з наявністю німецьких спільнот. Тут варто ще раз наголосити, що говорити про німців як цілісну національну групу, означає спрощувати проблему, окремо також треба розглядати німецькомовне населення Пруссії та Інфлянтів.

Німці у Речі Посполитій – це нащадки середньовічних колоністів, переселенці Нового часу (Велика Польща), релігійні емігранти (лютерани), зрештою, емігранти-заробітчани – ремісники, представники вільних професій, жовніри-шляхта. Вони мешкали розпорошено. Ідентифікувалися часто зі своїм рідним князівством, а не зі Священною імперією. Не намагалися творити спільний фронт.

У XVI ст. почався процес полонізації місцевого німецького населення. Підпали під неї міщани з великих міст (у 1600 р. лише 5% міщан розмовляли німецькою) і шляхта, однаковою мірою й емігранти, й переселенці (Велика Польща). Натомість міщани менших міст Великої Польщі, для яких своєрідною опорою німецької ідентичності було лютеранство, не піддалися мовно-культурній асиміляції.

Німецькі мешканці міст мали такі самі права, як поляки чи литвини, а часто їхнє становище вигідно відрізнялося від позиції господарів. Шляхта зі Священної Римської імперії знаходила у Речі Посполитій гроші та повагу. Єдиною умовою було отримання індиґенату.

Волохи

Так у Речі Посполитій називали мешканців обох карпатських Господарств, тобто також і Молдавського. Переселенці з-за Дністра прибували переважно на Червону Русь та Бескиди. Їхній повільний і не надто численний наплив тривав від XIV до XVII ст. Спочатку це були спільноти пастухів-кочівників, у XVI і XVII ст. вони займалися також рільництвом, але випас овець і великої рогатої худоби залишився їхньою спеціалізацією.

Румунські села були розташовані у приватних і королівських володіннях й користувалися «волоським правом». Це було зібрання норм звичаєвого права, згідно з яким на чолі кожного поселення стояв «князь», у якого були помічники-«шалашники». Кілька поселень утворювали «країну» з «воєводою» (волоський вайда, крайник) як головним урядником. Князі очолювали вічовий суд та здійснювали судочинство. Воєводи керували волоськими військовими одиницями під час скликання війська та стежили за збором податків.

Волохи доволі легко підпадали під – залежно від оточення – рутенізацію чи полонізацію, зберігаючи водночас культурно-звичаєву окремішність. Слід додати, що згодом волоське право надавалося селам, де мешкали поляки чи русини, які займалися випасом худоби.

Голландці

У Речі Посполитій їх називали ще олендрами. Вони прибули у середині XVI ст. з Фризії і початково знайшли прихисток у сільських домосподарствах Ґданська, на Жулавах. Звідти вони поширилися у Мазовії та Великій Польщі.

Голландці мешкали сільськими громадами, яким надавали «*wilkierze*» – устави, що регулювали функціонування самоврядних органів і суду. На чолі голландського села стояв виборний солтис. Його мешканці мали особисту свободу і виконували лише один обов’язок – платили спільний податок від громади.

Голландцям, що були на загал менонітами (протестантська етнорелігійна група, що походила з Фризії), було забезпечено

свободу совісті та обряду. Маленькі спільноти, ізольовані мовно і релігійно, попри розпорошеність чинила опір асиміляційним процесам. Їхній особливий одяг, звичаї та стиль життя впадали в око автохтонам, утворюючи природний бар'єр.

Шотландці

Шотландці прибували до Речі Посполитої у XVI і першій половині XVII ст. Найчастіше вони були католиками – релігійними емігрантами. Мешкали переважно у містах Пруссії, Великої Польщі та Литви, але ще й у Варшаві, Кракові, Львові та Замості. У селах – тільки в Пруссії. Були жовнірами, купцями, займалися дрібною торгівлею. Слово «*шкот*» – шотландець – було синонімом мандрівного крамаря.

Шотландців здебільшого приймали до міського права, але, попри це, вони створювали братства в окремих містах. Наприкінці XVI ст. почав діяти «головний шотландський сейм» – самоврядний судовий орган. У 1603 р. Зиґмунт III призначив капітана Абрахама Юнґа очільником шотландців у Короні, якому надав право збирати податки. Але ця ідея не мала жодного продовження.

Шотландців об'єднували міцні групові зв'язки. У них зберігалося відчуття своєї окремішності та власна мова. Так відбувалося, поки прибували нові емігранти, тобто до середини XVII ст. Відтоді група почала досить швидко мовно та культурно асимілюватися. У XVIII ст. шотландці були вже сполонізовані.

* * *

Річ Посполита, здебільшого її міста, приваблювала прибульців із різних частин Європи та Азії. Їх можна було б поділити на кілька категорій. Купці та ремісники приїжджали з Італії (наприклад, до Кракова), з Англії (переважно в Ельблонґ), із Франції (переважно до Ґданська). У містах Русі та Малої Польщі мешкали греки та перси. Усі ці підприємливі люди оселялися в Речі Посполитій на постійно. Ще різноманітнішою була група релігійних емігрантів: французькі ґугеноти (прибічники кальвінізму), російські розкольники (православні, які не визнавали релігійних реформ патріарха

Никона), шведські, англійські й ірландські католики, чеські нащадки гуситів, італійські аріани й кальвіністи, московські ожидовлені (не перелічуватимемо тих, про яких уже говорили раніше) знаходили притулок у Короні та Литві. Далі треба згадати про різноманітних «фахівців», які прибували з-за кордону: угорських та французьких жовнірів, учених зі Священної Римської імперії германської нації, художників, архітекторів і музикантів з Італії або Франції, духовних осіб – особливо єзуїтів – зі всієї Європи. Зрештою, як останню категорію, згадаємо іноземців, які потрапляли до Речі Посполитої у почтах її королів і королівських дружин: італійців – у почті Бони, угорців – у почті Баторія, шведів – у почті Зиґмунта III, французів – у почті Людовіки-Марії та Марії-Казимири. Зазвичай це були придворні, але не бракувало й художників, учених і навіть ремісників.

Мандрівники з різних країн Європи на загал швидко асимілювалися в Речі Посполитій. Шляхті було легко отримати індиґенат, міщани могли розраховувати на прийняття до міського права. Це не обов'язково означало полонізацію. Наприклад, греки часто рутенізувалися через спільність віровизнання. Тривалий час зберігали свою окремішність релігійні емігранти, наприклад, старовіри, які прибули з Московії після никонівських реформ, або кальвіністи з Франції, які мешкали в лютеранському Ґданську.

Річ Посполита була гостинною країною. Сюди приїжджали вигнанці та емігранти, яких у Європі не бракувало. Вони легше адаптувалися в суспільстві, яке було від природи багатонаціональним. Перед ними було два шляхи. Асиміляція відбувалася настільки легко, що в Речі Посполитій іноземне походження нікому не ставало на заваді. Можливим було і збереження культурної, мовної чи релігійної окремішності, що не призводило до утисків з боку влади. Звичайно, виникали конфлікти, тут і там траплялися прояви взаємної ворожості різних етнічних груп, але нормою було спокійне співжиття.

Заключне слово

Річ Посполита була спільним домом багатьох народів. І тих, за згодою яких вона постала, тобто поляків, литвинів, русинів, пруссів, інфлянтців, і тих, які, втративши батьківщину, знайшли тут другу вітчизну. Перші мали змогу брати участь у владі завдяки сейму та право господарювати на «власному подвір'ї» завдяки сеймикам. Другим Річ Посполита надавала свободу віровизнання та можливість створювати власні самоврядні інституції, що гарантувало збереження власної мови, звичаїв та культури. Цей своєрідний казан народів дуже повільно переформатовував їх природним шляхом в одну спільноту, але цей шлях вимагав тривалого часу. Процес брутально перервали поділи Польщі й він так і не завершився. У XIX ст. народжувалися націоналізми, які унеможливили повернення до традицій Першої Речі Посполитої.

Коли романтизм створив новий тип польського патріотизму, історію Польщі ототожнили з історією Речі Посполитої. Саме внаслідок цього литовці, українці та білоруси, які переживали своє національне перетворення, відкинули ці традиції як чужі. Проте це був політичний акт, що випливав із певного ставлення до сучасності, а не з доброго знання минулого. Сьогодні можна хіба що спробувати подати інший кут зору. Річ Посполита є нашим спільним минулим. Її реальність творили всі народи й усі вони відповідали за те, якою вона була. Ми не можемо розділити між собою цей спадок відповідно до сучасних критеріїв. Вони просто не діють. Ким були Дантишек, Кромер, Могила, Стрийковський, Скорина? Наші сьогоднішні відповіді – німець, поляк, українець, литовець, білорус – є спрощеними й недостатніми.

Тож ми не можемо розділити спадщину, але маємо замислитися над тим, хто її створив. Немає сумніву, що – як було зазначено – Річ Посполиту заснувала згода спільнот, що її складали. Проте політично-правова система, яка зробила це можливим, виникла у Короні Королівства Польського. Цієї спільноти народів не було б, якби не вироблена над Віслою концепція держави, що була наслідком суспільної угоди, укладеної між королем і народом. Концепція,

у фундамент якої ще у XV ст. лягли праці Станіслава зі Скарбімєжа, Павла Влодковича та їхніх наступників, а ще раніше – зусилля цілих поколінь поляків (не тільки шляхти), які були впевнені, що також мають право співвідповідальності за державу, в якій живуть. Завдяки всім ним суспільство виборолo собі суб'єктність стосовно королівської влади, й тому зв'язок кількох народів, названий Річчю Посполитою, не міг дорівнювати завоюванню, а виник як угода «вільних із вільними, рівних із рівними».

Примітки

[1] Варто пояснити хронологічні рамки праці. Особливу увагу автор зосередив на першій половині XVII ст., але низку згаданих тут явищ неможливо проаналізувати в настільки вузькому часовому проміжку. Тому в ширшому плані праця торкається XVI і XVII ст., але й ці межі доводиться переходити, щоб показати витоки описуваних процесів.

[2] Пор. численні каталоги монастирських будинків у розділі *Polonia* № 7, 8, 9, 10, 11 (Рим, Archivum Romanum Societas Iesu).

[3] Уряд не слід ототожнювати з посадою, адже між цими поняттями існують значні відмінності. Уряд, що не конче був пов'язаний із колом визначених обов'язків, а часто мав лише почесну функцію, надавався з руки короля пожиттєво і трактувався отримувачем як власність, ознака престижу, що вирізняла його з-поміж шляхетського загалу. Позбутися уряду можна було лише з власної волі, за сеймовою ухвалою або трибунальським декретом, що траплялося вкрай рідко. Зазвичай, щоб звільнити потрібний уряд, королю доводилося пропонувати його тримачеві інше місце, привабливіше від попереднього. Попри формальну відсутність платні урядників, саме становище часто сприяло покращенню їхнього статку. Це і надання королем окремим особам нерухомості, що часто супроводжувало отримання уряду, і різні непрямі вигоди, пов'язані з наближенням до монарха і/чи його двору. Відсутність платні урядників, навіть коли їхні функції були досить обтяжливими, була засадничою для шляхетської політичної культури, в рамках якої побутувало уявлення про урядницькі обов'язки як почесну службу шляхетській спільноті та Речі Посполитій загалом. – *Прим. ред.*

[4] Окрема сеймова палата, що формувалася зі шляхетських послів, обраних від воєводств на сеймиках, кількість яких коливалася після Люблінської унії в межах 140–170 осіб. – *Прим. ред.*

[5] Цит. за: Małłek J., *Dwie części Prus*, Olsztyn, 1987.

[6] Індигенат – визнання за прибульцями з інших країн шляхетства та надання їхньому родові всіх прав, що належали місцевій шляхті. У Речі Посполитій індигенат від 1578 р. надавав король і сейм, а трохи згодом – лише сейм. – *Прим. ред.*

[7] Поняття «громадянин» та «громадянство» є трохи модернізованими, вони закріплені зазвичай за тими особами чи групами, що беруть у різний спосіб участь в управлінні державою. У Речі Посполитій таким «політичним народом» була лише шляхта, за винятком кількох міст, представлених у річпосполитському сеймі (скажімо, Кракова, Львова, Вільна). Однак у Королівській Пруссії в діяльності сейму брали участь також і міщани. Громадянська свідомість була властива різним станам, зокрема, і козакам, які намагалися вибороти для себе аналогічні до шляхти права. – *Прим. ред.*

[8] У Польській короні після вигасання династії П'ястів не залишилося князівських родів, а вживання аристократичних титулів, наданих іноземними правителями (за кількома винятками), було заборонене як порушення засади шляхетської рівності. Натомість в українських воєводствах, які увійшли до Корони внаслідок ухвал Люблінської унії, мешкали численні представники князівських родів, за якими відповідно до унійних умов зберігалися їхні «стародавні честь і достоїнство». Князівські титули цих осіб мали зазначатися на всіх державних документах. – *Прим. ред.*

[9] Екзекуційним рухом називають тривалий процес упродовж XVI ст. (переважно 30–60 рр.) боротьби здебільшого середньозаможної шляхти за реформування держави через запровадження змін до механізму функціонування центральних і локальних органів влади, упорядкування королівських земель та скарбниці, реформування становища Католицької Церкви аж до ідеї створення національної церкви на території Польської Корони, проголошення свободи віровизнання, створення регулярного війська та втановлення податку на його утримання, реформування правової сфери. У процесі руху відбулося зміцнення позицій шляхти та її представницького органу – Посольської ізби («нічого нового без Посольської ізби»), що сприяло виробленню засадничої ідеї демократичного устрою Речі Посполитої – суверенності права, обов'язкового і для короля. – *Прим. ред.*

[10] Через «особливе право» (II ЛС), відмінне від коронного, яким користувалися ці три воєводства, а також руську мову як офіційну мову їхнього судочинства, до Трибуналу від Волинського воєводства надсилали

одразу 6 депутатів (замість 1–2, як від інших коронних воєводств), а також окремого писаря, який володів руською мовою, для ведення документації. – *Прим. ред.*

[11] Залучаємо уривки із сеймикових актів. Центральний Державний Історичний Архів у Києві, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 265, а також «Архив Юго-Западной России», ч. 2, т. I, с. 34, 67–77, 106, 155, 188, 191, 203, 238.

[12] «Наші предки ...руські сармати до сарматів польських вільно приєдналися». – *Прим. ред.*; Цит. за: Sysyn F., *Stosunki polsko-ukraińskie w XVII w. Rola świadomości narodowej i konfliktu narodowościowego w powstaniu Chmielnickiego*, ORP, 1982, t. XXVII, s. 78.

[13] Volumina Legum, t. II, s. 80.

[14] «Архив...», с. 238, 271.

[15] Дві держави з 1385 р. за умовами Кревської унії перебували під владою однієї династії Ягеллонів. Щоправда, статус монарха в кожній з них був різним: у Польській Короні короля обирали, натомість великий князь у Великому князівстві Литовському правив як спадковий володар. – *Прим. ред.*

[16] Цит. за: Wisner H., *Unia lubelska i statut litewski z roku 1588*, «Zeszyty Historyczne», 1986, t. 51, s. 40. VL, t. II, s. 90.

[17] Ibid.

[18] Ibid., s. 89.

[19] Цит. за: Tazbir J., *Procesy polonizacyjne w szlacheckiej Rzeczypospolitej*, w: *Tryumfy i porażki. Studia z dziejów kultury polskiej XVI–XVIII w.*, Warszawa 1989, s. 29.

[20] Цит. за: Wisner H., *Unia lubelska..*, s. 40.

[21] Meysztowicz W., *Gawędy o czasach i ludziach*, Londyn 1973–1974.

[22] Tazbir J., *Procesy..*, s. 23–24 та ін.

[23] В основі сарматизму лежав етногенетичний міф про походження польської та руської шляхти від войовничих сарматів, іраномовних племен, які мешкали на півдні сучасної України від III ст. до н.е. та були витіснені готами приблизно у II ст. н.е. Легенда набула поширення у XVI ст., й до кінця XVIII ст. визначала шляхетську ідеологію, політику та культуру (зокрема, й побутову, що позначилося на стилі одягу, культурі застілля, поховальних обрядах, портретних канонах тощо). Ідеалом сармата служив воїн – захисник вітчизни та «золотих шляхетських вольностей». – *Прим. ред.*

[24] Рим, Archivum Romanum Societas Iesu, *Polonia*, № 77 II, 317v.

[25] Цит. за: Chynczewska-Hennel T., *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do polowy XVII wieku*, Warszawa, 1986, s. 115.

[26] «Electia na Metropolią Ojca Mohiły», Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України. Інститут рукопису, № 1441, арк. 24.

[27] *Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia*, wyd. J. Czubek, Kraków, 1906, s. 510.

[28] Ibid., s. 471.

[29] Монофізитство – християнська доктрина, що виникла у V ст. та визнавала у Христі тільки Божественну природу. В VI ст. на Ефеському соборі таке вчення визнане єрессю. – *Прим. ред.*

[30] Орден, офіційна назва якого «Конгрегація регулярних кліриків Божественного провидіння», був заснований у 1524 р. Каетаном Тієнським з Віченци (статут орден отримав у 1540 р.). Більш поширена неофіційна назва – орден театинців, на честь театинського єпископа Джованні Петро Карафи, який стояв біля його витоків і був першим генералом ордену (пізніше – папа Павло IV). Театинці поширили свій вплив у XVII ст., на українських теренах мали місце осідку у Львові. Орден ще називали «школою єпископів» через те, що його вихідці сягали найвищих щаблів духовної ієрархії. Головна мета ордену – боротьба з єресями мирним шляхом.

[31] Цит. за: Goldberg J., *Władza dominalna..*, s. 195.

[32] Баніція – кара вигнання та, відповідно, позбавлення всіх прав. – *Прим. ред.*

[33] «Про нетерпимість до євреїв»; привілей, що надавався містам, за яким євреїв не допускали до міського права. – *Прим. ред.*

Бібліографія

Тут подаємо інформацію про новіші праці, в яких можна знайти більш докладну бібліографію. Давніші праці залучаємо, якщо вони зберегли фундаментальне значення, або через відсутність сучаснішої літератури.

Вступ

Про загальні питання, пов’язані з національною свідомістю, див., напр.: Gawlas S., *Społeczny zasięg polskiej świadomości narodowej w późnym średniowieczu. Analiza mechanizmów zjawiska*, Przegląd Historyczny (далі – PH), 1981, t. 72; того ж автора: *Stan badań nad polską świadomością narodową w średniowieczu, у: Państwo, naród, stany w świadomości wieków średnich*, Warszawa, 1990.

Територіально-правові спільноти

Велика і Мала Польща. Див.: Wiesiołowski J., *Funkcje centralne Poznania a problem regionalizmu wielkopolskiego w późnym średniowieczu*, w: *Państwo...*

Мазовія. Див.: Samsonowicz H., *Przesłanki tworzenia się narodu mazowieckiego na przełomie XV i XVI wieku*, w: *Narody. Jak powstawały i jak wybijały się na niepodległość*, Warszawa, 1990.

Королівська Пруссія. Див.: Małłek J., *Dwie części Prus*, Olsztyn, 1987. У дослідженні цього питання піонерська роль належить С. Гербстові та його праці: Herbst S., *Świadomość narodowa na ziemiach pruskich w XV–XVII,* у: «Komunikaty Mazursko-Warmińskie», 1962, № 1.

Новіша література, що стосується історії Інфлянтів Нового часу, це переважно німецькі та радянські праці, автори яких не виявляють інтересу до зв'язків цих земель із Річчю Посполитою. Внаслідок цього варто звернутися до старої польської праці *Inflanty a Polska*, Warszawa, 1873.

Волинь і Київщина. Див. насамперед цінну працю Sysyn F. E., *Regionalism and Political Thought in Seventeenth-Century Ukraine*, «Harvard Ukrainian Studies», 1982, vol. 6.

Література, що стосується устроєво-правового становища ВКЛ у Речі Посполитій, дуже багата. Подаємо лише нову працю: Wisner H., *Unia lubelska i statut litewski z roku 1588*, «Zeszyty Historyczne», 1986, t. 51.

Мовні та етнічні спільноти

Більшість мовознавчих праць для нас не надто корисна, бо в них найчастіше аналізуються мовні структури, оминаючи питання мовної та національної свідомості. Тому доводиться звертатися до праць, у яких мовні проблеми розглядаються побічно. Див.: Chynczewska-Hennel T., *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII wieku*, Warszawa, 1986; див. також полеміку рецензентів цієї книжки С. Ґавласа та Г. Ґралі з її авторкою в: Przegląd Historyczny, 1986, t. 77, z. 3 і 1987, t. 78, z. 3. Останнім словом польської історіографії у питанні експансії польської мови є видання: Tazbir J., *Procesy polonizacyjne w szlacheckiej Rzeczy Pospolitej w: Tryumfy i porażki. Studia z dziejów kultury polskiej XVI–XVIIIw.*, Warszawa, 1989.

Спільнота державних традицій. Міфи початку

Див.: Lipski A., *Tradycja państwa jako czynnik integracji narodowej w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, Odrodzenie i Reformacja w Polsce (далі – ORP), 1983, t. 27; Augustyniak U., *Koncepcje narodu i społeczeństwa w literaturze plebejskiej od końca XVI do końca XVII wieku*, Warszawa, 1989; Wisner H., «*Nie mamy się co wstydzić, żeśmy Litwini*», w: Wisner H., *Rozróżnieni w wierze*, Warszawa 1982; Sysyn F., *Stosunki polsko-ukraińskie w XVII wieku. Rola świadomości narodowej i konfliktu narodowościowego w powstaniu Chmielnickiego*, ORP, 1982, t. 27; його ж, *Concepts of Ukrainian*

Nationhood in History Writing 1620–1690, «Harvard Ukrainian Studies», 1986, vol. 10; Ulewicz T., *Zagadnienie sarmatyzmu w kulturze i literaturze polskiej*, Kraków, 1983; Mokrzecki L., *W kręgu prac historyków gdańskich XVII wieku*, Gdańsk, 1974.

Конфесійні спільноти

Див.: Wisner H., *Rozróżnieni w wierze*, Warszawa, 1982; Kosman M., *Zmierzch Perkuna czyli ostatni poganie nad Bałtykiem*, Warszawa, 1981; його ж, *Protestanci i kontrreformacja. Z dziejów tolerancji w Rzeczy Pospolitej XVI–XVU wieku*, Warszawa, 1980; Chynczewska-Hennel T., *Świadomość...*

Народи-блукальці

Новіша праця про вірменів у Речі Посполитій: Zakrzewska-Dubasowa M., *Ormianie w dawnej Polsce*, Lublin, 1982.

Нова література, що стосується історії татар у Польщі, є винятково багатою. Див.: Tyszkiewicz J., *Tatarzy na Litwie i w Polsce*, Warszawa, 1989. Новіша праця про караїмів: Tyszkiewicz J., *Karaimi litewscy i polscy*, Warszawa, 1985.

Історію циган у Польщі описує праця: Ficowski J., *Cyganie na polskich drogach*, Kraków, 1985. Із погляду сучасного історика її важко назвати науковою монографією. Є праця, яка відповідає цим критеріям: Mróz L., *Geneza Cyganów i ich kultury*, Warszawa, 1992.

Переселенці та емігранти

Базові праці про німців у Польщі мають поважний вік: Tymieniecki K., *Niemcy w Polsce*, «Roczniki Historyczne», 1936, t. 12. Тема рішуче вимагає нового дослідження. Бракує і новіших праць стосовно італійських переселенців. Із давніших див.: Szczotka S., *Studia z dziejów prawa wołoskiego w Polsce*, у: Szczotka S., *Z dziejów chłopów polskich*, Warszawa, 1951. Про «олендрів» див.: Cieślak K., *Osadnictwo «olęderskie» w Prusach Królewskich w świetle kontraktów osadźczych*, «Studia i Materiały z Dziejów Wielkopolski i Pomorza», 1958, t. 4.

ВІД ЛЮБЛІНСЬКОЇ УНІЇ ДО ТРЕТЬОГО ПОДІЛУ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ*

Річ Посполита – Україна. Нарис політичних подій

Історик, який має намір писати на заявлену тему, постає перед складним і небезпечним завданням. Адже, наважуючись на таку мандрівку, він хоч-не-хоч мусить зійти зі шляху досліджень, де дороговказами слугують джерела, й рушити путівцем питань, які накидає дослідникові ця тема, незалежно від того, наскільки добре збереглися документи чи свідчення тієї доби. Можна сказати, що звичайний порядок наукового дослідження наче перевертається з ніг на голову. А звернення до сформульованої у заголовку цього нарису теми є вдвічі небезпечнішим завданням. Очевидно, що сучасний історик ранньомодерної доби, опинившись у реаліях того часу, мав би сказати, що польсько-українських відносин тоді не було, оскільки неможливо виокремити суб'єктів таких взаємин. Українська державність протягом більшої частини досліджуваного періоду не існувала. Польську державність вирізняли не національні, а багатонаціональні та станові ознаки. Тому класична схема двосторонніх відносин тут зовсім непридатна. Тож потрібно визна-

* *Od Unii Lubelskiej do III rozbioru Rzeczypospolitej. Rzeczpospolita – Ukraina. Szkic wydarzeń politycznych*, w: *Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie*, red. T. Chynczewska-Hennel, N. Jakowenko, Lublin, 2000, s. 84–110.

читися, перебуваючи у згоді з реаліями доби, як перекласти окреслену в назві дослідницьку проблему її власною мовою. І тут на нас чигає третя небезпека. Адже, здійснюючи згаданий переклад, ми вже на початку праці мусимо звернутися до знань про ті часи і сформулювати певні загальні висновки та оцінки – перш ніж зможемо відповісти на конкретні запитання. Проте оскільки небезпеки, що чигають дорогою на мандрівника, ніколи не стають на заваді бажанню подорожувати, спробуймо відповісти на цей виклик.

Якщо ми хочемо говорити про польсько-українські відносини від XVI ст., то маємо зазначити, що термін «Україна» лише за доби Хмельницького (після 1648 р.) почали вживати на означення державного чи квазідержавного організму. І раніше, й пізніше (у XVIII ст.) він був назвою одного з регіонів Речі Посполитої. Предки нинішніх українців називали себе русинами, не відрізняючись у цьому від попередників нинішніх білорусів. Говорили про єдиний «руський народ», єдину руську мову. Процес поділу русинів на білорусів та українців, зрозуміло, тоді вже тривав, а лінія розламу дедалі виразніше вимальовувалася практично по кордону між Великим князівством Литовським і Польською Короною. Проте це явище протягом більшої частини досліджуваного періоду ще не досягало свідомості представників *Nationes Ruthenae* (русинської нації). З іншого боку, слід пам'ятати, що Річ Посполита була державою багатьох народів. Неможливо вказати такий осередок влади, який би провадив «національну» польську політику. Король і сеймові посли мислили у категоріях державного, династичного, конфесійного чи місцевого інтересу. Лише доба поділів дала зародки польської національної держави.

Попри це, на початку необхідно зазначити, що протягом понад 220-ти років, які ми розглядатимемо, театр подій кілька разів драматично змінювався.

У 1569–1648 рр. майже всі русько-українські землі перебували у складі Речі Посполитої, і в їхніх межах не було жодного незалежного осередку державної чи квазідержавної влади. У 1648–1667 рр. вже маємо справу з таким осередком – гетьманською владою, яка здійснювала власну політику на конкретній території, щоправда,

з різним успіхом. А після поділу в 1667 р. Наддніпрянської України між Москвою та Річчю Посполитою спостерігаємо поступовий занепад автономістських осередків влади й на Лівобережжі, й на Правобережжі. Після поразки Мазепи (1709 р.) можна говорити про цілковиту їхню відсутність, принаймні в кордонах Речі Посполитої.

Порушуючи за таких обставин питання про політичні українсько-польські відносини упродовж 1569–1648 рр., ми насправді запитуватимемо про події, пов'язані зі становищем руського народу Польської Корони в системі влади давньої Речі Посполитої, боротьбою за окремішню позицію у цій системі, формуванням автономістських і сепаратистських настанов. Переходячи до доби 1648–1667 рр., ми вже запитаємо про взаємини між Варшавою та гетьманським осередком влади, не забуваючи про русинів, які шукали своє місце в Речі Посполитій поза Гетьманщиною. Аналізуючи період 1667–1709 рр., приглядатимемося до спроб повторного вписування частини земель колишньої козацької держави у структури Речі Посполитої. Зрештою шукатимемо у 1710–1795 рр. слідів присутності руського елементу в політичному житті Речі Посполитої.

Через обмежений обсяг цього нарису слід одразу сказати про неоднаковий інтерес до кожного періоду. Баланс буде не на користь XVIII ст. – сторіччя занепаду руського політичного життя в Речі Посполитій; нас переважно цікавитиме доба Гетьманату (1648–1667 рр.).

* * *

Вихідним пунктом у роздумах щодо місця русинів у політичній системі Речі Посполитої Обох Народів буде, звичайно, Люблінська унія, а точніше т. зв. акти інкорпорації Київського, Волинського та Брацлавського воєводств до Корони. Обставини, що спричинили цей важливий акт, нам відомі[1]. Тут достатньо буде нагадати, що під час «чвар за унію» Зиґмунт Авґуст вирішив вилучити згадані території з Великого князівства Литовського, щоб у такий спосіб змусити литвинів-можновладців, які виступали проти унії, посту-

питися. Він зробив це попри опір руських князівських родів і за підтримки шляхти Волині та України. Ця подія увійшла в історію під назвою інкорпорації, хоча юридично-політична суть актів 27 травня та 5 червня 1569 р. насправді була іншою. Ці привілеї можна схарактеризувати як двосторонню угоду, умови якої скріплювала присяга кожної зі сторін. Трьом воєводствам було гарантовано непорушність території, визнання руських князівських титулів і вилучення з-під обов'язкових у Короні сеймових екзекуційних ухвал. Тут і надалі мав діяти II Литовський статут, а не польське право, а мовою урядування залишалася руська мова. Розглянувши звичайний обсяг компетенції шляхетського сеймикового самоврядування та згадані привілеї, що означали наявність істотних відмінностей у господарчій царині, судочинстві та соціальних структурах, потрібно сказати, що правовий статус «інкорпорованих земель» був наближеним до автономії. Зрештою, шляхта з цих територій свої взаємини з Короною часто визначала як унію[2].

«Інкорпораційні» привілеї не спричинили виникнення окремих руських центральних органів. Тут існувала звичайна ієрархія земських, сенаторських і несенаторських урядів. Однак у першому та другому поколіннях після унії представники князівських родів зберегли панівне становище й були елітою, яка реалізувала власну руську – хоча незрідка й місцеву – політику. Передчасна смерть, щоправда, забрала лідерів дискусій з приводу унії: волинського воєводу Олександра Чорторийського (пом. 1571 р.), наступного волинського воєводу Богуша Корецького (пом. 1576 р.), але залишилися волинський воєвода Андрій Вишневецький (пом. 1584 р.) і київський каштелян Михайло Вишневецький (пом. 1584 р.), Юрій Слуцький (пом. 1579 р.), троцький воєвода Стефан Збаразький (пом. 1585 р.), київський воєвода Костянтин Острозький (пом. 1608 р.). Ці особи мали великі маєтки, надвірні війська, надійну лояльність зем'янської та боярської клієнтели[3], яку отримували в обмін на захист і протекцію матеріального характеру. Вони були прив'язані до руських традицій і православ'я. Вважали, що мають владу ухвалювати рішення від імені Русі, й саме так діяли[4]. Під час перших безкоролів'їв руські князі підпали під вплив литовських

магнатів. Після смерті Зиґмунта Авґуста вони підтримали Генриха Валуа і приєдналися до литовських вимог реінкорпорації Великого князівства Литовського. Але оскільки «орлеанця» підтримала й коронна шляхта, це не мало якихось значних наслідків. Під час наступного безкоролів'я (*interregnum*) 1574–1576 рр. волинські князі підтримали на схожих умовах габсбурзьку кандидатуру і тільки смерть літнього імператора Максиміліана дорогою до Речі Посполитої не дає нам змоги довідатися, наскільки далеко сягала їхня рішучість[5].

Те, що Костянтин Острозький відкинув домагання реінкорпорації та підтримав зрештою Стефана Баторія, настільки послабило цю політичну тенденцію, що під час наступного безкоролів'я до неї вже не поверталися. Проте київський воєвода та представники наступного покоління волинських князів і далі вели власну політику, яка часто суперечила прагненням королівського двору та сейму. Релігійно-культурне обличчя цієї генерації було вже позбавлене цілісності. Православні – Яхим Корецький (пом. 1612 р.), Михайло (пом. 1615 р.) та Адам (пом. 1622 р.) Вишневецькі, Олександр Острозький (пом. 1603 р.) – уже меншість порівняно з католиками, такими, як Костянтин (пом. 1641 р.) та Юрій (пом. 1618 р.) Вишневецькі, Януш Острозький (пом. 1620 р.), Януш Збаразький (пом. 1608 р.), Януш Заславський (пом. 1629 р.)[6]. Проте й надалі спонуками, що визначали їхні прагнення й діяльність, були князівський титул, економічні інтереси, пов'язані насамперед із територією Волині та України (тобто Київським і Брацлавським воєводствами), руське коло клієнтели. Політичні ініціативи цього кола торкалися й істотних для руських земель питань – дунайської та московської політики. Треба також згадати про участь Костянтина Острозького та його сина Януша у габсбурзьких проектах зламу XVI і XVII ст., а також зв'язки з активними політиками дунайського регіону Міхалом Хоробрим, Іштваном Бочкаєм і Габріелем Баторієм. За подвійним дном таких комбінацій декотрі історики вбачають автономістські, якщо не сепаратистські прагнення «очільника православ'я». Варто нагадати й про суттєву роль волинських князів, особливо Адама Вишневецького та Романа Ру-

жинського, у продовженні інтриги Дмитрія Самозванця, організації та подальшого перебігу його походу на Москву[7].

Другим колом, у якому кристалізувалася політична позиція русинів, була парламентська система. Руська шляхта в першому поколінні після унії цілковито домінувала на сеймиках Київщини, Волині та Брацлавщини. Вона мала вплив і на з’їздах Подільського, Руського, Белзького воєводств і Холмської землі, але там вона перебувала в меншості, тож лише вносила власні доповнення та уточнення в укладені «лауди» (постанови) та інструкції. Сеймики та сеймові представництва Волині та України у перших безкоролів’ях зайняли позицію, що збігалася з позицією коронної шляхти, послідовно підтримуючи «інкорпораційні» акти. Водночас шляхта цих територій виявила своє прагнення зберегти окремішний статус «країв, які мають права, руським письмом писані», на чому постійно наголошувала. Сеймикова братія нагадувала про дотримання засади вживання руської мови як мови урядування, домагалася створення окремого апеляційного трибуналу, захищала шляхетський статус бояр, зберігала особливості правової системи, виступала з політичними ініціативами стосовно козаччини, татар, Московії[8].

Третє з елітарних кіл Коронної Русі – православне духовенство – в поунійну добу зазнавало глибокої кризи. Лише боротьба навколо укладення Берестейської унії активізувала це середовище, про що трохи згодом.

У період між Любліном і Берестям заявило про себе запорозьке козацтво – як корпорація, що не знаходила собі місця в усталеній соціальній системі Речі Посполитої та інкорпорованих земель, діяла самостійно, а її дії спричиняли певні внутрішні (заохочення селянських бунтів) і зовнішні (провокування конфліктів із турками і татарами) наслідки, які ставали політичними проблемами, наразі місцевого рівня. Самочинні походи козаків на Крим та Туреччину у другій половині XVI ст., можна трактувати як розбійні набіги. Перший відкритий збройний конфлікт запорожців із представниками офіційних структур Речі Посполитої, який в історіографії найчастіше називається повстанням Криштофа Косинського (1591–1593 рр.), ще можна кваліфікувати як приватну війну,

яка дестабілізувала ситуацію на Київщині та призвела до низки селянських бунтів. Натомість т. зв. повстання Наливайка (1595–1596 рр.) було серйозною кризою й охопило значні території. Проте неможливо не помітити насамперед грабіжницького характеру козацьких виступів, відсутності якоїсь сформульованої політичної програми та єдиного керівництва цього руху. Варто також зазначити, що збройні сутички під час обох повстань важко трактувати як польсько-українське протистояння[9]. У війні Косинського з Острозькими та Вишневецькими з обох боків воювали русини з Волині, Київщини та Брацлавщини. Схожа ситуація трапилася й у 1595–1596 рр., хоча тоді в боях брало участь коронне військо під керівництвом Станіслава Жулкевського. У цих подіях українська шляхта, що воювала разом із гетьманом Жулкевським, посіла найвойовничішу позицію щодо повстанців, вчинивши різню вже після їхньої капітуляції[10].

Козацька «сваволя» наприкінці XVI ст. спричинила репресивні дії Речі Посполитої. Конституція сейму 1593 р. «Про низовиків» і королівський універсал від 1 вересні 1596 р. називали запорожців, що діяли самовільно, «ворогами вітчизни та зрадниками». Водночас державні структури й магнатська еліта вдавалися до заходів, наслідком яких був розвиток козацтва та піднесення його престижу. Адже невдовзі після поразки Наливайка розпочалося залучення козаків до різноманітних воєнних дій. Численні запорожці брали участь у поході військ Речі Посполитої під керівництвом Яна Замойського до Молдови та Волощини (1600 р.), в інфлянтській та естонській кампаніях проти шведів (1602–1603 рр.). У лавах військ обох московських Самозванців козаки воювали пліч-о-пліч з руськими князями та шляхтою (1604–1609 рр.), а в момент відкритого конфлікту Речі Посполитої з Москвою увійшли до складу коронного війська (1609 р.). Внаслідок згаданих подій дедалі численніше й свідоміше своєї сили козацтво почало висувати політичні вимоги. Перший документ, який засвідчив, що запорожці виробили програму створення чогось на зразок окремого козацького стану, датується 1603 р. Однак Річ Посполита залишалася вірною своїй традиційній політиці збереження обмеженого козацького реєстру – постійного найманого війська, скеровуючи решту низовиків до

приватних армій, служби у староствах чи містах або на село. Це підтверджують чергові конституції сеймів 1607 і 1609 рр. Така непослідовна політика призвела до вельми небажаних наслідків – чисельність козацтва зростала і водночас посилювався його антидержавний характер[11].

Іще за життя представників першого післяунійного покоління русинів сталася подія, яка у своїх довготермінових наслідках цілковито змінила становище руського населення в Речі Посполитій. Проте слід пам'ятати, що Берестейська унія (1596 р.) – бо зрозуміло, що йдеться саме про неї, – не була плодом політичних дій і напевно не була польським витвором. Наслідки підпорядкування Риму вельми потужно увійшли до царини політики, але біля його джерел лежали насамперед релігійні мотивації та прагнення реформувати православну церковну ієрархію. Творчу роль тут слід визнати, з одного боку, за частиною руського єпископату, а з другого – за Апостольською столицею та виконавцями її розпоряджень у Речі Посполитій. Світські політичні кола Речі Посполитої не цікавилися роботою над унією, а після її проголошення зайняли щодо неї позицію у кращому разі байдужу, а часто й неприхильну, навіть ворожу[12].

Проголошення Берестейської унії всупереч намірам її творців спричинило болісне «розділення у руському народі». За підтримки короля та Апостольської столиці уніатам дісталася більшість місць у церковній ієрархії та більша частина церковного майна. Ті єпископи, які не приєдналися до унії, були біднішими, але зберігали сильну позицію на Київщині, з ними залишилася переважна більшість вірян, серед них і шляхти. Почалася боротьба «Русі з Руссю», ставкою в якій були бенефіції та повернення повної православної ієрархії. Вона відбувалася на сеймах та сеймиках, на сторінках полемічних текстів і в безпосередніх сутичках між вірянами. Унаслідок зусиль православних полемістів інтереси православ'я поступово було ототожнено з руськими національними інтересами, попри ґрунтовну аргументацію прибічників унії.

Польські політичні кола досить довго залишали це питання на марґінесі власних зацікавлень. У першій половині XVII ст. православну шляхту загалом підтримували з метою, аби «їхня справа

надалі сеймів не обтяжувала». Не було єдності у позиції римо-католицького єпископату, лише нечисленні його представники допомагали своїм братам по вірі «грецького обряду»[13]. Сильну підтримку унія мала лише завдяки наполегливості чергових папських нунціїв і їхньому вмінню впливати на католицьке сумління деяких сенаторів, а також позиції Зиґмунта III.

Унія та ототожнення руськості та православ'я цілковито змінили руську політичну сцену. Кожна з еліт опинилася перед необхідністю визначити власну позицію щодо цього конфлікту. Частина князів на чолі з Костянтином Острозьким стала на захист православ'я. Окрім уже згаданих, слід назвати Григорія Сангушка, Романа й Адама Ружинських. Інші опинилися в католицькому таборі, і хоча він, як зазначалося, не підтримував унію, але відхід від православ'я поставив навернених у католицизм поза лавами Русі.

У такій ситуації політичним речником православ'я стала руська шляхта, діючи через сеймики та сейм. Вона домінувала на шляхетських з'їздах Волині, Київщини та Брацлавщини. В інших землях, де мешкали православні, вони зберігали достатній вплив, щоб уміщувати в інструкціях свої вимоги згідно з принципом одностайності, за яким мала бути врахована думка меншості. До смерті Костянтина Острозького (1608 р.) партія супротивників унії діяла під його захистом. Потім вона мусила створити власних лідерів. За часів Зиґмунта III цю роль відігравали представники панських родів, становище яких можна було порівняти зі становищем середньої шляхти в Короні. Древинські, Гулевичі, Кропивницькі, Проскури-Сущанські чи Вороничі вибороли ухвалення сприятливих для православ'я конституцій 1607 і 1609 рр., продовжили битви на наступних сеймах, щоб досягнути успіху в 1623, 1627 і 1631 рр. та підготувати ґрунт для безсумнівної перемоги, якою стало відновлення православної ієрархії Владиславом IV (1632–1635 рр.)[14].

Прибічники православ'я були дуже помітні на сеймах за часів Владислава IV. У цей період православні знову – в особах Адама Киселя та Максиміліана Бжозовського – повернулися до сенату. Політичну програму руських послів було розширено. Суттєве

місце в ній мали питання, пов’язані із захистом окремого статусу «воєводств наших українних». Ухваленням «ординацій»[15] на сеймах в 1633 і 1635 рр. завершилася справа приєднання «до київського права та статуту» відвойованої в Московії Чернігівщини. Переможною була й битва 1638–1641 рр. за збереження руських князівських титулів згідно з «привілеєм унії». На сеймі 1641 р. Адам Кисіль озвучив цілком сформульовану концепцію єдності «всіх чотирьох руських воєводств», які предки приєднали до Корони як «вільні до вільних, рівні до рівних», тобто на засадах угоди рівноправних суб’єктів. У всьому цьому можна розпізнати автономістську програму, загорнуту в популярну серед шляхти риторику повернення давніх вольностей; звісно, ця програма передбачала принципову лояльність до Речі Посполитої[16]. Варто пам’ятати, що ця принципова лояльність інколи йшла поряд із використанням конфліктних ситуацій і слабкості держави задля регіональних інтересів. У цьому русини нічим не відрізнялися від інших мешканців Речі Посполитої Обох Народів, у якій Кисіль і його соратники шукали місце для Третього народу.

Власну боротьбу за свободу діяльності Православної Церкви та її матеріальні засоби вело духовенство. У 1596–1620 рр. існувала лише залишкова православна ієрархія, яка початково складалася тільки з двох владик (Ґедеон Балабан, владика Львівський, пом. 1609 р., Михайло Копистенський, владика Перемишльський, пом. 1607 р.), а після 1609 р. – з одного (Єремія Тисаровський, владика Львівський). У такій ситуації вельми суттєву роль відігравало чорне духовенство, особливо київське. Наддніпрянський осередок був опорою православних саме завдяки численним багатим монастирям із Києво-Печерським на чолі. Архімандрити цього монастиря Никифор Тур (пом. 1604 р.) та його наступник Єлисей Плетенецький (пом. 1624 р.) спрямовували діяльність православних, вели практично постійну боротьбу за монастирські маєтки з прибічниками унійних митрополитів, фінансували книговидання. Так само діяли ігумен Михайлівського Золотоверхого монастиря Йов Борецький (пом. 1631 р.) та очільник Межигірського монастиря (поблизу Києва) Ісая Копинський (пом. 1640 р.). Саме в мо-

настирському середовищі виникла, хоча й не всіма підтримувана, концепція опертя на Москву в боротьбі за повернення православної ієрархії[15]. Ототожнення релігійних інтересів із національними було для русинів потужним рушієм. Бажання реваншу після програної війни з Річчю Посполитою й вічна концепція «збирання руських земель» схилила до дій двір ще не зміцнілої царської династії Романових. Тісні контакти зав'язалися у другому десятилітті XVII ст. Московія працювала на розпалювання та поширення конфлікту в сусідніх землях. Не без її активної участі відбулося включення козацтва у цю суперечку. Однак про це ми поговоримо далі. Наслідком гри, підготовленої спільно Москвою, київським духовенством і козацтвом не без відома Османської Порти, було відновлення Єрусалимським патріархом Теофаном в останні дні 1620 р. православної єпископської ієрархії на чолі з Йовом Борецьким як митрополитом, за участі Ісаї Копинського, а також талановитого полеміста Мелетія Смотрицького.

Річ Посполита визнала цей акт нелегітимним, бо він суперечив королівському праву подавання, і ворожим, бо його готували за участі іноземних дворів. Однак загроза війни з Туреччиною змушувала дбати про військову співпрацю з козаками і, відповідно, не розпалювати релігійного конфлікту з православ'ям. Проте після Хотинської перемоги Річ Посполита виступила з твердою позицією невизнання легітимності православної ієрархії. У такій ситуації серед православних владик, головним речником яких був Копинський, зміцнився промосковський напрям. Під його вплив потрапив і «псевдомитрополит» Борецький. У такий спосіб боротьба з унією, ототожнена, як уже зазначалося, з національними інтересами, штовхала православне духовенство в обійми Москви, яка зі свого боку намагалася посилити цю течію й ці умонастрої. Адже така ідентифікація насамперед відповідала московським інтересам, спрямованим на реалізацію концепції «збирання руських земель». Цю небезпеку помічала, як видається, частина руської спільноти в Речі Посполитій. Шляхом, який накреслив Копинський, не бажала йти переважна більшість православної шляхти й частина духовенства. Похитнуло авторитет православної ієрархії й убивство

у 1623 р. Йосафата Кунцевича, унійного полоцького єпископа, юрбою прибічників православ'я. У підсумку кінець 20-х рр. XVII ст. був ареною ініціатив, спрямованих на пошуки шляхів подолання релігійного конфлікту власними силами громадян Речі Посполитої. Для Смотрицького виходом виявився перехід в унію. Для короля, частини унійної ієрархії та русинів, які займалися політикою, прийнятним варіантом могло стати примирення уніатів із православними в рамках нової унії, ініційованої у 1628–1629 рр. Однак ця спроба закінчилася поразкою через непримиренну позицію православних і рішуче «ні» Апостольської столиці[17]. Переміг – хоча й ненадовго – третій шлях, запропонований Петром Могилою, молдаванином за походженням, русином за власним вибором, громадянином Речі Посполитої.

Архімандрит Києво-Печерського монастиря (від 1627 р.) став відомим як автор концепції реформи руського православ'я через синтезу східно- і західнохристиянських культур. Він також протиставив промосковській течії у православ'ї програму лояльної до Речі Посполитої православної ієрархії в обмін на її визнання. Після смерті Зиґмунта III він досяг успіху в союзі з православною шляхтою з Волині, Київщини та Великого князівства Литовського, а також завдяки вмілому використанню сприятливих обставин. Петро Могила через вибір вірян і з волі короля став легітимним і канонічним митрополитом (1632 р.). Очоливши ієрархію, що складалася з представників шляхти, він спробував повернути православ'ю та його владикам високий престиж у Речі Посполитій. Могила тісно співпрацював з Киселем і, цілком можливо, підтримував його автономістські плани. Однак його найулюбленішим дітищем була концепція православного патріархату в Речі Посполитій. Це збігалося з планами Владислава IV, який бачив його під зверхністю Рима. У відповідь на це митрополит виробив складну канонічну концепцію, яка давала йому змогу бути одночасно вірним Константинополю та Риму. Її реалізація натрапила на протидію і над Босфором, і над Тибром, а також над Віслою та Дніпром[18]. Передчасна смерть Петра Могили у 1647 р. поховала відважні плани й забрала в Речі Посполитої напередодні великого повстання в Україні союзника, який мав величезний престиж.

Тут варто зазначати, що унійна ієрархія була цілковито безпорадною перед православною пропагандою, що ототожнювала релігійні та національні інтереси русинів. Уніати зберігали руську мову та звичаї, але в цей період не зуміли достукатися до широких мас русинів.

Натомість від початку XVII ст. систематично зростало значення козацтва. Друге десятиліття цього сторіччя – це період походів до узбережжя Чорного моря, які принесли запорожцям славу й трофеї, мешканцям міст узбережжя – смерть і грабунки, а Речі Посполитій – загрозу війни з Туреччиною. Варшава не могла запобігти козацьким походам, що провокували війну з Портою, але й не хотіла зовсім позбутися резервуару досконалого війська в Пониззі Дніпра[19]. Тому робилися спроби опанувати запорізьку стихію через угоди. Постанови комісій – житомирської 1614 р. та ольшаницької 1617 р. – намагалися утримати чисельність реєстрового козацтва у межах 1 тис. та запобігти самочинним походам. А проте вже у 1618 р. у поході королевича Владислава на Москву брало участь щонайменше 10 тис. запорожців під орудою Петра Конашевича-Сагайдачного, величезною мірою завдяки яким вдалося підписати у Деуліні вигідну умову про перемир'я. Внаслідок цього за наступною угодою – Роставицькою (1619 р.) – була збільшена чисельність реєстрового козацтва до 3 тис. та підвищена плата за службу. Проте вже під час Хотинського походу 1621 р. проти турків було залучено від 20 до 40 тис. козаків на чолі із Сагайдачним, які знову зробили неабиякий внесок у перемогу.

Козаки прагнули отримати окремий статус, який вилучав би їх з-під старостинської та патримоніальної юрисдикції, а також домагалися максимального збільшення реєстру. Річ Посполита вела непослідовну політику, фактично зміцнюючи Запорожжя залученням величезних мас козаків у разі воєнних дій і намагаючись утримати *status quo ante*, коли минала небезпека. Такі кроки були наслідком компромісу між потребами великої закордонної політики і тиском київської та брацлавської шляхти (здебільшого русинського походження), метою якої було радикальне розв'язання питання козацтва. Це неминуче призводило до збройних конфліктів, голов-

ною рушійною силою яких були «виписані» козаки, які залишалися поза реєстрами. Конфліктам не було кінця, бо вони не приносили ані змін у політиці Варшави, ані ліквідації козацтва. Повстання Марка Жмайла у 1625 р. закінчилося Куруківською угодою. Бунт Тараса Федоровича 1630 р. – Переяславською. Концепція політики не змінювалася, лише повільно зростала чисельність реєстрового козацтва, спочатку до 3, а згодом – до 6 тис., на яку погоджувалася Річ Посполита, адже їй було дедалі важче гасити повстання.

У другому десятиріччі XVII ст. відбулися суттєві зміни у становищі козацтва на політичній сцені Речі Посполитої. Це було пов'язано із залученням Запорожжя до конфлікту між унією та тими, хто до неї не приєднався, на боці останніх. Уперше Січ висловилася вустами «старшого» Григорія Тискиневича у 1610 р., коли козаки виступили проти діяльності у Києві уніатського митрополита Іпатія Потія, побоюючись, що він візьме під свою руку православні церкви та монастирі. Виступ був наслідком дій київського духовенства і початком співпраці цих двох середовищ. Одним із найбільших результатів координації зусиль цього тандему стало відновлення православної ієрархії у 1620 р. під захистом та опікою козаків Сагайдачного, що піднесло представників київського кліру до рангу владик. У такий спосіб, відповідно до вже описаної логіки конфлікту, накинутої православною стороною, козаки опинилися в осерді конфронтації релігійно-національного забарвлення. А православ'я отримало збройне крило.

Дедалі більша сила козацтва, його включеність у релігійні питання, а також еволюція корпоративних прагнень проявилися під час безкоролів'я після смерті Зиґмунта III (1632 р.). Запорозьке посольство на конвокаційному сеймі, діючи згідно з настановами козацької ради, приписало козацтву право голосу під час виборів короля, вимагало збільшення реєстру та повернення легітимної православної ієрархії. Одночасно запорозький гетьман Іван Кулага-Петражицький організував збройний похід на Волинь, щоб продемонструвати військові можливості на підтримку висунутих вимог. Сенат з обуренням відкинув претензії козаків на участь у виборі короля, але інші питання залишив на розсуд обраного монарха.

Завдяки рішучій позиції Запорожжя та через неминучий воєнний конфлікт із Москвою Владислав IV повернув, як відомо, легальну православну ієрархію. Натомість козаків було завербовано до участі у війні в кількості, що набагато перевищувала реєстр. Після вдалого закінчення війни сейм 1635 р. затвердив реєстр у 7 тис. і поставив починання козацтва під суворий контроль, інструментом якого мала бути побудова фортеці, що панувала над шляхами до Запорожжя (її було збудовано в Кодаку).

Таке продовження тієї ж контрпродуктивної політики стосовно Січі доконечно мало призвести до нових збройних сутичок. Бунт Івана Сулими у 1635 р. придушили ще самі реєстровці. Повстання Івана Павлюка (1637 р.) розпочалося в ім'я отримання своєрідної автономії для Запорожжя. Воєнна поразка під Кумейками перекреслила надії козаків, які актом Боровицької капітуляції здалися на милість переможця. Сейм 1638 р. зменшив реєстр до 6 тис. і на практиці ліквідував козацьке самоврядування, запроваджуючи принцип призначення очільника. Відповіддю на ці рішення було чергове повстання Якова Острянина та Дмитра Гуні (1638 р.), щоправда, невдовзі придушене. Запорожжя підпорядкувалося ухвалам сейму 1638 р. Розпочався період «золотого спокою» в Україні, який, однак, виявився лише прелюдією до повстання під керівництвом Богдана Хмельницького (1648 р.).

Великий вибух розпочався практично так само, як і його слабші попередники. Пробуджені надії козацтва – внаслідок приготувань Владислава IV до турецької війни – не здійснилися через опір шляхти, яка не бажала наступальної війни. У цій ситуації прагнення Запорожжя ліквідувати репресивне законодавство сейму 1638 р., що поєдналося з приватним конфліктом, жертвою якого була вельми шанована низовиками, до того ж талановита й амбіційна особа – Богдан Хмельницький, створили вибухову суміш. Однак вибух стався тому, що іскра корпоративного козацького руху потрапила на порох народного повстання, а релігійні гасла перетворили цей рух на національну війну. Не варто також забувати, що воєнний успіх повстання великою мірою завдячував козацько-татарського союзу.

Заворушення на Січі, спровоковане втечею Хмельницького, неабияк занепокоїли владу Речі Посполитої, головним представни-

ком якої у козацьких та «українних» справах був великий коронний гетьман Миколай Потоцький. Гетьман наважився на демонстрацію збройної сили, яка мала вгамувати настрої низовиків[20]. Проте Хмельницький, маючи допомогу від татар, у двох битвах під Жовтими Водами та Корсунем переміг даремно розділену її очільником коронну армію та полонив гетьманів (26 травня 1648 р.). Несподівана поразка струсонула Річ Посполиту, тим більше, що збіглася в часі зі смертю Владислава IV (20 травня 1648 р.) і безкоролів'ям. Політична сцена швидко розділилася на воєнну партію, прапором якої став Ярема Вишневецький, а мозком – підканцлер Анджей Лещинський, і прибічниками позиції, яку часто, хоч і неточно, називають угодовською, з канцлером Єжи Оссолінським і примасом Мацеєм Лубенським на чолі, а також Адамом Киселем у її лавах. Обидві групи мали власних кандидатів на корону – братів померлого короля: фаворитом Оссолінського був Ян Казимир, Вишневецького – Карл Фердинанд. Політика щодо козацтва опинилася майже в центрі змагань між угрупованнями та кандидатами, що дуже вплинуло на її ефективність. З іншого боку, Хмельницький після ліквідації коронної армії та поширення народного повстання, яке спричинило втечу шляхти та євреїв із Київщини та Брацлавщини, опинився перед необхідністю перемовин із Річчю Посполитою. На той момент він ще не бачив інших можливостей, окрім покращення становища козацтва та православ'я у рамках Речі Посполитої.

Конвокація, що відбувалася в липні 1648 р., ухвалила рішення розпочати перемовини з Хмельницьким. Одночасно почалася й робота з відновлення коронного війська. Запорозький гетьман погодився на перемовини, та й він не полишив військових приготувань – насамперед домовився з татарами про подальшу допомогу. Перемовини закінчилися провалом, оскільки Річ Посполита ще не була готова – попри корсунську поразку – надати права повстанцям-плебеям, а ті після блискучих успіхів також не поспішали до угоди. Збройне зіткнення стало для польської сторони черговою поразкою, цього разу майже без боротьби – коронне військо та панські почти, зібрані під Пилявцями, в паніці втекли з поля бою, тільки-но надійшла звістка про підхід татар на підмогу козакам (23 вересня

1648 р.). Хмельницький разом із татарами рушив до Львова та взяв його в облогу. Проте місто мужньо боронилося, тому козаки погодилися на викуп. Гроші львів'ян і можливість взяти дорогою додому ясир задовільнили татар, більша частина яких рушила у Крим (23 жовтня 1648 р.). Хмельницький натомість узяв в облогу Замостя, водночас дослухаючись до відголосків елекційного сейму, що розпочав роботу 6 жовтня. Тим часом боротьба двох партій сягнула апогею. Виникла загроза, що сейм розділиться. У цей момент на шальки терезів кинув свій голос Богдан Хмельницький, який у листі до Яреми Вишневецького – його було поширено на виборах – висловився на користь Яна Казимира. Цей *votum*, що надійшов з-під обложеного Замостя від очільника величезного війська, як здавалося, вказував на єдину можливість виходу зі скрутного становища. Він схилив Карла Фердинанда до відмови від змагань за трон, яку цілковито підтримали його прибічники. У цій ситуації 17 листопада королем було обрано Яна Казимира. Тоді Хмельницький, демонструючи готовність залишитися вірним підданим монархії, зняв облогу Замостя та повернувся в Україну (24 листопада 1648 р.). У такий спосіб він забезпечив собі спокійну зиму та можливість зміцнення влади на території, яка була його оплотом.

Значення подій 1648 р. насправді важко переоцінити. Прагнення козацтва й руського населення перестали бути однією із внутрішніх проблем Речі Посполитої, перетворившись упродовж лише кількох місяців на питання, яке мало розглядатися у форматі двосторонніх відносин. Козацька Україна (ця назва увійшла в широкий ужиток саме під час повстання) стала *de facto* партнером для Речі Посполитої та інших суб'єктів міжнародної політики, хоча, зрозуміло, не мала всіх атрибутів суверенної держави. Проте не всі усвідомлювали ці революційні зміни. Канцлер Оссолінський, а за ним і король, і далі бачили перед собою козацьку корпорацію й намагалися розв'язати нову проблему старими методами – включаючи Запорожжя до планів антитурецького хрестового походу. Адам Кисіль, здається, сподівався підштовхнути козацтво в бік виплеканої ним ідеї руської автономії, але не знаходив шляхів, які б дали змогу повернутися до попередніх соціальних стосунків.

Партія підканцлера Лещинського та Вишневецького єдиний вихід убачала в перемозі на полі бою, але на перешкоді був козацько-татарський союз. Натомість на протилежному боці розкрився великий політичний талант – Богдан Зиновій Хмельницький. Козацький гетьман був і культурно, й ментально сином Речі Посполитої, а також козацької вольниці в Дикому Полі. Перші два роки повстання були вершиною його політичної форми. Він зумів обмежити розвиток керованого ним потужного суспільного руху, внаслідок чого уник невідворотної поразки всіх осяяних утопійною метою плебейських керівників у історії феодальної Європи, почавши від Вота Тайлера й закінчуючи Омеляном Пугачовим. Дворазову зупинку козацького походу на Річ Посполиту після Корсуня та Замостя можна слушно визнати найгеніальнішими рішеннями гетьмана, завдяки чому він напевно уник воєнної, і, як наслідок, політичної поразки. Дослідники, які вважали, що Хмельницький міг тоді завдати Речі Посполитій смертельних ударів, мабуть, не брали до уваги великої стійкості цієї держави, яку вона виявила у близьких до описаних подій роках «потопу». Не помітили вони й того, наскільки хисткими у феодальній Європі були насправді підстави української незалежності, що спиралася на плебейське військо[21].

Упродовж першого періоду повстання козацька сторона завдяки Хмельницькому послідовно реалізувала програму, яка дала змогу максимально використати формальний зв’язок із Річчю Посполитою, не занедбуючи складної дипломатичної гри з Москвою та Стамбулом для отримання військової допомоги. Основою цієї концепції було забезпечення формального контролю козаків над якомога більшою територією через правову заборону для коронних військ вступати на ці терени. Успішні кампанії 1648 р. відкрили шлях до досягнення цієї мети.

Тим часом дискусії на коронаційному сеймі у січні та лютому 1649 р. виявили, що Річ Посполита і далі не помічала засадничих змін, які сталися в Україні. Ухвалили виставити армію, однак занадто малу, дозволили скликати посполите рушення лише в разі потреби, запропонували абсолютно нереальні умови на переговорах із Хмельницьким. За такої ситуації лютневі перемовини комісії

Адама Киселя завершилися лише підписанням перемир’я на зимовий час. Згідно з його умовами козацтво отримувало контроль над значною територією, що обіймала все Київське, Чернігівське та Брацлавське воєводства, а також частину Подільського. Запорозький гетьман тим часом намагався безуспішно отримати військову допомогу Москви й успішно – політичну підтримку Стамбула, що означало військову допомогу з боку татар.

Оскільки різноспрямовані прагнення обох сторін конфлікту не давали шансів на компроміс, невідворотним ставав черговий воєнний конфлікт. Слабкі коронні сили з панськими почтами потрапили в облогу у Збаражі (10 липня 1649 р.). Такі ж слабкі підрозділи на чолі з королем, поспішаючи на допомогу, натрапили під Зборовом на чисельніше козацько-татарське військо (15–16 серпня 1649 р.), яке вийшло їм назустріч, не припиняючи облоги. Перші зіткнення були не на користь монарших військ, зате вдалося налагодити контакти з ханом, який, прагнучи зберегти вигідну для нього рівновагу сил, виступав за компромісне рішення. У підсумку хан посприяв підписанню пакту, який увійшов до історії Польщі як «Зборівський мир», а до історії України як «Зборівська угода». Вельми характерною є різниця в назвах однієї з найважливіших подій цієї оповіді. Треба насамперед вказати, що за умовами договору була визначена територія під контролем козацьких військ – Київське, Чернігівське та Брацлавське воєводства, у межах якої гарантувалося надання урядів православним та ліквідація унії, православний митрополит (і двоє владик) мали увійти до сенату, а також затверджувався козацький реєстр чисельністю в 40 тис. Натомість Ян Казимир відновлював формальну зверхність над Україною, а шляхта отримувала можливість повернутися до своїх маєтків.

І польські, й українські історики, кожен зі своєї позиції, оцінювали цю угоду як невигідну для власної сторони. Українські дослідники особливо нарікали на татар, уважаючи, що зрада хана не дала Хмельницькому змоги поставити Річ Посполиту на коліна. Однак останнім часом почали брати до уваги той факт, що стратегічна ситуація козацьких військ не була аж такою доброю,

якщо згадати про переможні дії литовських загонів у тилу козаків, розташування козацько-татарських військ на значній відстані від цього ж тилу, а також вичерпаність мобілізаційних можливостей. У такій ситуації угода була вигідна Хмельницькому, який отримував фактичну автономію, обсяг якої він міг поступово розширювати. Зрештою, політика дотримання зборівських пунктів, яку провадив гетьман протягом наступних двох років, підтверджує, що насправді вони були вигідні козацькій стороні[22].

Натомість для Варшави ситуація була вельми скрутною. Те, що під владою Хмельницького опинилася велика територія, можна трактувати як тимчасову поступку. Проте геть неприйнятними виявилися пункти щодо релігійної політики. Річ Посполита не могла собі дозволити відкритого конфлікту з папою через передбачену Зборівською угодою ліквідацію унії. Зрештою, зважаючи на особливості державного устрою Речі Посполитої, цього неможливо було досягти через опір прибічників і симпатиків «Русі під рукою папи». Також своєрідною політичною «бомбою» виявився рішучий опір католицького єпископату щодо проекту введення до сенату православного митрополита.

Щоправда, сейм, який відбувався на зламі 1649–1650 рр., ратифікував Зборівську угоду за допомогою дуже загального формулювання, але не прийняв жодних конкретних рішень, які були б скеровані на виконання її умов стосовно релігійного питання. Річ Посполита зробила перший крок у напрямку відновлення конфлікту. А подією, що пришвидшила цей поступ, була смерть канцлера Єжи Оссолінського (9 серпня 1650 р.), головного супротивника радикальної розправи з козаччиною, та передача коронної печатки його головному опонентові – Анджею Лещинському (7 грудня 1650 р.).

Та ще до того, як це сталося, навколо України почалася складна дипломатична гра, в якій, окрім Речі Посполитої та Криму, брали участь Москва та Стамбул. Фундаментальною засадою політики Хмельницького були пошуки військового союзника у боротьбі з Річчю Посполитою за якнайширший обсяг незалежності або його утримання. Окрім татарського підкріплення він ще від 1648 р.

намагався отримати московську чи турецьку допомогу. Знаючи весь політичний шлях гетьмана, важко було б повірити у щирість його декларацій про готовність віддатися «під високу руку» царя чи султана, але й, знаючи наслідки політики Москви, важко було б сподіватися, що метою її дій буде зміцнення української незалежності. Це ж, зрештою, стосується і Високої Порти. Хмельницький плів майстерну інтригу, намагаючись отримати допомогу і тримаючи сусідів у напрузі за допомогою подвійної гри. Кремль спочатку зайняв очікувальну позицію, пам'ятаючи дві болісні поразки у війні з Річчю Посполитою. Та коли коронні війська зазнали від козаків низки дошкульних втрат, в оточенні царя було вирішено скористатися з оказії та розширити кордони за рахунок західного сусіда. Уже в лютому 1651 р. це питання розглядалося на Земському соборі, який схвалив розрив договорів із Річчю Посполитою та приєднання України. Однак через початок чергової польсько-козацької війни реалізацію цього заміру на певний час відклали. Тоді ж було вирішено не надавати військової допомоги Хмельницькому.

Польська сторона вживала заходів, щоб запобігти розірванню вічного миру та втручанню Москви у конфлікт із козацтвом. Під час перебування у Варшаві посольства Пушкіних партнера лякали загрозою союзу з татарами (липень 1650 р.). Спробі спрямувати татарсько-козацький похід на Москву завадив Хмельницький, який скерував вістря війни проти Молдови, у такий спосіб готуючи дві страви на одному вогнищі – уникаючи конфлікту з Москвою та зав'язуючи династичні стосунки з молдавським господарем Василем Лупулом (серпень 1650 р.). Таким майстерним дипломатичним ходом гетьман підтримав союз із татарами, залишивши Річ Посполиту в дипломатичному глухому куті. Однак це не могло запобігти новому конфліктові, коли в Речі Посполитій гору взяла партія війни.

Це виразно проявилося під час першого після смерті Оссолінського сейму (грудень 1650 р.). Новий канцлер Анджей Лещинський, давно відомий як прибічник радикальних силових дій, спонукав учасників сейму ухвалити рішення, що означали підготовку Речі Посполитої до боротьби. Було ухвалено набір війська по всій державі чисельністю до 51 тис. й дано згоду на скликання коро-

лем посполитого рушення в разі потреби. Хмельницький намагався блефувати, посилаючи на сейм «Супліку війська запорозького», сповнену погроз і вимог, які переважно стосувалися релігійної царини, але цього разу ініціатива була в руках шляхти.

Воєнні дії почалися в лютому 1651 р. з походу польного гетьмана Мартіна Калиновського на Брацлавщину. Уже 1 березня Ян Казимир скликав посполите рушення. У червні король очолив 70-тисячну армію (разом із посполитими), яка під Берестечком вступила в битву із, мабуть, трохи більшим козацько-татарським військом (вирішальний бій відбувся 30 червня 1651 р.). Численна, добре керована коронна армія, що воювала з усією рішучістю, отримала першу перемогу в боротьбі з українсько-татарською коаліцією. Татари втекли з поля бою, козацькі війська після кількаденної облоги табору також піддалися паніці й пішли практично без боротьби «під ніж» супротивників. Окрім того, литовські війська під орудою польного гетьмана Януша Радзивила розбили резервні козацькі підрозділи Мартина Небаби. Тепер уже Хмельницький опинився перед лицем цілковитої поразки. Проте відступ посполитого рушення, яке вирішило, що вже виконало свій обов’язок, знівечило наслідки перемоги. За розбитим Хмельницьким углиб України рушила коронна армія, що нараховувала тільки бл. 20 тис. вояків, під орудою нездарного великого гетьмана Миколая Потоцького. Навіть об’єднавшись із Радзивилом, військо Обох Народів спромоглося лише укласти чергову компромісну угоду – Білоцерківську. Порівняно зі Зборівською вона була поразкою України, адже зменшено реєстр і контрольовану козаками територію, і що найважливіше – ліквідовано демаркаційну лінію, яку не могли перетинати коронні війська. Проте навіть така руйнівна для козацтва перемога під Берестечком не змогла цілковито знищити козацьку автономію. Це засвідчило, що творіння Хмельницького вже зміцніло. Жодна зі сторін не могла мріяти про остаточне знищення супротивника. Єдиним виходом був розсудливий компроміс або отримання сильного союзника.

У козацькому таборі дедалі більша частина старшини виступала за другий шлях. Але після перемоги польських військ під Берестечком Москва тимчасово втратила бажання розривати «вічний

мир». Тому Хмельницький дотримувався умов Білоцерківської угоди, намагаючись вести власну закордонну та династичну політику в Молдові, де він хотів посадити на трон свого сина Тимоша. Спроба перешкодити Хмельницькому, яку здійснив польний гетьман Мартін Калиновський, що очолював частину коронних військ і численних панських почтів, скінчилася для нього та його підлеглих трагічно. Під Батогом 1 і 2 червня 1652 р. коронні війська зазнали страшної поразки, після якої було вирізано бл. 3 тис. полонених. Колесо фортуни знову повернулося на 180 градусів.

Липнево-серпневий сейм 1652 р. ухвалив новий набір війська, але воєнні дії почалися лише в лютому 1653 р. Вони відбувалися на тлі подій у Молдові. Речі Посполитій, зрештою, вдалося – радше за допомогою дипломатії, аніж війни – завадити Хмельницькому закріпитись у Сучаві та Яссах. Але очолювані королем коронні війська знову опинилися в найдзвичайно скрутній ситуації, коли їхній табір обложили під Жванцем (грудень 1653 р.) численніші татарсько-козацькі сили. Тут майже вповні повторився зборівський сценарій переговорів, які уможливила компромісна позиція хана, причому настільки, що умови угоди також цілковито повторювали ухвалені за чотири роки до того. Однак у грудні 1653 р. вже був вирішений перехід козаків під протекцію московського царя.

Як уже зазначалося, московський Земський собор вирішив приєднати Україну в лютому 1651 р. Польська перемога під Берестечком зробила це рішення неактуальним, але й не перекреслила раз і назавжди бажання царя. Поразка під Батогом змінила співвідношення військових сил і заохотила Москву знову розпочати гру за Україну. У лютому 1653 р. в Кремлі ухвалили остаточне рішення про надання козакам царської протекції, а десятий Земський собор проголосив цю ухвалу. Рішучі дії Москви, хоча й не без її довгих попередніх вагань, створили навколо України нову ситуацію.

Хмельницький ще від 1648 р. намагався отримати московську допомогу, але не мав наміру цілком підпорядкуватися цареві. Він радше збирався використати військову підтримку для зміцнення України. Рішучі дії Кремля поставили його у вимушене становище. Альтернатива порозуміння з Річчю Посполитою після Берестечка та

Батога була вельми непопулярною. Реальне прийняття турецького протекторату також. Самостійна боротьба за незалежність – неможлива. Гетьман почав зволікати й ухилятися, але в тодішній ситуації був змушений прийняти московський протекторат. Лишалося тільки виторгувати якнайкращі умови. Це вдалося лише почасти. 18 січня 1654 року Генеральна рада, що відбувалася в присутності царських послів у Переяславі, прийняла московський протекторат, натомість перемовини щодо обсягу автономії, яка мала бути надана Україні, відбувалися пізніше. Затверджені Алексеєм Романовим «Артикули Богдана Хмельницького» залишили козацькій державі чималий обсяг незалежності, але містили заборону провадити закордонну політику та передбачали убивчі для автономії повноваження царя утримувати над Дніпром власний фінансово-адміністративний апарат і військо. Після Переяслава завдяки збереженій військовій силі Україна значною мірою утримала здатність ухвалювати самостійні політичні рішення, але присутність царської армії могла це невдовзі змінити.

Постанови Переяславської ради були важким ударом для Речі Посполитої, над якою зависла загроза втрати величезних територій на сході держави. Швидко вдалися до дій, що мали на меті союз із природним у новій ситуації партнером – татарами, які завжди намагалися утримати рівновагу. Восени 1654 р. ці зусилля були винагороджені. Польській дипломатії вдалося також остаточно поховати політично-династичні амбіції Хмельницького в Молдові. Отже, у конфронтацію з Москвою і Козацькою державою Польща вступала з допомогою татар, хоча почала її навесні 1654 р. самостійно – з карального походу коронних військ на Брацлавщину. У травні московсько-козацькі війська вступили у Велике князівство Литовське та швидко досягли успіху. Було взято Смоленськ, Полоцьк, Вітебськ, Могильов і багато менших міст. Нечисленна литовська армія не була в змозі зупинити переможний похід зі Сходу. Натомість контрудару завдали в Україні з допомогою татарських підрозділів. Черговий похід коронних військ на Брацлавщину під орудою великого гетьмана Станіслава «Ревери» Потоцького призвів у січні 1655 р. до великого зіткнення під Охматовом. Ця битва, в якій не було переможця, закінчила зимову

кампанію на стратегічно невигідних для Речі Посполитої умовах. Навесні 1655 р. в результаті наступу московсько-українські війська на Півночі здобули Вільно, а на Півдні поступово відтіснили коронні війська на Захід. Улітку того ж року в гру вступив іще один учасник – у Литву та Велику Польщу увійшли шведи.

Поразки у війні зі шведами та втеча короля до Силезії (літо–осінь 1655 р.) поставили Річ Посполиту в, здавалося б, безнадійне становище, але виявився й позитивний аспект. Однією із цілей шведського наступу була протидія занадто великим успіхам Москви. А та, своєю чергою, намагалася за будь-яку ціну унеможливити дедалі більшу потугу короля Густава. Наступальні дії московських військ було затримано. Це відкривало Яну Казимирові шлях до перемовин із царем. Однак вони відбулися вже у серпні 1656 р. в Немежі під Вільном, після того, як він повернувся, обравши тимчасовим осідком Львів. Переговори тривали довго й лише 3 листопада 1656 р. було підписано угоду, згідно з якою Москва вступала у війну[23] зі Швецією, царя мали на найближчому сеймі обрати наступником Яна Казимира, а розв’язання територіальних питань відкладалося на пізніші часи.

Ці події мали неабияке значення для польсько-українських взаємин. Хмельницький ще раніше налагодив контакти зі шведами, тож їхній напад на Польщу не був для нього несподіванкою[24]. Ще восени 1655 р. гетьман, заохочений шведами, здійснив воєнну акцію, під час якої завдав коронним військам поразки під Городком (вересень–жовтень 1655 р.), а згодом обложив Львів. Здається, що саме через тиск шведів він зняв облогу (8 листопада 1655 р.) і почав відходити на Схід. Поразка, якої на зворотному шляху зазнав Хмельницький від кримських військ під Озерною (листопад 1655 р.), змусила його прийняти умови хана – розірвати з Москвою і повернутися під владу польського короля. Проте в татар було недостатньо сил, щоб домогтися дотримання цих вимог. Гетьман у той період прагнув послабити зв’язки з Кремлем, але не мав на меті і зближення з Річчю Посполитою. Натомість він підтримував контакти зі шведами. Українсько-шведське зближення водночас із польсько-московським замиренням обіцяло чергову зміну союзів. Проте Хмельницький не хотів демонстративно розривати стосунки

з царем. Він просто здійснював політику доконаних фактів. Після підписання угоди в Немежі гетьман узявся до багатосторонніх перемовин, які закінчилися Єрнутським трактатом (6 грудня 1656 р.). Згідно з ним, Швеція, Семигород (Трансильванія), Бранденбургія, Україна і Радзивилівська Литва повинні були поділити між собою територію Речі Посполитої. Уклавши цей договір, Хмельницький на практиці розривав союз із Москвою, щоби, спираючись на багатосторонні домовленості, збудувати цілковито незалежну Україну на руїнах Речі Посполитої. Однак угорсько-козацький наступ на Польщу (весна–літо 1657 р.), попри початкові успіхи, закінчився невдало. Під Чорним Островом війська Речі Посполитої здобули перемогу. Козаки втекли з поля битви. Угорці підписали капітуляцію (22 липня 1657 р.). Трохи пізніше – у травні того ж року – було укладено польсько-австрійський союз, що схилило Карла Густава облишити плани поділу Речі Посполитої. Шведська карта перестала бути козирем для України.

Восени 1657 р. найважчі часи Корони та Литви були вже позаду, хоча боротьба за звільнення зайнятих ворогом територій тривала ще понад два роки. Було укладено союз із Австрією та велявсько-бидгоські трактати з бранденбурзьким курфюрстом. У цій ситуації поверталося питання про долю України. Тим більше, що в новій ситуації договір із Москвою втрачав і актуальність, і сенс. Позиція польської сторони, яка отримала тяжкий досвід численних поразок останніх років і неодноразово поставала перед небезпекою остаточного знищення, стала реалістичною як ніколи[23]. Своєю чергою Україна після фіаско прошведської політики Хмельницького знову опинилася перед вибором протектора. Уже маючи непоганий досвід перебування та функціонування під московським протекторатом, значна й авторитетна частина старшини бажала повернутися до співпраці зі старим партнером, у якого не було такого всепроникного й нав'язливого адміністративного апарату, як у царя. До цього ж в останні місяці свого життя почав схилятися й Богдан Хмельницький, однак він помер 6 серпня 1657 р. в Чигирині.

Його наступник Іван Виговський продовжував розпочаті попередником перемовини, головним героєм яких із польського боку виступав Станіслав Казимир Беневський[26].

Варшава була готова до значних поступок, переконавшись у їхній необхідності та міцності структур козацької держави. Проте переговори тривали задовго через недовіру частини старшини до Речі Посполитої, а також непопулярність пропольської політики серед простолюду. На ситуації позначилося й те, що до переговорного процесу з українського боку включилася частина місцевої шляхти, яка досі була на боці Речі Посполитої. Попри перешкоди, сторони дійшли порозуміння, і 16 вересня 1658 р. було підписано угоду в лівобережному місті Гадяч, яка увійшла в історію під назвою «Гадяцької унії». Згідно з нею, Річ Посполита перетворювалася на державу «Трьох Народів». Поставало Князівство Руське із власним судоустроєм й окремими адміністративними структурами. В інших статтях ішлося про ліквідацію унії, місце для православного митрополита в сенаті та надання урядів у Князівстві переважно православним.

«Документ унії» якнайкраще свідчив про його творців. Однак доведеться погодитися із переважною більшістю істориків – він постав занадто пізно для того, щоб бути втіленим у життя. Водночас доводиться визнати, що раніше не було умов для його появи. Адже польська сторона не була готова до такого далекосяжного компромісу, а з українського боку еліти схилялися до розробки та прийняття проекту, який би йшов у напрямі засад і взірців устрою Речі Посполитої. Натомість у 1658 р. антипольська партія була занадто сильною, щоб міг зберегтися зв’язок із Варшавою. А включення до угоди умови про ліквідацію Берестейської унії наперед означало невиконання зобов’язань польською стороною. Щоправда, сейм 1659 р. ратифікував Гадяцькі статті, але були змінені формулювання щодо ліквідації Берестейської унії: це стосувалося лише Руського князівства.

Але наразі Гадяцьку унію було укладено, що, звичайно, призвело до відновлення збройного конфлікту з Москвою[27]. Гетьман Виговський виступив на чолі підрозділів, що складалися із козаків і допоміжних польсько-татарських військ. Із цією армією він здобув блискучу перемогу над московитами під Конотопом (8 липня 1659 р.). Одначе це не вберегло його від бунту просто-

люду та прибічників проросійського напряму, особливо сильних на Лівобережжі. У червні від рук низів загинув Юрій Немирич, один із батьків Гадяцької унії. У вересні Виговського змусили скласти булаву й тікати з України. Гетьманом став нездарний син Богдана Хмельницького – Юрій. Під упливом оточення він розпочав перемовини з Москвою, внаслідок яких 27 жовтня 1659 р. відбулася т. зв. друга Переяславська рада, згідно з якою Україна поверталася під протекторат царя на гірших умовах, ніж у 1654 р. Серед іншого серйозні проблеми спричинив пункт, у якому йшлося про підпорядкування Київського митрополита Московському патріархові. Це викликало антимосковські настрої серед українського духовенства, вірного традиційним зв'язкам з Константинополем.

Після другої Переяславської ради, як і після першої, відбувся московсько-український збройний наступ на Річ Посполиту. Влітку 1660 р. армії Івана Хованського та Василя Золотаренка атакували Литву, а підрозділи Василя Шереметьєва та Юрія Хмельницького – Правобережну Україну. Проте цього разу кампанія була вдалою для польсько-литовської сторони. Війська литовського гетьмана Павла Сапєги, підсилені коронними підрозділами Стефана Чарнецького, перемогли супротивників під Полонкою та Ляховичами. Станіслав Потоцький, а насправді польний гетьман Єжи Любомирський, провів блискучу чуднівську кампанію, під час якої була здобута перемога над військами Шереметьєва під Любаром. Потому московитів узяли в облогу в Чуднові, й одночасно розбили козацьке підкріплення під Слободищем. У такий спосіб Юрася Хмельницького переконували покинути царя. Позбавлений надії на реванш Шеремєтьєв підписав капітуляцію і від імені царя зрікся претензій на Наддніпрянщину. У чуднівському таборі відбулися перемовини, після яких було підписано угоду, що повертала Гадяцькі статті, за винятком антиунійних пунктів і тих, де йшлося про Князівство Руське. Україна повернулася до зв'язку з Річчю Посполитою, зберігаючи значну автономію, але вже не як рівна з іншими двома частинами.

Зрештою, Хмельницький не зумів узяти під контроль усю Україну. В Києві стояв сильний московський гарнізон, на За-

дніпров'ї перевагу отримали прибічники царя на чолі з наказним гетьманом Якимом Сомком. Починалася доба поділу України, хоч ще й не формального, на лівобережний Гетьманат під протекцією Москви та правобережний під рукою короля. Владу Речі Посполитої над «руським берегом» Дніпра в той період забезпечувала постійна присутність збройних сил і польські прибічники у козацькій старшині, чиє значення дедалі зростало при слабкому гетьмані, якого свідомо підтримувала Варшава. Найважливішим виразником пропольської позиції був Павло Тетеря Мошковський, якого у листопаді 1660 р. козацька рада обрала військовим писарем. З огляду на розпочаті наприкінці 1662 р. приготування до походу на Москву Річ Посполита доклала зусиль, щоб Тетерю було обрано гетьманом. Тиск Варшави досяг успіху: Юрась Хмельницький склав повноваження (17 січня 1663 р.) і присвятив себе чернечому життю. Полишену булаву козацька рада передала Тетері. На лівому березі Дніпра аналогічні кроки здійснили царські урядники. Скликана у червні в Ніжині козацька рада обрала нового гетьмана – відданого Москві Івана Брюховецького. Поділ України став фактом.

Проте незабаром розпочався похід на лівий берег під орудою самого короля. Його метою було об'єднати всю Україну під контролем Речі Посполитої й за допомогою воєнних успіхів змусити Москву підписати вигідний для Яна Казимира мир. Ян Казимир за підтримки козаків і татар вирушив з Білої Церкви 25 жовтня 1663 р. Проте московські війська уникали битв у полі, а займати укріплені міста королю швидко не вдавалося. Однак Ян Казимир продовжував похід. Він перейшов кордони Речі Посполитої, що існували на 1648 р., і в середині лютого 1664 р. дістався Севська, де з'єднався з литовськими військами під орудою польного гетьмана Міхала Паца. Однак Ян Казимир не спромігся ані змусити царські війська до битви, ані здобути фортець, які б забезпечили його панування над зайнятими територіями. У такій ситуації він був змушений відійти назад. Остання спроба схилити шальки терезів у війні з Москвою на свою користь закінчилася для Речі Посполитої фіаско.

Невдача походу спонукала прибічників Москви до боротьби. Лівий берег Дніпра було майже втрачено ще в березні 1664 р. Водночас на Брацлавщині розгорілося народне повстання, яке

згодом поширилося на Північ, на Київщину. Лівобережний гетьман Брюховецький спробував напасти на правобережні території (квітень 1664 р.). Митрополит Йосип Тукальський, а також значна частина старшини, серед якої були Виговський та Іван Богун, виступали за нове порозуміння з Москвою. Тетеря не володів ситуацією. Нечисленні коронні війська під орудою Стефана Чарнецького, зміцнені татарами, билися на кількох фронтах. Їм вдалося загальмувати дії Брюховецького та придушити повстання. Репресивні методи, до яких удався Чарнецький стосовно народу (пацифікація) та старшини (розстріл Виговського та Богуна, арешт Тукальського) призвели до зникнення пропольської партії серед старшини. Опорою польської влади у правобережному Гетьманаті стала зміцнена Чарнецьким фортеця в Білій Церкві.

Після смерті Чарнецького (16 лютого 1665 р.) Тетеря втратив надії утримати булаву. Після його зречення та виїзду з України перевагу здобула протурецька партія, представником якої виявився новий гетьман Петро Дорошенко (10 жовтня 1665 р.): він мав намір об'єднати козацькі землі під турецьким протекторатом. Громадянська війна у Польщі – рокош Любомирського – полегшила Дорошенкові взяття під контроль правобережних територій. Початок мирних переговорів Варшави з царем відкрив гетьманові шлях до союзу з татарами. За їхньої допомоги Дорошенко переміг під Браїловом коронні підрозділи Себастіяна Маховецького, які поверталися на Дніпро (грудень 1666 р.). Річ Посполита знову втратила контроль над Україною, зберігши лише гарнізон у Білій Церкві. Тепер Дорошенко мав намір здобути визнання своєї гетьманської влади й на лівому березі Дніпра.

Тим часом у Речі Посполитій змінилося ставлення до українського питання. Держава, вимучена безперервними війнами, прагнула насамперед замирення. Варшава була готова погодитися на тимчасову втрату земель, яких вона понад десять років не контролювала і не мала сили отримати назад. Своєю чергою Москва, яка була такою близькою до поразки у 1660 і 1663 рр., також не бачила сенсу в продовженні війни з Польщею. 10 березня 1666 р. було розпочато перемовини в Андрусові, які закінчилися підписанням перемир'я 30 січня 1667 р. Андрусівське перемир'я фіксувало

поділ України на лівобережний Гетьманат під протекцією Москви і польський – правобережний. Київ мав два роки залишатися під Москвою, а потім – повернутися до Речі Посполитої, але насправді цього не сталося. Запорожжя мало залишатися буферним регіоном під спільним протекторатом Москви та Речі Посполитої. Обидві держави закінчували війну на знищення, але для України це перемир'я майже дорівнювало смертельному удару, внаслідок якого вона була розділена на дві половини протягом ста років.

Після Андрусова Річ Посполита і Москва відкинули серйозні спроби об'єднати українські землі під своїм протекторатом. Їх ще робило козацтво, спираючись на Туреччину, а потім на Швецію, але ці спроби були приречені на поразку. Україна поступово втрачала міжнародну позицію, а її проблеми ставали в очах сучасників внутрішніми питаннями Росії й Речі Посполитої.

Упродовж 1648–1667 рр. проблематика, пов'язана із ситуацією руського населення в Речі Посполитій, не закінчується взаєминами із козацькою Україною. Поза теренами, контрольованими Гетьманатом, русини постійно брали участь в політичному житті держави і шукали в ній відповідного місця для себе[28].

У першому періоді повстання і далі діяла група давніх автономістів, згуртованих навколо Адама Киселя. Здається, вони сподівалися на придушення народного повстання та використання козацького руху для досягнення своєї давньої мети. Загострення польсько-українського конфлікту після краху Зборівської угоди знищило ці й так безпідставні надії. Після смерті Адама Киселя (травень 1653 р.) ми втрачаємо з очей цю групу. Проте у 1656–1658 рр. з'явилися нові руські шляхетські політики – в Речі Посполитій, а не в лавах козацтва – Немиричі, Стеткевичі, Сурини, Верещаки – які виявилися прихильниками ідеї Князівства Руського в рамках Речі Посполитої, готовими до співпраці з козацькою старшиною. Занепад ідей Гадяцької унії означав і кінець суттєвої політичної активності руської православної шляхти, яка відтоді не виступала із ширшими концепціями й обмежувалася захистом своїх релігійних прав.

Православні скористалися козацькими перемогами першого періоду повстання і після Зборова відновили православну Пере-

мишльську єпархію, а тимчасово – і Холмську (1650 р.). Однак повернення єпископських столиць і деяких бенефіцій було насправді пірровою перемогою. У 1648–1667 рр. помітна загальна зміна у ставленні шляхти до православ’я, яка йшла в неприхильному для нього напрямку. За тих часів навіть волинські та червоноруські сеймики поступово обмежували підтримку побажань «братів грецької релігії». Без сумніву, на це впливала війна з козаками – «захисниками православ’я», які проголошували релігійні гасла, але також і наполегливе прагнення православних до цілковитої ліквідації Берестейської унії. «Оборона стародавніх вольностей» завжди могла розраховувати на підтримку шляхетської братії, натомість вимога ліквідації унії натрапляла на цілковите нерозуміння як така, що суперечила традиціям Речі Посполитої. Суттєве значення відігравав і процес дедалі частішого переходу руської шляхти до римо-католицької віри, тієї шляхти, яка вирішила не підтримувати козаччину, і наступне послаблення позиції православ’я на сеймиках.

Підписане в 1667 р. Андрусівське перемир’я поглибило ізоляцію православних у Речі Посполитій. Адже одна з його статей гарантувала їм свободу віровизнання. При цьому предстоятель Церкви – митрополит Київський – залишався під московським пануванням, тож протектором православної віри ставав цар, а сама вона – явищем, яке у Речі Посполитій сприймалося як дедалі більш чуже і пов’язане із діяльністю сусідньої держави[29].

Підписання Андрусівського перемир’я стало закликом до повстань з обох боків Дніпра[30]. У лівобережному Гетьманаті доти лояльний до Москви Брюховецький підняв заколот і прийняв турецьку протекцію. Дорошенко ще раніше позбувся більшості коронних військ, що стояли в Україні, а після Андрусова з татарською допомогою напав на коронні землі. Гетьман Ян Собеський, який керував обороною, захищався з невеликою кількістю підрозділів від головних козацько-татарських сил у таборі під Підгайцями (жовтень 1667 р.). Решта польських військ мали запобігти спустошенню краю через організацію диверсій. Ця тактика виявилася ефективною, до того ж Собеському допоміг самовільний похід запорожців під керівництвом Івана Сірка на Крим. Татари вирішили перерва-

ти дії проти Речі Посполитої й підписати з нею угоду (16 жовтня 1667 р.), а Дорошенко хоч-не-хоч мусив зробити те саме (19 жовтня). Угода з козаками передбачала повернення правобережного Гетьманату під польську протекцію в обмін на цілковиту амністію. Козацькі вимоги мав розглядати найближчий сейм. Ця угода не була для Дорошенка важливою, тож він напевно й не думав її дотримуватися. Адже він був зайнятий справами Лівобережжя, яке йому вдалося зайняти влітку 1668 р. Брюховецького вбили його підлеглі, а Дорошенка було обрано гетьманом усієї України (8 червня 1668 р.). Об'єднаною Україна залишалася недовго. Після від'їзду Дорошенка у правобережному Гетьманаті здійнялася хвиля виступів проти нього та його протурецької політики. Ситуацією скористалися росіяни, які повернули свою владу на лівому березі Дніпра.

Дорошенко невдовзі повернувся до відкритої протурецької політики. У березні 1669 р. генеральна рада в Корсуні ухвалила перехід правобережного Гетьманату під протекторат султана. Однак у Криму на той час панували ворожі щодо Дорошенка настрої. Показала себе й сильна опозиція в Україні на чолі з кошовим запорозьким отаманом Петром Суховієм та уманським полковником Михайлом Ханенком. Останнього навіть було визнано гетьманом, але він зазнав поразки у битві з конкурентом під Стеблевом (29 жовтня 1669 р.). Річ Посполита – а радше підканцлер Анджей Ольшовський, фактичний керівник держави при нездарному новообраному королі Міхалові Корибуту-Вишневецькому – вирішила використати внутрішні суперечки у середовищі козацтва й підтримати Ханенка, що дало йому змогу залишитися на поверхні політичного життя. Дорошенко також не відмовлявся від порозуміння з Варшавою. Він надіслав послів на сейм у листопаді 1669 р., що його, як відомо, було зірвано. Рішення стосовно козаччини мали бути ухвалені під час роботи комісії, скликаної влітку 1670 р. в Острозі. Пропозиції, підготовані Дорошенком, були здебільшого повторенням умов Гадяцької унії й імпліцитно містили програму розірвання Андрусівського перемир'я та об'єднання всієї України під берлом польського короля. У тодішній політичній ситуації в Центральній Європі ці наміри, звісно, були занадто далекосяжними, щоб їх мог-

ла прийняти ослаблена і внутрішньо розсварена Річ Посполита, в якій до того ж усвідомлювали відсутність достатньої підтримки цих ідей в самій Україні. Тож комісія відкинула Дорошенкові пропозиції й визнала партнером не його, а Ханенка, з яким уклала угоду 2 вересня 1670 р. Угода містила гарантії релігійної свободи для Православної Церкви, надані коронною стороною, і згоду козаків на повернення шляхти до своїх київських маєтків. Угоду було ратифіковано на осінньому сеймі 1670 р., який підтвердив також гетьманство Ханенка, а Дорошенка оголосив зрадником. Ухвалили також набір коронного війська до 24 тис., слушно очікуючи на рішучу протидію сеймовим рішенням.

Обставини сприяли Дорошенкові, бо в Криму відбулася вигідна для нього зміна на ханському троні. Пропольського Ааділ-Герея замінив Селім Герей (травень 1671 р.), який діяв у річищі прокозацької політики Туреччини. Маючи певність у допомозі татар, гетьман розпочав воєнні дії атакою на Білу Церкву (липень 1671 р.). У відповідь Собеський провів успішний наступ на Брацлавщині, під час якого переміг татар під Брацлавом (серпень 1671 р.), а козаків – під Могилевом і Кальником (жовтень 1671 р.). Завдяки цим перемогам коронні війська відновили контроль над правобережним Гетьманатом.

Плоди цієї перемоги виявилися гіркими, бо за свого підопічного вступилася Туреччина. Щоправда, це був тільки привід для початку війни, натомість мета її – отримати території ослабленого сусіди. Кампанія 1672 р., під час якої козаки Дорошенка воювали на турецькому боці, закінчилася трактатом у Бучачі. Згідно з його умовами, Річ Посполита втратила на користь Високої Порти Поділля, Брацлавщину та південну частину Правобережної Київщини. Україна виявилася поділеною тепер уже між трьома сусідами. У частині, яка залишилася в Речі Посполитій, гетьманська булава й далі залишалася в руках Ханенка.

Після 1672 р. українське питання для Варшави означало повернення втрачених на користь турків земель. Стосунки з українцями, розділеними між трьома державами, й ослабленим козацтвом, вже не мали першочергового значення. Із українського боку дедалі

частіше бракувало сильного політичного осередку, який був би здатен вести самостійну політику в масштабах усієї країни. Окремі ватажки, дедалі залежніші від Москви, Туреччини та Польщі, відігравали щоразу меншу роль[31].

У 1673 р. під час підготовки кампанії проти турків, Собеський зумів досягти нейтралітету Дорошенка. Можливо, на позицію гетьмана вплинуло те, що шляхи Речі Посполитої та Ханенка розійшлися, бо той після сварки з комендантом Білої Церкви Яном Пивом та його убивства перейшов на російський бік. Собеський, як відомо, переміг турецьку армію під Хотином, але України не повернув. Конфліктом скористалися росіяни і новообраний лівобережний гетьман Іван Самойлович, які напали на Правобережжя і зайняли Чигирин (1674 р.). У 1677 р. почалася війна за ці землі між Росією та Туреччиною. Вона тривала до 1681 р. і закінчилася у Бахчисараї миром, укладеним на засадах *status quo ante*. Обраний у 1674 р. королем Ян Собеський не відмовився від спроб відновити позиції в Україні. У 1674 р. під час боротьби між Самойловичем, якому допомагали росіяни, і Дорошенком король вислав до останнього посольство, намовляючи його до повернення під польську протекцію. Проте Дорошенко виставив занадто великі вимоги й перемовини перервалися. Осінній похід на Брацлавщину, організований Собеським, мав певні успіхи, але його наслідки знівечило чергове турецьке нашестя у 1675 році. Кампанія 1676 р., що закінчилася битвою під Журавним і Журавницькою угодою теж не змінила долі Південної України, яка залишилася під пануванням турків. Це послабило й позиції Дорошенка, який у 1676 р. відмовився від гетьманства на користь Самойловича.

Єдиним осередком української влади залишався відтоді лівобережний Гетьманат, дедалі слабший, дедалі залежніший від Росії, але він ще зберігав автономію та власні збройні сили. Тут не було помітно зацікавлень у налагодженні контактів із Варшавою аж до часів Мазепи, про що говоритимемо далі. Речі Посполитій залишилася північно-західна частина Київщини, де козацькі традиції були слабшими, а шляхетська структура власності закорінена сильніше. Після падіння Ханенка польська влада вже не дозволяла обирати нових гетьманів. У 1674 р. наказним гетьманом було призначено

Євстафія Гоголя, а після його смерті в 1679 р. наступника не висували. Зате у 1682 р. активізувалася українська політика короля. Використовуючи проблеми Туреччини та Росії, Собеський почав дипломатичну гру, метою якої було перетягування України під свою протекцію. Король обіцяв широку автономію, а також створення православного патріархату в Києві. Після того, як регентка Софія впоралася із ситуацією в Москві, продовження інтриги стало неможливим, але вже в наступному році, році Віденської битви, Ян III знову зробив спробу відновити позиції в Україні. Він підтримав антитурецькі виступи козацтва під орудою Стефана Куницького, надавши йому титул гетьмана (1683 р.). Проте Куницький після початкових успіхів зазнав поразки від татар і невдовзі загинув у випадковій сутичці. Поразки Туреччини в боях із австрійсько-польським альянсом послабили її позиції в Україні. Цим скористалася Річ Посполита. У 1685 р. було узаконено козацтво, яке отримало дозвіл на колонізацію Наддніпрянщини та Брацлавщини. Андрій Могила отримав уряд наказного гетьмана, Самійло Іванович (Самусь), Семен Палій, Захар Іскра й Андрій Абазин – наказних полковників. За сприяння козаків польські володіння на правому березі Дніпра було відновлено. Ці зміни затвердив мир Ґжимултовського, укладений у 1686 р. в Москві. Трактат повторював умови Андрусівського перемир'я, але Київ залишався в Росії, як і винятковий контроль над Запорожжям. Натомість Річ Посполита отримала підтвердження своїх прав на Правобережжя, які раніше були підважені Бучацьким, Журавницьким і Бахчисарайським трактатами.

Наступні роки минули під знаком відносної нормалізації стосунків на Правобережній Україні. Шляхта повернулася до своїх колишніх маєтків. Одночасно тривала козацька колонізація. Однак уже наприкінці 1680-х рр. шляхта почала відчувати загрозу з боку козацтва[32]. У 1690 р. гетьман Станіслав Яблоновський разом із коронним військом був змушений внормувати ситуацію в Україні, виступивши проти «неслухняних». Серйозніші антикозацькі кроки Річ Посполита змогла зробити тільки після виборів короля Августа II, коли турецька війна вже догорала. Сейм 1697 р. ухвалив конституцію, яка наказувала козакам залишити шляхетські

маєтки, а наступний – 1699 р. – ухвалив рішення про ліквідацію козацтва на Правобережжі. Козацькі полковники ухилялися від виконання цієї постанови, а Річ Посполита не мала змоги її реалізувати. Спротив переріс у 1702 р. у відкрите повстання на чолі з Семеном Палієм, який здобув Білу Церкву і намагався встановити контакти з Росією. Каральна експедиція гетьмана Адама Сенявського (січень–лютий 1703 р.) мала успіхи, але не розбила головних сил повстанців. Пацифікація відбулася лише після інтервенції, здійсненої царем Петром I і виконаної лівобережним гетьманом Мазепою (1704 р.), який зайняв Білу Церкву, захопив Палія і роззброїв його військо.

Мазепа, гетьман від 1687 р., вважався відданим прибічником царя. Проте у зазначений період він намагався досягнути власних цілей, прагнучи об'єднати українські землі під своєю булавою та – наскільки це буде можливо – послабити зв'язки, що поєднували його з Москвою. Він розраховував на те, що шведсько-російська війна, яка почалася у 1700 р., призведе до бажаного ослаблення царської імперії. Тому він зав'язав таємні контакти з Карлом XII та його міністрами[33].

Одночасно відбулися суттєві зміни в Речі Посполитій. Союзник Петра – Август II мусив утікати від шведів із Польщі. Під тиском Карла XII відбулася елекція Станіслава Лещинського (1704 р.), який зайняв покинутий трон і, звісно, почав тісну співпрацю зі шведами. У відповідь прибічники Августа створили конфедерацію у Сандомирі й підписали у Нарві угоду про союз із Росією (1704 р.). Прагнучи об'єднати шляхту під своїм берлом, Лещинський намагався серед іншого розіграти карту України. Із цією метою він підтримував таємні контакти з Мазепою, пропонуючи повернення всієї України до Речі Посполитої, а гетьманові – ленне Князівство Полоцьке. Мазепа, Лещинський і Карл XII створили трикутник облудних, але необхідних один одному партнерів. Утім, Лещинський був найслабшою зі сторін цього трикутника.

Мазепі не вдалося спокійно отримати вигоду з конфлікту двох держав. Похід Карла XII на Україну (осінь 1708 р.) змусив гетьмана визначитися, на чиєму він боці. Мазепа обрав шведів, але

не отримав суттєвої підтримки в Україні. У такій ситуації поразка Карла XII під Полтавою (8 липня 1709 р.) стала катастрофою для Мазепи, остаточним знищенням ідеї об'єднаної України і похованням мрій про її незалежність чи хоча б автономію. Разом зі смертю гетьмана (невдовзі потому в еміграції у Туреччині) безповоротно закінчилася доба, коли козацтво утворювало самостійний політичний осередок і могло бути партнером у грі зі сусідніми державами. Після 1709 р. українські справи у Росії та Речі Посполитій зійшли до рівня провінційних проблем.

1667–1709 рр. в історії руського народу в Речі Посполитій були періодом, коли вага православ'я знизилася, а унії, навпаки, зросла[34]. Причиною цього було дедалі більше відчуження «панів грецької віри» від шляхетської спільноти. Православні підпорядковувалися зверхникам – підданим сусідніх, до того ж ворожих країн – Патріархові Константинопольському, а після 1686 р. – Московському. Згідно зі статтями трактату Ґжимултовського їхнім протектором був московський цар. Усе це поглиблювало недовіру і навіть ворожість. Сейм 1676 р. видав конституцію, яка забороняла православним здійснювати закордонні подорожі та позбавляла привілеїв ставропігійні міські братства. Православний шляхтич за тих часів ставав дедалі рідкіснішим явищем. Зникало й знання руської мови серед шляхетства. Тож не було нічого дивного в тому, що проведені Яном III заходи тиску на православних ієрархів з метою змусити їх разом з єпархіями прийняти унію, принесли сподівані наслідки. Акти, що готувалися довгими роками, щоправда відбулися вже на зламі століть. 1692 р. до унії приєдналася Перемишльська єпархія, 1700 р. – Львівська, а 1702 р. – Луцька. На території Речі Посполитої залишилася єдина православна єпархія – Могильовська (Білоруська). Роль представника руського люду в Речі Посполитій перейняла Греко-Католицька Церква. Проте через низьку популярність унії серед шляхти її політичне значення було мінімальним.

Унаслідок згаданих подій після 1709 р. взагалі важко говорити про польсько-українські відносини, адже на українському боці не було відповідного суб'єкта. Лівобережні гетьмани дистанціюва-

лися від Речі Посполитої, зберігаючи лояльність до царя. Сліди польсько-українських політичних контактів можна знайти у діяльності Пилипа Орлика, наступника Мазепи, козацького гетьмана в еміграції, який у 1709–1742 рр. намагався пропагувати по європейських дворах ідею української держави, серед іншого шукаючи можливості налагодити контакти з владою Речі Посполитої[35]. Наприкінці панування Авґуста II та під час війни за польський спадок Орлику навіть вдалося зацікавити своєю особою французьку та шведську дипломатію, яка робила спроби додатково підтримати Станіслава Лещинського. Поразка останнього позбавила Орлика залишків надії розіграти «польську карту».

Ознаки політичних концепцій історики XVIII ст. шукають і в історії Гайдамаччини[36]. Ця назва обіймає всі прояви групового «непослуху» нешляхетського люду в тогочасній Україні, які мали розбійницький характер. Історики віддавна сперечалися про те, чим, власне, було це явище. Українська історіографія, зокрема, вбачає в ньому елементи народного бунту з національним забарвленням, шукаючи сліди організаційних структур і політичної концепції, що відсилала до ідеї колишніх козацьких вольностей. Натомість давніша польська історіографія звертала увагу на нищівні дії гайдамаків, відсутність задокументованих свідчень усвідомленої єдності між розбійницькими групами, що діяли на різних територіях. Цю суперечку й досі важко розв'язати через надмір емоційності та політичні мотиви дискутантів.

Із Гайдамаччиною пов'язана, навіть вважається її апогеєм, Коліївщина – народний бунт в Україні, який тривав трохи більше місяця (кінець травня – 7 липня 1768 р.)[37]. Ватажком руху виступив Максим Залізняк. Жертвами Коліївщини були здебільшого представники шляхти, євреї та унійне духовенство, а найбільша різанина сталася в Умані (21 червня 1768 р.). Виступ відбувався під нечітко сформульованими гаслами вигнання ляхів та життя на козацькій вольниці під берлом цариці Катерини. Стан неспокою і заворушення, спричинені подіями 1768 р., тривали ще кілька років і стільки ж часу відбувалася акція пацифікації «кривавого» Юзефа Стемпковського, яка майже не відрізнялася своєю жорстокістю від

попередньої різанини. Між уже цілковито сполонізованою на той час шляхтою та українським простолюдом виросли нові бар'єри ненависті.

Руська шляхта у XVIII ст. вельми слабко виявляла свою присутність у політиці Речі Посполитої. І серед православних, і серед уніатів руські шляхтичі становили мізерну частку. Коли у 1767 році Катерина та Фридерик вирішили повернути повноту політичних прав іновірцям і православним та створити з цією метою конфедерацію шляхти відповідних віровизнань, перед ними постали серйозні проблеми з віднайденням у Речі Посполитій конфедератів. У Східних Церквах обох конфесій єдиною активною групою залишалося духовенство. Суперництво між уніатами та православними хоча й обмежувалося суто релігійними питаннями, однак безперервно тривало до кінця століття.

XVIII ст. закінчилося для Речі Посполитої поділами, які мали суттєве значення й для українських земель. Після першого поділу (1772 р.) червоноруська частина території, заселеної у значному відсотку русинами, опинилася під австрійською владою. Під час другого і третього поділу решта цих територій увійшла до російської імперії. Русинське населення знову опинилося в різних державах. Поляки постали перед новим викликом: жити разом із русинами в однаковому становищі поневолених народів.

Примітки

[1] І досі актуальними залишаються твердження О. Галецького, див.: Halecki O., *Dzieje Unii Jagiellońskiej, t. 2: W XVI wieku*, Kraków, 1920, s. 248–317, його ж: *Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony w roku 1569*, Kraków, 1915, passim.

[2] Аналіз інкорпораційних привілеїв див. у: Pelenski J., *Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony w 1569 roku. Ideologia, korzyści – próba nowego spojrzenia*, «Przegląd Historyczny», t. 65, 1974, s. 243–262, Wójcik Z., *Ukraina в ramach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku (Prawo, programy, praktyka polityczna)*, [w:] *Studia z dziejów Rzeczypospolitej szlacheckiej*, Wrocław, 1988, s. 59–62, Litwin H., *Narody dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Tradycje polityczne dawnej Polski*, Warszawa, 1993, s. 176–179.

[3] Патронально-клієнтарна система (неформальна система влади) домінувала в ранньомодерній Речі Посполитій. В її основі лежали особисті стосунки нерівноправних за статусом осіб, які набирали різних форм залежно від позицій сторін. Могло йтися про мало формалізовані відносини «патрон-клієнт», що вимагали від слабшої сторони різноманітних послуг в обмін на протекцію в отриманні урядів чи інших життєвих благ, опіку в широкому значенні слова. Водночас до патронально-клієнтарних стосунків включають і відносини «пан-слуга», які ґрунтувалися на договорі про службу. Зем'яни – шляхта, що володіла нерухомістю на спадковому праві. – *Прим. ред.*

[4] Про позицію князів в українському суспільстві див.: Яковенко Н., *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)*, К., 1993, с. 74–120

[5] Див.: Kot S., *Gniewy o unię*, [w:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, Kraków 1938, t. 2. s. 364–368, Velychenko S., *The Ukrainian-Rus Lands in Eastern European Politics 1572–1632*, «European Quarterly», t. 19, 1985, s. 281–288.

[6] Див.: Litwin H., *Katolicyzacja szlachty ruskiej a procesy asymilacyjne na Ukrainie в latach 1569–1648*, [w:] *Triumfy i porażki. Studia з dziejów kultury polskiej XVI–XVIII wieku*, Warszawa, 1989.

[7] Див.: Tyszkowski K., *Stosunki księcia Konstantego Ostrogskiego z Michałem hospodarem multańskim*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera*, Lwów 1925, останнім часом критично поставився до його концепції Т. Кемпа, див.: Kempa T., *Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/25–1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej*, Toruń, 1997, див. також: Chynczewska-Hennel T., *Ostrogski Konstanty Wasyl*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 25, s. 489–495. Найновіша польська праця, що стосується «Димітріад»: Czerska D., *Dymitr Samozwaniec*, Wrocław, 1995.

[8] Chynczewska-Hennel T., *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII wieku*, Warszawa, 1985, особливо див.: с. 60–62, 82–84, її ж: «*Do praw i przywilejów swoich dawnych». Prawo jako argument в polemice prawosławnych в pierwszej połowie XVII wieku*, [w:] *Między Wschodem a Zachodem. Rzeczpospolita XVI–XVIII w.*, Warszawa, 1993, s. 53–60, Sysyn F., *The Problem of Nobilities in the Ukrainian Past, The Polish Period, 1569–1648*, [y:] *Rethinking Ukrainian History*, Edmonton, 1981, s. 29–102. Litwin H, *Narody..*, op. cit.

[9] Вони не мали релігійного забарвлення.

[10] Serczyk W. A., *Na dalekiej Ukrainie, Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku*, Kraków, 1984, s. 88–93, 127–137. Wójcik Z., *Dzikie pola в ogniu*, Warszawa,

1961, s. 25–41, пор. найновішу українську працю: Леп'явко С. А., *Козацькі повстання 1591–1595 років в Україні*.

[11] Serczyk W. A., *Kozaczyzna w pierwszym ćwierćwieczu XVII stulecia*, «Studia Historyczne», t. 20, 1977, s. 3–23, пор. праці, названі у попередньому посиланні.

[12] Література з питань унії дуже велика. Тут треба згадати найновіші польські та українські праці, поява яких значною мірою була пов'язана із відзначенням 400-ліття Берестейського собору. Із польських праць див.: Chynczewska-Hennel T., *Od Unii Brzeskiej do Unii Hadziackiej – dzieje porażki czy szansy*, «Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze», tt. 4–5, Warszawa, 1997, s. 105–117, її ж: *Polityka Stolicy Apostolskiej wobec unii i prawosławie в Rzeczypospolitej XVII wieku*, [w:] *Katolicyzm w Rosji, Prawosławie w Polsce (XI–XX w.)*, Warszawa, 1997, s. 124–133, її ж: *Spory wokół Unii brzeskiej (koniec XVI–XVII wiek)*, «Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze», t. 2, Warszawa, 1994, s. 28–34, її ж: *Unia brzeska XVII stulecia w polskiej historiografii*, «Białoruskie Zeszyty Historyczne», Białystok, 1996, s. 31–40, Dyląmgowa H., *Kościół unicki na ziemiach Rzeczypospolitej1596–1918*, «Przegląd Wschodni», t. 2, 1992–1993, s. 257–287, Kumor B., *Geneza i zawarcie unii brzeskiej*, [w:] *Unia brzeska, geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*, Kraków, 1994, s. 26–44, Mironowicz A., *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne в XVI i XVII wieku*, Białystok, 1991, див. особливо: s. 24–50, Litwin H., *Status prawny Cerkwi prawosławnej i grekokatołickiej w Rzeczypospolitej w XVII wieku*, «Barok», t. 3, 1996, s. 11–21. Серед українських праць треба згадати цикл видань Інституту історії Церкви Львівської богословської академії, що виходив за редакцією Б. Ґудзяка: *Історичний контекст укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління*, Львів, 1995, *Держава, суспільство і церква в Україні в XVII столітті*, Львів, 1995, *Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви у XVII столітті*, Львів, 1997, *Берестейська унія і українська культура XVII ст.*, Львів, 1996.

[13] Отець Б. Кумора у своїй праці *Episkopat łaciński wobec Unii Brzeskiej (1590–1637)*, «Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawczc», tt. 4–5, Warszawa, 1997, s. 76–91, звертає увагу на приклади підтримки унії латинським єпископатом Речі Посполитої, тоді як Т. Хинчевська-Геннель у своїй праці *Polityka Stolicy Apostolskiej..*, op. cit., s. 129, подає приклади принципових суперечок між духовенством обох конфесій.

[14] Див. досі актуальні праці: Жукович П., *Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией*, тт. 1–3, Петербург 1901–1904, Chodynicki K., *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska,*

Zarys historyczny 1370–1632. Важливий матеріал із цього питання зібрано в наступних монографіях польських сеймів часів Зиґмунта III Вази. Ми не можемо назвати їх через брак місця, але треба зазначити, що вони стосуються більшості сеймів 1597–1632 рр.

[15] Ординація (від лат. *ordinatus* – упорядкований) – зібрання певних правових норм (артикулів), ухвалених сеймом. – *Прим. ред.*

[16] Див.: Sysyn F. E., *Beetwen Poland and thr Ukraine, The Dilemma of Adam Kysil 1600–1653*. Cambridge, Mass, 1985, і Dzięgielewski J., *O tolerancję dla zdominowanych. Polityka wyznaniowa Rzeczypospolite w latach panowania Władysława IV*, Warszawa, 1986.

[17] Досі актуальна праця: Chodynicki K., *Kościół prawosławny..*, op. cit., з новіших праць див.: A. Mironowicz, *Podlaskie ośrodki..*, op. cit., Bendza M., *Prawosławna diecezja przemyska w latach 1596–1681*, Warszawa, 1981. На тему матеріального статусу православ'я див.: Litwin H., *Dobra ziemskie Cerkwi prawosławnej i Kościoła katolickiego obu obrządków na Kijowszczyźnie w świetle akt skarbowych i sądowych 1569–1648*, «Rocznik Teologiczny ChAT», t. 32, 1990, s. 187–208.

[18] Про вплив Москви на загострення ситуації з релігійними суперечками в Речі Посполитій свідчить матеріал, зібраний Б. Флорею в статті: Floria B., *Konflikt między zwolennikami unii i prawosławia w Rzeczypospolitej*, «Barok», t. 3, 1996, s. 23–51, хоча сам автор не звертає уваги на цей факт. В інших питаннях див.: Długosz T., *Niedoszły synod unicko-prawosławny we Lwowie 1529 roku*, «Collectanea Theologica», t. 19, 1938, s. 479–506, Sysyn F. E., Beetwen Poland.., op. cit., а також праці, названі у попередньому посиланні.

[19] Див. досі актуальну працю: Голубев С., *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники*, тт. 1–2, К., 1883–1889, а також Андрусяк М., *Справа патріархату Київського за Владислава IV*, [у:] *Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego*, Lwów, 1934, s. 269–285. Wojtyła A., *De tentaminibus novae «Unionis Universalis» in Poloniae et Lithuaniae anno 1636 factis*, «Orientalis Christiana Periodica», t. 18, 1952, s. 158–197, Великий А. Х., *Анонімний проект Петра Могили*, «Analecta OSBM», sep. 2, vol. 4, Romae, 1963, s. 434–497, Hryniewicz W., *Przeszłość zostawić Bogu. Unia i uniatyzm w perspektywie ekumenicznej*, Opole, 1995, Ševčenko I., *The Many Worlds of Peter Mohyła*, «Harvard Ukrainian Studies», t. 8, 1984, s. 9–44 (польська версія того ж автора, *Ukraina między Wschodem a Zachodem*. Warszawa, 1996, s. 19–44), Dzięgielewski J., *O tolerancję..*, op. cit., s. 174–205.

[20] Nagielski M., *Kozaczyzna czasów Władysława IV (1632–1648)*, «Przegląd Wschodni», t. 1, z. 4, 1991, див. також праці, названі у посиланнях 9 і 10.

[21] Доробок польської історіографії на тему повстання 1648 р., козацьких війн у 1648–1657 рр., а також польсько-українських відносин за тих часів підсумував Я. Качмарчик: Kaczmarczyk J., *Bohdan Chmelnicki*, Wrocław 1988. Власний погляд на конфлікт тих років нещодавно подав З. Вуйчік: Wójcik Z., *Jan Kazimierz. Waza*, Wrocław, 1991. Цікавий матеріал містять монографії сеймів і битв тієї доби, див.: Witusik A., *Elekcja Jana Kazimierza w 1648 roku*, «Annales UMCS», Sectio F, t. 18, z. 2, Lublin, 1962, Cząścik Ł., *Sejm warszawski w 1649/50 roku*, Wrocław, 1978, Ochmann S., *Sejm Koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r.*, Wrocław, 1985: Czapliński W., *Dwa sejmy z 1652 roku, Studium z dziejów rozkładu Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII wieku*, Wrocław, 1955, Romański P., *Beresteczko 1651*, Warszawa, 1994, Długołęcki W. J., *Batoh 1652*, Warszawa, 1995. Із новіших українських праць слід назвати праці Я. Федорука: *Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657*, ч. I, Львів, 1995, *Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648– серпень 1649)*, Львів, 1993, *Доба Богдана Хмельницького. Збірник статей*, К., 1995, див. також: Смолій В. А., Степанков В. С., *Богдан Хмельницький*, К., 1993, Апанович О., *Українсько-російський договір 1654 р.*: *Міфи і реальність*, К., 1994.

[22] Ідеться насамперед про М. Грушевського та його послідовників, див.: Грушевський М., *Історія України-Руси*, Львів, 1909, т. 8, ч. 3, с. 77 та ін.

[23] Очолював критиків Зборівської угоди М. Грушевський: *Історія України-Руси*, цит. праця, т. 8, ч. 3, с. 211. Інший погляд про те, що не татари змусили гетьмана до перемовин, див.: Антонович В., *Бесіди про козацькі часи на Україні*, Чернівці, 1897, с. 86–88. На це звертає увагу Качмарчик: Kaczmarczyk J., *Bohdan Chmelnicki*, цит. праця, s. 119–123.

[24] Цікавий матеріал на тему шведсько-козацьких контактів перед нападом Карла X Ґустава на Річ Посполиту містить праця А. Керстена: Kersten A., *Hieronim Radziejowski, Studium władzy i opozycji*, Warszawa, 1988.

[25] Тут варто пригадати особливу думку Яна Лещинського, познанського воєводи, наведену Л. Кубальою: Kubala L., *Wojny duńskie i pokój oliwski 1657–1660*, Lwów, 1922, s. 253.

[26] Із новіших польських праць на тему Гадяцької унії див: Wójcik Z., *Jan Kazimierz..*, op. cit., s. 124–128, Mironowicz A., *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, Białystok, 1997, s. 149–189, Kaczmarczyk J., *Hadziacz 1658, Kolejna ugoda czy nowa unia*, «Warszawskie Zeszyty Ukrai-

nistyczne», t. 2, Warszawa, 1994, s. 35–42. Із давніших праць див.: Tomkiewicz W., Ugoda hadziacka, «Sprawy Narodowościowe», t. 1–2, Warszawa, 1937, Kot S., *Jerzy Niemirycz w 300-lecie Ugody Hadziackicj*, Paryż, 1960. Див. також: Pernal A. B., *The Union of Hadiach (1658) in the Light of Modern Polsich Historiography*, [w:] *Millenium of Christianity in Ukraine 988–1988*, Winnipeg, 1989, s. 177–192. З українських праць і досі актуальні: Липинський В., *Україна на переломі 1657–1659*, *Замітки до історії українського державного будівництва у XVII ст.*, Відень, 1920, Герасимчук В., *Виговщина і гадяцький трактат*, «Записки НТШ», т. 99, Львів, 1909.

[27] Із польських праць на тему подій 1659–1667 рр. слід назвати: Hniłko A., *Wyprawa cudnowska w 1660 roku*, Warszawa, 1931, Wójcik Z., *Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę на przełomie 1660–1661 roku*, «Przegląd Historyczny», t. 45; *Jan Kazimierz..*, op. cit., s. 149–164; *Traktat andruszowski i jego geneza*, Warszawa, 1959, Majewski W., *Powstanie Kozackie 1664 r.*, «Studia i Materiały do Dziejów Wojskowości», t. 18, 1972, s. 148–199; *Ostatnia kampania Stefana Czarnieckiego 1664–1665*, «Studia i Materiały do Dziejów Wojskowości», t. 15–16, 1969–1970, s. 95–150. Див. також: O'Brien Ch., *Muscovy and the Ukraine: from the Pereieslav Agreement to the Truce of Andrusovo 1654–1667*, Berkeley, 1963, Дорошенко Д., *Гетьман Петро Дорошенко, Огляд його життя і політичної діяльності*, Нью-Йорк, 1985.

[28] Див.: Sysyn F., *The Dilemma..*, op. cit., Mironowicz A., *Prawosławie..*, op. cit., Kot S., *Jerzy Niemirycz* op. cit., Litwin H., *Status prawny..*, op. cit., Брик М., *Юрій Немирич на тлі історії України*, Лоссер, 1974.

[29] Цей опосередкований наслідок Андрусова оминає у своїх міркуваннях А. Миронович: Mironowicz A., *Prawosławie..*, op. cit., s. 236–237.

[30] Серед польських праць, які стосуються польсько-українських відносин у період 1667–1672 рр., слід назвати: Wójcik Z., *Między traktatem andruszowskim a wojną turecką. Stosunki polsko-rosyjskie 1667–1672*, Warszawa, 1968, його ж: *Jan Sobieski 1629–1696,* Warszawa, 1983, s. 130–150. Jaworski M., *Kampanija ukrainna Jana Sobieskiego w 1671*, «Studia i Materiały do Dziejów Wojskowości», t. 11, 1965, s. 69–130. Див. також: Дорошенко Д., *Гетьман Петро Дорошенко..*, op. cit.

[31] Для дослідження польсько-українських взаємин у 1673–1686 рр. важливими є такі праці: Wójcik Z., *Jan Sobieski..*, op. cit., його ж, *Rzeczypospolita wobec Rosji i Turcji в latach 1674–1679*, Warszawa, 1976, Bendza M., *Tendencje unijne względem Cerkwi prawosławnej w Rzeczypospolitej w latach 1674–1696*, Warszawa, 1987. Із давніших праць слід згадати: Woliński J., *Jan III Sobieski a sprawa Ukrainy 1674–1675*.

[32] Див.: Serczyk W. A., *Hajdamacy*, Kraków, 1978, s. 28–42, Perdenia J., *Stanowisko w Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII w.*, Wrocław, 1963.

[33] Із польських праць про мазепинський сюжет слід назвати: Gierowski J. A., *W cieniu Ligi Północnej*, Wrocław, 1971, Serczyk W. A., *Połtawa 1709*, Warszawa, 1980, Perdenia J., *Stanowisko..*, op. cit.

[34] Див.: Bendza M., *Tendencje unijne..*, op. cit., а також давніші праці: Kossowski A., *Blask i cienie unii kościelnej w Polsce XVII i XVIII w. w świetle źródel archiwalnych*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci J.Exc.X. Bp Mariana Fubnana*, t. 3, Lublin, 1939, Deruga A., *Piotr Wielki a unici i unia kościelna 1700–1711*, Wilno, 1936.

[35] Апанович О. М., *Гетьман України емігрант Пилип Орлик,* [у:] її ж, *Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі*, К., 1993, с. 209–253.

[36] Serczyk W. A., *Hajdamacy..*, op. cit.

[37] Serczyk W. A., *Koliszczyzna*, Kraków, 1968.

РУСЬКА СПІЛЬНОТА У РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ У 1569–1648 РР.*

Розглядаючи питання руського соціуму, потрібно зосередитися на чітко окресленому періоді, щоб не вдаватися до занадто широких узагальнень ціною конкретики. Так я й зробив – обмежив себе рамками 1569–1648 рр., тобто тим часовим проміжком, в якому проблематика руської спільноти в Речі Посполитій, на мою думку, особливо увиразнюється, адже тоді руська традиція існувала в межах самостійної території, виокремленої частини Речі Посполитої у формі т. зв. інкорпорованих воєводств. Другою частиною мого завдання мало би бути представлення цієї теми на європейському тлі, але зробити це майже неможливо. Звісно, ми можемо розглядати процеси, що відбувалися на руських землях Корони, у порівнянні з Європою. Але тоді потрібно застосовувати структурні підходи, як це робить чимало істориків, досліджуючи, наприклад, патронально-клієнтурну систему, та, можливо, у такий спосіб виявляти специфіку прикордоння. Однак якщо ми хочемо, хай і трохи спрощено, представити польсько-руський контакт, конфлікт, співжиття – то слід сміливо собі сказати: подібного за всіма параметрами прикладу в Європі немає. Такого поєднання специфічного

* *Społeczność ruska w Rzeczypospolitej 1569–1648*, w: *Polska na tle Europy XV–XVII wieku. Konferencja Muzeum Historii Polski, Warszawa, 23–24 października 2006 r., Materiały pokonferencyjne, Zeszyt 1*, red. J. Brodacki, Warszawa, 2007, s. 85–91.

державного устрою, мішанки різних віровизнань, особливостей пограниччя, яке й освоюють і за яке воюють, – просто ніде немає. Нам потрібно також усвідомити, що до певної міри ця ситуація є винятковою в тогочасній Європі. У тому, що я спробую вам представити, наявний європейський контекст, і навіть подвійний. Це означає, що, по-перше, ми говоримо про співіснування кількох усе ж європейських народів у історичному контексті, тож «європеїзм» цієї теми цілком очевидний. З іншого боку, я намагатимусь показати, як європеїзація нашого регіону упродовж кільканадцяти останніх років змінила історіографію. Та «задихала на повні груди» й окреслила нові підходи до тематики, яка десятиліттями, на мою думку, була ідеологічно заангажована.

В історіографії руських земель Речі Посполитої, або, якщо бажаєте, в історії України між Люблінською унією та повстанням Хмельницького, за останні кільканадцять років відбулися величезні зміни. Мабуть, не потрібно довго доводити, що саме українська проблематика в ПНР перебувала під винятково тяжким ідеологічним тиском, і, відповідно, в ній було багато брехні. Зрештою, дослідження, що стосувалися цих питань, вже на світанку ранньомодерної історіографії набули політичного забарвлення. В Росії обов’язковим був «малоросійський» канон, згідно з яким логіка історії мала вести до згуртованості «православних слов’янських народів», що розчиняться у російському народі. Історіографія поневоленої Полы тяжко звільнялася від стереотипу «польської цивілізаційної місії» на Сході. Своєю чергою, українські історичні науки, що поставали в умовах конкуренції українців і поляків на теренах «австрійської» Галичини, формувалися під переможним впливом парадигми «боротьби з польськими утисками». У такій ситуації було вироблено фактографічно-інтерпретаційні канони, які протягом десятиліть впливали на результати праці дослідників. Після Другої світової війни радянська та повоєнна польська історіографія загалом перейняли ідеологічні схеми ще царських часів, хоча деякі польські історики робили спроби зламати ці стереотипи. Навіть польські й українські еміграційні спільноти часто підпадали під схеми мислення XIX ст. Унаслідок сказаного на порозі

1990-х рр. і нової доби у політичній історії нашого регіону розуміння спільного минулого – якщо дивитися на це з погляду статистики – перебувало на рівні більш ніж сторічної давності.

У 1990 р. з'явилося – вже не цензуроване – друге виправлене видання «Історії України» Владислава А. Серчика, визнаного історика-україніста. Ця книжка є по суті підсумком досягнень дослідників попередніх десятиліть. Як виявилося, польська історіографія до цього часу не спромоглася запропонувати нову синтезу, тому праця Серчика буде для нас точкою відліку, бо наразі залишається єдиним польським узагальненням у форматі підручника для десятків тисяч польських учителів і студентів.

Серчик твердить, що Люблінська унія означала приєднання Київського, Волинського та Брацлавського воєводств до Корони. Її головним наслідком мало бути пришвидшене формування великих латифундій на Кресах, які спиралися на фільваркове господарство. На думку автора, держава підтримувала процес отримання маєтків прийшлою шляхтою, найголовнішим доказом чого була сеймова конституція 1590 р., яка давала королю право роздавати «пустки за Білою Церквою». Внаслідок цього, як вважає Серчик, виникла система, яка, з одного боку, заохочувала селян їхати на креси (тривалі періоди дозволу на вільне заселення), а з іншого – навмисно створювала невільничі умови життя (панщина та прикріплення до землі, практика орендарства). Економічний образ України обмежується незначною участю в загальнодержавному ринку зерна, прикордонному обміні з Москвою та розвиненим місцевим ринком. Ключову позицію у намальованій Серчиком картині посідає козаччина. Її генеза, спроби організації з боку влади Речі Посполитої, а також конфлікти між козацтвом як корпорацією і державою – головний предмет зацікавлення автора. Засадничі причини краху польської влади в Україні Серчик вбачає у невправному розв'язанні Річчю Посполитою козацької проблеми та поглибленні конфлікту через хибну економічну політику, що неминуче вела до селянського повстання. Другим елементом, якому підпорядкований погляд автора «Історії України», є боротьба руської спільноти з Берестейською унією, що трактується як наслідок польських інтеграційних праг-

нень («цілковите об'єднання кресів із Короною»), а також бажання папства все уніфікувати. У Серчика унія виступає явищем штучним («ієрархія без вірян») і конфліктогенним, яку до того ж підтримували монархи. Автор малює картину громадського (православні братства) і культурного (полемічні твори проти унії) життя в руських землях Речі Посполитої на тлі боротьби з унією, що її здебільшого вели козаки, духовенство та міщани.

Отакою є, повторюю, точка відліку для сучасних істориків. Упродовж 16-ти років після видання згаданої книжки з'явилися численні праці, які змінюють образ історії 1569–1648 рр. У Польщі звільнення від безпосередньої та опосередкованої цензури дало багатьом дослідникам змогу виразно сформулювати погляди, які вироблялися ще за часів ПНР. Якісна зміна сталася і в Україні. Заявила про себе група істориків, які почали досліджувати неоцінені матеріали, зібрані у судових книгах Волині, Поділля та Київщини, що не використовувалися роками або використовувалися вибірково. Першою була Наталя Яковенко, за якою йшли молодші дослідники – Петро Кулаковський, Наталя Старченко, Михайло Довбищенко та багато інших. Вони відійшли від будь-яких апріорних постулатів і аналізують суспільство так, як це випливає із джерел. Польським історикам також зараз легше дістатися до ґродських актів, зібраних у Києві, й вони роблять це вельми ефективно, як свідчить докторська праця Кароля Мазура про сеймики інкорпорованих земель[1]. З'явилися й цікаві праці російських істориків, які використовують ще один масив джерел – матеріали царських приказів. Тож як має виглядати нині історія руських земель у Речі Посполитій у світлі нових наукових досягнень?

Слід насамперед сказати, що, описуючи дійсність восьми десятиріч 1569–1648 рр., треба зосередити увагу на дослідженні явищ, суттєвих для функціонування суспільства за тієї доби, меншою мірою звертаючись до пошуку антецедентів – проблем, цікавих з погляду нашої сучасності.

Серед кардинальних питань, на які має відповісти історик руських земель Речі Посполитої, перше місце належить питанню про характеристики взаємозв'язків. Що, власне, принесла Люблінська

унія т. зв. «поверненим воєводствам»? Сьогодні, здається, історики вже дійшли спільної думки, що «інкорпорація» була певним контрактом. Достатньо самого лише аналізу текстів привілеїв, наданих Волині та Київщині, і порівняння їх із привілеєм для Підляшшя, щоби твердити: це – варіант унійної угоди. Віднайдений нещодавно Каролем Мазуром маніфест волинської шляхти 1569 р. свідчить, що спільнота руських земель не очікувала пасивно на розвиток подій, а намагалася їх творити. Оскільки у підґрунті взаємин руських земель і Корони лежала суспільна угода, то необхідно послідовно визнавати автономний статус цих земель упродовж 80-ти років після Люблінської унії. З цього випливають серйозні наслідки для дослідників, бо саме контекст автономності слід насамперед брати до уваги у дослідженні суспільних інститутів, що діяли на цій території – сеймиків, судів, земських і ґродських урядів. Потрібно зауважувати й законодавчий доробок сейму Речі Посполитої, пов'язаний із легітимацією структурно-правової окремішності «повернених земель» (численні конституції у *Volumina Legum*, які узаконювали відмінність руських правових і судових процедур, урядницької ієрархії і навіть соціальних структур – князі, бояри). Звернімо також увагу на потужне опертя цієї політичної автономії: з одного боку, апеляції до окремої державної традиції (що неслушно ставилося під сумнів польською історіографією 60-х і 70-х рр. XX ст.), а з іншого – прийняття польської політичної традиції з її концентрацією на конкретних правах і привілеях. Найвищим досягненням цього політичного напряму стала сформульована Адамом Киселем на сеймі 1640 р. концепція Русі як третього рівноправного народу, що творить Річ Посполиту (*Sarmatae Rossi*). У підсумку виникало політично-територіальне відчуття належності, яке могло охоплювати і прийшлу шляхту, але виключало місцевий простолюд. Це, без сумніву, призвело до різкого загострення соціального конфлікту на «українних землях» і остаточного краху системи у 1648 р.

Другим великим тематичним комплексом, який потребує суттєвого перегляду, є питання Берестейської унії. Створення у Львові потужного дослідницького осередку при Українському католицько-

му університеті, а також цикл зустрічей-дискусій, присвячених цій темі (Берестейські читання), у підсумку піднесли суперечки щодо ролі унії в історії Речі Посполитої та руської спільноти на вищий рівень. У полум'ї дискусій твориться така картина об'єднання Церков, у якій найсуттєвіша роль припадає руському духовенству, а витоки Берестя значною мірою пов'язуються з кризою православ'я у другій половині XVI ст. і пошуками виходу з неї. Приділяють увагу і проблемі унії в утвердженні окремої руської культурно-політичної традиції. Поступово відходять в минуле тези (що постали в Росії у XIX ст.) про переслідування православ'я унією з допомогою прихильного до неї державного апарату Речі Посполитої та буцімто повсюдної ворожості «руського народу» до Унійної Церкви. Їм на зміну прийшла набагато виваженіша оцінка, яка розглядає проблему в категоріях суперництва між унією та православ'ям, що мало різні наслідки залежно від ситуації на певній території (наприклад, повільне поширення унії на Волині та рішуча перевага православ'я на Київщині). Ось чому не варто ототожнювати руську ідентичність із православ'ям, а необхідно верифікувати цей зв'язок. Слід, скажімо, звернути увагу на фундаментальний вплив хоча б таких письменників, як Мелетій Смотрицький (після переходу до унії), Касіян Сакович чи Кирило Транквіліон Ставровецький, на формування руської самосвідомості. Важливим елементом загальної картини, пов'язаної із проголошенням унії, є визначення міри її підтримки з боку шляхти та державних структур. На сьогодні очевидно, що ця підтримка не була великою. Значна частина шляхти й навіть єпископату ставилися до унії як до зайвого клопоту, що утруднює діалог із православ'ям і все одно залишається чужим. Сеймики та сейм радше підтримували православних, аніж уніатів. Опіку над унією, що її узяв на себе Зиґмунт III, змінила неласка його старшого сина. Тому справа Берестейської унії в середині XVII ст. опинилася на краю провалля, а піднятися вона спромоглася лише завдяки остаточному крахові концепції функціонування козацтва як одного із «членів» Речі Посполитої.

На тлі міркувань про унію важливо зауважувати розвиток православ'я в Речі Посполитій у першій половині XVII ст. попри

стереотип про переслідування. У 1596–1648 рр. виникали численні духовні фундації, православні братства і школи. Бурхливо розвивається теологія та філософія – не стільки як реакція на унію, скільки у взаємодії з європейською думкою, що проникала на руські землі за посередництва Польщі. Значна частина руської шляхти залишалася вірною православ'ю. Численними були католицькі «політики», які підтримували православ'я у його боротьбі за панівне становище у трьох «інкорпорованих» воєводствах Речі Посполитої. Зрештою, слід переглянути погляд, – який не раз висловлював і я, – що католизація була знаряддям полонізації. Адже, як виявляється, руські католики зберігали водночас відчуття окремішності. Це з абсолютною певністю можна сказати про родину Єльців, але, мабуть, і щодо Яреми Вишневецького, Олізарів, Аксаків і представників інших руських католицьких родів. Схоже явище простежується і в середовищі протестантів. Такі аріани, як Немиричі, Чапличі чи Гостські залишалися вірними своїй окремішності незалежно від прийнятого віровизнання. Загалом не варто перебільшувати глибини емоційних і політичних поділів, пов'язаних із різницею у вірі. Збереглися численні свідчення добрих родинних, приятельських і сусідських взаємин попри належність до різних релігій. Варто також зазначити наявність суттєвої незгоди в лоні Православної Церкви в Речі Посполитій між прибічниками двох напрямів, назвемо їх умовно московським і польським.

Наступною ключовою проблемою в історії руських земель Речі Посполитої є питання колонізації. Нині вже цілком зрозуміло, що мотивом Люблінської унії не було прагнення здобути вільні землі на Сході. Протягом багатьох років після унії не було жодного «натиску на Схід». Процес колонізації пусток на пограниччі почали руські і на той час ще православні князі та пани у 80–90-х рр. XVI ст. Тут слід іще раз наголосити, що теза про особливе значення конституції 1590 р. «Про пустки за Білою Церквою» для створення системи латифундій на прикордонні є абсолютно хибною. Згадана конституція не давала королю жодних нових повноважень, а навпаки – як і попередні – підтверджувала правочинність конкретних, чітко перерахованих земельних надань. Роль державного

апарату в освоєнні земель на східних околицях Речі Посполитої була, зрештою, дуже обмеженою. Певні неясності у привілеях, брак інформації, зрештою, практика передачі прав на нерухомість (цесії), призводили до того, що розподіл королівщин значною мірою залежав від реальної конфігурації сил на місцях (здатність до освоєння маєтку), а не продуманої політики. У цих умовах здійснювалася не стільки експансія, скільки зрощення (інтеграція) шляхетських спільнот Корони і «повернених» земель, що супроводжувалося фізичним переміщенням людських потоків у обох напрямках. Можливо, тут варто додати важливу деталь, яка добре ілюструє вказану тезу. Участь коронної шляхти у шлюбному ринку на Волині, Київщині та Брацлавщині перевищувала її участь у володінні земельними маєтками на тих самих територіях (не враховуючи застав та оренди).

Наостанок теми переселення варто наголосити на важливому, як видається, моменті – колонізація незаселених територій відбувалася протягом десятиліть з урахуванням принципового поділу Київщини на шляхетську «волость» і степову частину, яка була королівським доменом. Проте вже наприкінці 20-х рр. XVII ст. починається експансія приватної власності на степові території. Це загрожувало основам життя козацтва і, без сумніву, було однією з причин затятості повстанців у 1637–1638 рр., а особливо у l648 р.

Примітки

[1] Mazur K., *W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648*, Warszawa, 2006.

ПОКАТОЛИЧЕННЯ РУСЬКОЇ ШЛЯХТИ ТА АСИМІЛЯЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ У 1569–1648 РР.*

Про проблему асиміляції русинів у шляхетській Речі Посполитій багато говорили і польські, й українські історики. Довгі роки в цих дискусіях інтерпретації переважали над аналізом. З одного боку, Кароль Шайноха у притаманному йому та його добі стилі розповідав, що «...взаємним притяганням, взаємною прихильністю спольщувалася Русь. Як два братерські корені одного дерева тягнуться одне до одного, так перепліталися між собою руська стихія із ляською, щоби спільними зусиллями зростити із себе величезне дерево, одну сильну націю»[1]. З іншого, В'ячеслав Липинський похмуро твердив, що «...релігійна унія, прибрана в польські шати, й політично-культурна асиміляція навіть найопозиційнішої руської шляхти поступово вели Русь до остаточного знищення»[2]. Категоричних оцінок наслідків процесу, перебіг якого ніколи не був уповні досліджений, не уникли й інші історики Обох Народів, навіть найвидатніші, як М. Грушевський або А. Яблоновський. Водночас писалися монографії та окремі розвідки, які доповнювали й доповнюють знання про те, «як спольщувалася Русь». Систематизація цієї інформації, яка стосувалася політичної самосвідомості, соціальної структури, освіти, літературної творчості тощо, а також

* *Katolicyzacja szlachty ruskiej i procesy asymilacyjne na Ukrainie 1569–1648*, w: *Triumfy i porażki. Studia z dziejów kultury polskiej XVI–XVIII w.*, red. M. Bogucka, Warszawa, 1989, s. 47–73.

ролі згаданих чинників у перебігу асиміляційних процесів, дасть змогу належно оцінити значення змін у структурі віровизнань, яким буде присвячено найбільшу частину цієї статті. Увага її автора зосереджена на руській шляхті з території України, тобто (відповідно до значення цього терміна у XVII ст.) Київського та Брацлавського воєводств. Також доведеться неодноразово звертатися до інформації, що стосується Волині. До цього змушує брак відповідних досліджень.

Трюїзмом є твердження, що для непольської шляхти найбільш притягальною складовою польської культури та цивілізації був її політичний устрій та ідеологія свободи-«вольності». Проте варто це ще раз повторити, бо немає сумніву, що якраз у цій сфері відчуття єдності з рештою земель Корони з'явилося у свідомості русинів найшвидше. Уже через п'ять років після Люблінської унії шляхта з інкорпорованих воєводств каже «ми» (руською), маючи на думці «шляхетно народжених» усієї Речі Посполитої: «...Король, *отъ насъ всихъ* корунований, въ панстве коруны Полское будетъ»[3] [курсив мій. – *Г. Л.*]. Тож здається, що руські князі та зем'яни стали членами політичної нації, про яку писали С. Кот і Я. Тазбір[4], ще тоді, коли належали загалом до спільноти православних і вживали руську мову. І це не дорівнювало втраті відчуття власної окремішності. Завдяки праці Т. Хинчевської-Геннель ми маємо чимало фактів, які свідчать, що шляхта т. зв. українних воєводств ідентифікувала себе з «руським народом» і наголошувала на наявності власних привілеїв, гарантованих інкорпораційним актом[5]. У «лаудах» (сеймикових ухвалах) та інструкціях повторюються формулювання «наші руські (українні) воєводства» (1632 р.), «воєводства, які мають права, руським письмом писані» (1638 р.), або розрізнення на зразок «наші воєводства з воєводствами коронними» (1618, 1641 рр.)[6].

Провінціалізм або навіть партикуляризм Речі Посполитої XVII ст. консервував таке подвійне відчуття політичної приналежності. Як відомо, в тодішній Польщі кожен сеймик реалізував власні цілі поряд із участю у загальнодержавній діяльності[7]. Товариське та громадське життя, як довів 20 років тому А. Зайончковський, відбувалося в рамках великих і малих соціальних груп[8].

Обмежений сепаратизм руської шляхти, рамки якого сама вона й задавала, у тих умовах був цілком нормальним і зрозумілим, навіть схвалюваним. Проте у підсумку все завершувалося простим партикуляризмом. У 1645 р. волинська шляхта висунула проект, який стосувався виборів трибунальського маршалка. Було запропоновано, щоб маршальський жезл припадав «почергово що третій рік тим воєводствам, які статутом і руським письмом судять»[9]. Цей приклад – чудова ілюстрація згаданих міркувань. Вимога, що за своєю суттю претендувала на «державницький» рівень, внаслідок адаптації до польських умов стала вимогою партикулярною. Вона ставила українні воєводства в позицію коронної провінції, яка прагне отримати той самий статус, що й Мала та Велика Польща. Політична полонізація найбільше відповідала інтересам руських зем'ян і трохи меншою мірою бояр, однак найдалі вона просувалася серед українних магнатів із князівських родів. Цю групу поглинуло середовище польських можновладців і після 1620 р. вона перестала існувати як окрема політична сила. Згадана подвійна самосвідомість була насамперед притаманна середній шляхті – землевласникам, тоді як політична полонізація бояр і околичної шляхти просувалася повільно через обмежену участь цих груп у сеймиковому житті. Приблизно так само можна схарактеризувати процес переходу української шляхти на польську мову. Польська найшвидше витискала руську з листування та щоденних розмов магнатів. А ось серед бояр розмовна польська, не кажучи вже про писемну, найпевніше вживалася рідко. Проблема експансії польської мови на терени України досить детально досліджена А. Мартелем та А. Яблоновським[10]. Польська поширилася у політичному житті та у публічному вжитку руських воєводств на зламі XVI і XVII ст. Серед збережених сеймикових матеріалів із цих територій останній акт, написаний руською, датується 1601 р., перший написаний польською – 1607 р.[11] У той час у судових книгах кирилицею записувалися лише вступні формули. Єдиними світськими урядовими актами, написаними руською, залишаються тільки універсали та королівські грамоти.

У літературній сфері польська мова найперше вторглася до політично-релігійної публіцистики. Уже полемічні твори на тему

Берестейської унії пишуться «ляським письмом» – обома сторонами: і захисниками, і ворогами об'єднання Церков[12]. Не вироблена ще руська літературна мова та герметична мова літургії відступають під натиском розвинутішої польської, яка щойно пережила добу пишного ренесансного розквіту. У XVII ст. польська опановує чи не всю руську літературу, навіть поезію. Як пише Р. Лужний у своїй книжці про творчість письменників із кола Києво-Могилянської академії, її вплив був настільки сильним, що на деяких теренах протримався довше, ніж адміністративні структури Речі Посполитої[13].

Так само швидко польська мова утверджувалася в щоденному житті й у католицьких, православних, унійних руських середовищах. У сеймикових актах останні кириличні підписи шляхти зустрічаємо у 1607 р.[14] У 20-х рр. XVII ст. вже навіть книги церковних братств велися польською, і тією ж мовою користується більшість її членів – шляхти, як свідчать підписи під братськими ухвалами. Під актом вибору православного митрополита Косова у 1647 р. бачимо кілька десятків польських підписів православної шляхти, навіть половина серед духовних осіб засвідчила свою присутність латинським письмом[15].

Проте не бракувало й захисників руської мови. Українна шляхта наполегливо повторювала вимоги шанувати права рідної мови у публічній сфері, вміщуючи відповідні пункти в посольських інструкціях. Збереглися такі документи, датовані 1571, 1576, 1606, 1632, 1638 рр.[16] Одночасно православне духовенство вело пропагандистську діяльність у цьому ж річищі[17].

Завдяки такому спротиву знання руської мови і руського письма серед шляхти зберігалося попри натиск польської. Міцно трималося рідної мови православне духовенство. Здається, що повільніше, ніж чоловіки, підпадали під вплив польської мови жінки. Про це свідчать їхні заповіти, що часто укладалися руською мовою та вписувалися до судових книг[18]. Тож можливо, що вдома й далі розмовляли руською, а це, своєю чергою, свідчить про двомовність руської шляхти, принаймні тієї її частини, яка залишалася вірною православ'ю. Цю тезу можна підтвердити відомими прикладами – Адам Кисіль, Йоахим Єрлич, Юрій Немирич. На її користь свідчить також аналіз шляхетських підписів під кількома актами, які в нас є.

Невмирицькі, Трипольські, Пашинські, Виговські залишали свої «автографи» водночас і латинським, і кириличним письмом у межах короткого часового відтинка, а інколи й упродовж одного дня[19].

Великий вплив на формування мовних і взагалі культурних взаємин мала релігійна структура шкільництва в Україні. Безвладдя, в яке занурювалася Православна Церква в останній третині XVI ст., та відсутність конче потрібних реформ не сприяли розвиткові православних шкіл. У такій ситуації монополістами в царині освіти на руських теренах стали єзуїти. До їхніх закладів посилали дітей навіть найвірніші прибічники православ'я[20]. Хоча орден св. Ігнатія запровадив руську мову у своїх школах на східному прикордонні Речі Посполитої, місцеве населення пов'язувало його діяльність із експансією польської мови та західної культури незалежно від реальних ідеологічних завдань єзуїтів. Мандрівки українних магнатів до Італії, Франції та Німеччини зміцнювали цю тенденцію[21]. Схожу роль відігравало поширення Реформації у східних воєводствах Речі Посполитої. Кальвіністи та руські аріани першими розбили єдність православного блоку[22]. Їхні пізніші спроби запровадити рідну мову в деяких протестантських школах, наприклад, у Новогрудку та Слуцьку, не змінили вже того факту, що через широкий пролом, пробитий іновірцями, польська мова і культура розлилися по Україні. Лише Берестейська унія і спротив їй розбудили спляче православ'я. Культурне відродження Руської Церкви спричинило виникнення численних православних шкіл, організованих насемперед завдяки ініціативі та зусиллям церковних братств. В Острозі, Луцьку, Києві, Гощі виникають руські школи, в яких головними, крім рідної, були церковнослов'янська та грецька мови. Східна культура отримувала інтелектуальну базу, тим більше, що подібні школи існували також у Вільні, Львові, Пінську, Бересті та інших містах ВКЛ та Червоної Русі. Проте мовна та культурна полонізація у XVII ст. зайшла вже настільки далеко, що навіть православні навчальні осередки не могли відмовитися від викладання польської та латинської мов[23]. Більшість «благочестивого» кліру вважали це гіркою необхідністю, але творець першого українського вищого навчального закладу – Петро Могила – був певний того, що контакти із західною культу-

рою, отримані через політичний зв'язок із Польщею, уможливлять відродження сили та слави Православної Церкви[24]. Уніатські школи мали незначний вплив на культурне та громадське життя руських земель внаслідок малої популярності унії серед шляхти. Тож достатньо буде лише згадати, що вони існували, та нагадати, що якраз уніати найдовше користувалися руською мовою.

Поширення польських культурних зразків в Україні найпомітніше та якнайкраще досліджене у царині політико-правової культури. Процес полонізації суспільно-правових відносин у середовищі шляхетського стану, тобто набуття залежною шляхтою прав і позбавлення вищості руських князів, описала вже понад 50 років тому А. Дембіньська[25]. Українні шляхтичі перейняли і польські форми політичного життя. Розвиток інституту сеймиків очевидний, але варто звернути увагу на те, що й типово руські прояви суспільної діяльності формувалися за ідентичними зразками. Синоди духовенства і православної шляхти уподібнювалися до передсеймових сеймиків, а з'їзди, що мали на меті обрання церковних ієрархів, – до елекційних сеймиків[26]. Фразеологія сеймикових «лауд» та інструкцій також свідчить про поширення серед українних князів і зем'ян польської ідеології вольностей. Посилання на «права та вольності» з'являється в цих документах так само часто й відіграє таку ж роль, як у краківських чи великопольських[27].

Натомість далеким від з'ясування залишається питання впливу польських побутових звичаїв на повсякденне життя шляхти зі східних околиць. Ані Лозінський, ані Бистронь не висвітлюють цієї проблеми, а нечисленні згадки спираються на матеріал XVIII ст. Однак нам відомо, що родинні взаємини серед «православного панства» значно відрізнялися від польських звичаїв. Іншим було становище жінки в родині, досить часто траплялися розлучення[28]. Укорінене в Україні «благочестя» й далі пропонувало інакший від польського взірець життя. Схожу роль відігравала офіційно зневажувана, але впливова серед близької до козацтва шляхти Запорозька Січ.

Про вплив польської культури на руську літературну творчість писав уже згадуваний П. Лужний[29]. Ця тенденція відчутна і в інших

за характером текстах, писаних руською мовою. Працями «лясь-ких» письменників, наприклад, Стрийковського чи Ґваньїні, користувалися не лише українські, а й московські письменники[30]. Ці зразки впливали й на руську мову, яка уподібнювалася до польської[31]. Проте, як довів С. Грабець, існував і зворотний напрямок впливів[32]. Іще цікавіше, що цей автор знайшов матеріал, який суперечить поширеній серед істориків думці про те, що до «селянської» руської мови ставилися з погордою чи навіть зі зневагою. Виявляється, що українські нашарування в польській мові XVII ст. мають у царині почуттів позитивне, сентиментальне забарвлення[33].

Політична та мовна полонізація руської шляхти була, як я намагаюся довести, поширеним явищем у першій половині XVII ст. Значне просування цього процесу можна помітити й у сфері культури в її широкому значенні. Проте у жодній зі згаданих царин публічного життя не сталося, як ми бачили, цілковитого витіснення руської спадщини. Однак найміцнішою опорою окремішності українної шляхти була православна віра. Та серед істориків популярною є думка, що й на цій ниві полонізація, тобто насамперед поширення католицтва, була настільки значною, що православні опинилися в меншості ще перед повстанням Хмельницького. Дослідженням, що мають на меті перевірку вірогідності такої оцінки, буде присвячена друга частина статті. Тут не розглядатиметься питання віровизнання у середовищі бояр і дрібної шляхти. Ця частина упривілейованого стану в Україні, без сумніву, залишалася вірною православ’ю[34]. Натомість цікаво буде відтворити конфесійну структуру політично активної групи, тобто руської середньої шляхти та магнатів.

На підставі збережених поборових реєстрів, а також висновків Яблоновського[35] було виокремлено групу родів руського походження, представники яких у будь-який проміжок між 1569 і 1648 рр. володіли щонайменше одним цілим селом на територіях, що нас цікавлять, – на Київщині та Брацлавщині. Дослідники налічили тут 207 родів, що обіймають майже всю політично значущу частину соціальної піраміди в Україні за винятком частини волинської шляхти (звісно, і прийшлих елементів). Вдалося встановити віровизнання представників 153 родин з-поміж визначених 207,

тобто близько 74%[36]. Власне, це порівняння стало основою поданого далі аналізу.

Віровизнання встановлювалося на підставі різного типу документів, серед яких почесне місце посідають збережені заповіти та дарчі духовним інституціям. Значну частину інформації містять переліки підписів під різноманітними протестаціями та деклараціями релігійного характеру, а також підписи виборців достойників Православної Церкви. Численні прізвища православної шляхти можна знайти в реєстрі запорозького війська 1649 р., які Липинський опублікував вибірково, але саме ті фрагменти, що нас цікавлять[37]. Було також використано інформацію, розпорошену по гербівниках і різних за характером генеалогічних працях [Polski słownik biograficzny, далі – PSB]. Особливо цінними є зведені Юзефовичем дані у четвертій частині «Архива Юго-Западной России»[38] та студії П. Вікторовського[39]. Обидва дослідники зібрали чимало прикладів наверення в католицтво представників руського зем'янства та магнатів.

Обраний для дослідження часовий період поділений на три менші відтинки для унаочнення висновків і точніших розрахунків: 1569–1596, 1596–1620, 1620–1648. Внутрішні цезури пов'язані з переломними моментами історії українних земель Речі Посполитої – Берестейська унія та відновлення православної ієрархії. Вони мають додаткову цінність, оскільки ділять досліджуваний період на майже рівні частини.

У 1569–1596 рр. в Україні поширюється Реформація, хоча й посттридентський католицизм здобуває перших прибічників. Особливо популярним був кальвінізм. Його приймають Лукомські [Niesiecki, PSB], Дорогостайські [PSB], Івашенцевичі-Макаревичі[40] (схоже, без винятків). Олександр Пронський став католиком під час подорожі до Рима, але після повернення додому також «впав у єресь», у якій його рід залишався до кінця своєї історії (1638 р.)[41]. А ось в інших родинах відбулося релігійне розшарування. Суто православні доти родини Друцьких-Горських, Чапличів-Шпановських і Бокіїв[42] частково підпали під вплив кальвіністів та аріан. Значним успіхом Реформації на руських землях був перехід до її

лав представника значного роду Вишневецьких – князя Андрія, брацлавського та волинського воєводи[43]. Та оскільки князь-воєвода мав лише жіночих нащадків, кальвіністські традиції не були підтримані наступними поколіннями роду.

Вишневецькі опинилися серед перших представників католицизму в українних воєводствах. Започаткував цей князівський «рух» близько 1595 р. Костянтин (помер у 1641 р.). Слідом за ним, звісно, пішли його нащадки, а також князь Олександр (він не мав дітей) із королівської гілки роду, інші представники якої залишилися вірними православ'ю [Викторовский, 1908, № 11 і 12]. Важким ударом для православної спільноти було відступництво князя Януша Острозького – сина опори «благочестя», київського воєводи Костянтина (близько 1575 р.). Невдовзі слідами брата пішов і Костянтин молодший. Однак наймолодший серед братів – Олександр – разом із батьком залишився вірним православ'ю [Викторовский 1908, № 9]. Схожі явища помічено і в інших родах. Траплялися випадки, коли частина родини змінювала конфесію, однак інша не поривала зв'язків із вірою предків. Натомість у родині Халецьких не фіксується у цей період православних представників. Найвідоміший з-поміж Халецьких – Дмитро, підскарбій литовський, – став католиком у 1591 р. [PSB]. Список українських «папістів» доповнюють Чорторийські та Семашки[44].

Католицизм був тоді на східних теренах ще маргінальним явищем. До того ж впливовість молодшого покоління Острозьких була незначною порівняно із силою та авторитетом князя – київського воєводи, а для Халецьких головним тереном діяльності було Велике князівство Литовське. Варто також звернути увагу на те, що «руська віра» культивувалася потужними родами Сангушків, Заславських, українською лінією Збаразьких, також великим авторитетом тішився князь Андрій Курбський. У 1569–1596 рр. православних більше турбували успіхи прихильників Реформації[45].

Перед Берестейською унією нотуємо загалом шість родів, де фіксуються випадки навернення в католицтво (3,9% досліджених родів), причому утрималася «римська віра» в п'яти з них (3,3%). І тільки один рід відрікся від православ'я у повному складі. Вісім

аріанських і кальвіністських родин становили 5,3% аналізованої групи, у чотирьох із них (тобто 2,6%) на бік Реформації перейшли всі їхні члени. Явну перевагу мали прибічники «грецької віри»: 140 родів були «суто» православні (92,1%), а 147 родів – частково «грецькі» (96,7%) у 1569–1596 рр.

У перші десятиріччя історії України в межах Корони приклади католицьких конверсій траплялися лише у магнатсько-сенаторському середовищі. Середня шляхта залишалася вірною «благочестю», окрім кількох винятків – аріанських або кальвіністських родів Чапличів, Горських, Бокіїв, Івашенцевичів-Макаревичів. Така ситуація зміцнювала стійкість цієї групи щодо католицької пропаганди. Емансипаційні прагнення руських зем'ян та дедалі відкритіший конфлікт із князівською елітою у підсумку створили антирекламу магнатським конверсіям.

Двадцять чотири роки відсутності православної ієрархії (1596–1620 рр.) безсумнівно були періодом значного послаблення православ'я. Внаслідок Берестейської унії воно зазнало відчутних втрат. Однак сталося це не стільки через популярність унії серед шляхти, скільки внаслідок адміністративної анархії Руської Православної Церкви, початок якій поклало Берестя. Спочатку, щоправда, з'явилося чимало прибічників унії, проте рішуча більшість невдовзі перестала її підтримувати. Досі найчастіше вважалося, що визнання верховенства папи було зазвичай попереднім кроком до переходу в католицтво. Таке і справді траплялося – треба згадати Заславських, Тишкевичів, Збаразьких, Чорторийських [Викторовский, 1908, № 10 і 11; 1909, № 6; 1911, № 2]. Проте середня шляхта найчастіше поверталася до православ'я.

Під відомими унійними протестаціями 1598 і 1603 рр.[46] підписалися члени п'ятнадцяти родів з-поміж тих, які нас цікавлять. Чотири з них, які швидко перейшли на латинський обряд, уже були названі. Вірними унії залишилися Мишки-Варковські аж до швидкого, як виявилося, кінця історії роду (1604), а також Бокії та Тризни[47], між якими надибуємо також прибічників православ'я[48]. Іван Гулевич, Ян Горайн, Захарій Єловицький і князь Григорій Четвертенський незабаром навернулися знову до православ'я[49].

Певно, так само мало відбуватися і в інших випадках, адже чергові покоління Вороничів, Кошок, Шишок-Ставецьких фіксуються як православні[50]. Незрозумілою залишається ситуація в родах Козеків [Юзефович] і Воронецьких [Викторовский, 1908, № 11], де були вірні й Католицької, й Православної Церков. Їхня маловідома та заплутана генеалогія не дає змоги з'ясувати, з яких ліній роду походили підписанти унійних протестацій. Із наведених тут фактів можна зробити висновок, що хоча для руських можновладців унія була перехідним етапом на шляху до католицтва, середня шляхта масово кидала її заради православ'я.

1596–1620 рр. були для руських князів періодом пришвидшеної інтеграції з польською магнатерією. Часті особисті контакти, численні змішані шлюби, а також великі амбіції панства з українних воєводств створювали сприятливу атмосферу для дедалі численніших конверсій. Почавши від Збаразьких [Викторовский, 1908, № 11] і Заславських [Викторовский, 1908, № 10], через Ружинських [Викторовский, 1911, № 6] до Сангушків і Корецьких [Юзефович], найзаможніші з князівських родів України збільшили кількість культурно та релігійно «ополяченої» частини місцевого суспільства. Останній із православних Острозьких помер у 1608 р. Серед Вишневецьких лише овруцький староста князь Михайло тримався православ'я, а його син Ярема до певного часу був великою надією православних. Окрім них, уся верхівка найбагатших і найпотужніших магнатських родів уже в 1620 р. була католицькою. Тишкевичі, українські маєтки яких швидко збільшувалися, також полишили православ'я. На чолі роду відтоді перебували уніат Фридрих і католик Євстахій [Викторовский, 1911, № 2].

Католицька Церква мала успіхи і серед трохи нижчих соціальних груп. На початку XVII ст. заради неї покинули кальвінізм Лукомські [Несецький, PSB], а в кількох родинах були представники обох згаданих конфесій. Католицькі та православні гілки розростаються в родах Масальських[51], Загоровських[52] та Воронецьких [Викторовский, 1908, № 11]. У «римську віру» перейшли також представники роду Тризн [Юзефович]. Однак все ж серед них знаходимо православних аж до часів Хмельницького[53].

Після Берестейської унії Реформація ще поширювалася, але вже винятково аріанського зразка. Лави прибічників цієї релігії поповнюються Бабинськими, Горностаями, Мишками-Холоневськими, Немиричами, Ободенськими, Пересецькими, Рогозинськими[54]. У всіх цих родах ми знаходимо і православних[55]. Контрреформація, очевидно, не знайшла в Україні відповідного ґрунту, якщо за часів її рішучих успіхів на польських землях аріанство здобуло чимало прибічників між Вінницею та Овручем. З-поміж руських родів лише Лукомські та Бокії[56] відмовляються на початку XVII ст. від кальвінізму.

Така ситуація склалася через все ще кількісну перевагу на цих теренах православ'я, яке після Берестейської унії перестало боротися з Реформацією і навіть готове було до політичного союзу з її представниками[57]. Вільний розвиток аріанства та сила православ'я тут взаємно визнаються та набирають чітких обрисів. Звернімося до цифр. У 1596–1620 рр. серед родів, належність яких до певної конфесії визначена, знаходимо 137 православних (91,9%)[58], 116 з яких ще були суто православними (77,9%), тоді як католицьких родин налічено лише 16 (10,7%), і серед них лише 7 (4,7%) – суто «папські». Цю статистику ще потрібно доповнити родинами, які цілком або частково були пов'язані з реформаційним рухом – 13 (8,7%). Годилося б також згадати про тих прибічників унії, які залишалися вірними їй протягом усього аналізованого періоду. Окрім уже названих Бокіїв, Тризн і Мишок-Варковських не можна забувати про Киселів, Тишкевичів і Вільгорських[59]. Загалом прибічниками унії можна вважати 6 родів (4%), серед яких лише 2 (1,3%) були, очевидно, суто уніатськими.

Отже, в Україні за тих часів маємо справу з католицькою, казково багатою, але нечисленною групою руських магнатів і масою «благочестивої» середньої (а також дрібної) шляхти, пов'язаної сімейними узами і політичною співпрацею з динамічною, хоча й нечисельною протестантською спільнотою. Зрештою, магнати ставляться до українних воєводств насамперед як до економічного тилу, а їхня публічна активність зосереджується на центральній політичній арені[60]. Відповідно, місцеві осередки влади за таких

умов перебували в руках православної середньої шляхти і завжди активних прибічників Реформації[61].

Політичний союз згаданих сил мав серед іншого на меті боротьбу з унією на захист православ'я, яке формально не існувало. Цю битву, що велася наполегливо і вправно та закінчилася перемогою у 1632 р., історики, особливо українські, часто недооцінювали. Перебіг її відомий, оскільки його описав П. Жукович ще у XIX ст.[62] Попри це, заслугу захисту «руської віри» приписували козацтву та міським церковним братствам (але ж ці останні діяли під опікою шляхти). Покатоличені магнати підтримували православних, не ухиляючись і від опіки над духовенством[63]. Причини такої поведінки були, напевно, подвійними: по-перше, прагнення забезпечити собі підтримку на українних сеймиках, по-друге, отримання козиря для торгів у грі з двором та іншими можновладними угрупованнями.

Після таємного відновлення православної ієрархії у 1620 р. становище Церкви покращало. Формальне визнання її Владиславом IV стало дошкульною поразкою унії та тієї частини католиків, які були настроєні на пропаганду католицтва. Прогрес культурної та мовної колонізації потягнув за собою наступні релігійні конверсії. Список відкриває брацлавський стольник Стефан Черленковський, фундатор домініканського монастиря у Вінниці[64]. Інші представники цього старого руського роду залишалися православними[65]. З-поміж Пісочинських лише Олександр, київський каштелян, перейшов у католицтво[66]. Трохи менш певну інформацію маємо про Аксаків. Найімовірніше, що київський земський суддя Ян став католиком перед смертю, оскільки його заповіт містить численні дарчі католицьким церковним інституціям[67]. Проте, з іншого боку, маємо запис, що стосується його сина Стефана: «...з батька православний, оборонець католицької віри»[68]. Зіставлення цієї інформації схиляє до висновку, що пан суддя вирішив змінити віру вже майже на ложі смерті, тобто близько 1627 р.

Дані про наступних русинів-католиків подав Єрлич. Він згадує Федора Тишу-Биковського як особу, оточену загальною неприязню, адже він вів буйне, свавільне життя. «Його милість» Федір помер у 1644 р. і був похований у домініканському костелі у Городку

в Україні[69]. Невідомо, чи були крім нього католики в родині, хоча його ізоляція у шляхетському середовищі, про що згадує Єрлич, може бути певним показником. У кожному разі відомі православні представники з родини Тишів[70].

Домініканський костел, у якому спочило тіло Биковського, був розташований у Городку, власності Корчовських[71]. Проте ми не знаємо, відколи і наскільки цей рід був католицьким. Натомість відомо, що п’ять його представників-православних билися в лавах повстанців Хмельницького [Реєстр]. Хтозна, чи не належали вони до ватаги, яка у 1648 р. напала на маєтки Федора Єльця, старого хорунжого Київської землі, пограбувала двір і вбила господаря – найстаршого представника поважного православного роду[72]. Єдиним католиком у ньому був племінник Федора – Олександр, який вступив до Ордену св. Ігнатія, прийнявши ім’я його патрона. Схожий окремий випадок навернення в католицтво трапився в роду Гулевичів. Його представник Дмитро Андрійович, як і Олександр Єлець, прийняв чернечі обітниці і помер як отець Іполит. Цей факт могли б і не помітити у здебільшого православно-аріанській родині Гулевичів, якби не зменшення родового маєтку на користь церковних інституцій через дарчі свіжоспеченого католика[73].

Список навернених у католицтво в Україні доповнюють Козеки [Юзефович], Служки [Юзефович], Вільгорські та Вишпольські[74]. Два перші роди, схоже, стали суто «папськими», серед представників інших двох знаходимо й православних[75]. Останню згадку про шляхтича «римської віри» родом із України знаходимо в Несецького під 1648 р. Ним був Миколай Лосятинський, представник волинського роду, який володів землями й на Київщині і тримав там уряд[76].

Для протестантських конфесій в українних воєводствах період між 1620 і 1648 рр. був часом стагнації: коло вірних не зменшувалося й не розширювалося. Єдиним винятком була Катерина Івашенцевичева, вдова Миколи Івашенцевича (помер у 1620 р.), яка разом із дітьми – Юрієм, Оленою та Христиною після смерті чоловіка перейшла у католицтво; її пасинок Криштоф залишився при вірі батька[77]. Попри загальмування чисельного прогресу аріанської спільноти в Україні, ці роки не були для неї безплідними. Значне

зростання економічної міці Немиричів (особливо лінії у Черняхові та Норинську – суто аріанської) зміцнило становище конфесії, яку вони представляли. На Київщину прибули заохочені цим корифеї социніанства – Вишоватий, Стоїнський і Пшипковський[78], останній був навіть маршалком київського сеймика[79]. Контракція католиків, зорганізована під орудою київського воєводи Януша Тишкевича, що мала запобігти хазяйнуванню «блюзнірської секти», не отримала підтримки на сеймику, напевно через незацікавленість православних. Тому Тишкевич звернувся до Люблінського трибуналу[80]. На той час (після 1638 р.) в Речі Посполитій поширилася антиаріанська фобія. Проте в Україні социніани, попри численні несприятливі судові вироки, залишалися на своїх позиціях аж до козацького виступу 1648 р. А ось унія від Києва до Брацлава поступово втрачає свої позиції. Після 1620 р. подибуємо уніатів лише у трьох родинах: серед Бокіїв, Тризн і Вільгорських[81].

Загалом протягом 1620–1648 рр. у межах наведених даних фіксується 28 (19,4%)[82] католицьких родів. Якщо ж вилучити з цього переліку ті з них, де йдеться про одиничні приклади присутності католиків (Гулевичі, Єльці), то маємо 26 (18,1%). Суто «латинських» родин істотно менше – 12 (8,3%). Ця група поповнилася Аксаками, Козеками, Служками, Тишкевичами і, насамперед, Вишневецькими, оскільки у 1634 р. Ярема останнім із великих руських князів став римо-католиком[83]. Зберігає свої позиції Реформація: 13 родів (9%), із яких 2 (1,4%) ще суто кальвіністські. Для порівняння: за цей період маємо 128 прізвищ православної шляхти (88,9%), серед яких 105 (72,9%) суто православних родів. Статистику доповнюють три родини уніатів (2,1%).

Представлене порівняння не є, бо й не могло бути, повним. Не можна виключати існування й ще якихось випадків конверсій. Проте якщо їх і знайдуть, це може лише збільшити кількість родин, де були представники різних конфесій, і не змінить того факту, що близько 90% досліджуваних родів до 1648 р. залишилися принаймні частково православними.

Відносну слабкість католицизму на українних землях підтверджують джерела різних періодів. Характерними є думки католиків.

У 90-х рр. XVI ст. київський єпископ Юзеф Верещинський так описує стан своєї єпархії, який він застав на початку пастирської діяльності: «...перебуваючи понад сто років без власних єпископів (їх не мав Київ), жодного священика, церкви чи вівтаря, окрім однієї каплички в замку, де замкові урядники на знак зневаги тримають в ній своїх шкап; а другий – домініканський костельчик із єдиним ченцем. Позаяк такого запустіння причиною є не лише татари, а й самі люди грецької релігії та київські обивателі, які навмисно католицьку віру нищили, як могли»[84]. Цей опис не набагато відрізняється від пізнішого на двадцять років повідомлення луцького єпископа Адама Липського: «Я упевнений, що конче потрібні місії до католиків у двох регіонах (один зветься Українським, другий Пінським), де вони мешкають розсіяно поміж схизматиками без католицьких парафій, відділені великою відстанню місць [проживання] від наших храмів і священиків» (1622)[85].

Хвилювання, викликане перевагою православних і слабкістю католиків та унії в Україні, проступає також у повідомленнях нунціїв. «Чисельність схизматиків велика.., – констатує в 1621 р. кардинал де Торрес, – вони незмірно не люблять, коли часом хтось із них переходить в католицьку віру, і є більші труднощі в їхньому наверненні, ніж у лютерів і кальвінів»[86]. Ці слова повторює пізніша на рік інструкція для єпископа Нолі: «Русинів схизматиків... повно на Русі. ...Уніати, маючи мало прибічників, бояться залишитися самі, коли одні їх покинуть, а інші через зрослу упертість від схизми до них не перейдуть»[87]. І це не єдині повідомлення, написані в тому ж дусі[88].

Специфічну атмосферу, яка виникла в Україні, відколи на боці православ'я виступили козаки, описує в листі до короля [1623 р.] Єжи Збаразький: «Сила козацька не тільки в цьому збіговиську лотрів така сильна, а й понад те... прихильність явна та прихована ледь не всієї України і Білої Русі, також міста Вашої королівської милості, приватні шляхетські доми одні явно, інші *з повагою сприяють і підтримують*»[89]. Зі словами цього листа поєднується «супліка» ксьондза Оборницького, вміщена в повідомленні зі східного прикордоння 1620 р.: «Бережи, Боже, тутешніх католиків,

нечисленних і слабких»[90]. Через сім років плоцький єпископ С. Лубенський у своїй рекомендації підтримувати Стефана Аксака, католика, на уряд київського земського судді, так само чітко та однозначно схарактеризував ситуацію: «...в тих краях небагато католиків»[91].

Повідомлення 30–40-х рр. XVII ст. написано в подібному тоні. Нунцій Вісконті у 1636 р. та автор інструкції для Джованні де Торреса у 1645 р. наголошують на важливості спрямованих на поширення унії зусиль через той опір католицизмові, що його чинить руська шляхта у спілці з протестантами[92].

У літературі, присвяченій цій темі, знаходимо також протилежні повідомлення. Е. Ликовський посилався через *Annales Ecclesiae Ruthenae* на лист уніатського митрополита Веляміна Рутського, де згадується, буцімто щорічно 100 шляхетських родин наверталося у католицтво[93]. Це твердження, мабуть, варто зарахувати до розряду казок, бо якби воно було правдиве, то через кілька років проблема православ'я в Речі Посполитій взагалі перестала б існувати. Часом посилалися на повідомлення Боплана, який розповідав, що «руська шляхта соромиться бути іншої релігії, ніж римо-католицька, і щодня збільшує лави її прибічників»[94]. Цей ретельний реєстратор звичаїв українського народу цілком очевидно втрачав свій хист спостерігача, коли аналізував громадське та політичне життя, а також правно-устроєві особливості Речі Посполитої[95]. Деякі ситуації переростали його можливості зрозуміти чужу культуру, про що може свідчити Бопланівський опис походження привілею «*neminem captivabimus*»: «...можновладці змусили короля, щоб він присягнув.., що жоден шляхтич не буде ув'язнений за будь-який злочин, коли мине 24 години після його скоєння. У такий спосіб хотіли пошанувати тих, хто швидко бігає»[96]. На додачу про саму руську шляхту його милість Вільгельм писав, що вона походить від поляків!?[97]

Проте найбільше враження на істориків зазвичай справляв «Тренос...» Мелетія Смотрицького. У цьому тексті (1610 р.), який посідає почесне місце в поунійній полемічній літературі, автор зазначає 47 родів, які полишили православ'я[98]. Проте кільканадцять з-поміж них – це литовські родини, наприклад, Кишки, Глібовичі,

Война, Воловичі тощо, трапляються навіть польські прізвища – Калиновські. Значна частина складеного Смотрицьким списку – це волинські родини, наприклад, Ярмолинські, Пузини, Чолганські. Зрештою, кілька з них Руська Церква, побиваючись у цьому творі, оплакала передчасно[99]. Так само, як більшість зі згаданих київських родів – Масальські, Тризни, Горностаї, Мишки, Семашки, Гулевичі, Загоровські, які мають і православних представників аж до 1648 р. Не всі роди, про які пише Смотрицький, пов'язані з наверненням у католицтво. Пронські, Горські, Лукомські, Дорогостайські, Горностаї, Гулевичі належали до табору Реформації. Загалом із 21 згаданих у «Ламенті...» київських родів на 1610 р. 11 були частково православні й лише 7 – суто католицькі.

Минуло двадцять років і Смотрицький змінив думку щодо становища різних конфесій в Україні. Як він бідкався через втрату перлин із корони Православної Церкви, так само в листі до папи (1630 р.) він бив на сполох з приводу становища католицизму та унії[100]. Пишучи про руську шляхту, він не приховував, що «...ще огидніше те, що більшість з-поміж них (о, безсмертний Боже!) умисне стараються про те, аби їхні піддані не наблизилися до пізнання істини і не спаслися, навпаки, вони їм не тільки дозволяють міцно триматися киплячої схизми й блюзнірських єретичних помилок, а й навіть заохочують, щоб трималися (називаючи таку їхню згубну впертість стійкістю)»[101].

Православна Церква не лише втрачала вірних, що переходили в католицтво, а й, зі свого боку, відбирала в нього прибічників. Яблоновський писав про чотири такі приклади – Бжозовських, Залеських, Лясот і Дзіків[102]. Польське походження двох останніх сумнівів не викликає, натомість важко погодитися з таким твердженням щодо Бжозовських і Залеських, як і з тим, що вони мали католицьких предків. Бжозовські – це руський рід, який походить з Полісся, звідки він поширився на навколишню територію, зокрема й на Київщину[103]. А Залеські походили з Волині, і ще до Люблінської унії з'явилися на Брацлавщині, де й зустрічаються у досліджуваний період[104]. Тож це не були асимільовані польські роди. Натомість до Дзіків і Лясот можна напевно додати ще одну

зниклу польську родину – Древецьких, з-поміж яких Ян, київський скарбник, підписався під актом обрання Захарії Копистенського Києво-Печерським архімандритом[105]. У кожному разі польська і католицька спільнота зазнала в Україні хоча й мінімальних, але все ж відчутних втрат. Вони слугують додатковим аргументом на користь твердження про життєву стійкість і силу православ'я в руських воєводствах. Стан релігійних стосунків на цих теренах має велике значення. Адже православ'я, як доводять Т. Хинчевська-Геннель та Ф. Сисин, було опорою руської ідентичності[106]. Солідаризуючись із позицією А. Мартеля[107], слід сказати, що прийняття католицтва було не причиною, а кінцевим наслідком полонізації, що дорівнювало цілковитій асиміляції певної особи. Адже без католицької віри була б неможлива цілковита ідентифікація з польською культурою, особливо в царині звичаїв і повсякденного життя, яке наприкінці XVII ст. було вже міцно пов'язане з католицтвом і його обрядами. Тож «благочестя» було загатою, що стримувала остаточний успіх полонізації, адже політична та мовна єдність самі по собі ще не нівелювали окремішність русинів.

Зіставляючи ці твердження зі статистичними підрахунками, слід сказати, що покатоличення, а отже, й цілковита асиміляція охопили лише середовище руських магнатів. Певну роль тут, безсумнівно, відіграли релігійні мотиви, але важили й мотиви політичні. Аристократія зі східних околиць завдяки своїй економічній могутності була приречена на чільну роль у державі – посідати високі місця в сенаті, обіймати міністерські уряди. Прийняття католицтва надзвичайно полегшувало такі кар'єри, особливо за часів Зиґмунта III, коли відбулася більшість конверсій руських можновладців. Суттєво впливали на ситуацію в середовищі цієї групи також контакти з католицьким двором і дедалі більш «римським» сенатом, змішані шлюби, подорожі до західноєвропейських країн.

В іншому середовищі діяла переважно «благочестива», як ми пересвідчилися, середня шляхта. Власне, її полем діяльності був сеймик, де вона мала більшість. Політичні мотиви не відігравали тут такої ролі, як у середовищі магнатів. Державна структура Речі

Посполитої, в центрі якої перебували партикулярні групи, сприяла православ'ю. На можливу зміну віровизнання представників середньої шляхти могли впливати насамперед релігійні мотиви. Проте на протилежній шальці перебували тиск середовища і глибоко вкорінена традиція. Наведені факти свідчать про перевагу саме цих чинників. Величезна більшість середньої шляхти залишалася вірною «руській вірі», внаслідок чого полонізація цієї верстви була насправді поверховою.

Доля руської шляхти за часів повстання Хмельницького підтверджує ці висновки. Магнати-католики, оті Вишневецькі, Тишкевичі чи Корецькі, зі зброєю в руках виступили на боці Речі Посполитої, закликаючи до кривавої розправи зі «збунтованою черню». Лояльні щодо Корони православні – Киселі чи Бжозовські – працювали над досягненням порозуміння між протиборчими сторонами. А Стеткевичі, Верещаки, Сурини чи Немиричі (колишні аріани), які поверталися у лоно Православної Церкви, намагалися використати ситуацію, щоб завдяки Гадяцькій унії реалізувати свої національні прагнення на засадах автономістського зв'язку з Короною та Литвою. Натомість значна частина руської шляхти від самого початку виступила в лавах повстанців. Серед цієї «Бунтівної Русі» поміж Байбузами, Красносельськими, Проскурами, Нечаями та багатьма іншими можна знайти представників заможних зем'янських родів, які тримали в своїх руках урядницькі місця в регіоні. В. Липинський нарахував, щоправда занадто оптимістично, кілька тисяч шляхтичів серед повстанців.

Отже, середня та дрібна шляхта України не втратила у першій половині XVII ст. своєї окремішності. Попри безсумнівний прогрес полонізації ці групи зберегли свою руську ідентичність. Великі зміни спричинив лише струс «Хмельниччини», який відділив значну їх частину від польського впливу. Ослаблена решта зазнала цілковитої полонізації у XVIII ст.

Примітки

[1] *Z dziejów Ukrainy* red. W. Lipiński, Kijów–Kraków, 1912, s. 65.

[2] Ibid., s. 146.

[3] Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР), ч. 2, т. 1–2/1, К., 1861, с. 20.

[4] Kot S., *Świadomość narodowa в Polsce XV–XVII w.*, «Kwartalnik Historyczny» t. 52, 1938, s. 13–15; Tazbir J., *Rzeczpospolita i świat. Studia z dziejów kultury XVII wieku*, Wrocław, 1971, s. 29.

[5] Chynczewska-Hennel T., *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.*, Warszawa, 1985.

[6] АЮЗР 2/1, с. 119, 191, 203, 238, 271.

[7] Chynczewska-Hennel T., *Świadomość..*, s. 81–82.

[8] Zajączkowski A., *Główne elementy kultury szlacheckiej w Polsce. Ideologia a struktury społeczne*, Wrocław, 1961, s. 68–71.

[9] АЮЗР 2/1, с. 295.

[10] Martel A., *La langue polonaise dans les pays ruthenes Ukraine et Russie blanche 1569–1667*, Lille, 1938; Jabłonowski A., *Akademia Kijowsko-Mohylańska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej*, Kraków, 1900.

[11] АЮЗР 2/1, с. 37–39, 66–81.

[12] Chynczewska-Hennel T., *Świadomość..*, s. 58.

[13] Łużny P., *Pisarze kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej a literatura polska*, «Zeszyty Naukowe UJ», Prace Historyczno-Literackie, № 11, Kraków, 1966, passim.

[14] АЮЗР 2/1, с. 81.

[15] Там само, с. 35–36.

[16] Chynczewska-Hennel T., *Świadomość..*, s. 60–61.

[17] Ibid., s. 63–64.

[18] Памятники, издаваемые Комиссией для разбора древних актов, т. 1–4, Киев 1846–1859 (далі – Памятники), т. 1, разд. 1, с. 71, 67, 81; АЮЗР 1/6, s. 405.

[19] Голубев С., *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники*, Киев 1883, т. 1, с. 365–367 (Приложения); АЮЗР 2/1, с. 341–342, 347–348.

[20] Дорошенко Д., *Зарис історії України*, т. 1, Варшава, 1932, с. 171.

[21] Dembińska A., *Wpływ kultury polskiej na Wołyń*, Poznań, 1930, s. 21.

[22] Martel A., *La langue..*, s. 218.

[23] Charłampowicz K. W., *Polski wpływ na szkolnictwo ruskie w XVI i XVII stuleciu*, Lwów, 1924, s. 20–24.

[24] Chynczewska-Hennel T., *Świadomość..*, s. 108–109.

[25] Dembińska A., *Wpływ kultury polskiej..*, s. 25–50.

[26] Пор. *Материалы для истории киевского и львовского соборов 1629 года*, изд. П. Жукович, «Записки Императорской Академии Наук», т. 8, № 15, 1911, passim.

[27] Пор. АЮЗР 2/1, passim.

[28] Левицкий О., *О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI и XVII в.*, «Русская Старина» Р. 11, т. 29, № 11, passim; Левицький О., *Невінчані шлюби на Україні в XVI–XVII ст.*, «Записки Українського Наукового Товариства в Київі», кн. 3, 1909, passim.

[29] Łużny P., *Pisarze..*, passim.

[30] Рогов А., *Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения*, Москва, 1966, passim.

[31] *Bruckner* A., *Dzieje języka polskiego*, Lwów 1914, s. 255–258, passim.

[32] Hrabec S., *Elementy kresowe w języku niektórych pisarzy polskich XVI i XVII w.,* «Prace Towarzystwa Naukowego w Toruniu» Wydział Filologiczno-Filozoficzny, t. 3, z. 2, s. 138, passim.

[33] Ibid., s. 138.

[34] Антонович В., *Вступ*, АЮЗР 4/1, passim.

[35] *Źródła dziejowe*, t. 20, 22, *Polska XVI wieku pod względem geograficznym i statystycznym, ziemie ruskie – Ukraina*, wyd. A. Jabłonowski, Warszawa, 1894, 1897.

[36] Стосовно розгалужених родів, чітко поділених на неукраїнські та українські гілки, бралися до уваги лише ці останні (наприклад, Збаразькі, Хребтовичі).

[37] *Додаток. Реєстр Війська Запорозького 1649 р.*, [w:] *З історії України...* (далі – *Реєстр*).

[38] Таблиці [в:] АЮЗР 4/1. (далі – *Юзефович*).

[39] Викторовский П., *Западнорусские фамилии, отпавшие от православия в конце XVI и XVII в.*, «Труды Киевской Духовной Академии» 1908–1911 (далі – *Викторовский*).

[40] Jabłonowski A., *Akademia..*, s. 24; Rulikowski E., *Opis powiatu kijowskiego*, Kijów, 1913, s. 152–155.

[41] Левицкий О., *Социнианство в Польше и Юго-Западной Руси*, «Киевская старина», р. 1, 1882, т. 2, № 4–6, с. 14: (Nies.).

[42] Левицкий О., *Социнианство..*, с. 10; Jabłonowski A., *Akademia..*, s. 24; Kossowski A., *Zarys dziejów protestantyzmu na Wołyniu*, «Rocznik Wołyński», р. 3, 1934, s. 236, 244, 246.

[43] Dworzaczek W., *Oblicze wyznaniowe senatu Rzplitej w dobie kontrreformacji*, [w:] *Munera Litteraria*, Poznań, 1962, s. 44.

[44] Викторовський, 1909, № 6, 1911, № 7; АЮЗР 2/1, с. 37, 38.

[45] Kossowski A., *op. cit.*, s. 244.

[46] *З історії України*, с. 119.

[47] Юзефович; Stecki T. J., *Wołyń pod względem historycznym, statystycznym i archeologicznym*, Lwów, 1871, t. 1, s. 428–430.

[48] Kossowski A., *op. cit.*, s. 244; АЮЗР 2/1, s. 349.

[49] *Материалы для истории Западнорусской церкви*, изд. С. Голубев, вып. 1, К., 1891, с. 18, 19; *Памятники*, 1–1/81, Голубев С., *Петр Могила..*, с. 272; АЮЗР 2/1, с. 37, 38.

[50] АЮЗР 2/1, с. 341–342; Голубев С., op. cit., s. 272, 528; *Реєстр*.

[51] Викторовский, 1911, № 6; АЮЗР 2/1, с. 347–348.

[52] Юзефович; АЮЗР 1/6, с. 799.

[53] АЮЗР 2/1, с. 349.

[54] Jabłonowski A., *Akademia..*, s. 24; Kossowski A., *op. cit.*, s. 245; Левицкий О., *op. cit.*, c. 15, 22; Горностаї, Немиричі (PSB).

[55] Юзефович; *Реєстр*; *Памятники* 3–1/91, 1–1/19, 12; АЮЗР 2/1, с. 339, 347–348; Голубев С., *op. cit.*, с. 272, 365–367.

[56] Kossowski A., *op. cit.*, s. 244; Юзефович.

[57] Chodynicki K., *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska 1370–1632*, Warszawa, 1934, s. 348–353.

[58] Зі статистики випали Кміти, Капусти (вимерли), Жижемські (інформації бракує). Кількість родів – 150.

[59] Polski Słownik Biograficzny (далі – PSB); Викторовский, 1911, № 2; Stecki T. J., *op. cit.*, c. 428–430.

[60] Пор., напр., Tomkiewicz W., *Jeremi Wiśniowiecki*, Warszawa, 1933, rozdz. III.

[61] Пор. АЮЗР 2/1, с. 269–271.

[62] Жукович П., Сеймовая борьба западно-русского дворянства с церковной унией, тт. 1–3, Санкт-Петербург, 1901–1904.

[63] Theiner A., *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae*, Romae, 1863, t. 3, s. 385.

[64] Królik L., *Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej od XVI do XVIII wieku*, Lublin, 1983, s. 362.

[65] *Памятники*, 2–1/174.

[66] У 1636 р. (PSB).

[67] Lasocki Z., *Sienkiewiczowskie «lwie pacholę» Aksak i ród jego*, «Miesięcznik Heraldyczny», p. 15, 1936, s. 4.

[68] Голубев С., *op. cit.*, с. 293.

[69] Jerlicz J., *Latopisiec albo Kroniczka*, Warszawa, 1853, s. 47.

[70] Jerlicz J., *op. cit.*, s. 60; АЮЗР 2/1, s. 341–342.

[71] Jerlicz, *op. cit.*, s. 47.

[72] [Rolle A. J.] Dr Antoni J., *Dzieje szlachty okolicznej w owruckim powiecie*, [w:] *Z przeszłości Polesia kijowskiego*, Warszawa, 1882, s. 22.

[73] *Материалы для истории*, *op. cit.*, с. 19.

[74] Kossowski A., *op. cit.*, s. 248; АЮЗР, 1/6, с. 778.

[75] Юзефович.

[76] Опись актовой книги Киевского центрального архива, изд. Е. П. Дяковский, К., 1911, № 13, с. 36.

[77] Rulikowski E., *op. cit.*, s. 155.

[78] Chmaj L., *Samuel Przypkowski na tle prądów religijnych XVII wieku*, Kraków, 1927, s. 36.

[79] Ibid., s. 37.

[80] Jerlicz J., *op. cit.*, s. 45.

[81] Stecki T. J., *op. cit.*, s. 428–430; Юзефович.

[82] Зі статистики випали Острозькі, Варковські, Шипичі (вимерли), Горські, Раї, Ружинські (інформації бракує). Кількість родів – 144.

[83] *З історії України*, с. 121–123.

[84] Wereszczyński J., *Pisma polityczne*, Kraków, 1858, s. 37.

[85] «Ad catholicos duplici in tractu (quorum alter Ucrainensis alter Pinscensis nominatur) comperi neccesarias omnimo missiones esse, qui inter medios schismaticos habitant sparsim extra parochias catholicorum, a templis nostris et sacerdctibus magno locorum intervallo seiuncti»; див.: *Monumenta Ucrainae Historica*, ed. J. Slipyj, Romae, 1964, t. 1, s. 328. Переклад з латини Наталі Яковенко.

[86] *Relacje nuncjuszów apostolskich i innych osób o Polsce, od r. 1548 do 1690*, wyd. E. Rykaczewski, Poznań, 1864, t. 2, s. 150–155.

[87] Ibid., s. 164–166.

[88] Długosz T., *Niedoszły synod unicko-prawosławny we Lwowie w 1629 r.*, «Collectanea Theologica», 1938, t. 19, nr 4, s. 497; Smurlo E., *Le saint siege et lorient ortodoxeRusse 1609–1654*, Prague, 1928, s. 45 (dodatki).

[89] «*oculte propter mecum, favent et votis prossequntur*». Цит. за: Куліш П. А., *Материалы для истории Руси*, Москва, 1877, т. 1, с. 101, 102; Переклад з латини Наталі Яковенко.

[90] Serczyk W. A., *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje kozaczyzny do 1648 roku*, Kraków, 1984, s. 234.

[91] Golubjev S., *op. cit.*, s. 293.

[92] *Relacje nuncjuszów*, s. 265, 286–288.

[93] Likowski E., *Unia brzeska* (1596), Warszawa, 1907, s. 212.

[94] *Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy Ukrainy,* oprac. Z. Wójcik, Warszawa, 1972, s. 110–111.

[95] Ibid., s. 194–195 (przypisy).

[96] «Neminem captivabimus nisi iure victum» («Нікого не ув'язнимо без судового вироку»). Див.: Ibid., s. 146. Уперше ця засада особистої недоторканності шляхтича була сформульована у привілеї Владислава Ягайла 25 квітня 1425 р., виданому в Бресті Куявському, а впроваджена єдльненським (1430 р.) і краківським (1433 р.) привілеями в обмін на визнання синів Владислава Ягайла спадкоємцями до трону. – *Прим. ред.*

[97] Ibid., s. 110–111.

[98] *З історії України*, с. 124.

[99] Наприклад, Пузин, Боговитинів, Кірдеїв, пор. *Памятники*, 1–2/12; АЮЗР, 2/1, с. 348, 1/6, с. 690.

[100] Theiner A., *Vetera monumenta*, s. 385.

[101] Див.: Ibid., s. 385. «...quod execralibus, plerique eorum (proh Deum immortalem) toti sedulo in id incumbunt, ne subditi eorum ad agnitionem veritatis perveniant et salventur, dum eos in schismate blasphemis haereticis erroribus scatente non medo perma-nere patiantur, verum etiam ut maneant (pertinaciam istam illorum constanciam vocitantes) hortentup...» Переклад з латини Наталі Яковенко.

[102] *Źródła dziejowe*, t. 22, s. 546.

[103] Boniecki, PSB.

[104] *Źródła dziejowe*, t. 20, s. 102.

[105] Голубев С., *op. cit.*, s. 172; див. також: *Памятники*, 1–1/12.

[106] Chynczewska-Hennel T., *op. cit.*, s. 115; Sysyn F., *Stosunki ukraińsko-polskie w XVII w. Rola świadomości narodowej i konfliktu narodowościowego w powstaniu Chmielnickiego*, «Odrodzenie i Reformacja w Polsce», p. 27, 1982, s. 84–88.

[107] Martel A., *op. cit.*, s. 289.

Додатки

Роди із зазначенням конфесійного поділу (до 1648 р.)

I. Роди, які цілком перейшли у католицтво: Аксаки, Чорторийські, Чалецькі, Корецькі, Козеки, Лукомські, Острозькі, Ру-

жинські, Сангушки, Служки, Тишкевичі, Вишневецькі, Заславські, Збаразькі.

II. Роди, які цілком перейшли у кальвінізм або аріанство: Горностаї, Дорогостайські, Пронські.

III. Роди цілковито православні (не знайдено прикладів переходу в католицтво або протестантизм). До цієї групи включено також роди, члени яких були спорадично пов'язані з унією – біля прізвищ зазначено (У.).

Байбузи, Бережецькі, Братковські, Бжозовські, Бушинські, Бутовичі, Верещаки, Вигури, Вороничі (У.), Гричини, Гавратинські, Гостські, Грузевичі-Нечаї, Горайни (У.), Гуляницькі, Гулковичі-Глібовські, Губинські, Гуменицькі, Дахновичі, Долматовичі, Домбровські, Дешковські, Домонтовичі, Друцькі-Любецькі, Дубницькі, Єрличі, Жабокрицькі, Житинські, Жижемські, Залеські, Зміївські, Золотолинські, Зяловські, Ілляшівські-Котлубаї (У.), Капусти, Киселі (У.), Кевличі, Клещовські, Кміти-Чорнобильські, Княгининські, Козари, Комарі-Стрілецькі, Коморовські, Копті, Копіївські, Кордиші, Кошки (У.), Кожуховські, Красносельські, Кропивницькі, Криницькі, Крушельницькі, Курцевичі-Булиги (У.), Кирдановські (Кєрдановські), Лемеші, Левковські, Липленські, Літинські, Ласки, Лозки, Марковичі, Дениски-Матвієвські, Микулинські, Мощеницькі, Некрашевичі, Нападовські, Негребецькі, Новицькі, Оратовські, Оранські (У.), Павші, Пашинські, Пилиповські, Позняки, Прилуцькі, Раї, Рабштинські, Ратомські, Родкевичі, Сабаровські, Селецькі, Силичі, Слупиці, Соколовські, Сокори, Соловйовські, Солтани, Стецькі, Стрибилі, Стрельницькі, Стрижовські-Кошки, Сущанські-Проскури, Третяки, Трипольські, Тучаницькі, Фурси, Халаїми, Халепські, Хребтовичі-Богуринські, Хом'яки, Чечелі, Черхавські, Черкеси, Черники, Четвертенські (У.), Шандировські, Шашковичі, Щеніївські, Щуровські, Юшковські, Яцковські, Ярошинські, Янчинські, Яловицькі (У.).

IV. Уніатські та уніатсько-православні роди: Бокії, Мишки-Варковські.

V. Роди, де було два чи три віровизнання:

а) католицько-православні; до цієї групи включено і роди, що були тимчасово чи частково уніатськими (У.): Тиші-Биковські, Вільгорські (У.), Воронецькі (У.), Вишпольські, Загоровські, Єльці, Корчовські, Лосятинські, Масальські, Олізари-Волчковичі, Пісочинські, Семашки, Сурини, Тризни (У.), Черленковські, Шишки-Ставецькі (У.);

б) кальвіністсько- та аріансько-православні: Бабинські, Друцькі-Горські, Немиричі, Оборенські, Пересецькі, Рогозинські, Чапличі-Шпановські;

в) католицько-православно-кальвіністські (аріанські): Бокії, Івашенцевичі-Макаревичі, Мишки-Холоневські.

VI. Серед уже згаданих родів можна зазначити кілька, які були частково пов'язані з протестантським рухом (а також із аріанством) – Бокії, Вишневецькі, Лукомські. (Неформально, тобто офіційно не відкидаючи православ'я, ще й Горські).

VII. Роди, конфесійну належність яких встановити не вдалося: Балакири, Барани, Вороновицькі, Вітинські, Галчиновські, Голаковські, Григоровські, Джуси, Житкевичі, Зубрики, Каркози, Карповські, Корнілови, Короваї, Коташевичі, Козаревські, Козарини, Краснодворські, Кризини, Кублицькі, Мацевичі, Мервинські, Мормули, Носковські, Осталецькі, Пероцькі, Погребинські, Покалевські, Постоловські, Почапинські, Перекладовські, Прежовські, Рахновські, Розсудовські, Румеські, Садовські, Сулимирські, Сінґури, Томковичі, Триіздебські, Турбовські, Якушинські.

ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ТА КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ ОБОХ ОБРЯДІВ НА КИЇВЩИНІ У СВІТЛІ СКАРБОВИХ І СУДОВИХ АКТІВ 1569–1648 РР.*

Ця стаття виникла як додатковий результат проведених автором досліджень структури землеволодінь в Україні у 1569–1648 рр.[1] Вона ґрунтується на документах світських інституцій давньої Речі Посполитої, тому церковні архіви не залучалися[2]. У цьому полягає відмінність статті від наявних праць про майнове забезпечення Церкви у Польській Короні[3]. Церковні землеволодіння досі не були предметом спеціальних досліджень[4]. Автор переконаний, що задум зіставлення та порівняння володінь римо-католиків, уніатів і православних виправдовує вибір обмеженої у такий спосіб джерельної бази.

Прийняті граничні дати, напевно, не вимагають коментаря. Територіально праця стосується земель Київського воєводства, кордони якого збігалися з кордонами київської католицької єпархії та коронної частини унійних та православних єпархій Київської митрополії.

Головним джерелом дослідження є податкові реєстри. Три з них – 1581, 1628, 1640 рр. – містять інформацію стосовно всієї території, яка нас цікавить, і можуть бути статистично опрацьовані[5].

---

* *Dobra ziemskie Cerkwi Prawosławnej i Kościoła Katolickiego obu obrządków na Kijowszczyźnie* w *świetle akt skarbowych i sądowych*, «Rocznik Teologiczny ChAT», t. 32, z. 2, 1990, s. 187–208.

Два інших – фрагментарні, тож використовуватимуться як допоміжні[6]. Через зауважені в історіографії недоліки такого типу матеріалів[7] – насамперед неуникненний брак деяких платників податків – не можна обмежуватися лише скарбовими актами. Цінним їх доповненням є судові книги. У 1569–1648 рр. на Київщині діяли підкоморський, ґродський і земський суди у столиці воєводства, а також ґродські в Овручі та Житомирі. Архіви чотирьох з-поміж цих інституцій були знищені чи втрачені. Пережили лихоліття ґродські актові книги Житомира[8], що містять відносно мало матеріалів із заявленої теми – більша частина церковних землеволодінь Київщини лежали в Овруцькому та столичному повітах[9]. У цій ситуації треба звернутися насамперед до актів Люблінського трибуналу[10] та розпорошених по маєткових архівах копій і сумаріушів.

Література на цю тему нечисленна й охоплює праці, в яких цікаві для нас питання є далеко не головними. Слід назвати А. Яблоновського, який описав стан церковного землеволодіння на Київщині наприкінці XVI ст.[11] Джерелом багатьох цінних даних є праці П. Клепатського, В. Руліковського та авторів статей до географічного словника Королівства Польського, які використовували втрачені або недоступні нині матеріали[12]. Важливими для дослідження були й монографії, що стосувалися діяльності окремих чернечих орденів на східних околицях Речі Посполитої[13].

Зібрані дані буде подано у хронологічному порядку. Внутрішні хронологічні межі було визначено відповідно до дат створення податкових реєстрів, щодо яких здійснено статистичну обробку.

На порозі «польської доби» в історії українських земель на Київщині були тільки два католицькі костели, обидва в столиці воєводства – кафедральний і домініканський св. Миколая. Київський католицький єпископ володів розлогими землями, отриманими внаслідок Люблінської унії. Однак ці території – Чорногородщина над Унавою та Біскупщина над верхньою Россю біля кордону з Брацлавським воєводством[14] – були неосвоєними й не давали жодних доходів[15]. Заселені землі київської кафедри були розташовані на північній околиці воєводства – Кожушковичі та Вітичі (Вежичі, Вічичі) над Прип'яттю. Були також «єпископські доми» у самому Києві. А ось землі домініканців, надані їм у XV ст., що

лежали на захід від київського Подолу над річками Котир (Котур, Котор, Котурка) і Сирець, були зовсім спустілі[16].

Слід згадати про розлогі й уже освоєні у 1569 р. землі єпископів і віленської капітули – Убортську та Кам'янську волості[17]. Вони складалися з понад 20 сіл і давали значний прибуток. Проте ці землі не враховані в статистичних розрахунках, бо були спірною територією між Короною та Великим князівством Литовським і після численних комісій, конфліктів та суперечок відійшли до земель Литви – у 1622 р. Убортська волость, а через три роки – Кам'янська.

Східна Церква володіла значно більшою кількістю маєтків, ніж католицька. Почнімо перелік від митрополичих володінь. Вони були розпорошені по всьому воєводстві. Над Ірпенем біля кордону Житомирського повіту та над Тетеревом лежали Вороблевичі, Заруддя, Мигалки. Далі на схід – Унин, Колінце та Дитятки, а вже над Дніпром – Толокунь. Суцільні комплекси землеволодінь Софійського собору були розташовані під Києвом. На лівому боці Дніпра – Зазим'я, Погреби та Осеч, на правому – Янковичі, Роставиця та Куликів. У Житомирському повіті між Бистриївкою та Ірпенем лежала велика, але ще не досить оброблена волость обабіч села Облитки. У такому самому стані перебувала у 1569 р. Мироцька волость Київського повіту з одним заселеним селом Микуличі. Разом це було велике, хоча й розпорошене землеволодіння.

Так само й розлогі землі архімандрита Києво-Печерського монастиря не рясніли людними поселеннями. У момент інкорпорації україннних земель до Корони йому належало понад 20 сіл. Три з них були розташовані у Житомирському повіті над Тетеревом у розлогій Радомишльській волості. На Овруччині печерські ченці володіли землями Оревичі з трьома селами (над Прип'яттю), а також Росохами далі від столиці повіту та Журжевичами із Зубровичами в його західній частині. Найкраще освоєною частиною архімандритських маєтків була Подніпровська волость, що тяглася лівим берегом річки від Любецького староства аж до Києва, до гирла Десни. У Київському повіті він володів Васильковом (над Стугною) та Дідівщиною (над Ірпенем). Кожне із цих сіл було центром розлогих, хоча й знелюднених волостей. Монастир мав землі

під Києвом по обидва боки Дніпра. У 1569 р. там було тільки два села – Безрадичі на «руському» березі та Вишеньки – на «татарському».

Третім великим землевласником серед ієрархів Східної Церкви був ігумен Київського Пустинно-Микільського монастиря. В Овруцькому повіті йому належала Радогощська волость (у закруті Уші) й далі, трохи на захід, Зубковичі. Наступні чотири села[18] були розкидані по всій території повіту. Над Прип'яттю на північ від Чорнобиля микільський ігумен володів Шепелицькою волостю з трьома селами[19]. Були в монастиря й маєтки під Києвом – Гатне, Гвоздів і Борщів на правому, а Княжичі та Полукнязів на лівому березі Дніпра, а також Тростянка біля Василькова. Ці землеволодіння доповнювали «пустині» Конончa (біля Канева) та Клим'ятин (на Лівобережній Черкащині).

Інші ігумени київських монастирів мали менші землеволодіння. Михайлівський Золотоверхий монастир «держав» приміські землі з Глевахою та Борщагівкою[20], а також володів селами Рудки та Лісківщина на північ від Чорнобиля[21]. Ігуменові Видубицького монастиря належали у 1569 р. Звіринець, Гнилець та Ігнатковичі під Києвом і Свиноїди над Десною[22]. Імовірно, що монахи Кирилівського монастиря на Подолі мали вже тоді права на землі навколо своєї садиби, але не відомо, чи ці землі були на той час заселені[23].

Поза Києвом тільки ігумени овруцьких монастирів мали землі у «вічному» володінні. «Заручайський» ігумен Успенського (Пречистенського) монастиря володів Білками та Денисовичами, а ігумен Спаського (Спасько-Василівського) монастиря – Головчичами[24].

У 1569–1581 рр. ми не знаходимо жодних нових надань. Натомість виникають нові села на землях, що віддавна належали Церкві. Так, у єпископських землеволодіннях було осаджено Чорногородку. Виникають нові села на землях Києво-Печерського монастиря – Чудин та Імення біля Радомишля, а також Дубечня і Слобідка над Десною під Києвом. Монастир отримує в якийсь спосіб Чоповичі над Іршею. Пустинський ігумен осаджує Віту під Києвом, Бортничі біля Княжичів і Ковалин недалеко Переяслава,

а також (купує?) частину Мухоїдовичів на північній Овруччині. Нарешті, митрополит отримує за невідомих обставин Свиноїди Видубицького монастиря. Податковий реєстр 1581 р. називає п'ять платників із духовенства. На них припадає 7% загальної суми київських податків. Із приватних володінь виплачено 59%, а з королівських – 34%. У списку найбагатших землевласників[25] опинився би тоді тільки митрополит – на 8 місці. Єпископські маєтки та землеволодіння Києво-Печерського, Микільського та Михайлівського монастирів слід оцінити як володіння середньої величини. Представники Православної Церкви мають 81% усіх церковних землеволодінь. На Католицьку Церкву припадає, таким чином, 19% (без маєтків єпископа та Віленської капітули). Найвірогідніше, ці дані не відповідають дійсності. Адже реєстр 1581 р. оминає частину поселень, які вже тоді існували. Тут бракує щонайменше 13 сіл Києво-Печерського монастиря[26], Шепелицької волості микільського ігумена та правобережних митрополичих маєтків під Києвом. Не враховано і сіл овруцьких монастирів, а також Видубицького[27]. Отже, пробіли стосуються винятково церковних землеволодінь. Фактичні диспропорції на користь Православної Церкви мали би бути ще більшими, ніж показує реєстр.

1581–1628 рр. – доба великих змін на Київщині. За тих часів бурхливо розвивається осадництво. Із Заходу прибували маси селян, з'являлися нові села[28]. Київська шляхта інтенсивно збагачувалася. Ціна на землю зростала, множилися суперечки за межі, окремі села та комплекси землеволодінь. У великому русі з освоєння земель брали участь і духовні інституції. Їхнє становище на наддніпрянських територіях ускладнилося постанням Унійної Церкви, що спричиняло нові конфлікти.

Тут не місце докладніше входити в історію політичного та конфесійного конфлікту між уніатами та православними. Досить буде лише сказати, що на Київщині вплив унії був невеликим, а перевага «благочестя» вельми значною[29]. Митрополити – Іпатій Потій, а потім Йосиф Велямін Рутський – утримали маєтки Софійського собору[30]. Унійна Церква перебрала також Видубицький монастир (1596 р.) й обидва овруцькі (1600 р.)[31]. Решта зі згаданих православ-

них монастирів залишилися під «патріаршим послушенством», зберігши свої володіння[32]. У 1617 р. православні повернули собі монастирі в Овручі разом із землями[33].

Представники Римо-Католицької Церкви на Київщині, здається, не включалися у суперництво. Більшу увагу вони присвячували економічному розвиткові своїх маєтностей. Київські єпископи за тих років освоїли Чорногородщину. Особлива заслуга в цьому належить Юзефові Верещинському. Під час його єпископства було осаджено міста Фастів, Снятинку, Плесецьке, а також кілька сіл. Соборна капітула повернула також малу маєтність Короп в Остерському старостві[34]. Натомість тривала суперечка зі Збаразькими за Біскупщину закінчилася поразкою[35]. Єдиним символічним відшкодуванням стало надання князем Янушем київській дієцезії села Бабиче в околицях Чорнобиля у 1607 р.

Домініканці з Миколаївського монастиря на Подолі також заселяли свої землі під Києвом. Близько 1600 р. вони збільшилися завдяки отриманню совських ґрунтів від Петра та Стефана Збаразьких[36]. Іще до 1618 р. тут осадили села Преорка (Пріорка, Переварка), Антонівка та Котир, поставили млини[37].

У 20-х рр. XVII ст. на Київщині починається серія заснування католицьких фундацій, насамперед орденських. Єпископ Богуслав Бокша-Радошевський у 1623 р. сприяв заснуванню єзуїтської резиденції у Фастові, якій Миколай Харленський надав кілька сіл[38]. Та оскільки ці землі були на той час заставлені, фастівський колегіум отримав їх у володіння лише після 1628 р.

Трохи раніше (1613 р.) єзуїти дісталися Брацлавщини. Місія у Вінниці володіла землями й у Київському воєводстві. У 1623 р. вона отримала від Юрія Чорторийського та Лукаша Сапєги село Замисловичі у південно-західній частині Овруцького повіту, яким вони володіли спільно[39]. Той самий Лукаш Сапєга був засновником домініканського монастиря у Чорнобилі (1626 р.), який забезпечив селами Лелів, Паришів, Кошівка над Прип'яттю[40]. Інші засновані в ті ж роки орденські резиденції[41] отримали, мабуть, лише записи на грошові суми, бо в джерелах немає слідів існування їхніх землеволодінь.

Отримали землі й деякі парафіяльні костели. Найпевніше ще до 1620 р. Януш Острозький відписав чуднівському плебанові Сербинівку[42]. У 20-х рр. XVII ст. (до 1626 р.) Харленські збудували храм в Остроглядовичах, який обслуговували домініканці. Мабуть, тоді ж він отримав і землі. У 1640 р. остроглядовський плебан володів селом Богушівка (Богуші)[43]. Воно напевно було надане Харленськими, оскільки до 1628 р. вся тутешня волость перейшла до Абрамовичів – кальвіністів[44]. Тож навряд чи парафія могла завдячувати своїм майном їхній щедрості.

Бурхливою була історія землеволодінь уніатських митрополитів у 1596–1628 рр. Про зміни власників унаслідок мінливого поділу бенефіцій між уніатами та православними ми вже згадували. Проте це не вичерпує питання. У землеволодіннях Софійського собору, як і в усьому воєводстві, відбувався активний осадницький рух, тож прибутки з них зростали. Але водночас через програні межові суперечки територія скорочувалася. Найбільших втрат митрополити зазнали у маєтностях під Києвом. У 1616–1623 рр. Ганна Корецька відібрала в них Куликів, частину земель, що належали до містечка Янковичі, а також Роставицю. Архімандрит Києво-Печерського монастиря долучив до своїх маєтностей «софійські» до того часу Стовпці (1613 р.), а Харленські відрізали новоосаджену Бугаївку[45]. На другому боці Дніпра відпали від митрополичих земель Свиноїди, включені у королівські землеволодіння Рожни. Втрачено було на користь Горностаїв і Дитятковичі над Тетеревом; Вороблевичі (Вороб'євичі), Заруддя та Унин постійно перебували в заставі від 1600 р.[46], а у 1609 р. на кілька років цими землями володів Києво-Печерський монастир[47]. Своєю чергою, Мигалки зайняв Криштоф Макаревич, який звільнив їх лише у 1630 р.[48] Здобутки були скромнішими. Було осаджено кілька сіл у Мироцькій волості та землеволодіннях під Києвом[49]. Іще до Берестейської унії Іван Лозка передав митрополитові Вечерівку та частину Заруддя. Складений у 1601 р. список землеволодінь Софійського собору налічував 16 сіл (132 дими)[50]. Важко сказати, чи придбані маєтності перевищували пізніші втрати.

Митрополичі маєтності були у 20-х рр. XVII ст. єдиним фінансовим опертям уніатів на Київщині. Адже Овруцька єпархія у

1617 р. перейшла до рук православних, а Видубицький монастир втратив усі свої володіння. Звіринець зайняли києво-печерські монахи (1613 р.), Гнилець – Ганна Корецька (1616 р.), а Гнатківці – Трипольські[51].

Православним монастирям велося набагато краще. У 1581–1628 рр. києво-печерські архімандрити стали власниками великої латифундії. Нові дари мали тут мінімальну вагу[52]. Набагато більшою була користь від заселення територій уже належних їм володінь. У всіх волостях виникали нові села[53]. Васильків, Радомишль, Дідівщина перетворилися на чималі міста[54]. Зростала кількість мешканців у інших поселеннях. Купівлі та захоплення також сприяли збільшенню маєтностей. Уже в 1588 р. тодішній архімандрит купив Петричин у Кордишів, а Сіряків – у Воронецьких і приєднав ці села до землеволодінь під Києвом. Пізніше вони збільшилися завдяки пожертві Горловичів Єсифом Немиричем (близько 1600 р.) та захопленню митрополичих Стовпців, Звіринця Видубицького монастиря, Забудичів, що належали Климовичам, та совських ґрунтів домініканців[55]. Волость Оревичі над Прип'яттю збільшилася на Білі Береги, що колись належали Стецьким і Служкам, а також Радинь, який виміняли у Сапєг на Демидів. Було куплено Рубежівку в Ленковичів-Іпогорських, проте вони спробували скасувати угоду, почавши судову суперечку, що тривала довгі роки[56].

Інші православні монастирі зосередилися на освоєнні давніх землеволодінь. Ченці Пустинно-Микільського монастиря відступили Мухоїдовичі Кмітам за землі, що прилягали до монастирських Шепеличів. У 1602 р. вони отримали Кліщі на Овруччині у дар від Філона Єльця, які згодом передали (не пізніше 1618 р.) Київському шпитальному монастирю Св. Трійці[57].

Ігумен Кирилівського монастиря осадив кілька сіл у своїх маєтностях під Києвом[58], а жіночий Печерський монастир отримав від Ганни Лозки Гулевичівни поселення Підгірці (не пізніше 1628 р.)[59]. Виникали й нові монастирі. Олександр Воронич заснував монастир у Тригорах, наділивши його селом (1583 р.)[60]. У 1626 р. княгиня Ганна Корецька Ходкевичівна заповіла село Покотилівку православним ченцям і черницям із фундованого нею монастиря у Білилівці[61]. На Лівобережжі Михайло Вишневецький і його дружи-

на Раїна Могилянка заклали у 1614–1619 рр. Підгірський, Густинський і Мгарський монастирі, пожертвувавши їм розлогі ґрунти[62].

Не всі зі згаданих церковних землеволодінь Київщини опинилися у неповному податковому реєстрі 1628 р. До нього внесено всі маєтності римо-католицьких костелів, але зовсім відсутня власність уніатського митрополита. Бракує також деяких православних землеволодінь. Серед маєтностей пустинського ігумена нема Радогощі, а серед володінь Києво-Печерського монастиря – його правобережних маєтностей. Список платників податків мали би доповнити очільники інших монастирів – Мгарського, Густинського, Ладинського, Свято-Троїцького, а також овруцький архімандрит[63].

Реєстр 1628 р. налічує 10 платників податків із духовенства. Разом вони вносили близько 10% від загальної суми податків воєводства. На приватні землеволодіння припадає 70%, на королівські – 20%[64]. Серед чільних латифундистів – архімандрит Києво-Печерського монастиря на 4-му місці (1396 злотих податку, більше платили лише Домінік Заславський, Кароль Корецький і Ярема Вишневецький) і київський єпископ на 5-му місці (962 злотих податку)[65]. У розділі середніх землеволодінь католицьке духовенство представляють чорнобильський настоятель і чуднівський плебан, а православне – ігумени Пустинно-Микільського та Михайлівського монастирів. До дрібних власників треба зарахувати київських домініканців, вінницьких єзуїтів, ігумена Кирилівського монастиря та ігуменю Печерського жіночого монастиря. Загалом Православна Церква мала 60% землеволодінь серед духовенства. Решта припадала на римо-католиків. Проте слід пам’ятати, що з невідомих причин реєстр оминає великі володіння унійних митрополитів. Вони б, напевно, не вирівняли католицько-православного балансу, але значно зменшили би диспропорції.

1628–1640 рр. були так само багаті на події, як і попередній період. У 1632 р. відновлено православну ієрархію. Православним пообіцяли повернути Софійський кафедральний собор та його маєтності. Проте це мало статися після смерті уніатського митрополита Рутського[66]. Однак митрополит Руської Церкви – Петро Могила – не чекав на офіційну передачу прав і в рік смерті Рутського (1637 р.) силоміць зайняв ці землеволодіння[67]. У 1634 р.

православні забрали й Видубицький монастир[68], отож унія на Київщині в останнє десятиріччя перед повстанням Хмельницького перестала існувати.

Четверте десятиліття XVII ст. дало певні зміни в осадницькому процесі на Наддніпрянщині. Головний тягар освоєння земель перенісся на Лівобережжя та степову Україну. Околиці Києва, Житомира та Овруча, де зосереджувалися церковні маєтності, були вже близькі до «насичення» поселенцями[69]. У джерелах, щоправда, з'являються нові села, але вони напевно постали до 1628 р., причина ж, через яку вони не потрапили до реєстру, полягала в тому, що його укладали на підставі старої поборової документації[70]. У 1628–1640 рр. деякі маєтки зубожіли. Найвірогіднішою причиною цього були військові та каральні дії під час кількох козацьких повстань (1630, 1637, 1638 рр.). Особливо значних втрат зазнали землеволодіння Києво-Печерського монастиря під Києвом та у Василькові, а також Фастівщина київських католицьких єпископів[71].

У 1628–1640 рр. співвідношення сил православних і католиків змінилося не стільки внаслідок економічного розвитку маєтностей, скільки через зміну конфесійної політики держави (повернення митрополичих землеволодінь православним) і пожертвувань, які здійснювала шляхта обох конфесій. У цей період переважали католицькі пожертви. Після 1628 р. фастівські єзуїти згідно з ранішим заповітом Миколая Харленського отримали у власність Конотоп, Вербковичі і Козовичі, села у північному куті воєводства над Прип'яттю[72]. Додаткове забезпечення отримали у 1632 р. від Ігнатія Єльця. Ця донація обіймала містечко Лучин із селами Голяки та Федорівка над Ірпенем у Київському повіті[73]. Виникли ще дві нові єзуїтські фундації над Дніпром. Згаданий Ігнатій Єлець заснував колегіум у Ксаверові (1635/1638), віддавши на його утримання саме місто й прилеглі осади – Базар, Калинівку, Литвиновичі (Савлуки), Белти, Жерев, Любарку та Мар'ятин[74]. Разом це була велика маєтність, розташована між Іршею й Ушою, оточена дрібними родовими маєтками овруцької шляхти. Проте донатор зберігав статус співвласника до кінця життя[75]. У 1636 р. Лукаш Жулкевський сприяв постанню резиденції Ордена св. Ігнатія у Переяславі. На її забезпечення були призначені села, виключені з місцевого старос-

тва – Ставрів (Славрів; Stawrow) і Бубнів на Дніпрі при впадінні Супою[76].

Інші чернечі ордени також поповнилися новими монастирями. У 1630 р. Януш Тишкевич оселив кармелитів у Бердичеві та надав їм село Скрилівку, а також записав 1800 зл. щорічно з інших землеволодінь[77]. Дві бернардинські фундації на Київщині – Лубни 1635 р. та Фастів 1638 р. – найімовірніше не отримали забезпечення землею[78].

Три надання були здійснені на користь парафіяльних костелів. Двічі фундатором виступав Станіслав Любомирський. У 1630 р. він відписав священикові з Любара село Квілинці[79], а храму в Барашові – Семенівку[80]. Третє надання пов'язане з будівництвом фортеці в Кудаку (Кодаку?); Владислав IV виступив фундатором місцевого костелу, який перейшов під опіку домініканців. У фаховій літературі пишуть іноді про монастир у Кудаку, але це означення перебільшене. Храм отримав забезпечення у формі земель неподалік від фортеці. Насправді таке надання було радше символічним, оскільки ці землі не приносили доходів[81].

Не припинялася й фундаційна діяльність на користь Православної Церкви. Найщедріший запис зробила Кристина з Вишневецьких Даниловичева, яка подарувала жіночому монастирю в Корці (на Волині) волость, що охоплювала містечко Клинець і десять сіл (1633 р.)[82]. Юрій Лясота у своєму заповіті долучив до клинецьких земель монастиря Нижків і Збранківщину (1633 р.)[83]. Імовірно в той самий час отримала забезпечення школа Київського братства. Після її об'єднання із лаврською школою (1832 р.) митрополит Петро Могила призначив на утримання колегіуму свої приватні маєтки Мухоїдовичі та Позняки, а також Угли, які доти належали Печерському монастирю[84].

У цей період виникають нові села в раніше отриманих маєтностях. Київські домініканці осадили над р. Сирець поселення Берківці[85]. Ігумен монастиря Св. Трійці заклав Провазів, Ошелярки та Ворковиці поблизу Кліщів[86]. Можливо, новоосадженими були й села Овруцького архімандрита – Телятичі, Корчове та Микільщина[87].

Майже всі названі у статті землеволодіння духовенства перелічено у реєстрі подимного 1640 р., найповнішому серед за-

лучених до розгляду документів цього типу. У ньому бракує тільки маєтків ксаверівських єзуїтів та ігумена Кирилівського монастиря. Найімовірніше, не потрапили до реєстру й деякі волості Києво-Печерського монастиря[88].

Згаданий реєстр подимного містить записи про землеволодіння двадцяти одного духовного осередку – одинадцять католицьких і десять православних[89]. На них припадає разом 6% димів воєводства, тоді як на приватні маєтки – 76%, а на королівщини – 18%. Великі київські латифундисти вже значно випереджали власників Католицької та Православної Церков. Петро Могила, в руках якого перебували митрополичі землі та володіння Києво-Печерського монастиря, займав лише сьоме місце серед найбагатших землевласників. Київський католицький єпископ – п'ятнадцяте[90]. До групи середньозаможних власників належать: серед католиків – чорнобильські домініканці (с. 1723), київські домініканці (с. 1738), фастівські єзуїти (с. 1685, 1686), вінницькі єзуїти (с. 1684); серед православних – микільський ігумен (с. 1711), святомихайлівський ігумен (с. 1689, 1691)[91], а також жіночий Корецький монастир (с. 1704). Серед дрібних католицьких власників знаходимо бердичівських кармелітів (с. 1733), переяславських єзуїтів (с. 1727), а також парафіяльних священиків – баришівського (с. 1706), чуднівського (с. 1731), любарського (с. 1738) та острохолодовського (с. 1702); серед православних – братську школу (с. 1696, 1728), любецького протопопа (с. 1715)[92], святотроїцького ігумена (с. 1185), овруцького архімандрита (с. 1712) та жіночий Печерський монастир (с. 1735). На Католицьку Церкву припадає 26% церковних володінь, на Православну – решта 74%. Такі цифри, гадаємо, добре відбивають матеріальну перевагу православ'я на Київщині. Проте це домінування спирається лише на заможність Києво-Печерського монастиря, володіння якого становили трохи більше половини всіх церковних маєтностей у воєводстві.

На це співвідношення вже не вплинули останні роки перед повстанням Хмельницького. Нові надання спричиняли лише незначні зміни. Після 1640 р. нерухомістю були наділені ще два домініканські монастирі. Станіслав Тишкевич, фундатор монастиря в Соколівці, відписав йому Конівку в Пулинській волості між Житомиром і

Звягелем[93]. Через два роки завдяки Самуелю Харленському та його матері Катерині зі Збаразьких, у другому шлюбі Лукашевій Вітовській, виник монастир у Бишові над Ірпенем, якому вони записали сусідні села Лишня та Добковщина[94]. А ось наступний за часом домініканський монастир в Адамгородку (Городку) земельних надань не отримав[95]. Немає також даних про будь-які землеволодіння заснованого Криштофом Тишкевичем августинського монастиря у Кодні (1644 р.)[96]. Зате збільшилися маєтності бердичівських бернардинів, яким Северин Потоцький (гербу Любич) відписав у заповіті своє спадкове село Скоморохи[97]. Тут потрібно також згадати про перенесення єзуїтського колегіуму з Фастова до Києва (1647 р.)[98]. Розташовані у новому місці школи збагатилися завдяки щедрій пожертві Януша Тишкевича, який призначив на їхнє утримання 30 тисяч злотих, забезпечених маєтностями Ржищів і Ходорів[99]. Відомі також пожертви останніх місяців перед повстанням Хмельницького[100], однак вони фактично не були реалізовані.

Пожертви православним монастирям були не такими численними. У 1643 р. Федір Воронич відписав тригорським ченцям село Городище у Житомирському повіті[101]. Через три роки Ян Ярмолинський передав жіночому монастирю в Корці, який тоді очолювала його сестра Стефанія, маєтність Ходори між Тетеровом та Ірпенем[102]. У 1646 р. Петро Могила у своєму заповіті відписав братській школі село Опачичі[103]. Найвірогідніше у 40-х рр. Вороничі заснували монастир у Ржищеві, даруючи йому село Балики[104]. Тоді ж повернув собі частину своїх маєтностей Видубицький монастир[105].

Припускаючи, що величина згаданих у реєстрі 1640 р. окремих сіл не змінилася, і знаючи з того ж документа число димів у маєтностях, отриманих після 1640 р., можна спробувати скласти гіпотетичний список димів у володінні Католицької та Православної Церков у 1648 р. Цей список обіймав би маєтності 13 католицьких храмів і монастирів, а також 11 православних монастирів. На ці останні припадало би 73% всіх церковних землеволодінь. Тож, беручи до уваги попередні міркування, варто зазначити певні зміни у співвідношенні сил після 1640 р.

У 1569–1648 рр. майнове суперництво Грецької та Римської Церков вельми рідко переростало у безпосередні суперечки за

окремі маєтності. Джерелом конфліктів, якщо вони траплялися, була не гадана ворожість сторін, а економічні та правові питання. Суперечки зазвичай виникали через неясність щодо меж між маєтками. На Київщині землеволодіння Католицької та Православної Церков, суто випадково, рідко лежали поруч, тому й непорозуміння траплялися нечасто. Найбільше слідів залишила тривала суперечка київських домініканців із Києво-Печерським монастирем за приміські совські ґрунти з урочищами Хлопач і Бісова Баба. У 1609–1618 рр. постійно змінювалася належність цих земель, до яких обидва монастирі мали якісь права[104]. Атаки у цьому конфлікті здійснював архімандрит. Але коли у справу втрутився ще й уніатський митрополит і висунув власні претензії, домініканці вирішили за краще домовитися з попередніми супротивниками, й у 1621 р. передали свої права на згадані маєтності ченцям Києво-Печерського монастиря[107]. Це й справді несподівана спілка, але вона багато говорить про заплутаність і неоднозначність конфесійних взаємин у Київському воєводстві.

Землі біля столичного міста, розділені ще за литовської доби між різними церковними інституціями, були через давність дарувань неначе нейтральним джерелом конфліктів. На інших територіях тільки зрідка відбувалися суперечки між католицькими та православними духовними особами. Хіба лише Києво-Печерський монастир сперечався з київськими католицькими єпископами за межі Коропа, а з єзуїтами за ксаверівські ґрунти[108].

Набагато частіше виникали незгоди між уніатами та православними. Іншим було і його підґрунтя. Православні й гадки не мали погоджуватися з тим, що греко-католики володіли митрополичими маєтностями. Тому вони не припиняли зусиль, аби – чи то через суд, чи то «шаблею» – повернути їх у «патріарше послушенство». Найактивнішими у цих конфліктах були Києво-Печерські архімандрити. Їхні володіння часто межували із «софійськими», тому оказій не бракувало. Внаслідок захоплень у другій декаді XVII ст. митрополити втратили Стовпці та новоселівські ґрунти під Києвом[109]. Упродовж кільканадцяти років ченці зуміли втримати захоплені в митрополита та його орендаря села над Тетере-

вом та Ірпенем – Унин, Вороблевичі та Заруддя (1609–1618 рр.)[110]. У 30-х рр. тривала маленька війна у задніпровських землях обох супротивників[111]. Нарешті у 1637 р. Петро Могила як православний Київський митрополит збройно зайняв усі маєтності померлого тоді архіпастиря уніатів Йосифа Веляміна Рутського. Цим Могила реалізував раніші королівські розпорядження та сеймові ухвали, але незаперечним є і факт, що він діяв без законних виконавчих актів[112]. Києво-Печерський монастир брав участь і в захопленні земель видубицьких ігуменів. У всіх цих суперечках уніати опинилися сам на сам зі своїми суперниками. Немає слідів, які би свідчили про будь-яку допомогу римо-католицької ієрархії або адміністративного апарату. Внаслідок такої ситуації унія зазнала на Київщині у 1596–1648 рр. цілковитої поразки.

Однією з причин була відсутність можновладців, які б її підтримували. Католицькі магнати допомагали насамперед розвиткові римського обряду на східному прикордонні. У 1600–1648 рр. на Київщині було засновано 17 монастирів (до 1600 р. не помічено жодних пожертвувань). Три з них фактично не встигли розпочати діяльність, оскільки їхнє будівництво перервало повстання 1648 р. З-поміж решти 14-ти 6 отримали земельні надання. Такі ж пожертви припали й 5 парафіяльним костелам. Вісім записів на землю отримали вже наявні духовні осередки. Тож загалом католикам припадало 19 земельних надань. Серед них лише одне було королівське, а решту складали приватні пожертви. З-поміж наявних монастирів 2 заснували київські єпископи, а 12 – магнати та шляхта, серед них Гнат Єлець, який був, щоправда, духовною особою, але його дар стосувався родових маєтностей.

Серед патронів католицизму на Київщині вирізняється рід Тишкевичів, представники якого заснували чотири монастирі[113]. На чолі його стояв київський воєвода Януш, який був доброчинцем не лише «своїх» бердичівських кармелітів і рахівських бернардинів, а й київських єзуїтів і бернардинів, а також овруцьких домініканців[114]. Чималі заслуги перед Костелом мали також Ярема Вишневецький, Станіслав Любомирський, Лукаш Сапєга, Ігнатій Єлець і рід Харленських.

У лавах фундаторів і доброчинців католицьких духовних осередків бачимо загалом 21 особу (не враховуючи двох єпископів). З-поміж них 11 мали руське походження: з магнатських родів – Тишкевичі, Збаразькі, Чорторийські, Вишневецькі, Острозькі, із середньої шляхти – Єлець, Корчовський. Один литвин – Лукаш Сапєга – і 9 поляків доповнюють цей список. Серед поляків переважала середня шляхта – Харленські, Вітовські, Сулимовські, Потоцькі (герба Любич). Магнатів представляють Казановські[115], Жулкевський і Любомирський.

Заснування православних духовних осередків і наділення їх маєтностями були рідшими, але ж і початкове становище православ'я було набагато кращим, аніж у католиків. У 1569–1648 рр. на Київщині виникло щонайменше 6 нових інституцій – школа при київському братстві та 5 монастирів[116]. Усі вони отримали від засновників земельні володіння. Дев'ять надань пішло на кошт вже наявних монастирів. Таким чином, Православна Церква загалом отримала 14 записів на землі від 12 осіб. Доброчинці православ'я походили здебільшого із заможних шляхетських родин. До магнатських родів належали Михайло та Кристина Вишневецькі, а також Ганна Ходкевичівна Корецька. До них варто долучити й Петра Могилу. Серед інших доброчинців тричі трапляється прізвище Вороничів, з'являються й представники Немиричів, Єльців, Лозків, Гулевичів, Лясот, Ярмолинських.

Підсумовуючи подану інформацію, можна сказати, що на католиків припадає 77% від загальної кількості новопосталих духовних осередків і 57% від усіх земельних надань. Порівняння реального розміру маєтностей, отриманих обома сторонами, неможливе через непорівнюваність даних різних періодів. Величезна кількість надань обіймала 1–3 села. Лише двічі дари були щедрішими: Ігнатія Єльця – єзуїтам і Кристини з Вишневецьких – корецькій ігумені.

Зібрані й опрацьовані у статті матеріали дають змогу сформулювати кілька висновків. Слід сказати, що Православна Церква володіла на Київщині потужною економічною базою, маючи спочатку колосальну перевагу над Католицькою Церквою. Берестей-

ська унія та перехід частини маєтностей до уніатів економічно послабили православ'я, але не підважили його першості у цій царині. Згадана перевага знову зросла після офіційного відновлення православної ієрархії та «відтворення» митрополичих маєтностей. Під час досліджуваного періоду досить систематично зростали землеволодіння Католицької Церкви, переважно завдяки пожертвам. Православна Церква спромоглася це «відшкодувати», заселяючи свої володіння. Хоча кількість католицьких інституцій зростала швидше, ніж у православних, але все ж 1596–1648 рр. не були для православ'я періодом стагнації. Магнати опікувалися католицькими місіями, але частина заможної шляхти матеріально підтримувала «благочестя». Воно було організованою й активною силою, здатною не лише на захист, а й на напад. Ця агресія була звернена насамперед на унію й на Київщині досягла в цьому цілковитої перемоги. Місцеві римо-католицькі осередки зайняли у цій суперечці нейтральну позицію. Над Дніпром вони мали менше володінь, аніж в інших частинах Речі Посполитої, але у 1600–1648 рр. переживали добу розвитку.

Примітки

[1] Litwin H., *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648*, машинопис у бібліотеці Інституту історії ПАН у Варшаві. Залишені посилання на машинопис, оскільки його текст і текст відповідної книжки, виданої у Варшаві 2000 р., не цілком збігаються.

[2] Київський єпархіальний архів утрачено. До церковних зібрань дуже важко доступитися. Польські та римські монастирські архіви – це окреме широке дослідження.

[3] Список цих праць див.: *Kościół w Polsce*, t. 2, Wieki XVI–XVIII. Kraków, 1969, s. 62, przyp. 6. Про володіння див. також монографії окремих єпархій, пор. *Kościół w Polsce..*, s. 59, przyp. 3; і Królik L., *Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej od XVI do XVIII wieku*, Lublin, 1983; а також у монографіях монастирських громад, див. посилання 13.

[4] Лише А. Яблоновський присвятив цій темі трохи місця, див. його ж: Ukraina (Kijów-Bracław), (в:) Źródła dziejowe, t. 22, Warszawa, 1984, s. 543–559.

[5] «Rejestr wybierania poborów z ziemi kijowskiej za rok 1581», (в:) Źródła dziejowe (далі – ZD), t. 20, Warszawa 1894, s. 36–47; «Rejestr wybierania 12 poborów na sejmie walnym warszawskim w r. 1628 uchwalonych», (в:) ZD, t. 20, s. 65–88; «Rejestr wybierania dwojga podymnego w roku 1640 z ziemi kijowskiej», Центральний державний історичний архів у Києві (далі – ЦДІАУК), ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 1648–1740. Далі під час аналізу окремих реєстрів я не робитиму посилань, а наводитиму лише у тексті сторінки зі згаданих видань та архівів. У разі необхідності використовую скорочення – «Реєстр 1581» тощо.

[6] «Rejestr wybierania jednego podymnego z powiatu owruckiego w roku 1634», ЦДІАУК, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 1796–1809; «Rejestr wybierania dwojga podymnego lub 20 poborów na sejmie walnym warszawskim w roku 1638 uchwalonych», ЦДІАУК, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 1168–1186. Далі я вживатиму скорочення, наприклад, «Реєстр 1634».

[7] Наприклад, Homecki A., *Rozwój terytorialny latyfundium Lubomirskich w latach 1581–1754*, «Studia Historyczne», 1972, s. 419.

[8] Актова книга житомирського міського уряду кінця XVI ст. 1582–1588, К., 1965; Опись актовой книги Киевского центрального архива, К., 1889–1908, т. 8–14, 16–20. Тут подані описи ґродських книг Житомира 1588–1588 рр. (т. 8), 1590–1644 рр. (т. 9), 1605–1606 рр. (т. 10), 1609 рр. (т. 11), 1611 р. (т. 12), 1617–1618 рр. (т. 13), 1630 р. (т. 14), 1643 р. (т. 16), 1646 р. (т. 17), 1647–1648 рр. (т. 18), 1649–1650 рр. (т. 19), 1651–1652 рр. (т. 20).

[9] Див. наступне посилання та ін.

[10] Сумарії справ Київського та Брацлавського воєводств оприлюднив А. Яблоновський у ZD 21; використано також Archiwum Państwowe w Lublinie, Akta Trybunału Koronnego, № 930, 932, 935, 959.

[11] ZD 22, s. 551–571. Пор.: Litwin H., *Napływ..*, s. 8–9.

[12] Клепатский П. Г., *Очерки по истории киевской земли: Т. 1 Литовский период*, Одесса, 1912 (далі – Клепатский); Rulikowski E., *Opis powiatu kijowskiego*, Kijów–Warszawa, 1913; його ж: *Opis powiatu wasylkowskiego*, Warszawa, 1893; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich (далі – SGKP), Warszawa, 1880–1902, t. 1–16.

[13] Giżycki J. M. (Wolyniak), *Wykaz klasztorów dominikańskich prowincji ruskiej*, Kraków, 1923; Wanat B. J. *Zakon Karmelitów Bosych w Polsce, Klasztory karmelitów i karmelitek bosych 1605–1975*, Kraków, 1979; Klasztory Bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych, Kalwaria Zebrzydowska 1985; Uth G., *Szkic historyczno-biograficzny Zakonu Augustiańskiego w Polsce*, Kraków, 1930; Zaleski S., *Jezuci w Polsce*, t. 4, Kraków, 1905.

[14] Дані стосовно майна київської єпархії, київських митрополитів, архімандритів Києво-Печерського та Микільського монастирів подано в Додатках.

[15] ZD 22, s. 564–565.

[16] ZD 22, s. 576.

[17] Див. попереднє посилання, а також AGAD, «Archiwum Skarbu Koronnego», Dział I, nr 31, k. 494–498; nr 64, k. 106–107; «Реєстр 1581», s. 36, 38. ZD 22, s. 576.

[18] Скородне над Словічною, Мухоїдовичі над Прип'яттю,Черніговичі та Павловичі над Норинню біля Овруча.

[19] Шепеличі (частина), Дрони, Ворохобовичі.

[20] ZD 22, s. 556.

[21] Ibid., s. 557.

[22] Ibid., s. 558.

[23] ZD 20, s. 29, ZD 22, s. 558.

[24] Ibid.

[25] Litwin H., *Napływ..*, s. 156. Список не враховує королівських земель.

[26] Бракує сіл: Радомишль, Журжевичі, Зубровичі, Шибенне, Угли, Демидів, Гдень, Мнів, Навіз, Дідовщина, Васильків, Безрадичі, Вишеньки.

[27] ZD 20, s. 5–7.

[28] Lustracje królewszczyzn ziem ruskich: Wołynia, Podola i Ukrainy z I połowy XVII wieku, wyd. A. Jabłonowski, Warszawa, 1879, (w:) ZD 5, s. XLI, XLIV–XLVI.

[29] Chodynicki K., *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska*, Warszawa, 1934, s. 404–409.

[30] Описание документов Архива Западнорусских униатских митрополитов (далі – ОДАЗУМ), т. 1, Петербург, 1895, с. 112.

[31] ZD 22, s. 558; Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР), ч. 1, т. 6, К., 1883, с. 289.

[32] Chodynicki K., *Kościół..*, s. 407, 409, 428.

[33] АЮЗР, 1/6, с. 448.

[34] Александрович М. Г., *Остерский уезд*, К., 1881, с. 89.

[35] Там само, с. 4 і ZD 22, s. 566.

[36] ZD 21, s. 194.

[37] ZD 21, s. 296, 380; Опис 13, s. 59, 82.

[38] SGKP, t. 5, s. 799; Zaleski S., *Jezuici..*, t. 4, s. 1439.

[39] ZD 21, s. 627, 628.

[40] SGKP, t. 1, s. 752.

[41] 1623 р. – бернардинці у Києві, фундатор Криштоф Сулимовський. Див.: *Klasztory Bernardyńskie..*, s. 135. 1628 р. – домініканці в Овручі, фундатор Лукаш Вітовський. Див.:. Giżycki J. M, *Wykaz..*, s. 2103. 1628 р. – бернардинці в Махнівці, фундатор Януш Тишкевич. Див.: *Klasztory Bernardyńskie..*, s. 215.

[42] ZD 21, s. 380.

[43] «Реєстр 1640», с. 1702.

[44] ZD 21, s. 637; «Реєстр 1628», с. 83.

[45] ZD 21, s. 575, 607.

[46] ZD 21, s. 59, 154, 304.

[47] Опис 11, с. 12.

[48] ZD 21, s. 272; Опис 14, с. 49.

[49] Пилиповичі, Бугаївка, місто в Янковичах.

[50] ОДАЗУМ, с. 112.

[51] ZD 21, 294, 295, 295, 331, 575, 606, 639; ZD 20, s. 52.

[52] 1602 р. – Кліщі від Єльців Пустинському монастирю, ZD 21, s. 84. Не пізніше 1600 р. – Горловичі від Немиричів Києво-Печерському монастирю, ZD 21, s. 373. 1626 р. – Покотилівка від Ганни Корецької заснованому нею монастирю в Білилівці, SGKP, t. 5, s. 163. Не пізніше 1628 р. – Підгірці від Ганни Гулевичівни Лозки Печерському жіночому монастирю (Вознесенському), «Реєстр 1628», с. 72; не пізніше 1596 – Вечерівка і частина Заруддя від Івана Лозки Софійському кафедральному собору.

[53] Печерські та Густинські землеволодіння див. у: Додаток. У володіннях Кирилівського монастиря було заселено Карпилівку, Юрків Ставок, Підгір'я, Мирощину, Ізвольщину; у володіннях Михайлівського монастиря – Віту, Юріївку, Підгірне, ZD 21, s. 273, 331, 381, 632; «Реєстр 1628», с. 76, 77.

[54] «Реєстр 1628», s. 80.

[55] ZD 21, s. 138, 294, 332.

[56] ZD 21, s. 258, 588, 630; ОДАЗУМ, с. 285–286.

[57] ZD 21, s. 268, див. також посилання 54.

[58] SGKP, t. 12, s. 481, 529.

[59] Ibid., t. 5, s. 163.

[60] Ibid., t. 12, s. 481, 529.

[61] Ibid., t. 5, s. 163.

[62] Густинський монастир отримав Матіївку, Підгірський – Ладинку, а Мгарський – ґрунти на правобережжі Сули між Ольшанкою та Удаєм,

див.: Biblioteka PAN – PAU w Krakowie, nr 271, s. 11; Tomkiewicz W., *Jeremi Wiśniowiecki*, Warszawa, 1933, s. 63–66.

[63] Ibid., s. 13, 15.

[64] У реєстрі 1628 р. частину королівських землеволодінь перелічено без зазначення суми податку. Для цієї статті я зробив приблизні розрахунки.

[65] Litwin H., *Napływ..*, s. 161.

[66] Dzięgielewski J., *O tolerancje dla zdominowanych. Polityka wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV*, Warszawa, 1986, s. 53, 55.

[67] Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией для разбора древних актов в Вильне (далі – АИВАК), т. 23, с. 127.

[68] Dzięgielewski J., *O tolerancję..*, s. 89.

[69] Litwin H., *Napływ..*, s. 85.

[70] Filipczak-Kocur A., *Skarb koronny za Zygmunta III Wazy*, Opole, 1985, s. 33–35.

[71] «Реєстр 1638», с. 1178; «Реєстр 1640», с. 1736.

[72] «Реєстр 1634», с. 1810.

[73] SGKR, т. 5, с. 799.

[74] Zalęski S., *Jezuici..*, s. 1389; SGKR, t. 4, s. 824, t. 5, s. 799; Оп. 17.., с. 4, 41, 47; Оп. 18, с. 3; Оп. 20.., с. 4.

[75] Пор. Оп. 20.., с. 4.

[76] SGKR, т. 1, с. 430.

[77] Оп. 14.., с. 61; Оп. 16.., с. 23.

[78] *Klasztory Bernardyńskie..*, s. 210, 58.

[79] SGKR, t. 5, s. 375. Оп. 14.., с. 38.

[80] «Реєстр 1640», с. 1706.

[81] Dubiecki M., *Dwie chwile z dziejów polskiej kolonizacji na Niżu (1638, 1648)*, «Przegląnd Powszechny», t. 27, 1890, s. 207.

[82] Archiwum Państwowe w Krakowie, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, № 25, s. 13–30. Згадані села – це Жолонь, Павловичі, Девошин, Орішки, Кур'яни, Поршів, Якубовичі, Зіневичі.

[83] SGKR, т. 3, с. 164–165.

[84] «Реєстр 1640», с. 1696, 1728.

[85] «Реєстр 1640», с. 1738.

[86] «Реєстр 1638», с. 1185.

[87] «Реєстр 1634», с. 1824. Не вдалося встановити географічних координат цих сіл.

[88] У ньому немає і маєтностей монастиря Св. Трійці у Києві, але відповідні дані включено до статистики на підставі реєстру 1638 р.: «Реєстр 1638», с. 1185.

[89] Петро Могила був одночасно митрополитом і архімандритом Києво-Печерського монастиря.

[90] Litwin H., *Napływ..*, s. 171.

[91] Віта Святомихайлівського монастиря перебувала в оренді: «Реєстр 1640», с. 1185.

[92] Села Кальник і Левонків.

[93] Оп. 16, с. 7.

[94] SGKP, t. 1, s. 516.

[95] Giżycki J. M., *Wykaz..*, s. 6.

[96] Uth G., *Szkic..*, s. 136.

[97] Wanat B. J., *Zakon Karmelitów..*, s. 379.

[98] Zaleski S., *Jezuici..*, s. 1439.

[99] Оп. 17, с. 44.

[100] Адам Казановський заснував домініканський монастир у Черкасах (1647 р.), SGKP, t. 1, s. 807; а Ярема Вишневецький – у Прилуках (1647 р.), Giżycki J. M., *Wykaz..*, s. 208; Олександр Домінік Казановський – кармелітів взутих у Богуславі, SGKP, t. 1, s. 290.

[101] Biblioteka XX Czartoryskich w Krakowie, Dział rękopisów, nr 2468, k. 29.

[102] Оп. 17, с. 31.

[103] Памятники, издаваемые Комиссией для разбора древних актов, К., 1848, т. 1, ч. 1, с. 155.

[104] Пор. SGKP і Похилевич Л., *Сказание о населенных местностях Киевской губернии*, К., 1864, с. 147–148. У 1649 р. було затверджено здійснену раніше передачу Баликів.

[105] У 1647 р. володів селами Видубицьке, Свиноїди та Осокорки, Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей, К., 1874, с. 68.

[106] ZD 21, s. 151, 294, 567, 593; Оп. 13, с. 62.

[107] ZD 21, s. 604.

[108] ZD 21, s. 138; Оп. 17, с. 41.

[109] ZD 21, s. 575; ZD 20, s. 52.

[110] Опис 11, с. 12; ZD 21, s. 304.

[111] Опис 14, с. 43.

[112] АИВАК, т. 23, с. 127.

[113] Януш Тишкевич заснував монастирі кармелітів у Бердичеві та бернардинів у Махнівці. Станіслав Тишкевич – домініканський у Соколові, Криштоф – августинський у Кодні.

[114] *Klasztory Bernardyńskie..*, s. 135.

[115] Обидва проекти Казановських – домініканський монастир у Черкасах і кармелітський у Богуславі – не були реалізовані внаслідок повстання Хмельницького у 1648 р., див. посилання 102.

[116] Можливо, їх виникло більше. Не вдалося з'ясувати, коли виникли монастирі, що вже діяли у досліджуваний період у Богуславі, Чигирині, Ясногородці, Каневі, Корсуні, Андріївці, Левкові, Лебедині та Мошнах. Землеволодіння мали засновані не пізніше 1596 р. монастирі в Трахтемирові та Межигір'ї, але ці маєтності з невідомих причин не включені до жодного реєстру, див. АЮЗР 3/1,с. 237, 8/4 с. 7; ZD 22, s. 558.

Додатки

Список сіл у найбільших церковних землеволодіннях Київщини у 1569–1648 рр.

(Після назви місцевості зазначено дату її найранішої появи у джерелах і посилання на них).

1. Маєтності Києво-Печерського монастиря:

Радомишльська волость:

Радомишль, місто, 1569, Заболоття, 1569 (ZD 22, s. 553), Вишневичі, 1569 (Клепатский, с. 256), Чудин, 1579 (B. PAN Kr., 3270, s. 40), Імення, 1581 («Реєстр 1581», с. 37), Церковище, 1593 (АЮЗР 1/1, с. 384), Межиріччя, 1607 (ZD 21, s. 111), у 1646 р. місто (ОДАЗУМ, с. 279), Рача Велика й Мала, Медолівка, Крива Слобода, Краснобірка, Рудня Білоцька, Біла Криниця, 1646 (ОДАЗУМ, с. 279).

Розпорошені села в Овруцькому повіті:

Журжевичі, Зубровичі, 1569 (Клепатский, с. 227), Росохи, 1569 (Опис 3, с. 22), Чоповичі, 1579 (B. PAN Kr., 3270, s. 40), Зайків, 1613 (ZD 21, s. 563), у 1630 р. проданий Єльцям (ОДАЗУМ, с. 214).

Волость Оревичі:

Оревичі, Угли, 1569 (Клепатский, с. 310, 311), Демидів, 1569 (Клепатский, с. 187), у 1613 р. проданий Сапєгам (ZD 21, s. 571), Радинь, куплений в 1613 р. у Сапєг (WAP у Krakowie, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, 972, k. 5; ZD 21, s. 571), Вепри, 1624 (ZD 21, s. 378), Омелянівщина, 1624 (ZD 21, s. 377), Білі Береги, Ханки, 1628 («Реєстр 1628», с. 80).

Придніпровська волость:

Гдень, Мнів, Навіз, Ошитковичі, Хлюбів, Сорокошичі, Сваромля, Новосілки, Тарасовичі, 1569 (Клепатский, с. 309), Пакіл 1609 (ZD 21, s. 153).

Волость Оране:

Оране, 1569 (Клепатский, с. 371), Зорин (ZD 21, s. 317), Борківець, 1646 (ОДАЗУМ, с. 279).

Села у Мироцькій волості:

Шибенне, 1569 (Клепатский, с. 371), Рубежівка, куплена у 1616 р. у Ленковичів (ZD 21, s. 588), Романів міст, 1618 (ZD 21, s. 242), Гавриловичі, 1621 (ZD 21, s. 605), Гребля, 1646 (ОДАЗУМ, с. 279).

Васильківська волость:

Васильків, 1569 (Клепатский, с. 358), у 1595 р. місто (ZD 21, s. 10), Барахти (інша назва Петричин), куплена в 1588 р. у Кордишів (ОДАЗУМ, с. 55), Юрівщина, 1604 (ZD 21, s. 503), Кожухівка, 1640 («Реєстр 1640», с. 1736).

Села під Києвом:

Безрадичі, 1569 (Клепатский, с. 357), Хотів, 1587 (Опис 8, с. 55), Тиклич, 1587 (Опис 8, с. 53), Сіряків, куплений у 1588 р. у Воронецьких (ZD 22, s. 554), Теремки, Ракчиїв, 1593 (АЮЗР, 1/1, с. 385), Горбовичі, бл. 1600 р. подаровані Немиричем (ZD 21, s. 373), Кораблище, 1602 (ZD 21, s. 77), Забудичі, у 1609 р. забрані у Климовичів (ZD 21, s. 138), Стовпці, у 1613 р. забрані в митрополита (ZD 21, s. 575), Звіринець, у 1613 р. забраний в ігумена Видубицького монастиря (ZD 21, s. 575), Білки, Колодків, 1624 (ZD,

s. 373), Булдиївка, 1636 (ODAZUM, s. 247), Пирогів, 1640 («Реєстр 1640» с. 1736).

Волость Дідівщина:

Дідівщина (інша назва Довгосілля), 1569 (Клепатский, с. 369), у 1600 р. місто (ZD 21, s. 47), Голяки, Томаші, 1646 (ОДАЗУМ с. 279).

Задніпровські маєтності:

Вишеньки, 1569 (Клепатский, с. 376), Дубечна, Слобідка, 1581 («Реєстр 1581», с. 37), Новосілки Деснянські, Петрівці, Куйлівці, Хмидин, Линів, 1593 (АЮЗР, 1/1 с. 385), Пухівка, 1618 (ZD 21, s. 277), Осокорки, 1618 (Опис 13, с. 70), Бровари, Коромль, Спаська, Старовичі, 1630 (Опис 14, с. 43).

2. Маєтності Софійської митрополичої кафедри (у 1596–1637 рр. унійні).

Розпорошені села над Тетеревом та Ірпенем:

Вороб'івичі, Заруддя, Михалки, Унин, Колінце, Толокань, 1569 (ZD 22, s. 551), Нежиловичі, 1569 (Клепатский, с. 372), Вечерівка, подарована у 1602 р. Лозками (B. PAN Kr., 3270, s. 29), Дитятковичі, 1581 («Реєстр 1581», с. 39), у 1618 р. продані Горностаям (ZD, s. 313), Ханів, 1618 (ZD 21, s. 304), Рутвянка, 1637 (АИВАК, т. 23, с. 127).

Потіївська волость:

Облитки, 1569 (ZD 22, s. 551), Потіївка, Різня, Личанка, Єреміївка, Буки, 1637 (АИВАК, t. 23, s. 127).

Митрополичі села Мироцької волості:

Микуличі, 1569 (Клепатский, с. 368), Бабинці (інша назва Бабичі), 1601, (ОДАЗУМ, с. 112), Пилиповичі, 1618 (ZD 21, s. 294), Межирічка, 1637 (АИВАК, т. 23, с. 127).

Села під Києвом:

Янківці (інша назва Янковичі), 1569 (Клепатский, с. 356), Роставиця, 1569 (Клепатский, с. 368), у 1618 р. відійшли до Корецьких (ZD 21, s. 232, 367), Куликів, 1569 (Клепатский, с. 356), у 1623 р. відійшли до Корецьких (ZD 21, s. 639), Бугаївка, 1601

(ODAZUM, s. 112), Стовпці, у 1613 р. відійшли до Києво-Печерського монастиря (ZD 21, s. 575), Крушиня, 1637 (АИВАК, т. 23, с. 127).

Задніпровські села:
Зазим'я, Осеч, Погреби, 1569 (ZD 22, s. 551), Свиноїди, 1581 («Реєстр 1581» с. 39), у 1618 р. відійшли до королівських володінь (ZD 21, s. 270).

Неідентифіковані села: Нагорани, Іздебки, 1601 (ОДАЗУМ, с. 112).

3. Маєтності Пустинно-Микільського монастиря.

Радогоська волость:
Радогощ, 1569 (ZD 22, s. 555), у 1618 р. місто (ZD 21, s. 208), Ісайки, Литків, Остапи, 1569 (ZD 22, s. 555).

Розпорошені села в Овруцькому повіті:
Зубковичі, Чернигівці, Павловичі, Скородне (ZD 22, s. 556), Мухоїдовичі, 1581 («Реєстр 1581», с. 40), у 1585 р. продані Кмітам-Чорнобильським (B. Jagieł., 4503, k. 35), подаровані у 1602 р. Єльцями (ZD 21, s. 84), у 1618 р. передані Святотроїцькому монастирю (ZD 21, s. 268).

Шепелицька волость:
Шепеличі, частина, 1569 (ZD 22, s. 556), наступна частина куплена у 1585 р. у Кмітів (B. Jagieł., 4503, k. 35), ще одна частина куплена у 1618 р. у Сапєг (ZD 21, s. 261), Дрони, Ворохобовичі, 1569 (ZD 22, s. 556).

Села під Києвом:
Гатне, Гвоздів, Борщів, 1569 (ZD 22, s. 556), Віта, 1581 («Реєстр 1581», с. 40), Тростянка (інша назва Чумелівщина), 1569 (Клепатский, с. 359), Ходосівка, 1618 (ZD 21, s. 297).

Задніпровські села:
Княжичі, 1569 (ZD 22, s. 556), Бортничі, 1581 («Реєстр 1581», с. 40), Глиница, 1618 (ZD 21, s. 298), Линка, 1621 (ZD 21, s. 606), Десна, 1628 («Реєстр 1628», с. 68).

Села під Переяславом:

Ковалин, 1581 («Реєстр 1581», с. 40), у 1628 р. спустошений («Реєстр 1628», с. 68), Дівички, у 1628 р. спустошене («Реєстр 1628», с. 68).

Села під Каневом:

Ковалин, 1569 (Клепатский, с. 398), Прогудин, 1628 («Реєстр 1628», с. 68).

Селища під Черкасами:

Клим'ятин, Білоберезки, 1569 (Клепатский, с. 427–428), Пиви, Гучків, Дарниця, 1628 («Реєстр 1628», с. 68).

4. Маєтності київської дієцезії:

Села над Прип'яттю:

Кожушковичі, Вічиці, 1569 (ZD 22, s. 565), даровані у 1607 р. Збаразькими (ZD 21, s. 124).

Фастівщина (Чорногородщина):

Плесецьке, 1571 (ZD 20, s. 23), у 1628 р. місто («Реєстр 1628», с. 72), Чорногородка, 1581 («Реєстр 1581», с. 37), у 1628 р. місто («Реєстр 1628», с. 79), Фастів (Новий Верещин), 1592, місто (ZD 22, s. 566), Дорогинка, 1602 (Опис 9, с. 15), Снятинка, місто, Снятинка, село, Кощіїв (інша назва Косарівка), 1628 («Реєстр 1628», с. 79), Скрилівка, Веприки (інша назва Веприк), 1628 («Реєстр 1628», с. 79), у 1643 р. присуджене Проскурам (ЦНБ АН України у Києві, 23296), хутори на Кадлубі, 1628 («Реєстр 1628», с. 79).

В Остерському старостві:

Короп, 1628 («Реєстр 1628», с. 79).

Будинки у Києві, 1581 («Реєстр 1628», с. 37).

ПРАВОВИЙ СТАТУС ПРАВОСЛАВНОЇ ТА УНІЙНОЇ ЦЕРКОВ У РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ У XVII СТ.*

Проблема законності Унійної та Ортодоксальної Церков, хоча й нерідко з'являлася у працях істориків, досі не розглядалася як самостійне дослідницьке питання. Окремі монографії описують правове становище обох Церков у важливі моменти їхньої історії, а *Volumina legum* містить багатий інформаційний матеріал, що стосується сеймового регулювання цих питань[1]. Проте вся ця інформація потребує впорядкування та систематизації.

Варто почати із твердження, що правовий статус Східної Церкви у Речі Посполитій складався з кількох елементів. Не було жодного загального привілею, який би гарантував на рівні конституції повноваження Православної Церкви. Права православних регулювали привілеї Зиґмунта Авґуста 1563 і 1568 рр., акти інкорпорації Волині і Київщини та інші численні загальнодержавні та часткові привілеї (наприклад, ті, що надавали містам самоврядні права), забезпечуючи їм свободу віровизнання та обряду, а також рівні з католиками політичні права[2]. Законність же ієрархії ґрунтувалася, з одного боку, на її канонічності, з другого – на королівському «поданні» її членів, а з третього – на законності поставлення єпископів. У царині канонічного права ще з X ст. охоронцем законності Київської

* *Status prawny Cerkwi prawosławnej i grekokatolickiej w Rzeczypospolitej w XVII wieku*, «Barok», t. 3, 1996, s. 11–21.

митрополії був Константинопольський патріарх, право верховенства якого над провінцією в межах церковних справ визнавали польські королі. Землі, якими володіли собори і монастирі, надавав владикам, архімандритам та ігуменам король (іноді «подавцями» монастирям виступали шляхтичі). Номінація ієрархів також належала до королівських прерогатив, але у Православній Церкві сильною була традиція вибору кандидатів на церковні достоїнства. Тож у питанні законності Православної Церкви після Берестейської унії слід тримати в полі зору обидва згадані аспекти.

Свободу віровизнання вірним Східної церкви забезпечували, як уже згадувалося, привілеї Зиґмунта Авґуста 1563 і 1568 рр., а на території Волині, Київщини та Брацлавщини як частини Речі Посполитої – інкорпораційні акти. Чи міг похитнути обов'язковість такого регулювання акт Берестейської унії від 8 жовтня 1596 р.? Слід рішуче сказати: ні, він мав характер синодального рішення, здійсненого єпископами та духовенством, і як такий не міг порушити акти конституційного характеру. Королівський універсал від 15 грудня 1596 р., що затверджував унію, визнавав, щоправда, відступників від неї як таких, які позбулися свого сану та церковних бенефіцій (про що йтиметься далі), але це стосувалося лише ієрархів, щодо яких діяло монарше «право подавання». Свободи віровизнання православних цей акт також не порушував[3]. Це підтверджує перебіг сейму 1597 р., на якому руська шляхта вимагала ліквідації унії[4]. Проте жодної конституції у цій справі тоді не було ухвалено.

Тож виникла цікава ситуація. Монарх визнавав законною лише унійну ієрархію, але було незрозуміло, на чому ґрунтується релігійна свобода уніатів. Вони не користувалися привілеями, які стосувалися католиків, скажімо, входженням єпископів до сенату та податковим імунітетом духовних осіб. Не виникло й жодного нового спільного привілею. Тож треба припустити таке: вважалося, що уніати неначе перебрали на себе права, які доти належали православним[5]. Проте обґрунтованість такої правової конструкції була проблематичною, і православна шляхта це невдовзі використала.

На сеймі 1607 р. під натиском православних і протестантів було ухвалено конституцію «Про грецьку релігію». Її перші слова такі:

«Заспокоюючи грецьку релігію, яка здавна має свої права...»[6] Таке формулювання свідчить про певність законодавців, що православ'я й далі користується наданими колись привілеями. Іще виразніше наголошує на цьому конституція «Грецька релігія» 1609 р.[7] У 1618 р. Ізба посольська, відкладаючи справи православних до наступного сейму, визнала, що «людей грецької релігії, духовних і світських, ми залишаємо в мирі й у вільному звичному богослужінні»[8], а через два роки було підбито підсумки вже цитованою конституцією 1607 р.[9] Ще кілька разів – у 1623, 1627, 1631 рр. – сейм задекларував збереження миру між уніатами та православними, відкладаючи остаточне залагодження вимог останніх до наступних з'їздів[10]. Парламент Речі Посполитої ще за часів Зиґмунта III Вази визнавав, що унія не порушувала свободи віри та політичного рівноправ'я православних.

Перші роки панування Владислава IV принесли впорядкування невирішених доти питань, що стосувалися правового становища обох Церков. Актами, які внесли порядок, були конституції сейму 1635 р. «Грецька релігія»[11] та диплом короля від 14 березня 1635 р. щодо розподілу бенефіцій[12]. Вони посилалися на укладені під час конвокації та виборів короля «Пункти заспокоєння громадян коронних і Великого князівства Литовського, що перебувають у грецькій релігії»[13], вписаних 1 листопада 1632 р. до варшавських ґродських актів як «*dyplom elekta*»[14]. «Пункти...» гарантували православним міщанам свободу віри та рівні права з католиками[15]. Показово, що у цьому документі не йдеться про політичне рівноправ'я православної шляхти, що, очевидно, ніколи не підлягало сумнівам. Можна твердити, що законодавчі акти 1632–1635 рр. визначали рівні права уніатів і православних користуватися давніми, «наново роз'ясненими» привілеями Східної Церкви[16]. Після 1635 р. конституції сеймів, скликаних Владиславом IV, трактують питання рівних прав обох Церков як самоочевидні й займаються лише суперечками про бенефіції, які випливали з різних тлумачень привілеїв[17].

За часів Яна Казимира під загрозою опинився вже правовий статус унії. Пакти, підписані королем, оточеним козаками під Зборовом (1649 р.), фактично передбачали скасування унії у Київському, Брацлавському та Чернігівському воєводствах і введення право-

славного митрополита до сенату[18]. Реалізація цих постанов поставила б унію у позицію «Церкви другої категорії». Варшавський сейм 1649/1650 рр., щоправда, затвердив Зборівські угоди за допомогою дуже загальних формулювань[19], але водночас вимоги православної шляхти були відкладені[20]. У виданому 12 січня 1650 р. дипломі король лише підтверджував гарантії рівних прав, отриманих православними ще за Владислава IV, а також надавав певні бенефіції, проте не згадував ані про ліквідацію унії на зазначених територіях, ані про введення митрополита до сенату[21].

Питання ліквідації унії повернулося до порядку денного під час укладання Гадяцької угоди. Цей акт передбачав ліквідацію Унійної Церкви не лише на території Князівства Руського, а й у всій Речі Посполитій, вводив до сенату православний єпископат, гарантував отримання урядів у Київському воєводстві лише вірними «грецької релігії», а у Брацлавському та Чернігівському воєводствах передбачав «*alternata*» для католиків і православних, тобто почергове тримання урядів[22]. Тож ратифікація угоди з козаками була б останньою поразкою унії. Проте «Апробація Гадяцької комісії» сеймом 1659 р. охопила тільки частину цих пунктів[23]. Скасування унії не було ратифіковано. Однак «грецька релігія» отримала підтвердження своїх привілеїв усюди, «куди сягає мова руської нації». Було підтверджено введення митрополита та владик до сенату (що фактично не впровадили) й обмеження доступу неправославної шляхти до земських урядів у Київському, Брацлавському та Чернігівському воєводствах[24]. Ратифікаційний акт визначав унію як «ту віру, яка противна грецькій православній вірі та яка множить розбрат між римським і старогрецьким народом»[25]. Її права було дуже обмежено, зокрема, через заборону нових надань уніатам. Створена сеймом комісія мала наново розподілити бенефіції, що на практиці дорівнювало б великим втратам руських вірних «римського послушенства». Порівняно із упривілейованим православ'ям унія знову сходила до позиції «церкви другої категорії», яку терпіли, але не надавали їй рівних прав.

На практиці згадані ухвали не були втілені в життя насамперед внаслідок повалення гетьмана Івана Виговського та відновлення його наступником Юрієм Хмельницьким Переяславської угоди

з Москвою. Становище знову змінили перемоги Речі Посполитої у кампанії 1660 р. У 1661 р. сейм затвердив підписаний у попередньому році Чуднівський договір, який по-новому унормував відносини Речі Посполитої з козаками[26]. Ця угода скасувала ті пункти Гадяцької унії, які не стосувалися безпосередньо запорозького війська, серед них і ті, що належали до релігійної царини. Правова ситуація повернулася до стану 1650 р. Формально обидві Церкви трактувалися як рівноправні. Прикладом саме такого бачення сеймом проблем східного обряду була конституція 1667 р., що підтверджувала звільнення Православної та Унійної Церков від податкових обов'язків[27].

У тому-таки 1667 р. було підписано польсько-московське Андрусівське перемир'я. Четвертий параграф цієї угоди гарантував громадянам Речі Посполитої «вільне користування грецькою релігією»[28]. Це додаткове підтвердження релігійної свободи православних було успіхом Москви, але православні у Литві та коронній Русі користі від цього не відчули, адже відтоді вони стали неначе заложниками чужої держави. Це неминуче мало призвести до сприйняття їх як чужих.

Уже акти періоду безкоролів'я після зречення від престолу Яна Казимира ілюструють неприхильні для православних зміни позиції шляхетських законотворців. Генеральна конфедерація 1668 р. наголошувала, що «*iuribus et privilegiis Orthodoxae Romanae Catholicae et* <u>*ritus Graeci Unitorum*</u> *Ecclesiae* (*права та привілеї римокатоликів і вірних З'єднаної Грецької Церкви*) нікому *derogare* (*порушувати*) не дозволяємо»[29]. Таке саме формулювання було повторено у 1674 р.[30] Обидві конвокації та вибори короля, щоправда, підтвердили привілеї уніатів та православних[31], але було офіційно затверджено привілейований статус уніатів. Ця ситуація отримала продовження на сеймі 1676 р., який не лише перейнявся інтересами останніх у Підляшші коштом володінь православних[32], а й обмежив громадянські свободи вірних «грецької релігії», забороняючи їм здійснювати закордонні мандрівки, а також скасував ставропігійний статус міських православних братств[33]. Наступний сейм 1677 р., щоправда, відклав виконання цієї заборони[34], але ні

цей, ні жоден наступний сейм не скасував згаданої конституції, що *de facto* підтверджувало: православні ставали громадянами «другої категорії».

Таке становище зміцнив мир Ґжимултовського (1686 р.) і пов'язані з ним події. Дев'ятий пункт цього трактату підтверджував релігійні права православних у Речі Посполитій. Цар ставав опікуном православних Литви та Корони. На додачу було гарантовано вільні контакти з предстоятелем Православної Церкви – митрополитом Київським, який був московським підданим[35]. Ратифікацію мирної угоди довго відкладали, й вона відбулася лише у 1710 р.[36] Ця подія наче завершила шлях змін, які стосувалися конституційних прав вірних Православної Церкви «обох послушенств».

У добу, що передувала унії, законність церковної ієрархії ґрунтувалася на окремих актах регулювання. Як ми вже говорили, вона залежала від дотримання канонічних вимог (висвячення єпископа, схвалення Константинопольського патріарха) і королівської номінації. Це останнє створювало правову підставу для отримання у власність бенефіцій (право подавання). До давньої традиції належало й право обрання кандидатів на висвячення у сан[37]. Владики, які пристали на Берестейську унію, у світлі православного канонічного права втратили свої єпархії внаслідок порушення «послушенства» патріархові. Їхні православні супротивники також запевняли, що вони позбавили себе і права користування маєтностями, оскільки ті колись були передані доброчинцями православним єпископам[38]. Позиція католицької сторони була висловлена в королівському універсалі від 15 грудня 1596 р., який на підставі королівського права «подавання» визнавав православних владик як таких, що втратили свій сан та бенефіції[39]. Такий різнобій в оцінках став предметом суперечки, яка тривала десятиріччями. На практиці виявилося, що обох цих крайніх позицій дотриматися неможливо. Унійним єпископам канонічність гарантувало папське благословення, а право на бенефіції не могло бути підважене проти волі короля – «подавці». З іншого боку, те, що король поставив під сумнів законність єпископської влади православних владик (Михайло Копистенський, Гедеон Балабан) лише на підставі їхньої

відмови долучитися до унії, не мало жодного правового підґрунтя[40]. Уже 1598 р. Зиґмунт III, видаючи універсал, що наказував православним та уніатам «зберігати мир», відступив від своєї крайньої позиції[41]. У 1605 р., визнаючи законність виборів Єлисея Плетенецького, православного кандидата на місце архімандрита Києво-Печерського монастиря, король підважив власне тлумачення обов'язкового законодавства, представлене в універсалі від грудня 1596 р.[42] Правові підстави цього останнього акта, по суті, поставив під питання сейм 1607 р., який у конституції «Про грецьку релігію» проголошував: «Достоїнства та маєтності 16 духовних осіб ми не повинні іншим правом роздавати, крім як відповідно до їхніх фундацій (...), тобто людям шляхетським, нації руської і *mere*[43] релігії грецької, не чинячи їм *praeiudicium*[44] у їхньому сумлінні та праві»[45]. Водночас підтверджено конституцію 1588 р. про повернення несправедливо зайнятих маєтностей Католицької та Православної Церков[46], надаючи в такий спосіб додаткові правові аргументи православним. Іще виразніше описувала це питання конституція «Грецька релігія» 1609 р. Вона однозначно скасовувала згаданий вище універсал, проголошуючи, що «ті (...), хто прийняв унію, й ті, хто не хоче приєднуватися до них, (...) в мирі у владицтвах, монастирях, церквах і маєтностях (...) залишатися повинні»[47]. Отак було створено ситуацію, коли православні владики нарівні з уніатськими визнавалися законними, якщо у них був королівський привілей.

Однак Зиґмунт III попри зобов'язання, визначені конституцією 1607 р., зовсім не збирався роздавати церковні бенефіції православним. Він показав це після смерті Михайла Копистенського (1609 р.), коли призначив Перемишльським єпископом Олександра (у чернецтві Афанасія) Крупецького[48]. Законність єпископської влади останнього ставили під сумнів православні, які, покликаючись на конституцію 1609 р., водночас обрали єпископом Яна Хлопецького[49]. Хлопецький, своєю чергою, без королівської номінації не міг уважатися законним єпископом і розпорядником маєтностей. Почалася тривала суперечка, перебіг якої не має суттєвого значення для досліджуваної теми, хоча вона й оприявнила численні цікаві аргументи правового характеру[50]. Важливо, що законність влади з

обох сторін було поставлено під сумнів на підставі сильних правових аргументів.

Тодішній правовий хаос ілюструє й ситуація після смерті Гедеона Балабана, коли король віддав місце львівського єпископа Єремії Тисаровському (1607 р.), попередньо змусивши його дати обіцянку приєднання до унії[51]. Ситуація ускладнилася, коли владика не дотримав зобов'язань. Те, що Тисаровський утримався у своїй єпископській столиці, засвідчує: навіть монарх не вважав недотримання зобов'язань владики прийняти унію підставою для його законного позбавлення сану.

Таким чином, у 1596–1620 р. законність єпископської влади і православних, й уніатських владик ставилася під сумнів. Позиція Зиґмунта III, який прагнув фактично ліквідувати православну ієрархію, і позиція сейму, який після конституцій 1607 і 1609 рр. ще й на сеймах 1618 і 1620 рр. підтвердив законність православних духовних осіб, заперечували одна одну. Становище додатково ускладнило висвячення у 1620 р. Єрусалимським патріархом Теофаном кількох православних ієрархів на чолі із митрополитом Йовом Борецьким. І Борецький, і його єпископи – Перемишльський Ісая Копинський, Полоцький Мелетій Смотрицький, Володимирський Йосиф Курцевич, Луцький Ісаак Борискович, Холмський Паїсій Іполитович – уважалися незаконними не лише королем, а й сеймами. Жоден із них не увійшов у володіння бенефіціями, які належали до відповідних єпископських «стольців». Однак православні бачили в цих особах висвячених владик, які володіють законною єпископською святістю («сакрумом») і визнані православним патріархом. По суті, єдиним законним православним ієрархом після 1620 р. був львівський владика Єремія Тисаровський, якого визнавали й православні[52], й король[53]. Він і після відновлення законної православної ієрархії залишився львівським єпископом.

Отже, у 1596–1632 рр. існувала законна православна ієрархія, хоча й у залишковій формі. Прибічникам унії не вдалося досягти того, щоб законно призначених владик, які й далі перебували у «патріаршому послушенстві», було позбавлено єпископських повноважень. Висвячених Теофаном ієрархів не визнавали й не

допустили до володіння єпископськими бенефіціями[54], але держава не прагнула покарати «псевдовладик». Вони навіть безперешкодно користувалися – як і чимало інших православних духовних осіб – маєтностями, що були безпосередньо пов'язані з їхнім попереднім саном у церковній ієрархії[55]. Унійна ієрархія діяла в умовах законності, яку, проте, намагалися розхитати православні. У Перемишльській єпархії ці дії виявилися успішними, й уніатському владиці Афанасію Крупецькому на практиці не вдалося ані очолити єпархію, ані отримати частину її маєтностей. До того ж Зиґмунт III не дублював призначень на єпископство навіть у тому разі, коли єдиним кандидатом виявлявся православний. Це свідчить, що й далі зберігалася думка: у Речі Посполитій із погляду права є лише одна Східна Церква, а розбіжності між окремими ієрархіями – тимчасові.

Становище змінилося з приходом до влади Владислава IV, який уже під час виборів його королем гарантував православним відновлення законної ієрархії[56]. Православним припали такі єпархії: Перемишльська, Луцька[57], Львівська та новостворена Мстиславська. Уніатам залишилися: Смоленська, Плоцька, Володимирська, Пінська та Холмська. Титул Митрополита Київського відтоді мали предстоятелі обох Церков, а митрополичі маєтності відійшли до православних[58]. Королівський диплом у 1635 р. був підтверджений сеймовою конституцією[59]. Річ Посполита визнала легітимне існування двох рівноправних Східних Церков. Однак це не розв'язало проблеми, й конкуренція між ними тривала й далі.

Боротьба за маєтності Перемишльської єпархії між уніатським єпископом Афанасієм Крупецьким і православним владикою Сильвестром Гулевичем-Воютинським дісталася й до сеймових дебатів. Адже двоє законно поставлених ієрархів не могли домовитися попри існування королівського диплому, який регулював взаємини між ними. Сейм 1641 р. ухвалив конституцію «Реституція шляхетного Сильвестра Гулевича», яка всупереч назві коригувала постанови згаданого диплому на шкоду православним. Вона визнавала за православним єпископом його прижиттєві права, а після його смерті єпархія мала перейти до уніатів[60]. Отже, рівновагу було порушено на користь Унійної Церкви.

Усе змінилося за часів козацьких війн. Після Зборівської угоди, яка дискримінувала унію й була частково ратифікована сеймом 1650 р., Ян Казимир видав 12 січня 1650 р. диплом, який затверджував новий розподіл бенефіцій між уніатами та православними[61]. Останні отримали, крім належних їм доти Луцької, Львівської та Мстиславської єпархій, ще й Перемишльську (знову) та Холмську. Наслідком такого врегулювання було надання Антонію Винницькому Перемишльської єпископії, а Діонісію Балабану – Холмської (1650 р.). Проте вже 31 липня 1651 р. після перемоги під Берестечком король видав декрет, що передавав Перемишльську єпархію уніатові Крупецькому[62]. Король визнав свій попередній диплом нечинним[63]. Тож у 1652 р. Ян Казимир надав уніатові Прокопу Хмелевському перемишльське владицтво, а Якову Суші – холмське. Проте він не скасував попередніх надань православним[64], хоча формально правова ситуація повернулася до стану 1641 р.

Те, що Ян Казимир відкинув зобов'язання 1650 р., було сумнівним з погляду права і призвело до поглиблення хаосу і конкуренції обох Церков східного обряду за бенефіції. Від цього моменту повсюдним стало дублювання уніатськими єпископами законних православних владик. Унаслідок такої ситуації у двох єпархіях довгі роки діяло одночасно двоє теоретично вповні законних єпископів[65].

У другій половині століття вже не було спроб врегулювання цього становища, які б змінили єпархіальний розподіл між уніатами та православними, хоча після 1668 р. перші мали привілейовані позиції (про що ми вже говорили). Законність єпископської влади православних владик не ставилася під сумнів, але їх намагалися схилити до унії неправовими засобами. Цей план здійснився майже вповні, адже до унії приєдналися разом зі своїми єпархіями такі владики: Перемишльський Інокентій Винницький у 1692 р., Львівський Йосип Шумлянський у 1700 р. та Луцький Дмитро Жабокрицький у 1702 р.[66] Ці акти, що були з правового погляду добровільним відновленням унії окремими єпархіями, в парадоксальний спосіб неначе підтверджували ще раз законність влади й взагалі-то змінювали не правове, а лише фактичне становище.

Привілеєм Владислава IV православні могильовські єпископи користувалися ще у XVIII ст.

Проблему законності єпископської влади в останні роки XVII ст. слід розглядати ще й у контексті підпорядкування владі митрополита. У 1686 р. сталися дві вельми суттєві події. Київська православна митрополія опинилася під владою Московського патріарха[67]. У той самий час польсько-московський мирний договір (т. зв. «мир Ґжимултовського») підпорядкував православну ієрархію у Речі Посполитій київському митрополитові, який ставав підданим московського царя[68]. Отак створилася ситуація, в якій номінований польським королем владика був змушений отримати висвячення на єпископа від очільника, що мав осідок у Московській державі. До кінця XVII ст. лише один православний ієрарх виконав цю формальність – могильовський владика Серапіон Польховський у 1698 р. Від висвячення у Києві відмовилися двоє луцьких єпископів – Афанасій Шумлянський (1687–1694 рр.) та Діонісій (Дмитро) Жабокрицький (1695 р., із 1702 р. уніат). Внаслідок цього законність їхньої єпископської влади була сумнівною й якраз ця ситуація схиляла згаданих ієрархів до прийняття унії.

Боротьба унії та православ'я у 1597–1710 рр. відбувалася між двома законними Церквами. У перші роки після Берестейської унії обидві сторони конфлікту ставили під сумнів законність своїх супротивників. Панувала думка, що в Речі Посполитій є лише одна церква східного обряду, яка й користується давніми привілеями. Суперечка стосувалася того, хто є законним її спадкоємцем. Зиґмунт III схилявся до уніатів. Шляхта і сейм частіше підтримували православних. Внаслідок такої ситуації жодна із протиборчих сторін не спромоглася довести незаконність супротивника. Висновки зі становища зробив Владислав IV, з ініціативи якого у 1632– 1635 рр. було впорядковано правно-господарчі взаємини між уніатами та православними і поділено маєтності Східної Церкви між ними. Водночас було визнано рівні права обох Церков. У другій половині XVII ст. під час війн в Україні Унійній Церкві загрожувала ліквідація, якої домагалися козаки. Та водночас православ'я, підтримуване воєнними супротивниками Речі Посполитої – ко-

заками, Москвою, Туреччиною, – втрачало підтримку шляхти. Внаслідок цього Річ Посполита не лише не дозволила ліквідувати унію, а й визнала у 1668 р. її привілейований статус. Формально привілеї православних не було звужено. Навпаки, вони отримали додаткові правові гарантії у трактатах – Андрусівському перемир'ї (1667 р.) та «мирі Ґжимултовського» (1686 р.), за якими переходили під протекцію царя, але водночас їхні маєтності зменшувалися. Дії Яна III, спрямовані на розширення унії, не торкалися правової царини, але були, як уже зазначалося, результативними. У 1702 р. в Речі Посполитій залишилася тільки одна православна єпископія – Могильовська (Білоруська), але православні могли і далі покликатися на ті самі привілеї, що й їхні попередники за часів панування Владислава IV.

Примітки

[1] У вступній частині я відмовився від численних бібліографічних посилань, оскільки література, присвячена історії Берестейської унії, вельми широка і добре відома.

[2] Пор. Chodynicki K., *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370–1632*, Warszawa, 1934.

[3] Harasiewicz M., *Annates Ecclesiae Ruthenae*, Leopoli 1862, s. 234–240.

[4] Rzońca J., *Sejmy z lat 1597 i 1598.* Część I. *Bezowocny sejm z 1597 pp.*, Warszawa, 1989, s. 78–86.

[5] Про це свідчить православна полемічна література, в якій, звісно, такі міркування критикувалися: «A jeśli się garniecie pod nasze prawa i naszemi wolnościami cieszyć chcecie, zostawać macie tego zakonu greckiego Rusią, którego zakonu byli ci, którym to prawo jest dane», «Elenchus pism uszczypliwych», *Архив Юго-Западной России*, т. I–VIII, К., 1904, (далі – АЮЗР), с. 612–613, цит. за: Chynczewska-Hennel T., «*w i przywilejów swoich dawnych*». *Prawo jako argument w polemice prawosławnych w pierwszej połowie XVII w.*, w: *Między Wschodem a Zachodem. Rzeczpospolita XVI–XVIII w. Studia ofiarowane Zbigniewowi Wójcikowi y siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa, 1993, s. 57.

[6] *Volumina legum*, t. II, s. 438.

[7] Ibid., s. 465.

[8] Ibid., t. III, s. 158.

[9] Ibid., s. 174.

[10] Ibid., s. 217, 262, 320.

[11] Ibid., s. 407.

[12] АЮЗР, т. VI, ч. I, с. 695–696.

[13] АЮЗР, т. II, ч. I, с. 208–213.

[14] Dzięgielewski J., *O tolerancję dla zdominowanych. Polityka wyznaniowa Rzecyzpospolitej w latach panowania Władysława IV*, Warszawa 1986. Тут варто додати, що «Punkta...» набули чинність законодавчого акта тільки від часу ухвалення сеймом 1635 р. згаданої конституції. Раніше вони були лише наміром здійснити правове врегулювання. У такий самий спосіб слід трактувати пункт «pactorum conventorum» 1632 р. щодо «грецької релігії» (*Volumina legum*, III, s. 363) і «Asekurację uspokojenia religii greckiej» z sejmu koronacyjnego 1633 р. (Ibid., s. 373).

[15] У «Punkta...» йдеться про «wolnym odprawowaniu nabożeństwa», власності «cerkwi, seminariów, szkół, drukarni», «wolności bractw» і доступу до міського права, цехів і міських урядів, АЮЗР, т. II, ч. I, с. 208–209.

[16] Конституція «Religia Grecka» 1635 р. «egzekwuje» «zgodę obywateli religii greckiej tak w uniej będących jako i nie będących», *Volumina legum*, t. III, s. 407.

[17] Конституція «Religia Grecka» 1638 і 1641 рр., *Volumina legum*, t. III, s. 443, t. IV, s. 7–8.

[18] «Deklaracja łaski wojsku zaporoskiemu...», *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*, т. III, Санкт-Петербург, 1850, (далі – АОЮЗР), с. 415–416. Постанови Зборівської угоди було поновлено 15 грудня 1653 р. під Жванцем, але це не мало жодного значення, оскільки Хмельницький невдовзі уклав із Москвою Переяславську угоду 18 січня 1654 р.

[19] *Volumina legum*, t. IV, s. 130.

[20] Ibid., s. 135.

[21] «Approbacya sejmowa praw i wolności religiej greckiej narodu ruskiego», АЮЗР, t. II, cz. 1, s. 372–377.

[22] Оригінал польського тексту Гадяцької угоди перебуває у: Biblioteka XX Czartoryskich w Krakowie, Dział rękopisów, nr 402, ss. 281–290. В українському перекладі текст оприлюднив М. Грушевський у своїй *Історія України-Руси*, т. X, К., 1936, с. 334–337.

[23] *Volumina legum*, t. IV, s. 297–298.

[24] Це було перше в історії Речі Посполитої порушення засади політичної рівноправності шляхти різних віровизнань, що унеможливлювало отримання урядів уніатами та протестантами.

[25] *Volumina legum*, t. IV, s. 297.

[26] Ibid., s. 357–359.

[27] Ibid., s. 437.

[28] Kluczycki F., *Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego*, у: *Acta Historica Res Gestas. Poloniae Illustrantia*, t. I, cz. 1, Kraków, 1880, s. 569.

[29] *Volumina legum*, t. IV, s. 482.

[30] Ibid., t. V, s. 110.

[31] Ibid.,, t. IV, s. 484, t. V, s. 14, 112, 140.

[32] Ibid., s. 177.

[33] Ibid., s. 180.

[34] Ibid., s. 226.

[35] Ibid., t. VI, s. 77.

[36] Ibid.

[37] Тут потрібно додати, що у XVI ст. король часто ігнорував канонічні вимоги.

[38] Пор. Halecki O., *Unia brzeska w świetle współczesnych świadectw greckich*, у: *Sacrum Poloniae Millenium*, t. I, Rzym, 1954, s. 126–136.

[39] Див. посилання 2.

[40] Жоден закон не зобов'язував єпископів слухатися короля у справах віри.

[41] Bendza M., *Prawosławna diecezja przemyska w latach 1596–1681. Studium historyczno-kannoniczne*, Warszawa, 1982, s. 112.

[42] Chodynicki K., *Kościół..*, s. 372–382. Зиґмунт III іще двічі визнав чинність вибору православного кандидата на Києво-Печерського архімандрита – у 1625 р. Захарії Копистенського та у 1627 р. Петра Могили.

[43] *Mere* – лише (лат.). – *Прим. ред.*

[44] *Praeiudicium* – перешкоди (лат.). – *Прим. ред.*

[45] Volumina legum, t. II, s. 438–439.

[46] Ibid., s. 259.

[47] Ibid., s. 465.

[48] Bendza M., *Prawosławna..*, s. 120–121.

[49] Ibid., s. 122–123.

[50] Ibid., s. 122–126, 131–132. Chodynicki K., *Kościół..*, s. 402–403.

[52] У 1620 р. Теофан нікого не висвятив на Львівську єпископію.

[53] Зиґмунт III не висунув на Львівську єпископію іншого номінанта.

[54] Попри це деякі єпископи зуміли зайняти частину бенефіцій, які належали цій єпархії. Наприклад, Ісая Копинський у Перемишльській єпископії, див: Bendza M., *Prawosławn..*, s. 133–134.

[55] Наприклад, Йов Борецький став ігуменом Михайлівського монастиря у Києві і користувався його маєтностями, див.: *Źródła Dziejowe*, t. XX, s. 77.

[56] Див. посилання 12.

[57] Титули та право користування частиною єпископських маєтностей було залишено уніатам, Афанасієві Крупецькому та Ієронімові Почаповському.

[58] Проте до кінця життя ним залишався Йосип Велямін Рутський.

[59] Див. посилання 10.

[60] *Volumina legum*, t. IV, s. 8.

[61] АЮЗР, т. II, ч. 1, с. 374–377.

[62] Bendza M., *Prawosławna..*, s. 165.

[63] Угода, підписана з козаками під Білою Церквою, передбачала передачу Перемишльської та Холмської єпископії православним. Проте вона не мала практичної реалізації, оскільки не була ратифікована зірваним сеймом 1652 р., а розвиток подій (продовження війни з козаками) призвів до того, що її не було втілено в життя і пізніше.

[64] Діонісій Балабан ще у 1652 р. відмовився від єпископства.

[65] Від 1652 р. ідуть дві неперервані лінії перемишльських (до 1692 р.) і луцьких (до 1693 р.) єпископів.

[66] Bendza M., *Tendencje..*, s. 217 і далі.

[67] Ibid., s. 198–200.

[68] *Volumina legum*, t. VI, s. 77, § 9.

КОНФЕСІЙНА СТРУКТУРА КИЇВСЬКОЇ ШЛЯХТИ У 1569–1648 РР.*

У представлених нижче зведених таблицях і аналізі даних використано різні методи дослідження окремих верств шляхетської спільноти. Я оминаю тут відносно добре знану проблематику зміни конфесійної належності у князівських родах[1]. З огляду на відсутність джерел не займатимусь і боярською верствою. Натомість спробую показати конфесійну структуру руської шляхти – представників панських і зем'янських родів. Стан досліджень із цієї теми дає змогу набагато точніше проаналізувати ситуацію саме панських родів. Я намагаюся визначити конфесійну належність усіх дорослих представників окремих родів, активних в описуваний період, що дає змогу застосувати статистичний аналіз. У дослідженні зем'янських родин я користувався лише наявною уривчастою інформацією щодо деяких осіб. У додатку подано також дані стосовно конфесійної належності представників найзначніших прийшлих польських і литовських родин.

Джерела та література

Автори досліджень конфесійної структури шляхти з інкорпорованих воєводств покликаються на специфічне коло джерел.

---

* *Struktura wyznaniowa szlachty kijowskiej 1569–1648*, «Odrodzenie i Reformacja w Polsce», t. XLVIII, 2004, s. 199–220.

Лише незначною мірою я спираюся на описовий матеріал – мемуари, щоденники (діаріуші) чи листування – їх збереглося дуже мало[2]. Проте, окреслюючи список таких джерел, варто наголосити на корисності кількох із них. Важливе значення тут мають мемуари Йоахима Єрлича[3]. Записки цього православного шляхтича розповідають, наприклад, про родинно-релігійні події (хрестини, шлюби, похорони), що відбувалися в його соціальному колі. Це дає змогу встановити конфесію численних представників цієї групи. Менше значення має збережене листування. У нагоді стають видання римського осередку василіан[4]. Однак у збережених звітах найчастіше повторюється інформація про вузьке елітарне коло – князів і сенаторів. Серед останніх, щоправда, не бракує «панів», але вони складають лише невеличку частку спільноти, яка є предметом дослідження. Низку цінних даних взято з листів, на які можна натрапити у збережених зібраннях кореспонденції[5], а також у тематичних дореволюційних виданнях[6]. У дослідженні конфесійної структури до описових джерел можна долучити судові акти (виписи та регести), де іноді вказується віровизнання учасників правових суперечок[7].

Окрему категорію джерел складають індивідуальні документи з царини публічного права (або їхні реґести), тобто фундаційні акти та заповіти. У кожному разі вони дають змогу визначити віровизнання тих, хто їх підписував, а інколи й віровизнання свідків. Тут, звичайно, слід пам’ятати про можливість пожертви «чужій» релігійній організації (наприклад, пожертвування з боку католиків або протестантів православним храмам), але, наскільки це відомо, на Київщині таких прикладів не було.

Але найбільше значення для нас мають колективні документи з царини публічного права. Тут ідеться насамперед про різноманітні протестації та репротестації в релігійних питаннях, а також ухвали шляхетських зібрань конфесійного характеру, серед яких особливо корисними є акти виборів високих церковних ієрархів. Довгі переліки підписів до цих документів дали змогу визначити конфесійну належність значної частини досліджуваної спільноти. Проте й у цьому разі можуть виникнути сумніви, особливо щодо віровизнання осіб, які підписували документи політично-

релігійного забарвлення, пов'язані зі спільними діями православних і протестантів. Однак загалом такі неточності можна встановити за допомогою інших джерел. Список найважливіших документів цієї категорії, що стосуються Київщини, можна побачити у таблиці 1.

Таблиця 1.

Найважливіші джерела, що фіксують конфесійну належність представників київської шляхти

Опис документа	Дата	Посилання	Скорочення
Інструкція для послів до короля від православної шляхти, що зібралася на Берестейському синоді	9 жовтня 1596 р.	АЮЗР 1–1, с. 515–516	Інстр. 1596
Маніфестація православної шляхти на захист братства у Любліні	5 травня 1601 р.	АЮЗР 2–1, с. 37–39	Ман. 1601
Лист до короля православної шляхти, зібраної у Луцьку	1619 р.	Памятники 1–2, с. 12	Лист 1619
Акт виборів Захарії Копистенського архімандритом Києво-Печерського монастиря	28 червня 1624 р.	Голубев–*Могила*, т. 1. с. 271–272	Виб. 1624
Протестація православної шляхти проти Київського синоду	5 липня 1629 р.	Голубев–*Могила*, т. 1, с. 366	Прот. 1629
Маніфестація київської православної шляхти про об'єднання братської школи з печерською	20 грудня 1631 р.	ИКДА, с. 71	Ман. 1631

Продовження табл. 1

Акт виборів Петра Могили митрополитом Київським	1632 р.	Київ, Б-ка УАН (далі – БУАН), рукопис 1441	Виб. 1632
Протестація київської протестантської шляхти щодо перебігу сеймика	1645 р.	АЮЗР 2–1, с. 281	Прот. 1645
Акт виборів Йосипа Тризни архімандритом Києво-Печерського монастиря	25 січня 1647 р.	АЮЗР 2–1, с. 341–342	Виб. 1647 Тризна
Акт виборів Сильвестра Косова митрополитом Київським	25 січня 1647 р.	АЮЗР 2–1, с. 347–348	Виб. 1647 Косів

Ці джерела доповнюють документи релігійних інституцій. Оприлюднені акти протестантських синодів тільки незначною мірою стосуються шляхти зі східних околиць[8]. Цікавим джерелом церковного походження є пом'яники – списки осіб, яких поминали під час літургії та молебнів[9]. Проте їхня корисність зменшується через відсутність чи непослідовність датування записів. А з кола Католицької Церкви походять хроніки єзуїтських резиденцій (Вінниця, Фастів, Ксаверів), що збереглися в римських архівах ордену[10]. Однак у них мало даних щодо можливих конверсій конкретних осіб.

Суттєвою, хоча й не найбільшою частиною інформації ми завдячуємо літературі з предмета. Певну вартість іще й досі має стара праця П. Вікторовського, присвячена конфесійній історії окремих родів руської шляхетської еліти[11]. Корисними виявилися й опрацювання, що стосуються історії Реформації на руських землях Речі Посполитої[12]. Залучено було й праці, щодо православних і католицьких духовних фундацій на Київщині[13]. Використано

монографії про окремі постаті та роди. Деякі з-поміж перелічених у таблиці 1 осіб мають свої біографії у Польському біографічному словнику (PSB)[14]. На окремі – хоча й різної цінності – монографічні дослідження «заслужили» до цього часу лише Адам Кисіль і Юрій Немирич[15]. Історією деяких київських панських родів займалися також історики та есеїсти XIX століття. Досить часто ці праці методологічно вже застаріли, але не варто забувати, що їхні автори іноді мали доступ до джерел, яких нині вже немає[16].

Віровизнання представників київських панських родів

До складу досліджуваної спільноти увійшли представники панських родів, які були активними на Київщині у 1569–1648 рр. Список осіб було підготовлено на підставі інформаційного матеріалу, зібраного в іншій моїй праці[17]. Бралися до уваги всі повнолітні чоловіки, які були самостійними власниками маєтностей. До списку не залучалися представники згаданих родів, які не мали маєтків або урядів у Київському воєводстві в досліджуваний період. У підсумку до списку потрапило 260 осіб, а завданням автора стало визначення конфесії, до якої вони належали. Усю інформацію подано у таблиці 2. Вона містить дані про віровизнання представників окремих панських родів. Раніше зібрана інформація та опубліковані результати досліджень свідчать, що в обраний період на руських землях Речі Посполитої не траплялося випадків повернення до православ'я представників шляхти, які прийняли католицтво римського обряду. Немає і прикладів, щоб до православ'я поверталися їхні нащадки[18]. Виходячи з цього, я визнав безсумнівними православними прямих предків тих осіб, що підтверджені як вірні «грецької релігії».

Таблиця 2.

Віровизнання представників панських родів Київщини у 1569–1648 рр.[19]

1	2	3	4	5
Аксаки				
Мартин, пом. після 1569 р.	П			
Ян (Іван) Мартинович, пом. 1627 р.	П	1624, до 1627	Документ, повідомлення	Виб. 1624, Lasocki Z., s. 4
Стефан Іванович	П	до 1627	Повідомлення	Голубев–*Могила*, т. 1, с. 293
– //– // –	К	1627	Повідомлення	Цит. праця
Михайло Іванович	?			
Бабинські				
Андрій, пом. після 1598 р.	П	1595	Документ	Памятники 3–1, с. 91
Василь Андрійович, пом. після 1624 р.	П	1597, 1601	Документ, повідомлення	Ар. Сб. 1, с. 229, Diariusze sejmowe r. 1597, wyd. E. Barwiński, Kraków, 1907, s. 400
– //– // –	А	до 1624	Література	Kossowski A., цит. праця, с. 245
Петро Васильович	А	до 1636	Література	Kossowski A., цит. праця, с. 245
Ілля Васильович	А	1644	Література	Stecki T. J., цит. праця, с. 121
Бутовичі				
Яків Дмитрович, пом. 1604 р.	П	1596	Документ	Інстр. 1596

Продовження табл. 2

Григорій Якович, пом. 1591 р.	П			
Семен Якович, пом. 1601 р.	П	1601	Документ	АЮЗР 1–4, с.12, Оп., т. 19, с. 28
Олександр Якович, пом. 1604/5 р.	П			
Мартин Якович, пом. 1630 р.	П	1596, 1601, 1629	Документ	Інстр. 1596, Голубев–*Могила*, т. 1, с. 366
Павло Мартинович	П	1648	Повідомлення	Jerlicz J., цит. праця, т. 1, с. 168
Вільгорські				
Вацлав, 1590 – пом. 1619 р.	?			
Петро, 1629 р.	?			
Вороничі				
Олександр, пом. 1611 р.	П			
Василь Олександрович, пом. 1613 р.	П			
Філон Олександрович, пом.1639 р.	П	1624, 1631, 1632	Документ	Виб. 1624, Ман. 1631, Виб. 1632
Михайло (Миколай) Олександрович, пом. 1643 р.	П	1643	Документ, повідомлення	Kraków, Biblioteka Czartoryskich (далі – BCz), rkps 2468, k. 27; Оп., т. 16, с. 19

Продовження табл. 2

Федір Олександрович, пом. 1646 р.	П	1632, 1643, 1646	Документ, повідомлення	Виб. 1632; BCz, rkps 2468, k. 27; Jerlicz J., цит. праця, т. 1, с. 49
Данило-Юрій Васильович	П	1622, 1647	Документ	Сводная, с. 440; Виб. 1647 Тризна
Дмитро-Кароль Михайлович	?			
Самійло Федорович	П	1642, 1647	Документ	Голубев–*Могила*, т. 2, с. 248; Виб. 1647 Косів
Михайло Федорович	П	1647	Документ	Виб. 1647 Косів
Владислав Федорович	?			
Олександр Федорович	?			
Гостські				
Гаврило, пом. 1632 р.	П	1596, 1601	Документ	Інстр. 1596; Ман. 1601
– //– // –	А	до 1610	Література	PSB, t. 10, s. 25
Роман Гаврилович, пом. 1635 р.	П	до 1617	Література	PSB, t. 10, s. 26
– – –	А	1617	Література	PSB, t. 10, s. 26
Горностаї				
Гаврило, пом. 1587 р.	П			
– //– // –	Є		Література	Merczyng H., цит. праця, с. 128

Продовження табл. 2

Ярофій Гаврилович, пом. 1600 р.	Є			
Самійло (Самуель) Єрофейович, пом. 1618 р.	Є	1605, 1618	Документ	*Synody..*, цит. праця, с. 272, Rulikowski E., *Opis powiatu kijowskiego..*, s. 129
Михайло Самійлович, пом. 1637 р.	Є	1637	Література	Rulikowski E., цит. праця
Гулевичі-Долзькі				
Миколай 1587, пом. 1606 р.	П		Документ	АЮЗР 1–6, с. 678
Гулевичі-Воютинські				
Лукаш 1646	Є	1649	Література	Ochmann S., *Sejm koronacyjny w 1649 r.*, Wrocław, 1985, s. 225
Дорогостайські				
Петро Миколайович, до 1588 р.	?			
Павло Янович, пом. 1607/9 р.	?			
Єловицькі (Яловицькі)				
Захарій, 1613, пом. 1629 р.	П	р. 1596		
– //– // –	У	1598	Документ	АЮЗР 1–10, с. 501

Продовження табл. 2

– //– // –	П	1624	Документ	Виб. 1624
Олександр 1643 р.	П	1646	Повідомлення	BCZ, rkps 1657, k. 345; Голубев–*Могила*, с. 338
Єльці				
Дмитро, пом. 1598 р.	П	1598	Література	Максимович М. А., цит. праця, т. 2, с. 234
Філон Дмитрович, пом. 1625 р.	П	1608, 1624, 1625	Повідомлення	ARSI, Pol. 75, № 18; БУАН рукопис 23371; Виб. 1624; Максимович М. А., цит. праця, т. 2, с. 234
Костянтин Дмитрович, пом. 1634 р.	П	1608	Документ	БУАН, рукопис 23371
Федір Дмитрович, пом. 1648 р.	П	1624	Документ, література	Виб. 1624; Rolle A. J., *Dzieje szlachty..*, цит. праця, с. 22
Олександр (Ігнатій) Філонович	П	до 1632	Повідомлення	ARSI Pol. 74 nr 139/397, 76, № 18
– //– // –	К	1632, 1646	Документ	ARSI Pol. 74 nr 139/397, 76, № 18; Оп., т. 17, с. 47
Ремігіан Федорович	П	1647		
– //– // –	К	1647	Повідомлення	ARSI Pol. 77, k. 371

Продовження табл. 2

Івашенцевичі-Макаревичі				
Іван, пом. після 1591 р.	П			
Григорій, пом. після 1591 р.	П			
Миколай, пом. 1621 р.	П	1591	Література	Rulikowski E., цит. праця, с. 155
– //– // –	Є	1621	Література	Цит. праця
Криштоф Миколайович, пом. 1641 р.	Є	1641	Література	Цит. праця
Олександр Миколайович, пом. 1613 р.	Є	1613	Література	Цит. праця
Андрій Миколайович, пом. 1618 р.	Є	1618	Література	Цит. праця
Юрій Миколайович, пом. 1632 р.	Є	до 1620	Література	Цит. праця
– //– // –	К	1620, 1632	Література	Цит. праця
Киселі				
Адам від 1628 р.	П		Література	Sycин F., *Between..*, цит. праця, с. 69
Кміти-Чорнобильські				
Філон, пом. 1585 р.	П	1585	Література	PSB, t. 13, s. 88–89
Лазар Філонович, пом. 1595	П	1595	Література	Цит. праця

Продовження табл. 2

Кордиші				
Михайло до 1588 р.	П		Документ	Archiwum Państwowe w Krakowie (далі – APK), Archiwum Sanguszków, Teki Rzymskie, nr XVII a, b. p.
Коташевичі				
Василь до 1595 р.	?			
Ласки				
Іван Олехнович, пом. 1581 р.	П			
Михайло Олехнович, пом. після 1607 р.	П			
Федір Олехнович, пом. 1592 р.	П			
Кузьма Іванович, пом. після 1618 р.	?			
Василь Федорович пом. після 1615 р.	?			
Андрій Федорович пом. після 1629 р.	?			

Продовження табл. 2

Михайло Михайлович, пом. 1633 р.	П	1632	Документ, повідомлення	Виб. 1632; *Древний помянник..*, цит. праця, с. 55
Іван Андрійович	?			
Федір Михайлович	П		Повідомлення	Цит. праця, с. 55
Лодяти				
Стефан 1610–1629	?			
Лозки				
Філон Якович, пом. до 1578	П			
Василь Якович, пом. до 1581 р.	П			
Стефан Васильович, пом. 1618 р.	П	1599, 1615	Документ	*Документы, объясняющие..*, с. 206; ИКДА, с. 9
Іван Васильович, пом. 1608 р.	П			
Лаврин Васильович, пом. 1618 р.	П	1618	Документ	АЮЗР 1–6, с. 678
Йосип Стефанович, пом. 1631 р.	П	1624	Документ	Виб. 1624
Михайло Стефанович, пом. 1648 р.	П			

Продовження табл. 2

– //– // –	К	1648	Документ	Голубев С. Т., *К биографии..*, цит. праця, с. 39
Немиричі				
Єсиф, пом. 1598 р.	П	1598	Повідомлення	*Ukraina..*, цит. праця, розд. 2, с. 373
Семен Єсифович, пом. 1605 р.	П			
Матвій Єсифович, пом. 1613 р.	П	1601	Документ	Ман. 1601
Іван Єсифович, пом. після 1618 р.	П			
Андрій Єсифович, пом. 1607 р.	П	1607	Література	PSB, t. 22, s. 819
Іван Іванович	П		Література	Rolle A. J., *Niemierycze..*, цит. праця, с. 22
Михайло Іванович, пом. після 1628 р.	П		Література	Цит. праця, с. 22
Криштоф Матвійович, пом. 1618 р.	П		Література	Цит. праця
Миколай Матвійович, пом. після 1620 р.	П		Література	Цит. праця
Семен Матвійович, пом. після 1620 р.	П		Література	Цит. праця

Продовження табл. 2

Олександр Матвійович, пом. 1648 р.	П	1619, 1624, 1629, 1648	Документ	Лист 1619; Виб. 1624; Прот. 1629; Rolle A. J., *Niemierycze..*, цит. праця, с. 22
Стефан Андрійович, пом. 1630 р.	П		Література	PSB, t. 22, s. 819
– //– // –	А	1630	Література	PSB, t. 22, s. 819
Юрій Стефанович	А	1648	Література	PSB, t. 22, s. 811–813
Владислав Стефанович	А	1648	Література	PSB, t. 22, s. 824
Олізари-Волчковичі				
Іван пом. 1577 р.	П			
Адам Іванович, пом. 1625 р.	П	до 1602	Література	SGKP «Korosteszów»
– //– // –	К	1602	Література	SGKP «Korosteszów»
Войцех Іванович, пом. 1628 р.	К			
Людвик Адамович, пом. 1645 р.	К	1645	Література	SGKP «Korosteszów»
Михайло	К			
Ян	К			
Станіслав	К			

Продовження табл. 2

Павші				
Богуфал, пом. 1598 р.	П	1569, 1595	Документ, повідомлення	Biblioteka PAN w Krakowie (далі – BPANK), rkps 2983, k. 4, Biblioteka Jagiellońska (далі – BJ), rkps 6049, s. 73
Яків Богуфалович, пом. до 1613 р.	П			
Федір Богуфалович, пом. 1624 р.	П			
Іван Якович, пом. бл. 1641 р.	?			
Василь Якович, пом. бл. 1641 р.	?			
Олександр Якович	?			
Шимон Федорович	П	1631, 1647	Документ	Ман. 1631; Виб. 1647 Тризна
Прежовські				
Семен, пом. бл. 1587 р.	?			
Іван Семенович, пом. 1606 р.	?			
Іван Іванович, пом. 1643 р.	?			

Продовження табл. 2

Семен Іванович, пом. бл. 1643 р.	?			
Миколай Іванович	?			
Проскури-Сушанські				
Іван Тимофійович, пом. 1599 р.	П			
Богдан Тимофійович, пом. до 1581 р.	П			
Григорій Богданович, пом. 1608 р.	П	1608	Документ	БУАН, rkps 23371
Михайло Богданович, пом. після 1602 р.	?			
Юрій Михайлович, пом. після 1611 р.	?			
Михайло Михайлович, пом. після 1646 р.	?			
Федір Григорович, пом. 1647 р.	П	1624, 1631, 1647	Документ	Виб. 1624; Ман. 1631; Виб. 1647 Косів
Миколай Григорович, пом. 1616 р.	П			
Юрій Григорович	П			

Продовження табл. 2

Петро Федорович	П	1632		
Ян Федорович	П	1648	Документ	АЮЗР 2–2, с. 387
Семашки				
Олександр, пом. 1587 р.	П		Література	Kamieński A., *Kariera rodu Siemaszków..*, цит. праця, с. 194
– //– // –	К	1586	Література	Цит. праця
Миколай Олександрович, пом. 1617 р.	К	1586	Література	Цит. праця, с. 200
Служки				
Миколай, пом. 1598/1602 р.	Є			
Криштоф Миколайович, пом.1620 р.	?			
Олександр Миколайович, пом. до 1640 р.	Є		Література	(Giżycki J. M.) *Wykaz klasztorów..*, цит. праця, с. 213; Lulewicz H., *Skład..*, цит. праця, с. 435
– //– // –	К	1620, 1634	Література	Giżycki J. M., цит. праця.
Ремігіан Криштофович, пом. до 1640 р.	?			

Продовження табл. 2

Солтани				
Федір, пом. 1576 р.	П			
Петро Федорович, пом. 1598 р.	П			
Іван Федорович, пом. 1613 р.	П			
Павло Федорович, пом. після 1602 р.	П			
Юрій Петрович, пом. до 1602 р.	?			
Богдан Павлович, пом. до 1634 р.	П	1631	Документ	Ман. 1631
Стефан Павлович, пом. після 1628 р.	?			
Миколай Богданович	П	1633	Література	Dzięgielewski J. *O tolerancję dla zdominowanych. Polityka wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysławów*, Warszawa, 1986, s. 64
Самійло Богданович	?			

Продовження табл. 2

Кирик Іванович, пом. бл. 1624 р.	П			
Іван Кирикович	?			
Федір Кирикович	П	1647	Документ	Виб. 1647 Косів
Олександр				
Стецькі				
Стефан Олехнович, пом. 1593 р.	П	1593	Література	Stecki T. J., цит. праця, с. 3
Миколай Стефанович, пом. 1627 р.	П	1615	Документ	ИКДА, с. 9
Криштоф Стефанович, пом. 1626 р.	П	1626	Література	Stecki T. J., цит. праця, с. 3
Павло Стефанович, пом. до 1641 р.	?			
Федір Стефанович, пом. до 1629 р.	П	1629	Документ	Прот. 1629
Олександр Миколайович	П	1648	Повідомлення	Сводная, с. 440
Ян Миколайович	?			
Самійло Миколайович	?			

Продовження табл. 2

Стрибилі				
Богдан Іванович, пом. 1605 р.	П			
Філон Богданович, пом. 1634 р.	П	1624, 1631	Документ	Виб. 1624; Ман. 1631
Федір Богданович, пом. 1609 р.	П			
Данило Богданович, пом. після 1630 р.	П	1615, 1624, 1631	Документ	ИКДА 4, Виб. 1624, Ман. 1631
Петро Богданович, пом. 1636/8 р.	П	1620	Пом'яник	*Древний помянник..*, цит. праця, с. 65
Остафій Богданович, пом. 1624/8 р.	П	1620, 1624	Пом'яник, документ	Цит. праця, с. 65; Виб. 1624
Павло Богданович, пом. після 1618 р.	?			
Богдан Богданович, пом. після 1609 р.	?			
Іван Федорович, пом. 1640 р.	П	1634	Документ	АЮЗР 8–3, с. 530
Абрам Остафійович	П		Повідомлення	Jerlicz J., цит. праця, т. 1, с. 150
Михайло Остафійович	П	1642	Повідомлення	Jerlicz J., цит. праця, т. 1, с. 46

Продовження табл. 2

Стефан Данилович	П	1632	Література	Максимович М. А., цит. праця, т. 1, с. 302
Миколай Данилович, пом. 1640 р.	?			
Стефан Павлович	?			
Стрижовські				
Гнівош до 1602 р.	?			
Сурини				
Андрій Немирович, пом. після 1581 р.	?			
Гордій Немирович, пом. до 1598 р.	?			
Гарасим Station Station				

Продовження табл. 2

Петро Іванович	П	1619	Документ	Лист 1619
Адам Васильович	П	1647	Документ	Виб. 1647 Косів
Олександр Андрійович	П	1647	Документ	Виб. 1647 Косів
Миколай Андрійович	?			
Рафаїл Андрійович	П	до 1630		
– //– // –	К	1630	Повідомлення, документ	Оп., т. 14, с. 58
Ян Андрійович	П	1647		Виб. 1647 Тризна
Тиші-Биковські				
Федір, пом. 1572 р.	П			
Олександр Федорович, пом. 1613 р.	П			
Василь Федорович, пом. 1624 р.	?			
Адам Олександрович, пом. 1636 р.	П	1636	Повідомлення	Jerlicz J., цит. праця, т. 1, с. 43
Ярема Олександрович, пом. 1647 р.	П	1647	Повідомлення	Цит. праця, т. 1, с. 60
Федір Васильович, пом. 1644 р.	К	1644	Повідомлення	Цит. праця, т. 1, с. 47

Продовження табл. 2

Василь Васильович, пом. 1634 р.	?			
Гаврило Адамович	?			
Павло Адамович	?			
Ян Адамович	П	1632	Література	Максимович М. А., т. 2, с. 203
Адам Єремійович	П	1632	Література	Цит. праця
Ян Федорович, пом. 1646 р.	К			
Михайло Федорович	К			
Габріель Федорович	К			
Тишкевичі-Логойські				
Юрій, пом. 1576 р.	П	1576	Література	Викторовский, 1911, № 2; H. Lulewicz, *Skład..*, цит. праця, с. 428
Федір (Фридрих, Фридерик) Юрійович, пом. 1621 р.	П	1601	Документ	Ман. 1601
– //– // –	У	1603	Документ	Сводная, с. 16; Викторовский, 1911, № 2

Продовження табл. 2

Остафій (Ян Євстафій) Юрійович, пом. 1631	П		Література	Цит. праця
– //– // –	К	1622	Документ	ARSI Pol.77, k. 69–70
Мартин Юрійович, пом. 1595 р.	П	1595	Література	Викторовский, 1911, № 2
Януш Фридрихович	К	1628, 1630	Література, повідомлення	*Klasztory Bernardyńskie..*, цит. праця, с. 215; Оп., т. 14, с. 61
Юзеф Мартинович	П		Література	Викторовский, 1911, № 2
Станіслав Єсифович пом. 1643 р.	П		Література	Цит. праця
– //– // –	К	1643	Література, повідомлення	Оп., т. 16, с. 7
Антоній Ян Остафійович	К		Література	Lulewicz, *Skład..*, цит. праця, s. 437; Викторовский, 1911, № 2
Криштоф Остафійович	К		Література	Цит. праця; (Giżycki J. M.) *Zniesione kościoły..*, цит. праця, с. 168
Феліціян Остафійович	К		Література	Викторовский, 1911, № 2

Продовження табл. 2

Тишкевичі-Скумини				
Дмитро, до 1576 р.	П	1576	Література	Tyszkiewicz E., *Groby..*, цит. праця, с. 12
Федір (Теодор), пом. 1618 р.	П	1586, 1596	Література	Lulewicz, *Skład..*, цит. праця, с. 430, 432
– //– // –	У	1603	Документ	Сводная, с. 16
Януш бл. 1628 р.	У	1603, 1621	Література, повідомлення	Цит. праця, с. 16, 436
Трипольські				
Федір Васильович, пом. після 1609 р.	П			
Гапон Васильович, пом. після 1613 р.	П			
Ждан Васильович, пом. після 1609 р.	?			
Федір (молодший) Васильович, пом. після 1618 р.	П			
Андрій Федорович, пом. 1618/24 р.				
Матвій Федорович, пом. 1634/40 р.	П			
Герман Федорович, пом. 1634/40 р.	П	1624		Виб. 1624

Продовження табл. 2

Максим Федорович, пом. 1634/40 р.	П	1615, 1624		ИКДА 9; Виб. 1624
Марко Федорович, пом. 1649 р.	П	1624, 1631		Виб. 1624; Ман. 1631
Парфен Гапонович, пом. після 1647 р.	П	1631, 1647		Ман. 1631; Виб. 1647 Тризна
Федір Гапонович, пом. після 1640 р.	П	1624, 1631		Виб. 1624; Ман. 1631
Никифор Гапонович, пом. після 1629 р.	П			
Іван (Ян) Федорович, пом. до 1640 р.	П	1624, 1629		Виб. 1624; Прот. 1629
Федір Федорович	П	1647		Виб. 1647 Косів
Остафій Федорович				
Ілля Андрійович				
Василь Матвійович	П	1629		Прот. 1629
Іван Матвійович				
Григорій Матвійович	П	1632		Максимович М. А., т. 2, с. 202
Матвій Германович	?			

Продовження табл. 2

Петро Германович	?			
Олександр Германович	П	1647		Виб. 1647 Тризна
Вацлав Федорович				
Іван (Ян) Федорович	П	1647		Виб. 1647 Тризна
Костюк Федорович				
Олександр Парфенович	?			
Єсиф (Юзеф) Парфенович	?			
Гапон Никифорович	П	1647		БУАН, рукопис 23368
Стефан Никифорович	П	1647		Виб. 1647
Фурси				
Іван, пом. до 1581 р.	П		Документ	Ар. Сб. 6, с. 324
Халецькі				
Василь Гарасимович, до 1575 р.	?			
Богдан Гарасимович, до 1575 р.	?			
Андрій Єсифович, пом. 1595 р.	?			

Продовження табл. 2

Ян Єсифович, пом. 1610 р.	?			
Василь Єсифович, пом. бл. 1588 р.	?			
Юзефіан Андрійович, до 1625 р.	?			
Хребтовичі-Богуринські				
Костянтин, 1618, пом. після 1645 р.	А	1645	Документ	Прот. 1645
Владислав Костянтинович	А	1645	Документ	Прот. 1645
Чапличі-Шпановські				
Іван, 1585, пом. 1607 р.	Є	1607	Література	PSB, t. 4, s. 170
Юрій, 1639 р.	А	1648	Література	PSB, t. 4, s. 170
Шашковичі				
Василь, пом. 1594 р.	П			
Миколай Васильович, до 1622 р.	П	1622	Документ	*Сборник материалов..*, с. 43
Федір Васильович, пом. до 1618 р.	П	1618	Повідомлення	Jerlicz J., цит. праця, т. 1, с. 86
Шишки-Ставецькі				
Іван, пом. 1585 р.	П			

Продовження табл. 2

Семен, пом. до 1583 р.	?			
Роман Семенович, пом. 1585 р.	?			
Семен Іванович, пом. 1595 р.	?			
Михайло Іванович, пом. 1592 р.	П			
Федір Іванович, пом. 1629 р.	П			
Григорій Романович, пом. 1617 р.	?			
Григорій Семенович	К	1649	Повідомлення	АРК, Archiwum Dóbr Pomorzany, nr 89, k. 25
Павло Михайлович, пом. після 1633 р.	П	1633	Повідомлення	Голубев–*Могила*, т. 1, с. 528; БУАН, рукопис 21979
Іван Михайлович, пом. 1610 р.	П			
Семен Федорович	П	1615, 1647	Документ	ИКДА, 9; Виб. 1647 Тризна
Григорій Федорович	П	1632	Література	Kaczorowski W., *Sejmy konwokacyjny i elekcyjny w okresie bezkrólewia 1632 r.*, Opole, 1986, s. 176

Продовження табл. 2

Павло Федорович	?			

Представлена вибірка охоплює 260 осіб. Однак у ній 277 позицій, бо конвертити зазначені стільки разів, скільки конфесій вони змінили. Вдалося відшукати дані про віровизнання 186 осіб (72% спільноти), які зафіксовані у 203 записах. За весь період 1569–1648 рр. знаходимо загалом 149 представників панської верстви православного вівровизнання, 24 протестантів (серед них 11 аріан) і 30 католиків (серед них 4 уніатів). Це, відповідно, 73,4%, 11,8%, 14,8% загальної кількості. Проте на зібраному матеріалі слід проаналізувати й динаміку процесів, що можна здійснити у кілька способів.

Розгляньмо спочатку дані, використовуючи кілька хронологічних підходів. Таблиця 3 містить інформацію про віровизнання дорослих представників панських родів Київщини, які жили у 1569, 1596, 1620 і 1648 рр.[20]

Таблиця 3.

Віровизнання представників панських родів Київщини, активних у 1569, 1596, 1620 і 1648 рр.

	1569	1569 [%]	1595	1595 [%]	1620	1620 [%]	1648	1648 [%]
Православні	36	97,3	54	93,1	59	78,7	38	63,3
Протестанти	1	2,7	3	5,2	10	13,3	7	11,7
Католики	0	0	1	1,7	6	8	15	25
Разом	37	100	58	100	75	100	60	100

У таблиці 4 дані подано в інший спосіб. Вона містить інформацію про віровизнання «панів» із Київщини упродовж трьох окреслених періодів[21].

Таблиця 4.
Віровизнання представників панських родів Київщини, активних у періоди
1569–1595, 1596–1620 і 1620–1648 рр.

	1569–1595	%	1596–1620	%	1621–1648	%
Православні	66	91,6	83	75,45	72	64,9
Протестанти	4	5,6	17	15,45	14	12,6
Католики	2	2,8	10	9,1	25	22,5
Разом	72	100	110	100	111	100

Порівняльні таблиці демонструють, що перед Берестейською унією католики серед представників панських родів були на Київщині винятками. Єдині знані приклади – це Олександр і Миколай Семашки. Вони володіли маєтками у Київському воєводстві, але насправді були тісно пов'язані з Волинню. Так само й протестанти, які фіксуються серед київських «панів», свої «домівки» мали у Литві, як Гаврило та Ярофій Горностаї, а також Миколай Служка, або на Волині, як Іван Чаплич-Шпановський. Натомість роди, тісно пов'язані з Київським воєводством, у 1569–1595 рр. представлені лише православними.

Конфесійний конфлікт між Унією та тими, хто до неї не приєднався, розворушив ситуацію. У період 1596–1620 рр. бачимо більшу кількість католиків і протестантів, але все одно переважають і далі прибічники «грецької віри». Цілком покатоличуються у цей час Олізари та Тишкевичі (і Скумини, і Логойські). Зустрічаємо й поодинокі приклади переходу в католицтво серед Служків, Тишів-Биковських та Івашенцевичів-Макаревичів. У таборі Реформації залишилися Горностаї та частково Служки, Чапличі, Івашенцевичі. Починає поширюватися аріанство, в яке переходять Бабинські, а також деякі представники Гостських, Немиричів і Хребтовичів. Проте більшість панських родів у період 1596–1620 рр. лише підтверджує свою вірність православ'ю. Це стосується Аксаків, Бутовичів, Вороничів, Єльців, Ласків, Лозків, Павш, Проскур, Солтанів,

Стецьких, Стрибилів, Суринів, Трипольських, Шашковичів, Шишок. Не покидають віри батьків численні представники Тишів і Немиричів. Тож київське середовище «панів» залишається величезною мірою православним.

В останньому з досліджуваних часових відтинків поширення католицизму в панському середовищі набирає певних обертів, але прибічники «римської віри» залишаються у помітній меншості. Окрім ще раніше покатоличених Олізарів і Тишкевичів-Логойських, жоден з-поміж родів не переходить у повному складі до табору «папістів», хоча вже близькі до цього Аксаки та Єльці. Натомість із політичної арени воєводства зникають Служки, Скумини-Тишкевичі (вони позбулися тутешніх маєтностей), Семашки, Івашенцевичі (вимерли). Розростається католицька гілка Тишів-Биковських. З'являються поодинокі «римські відгалуження» у родових деревах Лозків (які, проте, невдовзі вимерли), Суринів, Шишок.

У першій половині цього часового відтинка не послаблюється вплив Реформації. Однак у 40-х рр. XVII ст. важко замінити вимерлих Гостських (1635 р.) і Горностаїв (1637 р.). Позиції аріанства за тих часів підтримують Бабинські, Чапличі, Немиричі та Хребтовичі.

Проте більшість у цьому середовищі аж до 1648 р. складають православні. Вірними предківській вірі й надалі залишаються Бутовичі, Ласки, Павші, Проскури, Солтани, Стецькі, Стрибилі, Трипольські, Вороничі, частина Немиричів, Суринів, Шишок і Тишів, а також залишки Єльців і Аксаків.

Спираючись на зібрані дані по окремих родах, можна з великою мірою вірогідності визначити конфесійну приналежність тих їхніх представників, щодо яких ми не маємо безпосередніх свідчень. Приймемо як гіпотезу, що рідні брати мають бути вірними однієї конфесії (тобто робимо висновок щодо всіх братів на підставі даних про одного з них). Відповідно, доповнимо таблицю 2 гіпотетичними даними, що у підсумку дає таку порівняльну таблицю.

Таблиця 5.

Віровизнання представників панських родів Київщини, активних у 1569, 1596, 1620 і 1648 рр.
(із залученням гіпотетичних даних)

	1569	1569 [%]	1595	1595 [%]	1620	1620 [%]	1648	1648 [%]
Православні	45	95,7	64	88,9	72	78,3	66	73,3
Протестанти	2	4,3	5	6,9	11	11,9	7	7,8
Католики	0	0	3	4,2	9	9,8	17	18,9
Разом	47	100	72	100	92	100	90	100

Таблиця 6.

Віровизнання представників панських родів Київщини, активних у періоди 1569–1595, 1596–1620 і 1620–1648 рр.
(із залученням гіпотетичних даних)

	1569–1595	%	1596–1620	%	1621–1648	%
Православні	82	88,2	104	76,5	110	71,9
Протестанти	7	7,5	19	13,9	14	9,2
Католики	4	4,3	13	9,6	29	18,9
Разом	93	100	136	100	153	100

Порівняльні таблиці підтверджують запропоновані раніше висновки. Трохи виразніше видно переважання православ’я в останньому з досліджуваних хронологічних зрізів.

Віровизнання заможних прийшлих родів

Дані стосовно руських панських родів варто доповнити інформацією щодо прийшлих польських родин, які мали сімейні зв’язки із заможною київською шляхтою, набували маєтності в Україні й починали відігравати суттєву роль на місцевій політичній сцені.

Таблиця 7.

Віровизнання представників заможної прийшлої шляхти. Київщина, 1569–1648 рр.[22]

1	2	3	4	5
Харленські, київська лінія, до 1569 р.				
Щенсний, пом. 1601 р.	?			
Станіслав, син Щенсного, пом. 1628 р.	?			
Миколай, син Щенсного, пом. 1623 р.	К	1622, 1623	Документ, Література	AGAD, Dokumenty Pergaminowe 6116; SGKP «Byszów»
Єжи, син Щенсного, пом. 1617 р.	К	1600	Література	Giżycki J. M., *Wykaz klasztorów..*,s. 21
Щенсний, син Станіслава, пом. 1648 р.	?			
Самуель, син Єжи, пом. 1644 р.	К	1644	Література	SGKP «Byszów»
Вітовські герба Ястжембець, 1578 р.				
Рафал, пом. 1622/3 р.	?			
Лукаш, пом. 1647 р.	К	1628	Література	Giżycki J. M., *Wykaz klasztorów..*, s. 21
Фронцкевичі-Радзимінські, 1581 р.				
Михайло, пом. після 1607 р.	?			
Миколай, пом. 1630 р.	Є	1621	Література	Wisner H., *Rzeczpospolita Wazów. Czasy Zygmunta III i Władysława IV*, Warszawa, 2002, s. 84

Продовження табл. 7

Ян, пом. 1631 р.	?			
Стужинські, 1581				
Каспер, пом. після 1592 р.	К	1570	Документ	БУАН, рукопис 23283, арк. 3
Мервинські (Мєжвінські), 1583 р.				
Прокіп, пом. після 1605 р.	?			
Андрій, син Прокопа, пом. 1624/8 р.	?			
Андрій, син Андрія, пом. після 1648 р.	?			
Огоновські, 1592 р.				
Ян, пом. після 1607 р.	?			
Лещинські, 1600 р.				
Анджей, пом. 1606 р.	Є		Література	PSB, t. 17, s. 101–103
Рафал, пом. 1644 р.	Є		Література	PSB, t. 17, s. 135–136
Злотопольські, 1602 р.				
Петро, пом. 1629 р.	?			
Блендовські, 1606 р.				
Ян, пом. 1621/5 р.		1613	Література	Byliński J., *Dwa sejmy z roku 1613*, Wrocław, 1984, s. 250
Древецькі (Джевецькі), 1612 р.				
Ян, пом. 1639/40 р.		1624	Документ	Виб. 1624; АЮЗР, 1/7, с. 88
Абрамовичі, 1624 р.				
Миколай, пом. 1651 р.	Є	1651	Література	PSB, t. 1, s. 14–15

Продовження табл. 7

Велями, 1624 р.				
Станіслав, пом. 1638 р.	Є	1625, 1631, 1635	Документ	*Akta synodów..*, цит. праця, с. 471, 557, Drohojowski J. H., цит. праця, с. 112
Фірлеї, 1628 р.				
Анджей, пом. 1649 р.	Є	1649	Література	PSB, t. 6, s. 476
Лашези-Тучапські, 1628 р.				
Самуель	К	1628	Література	Giżycki J. M., *Wykaz klasztorów..*, s. 203
Зборовські, 1628 р.				
Анджей, пом. 1630 р.	К		Література	Sokołowski W., *Politycy schyłku Złotego Wieku. Małopolscy przywódcy szlachty i parlamentarzyści w latach 1574–1605*, Warszawa, 1997, s. 102
Марціян, син Анджея пом. 1639	К			
Гієронім, син Петра, пом. після 1649 р.	?			
Войнаровські, 1630 р.				
Стефан, пом. 1646/7 р.	А	1645	Документ	АЮЗР2/1, с. 281
Потоцькі гербу Любич, 1636 р.				
Флоріан, пом. 1641/2 р.	К		Література	Wanat B. J., *Zakon Karmelitów*, цит. праця, с. 379

Продовження табл. 7

Пингойовські, 1636 р.				
Анджей, пом. 1642 р.	Є	1632, 1635	Повідомлення	*Akta synodów..*, цит. праця, с. 580, Drohojowski J. H., цит. праця, с. 112
Харленські (Харлінські), волинська лінія, 1638 р.				
Гієронім, пом. 1641 р.	К	1632	Документ	*Volumina Legwn*, т. 3, с. 366
Криштоф, після 1648 р.	?		Повідомлення	Radziwiłł A. S., *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, т. 1–3, Warszawa, 1980, t. 1, s. 201, 210
Казимирські з Біберштайну, 1640 р.				
Томаш, пом. 1667 р.	А	1667	Література	PSB, t. 12, s. 295
Дзіки, 1643 р.				
Ян, пом. 1651 р.	П		Література	*Ukraina..*, цит. праця, Dz. III, с. 546
Погорські, 1644 р.				
Ян, пом. після 1648	?			
Крентовські (Кшентовські), 1648 р.				
Ян, пом. 1653/5 р.	К			
Замойські (молодша гілка), 1639 р.				
Олександр, пом. 1655 р.	?			

Серед 38 згаданих осіб присутні 23, конфесійну належність яких ми можемо ідентифікувати. Знаходимо тут 11 католиків, 8 кальвіністів, 2 аріан і 2 православних. Проте для 15 осіб нам не вдалося знайти даних, що указували б на їхнє віровизнання. Більшість з-поміж них, мабуть, є католиками (найімовірніше Олександр Замойський, Криштоф Харленський, Рафал Вітовський). Однак численна присутність прийшлої іновірної шляхти (до встановлених осіб, напевно, слід долучити Михайла та Яна Фронцкевичів-Радзимінських) не дає нам змоги поквапно трактувати всіх прийшлих як імовірних католиків[23]. Тож, як бачимо, приплив на Київщину заможної польської шляхти зовсім не обов'язково підсилював католицьку стихію.

Віровизнання представників київських зем'янських родів

Для того, аби отримати повнішу картину конфесійної структури київської шляхти, варто спробувати встановити хоча би приблизно віровизнання руських зем'янських родів, які, зрештою, складали більшість місцевого гербового товариства. Тут складно провести такий же детальний аналіз, як щодо панських родів.

Київські зем'яни складали значно більшу групу, а історія окремих родин вивчена недосконало. Щоб дати начерк конфесійної структури цієї верстви, подаю списки, де вказую віровизнання представників зем'янських родів руського походження, які мали маєтки на Київщині у 1569–1648 рр. До списків потрапили і місцеві родини (що мешкали тут до 1569 р.), і прийшлі (що з'явилися після 1569 р.), всього 179 осіб[24]. Однак щодо 62 родів не вдалося знайти жодної інформації, яка б стосувалася конфесійної належності[25]. Проте маємо свідчення, що представники 111 родин залишалися у досліджуваний період вірними православ'ю. Популярність протестантських віровизнань серед руських зем'ян була нижчою, ніж у колі панів. Лише у двох родах були кальвіністи, а ще в чотирьох – аріани. Католицтво також у досліджуваний період не досягнуло помітних успіхів серед цієї верстви. Тільки в сімох родинах натрапляємо на римо-католиків і у чотирьох – на уніатів.

Список 1. Православні – представники руських зем'янських родів на Київщині у 1569–1648 рр.[26]

Андрузький Зосима, чернець, 1674, **Байбузи** Григорій 1617, Федір 1624, Симеон 1630, **Баранович** (Барановський) (б/д), Стефан 1699, **Бережецькі** Феодосій, чернець, 1612, Василь 1632, Захарій 1632, Федір, духовна особа, 1631, 1648, **Белкевич (Беликевич)** Іван 1614, **Білошицькі**, Дмитро 1682, Марина 1680, **Бобицький** Ян 1646, **Бжозовські** Іван 1618, Максиміліан 1632, 1647, **Булгак (Булгаковський)** Комон 1694, **Биковські** Миколай 1632, Януш 1632, **Васьковські** Стефан, Євтих 1682, **Верещака** Федір 1624, Прокіп 1647, **Вигури** Станіслав 1624, Семен 1647, 1649, **Волковичі (Волковські)** Андрій 1647, Павло, Антон, Ян 1684, **Виговські** Іван 1619, Богдан 1629, Остафій, Федір 1631, Іван 1638, Петро 1647, Яків, Лукаш, Федір 1679, Василій, Самійло 1698, **Вишпольські** Венедикт, Миколай, Стефан 1699, **Гаєвські-Ловдиковські** Федір 1680, Максиміліан, пом. 1710, **Ганський** Олександр 1633, **Головинські** Тимофій 1634, Ганна, **Голуби** Юрій 1631, Данило 1647, **Горайн** Ян 1612, пом. 1624, **Грязний** Борис 1647, **Гричина** Ян 1642, **Гулковичі-Глібовські** Філон 1625, Іван 1632, **Гуменицькі** Юрій 1624, Агаф'я 1632, 1636, **Дахновичі** Миколай 1624, Ярош 1624, **Домбровські (Дембровські)** Василь 1631, Петро 1641, **Дівочка** Онисифор, духовна особа, пом. 1588, **Долматович-Ісайковський** Іван 1619, **Дубицькі (Дубницькі)** Рафал 1624, Миколай 1629, Ян 1647, **Дублянські** Самійло 1647, Мар'яна 1681, **Думинські** Данило 1633, 1640, 1647, Миколай, пом. 1689, **Дідковські** Варлаам, духовна особа, 1640, 1647, багато 1682, 1688, 1689, Голімунт, Макарій, духовна особа, 1617, **Єничі-Корницькі** Трохим 1648, Ян 1649, **Єрличі** Матей, Йоахим 1647, Ян, Ярош 1679, **Жашковський** нар. 1649, **Здитовецький** Ян 1618, **Золотолинський** Ілля 1647, **Зуб** Василь 1664, **Зміївські** Ян 1596, Вацлав 1624, **Іллінські** Філіп 1584, Федір пом. 1691, **Каленські** Михайло 1685, Ян 1699, **Карвовський** Олександр 1667, 1671, **Кирдановські** Федір 1629, Петро 1679, **Кевличі** Криштоф 1596, Григорій 1624, Криштоф 1653, **Княгининські** Тимофій 1632, Микола 1679, **Копець (Коптевич)**

нар. 1645, Овдотія, у першому шлюбі **Кропивницька**, у другому – **Кендзерська**, **Корчовський** Іван 1598, **Костюшковські** Ілля, Ян 1699, **Котлубай-Ілляшівські** Василь, Федір 1585, **Козаревський** Стефан до 1700, **Кулибінський** Ілля 1682, **Лясоти** Михайло 1624, Юрій 1629, Остафій 1631, **Лемеші** Бенедикт 1647, Лев, Стефан 1647, **Левковські** Супрун 1631, Михайло 1630, багато 1688, 1699, 1715, **Липленські** Данило 1612, Григорій 1647, **Махаринська** Олена, у шлюбі **Казновська**, **Малюшицький** Андрій 1624, **Меленевські** багато 1682, 1688, 1699, **Мировицький** нар. 1636, **Мощеницький** Юрій 1631, **Мошковські** Тишко 1660, Матей 1688, **Мишки-Холоневські** Михайло 1619, Семен 1637, **Нечай-Грузевич** Іван 1624, **Несторицький** Іван 1631, **Некрашевич** Самійло 1631, **Немировичі-Скаржевські** Федір 1622, Миколай 1625, **Непитущі** Роман 1577, Рафал, духовна особа, 1613, 1618, **Невмирицькі** Федір, Іван 1629, Роман 1647, Пелагія 1647, Стефан 1680, Олександр, Ян 1699, **Огії-Тишкевичі** Ян 1617, Олександр 1632, **Олекшичі-Гератовські** Олександр 1631, 1632, 1647, Богуфал 1647, **Пашинські** Терех 1629, Данило 1631, **Павловичі** Дем'ян, Прокоп, Симон 1601, Костянтин, Михайло 1624, Яків 1666, **Пересецький** Мартин, духовна особа, 1646, 1647, **Пилиповський (Пилипович)** Павло 1647, **Позняк** Ганна, у шлюбі **Арцишевська** 1640, **Рапштинський** Олександр 1645, **Рай** Філон 1572, **Редчич** Томаш 1719, **Родкевич** Іполит 1624, **Серговецький** Ян 1624, **Силичі** Миколай 1628, Никодим, духовна особа, 1636, 1640, Криштоф 1654, **Сила-Новицький** Федір 1655, **Скіпор** Адам 1647, **Скурати** Марко 1681, Стефан 1687, Петро 1691, Матей 1699, **Соколовські** Іван 1629, Олександр 1647, 1649, **Сокори** Євстахій 1624, Роман 1624, Самійло 1631, Григорій 1645, **Солома** Ян 1612, **Сташкевич** Ян 1631, **Стрельницькі** Гнат 1647, Ян 1679, **Сусли (Сусли-Жербілли)** Миколай 1631, Федір 1632, 1637, Ян 1667, Яків, Андрій 1679, **Сингаївські** Самійло, Павло 1699, Михайло 1720, **Святський** Семен 1614, **Третяки** Станіслав 1624, 1631, 1640, 1647, Олександр 1698, **Ущапи (Ущаповські)** Михайло, Григорій, Артем, Єфим 1690, **Федоровичі** Пилип 1624, Лукаш 1629, **Халепські** Костянтин 1699, Абрам 1699, **Халаїми**, багато 1624, Андрій 1640, **Хлусович**

Роман 1624, **Ходаковські** Федір 1679, Михайло 1688, Григорій, 1688, Ян 1701, Іван, пом. 1688, **Ходика-Криницький** Федір 1615, **Черхавські** Григорій, духовна особа, пом. 1613, Ян 1631, Андрій 1632, **Черкас** Ян 1624, **Черник** Григорій 1619, 1632, **Чоповський** Самійло 1688, **Чудовський** Василь 1633, **Шостаковські**, багато 1686, **Щеніївські** Мартин 1624, Данило, Павло 1647, Криштоф 1679, **Ярмолинські** Миколай 1601, Ян 1625, 1637, 1646, Серафіна, черниця 1646.

Список 2. Протестанти – представники руських зем'янських родів на Київщині у 1569–1648 рр.

Кальвіністи: **Дахнович** Миколай 1642, **Мотовило-Беневич** Вацлав 1635.

Аріани: **Єничі-Бистрицькі** Іван, Ілля, Павло 1632–1648, **Пересецькі** Петро, Андрій, Ганна 1611, **Ростковський** Миколай, Стефан 1632, **Чудовські** багато до 1648.

Список 3. Католики – представники руських зем'янських родів на Київщині у 1569–1648 рр.

Римо-католики: **Вишпольські** Венедикт, Миколай 1645, **Ганський** Яків 1635, **Долматович-Ісайковський** Самуель 1658, **Корчовський** Адам 1641, 1644, **Ленкович-Іпогорський** Олександр 1644, **Ходика-Криницький** Федір 1640, **Чудовська** Ганна, одружена з Серебриском, його ім'я невідоме, 1640.

Греко-католики: **Горайни** Ян від 1634, Юрій 1656, **Дахнович** Андрій 1602, 1613, **Долматович-Ісайковський** Долма 1656, **Котлубаї-Ілляшівські** Михайло, пом. 1625, Сильвестр 1628, Артемій 1645, **Угриновський** Лазар 1646.

Щоб картина була повнішою, слід також додати, що серед польської прийшлої шляхти середнього та низького майнового рівня зустрічаються і католики, і протестанти. На жаль, у нас є лише фрагментарна інформація щодо конфесійної належності представників цієї групи. Проте можна звернути увагу на факт,

що на східні околиці прибували не лише католики, як Білецькі, Боляновські, Гжибовські, Канінські, Понтковські, Станішевські, Сулимовські, Унішовські, Вензловські, Вільги, Закревські, Земблінські, Зьолковські. З'являлися й аріани (Арцишевські, Беневські, Чеховські, Насиловські, Пшипковські, Совінські, Стани, Суходольські) та кальвіністи (Богуцькі, Гарниші, Коховські, Крупки-Пшеславські, Раї, Помсти).

Примітки

[1] Останнім часом це питання розглядала Н. Яковенко у праці *Релігійні конверсії: спроба погляду зсередини*, у: Яковенко Н. *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* – К., 2002.

[2] Ширші дослідження цього питання див.: Litwin H., *Fakcje magnackie na Kijowszczyźnie 1569–1648*, у: *Władza i prestiż: magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, Białystok, 2003.

[3] Jerlicz J., *Letopisiec albo kroniczka*, wyd. K. W. Wójcicki, t. 1–2, Warszawa, 1853.

[4] *Litterae Episcoporum historiam Ucrainae illustrantes (1600–1900)*, wyd. A. Welykyj, t. 1–2 (1600–1670), Romae, 1972–1973; *Litterae Nuntiorum Apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes (1550–1850)*, вид. А. Великий, tt. 1–6 (1550–1648), Romae 1959–1965; *Epistolae Metropolitarum*, wyd. A. Welykyj, t. 1–2 (1613–1674), Romae, 1956.

[5] Див.: Litwin H., *Fakcje...*

[6] *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов*, ч. 1–8, в 34 т. К., 1859–1914 (далі – АЮЗР № частини/№ тому); Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, тт. 1–7, Вильно, 1867–1870 (далі – Ар. Сб., № тому); *Документы, объясняющие историю Западно-Русского края и его отношения к России и к Польше*. Петербург, 1865; Голубев С. Т., *История Киевской духовной академии. Период до-Могилянский*. Приложения. К., 1880 (далі – ИКДА); його ж, *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники*, тт. 1–2, Приложения. К., 1883–1898 (далі – Голубев–*Могила*); *Памятники, издаваемые Комиссией для разбора древних актов*, тт. 1–4. К., 1846–1859 (далі – Памятники, № тому/№ частини); *Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей*, изд. В. Антонович. К., 1874; *Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год* (далі – Сводная), изд. А. С. Петрусевич.

Львов, 1874; *Дополнение до Сводной галицко-русской летописи с 1600 по 1700 год*, изд. А. С. Петрусевич. Львов, 1891; *Опись актовой книги Киевского центрального архива*, т. 1. с. 8–14, 16–18. К., 1869–1882 (далі – Опись); *Ukraina (Kijów-Bracław)*, Dz. I–III, wyd. A. Jabłonowski, w: *Źródła Dziejowe*, t. 20–22, Warszawa, 1894; Drohojowski J. H., *Kronika Drohojowskicru* t. 2. *Źródła*, Kraków, 1904.

[7] Джерела для окремих категорій, про які йдеться у статті, розпорошено по різних рукописних збірниках і численних виданнях документів. Посилання у табл. 2.

[8] *Akta synodów różnowierczych w Polsce*, t. 3: *Małopolska* 1571–1632, wyd. M. Sipayłło, Warszawa, 1983.

[9] Древний помянник Киево-Михайловского (Златоверхого) монастиря (XVI–XV1I w.), у: Чтения в историческом обществе Нестора Летописца, тт. 18–19, 1903, 1904.

[10] Roma, Archivum Romanum Societatis Iesu (далі ARSI), Polonia, nr 52, 66.

[11] Викторовский П. Т., *Западнорусские дворянские фамилии, отпавшие от православия в конце XVI и в XVII в.*, в: Труды Киевской духовной академии, 1908, № 9–12; 1909, № 6; 1910, № 3, 11; 1911, № 2, 6–8 (далі – Викторовский, рік/№). Ця праця стосується насамперед руських князівських родів. Серед родин, які нас цікавлять, Вікторовський опрацював історію Семашків (1911, № 7/8), Тишкевичів-Скуминів і Логойських (1911, № 2), а також Немиричів (1911, № 7/8).

[12] Kossowski A., *Zarys dziejów protestantyzmu na Wołyniu w XVI–XVII w.*, «Rocznik Wołyński», t. 3, 1934; Левицкий О., *Социанство в Польше и Юго-Западной Руси*. – «Киевская старина» Р. 1, № 4–6, 1882 (ця праця у скороченному вигляді була надрукована польською у: «Reformacja w Polsce», t. 2, 1922); Tazbir J., *Antytrynitaryzm na ziemiach ukraińskich w XVII w.*, у: *Z polskich studiów slawistycznych*, Ser. 4, Historia, nr 3, Warszawa, 1972; Id., *Kisielińsko-bereski zbór Braci Polskich*, «Przegląd Historyczny», t. 57, 1966; Merczyng H., *Zbory i senatorowie protestanccy w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa, 1905, s. 128; Lulewicz H., *Skład wyznaniowy senatorów świeckich Wielkiego Księstwa Litewskiego za panowania Wazów*, «Przegląd Historyczny», t. LXVIII, z. 3, 1977, s. 435.

[13] Wołyniak [Giżycki J. M.], *Wykaz klasztorów dominikańskich prowincji ruskiej*, Kraków, 1923, s. 213; Wołyniak [Giżycki J. M.], *Zniesione kościoły i klasztory katolickie przez rząd rosyjski w wieku XIX w diecezji łuckiej, żytomierskiej i kamienieckiej*, «Nova Polonia Sacra», t. 1, 1928; Голубев С. Т., *К биографии фундаторов Киево-Братского монастиря Елизаветы Ва-*

сильевны Гулевичовны и ея ближайщих родственников, в: Труды Киевской духовной академии, 1886; *Klasztory Bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, Kalwaria Zebrzydowska, 1985, s. 215; Litwin H., *Dobra ziemskie Cerkwi Prawosławnej i Kościoła Katolickiego obu obrządków na Kijowszczyźnie w świetle akt skarbowych i sądowych 1569–1648*, «Rocznik Teologiczny», t. 32, z. 2, 1990; Максимович М. А., *Собрание сочинений*, тт. 1–3, К., 1876–1900; Wanat B. J., *Zakon Karmelitów Bosych w Polsce. Klasztory karmelitów i karmelitanek bosych 1605–1977*, Kraków, 1979.

[14] Андрій Халецький, Іван і Юрій Чапличі-Шпановські, Гаврило і Роман Гостські (Гойські), Гаврило Горностай, Адам Кисіль, Філон Кміта-Чорнобильський, Стефан, Юрій і Владислав Немиричі, Микола й Олександр Семашки. Короткі біографії Халецького та Горностая не містять інформації про віровизнання.

[15] Sysyn F., *Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil 1600–1653*, Cambridge, 1985; Kot S., *Jerzy Niemirycz. W 300-lecie Ugody Hadziackiej*, Paryż, 1960; Брик М., *Юрій Немирич на тлі історії України*. – Лоссер, 1974.

[16] Є низка коротких монографічних досліджень окремих родів, див.: Halecki O., *Chaleccy na Ukrainie*, «Miesięcznik Heraldyczny», t. 3, 1910; Kamieński A., *Kariera rodu Siemaszków w XV–XVII wieku*, «Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica», t. 3, Poznań, 1989; Lasocki Z, *Sienkiewiczowskie «lwie pacholę» i ród jego*, «Miesięcznik Heraldyczny», 1936, t. 15 (про Аксаків); Rolle A. J., *Niemierycze*, у його ж, *Opowiadania Historyczne. Seria III*, Warszawa, 1882; Stecki T. J., *Steccy herbu Radwan*, w: Żychliński T., *Złota księga szlachty polskiej*, t. 1–31, Poznań, 1879–1908, див.: t. 10, s. 3–13; Tyszkiewicz E., *Groby rodziny Tyszkiewiczów*, Warszawa, 1873. Е. Руліковський у своїх працях – Rulikowski E., *Opis powiatu kijowskiego*, Kijów–Warszawa 1913, його ж, *Opis powiatu Wasylkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym*, Warszawa, 1853 описав серед іншого історію родів Аксаків, Горностаїв, Івашенцевичів-Макаревичів і Солтанів. Своєю чергою, Т. Я. Стецький у книжці Stecki T. J., *Z boru i stepu*, Kraków, 1888 зайнявся Бабинськими та Чапличами. А. Яблоновський і Е. Руліковський підготували низку цікавих монографічних статей про окремі маєтності та їхніх власників у: *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1–13, Warszawa, 1880–1893 (далі – SGKP і назва статті). Див. також: Rolle A. J., *Dzieje szlachty okolicznej w owruckim powiecie*, w: його ж, *Z przeszłości Polesia Kijowskiego. Opowiadania historyczne*, Warszawa, 1882, s. 22.

[17] Litwin H., *Rody pańskie Kijowszczyzny 1569–1648. Status majątkowy*, «Przegląd Wschodni», t. 8, z. 2 (30), 2002, s. 235–292.

[18] Litwin H., *Katolicyzacja szlachty ruskiej i procesy asymilacyjne na Ukrainie 1569–1648*, у: *Triumfy i porażki. Studia z dziejów kultury polskiej XVI–XVIII w.*, red. M. Bogucka, Warszawa, 1989, s. 56–66.

[19] Рубрика 2 містить інформацію про віровизнання. Скорочення у ній означають: А – аріанин, Є – євангеліст-кальвініст, К – католик, П – православний, У – уніат. У рубриці 3 подано дати, що стосуються віровизнання. У рубриці 4 названо вид джерела інформації. У рубриці 5 містяться посилання (скорочені).

[20] Бралися до уваги тільки особи визначеного віровизнання.

[21] Див. попередню примітку.

[22] Таблиця містить дані, що стосуються представників коронних і литовських родів, які у Київському воєводстві досягнули високого майнового та політичного статусу. Складаючи її, я спирався на дані, зібрані у праці: Litwin H., *Napływ...* (власники земель із майнових груп II і III, а також земські урядники). Я не включав до неї великих магнатів, які, власне, підтримували контакти зі східними околицями лише через своїх служебників або в рамках військових акцій: Даниловичів Яна та Станіслава, Конєцпольських Станіслава та Александра, Любомирських Станіслава, Єжи та Костянтина, Собеських Якуба, Яна та Марка, Замойських Томаша та Яна, Станіслава Жулкевського. Послідовність родів, вміщених у таблиці, відповідає хронології прибуття на Київщину. Біля прізвища подано дату, коли представник родини був уперше зафіксований у Київському воєводстві. Черговість рубрик – як у таблиці 2.

[23] Сумніви виникають лише в тому разі, коли прийшла шляхта вступала у шлюби з православними або протестантами. Звідти, наприклад, знак питання біля імені Фелікса Харленського, який спершу одружився із православною Фенною Любецькою, а потім із аріанкою Катериною Збаразькою. У прикладі з київським підкоморієм додатково «підозрілою» є відсутність надань католицьким інституціям, попри велике багатство і безсумнівно малу кількість «римських» храмів на Київщині за часів його активності. Він, вірогідно, помер католиком (SGKP, «Byszów»). Сумніви щодо католицького віровизнання Фелікса Харленського висловила нещодавно й Н. Яковенко у праці *Релігійні конверсії..*, с. 76. Головний аргумент авторки – шлюб Фелікса із протестанткою Геленою Дорогостайською, яку потім звинуватили у смерті чоловіка – слід, однак, поставити під сумнів. Адже йдеться про Фелікса Харленського, сина Миколая, тобто племінника київського підкоморія. Дорогостайська не могла бути останньою дружи-

ною підкоморія, оскільки як вдову Фелікса часто бачимо Катерину зі Збаразьких, див., наприклад: *Ukraina*, цит. праця, ч. II, с. 147, 243, 493, 609.

[24] Список родів складено на підставі праці Яковенко Н., *Українська шляхта..*, с. 147–150, а також зібраного автором матеріалу, див.: Litwin H., *Napływ...*

[25] Багриновський, Балакир, Басараб, Бех, Білий, Блищанович-Вірьовка, Бобоєда, Болсуновський, Боруховський, Будило, Чехович-Орельський, Чирський, Добошинський, Драбович-Оздитовський, Гроза-Хованський, Гринкович, Губинський, Іскоростенський, Єло-Русиновський, Келбовський, Кочуровський, Коркодинович-Сипновський, Коркошка, Кожуховський, Краснодворський, Кречетовський, Крижан-Жуковецький, Лядович, Лудвиський, Луцкевич-Кохановський, Малишко, Мазепа-Колединський, Мережко, Мочульський, Мокренський, Мормул, Недашківський, Ометинський, Осталецький, Останко, Островський, Пашкевич, Пероцький, Песляк, Покалевський, Постоловський, Прибульський, Розсудовський, Себастіянович, Сингур, Шавула, Траска, Угловський, Уруський, Вербовецький, Велимонт, Вітинський (Вітунський), Закусило, Збранний, Зубрик, Жван-Делешкан, Зубр.

[26] Залучаю також дані пізніших періодів і приймаю, що батьки православних також були православними, див. посилання 17.

КИЇВСЬКИЙ ХОРУНЖИЙ ВИКЛАДАЄ РАЦІЇ ГЕНЕРАЛОВІ ЄЗУЇТІВ. ЛИСТ РЕМІЯНА ЄЛЬЦЯ ДО ВІНЧЕНЦО КАРАФИ 1647 Р. ПРО ПЛАНИ ЗАСНУВАННЯ УНІВЕРСИТЕТУ В КСАВЕРОВІ НА КИЇВЩИНІ*

У римському архіві ордену єзуїтів я колись натрапив на цікаву джерельну «перлинку» – лист київського хорунжого Реміяна (Ремігіяна) Єльця до генерала Товариства Ісуса Вінченцо Карафи (Vincenzio Caraffy). Важко переоцінити чар і значення цієї епістолярної пам'ятки. Вишуканість мови та аргументації, родові гордощі, подвійний – руський і Речі Посполитої – патріотизм, відчуття власної гідності та громадянського обов'язку, усвідомлення своєї місії – все це ми бачимо у короткому тексті листа. Ця невеличка пам'ятка надає нам можливість свіжого погляду на чимало питань, пов'язаних із функціонуванням руської спільноти у Речі Посполитій Обох Народів.

Реміян Єлець був представником старого київського панського роду, який у XVI і XVII ст. відігравав значну роль у місцевій шляхетській спільноті. Його прадід Федір помер у 1567 р. Як єдиний чоловічий нащадок роду у своєму поколінні він зосередив у своїх

* *Chorąży kijowski generałowi jezuitów racje wykłada. List Remiana Jelca do Vincenzio Caraffy z 1647 roku o planach powołania uniwersytetu w Ksawerowie na Kijowszczyźnie*, в: *Theatrum humanae vitae, Студії на пошану Наталі Яковенко, ред. Н. Білоус, Л. Довга, В. Михайловський, Н. Старченко, М. Яременко*, К., 2012, с. 350–357.

руках значне багатство, а своїм дітям забезпечив чудові шлюбні партії. Андрій одружився із Ганною Романівною Гостською, Дмитро – з Марією Олізарівною-Волчковичівною, а Ганна – з Богуфалом Павшею[1]. За тих часів Єльці були пов'язані з князями Корецькими, а Андрій виконував обов'язки вінницького підстарости з руки Богуша Корецького[2]. Проте Андрій передчасно помер 30 серпня 1568 р., не залишивши нащадків, а родовий маєток відійшов до Дмитра (пом. 1599). Спадкоємець належав до грона «приятелів» князів Вишневецьких і Капуст[3]. Близькі родинні стосунки пов'язували його з Олізарами, князями Ружинськими, Павшами та Гостськими. Можна також вказати на його сусідсько-приятельські зв'язки з Трипольськими та Солтанами[4]. Дмитро Єлець був православного віровизнання й напевно належав до тісного кола найповажніших захисників предківської віри на Київщині, адже мав власну усипальницю у найзначнішому православному храмі Речі Посполитої – Успенському соборі Києво-Печерської лаври[5]. Зв'язки з Вишневецькими шкодили його стосункам із Костянтином Острозьким попри спільне віровизнання. Дмитро належав до грона прибічників короля на Київщині. Від Генріха Валуа він отримав уряд київського земського писаря. З руки Стефана Баторія виступав на місці київського підкоморія у справі між Феліксом Харленським, з одного боку, та Вишневецькими й Тишкевичами – з другого[6]. Зиґмунт III включив його до складу комісії з розмежування приватних маєтків у Київському воєводстві[7]. Нагромадженого багатства вистачило, аби забезпечити всім трьом синам високий майновий і соціальний статус. Філон (пом. 1625 р.), Костянтин (пом. 1634 р.) і Федір, який у джерелах часто іменується Теодором (пом. 1648 р.), належали до еліти воєводства. Вони були послами на сейм, депутатами у Трибуналі та поборцями податків, обіймали високі земські уряди, входили до складу каптурових судів і різних комісій, що поставали з ініціативи короля або сейму, стояли на чолі власних хоругв у битвах з татарами та козаками. Їхні шлюби зміцнювали становище роду в локальній спільноті. Костянтин одружився із сестрою Януша Тишкевича, майбутнього київського воєводи. Водночас через цей шлюб він став шваґром одного з найбільших землевласників

тодішньої Речі Посполитої князя Олександра Заславського. Федір узяв за дружину племінницю примаса Войцеха Барановського. Філон спочатку одружився з Лозківною, а вдруге пошлюбив Пузинівну, налагодивши нові зв'язки у колі місцевих впливових панів із цих родів, а також їхніх родичів Мишок-Холоневських, Олізарів, Бутовичів і Лясот. Троє братів Єльців перебували у приятельських стосунках із відомими на регіональному політичному ринку Проскурами-Сущанськими, Аксаками, Стрибилями, Родкевичами та Древецькими[8]. Федір, Філон і Костянтин були православними. Вони відігравали суттєву роль у житті православної спільноти Київщини. Федір був довіреною особою архімандрита Києво-Печерського монастиря Єлисея Плетенецького. Згодом належав до близького кола невизнаного митрополита Йова Борецького. Такими ж добрими були його взаємини з митрополитом Петром Могилою. Філон і Костянтин також входили до партії прибічників православ'я[9]. Серед їхніх приятелів, кревних і некревних родичів були такі значні православні лідери, як Федір Проскура-Сущанський чи Філон Стрибиль. Водночас Єльці підтримували добрі стосунки з католицькими лідерами Київщини. Януш Тишкевич був швагром Костянтина Єльця. Стефан Аксак, а також Адам і Людвик Олізари належали до дружнього кола братів Єльців. Успадковані від Дмитра зв'язки з Вишневецькими теж, вірогідно, залишилися. Одночасно Федір був довіреним клієнтом Томаша Замойського, що впливало і на становище його братів[10]. Покровительство канцлера полегшувало стосунки з королівським двором. Монархи обдаровували Єльців земськими урядами – Філон і Костянтин по черзі обіймали титул київського підстолія, а Федір спромігся передати свій уряд київського хорунжого синові Ремігіяну (1646 р.). За тих часів нечасто зустрічалося таке поціновування роду регіональних шляхетських лідерів[11].

Тому позиція Єльців на Київщині була надзвичайно сильною. У 30–40-х рр. XVII ст. їхнім політичним капіталом були зв'язки з найвпливовішими на регіональній сцені магнатськими родами – Тишкевичами, Вишневецькими та Замойськими. Мережа їхніх родинних і приятельських[12] контактів охоплювала майже всі значні

родини Києва та Житомира: Аксаків, Бутовичів, Древецьких, Гостських, Лясот, Лозків, Мишок-Холоневських, Олізарів, Павш, Проскур-Сущанських, Пузин, Родкевичів, Солтанів, Стрибилів, Трипольських. Єльці мали приятельські стосунки з ієрархами Православної Церкви й мали родинні зв'язки з католицькими родами Барановських, Фредрів і Тишкевичів. А ось доказів про приятельські контакти Єльців із протестантським (у ширшому розумінні) середовищем, провідниками якого були Немиричі під таємним наглядом Станіслава Конєцпольського, свідчень немає. Бракує даних і про зв'язки з родиною Вороничів, яка мала на Київщині неабияку вагу. Очевидно, що ці кола залишалися поза сферою інтересів чи впливу Єльців, які зміцнювали свої позиції завдяки активній діяльності в регіоні. Дбали вони і про контакти на королівському дворі та центральній політичній сцені.

У третьому поколінні після унії чоловічу лінію роду представляли дві особи. Вони відійшли від православ'я і стали католиками. Олександр, син Філона, навіть вступив до Товариства Ісуса і прийняв чернече ім'я Ігнатій, під яким і виступає у джерелах тієї доби. Успадковане й набуте майно він призначив у 1632 р. на фундацію єзуїтського колегіуму в Ксаверові. У 1635 р. там виникла резиденція Товариства Ісуса, а колегіум з'явився лише у 1647 р.[13] Ініціатором цих починань був Ігнатій, але його проектам усіляко сприяв, зокрема і фінансово, його двоюрідний брат Реміян.

Реміян, який у джерелах виступає також під ім'ям Ремігіан або Єреміан, був сином київського хорунжого Федора, захисника православ'я, довіреної людини Петра Могили, клієнта та прибічника Томаша Замойського, політика та воїна. А матір'ю Реміяна була Дорота з Марчінкова Барановська, племінниця примаса Вавжинця Барановського, дочка бецького каштеляна Анджея та перемишльської каштелянівни Дороти з Фредрів (пом. 1627 р.), сестра пжасницького старости Яна (пом. 1643 р.) і королівського секретаря та гнєзненського і краківського каноніка Анджея (пом. 1631 р.) Барановських[14]. Нам не відомо, хто вплинув на його покатолицення і коли саме це сталося. Можна вибирати між впливами матері та її родини і двоюрідного брата Ігнатія. Перебування Реміяна в

Замойській академії (1628–1629 рр.), мабуть, не відігравало такої ролі[15], адже там навчалося чимало інших киян, які залишилися православними. Проте можна зі значною мірою вірогідності сказати, що зміна конфесії сталася на порозі дорослого віку, як і в багатьох інших випадках за тієї доби, наприклад, у Яреми Вишневецького. Тож приймімо, що молодий Єлець розпочав громадську службу 1632 р. як посол на останній сейм за часів Зиґмунта III Вази[16] вже католиком. Двома-трьома роками раніше він ще був «школярем» академії в Замості. Стати послом на сейм у такі молоді літа було привілеєм магнатських синів. Тому для Єльця ця місія була особливим приводом для гордощів і підтвердженням ваги та престижу його роду. У наступні роки він присвятив себе військовій службі, не полишаючи громадської діяльності. Приступна інформація дає змогу зробити висновок, що він залишався у тісних стосунках із батьком. Злагоду в родині підтверджують хоча б старання Федора, спрямовані на отримання Реміяном уряду київського хорунжого після відмови від повноважень батька, що зрештою йому вдалося (1646 р.)[17]. Отже, зміна молодим Єльцем віровизнання не спричинила розладу між батьком і сином. Співіснування православ'я та католицизму, а також інших конфесій, було за тих часів звичайним явищем на Київщині. Існували змішані подружжя. Політичні, сусідські та майнові конфлікти також виходили поза рамки конфесійної логіки. Католики – представники старих київських родів, таких, як Аксаки чи Олізари, – залишалися шанованими членами руської спільноти, які підтримували приязні стосунки з православною «братією». Лише унія залишалася явищем, із яким рішуче боролися прибічники «грецької віри», і навіть католики – магнати та шляхта на Київщині – не належали до її активних прибічників.

Оприлюднений далі лист Реміяна Єльця до генерала Товариства єзуїтів є продуктом саме цієї атмосфери співіснування. Дізнаємося з нього про план, що народився в головах двох католицьких представників родини Єльців, Олександра-Ігнатія та Реміяна, про створення католицького університету в Ксаверові. Як сподівалися фундатори, він мав би прислужитися навчанню «нашої руської молоді». Немає сумніву, що Єлець був вельми рішуче настроєний

реалізувати свою мету і що йшлося не про якусь єзуїтську фундацію, а саме про «вищу школу». Бачачи, які труднощі у здійсненні цього наміру створює польська провінція Товариства Ісуса, він прямо погрожує віддати проект іншому католицькому орденові, який захоче взятися за заснування університету.

Отже, перед нами невідомий досі проект створення вищого навчального закладу для молоді з руських земель Речі Посполитої. Його автори прагнули, щоб університет створили єзуїти, бо мали довіру до високого рівня навчання у закладах цього ордену. Проте найважливішим у цьому намірі є служіння розвитку «нашої руської молоді». Отже, це патріотичний, руський проект. Єлець зазначає користь для всієї Речі Посполитої, але помітно, що він зосереджується на власній руській ідентичності. Тож на державу він дивиться як на спільне добро русинів, литвинів і поляків, зближуючись у такій оцінці зі своїми православними співгромадянами, зокрема з Адамом Киселем. Голос Єльця свідчить, що ми не повинні ідентифікувати «руськість» із православ'ям. Заміри київського хорунжого демонструють, що за тих часів існував феномен русина-католика, що руська шляхта незалежно від конфесії бачила себе спільнотою, яка разом із іншими творить Річ Посполиту та є окремим і рівноправним суб'єктом поряд із поляками та литвинами. Ця позиція оприявнилася після Зборівської угоди.

Слід також звернути увагу на кілька інших моментів у цьому листі. Цікаво, що Єлець пише до Карафи польською. Київський хорунжий міг не знати італійської, але немає жодного сумніву, що він користувався латиною. Свого часу Єлець був студентом Замойської академії. Чому ж тоді він пише польською? Він чинить так, як чинить решта громадян Речі Посполитої з руських земель, такі, як Адам Олександр Сангушко, Анна з Острозьких Ходкевичева чи Ярема Вишневецький, що з головним осідком єзуїтів також листувалися польською[18]. Напевно, вони вважали, що ця мова відома якщо не генералові, то принаймні численним ченцям із його оточення. Найвірогідніше, в них були докази значної «полонізації» ордену. У кожному разі Єлець, Вишневецький, Сангушко чи Острозька трактували польську як мову міжнародного спілкування.

Окремим питанням є оцінка вільного володіння автора листа польською мовою. Це годилося б дослідити філологам, але з погляду історика, який читав велику кількість джерел тієї доби, слід зазначити, що польська мова Єльця розвинена й багата. Орфографія добре розпрацьована, наповнена діакритичними знаками[19]. Стиль оповіді вироблений, переконливий. Єлець у ввічливій формі, що ряснів позитивними сигналами, шантажує шановного кореспондента перспективою невигідних для ордену рішень із серйозними фінансовими наслідками. Знаючи, що орден зацікавлений у заснуванні нового монастиря на руських землях Речі Посполитої, він відкриває перед генералом саме таку перспективу, вказуючи на позитивний сценарій взамін за реалізацію ідеї університету. Хотілося б сказати, що Єлець застосовує до Карафи «італійське лукавство», як говорили за тих часів.

Читачеві листа неодмінно впаде в око родова гордість київського хорунжого. У тексті він неодноразово згадує «наше домівство» у спосіб, що не залишає сумнівів: престиж роду є надзвичайно великою цінністю для нього. Він усвідомлює вагу обов'язків перед Річчю Посполитою та «руськими землями», які лягають на родину, але надзвичайно вагомою спонукою дій автора тексту є також «слава нашого дому». Звернімо увагу й на родинні традиції Єльців. Вони не могли пишатися предками-сенаторами. Приводом до гордощів тут були «лише» місцеві земські уряди та позиція в регіоні. Земський писар, підстолій, зрештою хорунжий. З погляду королівського двору – це дрібниці, але Єлець дивиться на все це з «руської перспективи». Для нього київські уряди є столичними. Становище роду означає насамперед його вагу в місцевій спільноті. Київський хорунжий не має сумнівів, що історія родини дає йому всі підстави пишатися, та водночас заснування університету – можливість тішитися «більшою славою нашого дому в усіх країнах». Проект *altiora studia* («*вищих студій*») є виходом із рідного закутка у широкий світ й отриманням певної позиції в європейському просторі. Місцевий достойник вступає у дискусію з генералом потужного ордену і не вагаючись висуває свої аргументи. Він відчуває себе таким самим «доброчинцем» Товариства Ісуса, як європейські

можновладці. Пише польською, бо йому так зручно. Повчає партнера щодо можливої користі для нього ж. Демонструє йому поле вибору й не має жодних комплексів. Усвідомлює свою громадянську позицію й знає, у чому її цінність.

Лист Реміяна Єльця до генерала єзуїтів є надзвичайно цікавим прикладом діалогу між центром і периферією. Він показує, що акценти у такій розмові можуть бути поставлені зовсім інакше, ніж очікувалося б із погляду гаданого центру.

Концепція руського єзуїтського університету не дочекалася реалізації. Збройний конфлікт, який почався у 1648 р., не лише відкинув у небуття проект навчального закладу в Ксаверові, а й зрештою унеможливив реалізацію концепції спільної держави польської, руської та литовської шляхти. У цьому конфлікті Єльці стали на бік Речі Посполитої. Частково мимоволі – хворого й нерухомого Федора вбили у власному домі навесні 1648 р. учасники народного повстання, яке спалахнуло на звістку про перемоги Хмельницького[20]. Колегію у Ксаверові також було знищено у 1648 р. Олександр Ігнатій пережив руйнацію свого творіння і тривалий час намагався його відродити. У 1665 р. він вийшов із ордену єзуїтів і, напевно, невдовзі помер, бо джерела про нього вже не згадують[21]. Реміян брав активну участь у воєнних діях, а в битві під Берестечком його власна хоругва входила до складу полку Яреми Вишневецького[22]. Помер він через рік, а його «домівство» не дочекалося слави засновника університету.

Remian Jelec, chorąży kijowski do Vincentio Caraffa, generała SI, z Horodyszcza, 1647 b.d.d.

Z wysługi przodków naszych a ojczyzny swej brat mój X. Ignacy Jelec fundacją Collegium Xawerowskiego uczynił, Jego Mości Pana Ojca mego i mnie do ofiary i modlitw spolnego uczestnictwa przyjmując, za czym i ja do tej fundaciey, jako i duszy mej pomoczney i wszytkiemu domostwu naszemu chwalebney, podpisałem się już tak rozumiejąc, iż ta fundacja mnie z Xiędzem bratem spolna tak należy, że cobykolwiek onę naruszać miało, iż to mnie *propulsare tueri et defendere* jako własnego domostwa naszego *partum* należą. Czeszyłem się ja z tego gdym usłyszał, że *pro minoribus scholis* fundacja przyjęte, nie mniej z tego żeś słowem swym upewnić raczył J. M. X-dza Brata, iż *diploma admissionis* tey fundaciey miałeś natychmiast przysłać. Więc i z listu J. M. X-dza Cislaka do X-dza Brata pisanego barziściem się cieszył, że i *suffragia pro fundatoribus* zwyczajne już w Rzymie były odprawione. A najbardziej z tegom się cieszył, żeś W.M.M. Pan to co z więtszą sławą domostwa naszego po wszystkich krainach być może *universalis studium* bratu memu fundować pozwolił. W czym iż teraz przeciwną wolą X-dza Prowincjała polskiego zrozumiałem, a na co inszego X-dza Brata pociąganego baczę, nie pomału muszę się na tych którzy przeszkadzają i temu przeczą użalić. Zaczym i imieniem moim i domostwa naszego śmiem upraszać W.M.M. Państwa, abyście przy pierwszej declaratiey swey stojąc fundacją *Generali Studii* z domostwa naszego przyjąć chcieli. Już *state* my to umyślili fundować w też swiętszą sławą domostwa naszego, a nie mnieyszą przysługą u Pana Boga y Rzptey być rozumiemy i jeżeliby w tym odmiana woley W.M.M. Państwa nastąpiła musielibyśmy fundację przecie Universitetu uczyniwszy, o którym inszym zakonie pomyśleć, który by na się te prowincią uczenie in *altioribus scholis* wziąwszy według intenciey naszej w tych Państwach Ruskich te *altiora studia* młódzi naszej ruskiej tłumaczył. Rozumiem, że ta miłość nasza ku zakonowi temu świętemu wzgardzona nie będzie, ani też nam, już poniekąd *de Societate bene meritis*, dzielić tego afektu naszego ku inszym zakonom nie dacie, co gdy wprzód otrzymamy może Pan Bóg pokazać sposób, że i nowicjat, którego W. M. życzycie sobie z domostwa naszego fundowany będzie. O co i po wtóre upraszając abyście tej universitati nam od siebie do fundowania pozwolonej nie

przeczyli a *in cum finem* z professią X-dza bratnią nie kwapili (gdyż też o różne majętności domostwu naszemu należące, które za kilkakroć sto tysięcy lekko szacowane bydź mogą, spolnie czynimy i przy łasce Bożej dobrze sobie w tych sprawach tuszymy, bo już w areszcie na Trybunale Lubelskim zostały) i onemu zwyczajnym favorem i dobrym afektem swym w tym przedsięwzięciu jego dopomogli, bo i onego rozumiem, że to musiałoby znacznie pomięszać i żebym na co inszego, gdyby się domostwa naszego ojczyzna obrócić miała, podpisać się rozmyślił.

Remian Jelec, chorąży kijowski

Реміян Єлець, київський хорунжий, до генерала Товариства єзуїтів Вінченцо Карафи[23] з Городища[24], 1647 р. (без зазначення дня і місяця)

Із вислуги наших предків та зі свого дідичного володіння мій брат кс. Іґнатій Єлець[25] зафундував колеґіум у Ксаверові[26], залучивши до участі в цій молитовній пожертві його милість мого батька[27], тож і я приєднався до цієї фундації як корисної моїй душі та похвальної для всього нашого роду, і нині вже так вважаю, що ця фундація є спільною для мене й мого брата ксьондза, а коли щось би її порушувало, то мені слід *propulsare tueri et defendere* (про це дбати й боронити її) як частину нашого власного родового майна. Я був утішений, коли дізнався, що фундацію вже прийняли *pro minoribus scholis* (до шкіл нижчого рівня), а не менше радію з того, що Ваша милість зволив запевнити своїм словом ксьондза брата, який швидко надішле *diploma admissionis* (дозвільний диплом) на цю фундацію. Так само мене дуже втішив лист його милості ксьондза Цисляка[28], написаний до ксьондза брата, що в Римі вже було відправлено *suffragia pro fundatoribus* (звичні молитви за фундаторів). А найбільше я тішився з того, що Ваша милість милостивий пан дозволив моєму братові фундувати ще й те, що по всіх країнах може принести нашому родові більшу славу, – *universale studium* (універсальні студії). Оскільки ж я зауважив, що цьому на перешкоді стоїть воля ксьондза польського провінціала[29], і бачу, що ксьондза брата залучають до інших речей, то мушу неабияк

поскаржитися на тих, хто цьому [задумові] противляться і стоять на заваді. Отож від свого імені та від нашого роду насмілюся просити, аби ваші милості милостиві панове зволили прийняти від нас фундацію *Generali Studii* (ґенеральних студій) так, як було у вашій попередній декларації. Ми вже твердо надумали це фундувати заради святішої слави нашого роду, що розцінюємо також і як послугу Господу Богові та Речі Посполитій, а якби в цьому сталася зміна волі ваших милостей милостивих панів, то ми би мусили, оскільки фундацію університету вже учинено, подумати про якийсь інший [монаший. – *Прим. ред*.] орден, який би згідно з нашим наміром провадив ті *altiora studia* (вищі студії) для нашої руської молоді в наших руських краях, узявши на себе зобов'язання навчати *in altioribus scholis* (у вищих школах). Я гадаю, що наша любов до вашого святого ордену не буде знехтувана, і що нам, які вже не раз *de Societate bene meritis* (добре прислужилися Товариству), ви не дозволите перенести цю нашу прихильність на інші ордени, а коли ми зараз отримаємо це, то Господь Бог зможе показати спосіб, як від нашого роду зафундувати й новіціат, якого ваші милості собі бажаєте. Тож і повторно прошу, аби ви не заперечували свого дозволу на фундування університету та не поспішали *in cum finem* (з остаточним) складанням обітниці моїм ксьондзом братом (адже ми спільно розпоряджаємося різними маєтками, що належать нашому родові, які можна оцінити приблизно на кількасот тисяч, і ми з Божої ласки маємо надію на добре завершення своїх справ, бо вони вже знаходяться в арешті на Люблінському трибуналі). Допоможіть йому в його задумах своєю звичною ласкою та доброю прихильністю, бо розумію, що це мусило би їх суттєво порушити, і він би завагався пристати на те, аби дідична спадщина нашого роду мала обернутися на щось інше.

Реміян Єлець, київський хорунжий

Archivum Romanum Societas Iesu, Polonia 77II, 371 r.v.

Переклад Натàлі Яковенко

Примітки

[1] Litwin H., *Równi do równych. Kijowska reprezentacja sejmowa 1569–1648*, Warszawa, 2009, s. 56–57.

[2] Archiwum Państwowe w Krakowie (APK), Archiwum Sanguszków, Teki Rzymskie, X/64.

[3] Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie (BPAU), 2983, k. 1–4.

[4] *Книга київського підкоморського суду (1584–1644)*, за ред. В. В. Німчук. – К., 1991, с. 66.

[5] Rulikowski E., *Łuczyn*, у: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, J. Krzywicki, W. Walewski, tt. 1–15, Warszawa, 1880–1902, t. 5, s. 799.

[6] *Metryka Ruska (Wołyńska). Regesty dokumentów kancelarii koronnej dla ziem ukraińskich (województw kijowskiego wołyńskiego, bracławskiego, kijowskiego i czernihowskiego) 1569–1673*, red. P. Kennedy Grimsted, Kijów, 2002, s. 301.

[7] *Книга Київського підкоморського..*, с. 89, 91.

[8] Litwin H., *Rody pańskie Kijowszczyzny 1569–1648. Status majątkowy*, «Przegląd Wschodni», t. 8, z. 2 (30), 2002, s. 236–292.

[9] Litwin H., *Struktura wyznaniowa szlachty kijowskiej 1569–1648*, «Odrodzenie i Reformacja w Polsce», t. XLVIII, 2004, s. 199–220.

[10] Див. кореспонденцію Федора Єльця з Томашем Замойським, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD), Archiwum Zamoyskich 332, 337, 726.

[11] *Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku. Spisy*, opr. E. Janas, W. Kłaczewski, Kórnik, 2002, s. 19.

[12] Поняття «приятель» лише частково може збігатися із сучасними поняттями про дружбу, натомість воно належить до словництва, що характеризує стосунки в межах широко розгалуженої в ранньомодерний час патронально-клієнтарної системи. Зазвичай «приятелями» називали клієнтів, які за протекцію патрона зобов'язані були до послуг різного характеру. Клієнти-приятелі займали різні позиції в соціальній ієрархії, в одних випадках майже урівнюючись з патроном, а в інших – перебуваючи на місці слуги. Приятелями називали і різного роду ділових партнерів. Відповідно, це поняття обіймає широку гаму міжособистісних взаємин, що робить його універсальним в ситуаціях, коли ідентифікувати тип зв'язку майже неможливо. – *Прим. ред.*

[13] Załęski S., *Jezuici w Polsce*, tt. 1–4, Kraków, 1900–1905, t. 3, s. 1387–1392.

[14] Boniecki A., *Herbarz Polski*, tt. 1–16, Warszawa, 1899–1913, t. 1, s. 100.

[15] *Album studentów Akademii Zamoyskiej*, opr. H. Gmiterek, Warszawa, 1994, s. 130.

[16] Litwin H., *Równi do równych..*, s. 130–133.

[17] *Urzędnicy..*, s. 19.

[18] Archivum Romanum Societatis Iesu, Pol. 77I, 115r.v., 155r.v., 77II, 369r.

[19] У виданні тексту залишена оригінальна орфографія.

[20] Jerlicz J., *Letopisiec albo kroniczka*, wyd. K. W. Wójcicki, tt. 1–2, Warszawa, 1853, t. 1, s. 69.

[21] Załęski S., *Jezuici..*, t. 3, s. 1388.

[22] *Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu «Ogniem i mieczem» (1648–1651)*, opr. M. Nagielski, Warszawa, 1999, s. 349.

[23] Вінченцо Карафа (Vincenzio Caraffa, 1585–1649), генерал Товариства єзуїтів від 1646 р.

[24] Городище, село поблизу Малина (нині Житомирської обл.).

[25] Олександр, у чернецтві Ігнатій Єлець (пом. після 1665 р., був сином Філона Єльця, пом. 1625 р.), єзуїт, фундатор Ксаверівської єзуїтської колегії, двоюрідний брат автора листа.

[26] Ксаверів, містечко, закладене Олександром (Ігнатієм) Єльцем у 1630-х рр.

[27] Федір Єлець, київський підвоєвода у 1620–1628 рр., від 1621 р. київський хорунжий (пом. 1648 р.).

[28] Цисляк (Ciślak, Cieślak, Czyslak) Ґжеґож, кс. (бл. 1584 – 3-V-1650), єзуїт, прокуратор Литовської єзуїтської провінції у Римі впродовж 1619–1635 і 1638–1650 рр.

[29] Оскільки на листі не зазначено дня його написання, неможливо з певністю вказати ім'я провінціала, бо власне у 1647 р. відбулася їх зміна: 22-VIII-1647 р. Томаша Смаґу заступив Станіслав Щитницький. З огляду на те, що Єлець пише про затягування процедури, йдеться, імовірніше, про «старого» провінціала Томаша Смаґу.

ПАНСЬКІ РОДИ КИЇВЩИНИ. 1569–1648 РР. МАЙНОВИЙ СТАТУС*

Видана кілька років тому книжка Наталі Яковенко «Українська шляхта» повернула в науковий обіг і в дослідження структури привілейованого стану Речі Посполитої категорію «панів», шляхетського прошарку, який згідно з литовським правом мав особливе становище. І хоча формально (після запровадження II Литовського статуту) ця верства втратила свої позиції, вона залишилася відокремленою групою серед руського – вже коронного – «гербового народу», поступаючись в ієрархії престижу лише князям[1]. До зібраних авторкою аргументів, безперечно, слід поставитися серйозно. Тому, напевно, варто ближче придивитися до складу цього прошарку та його майнового статусу, доповнюючи ці дані інформацією про суспільну діяльність представників окремих родів[2].

Наталя Яковенко опублікувала вельми корисні таблиці родів волинської, а також київської та брацлавської шляхти, виокремлюючи панські родини[3]. Оскільки авторка значною мірою зосереджувала свою увагу на проблематиці першої половини XVI ст., до того ж не відділяла київських родів від брацлавських, доречним буде трохи доповнити цей матеріал. Тож у подальших таблицях 1 і 2 подаю зафіксовані Яковенко факти, вказуючи вимерлі роди й ті, що ще

---

* *Rody pańskie Kijowszczyzny 1569–1648. Status majątkowy*, «Przegląd Wschodni», t. 8, z. 2 (30), 2002, s. 236–292.

існували у 1569 р., та зазначаючи воєводства, де були розташовані на той час їхні маєтності.

Таблиця 1.

Панські роди, про які немає згадок після 1569 р.

п/ч	Прізвище (варіанти)	п/ч	Прізвище (варіанти)
1	Александрович	24	Летковський (Леткович)
2	Владика (В.-Попкович, В.-Попович)	25	Лисич
3	Внук (Внукович)	26	Меч
4	Володкович	27	Миткович
5	Волосович	28	Млевський
6	Вялкович	29	Мороз
7	Григорович (Потапович-Мошенський)	30	Обернеєвич
8	Дашкович	31	Пирхайло
9	Єрмола	32	Пишневич
10	Жереб’ячич	33	Полозович
11	Жихор (Жихор-Кальницький)	34	Полукнязевич
12	Жмака	35	Поповка
13	Завиша (Завиша-Довгань)	36	Почапинський
14	Заморенок	37	Романович
15	Затика	38	Свиринич (Свиринський)
16	Ілговський	39	Сируть
17	Кальницький (Батура-Кальницький)	40	Сколко
18	Каша	41	Федорович
19	Кичкир	42	Халенський
20	Коздаутович	43	Черкаський
21	Котович	44	Шапочка
22	Кощеєвич	45	Шестовицький
23	Курський	46	Шумак

Таблиця 2.

Панські роди, що існували на 1569 р.[4]

п/ч	Прізвище (варіанти)	Де мали маєтки у 1569 р.
1	Аксак	Київщина
2	Бабинський	Волинь, Київщина
3	Бокій	Волинь, Брацлавщина
4	Братковський (Браткович)	Брацлавщина
5	Бутович	Київщина
6	Бушинський	Брацлавщина
7	Воронич (Ворона)	Київщина
8	Горностай	Київщина, Литва
9	Гостський (Гойський, Госький)	Волинь
10	Дешковський (Дешкович)	Брацлавщина, Київщина
11	Дорогостайський (Кухмістрович-Д., Монвид-Д.)	Литва, Волинь, Київщина
12	Єлець	Київщина
13	Жабокрицький	Брацлавщина
14	Зяловський	Брацлавщина
15	Івашенцевич-Макаревич	Київщина
16	Кисіль	Волинь
17	Клещовський	Брацлавщина
18	Кміта (К.-Чорнобильський, Кмітич)	Київщина, Литва
19	Козар	Брацлавщина
20	Комар	Брацлавщина
21	Копіівський	Брацлавщина
22	Кордиш (К.-Скобейкович, К.-Глинецький)	Брацлавщина, Київщина
23	Коташевич	Литва, Київщина
24	Кошка	Брацлавщина
25	Красносельський	Брацлавщина

Продовження табл. 2

26	Куницький	Брацлавщина
27	Ласко	Брацлавщина, Київщина
28	Лодята	Литва
29	Лозка (Лоза, Лозич)	Київщина, Литва
30	Микулинський (Супрунович-М.)	Брацлавщина
31	Немирич	Київщина
32	Олізар-Волчкович (Олізарович)	Київщина
33	Оратовський	Брацлавщина
34	Павлович	Волинь
35	Павша	Київщина
36	Петничанський (Степанович-П., П'ятничанський)	Брацлавщина
37	Покотилович (П'ятигорець-П.)	Брацлавщина
38	Посяговський (Посоховський, Посяговецький)	Київщина
39	Прежовський (Пшезовський)	Київщина
40	Проскура-Сущанський	Київщина
41	Ратомський	Литва
42	Семашко	Волинь, Київщина
43	Скіндер	Брацлавщина
44	Скіпор	Волинь
45	Скумин-Тишкевич	Литва, Київщина
46	Служка (Слушка)	Литва, Київщина
47	Слупиця	Брацлавщина
48	Солтан	Київщина
49	Стецький	Київщина
50	Стрибиль (Стшибиль, Стрибул)	Київщина
51	Стрижовський (Стшижовський)	Брацлавщина, Київщина
52	Сурин	Київщина
53	Тиша-Биковський	Київщина

Продовження табл. 2

54	Тишкевич (Тишкевич-Логой-ський)	Київщина, Литва
55	Трипольський (Дідкович-Трипольський, Дідович)	Київщина
56	Фурс	Литва, Київщина
57	Халецький	Литва, Київщина
58	Шашкович (Ш.-Долбуновський)	Брацлавщина, Київщина
59	Шишка-Ставецький	Київщина
60	Якушинський (Коцюба-Я.)	Брацлавщина

Отже, серед 61 панського роду, що існували на 1569 р., бачимо 22 київських і 13 таких, що були пов'язані з Київщиною лише частиною родових маєтків, тоді як головна їхня майнова база розташовувалася в інших регіонах. Тож пригляньмося насамперед до історії отих 22 корінних київських родів, почавши від базових даних щодо змін майнового стану окремих родин, зібраних на підставі відомих податкових реєстрів. Далі буде використано поборові реєстри 1581 та 1628 рр., а також реєстр подимного 1640 р.[5]

Таблиця 3.

Маєтки панських родів Київщини у світлі податкових реєстрів 1581, 1628, 1640 рр. (подано дані щодо розміру маєтків, кількості членів роду, названих у реєстрі)

	Прізвище	Податок заплачений у 1581 р.*	Кількість димів у 1628 р.**	Кількість димів у 1640 р.
1	Аксак	Bd.	144/1***	1726/2****
2	Бутович	Bd.	523/3	504/4
3	Воронич	17 зл./2	133/3***	1568/3
4	Горностай	51 зл./1	974/1	604/1
5	Єлець	9 зл./1***	30/1***	635/3***

Продовження табл. 3

6	Івашенцевич-Макаревич	12 зл./1***	96/1***	466/1*****
7	Кміта-Чорнобильський	75 зл./1	–	–
8	Лозка	10 зл./1	317/2***	418/3
9	Немирич	Bd.	2290/3	5006/2
10	Олізар-Волчкович	49 зл./1	1066/1	2193/1
11	Павша	5 зл./1***	20/1***	22/4
12	Посоховський	–	–	–
13	Прежовський	1 зл./1***	96/1	90/3
14	Проскура-Сущанський	13 зл./1***	461/2	14/1***
15	Солтан	6 зл./1	134/3	50/2
16	Стецький	Bd.	36/1	130/2
17	Стрибиль	6 зл./1	408/4	535/3
18	Сурин	12 зл./4	160/5	45/2
19	Тиша-Биковський	44 зл./2	738/4	982/3
20	Тишкевич-Логойський	32 зл./1***	1021/1***	2788/4
21	Трипольський	9 зл./3	132/7	101/13
22	Шишка-Ставецький	13 зл./1	150/3	208/2

* У праці Litwin H., *Napływ...*, с. 26, я прийняв такі рамки для майнових груп для 1581 р.: дрібна власність до 5 злотих податку, середні – від 5 до 25 злотих, велика – від 25 злотих.

** Задля полегшення порівнянь я перерахував податок, заплачений у 1628 р. на відповідну до нього кількість димів за ставками зборів подимного у 1629 р.

*** Дані неповні. У реєстрі не вказано значної кількості землеволодінь цього роду.

**** Кількість димів у 1645 р.

***** Кількість димів у 1634 р.

Зібрані дані свідчать про внутрішні поділи всередині досліджуваної групи, що мають постійний характер. Якщо оминути Посоховських, які невдовзі після 1569 р. зникли з історичної арени, можна помітити, що решта родів у майновому плані чітко діляться на три групи. До верхньої, найзаможнішої, слід зарахувати Аксаків, Горностаїв, Немиричів, Олізарів і Тишкевичів, а також вимерлих у 1595 р. Кмітів. До складу середньої входять Бутовичі, Івашенцевичі, Єльці, Лозки, Проскури, Стрибилі, Тиші та Вороничі. Нарешті, до нижньої належать Павші, Прежовські, Солтани, Стецькі, Сурини, Шишки та Трипольські. Тепер розгляньмо історію цих родин у порядку зазначеної ієрархії.

У досліджуваний період найвищу майнову позицію посідали **Немиричі**. Її підвалинами були родові маєтки, а також отримані як посаг від Полозів, що опинилися в руках Єсифа, київського земського судді (від 1566 р., пом. 1598 р.). Уже у 1569 р. він володів Черняхівською волостю (Черняхів) у Житомирському повіті, сусідніми, розташованими в Овруцькому повіті, маєтками навколо Шершні, Прибірською волостю (Прибірськ/Приборськ) над Тетеревом, олевськими землями (Олевськ) у північно-західному куті воєводства, а також Кузьмичами з околицями у його північній частині. Цей останній маєток пан суддя обміняв 1588 р. в Богдана Дешковського на Івницю неподалік Житомира. До цього можна додати ще кілька сіл, розкиданих по Овруцькому повіті, але названі чотири комплекси володінь, безперечно, були опорою добробуту Немиричів. Єсиф помер у 1598 р., коли його чотири сини Семен, Іван, Матвій та Андрій уже давно були дорослими чоловіками. Перший з них уже навіть обіймав уряд житомирського стольника. Поділ спадщини виявився складним, до того ж від заповіту Єсифа мали вигоду лише двоє нащадків: син Матвій та онук Стефан (син Андрія). До 1602 р. брати володіли маєтками спільно. Потім найстарший – Семен – спробував оскаржити заповіт, однак невдовзі помер (у 1605 р.), не залишивши нащадків. Після його смерті відбувся остаточний поділ маєтностей. Матвій (пом. 1613 р.) отримав Олевськ та Івницю, Андрій (пом. 1607 р.) та його син Стефан – Черняхів, Прибірськ і Шершні. Іван (пом. після 1618 р.) був змушений задовільнитися

символічною часткою у вигляді двох сіл: Костюшковичів під Овручем і Медведного над Словечною на самому кордоні з Литвою.

Історія родини Івана коротка. Він судився за належну йому частку спадщини до кінця життя. Після його смерті майно дісталося вдові як опікунці малолітніх синів Івана та Михайла (24 дими у 1628 р.). Проте молоді Немиричі не продовжили судової суперечки. Вони провадили життя авантюристів під орудою таких ватажків на прикордонні, як Криштоф Немирич чи Самійло Лащ. Іван зрештою опинився у лавах запорозьких козаків (у 1649 р.). Маєтності перейшли до його двоюрідного племінника Юрія (у 1647 р.).

Олевськ та Івниця після смерті Матвія у 1613 р. перейшли до його чотирьох синів – Криштофа, Миколая, Семена та Олександра. Троє старших залишилися в історії Київщини як відомі авантюристи. Особливо дошкуляв місцевим мешканцям Криштоф як отаман ватаги, що складалася з козаків, колишніх жовнірів, банітів (вигнанців), зубожілої шляхти тощо. У 1618 р. його зловили, засудили на ґродських рочках за участі великої кількості шляхти і стратили у Києві 1619 р. Миколай і Семен, вірогідно, сховалися від репресій, оскільки зникли з актів якраз у той самий час. Власником успадкованих після Матвія маєтків відтоді значився лише наймолодший серед братів – Олександр (пом. 1648 р.). Проте він навряд чи був успішним господарем. У 1624 р. Олександр продав Івницю Анджею Зборовському й, вірогідно, саме тоді ж Кисоричі в Олевській волості – Іллі Бабинському. Ці втрати він тільки частково компенсував купівлею в Солтанів частини Білокоровичів. Однак у 1628 р. його як власника бл. 370 димів іще можна було зарахувати до заможної шляхти, ознакою якої виступало володіння багатьма селами. Так само й у 1640 р. – з його 482 димами, з-поміж яких, щоправда, понад 390 перебувало в заставі (Олевська волость, переважно у двоюрідного племінника Юрія). Олександрові вдалося бл. 1646 р. викупити із застави Олевськ. Через два роки, на початку селянських заворушень цей представник «козацької» лінії Немиричів був убитий запорозькими повстанцями. Право на володіння маєтками успадкував його єдиний син Єсиф.

Найбільший майновий успіх очікував на Стефана та його нащадків. Отримавши спадок у 1607 р., він енергійно зайнявся

збільшенням своїх маєтностей. Потрібний для цього капітал йому забезпечила вдала фінансова політика. Стефан брав численні позики під заставу окремих сіл і водночас давав позики під заставу великих землеволодінь – наприклад, Ружинським або Горностаям. Він також орендував Овруцьке староство на підставі приватної угоди зі старостою Павлом Рудзьким за згодою короля. У численних суперечках за майно він вдавався до сили, нападів і примусу. Завдяки всьому цьому він бл. 1625 р. здійснив ще кілька вдалих угод, внаслідок чого придбав три великі волості: Гречанську (Гречани) в опікуна малолітніх князенків Пронських Рафала Лещинського, Топориську (Топорище) у спадкоємців Адама Олізара та Норинську (Норинськ) у Станіслава Любомирського (вспадковану від Олександра Острозького). У всіх своїх маєтках він провадив інтенсивну осадницьку діяльність, одночасно здійснюючи дрібні купівлі для заокруглення землеволодінь. У такий спосіб Стефан став одним із найзаможніших людей Київщини. Згідно з податковим тарифом 1628 р. він був четвертим землевласником воєводства й поступався лише трійці князів – Домініку Заславському, Каролю Корецькому та Яремі Вишневецькому, опинившись, таким чином, у колі «українних» латифундистів. При цьому пам'ятаймо, що від 1624 р. він був овруцьким старостою. Стефан помер у 1630 р., залишивши володіння своїм трьом синам – Юрієві, Владиславові та Стефанові, з-поміж яких лише перший досяг повноліття[6]. Він же до 1643 р. управляв усією батьківською маєтністю. Юрій не обмежився розширенням родових волостей на київському Поліссі, а також удався до освоєння степової України. У 1643 р. за згодою від короля він набув у Станіслава Ґурського ленне право на «уходи» на річках Ворскла та Оріль (земель при впадінні цих річок у Дніпро). Інтенсивне освоєння цих земель безповоротно перервав напад конкурента за ці маєтності – брата гетьмана Станіслава Потоцького. Проте навіть без цих степових землеволодінь латифундія Юрія Немирича перед поділом із братами мала величезні розміри. У 1640 р. в ній налічувалося 4524 дими, що можна було порівняти із київськими володіннями власника острозької ординації Домініка Заславського. Латифундія Немирича, що за розмірами поступалася лише «Лубенській державі» князя Яреми, проіснувала до 1643 р.,

коли брати Немиричі здійснили перший з-поміж кількох поділ батьківської спадщини. Черняхівська волость залишилася їхньою спільною власністю. Прибірськ і Норинськ отримав Владислав, Гречани та Топорище залишилися Юрієві, тож вони і далі входили в еліту найбагатших землевласників Київщини в останні роки перед уже недалеким козацьким повстанням.

Високий майновий статус роду до 1648 р. не приніс його представникам місць у сенаті. Вони мусили задовольнятися київськими земськими урядами. Єсиф був, як пам'ятаємо, київським земським суддею (1566 р., пом. 1598 р.), а Стефан і Юрій – підкоморіями (відповідно 1619 р., пом. 1630 р. та 1641 р., пом. 1659 р.). Стефан орендував також Овруцьке строство (від 1624 р., пом. 1630 р.), яке перейшло до його сина Владислава (від 1642 р., пом. 1653 р.). Немиричі часто бували також послами від житомирського сеймика на вальний сейм: Єсиф тричі (у 1570, 1576, 1582 рр.), Стефан п'ять разів (у 1607, 1611, 1618, 1619, 1623 рр.), а Юрій шість разів (у 1632 р., два сейми у 1637, 1638, 1639, 1641 рр.). Той факт, що вони не випливли на ширші води, можна пояснити віровизнанням: Єсиф був православним, а Стефан і його сини – аріанами. Варто зазначити ще й ту обставину, що їхні родові маєтки були розташовані лише на Київщині, адже навряд чи заслуговують на увагу 89 димів у Луцькому повіті, як зазначено в подимному реєстрі Волині 1629 р.[7]

Інакше розвивалося піднесення роду **Тишкевичів-Логойських**. Першим у добу після унії цей рід представляв Юрій, берестейський воєвода (від 1566 р., пом. 1576 р.). Він був власником численних маєтностей у Литві, і великої, хоча на той час ще слабко заселеної латифундії в південно-західній частині Київського воєводства. Проте поступово відбувається її освоєння, а опорними пунктами осадницького руху були містечка Слободище, Кодня, Пулини (інша назва Чортоліси), Бердичів, Махнівка та Білопіль. Згодом вони стали центрами окремих волостей латифундії. Після смерті Юрія (1576 р.) управління всіма маєтками перейшло до його найстаршого сина Федора – Фредерика, якого в документах тієї доби називають найчастіше Фридрихом. Він чимало зробив для освоєння землеволодінь Тишкевичів. У 1591 р. Фридрих по-

ступився частиною батьківської спадщини молодшим братам, яких представляв Ян Євстахій (Остафій). Наступний поділ відбувся 1598 р. Зрештою Фридрих отримав Бердичів, Махнівку та Білопіль, Остафій – Слободище та Кодню, а Пулини успадкував Юзеф, син уже померлого третього брата Мартина (пом. 1595 р.)[8].

Юзеф, який частіше перебував на литовських землях, аніж на окраїнних, невдовзі зіткнувся з проблемами. Пулини пішли в заставу до Гаврила Гойського (1605 р.). Оскільки їх не було вчасно викуплено, вони перейшли у власність останнього. Згодом син Юзефа Станіслав відсудив згадану волость у Гостських. У 1628 р. вона нараховувала бл. 180 димів і в наступні роки напевно розросталася, оскільки її власник мав кошти, щоб заснувати домініканський монастир у Соколові (1643 р.). У ті часи Станіслава можна було зарахувати до кола київської заможної шляхти. Він мав уряд київського підчашого (від 1635 р., пом. 1643 р.); був і київським послом на сейм 1631 р. Станіслав зберіг Пулинську волость до смерті, а потім вона перейшла до рук удови, Софії з Немиричів.

Остафій розподіляв власну діяльність між Київщиною та Литвою, однак у своїх маєтках під Житомиром він бував часто. Мав численні суперечки із сусідами. Не забував і про необхідність заселення своїх землеволодінь. У другому десятиріччі XVII ст. Остафій на кодненських землях осадив нову волость із осередком у Червоному. У 1628 р. розмір володінь Остафія перевищував 1000 димів, що вже переводило його до лав латифундистів. Зрештою, в нього були ще великі маєтності у Литві. Там він дочекався сенаторських урядів, хоча перед тим був послом на сейм від Житомира (1605 р.). Після незначного уряду надвірного підскарбія (1607 р.) він отримав номінацію воєводи мстиславського (1611 р.) і берестейського (1615 р.). Змагався за уряд київського воєводи після смерті Олександра Заславського (1629 р.). Помер у 1631 р. Спадщину його було поділено між синами: Антоній Ян отримав Слободищенську волость, Криштоф – Кодненську, Феліціян – володіння в околицях Червоного[9]. Поділ був більш-менш рівнозначний. У 1640 р. ці маєтності нараховували відповідно 464, 323 і 325 димів[10]. Отже, сини Остафія посунулися суспільними сходами принаймні на один

щабель, потрапивши до лав заможної шляхти. Зрештою, про це свідчать й отримані ними уряди. Криштоф був київським підчашим (1646–1649 рр.), а Феліціян – чашником (від 1644 р. до смерті у 1649 р.). Антоній, який володів чималими маєтностями у Литві, там же робив і кар'єру. Він був почергово чашником (1640 р.), надвірним підскарбієм (1640 р.) та надвірним литовським маршалком (1645 р.). Помер у 1649 р., який був надзвичайно нещасливим для Тишкевичів-Логойських[11]. Ці троє братів складали кістяк посольських кадрів київського воєводства за панування Владислава IV. Антоній був послом від Житомира чотири рази (у 1632 р., останній сейм Зиґмунта III, у 1633, 1639, 1640 рр.), стільки ж разів і Криштоф (у 1642, 1645, 1646, 1647 рр.), а Феліціян двічі (у 1640, 1641 рр.).

Як пам'ятаємо, Фридрихові припала левова пайка київських маєтностей (волості Білопіль, Бердичів, Махнівка). Близько 1604 р. він збільшив її завдяки наданню від короля маєтку Нехворощ, який прилягав до його спадкових володінь. Упродовж наступних років він енергійно освоював землі. Проте поступ у цій ділянці пригальмовували конфлікти із сусідами. Приватні війни з Янушем Острозьким і Корецькими тривали роками. Попри це син Фридриха Януш отримав від батька у 1618 р. (Фридрих помер у 1622 р.) у чудовому стані латифундію із цілою армією урядників, старост, намісників і державців землі. Боргів у спадок дісталося небагато, тому в заставі перебувала незначна кількість землеволодінь. Також Фридрих передав синові право на Нехвороську волость (Нехворощ), а швагер Януша Олександр Заславський за згодою короля поступився на його користь Житомирським староством (1626 р.), згодом Владислав IV обдарував його державням Вишгородської волості (не пізніше 1636 р.). У 1640 р. у спадкових маєтностях Януша було 1676 димів, а у його королівщинах – бл. 1050 димів. Через чотири роки він купив іще у Юрія Данила Воронича частину Ржищівської волості (Ржищів, бл. 160 димів). Міцне становище латифундиста в регіоні стало підставою отримання ним уряду київського воєводи (1631 р.), який він держав до смерті у 1649 р. В останні місяці життя Януш уславився як товариш по зброї Яреми Вишневецького у боротьбі проти козацького повстання.

Звичайно, що Тишкевичі, які мали маєтності не лише на Київщині, а й у Литві, не замикалися в провінційному середовищі. Остафій та Антоній, залишаючись активними членами місцевої спільноти, були водночас учасниками подій у Вільні та при королівському дворі. Стати сенаторами їм було, очевидно, набагато легше у Великому князівстві Литовському, ніж у Короні. Варто також зазначити, що Януш Тишкевич як київський воєвода не переріс рамок місцевого політика і був малоактивним на центральній політичній арені[12].

Інакшу модель успіху роду можна побачити на прикладі **Олізарів-Волчковичів**. За часів Люблінської унії рід представляв один його член – Іван, який першим почав користуватися іменем свого батька Олізара як прізвищем. До успадкованих маєтностей Старовичі в Овруцькому повіті, а також Топорище, Солодири і Волосова в Житомирському він додав набутий у Філона Кміти-Чорнобильського Коростишів (1565 р.), що згодом став осідком роду. Одночасно Олізари втратили Паволоцьку волость (Паволоч), яку сестра Івана – Богдана – принесла у посагу князю Остафієві Ружинському. Іван загинув у 1577 р. в битві з татарами, а його маєтки успадкував єдиний син Адам. Це був справжній шибайголова, скандаліст і відчайдух, та водночас енергійний господар, який активно заселяв свої володіння. Під його твердою рукою Коростишів став центром густозаселеної волості з близько двадцятьма населеними пунктами. Розквітали й маєтки навколо Старовичів. Адам поступово перебрав до своїх рук маєтність Сидоровичі, розділену між Панкевичами, Тишами та Бережецькими, а також осадив Волчків та Олізарівку. Значні клопоти він мав із топорівськими та солодирівськими маєтностями. Спочатку їх отримала у пожиттєве володіння мати Адама Єва з Раїв, яка вдруге вийшла заміж за Григорія Бутовича, а той розпоряджався ними як власник (1583–1591 рр.). До того ж Бутовичі почали конфліктувати із Немиричами, внаслідок чого суд віддав останнім Топорище та Солодири як відшкодування. Адам спромігся повернути собі батьківські маєтності після смерті матері (не пізніше 1602 р.), але суперечка з Немиричами тривала далі. Пан Олізар став у такий спосіб одним із київських латифундистів. На початку 20-х рр. XVII ст. він

володів кількома комплексами маєтків навколо Коростишева, Волосова, Сидоровичів, Старовичів, Волчкова, Топорищ і Солодирів. На підставі трохи пізніших даних про розмір окремих землеволодінь можна оцінити, що на момент смерті (1625 р.) він був власником бл. 1300 димів у названих маєтностях.

Ці маєтності успадкували Людвик та Войцех. Топорище із Солодирями та Волчків зі Старовичами взяв другий із них, молодший брат. Через не зовсім зрозумілі для мене обставини невдовзі Топорівська та Солодирська волості опинилися у володінні Стефана Немирича (ще у 1625 р.), що був спадкоємцем колишніх, уже тридцятирічної давності, претензій цього роду на згадані маєтності. Чи це сталося через викуп або угоду, чи київський підкоморій скористався смертю Адама Олізара, щоб закінчити суперечку за допомогою сили? Невідомо. У будь-якому разі Войцех виявився не найкращим господарем, до того ж йому не щастило. Бракує інформації про долю його володінь за 1625–1628 рр. У поборовому реєстрі 1628 р. взагалі не згадуються Волчків і Старовичі, а молодий Олізар з'являється в ньому як власник єдиного села, яке до того ж перебувало у заставі. На цьому його історія уривається – він помер того ж 1628 р. Згодом частину Олізарових володінь повернув його старший брат Людвик.

У Людвика з'явився шанс сконцентрувати у своїх руках значні володіння. По батькові він отримав Коростишів, Волосів і Сидоровичі. Проте з маєтностями, що перейшли до Немиричів, довелося розпрощатися. Однак по смерті Войцеха залишилися інші маєтності (Старовичі, Волчків), що їх Людвик включив до своїх володінь ще до 1630 р. У той час він також отримав частину спадщини Лозків. Один із представників цього заможного роду – київський підчаший Лаврин помер у 1619 р., залишивши тільки дочок. Середня, Єлизавета, на той час була вже дружиною Людвика. У вельми складних розрахунках участь брали: вдова Ганна Гулевичівна та чоловіки сестер Єлизавети – Якуб Кашовський та Олександр Красицький. Олізарові припала спочатку частина, а після смерті Ганни Лозкової – вся Іванківська волость (Іванків, інша назва Пара). Саме вона найбільше його цікавила, бо лежала на межі з його маєтністю Сидоровичі. У 1628 р. Людвик володів близько 1066 димами, а в

1640 р. – 2193, але тільки 630 безспосередньо перебувало в його руках, натомість 172 – в оренді та аж 1391 (63%) – у заставі. Попри поширеність практики застав на Київщині така велика частина володінь, обтяжена позиками, свідчила про не надто вправне господарювання. Однак це не позбавляло Олізара «членства» у групі регіональних латифундистів, які, зрештою, теж не цуралися подібної фінансово-майнової політики.

Після 1640 р. відбулися зміни у майновому становищі Людвика. У 1642 р. він купив у Ленковичів-Іпогорських Рубежівку. Упродовж наступних років (1643–1646) йому вдалося порозумітися зі спадкоємцями володінь Лозків. Унаслідок цього Кашовські позбулися маєтків на Київщині, а Красицьким залишилася частина Іванківської волості. Олізари натомість отримали права на задніпрянську Воронківську волость (Воронків) та маєток Витачів над Дніпром у Київському повіті.

Людвик Олізар помер у 1645 р., а опіку над маєтностями перебрала його вдова Францішка з Дембінських, яка невдовзі знову вийшла заміж за Станіслава Уханського. Претензії на управління спадщиною після брата висловила й Євфрузина з Олізарів Замойська, дружина коронного стражника Олександра. У 1646 р. у гру безпосередньо вступили й діти Людвика – Ганна, Михайло, Ян і Станіслав. До суперечки за Іванківську волость втрутився і Станіслав Конєцпольський, який спершу забрав її з допомогою переяславських козаків, а потім підписав угоду з Олізарами та Красицькими й офіційно викупив її у них. Конфлікт за решту маєтностей, що належали Людвику, тривали й далі. Їх перервало лише повстання Хмельницького.

Іван, Адам і Людвик Олізари протягом досліджуваного періоду постійно належали до найбагатших людей Київського воєводства, при цьому не маючи жодних володінь за його межами. Найцікавіше, що жоден із них не отримав навіть найменшого земського уряду чи найменшої королівщини. Зате вони бували послами на сейм: Іван у 1569 р., Адам у 1597, 1609 і 1611 рр., Людвик у 1625, 1632 (конвокаційний сейм), 1635 рр. Тобто їм вдалося отримати довіру «братів-шляхти»; це додатково пітверджує той факт, що у 1643 р. Людвик був маршалком депутатського сеймика в Житомирі[13].

Із королівською милістю більше щастило **Аксакам**. У момент укладення Люблінської унії головою роду був Мартин. Він, вірогідно, помер невдовзі після 1569 р., а його місце на чолі родини посів син Іван. У той час головною маєтністю роду була половина Норинської волості (Норинськ) в Овруцькому повіті. Іван (Ян) Аксак мав зв'язки з київським воєводою Костянтином Острозьким. Той призначив Івана підвоєводою (1592–1600 рр.). Мабуть, Іван мав значні заслуги, бо вже у 1594 р. отримав у пожиттєве володіння королівщину Гуляники (Мотовидіївку) у Білоцерківському старостві. Приблизно у той самий час він напевно був обдарований «навіки» волостю Світильнів у Остерському старостві. Такий документ не зберігся, але про його існування свідчать подальші події. Зрештою цей привілей призвів до тривалої суперечки за маєток Рожни. Аксаки вважали їх – мабуть, слушно, – частиною спадкових Світильнівських володінь. Безлад у королівській канцелярії призвів до того, що одночасно було видано привілеї на держання Рожнів, визнаючи їх королівщиною. У цю плутанину втрутився ще й самозваний «князь Рожнівський», висунувши власні претензії на ці маєтності. Суперечка тривала десятиріччями, проте Іванові так і не вдалося долучити рожнівські володіння до своєї отчини. До того ж у нього було чимало клопоту й із Норинською волостю. Його інтересам шкодила і суперечка між нащадками половини маєтностей Киселів. Зрештою, після складних правових ігор, що відбувалися у 1602–1607 рр., усі, хто мав «пай» у норинських володіннях включно з Аксаком, вирішили продати їх волинському воєводі Олександрові Острозькому. В Івана залишилися Світильнів і Гуляники. Він також мав маєтності на Волині (Судилків). На підставі трохи пізніших даних про розмір Іванових володінь можна твердити, що на момент смерті у 1627 р. у його київських маєтностях було бл. 590 димів, а у волинських – бл. 260.

Ці маєтності успадкували сини Стефан та Михайло. Другому з них дістався Світильнів, волинські володіння та права на рожнівські маєтності. Стефан уже в 1625 р. отримав від батька Гуляники за згодою короля. Він перебрав від брата клопіт із заокруглення спадкових родових маєтностей біля Остра та околичних

королівщин. Напевно, величезною полегкістю у цій справі було отримання ним у 1630 р. Остерського староства. Проте суперечки точилися ще довго. Лише у 1636 р. Стефан отримав судове рішення про визнання володінь Крохалів спадковими, а у 1642 р. такий самий декрет стосовно маєтностей Рожни, які він через два роки викупив у брата. Дохід від королівщин давав йому змогу нагромаджувати нові спадкові володіння. У 1632 та 1635 рр. він двома виплатами купив у Солтанів Княжичі та Солтановичі, а у 1642 р. Гоголівську волость (Гоголів) у Миколая Глібовича (спадщина Корецьких). Наступне надбання – Мухоїдовичі з околицями, куплені у Служків, – він невдовзі продав митрополитові Петру Могилі (не пізніше 1640 р.). Михайло Аксак купив маєтності на Київщині в Яна Дзіка, а саме Трибешів і Денеші (1645 р.). У 1640 р. Стефан зосередив у своїх руках 2336 димів, з-поміж яких 883 припадали на спадкові маєтності. П'ятьма роками пізніше він володів щонайменше 2849 димами, з-поміж них 1396 спадкових. У тому таки 1645 р. до родових володінь Аксаків на Київщині треба додати спадщину Михайла – бл. 330 димів. Тож Стефана можна зарахувати до верстви латифундистів, Михайла – до заможної шляхти. Обидва брати тримали у своїх руках згадані маєтності до кінця досліджуваного періоду. Померли вони у 1650 р.

Окрім Мартина всі згадані Аксаки посідали високі уряди в Київській землі. Іван і Стефан почергово виконували функції земського судді, перший – у 1599–1627 рр., другий – у 1627–1650 рр. Михайло отримав уряд київського підстолія – одним із останніх надань Владислава IV, у лютому 1648 р. Житомирський сеймик неодноразово обирав Аксаків послами на сейм: Івана у 1603, 1613 (на надзвичайний сейм), 1615 та 1620 рр., Стефана у 1625, 1626, 1632 (конвокаційний), 1637, 1639, 1640, 1642 рр. Іван був також одним із кандидатів шляхти на уряд київського підкоморія у 1602 р. і маршалком бунтівного київського сеймика у 1607 р.[14]

Горностаї – це наступний після Тишкевичів-Логойських рід, який мав великі володіння на Київщині, зберігаючи принаймні за життя одного покоління землі, вплив і уряди у Великому князівстві Литовському. У середині XVI ст. київськими маєтностями Горностаїв спільно володіли брати Іван (пом. 1558 р.) та Оникій

(пом. 1566 р.). В обох залишилися нащадки, які в перші роки після унії затято сперечалися за володіння з обох боків коронно-литовського кордону. Проте трапилося так, що Фридерик Оникійович, а також Іван та Остафій Івановичі швидко залишили цей світ бездітними, а родові маєтності зосередив у своїх руках Гаврило Іванович, мінський воєвода з 1566 р., а з 1576 р. – воєвода берестейський (пом. 1587 р.). Слід уточнити: йому було потрібно прибрати ще одного конкурента – брата по бічній лінії Власного, який на початку 80-х рр. XVI ст. зумів фактично перебрати на себе київські маєтності. Проте він загинув під час одного з наїздів, організованих Гаврилом, який отримав зрештою Лещинську волость (Лещин) у Житомирському повіті, Горностайпільську (Горностайпіль) в Овруцькому та сусідню, але вже належну до Київського повіту Козаровицьку (Козаровичі), а також Любовичі на Ірпені та кілька сіл в Овруцькому повіті навколо Максимовичів. Згідно з податковим реєстром 1581 р. (щоправда, він неповний), володіння цими маєтностями забезпечувало йому місце серед найбагатших родин Київщини. Наступні власники – син Гаврила Гієронім (пом. 1600 р.) й онук Самійло (пом. 1618 р.) не розширили успадкованих маєтностей, але активно заселяли їх, чим фактично збільшували свої багатства. Вони зосередили осадницьку діяльність на трьох головних волостях. Любовичі, їх не було викуплено із застави, перейшли до Ружинських (після 1617 р.), а села в околицях Максимовичів через не до кінця з'ясовані мною обставини стали власністю Харленських і Сапєг, а згодом Родкевичів. Важливим доповненням до прибутків стало королівське надання Самійлові у 1613 р. «держави» Демидова. Єдиною купівлею було придбання в Овдотії з Домонтів Ласкової у 1608 р. Домонтова, що прилягав до Горностаївської волості. Після смерті Самійла (1618 р.) опіку над його малолітнім сином Михайлом отримала вдова, Теофіла з Горая. У неї був також привілей на «доживотне», тобто до смерті, держання Демидова. Маєтності, що перебували під її управлінням, у 1628 р. нараховували бл. 950 димів у спадкових володіннях та бл. 50 димів у королівщинах[15].

Михайло, якого вважали диваком і відлюдником, отримав ці маєтності у володіння в 1633 р. Проте вже у 1637 р. він помер

бездітним – останній нащадок Горностаїв «по мечу». На арену вийшли енергійні жінки цієї родини. Свої претензії на пожиттєве володіння знову висунула вдова Самійла, а її дочки – Ганна, дружина Рафала Лещинського, та Ельжбета, заміжня за Анджеєм Дрогойовським – зі свого боку претендували на частину маєтності. Угода, укладена у 1637 р., залишала Лещин у руках Лещинської, Козаровичі припали Дрогойовській. Горностайпільську волость було поділено між обома сестрами. Ганна померла у 1639 р., залишивши єдину спадкоємицю – свою дочку Теофілу. Ельжбета разом із чоловіком уже в 1635 р. отримала від матері права на держання Демидова. У 1640 р. подружжя викупило останню частину Горностайпільської волості й одночасно придбало сусідні козятинські маєтності (Козятичі або Бородянка) у Криштофа Івашенцевича. Горностаївна після смерті першого чоловіка у 1641 р. володіла чималими маєтностями, що нараховували бл. 1000 димів, з-поміж яких приблизно 700 перебували у спадкових володіннях. Ельжбета знову вийшла заміж за троцького воєводу Миколая Абрамовича. Вона була ще жива у 1650 р. і, користуючись затишшям після Зборівської угоди, намагалася відновити контроль над своїми володіннями.

Активним членом шляхетської спільноти на Київщині серед Горностаїв був, мабуть, лише Самійло. У 1603–1618 рр. він тримав уряд підкоморія. У той самий час його чотири рази обирали послом на вальний сейм від Житомирського сеймика – у 1607, 1609, 1611, 1613 (звичайний сейм) рр. У 1600 р. його було також обрано депутатом до Коронного трибуналу[16].

Остання з колись найзаможніших панських родин Київщини – **Кміти-Чорнобильські** – у досліджуваний період дуже недовго проіснувала на політичній арені. Серед її представників уславився Філон, смоленський воєвода (від 1579 р.) і видатний полководець війська Великого князівства Литовського під час Північної війни. У Київській землі він володів двома великими волостями – Чорнобилем над Прип’яттю та Веледниками неподалік Овруча, а також низкою менших маєтностей. Це були: Антонів на межі з Мозирським повітом, Мокалевичі та Веприн у Житомирському повіті над

Тетеревом, Сущани, а також половини в маєтностях Рокитне та Замисловичі, котрі він ділив із князями Капустами, у західній частині Овруцького повіту. Згідно з податковим реєстром 1581 р. Філон був на той час третім серед найбагатших латифундистів Київщини. Помер він у 1585 р. Його єдиний син Лазар помер бездітним через десять років. Маєтності перейшли до дочок Філона. Софія (пом. 1624 р.), дружина Лукаша Сапєги (пом. 1626 р.), отримала Чорнобильську волость, а також Антоновичі та Мокалевичі з Веприном. Богдані (пом. після 1613 р.), заміжній за князем Юрієм Друцьким-Горським (пом. 1609 р.), припали Веледники разом із Сущанами, Рокитним і Замисловичами. Після смерті чоловіка, з яким у неї не було дітей, Богдана відступила усю свою частину сестрі на умовах, які нам, на жаль, невідомі. Софія та її чоловік мали нещастя пережити своїх нащадків, а володіння Кмітів перебрали Сапєги з іншої лінії. Виявів політичної активності Філона Кміти на Київщині не було помічено[17].

Деякі представники родів, що розглядалися, принаймні упродовж певного часу досягали статусу латифундистів. Далі говоритимемо про родини, найбільшим майновим досягненням яких була належність до групи заможної, інакше кажучи, матеріально незалежної шляхти. З особливою пошаною на Київщині ставилися до роду **Вороничів**. Поунійна доба почалася для них невдало – з багаторічної суперечки за маєтності між Олександром Вороничем і його племінницею Ганною Сокоровою, дочкою Олександрового стрия (дядька по батьківській лінії) Юрія. Ганні активно допомагав її чоловік Григорій, який, зрештою, став жертвою родинного кофлікту: під час одного з наїздів його було вбито. Олександр у якийсь спосіб спромігся звільнитися від судових вироків, які були ухвалені у зв’язку з цією справою. Зрештою він зосередив у своїх руках великі володіння, що були розташовані неподалік Житомира в межах однієї волості, яка включала містечка Троянів, Денеші, Шумськ і Крошню. Після його смерті у 1611 р. все це перейшло до старшого сина Василя, що був опікуном молодших нащадків Олександра. Його становище зміцнилося також завдяки наданню йому «в державу» двох, щоправда, невеликих королівщин – Крохалева

та Боденьків (1611 р.). Однак Василь невдовзі помер (1613 р.), що призвело до поділу маєтків. Сини Василя – Андрій, Владислав, Ян, Данило-Юрій отримали Денеші та Крошню, другий син Олександра Філон – Шумськ, третій Федір і четвертий Михайло – Троянів. Михайло продав свою половину Троянова шваґрові Миколаю Ободенському, який був одружений із Ганною Вороничівною. Тож Троянівська волость була поділена на більш-менш рівні частини. У 1628 р. в кожній з них було бл. 70 димів, хоча цілком можливо, що поборові квитанції, на підставі яких виплатили податок, були давно неактуальні. У той час володіння Філона значно збільшилися завдяки купівлі у Халецьких чималої Ржищівської волості (Ржищів) над Дніпром у Київському повіті, що сталося у 1625 р. У результаті цього надбання, а також інтенсивного осадництва у шумських маєтностях розмір володінь Філона перед його смертю у 1639 р. приблизно дорівнював 750 димам. Вони були поділені між трьома родичами, оскільки у Філона не залишилося дітей: Данилом-Юрієм, єдиним на той час живим сином Василя Олександровича, а також Федором і Михайлом Олександровичами. У той самий час Данило продав Максиміліанові Бжозовському (до 1640 р.) більшість маєтностей навколо Денешів, які перебували у його володінні, приблизно 160 димів. Після цих змін у податковому реєстрі 1640 р. фіксуються володіння трьох Вороничів. У Федора було 636 димів, у Михайла – 250, у Данила – 381 (з-поміж них 125 у заставі). Данило (пом. 1667 р.) у 1644 р. продав свою частину Ржищівської волості (бл. 160 димів у 1640 р.) Янушеві Тишкевичу. За рік перед тим помер Михайло, майно якого успадкував його син Дмитро Кароль. А у Федора (пом. 1646 р.) було багато нащадків. Його чималі володіння поділили між собою сини Самійло, Михайло, Владислав та Олександр. Проте дати поділу встановити не вдалося.

Вороничі були однією з найвідоміших родин Київщини, що мала високий престиж. Більшість дорослих представників роду тримали уряди у воєводстві. Василь був земським писарем (від 1608 р. до смерті у 1613 р.). Його брат Філон мав найвищий серед місцевих несенаторських урядів – підкоморія (від 1630 р. до смерті у 1639 р.). Брат Філона Федір отримав підчашництво (від 1630 р.

до смерті у 1646 р.). Урешті їхній племінник Данило Юрій був київським скарбником (від 1640 р. до смерті у 1667 р.). Вороничів обирали й послами. Збереглися свідчення про дворазове виконання цієї функції Федором (у 1627 і 1641 рр.), один раз були послами Філон (1631 р.) і Данило (1645 р.)[18].

Такий самий високий престиж мав рід **Єльців**. У 1569 р. єдиним представником його чоловічої лінії був Дмитро. Його батько Федір і брат Андрій померли на рік раніше, й усі родинні володіння залишилися в руках Дмитра. Вони складалися з кількох комплексів маєтностей. Лучин і Турбівка лежали у Київському повіті над Ірпенем, а Сераків – у найближчій київській околиці. У південній частині Овруцького повіту над Іршею лежала Малинська волость (Малин). Трохи на північ – володіння навколо Литвиновичі. У центрі повіту – Народичі, а в його північному куті – Ремези. Окрім цих батьківських маєтностей Дмитро володів «внесеною» у посагу дружиною Марією з Олізарів чималою, але мало залюдненою Паволоцькою волостю (Паволоч), розташованою у південній частині Житомирського повіту. Ці маєтності він зрештою у 1588 р. відступив князю Миколаєві Ружинському[19]. Продав і Сераків князю Матисові Воронецькому (1576 р.). Решта володінь після його смерті (1598 р.) перейшла під управління його дружини. Лише у 1608 р. їх було поділено між синами Дмитра. Лучин і Литвиновичі взяв найстарший Філон. Костянтинові дісталися Ремези, Народичі та половина Турбівки з околицями. Федорові залишилася Малинська волость і друга половина Турбівки. Важко оцінити розмір окремих частин спадщини, оскільки Єльці у 1628 і 1640 рр., на які припадають відомі нам київські податкові реєстри, якраз отримали звільнення частини своїх володінь від оподаткування. Дані за 1634–1640 рр. дають змогу оцінити частину Костянтина як таку, що налічувала приблизно 350–400 димів. Решта частин мала бути більш-менш такого ж розміру. Маєтності Філона перейшли після його смерті (1625 р.) до сина Олександра. Він доповнив їх купівлею у Лавінії Радзивилової з Корецьких маєтності Базар (бл. 240 димів у 1628 р.), що сусідила з його Литвиновичами, об’єднавши обидва комплекси у велику волость. У її межах він осадив місто Ксаверів,

яке стало центром земельного комплексу. Вступивши до ордену єзуїтів, він уже під чернечим ім’ям Ігнатій вирішив заснувати у Ксаверові колегіум Товариства Ісуса. Акт фундації було укладено у 1632 р., але справа затяглася. У 1635 р. було збудовано резиденцію, а колегіум лише у 1647 р. Тож володіння Ігнатія дісталися єзуїтам, хоча він залишив за собою прижиттєве право управління ними та частину прибутку. Він помер у 1651 р.

Другий син Дмитра Костянтин трохи зменшив отриману спадщину, продавши частину маєтку Народичі Флоріанові Потоцькому. Костянтин помер бездітним у 1634 р., а спадок отримала у пожиттєве володіння його вдова Кристина з Тишкевичів, яка управляла ним до кінця досліджуваного періоду. Третій брат Федір отримав, мабуть, найпривабливішу частку – Малинську волость. Він розширив її, скуповуючи сусідні землі. Нам, на жаль, невідомі подробиці угод, але фактом є, що у 30-х рр. XVII ст. межі цього комплексу були заокруглені завдяки придбанню Любовичів (Ружинських), Пенізевичів (Лодят), а також частини маєтності Обихід (Мошенських) і Луп’ян (Липленських). У 1620 р. Федір до того ж отримав у держання королівську волость Остролуч на Задніпров’ї. Проте він не зумів освоїти чималі землі й за королівською згодою передав їх Станіславу Даниловичу. Федір загинув у 1648 р., вбитий під час повстання власними підданими. Та ще перед цими трагічними подіями він почав поступово передавати управління маєтками єдиному синові Ремігіану, який зрештою перебрав увесь його спадок.

Єльці вирізнялися серед шляхетського загалу зосередженням у своїх руках багатьох місцевих урядів. Дмитро від 1574 р. був земським писарем (пом. 1598 р.). Двоє його старших синів по черзі посідали уряд підстолія: Філон приблизно від 1604 р., а за ним Костянтин, який отримав привілей у 1625 р. після смерті брата. Федір протягом 1620–1628 рр. був київським підвоєводою та правою рукою Томаша Замойського в регіоні. Напевно завдяки підтримці патрона він отримав у 1621 р. один з найпрестижніших земських урядів – хорунжого. На старості він відмовився від нього на користь сина Ремігіана, що підтвердив король своїм привілеєм

у 1646 р. Представники роду були популярними серед шляхти. Їх обирали послами на сейм: Дмитра у 1585 р., Костянтина у 1607 р., Ремігіана у 1632, 1637 і 1642 рр., але також і для виконання інших обов'язків. Федір був маршалком каптурового суду в 1632 р., Костянтин – суддею. У 1630 р. шляхта обрала Костянтина депутатом до Трибуналу й одним із кандидатів на уряд підкоморія[20].

Майже так само часто вшановували урядами й **Лозок**. У них були володіння у Великому князівстві Литовському, в Річицькому повіті, а також, звісно, численні маєтності на Київщині. Вони були розділені між трьома синами Яцка Борисовича Лозки. Філон отримав задніпровську Воронківську волость (Воронків). Богдан – землі у Великому князівстві Литовському, а Василь – маєтки Рожів, Раковичі, Пукове, Феневичі та Заруддя. Після смерті бездітного Філона Воронків також опинився у Василя. Дата смерті Філона точно не відома. Сталося це десь між 1578 і 1581 рр., коли всіма володіннями Лозків уже управляв найстарший син Василя Стефан. У 1586 р. маєтності було поділено. Стефанові залишилися Рожів, Раковичі та Пукове. Іван отримав частину маєтностей Воронків і Заруддя. Лавринові припали Феневичі та Сошники з околицями у Воронківській волості.

Стефан, власник Рожева, мав затяту суперечку за межі землеволодінь із сусідами – Бутовичами з Брусилова. У 1602 р. він був змушений відмовитися від прав на Пукове на їхню користь. Лозці залишилася частина Рожівської волості, розташованої на кордоні Київського та Житомирського повітів над Здвижем. Помер Стефан у 1618 р. Раковичі після нього отримав старший син (від першого шлюбу Стефана з Ганною Боговитинівною) Юзеф, який від шлюбу з Раївною мав лише дочку Софію. Після смерті Юзефа, бл. 1631 р., спадщину отримала вдова, яка зрештою знову вийшла заміж за Петра Кучборзького. Вона не передала володінь дочці, а продала їх у 1646 р. Лукашеві Гулевичу-Воютинському.

Молодший син Стефана Михайло (пом. 1648 р.) після смерті батька опинився під опікою матері Гальшки Гулевичівни. Лише після 1628 р. він отримав Рожів, який припав йому як спадок. Десятьма роками потому він продав ці володіння Миколаю Цетнерові (1638 р.). Уся спадщина Стефана опинилася в чужих руках.

Другий син Василя Іван господарював переважно у лівобережних маєтках. У 1602 р. він здійснив обмін з адміністратором володінь Київської митрополії – Заруддя на частину маєтностей Бугаївка, розташованих неподалік Києва й по сусідству з Підгірцями, що були власністю його дружини Магдалени з Чирських. Іван помер у 1608 р., залишивши управління маєтностями та опіку над його єдиною дочкою Олександрою дружині. Магдалена з Чирських розпоряджалася Івановою спадщиною ще у 1621 р. Свої Підгірці та бугаївські землі вона подарувала перед смертю жіночому Печерському монастирю. Лівобережні володіння отримала дочка Олександра, вже заміжня за Олександром Сурином (не пізніше 1623 р.). Це спричинило суперечку з представниками іншої лінії роду, спадкоємцями Лаврина, які після 1624 р. перебрали під свій контроль всю Воронківську волость.

Наймолодший з-поміж Васильовичів Лозок Лаврин збільшив родові володіння завдяки вигідному одруженню. Адже його обраницею була Ганна, дочка Миколая Гулевича-Долзького та Євдокії Кмітянки, яка успадкувала Іванків та Обуховичі, розташовані по сусідству з Феневичами Лаврина. Вона принесла також у посагу Витачів над Дніпром у південній частині Київського повіту. Лаврин отримав також у держання невеличку королівщину Сірковщину (після 1610 р.). Він помер у 1618 р. І в цьому разі частиною спадку опікувалася вдова (пом. у 1641/42 рр.). Проте більшість володінь поділили між собою дочки: Варвара Олександрова Красицька (пом. після 1640 р.), Єлизавета Людвикова Олізарова (пом. 1625/30 рр.) та Олена Якубова Кашовська (пом. після 1646 р.). Унаслідок тривалих і складних суперечок та угод між спадкоємцями у 1646 р. більшу частину Іванківської волості було продано Station Конєцпольському, а Воронків і Витачів перехопили Олізари.

Через складну долю Лозківських володінь важко оцінити їхні розміри. Однак можна спробувати, зіставляючи дані з відповідних податкових реєстрів. У підсумку виглядає, що приблизно у 1630 р. окремі частини нараховували: Рожів Михайла Стефановича – бл. 150 димів, Раковичі Юзефа Стефановича – бл. 190 димів, Іванків і Феневичі Єлизавети Лавринівни – бл. 280 димів, Воронків

і Витачів, поділені між Варварою та Оленою Лавринівнами сукупно бл. 420 димів. У сумі понад 1000 димів у п'яти частинах.

Не нарікали Лозки й на відсутність виявів поваги на місцевому рівні. Василь був першим київським стольником (від 1578 р.). Його син Стефан започаткував у 1577 р. серію надань Лозкам уряду підчашого цієї землі. Після того, як його було підвищено до мозирського маршалка, Стефана змінив Іван (від 1590/92 рр.). Коли ж останній перейшов на нижчий в ієрархії, але дуже важливий, зокрема й через практичне значення, уряд земського писаря, підчашим став його син Лаврин (від 1599 р.). У Лозків були також нагоди представляти Київщину на вальному сеймі. Стефан обирався послом принаймні один раз у 1589 р., Іван – у 1597 р.[21]

Наступним київським панським родом, який мав високий престиж у воєводстві, були **Проскури-Сущанські**. У поунійну добу увійшли двоє синів Тимофія Проскури – Богдан (Ждан) та Іван. Їхнє родове гніздо Сущани на той час перебувало в заставі у Філона Кміти-Чорнобильського. З інших дідичних земель Григорів над Дніпром (біля Трахтемирова) був спустошений, Веприк над Ірпенем – силою приєднаний до земель київської римо-католицької кафедри, а ближні Корнин і Білки отримав Іван. Він одружився з Євдокією Кмітянкою, яка успадкувала Іванків та Обуховичі над Тетеревом. Богдан, позбавлений родових земель, одружився із Анастасією Глинською, яка принесла йому в посаг права на майже знелюднену на той час Товарівську волость (Товарів) біля Канева, а також зовсім «порожні» землі над Ворсклою. Він помер не пізніше 1581 р., а його діти – Григорій, Михайло та донька, імені якої ми не знаємо, заміжня за Кириком Єничем-Корницьким – розпочали суперечку з дядьком по батьківській лінії вже не лише за Білки та Корнин, а й за Обуховичі та Іванків, що мали компенсувати їхні втрати (до 1583 р.). Конфлікт розгорівся у 1599 р. після смерті Івана. Удова невдовзі знову вийшла заміж за Миколая Гулевича-Долзького (не пізніше 1602 р.) і не хотіла віддавати маєтностей першого чоловіка, а тим більше своїх. Зрештою бл. 1602 р. конфлікт було розв'язано полюбовно. Корнин і Білки повернулися до Проскур, Обуховичі та Іванків залишилися Гулевичам, а потім у посагу їхньої доч-

ки дісталися Лавринові Лозці. Григорій, Михайло та Корницька поділили успадковані від батька та дядька маєтності, тож деякі з них були розділені на три частини. Проте подробиці цих угод нам невідомі.

Цей поділ, безсумнівно, був вигідний для Григорія (пом. 1608 р.). У будь-якому разі він залишив своїм синам Федору, Миколаю та Юрію значний спадок. Наразі ним мав опікуватися перший з-поміж них – єдиний повнолітній Федір. Він прийняв Корнин, Білки, частину Товарівської волості, Григорів і «севрюк» на Ворсклі, а також права на колись заставлені Кмітам Сущани, що ними тоді володів Лукаш Сапєга, і незаконно включений у володіння київського біскупа Веприк. Федір здійснив поділ майна вже після смерті одного з братів – Миколая (1616 р.). Юрій отримав половину корнинських маєтностей. Старший брат залишив собі другу половину, Білки та Товарів. Ворскла та Григорів перебували у спільному володінні.

Федір зіткнувся із численними проблемами. Довгі роки він зі змінним щастям вів запеклі суперечки за Ворсклу, спершу з Вишневецькими (1610–1634 рр.), потім з переяславськими старостами (1636–1646 рр.), що зрештою завершилися успіхом – позитивним для Проскур вироком сеймового суду (1646 р.). Федір мав клопіт і з Григоровом, що його бл. 1620 р. було визнано королівщиною і включено до Трахтемирівських володінь. Федорові та Юрієві вдалося повернути свою власність на цій території у 30-х рр. У будь-якому разі вони були її власниками у 1640 р. Схожі проблеми Проскури мали й із Товарівською волостю. Між 1616 і 1622 рр. її було зараховано до королівщин і включено до Канівського староства. Десь перед 1633 р. Федір спромігся повернути свою власність і здійснив її офіційне розмежування зі староством (1633 р.). Утім, це не допомогло, адже саме у той час старостою став Самійло Лащ (1634 р.), який знову силою зайняв Товарів та його околиці. Проскури не мали ресурсів для самостійної боротьби з відомим сутягою. У 1638 р. Федір продав свої права на Товарівську волость Гієронімові Харленському, який незабаром за допомогою «посполитого рушення» вигнав із неї Лаща. Безуспішно для Проскур закінчилася й су-

перечка з київськими біскупами за Веприк. Федір отримав кілька позитивних вироків різних інстанцій (наприклад, у 1636 і 1643 рр.), однак так і не спромігся повернути втрачений маєток. Зате йому вдалося успішно провести кілька угод. У 1613 р. він повернув собі Сущани, які тривалий час перебували у заставі. Через п'ятнадцять років він придбав у Яна Єнича Лутаву в Остерському старостві (1628 р.). Нарешті у 1643 р. Роман і Миколай Родкевичі продали йому Мартиновичі, Максимовичі та Кабани в Овруцькому повіті неподалік Чорнобиля. Загальний розмір маєтностей у власності Федора, як бачимо, часто змінювався. У 1628 р. в його руках перебувало приблизно 300 димів. На піку збільшення Федорових володінь – після повернення Товарівської волості (1633 р.) – їх напевно було б значно більше. Проте в нас немає даних 1640 р., бо на той час він був звільнений від сплати податку. Федір помер у 1647 р., залишивши маєтності синам Янові та Петрові. Їхня сестра Федора, заміжня за Григорієм Трипольським, вдовольнилася готівкою і зреклася прав на землеволодіння (1640 р.). Брати поділили спадок лише у 1663 р.

Молодший син Григорія Юрій допомагав братові в суперечках за спільні володіння у степовій Україні. Водночас він намагався збільшити свої маєтності на Поліссі. У 1624 р. Юрій купив у Петра Єнича-Корницького, сина своєї тітки, частку в «отчизному» Комині. Приблизно через шість-сім років він придбав у Суринів Татариновичі в Овруцькому повіті. У 1628 р. його володіння нараховували бл. 160 димів. Помер він після 1663 р.

Нащадки Михайла Богдановича залишили мало слідів у історії Київщини. Його молодший син Юрій востаннє згаданий у джерелах за 1611 р. Старший Михайло – за 1646 р. Немає даних про їхні маєтності, хоча відомо, що у 1646 р. Михайло отримав у суперечці з переяславським старостою позитивний судовий вирок, за яким він отримував частину земель на Ворсклі.

Федір Проскура посідав особливе місце у шляхетській спільноті Київщини. Понад 30 років він був земським писарем (від 1615 р. до смерті у 1647 р.). Цей уряд був пов'язаний не лише з веденням актових книг та участю у роботі суду, а й з обов'язками на сесіях

Коронного трибуналу, коли розглядалися справи «інкорпорованих воєводств». Тому Проскуру знали всі. Відомо, що він вісім разів був послом на сейм (у 1607, 1627, 1629, 1631, 1632 конвокаційний, 1633 коронаційний, 1637, 1638 рр.), але напевно цифра занижена, якщо зважити на тривалість його кар'єри і неповноту даних. Неодноразово він виконував функції поборці. Бував маршалком сеймика, наприклад, 1618 р. У 1630 р. шляхта обрала його одним із кандидатів на підкоморія. Інші члени родини також не уникали публічного життя. Іван Тимофійович був послом на сейм 1572 р. Михайло Михайлович – каптуровим суддею у 1632 р. А Юрій, брат Федора, отримав у 1646 р. уряд овруцького войського[22].

Усі згадані родини володіли маєтностями, розкиданими на території Київщини. Володіння **Бутовичів**, наступного заможного панського роду регіону, протягом усього досліджуваного періоду зосереджувалися в одному чималому комплексі, розташованому на східній околиці Житомирського повіту. Його центром був Брусилів, а першим власником у поунійну добу, який зосередив у своїх руках всю волость, виступав Яцько Димитрович. За значну частину земель навколо Пукова, тобто Карабчина, точилася, щоправда, суперечка з Лозками, яка закінчилася лише бл. 1602 р. успіхом Бутовичів. Яцько був енергійним і заповзятливим господарем. Він виклопотав у короля привілей на магдебурзьке право для міста Брусилів (1576 р.), а також провадив активне освоєння земель у своїх володіннях. Близько 1600 р. у Брусилівській волості вже нараховувалося 17 населених пунктів, серед них – чотири містечка: Брусилів Старий і Новий, Карабчин і Водотий. У 1628 р. володіння включали бл. 500 димів, однак підлягали поділові через численне потомство Яцька. Зрештою, старші сини розпочали доросле життя задовго до смерті батька-довгожителя (1604 р.).

Григорій Яцькович одружився з удовою Івана Олізара Євою з Раїв і почав господарювати в її маєтностях Топорище та Солодири. Йому вдалося утримати їх до своєї смерті у 1591 р. попри конфлікт із пасербом Адамом Олізаром, а також «сусідську війну» з Єсифом Немиричем, що завершилася вироком, згідно з яким Топориська волость мала перейти до Немирича як відшкодування. Після

смерті бездітного Григорія (1591 р.) Топорище, однак, повернулося до Олізарів.

Другому із синів, Семенові, Яцько ще за життя (не пізніше 1596 р.) виділив частину володінь, а саме Новий Брусилів і Водотий. Після смерті Яцька у 1604 р. до поділу решти батьківських маєтностей включилося ще троє його нащадків – сини Мартин та Олександр і дочка Марія Левова Лясотина. Олександр невдовзі (одразу після 1604 р.) помер, а суперечка протривала приблизно до 1613 р. Зрештою Марія, яка боролася за права на Кочерів, відступила, отримавши відшкодування (1613 р.). Мартин затримав у своїх руках Старий Брусилів із кількома селами, а дочка Олександра, Ганна, заміжня за Андрієм Соколовським, успадкувала Карабчин *cum attinentis* (з присілками). Тож закріпився поділ волості на три частини, оскільки спадкоємці померлого у 1601 р. Семена – Стефан, Богумил, Олена та Магдалена – залишалися до 1630 р. під опікою матері Овдотії з Єльців. У 1628 р. частина Мартина налічувала бл. 210 димів, частина спадкоємців Семена – бл. 180, а частина Ганни – бл. 130 димів.

Склалося так, що волость і далі роздрібнювалася. Із дітей Семена період опіки матері пережили самі дочки, які у 1630 р. поділили батькову спадщину. Олена, заміжня за Криштофом Лишкою, взяла Водотий. Магдалена, дружина Юрія Голуба, отримала Старий Брусилів. У той самий час помер Мартин Бутович (1630 р.). Спадщина дісталася єдиному синові Павлу. У податковому реєстрі 1640 р. вже зафіксовано поділ Бутовичів на чотири частини. Павло володів 136 димами, Ганна Соколовська мала 117 димів, Магдалена Голубова – 190, Олена, яка на той час перебувала у другому шлюбі з Юрієм Пузиною, – 60. Цей стан зберігся до кінця досліджуваного періоду. Павло помер у 1655 р. Спадщину Олени (пом. у 1642 р.) отримали Пузини, спадщину Ганни (пом. 1647 р.) – Соколовські, спадщину Магдалени (пом. 1648 р.) – Голуби.

Яцько, який довгими роками був головою та патріархом Бутовичів, тримав престижний уряд київського хорунжого (від 1581 р. до смерті у 1604 р.). У 1578 р. він був послом на вальний сейм. Його син Семен ще за життя батька став київським войським (від 1594 р. до смерті у 1601 р.)[23].

На початку досліджуваної доби єдиним активним представником **Тишів-Биковських** був Федір (пом. 1572 р.). Він зосереджував у своїх руках значні володіння, які складалися з Ходорківської волості у східній частині Житомирського повіту, маєтностей Горбулів неподалік його північного кордону, Копачів, Нещерів і Криниче над Дніпром на південь від Києва, а також Воропаїв у Остерському старостві. Відповідно до податкового реєстру 1581 р., в якому зазначено лише частину володінь Тишів, згадані маєтності забезпечували їм місце у тісній групі найзаможніших землевласників воєводства[24]. Проте Федір помер ще у 1572 р., залишивши малолітніх дітей. Володіннями опікувалася вдова. Коли старший син Олександр досяг «літ справних», вона виділила йому Ходорків як садибу та джерело утримання, залишивши решту володінь у своїх руках як опікунка всіх маєтностей і молодших дітей. Між 1582–1585 рр. досяг повноліття і найменший син Василь. Відтоді брати виступають як співвласники батьківських володінь. Вони, наприклад, разом продали Криниче Богушеві Гулковичу Глібовському (1585 р.). Їхні справи тривалий час не були впорядковані. Остаточний поділ майна відбувся лише у 1624 р., через багато років після смерті Олександра (1613 р.). У ньому брали участь спільно його сини Адам і Ярема, з одного боку, а з другого – брат Василь (який невдовзі після цього помер). Федоровичам припала половина Ходоркова, головної садиби роду, разом із більшою частиною прилеглої волості, а також Воропаїв, Копачів і Нещерів. Василеві – друга половина Ходоркова, а також Горбулівська волость.

Адам і Ярема невдовзі поділили між собою усі отримані маєтності на засаді: кожний населений пункт навпіл. Не пізніше 1628 р. сталася зміна власності, бо Адам викупив у брата частини Копачева та Нещерова, а Воропаїв вони спільно продали Петрові Стрибилю. Адам помер у 1636 р., залишивши під опікою брата трьох неповнолітніх синів – Гаврила, Павла та Яна. У 1640 р. дядько ще виступав від їхнього імені. Аж до 1652 р. Гаврило і Павло фігурували у судових актах як співвласники батьківських володінь. Вірогідно, що Яна тоді вже не було серед живих. Ярема загинув у 1647 р. під час «сусідської» війни з Олександром Замойським. Його спадкоємцем був єдиний син Адам (пом. до 1649 р.).

Василь Федорович помер невдовзі після поділу з племінниками землеволодінь (1624 р.). Спадок отримали його сини Федір і Василь. Другий з них помер, не залишивши нащадків. Останній раз джерела сповіщають про нього у 1634 р. Федір пішов із життя у 1644 р. Серед його синів Юрій помер ще перед батьком, Ян бл. 1646 р., а Михайло та Гаврило Федоровичі поділили спадок лише у 1650 р.

Ми маємо відносно точні дані, що дають змогу оцінити розміри майна Тишів. У 1628 р. Адам Олександрович був власником бл. 230 димів, Ярема Олександрович – 210 димів, а Василь і Федір Васильовичі – бл. 300 димів. Через шість років у тій частині Ходорківської волості, яка належала Адамові та Яремі, фіксується 504 дими. А ось у 1640 р. Федір Васильович мав 415 димів, Ярема – 225 димів, а нащадки Адама – 342 дими. Зіставляючи ці дані з інформацією за 1648 р., можна припустити, що володіння сина Яреми Адама нараховували бл. 220 димів, Михайлові та Гаврилові Федоровичам припадало приблизно по 210 димів, Гаврилові та Михайлові Адамовичам – приблизно по 170 димів. Отже, майновий статус членів роду був незмінно високий і давав змогу зарахувати їх до кола заможної шляхти.

Проте земський уряд Тиші у досліджуваний період отримали лише один раз. Федір став київським підсудком, напевно, першим після постання цього уряду в 1566 р. (пом. 1572 р.). Його було також обрано послом воєводства на перший поунійний сейм (1570 р.). З-поміж його нащадків таку честь отримав у 1638 р. Ярема, який був і каптуровим суддею за часів безкоролів’я після смерті Зиґмунта III[25].

Бурхливою була історія володінь **Івашенцевичів-Макаревичів**. Вони походили від Макара Івашенцевича. Його сини – Миколай, Іван і Григорій почали вживати патронім Макаревич як прізвище. Вони успадкували по батькові чималу волость у північній частині Київського повіту, центральними пунктами якої були Ясеничі та Козятичі, перейменовані згодом на – віповідно – Макарів і Бородянку. Мені не вдалося натрапити на джерела, де б згадувалося про поділ володінь між братами. Проте відомо, що у 1591 р. Іван продав по половині своєї частини братам. Невдовзі після цього помер

Григорій, не залишивши нащадків. Тож його єдиним спадкоємцем став Миколай, який зосередив у своїх руках усі родові маєтності на Київщині. Від двох шлюбів він мав шестеро дітей, з-поміж яких четверо синів. Трьом старшим від першого шлюбу – Криштофу, Олександрові та Андрієві – він виділив частини вже у 1608 р., залишивши собі тільки Макарів. Криштоф отримав Андріїв, Озерщину, Пісківку та Запрудичі. Олександр – Мотижин і Копіїв. Андрій – Бородянку та Забуянболото. Протягом наступних десяти років у родині відбулися значні зміни, бо Олександр помер бл. 1613 р., а Андрій у 1618 р. Через рік після смерті останнього Миколай здійснив новий майновий поділ (1619 р.). Криштофові він призначив волость навколо Бородянки, залишаючи собі маєтності навколо Макарова й записавши їх у спадок наймолодшому синові Юрію. Помер він у 1621 році. Юрій пережив його на 11 років, але не залишив нащадків. Тож у 1632 р. Криштоф отримав у власність усі родові володіння. Вони були чималі. Маєтності, зазначені у поборовому реєстрі 1628 р. можна оцінити приблизно у 100 димів, але в цьому документі відсутній Макарів зі значною частиною волості. Розрахунки, виконані на підставі трохи пізніших даних, дають змогу оцінити розмір зосереджених у руках Криштофа у 1632–1634 рр. маєтностей приблизно у 460 димів. Проте він недовго ними втішався. Претензії на спадщину Миколая, власне, його дочки Олени (Гелени) Валеріанової Лащевої, висунув Самійло Лащ, покликаючись на родинні зв'язки. Він схилив Криштофа підписати угоду на продаж Макарова та Бородянки (1634 р.). Макаревичу залишився тільки Андріїв, але він негайно розпочав судову суперечку, звинувативши коронного стражника у застосуванні сили, й мабуть, небезпідставно. У 1638 р. судовою ухвалою угода була скасована, але це ще не означало повернення маєтностей. Зрештою у 1640 р. Криштоф продав свої права на Бородянку Ельжбеті Горностаївні та її чоловікові Анджею Дрогойовському, а через рік повторив цей маневр стосовно Макарова, дійшовши порозуміння з Криштофом Харленським. Нові власники зуміли протягом наступних років отримати куплені маєтності. Криштоф Івашенцевич-Макаревич помер у 1641 р. (або трохи пізніше) як останній представник роду.

Івашенцевичі не обіймали земських урядів. Натомість Криштоф був щонайменше двічі послом від житомирського сеймика у 1624 і 1629 (надзвичайний сейм) рр.[26]

Володіння Макаровичів складали компактний комплекс. Інакше було з маєтностями **Стрибилів**, землі яких були розпорошені по східній частині Житомирського повіту. Прародичем цього широко розгалуженого у XVII ст. роду був Іван, який помер не пізніше 1569 р. Його єдиним сином, на сліди якого мені вдалося натрапити у джерелах, був, нібито, Богдан, власник низки сіл у Київському воєводстві, котрі він, мабуть, отримав у спадок від батька. Родові маєтності зосереджувалися навколо п'яти поселень. Від північного краю повіту в напрямку на південь лежали Буйгаки, Торчин, Пилиповичі, Студена Вода і нарешті Ловків. Згідно з податковим реєстром 1581 р. їхній власник належав до кола заможної шляхти. До того ж це були чималі землеволодіння, що давало змогу активно їх освоювати. Богдан (пом. 1605 р.) досяг, схоже, у цьому успіхів, адже названих маєтностей, розділених у наступному поколінні між його численними синами, їм вистачило, аби втриматися в групі шляхти з високим престижем. Тут важко коротко розповісти про всі складні поділи спадщини між сімома синами Богдана, який кілька разів змінював їхню частку спадку. Окрім того, вони встрявали в численні суперечки у найрізноманітніших поєднаннях. У будь-якому разі, володіння спершу розділили між собою Філон (пом. 1634 р.), Федір (пом. після 1609 р.), Данило (пом. після 1630 р.), Петро (пом. 1636/38 рр.), Остафій (пом. 1624/28 рр.), Павло (пом. після 1618 р.) і Богдан (пом. після 1609 р.). Податкові реєстри 1628 і 1640 рр. дають нам змогу відтворити затверджені між ними майнові поділи. На 1628 р. вже не було серед живих: Богдана, який не залишив нащадків, Федора, спадкоємцем якого був син Іван (іноді у джерелах названий Яном, пом. 1634/40 рр.), а також Остафія та Павла, діти яких були ще неповнолітніми. Отже, родові маєтки було поділено на шість частин. Іван Федорович володів Буйгаками та Камінним Бродом в околицях Торчина, разом бл. 75 димів. Данило мав бл. 85 димів у Пилиповичах і в сусідньому Борщеві. Петро був власником Торчина, Студеної Води та купленого в Ти-

шів-Биковських Воропаєва, що сукупно становили бл. 100 димів. Врешті сини Остафія Абрам і Михайло розпоряджалися бл. 150 димами у Ловкові та околицях. Частина Філона – тодішнього поборці – була, як усе на те вказує, – звільнена від податку. Проте на підставі пізніших даних можна твердити, що частка ця складалася з Ворсичів і кількох інших сіл неподалік Буйгаків і Березового біля Студеної Води, а також, що вона була більшою, ніж в інших братів. Через невстановлені причини не вказані в реєстрі 1628 р. маєтності синів Павла – Вирлок і Кичкири біля Пилиповичів.

У 1640 р. ситуація вже змінилася. Частка, що належала Філонові, перейшла до його дочки Катерини, заміжньої за Яном Ярмолинським. У її володіннях нараховувалося тоді 194 дими. Часткою Івана Федоровича разом із батьківською спадщиною володіли Абрам і Михайло Остафійовичі, маючи ще 176 димів. Спадщину Данила тоді вже отримав його другий син Стефан (після смерті брата Миколая), до якого перейшов і Торчин – частина померлого Петра, що не залишив нащадків. У згаданих маєтностях було сукупно 184 дими. Інший Стефан, син Павла, окрім батьківських володінь, мав іще Воропаїв, що колись належав Петрові[27]. Цей Стефан загалом володів 146 димами. Такий розподіл родових маєтностей зберігся до 1648 р.

Двох з-поміж Стрибилів вирізнили зі шляхетського загалу наданням урядів. Філон від 1593 р. до смерті у 1634 р. був київським чашником. Його молодший брат Петро отримав у 1626 р. привілей на уряд войського у тому ж воєводстві і тримав його до кінця життя (пом. 1636/38 рр.). Філон був популярною на Київщині особою. Багато разів він призначався поборцею (у 1609, 1611, 1613, 1623, 1628 рр.), а також його обирали депутатом до Трибуналу (1617, 1630 рр.). Щонайменше двічі їздив послом від Житомира на вальний сейм (у 1609, 1613 рр.). Бував маршалком сеймика (1609 р.) і членом комісії, що займалася «заспокоєнням» козацтва (1623 р.)[28].

Даними про Стрибилів закінчується частина, присвячена заможній регіональній шляхті. Тепер ми переходимо до шляхти середньої та такої, що мала матеріальні проблеми, і почнемо з **Павшів**. Першим відомим представником цього роду був Михай-

ло, який жив у першій половині XVI ст. Вірогідно, він помер ще до Люблінської унії, а в нову добу родину ввів його син Богуфал. Він був власником Дорогина біля Овруча, кількох сіл і частини села у Норинській волості, що входили до посагу його дружини, Ганни з Єльців (між іншими Черпки, Бардичі), а також Підгірці у Київському повіті. Розмір цих володінь за оцінкою на підставі даних поборового реєстру 1581 р. вводив його у лави середньої шляхти. Проте після смерті Богуфала (1598 р.) наступні покоління Павшів опинилися вже у гіршому матеріальному становищі. Імовірно, що землі на Овруччині було тяжко освоювати, а розростання роду Павшів подрібнювало володіння. Уже Богуфалові довелося поділитися батьківською спадщиною із сестрою Федорою (пом. після 1607 р.), яка внесла Підгірці, що їй дісталися, у дім Чирських, а її єдина дочка Магдалена пожертвувала їх жіночому Печерському монастирю. Богуфал позбувся також на користь Аксаків частини земель у Норинській волості (не пізніше 1591 р.). Інші його володіння розділили між собою його сини Якуб (пом. 1609/13 р.) і Федір (пом. 1624 р.), провадячи тривалі суперечки із сестрою Овдотією, заміжньою за Богданом Солтаном. У результаті цих конфліктів Якову припали Дорогин, Федорові – Черпки та Бардичі. Решту маєтностей, зрештою, невелику, було продано Суринам, Вольським, Друцьким-Горським. У 1628 р. податкові акти фіксують у частці Шимона Федоровича лише 18 димів. Іще раніше спадкоємці Якуба після його смерті поділили Дорогин, половиною якого на той час володіли Трипольські (18 димів). Половину Павшів через не з'ясовані причини не було зазначено у цитованому джерелі. У реєстрах 1634 і 1640 рр. ця частина Дорогина в 11 димів була зазначена як власність дітей Якуба Павші, що перебувала в заставі Олександра Солтана. Однак відомо, що вже через рік Олександр, Іван і Василь Якубовичі повернули собі безпосередній контроль над цими володіннями, хоча двоє останніх, найвірогідніше, невдовзі померли. У списку платників податків 1640 р. було названо й Шимона Федоровича, ранішого власника сіл Черпки та Бардичі, де сукупно налічувалося 11 димів. Олександр Якубович і Шимон Федорович зберегли свої скромні володіння до 1648 р.

Попри відносно низький майновий статус, Павші входили до місцевої еліти. Богуфал виконував функції писаря (1566–1574 рр.), а потім київського земського підсудка (від 1574 р. до смерті у 1598 р.). Його синові Якубу було надано честь представляти воєводство на вальному сеймі (1589 р.). У першій половині XVII ст. настали часи матеріальних труднощів, але відомо, що наприкінці століття прізвище Павшів знову з'являлося серед осіб, які отримували земські уряди[29].

Не набагато кращим було матеріальне становище **Прежовських** – осілої на Житомирщині шляхти, які володіли тут невеликою волостю навколо Прежова та Трубешова (Городища) ще у першій половині XVI ст. У 1569 р. присягу на вірність Короні складав, мабуть, Семен Іванович (пом. після 1587 р.), зазначений згодом у податковому реєстрі 1581 р. як власник дуже скромного маєтку. Проте володіння у Житомирському повіті мали зазвичай резерви земель, які можна було далі освоювати. Напевно, цим скористалися Прежовські, оскільки троє онуків Семена – Миколай, Іван і Семен, сини Івана (пом. 1606 р.) – володіли у своїй волості на 1628 р. вже бл. 100 димами. Потому вони поділили власність на три частини й почали її розпродувати Вороничам, Бжозовським, а потім Дзікам. У 1640 р. Миколай був власником частини Городища у 21 дим, а Семен – частини Прежова у 37 димів. Іван на той час уже тільки «сидів на оренді». Семен та Іван зустрічаються у джерелах ще раз у 1643 р., а потім зникають. Миколай фіксується як власник своєї частини родових володінь ще у 1650 р., проте більшість із них придбали Дзіки не пізніше 1648 р. Не зустрічаємо Прежовських ані серед київських урядників, ані серед послів[30].

Більшу матеріальну стабільність, хоча й не надто високий рівень заможності, бачимо у **Шишок-Ставецьких**. Близько 1569 р. на Київщині зустрічаються два представники цього роду: Іван (пом. бл. l585 р.) і Семен (пом. не пізніше 1583 р.). Останній помітний також і на Волині. Семен був власником М'яколовичів в Овруцькому повіті, що їх успадкував його син Роман, який помер невдовзі після батька (1585 р.). М'яколовицькі землі отримав, своєю чергою, Григорій Романович, який збільшив їх, отримавши частину сусідніх Білокоровичів, що були спадком його дружини

Маруші з Кевличів-Бражинських. Однак М'яколовичі він продав ще до 1602 р. Костянтинові Острозькому, а Білокоровичі після його смерті у 1617 р. успадкувала дочка Ганна. Ці володіння після тривалих суперечок господарів із різних родів потрапили до рук олевської гілки Немиричів. Потому Шишок на Київщині представляла лише лінія Івана. Близько 1569 р. він був власником Велявська з околицями на самому кордоні воєводства, в Овруцькому повіті. Володів також Собечином, розташованим на кордоні з Волинню, а також Чернігівцями та Давидками у центральній частині повіту над Норинню. Ці маєтності згідно з податковим реєстром 1581 р. дають змогу зараховувати Івана до верстви заможної шляхти. Після його смерті сини Семен, Михайло і Федір здійснили у 1586 р. поділ успадкованого майна. Семенові припав Собечин, Михайлові – половина Велявська, Давидків і Чернігівців, Федорові – друга половина Велявська та навколишні села. Найстарший серед братів Семен помер у 1595 р., залишивши свої володіння єдиному синові Григорію. Спадок по Михайлові його сини Павло та Іван отримали на три роки раніше. Останній помер зразу ж після 1610 р. Поборовий реєстр 1628 р. фіксує всі три частки Іванової спадщини: Григорій Семенович володів Собечином приблизно у 75 димів. Павло Михайлович мав бл. 15 димів у частині Велявська та Чернігівців. Третя частина залишалася у руках Федора Івановича, який мав бл. 70 димів. Незабаром ситуація суттєво змінилася. Близько 1629 р. померли Федір Іванович і Павло Михайлович, останній не залишив нащадків. Маєтності обох ліній зосередили у своїх руках сини Федора – Семен, Григорій і Павло. У реєстрах 1634 і 1640 рр. зазначено дві частки Шишок. Григорій Семенович і далі володів Собечином, а скарбові акти постійно фіксують тут 60 димів. Натомість Семен, Григорій і Павло Федоровичі держали Велявськ із околицями та Чернігівці. У 1634 р. ці володіння нараховували 45 димів, а у 1640 р. – 94 дими. Такий розподіл зберігся до 1648 р. Шишки не обіймали жодних земських урядів, але Григорій (невідомо, Семенович чи Федорович) був послом від Житомира на конвокаційний сейм 1632 р.[31]

Шанованішим родом були **Сурини**, попри невисоку майнову позицію. На порозі досліджуваної доби відомі Станіслав і Неми-

ря, найвірогідніше, брати. Землеволодіння на Київщині після них успадкували сини: Немирині – Андрій і Гордій, а також Станіслава – Гарасим і Потій. Немировичі були власниками сіл Білі Береги над Прип'яттю у північному закутку воєводства, а також Варевичів, Іллінців і частини Соколовичів, розкиданих у східній частині Овруцького повіту. Володіли також частками у Гуничах і Раківщині біля Овруча. Як відомо з поборового реєстру 1581 р., Андрієва частина була значно меншою, ніж у брата. На той час Гордія можна було вважати представником заможної шляхти. Зрештою, Андрій невдовзі помер, не залишивши нащадків, бо відомо, що всі згадані маєтності отримала Олена, єдина дочка Гордія (не пізніше 1598 р.). Після неї вони перейшли до її нащадків від шлюбу з Миколаєм Стецьким.

Гарасим і Потій, здається, отримали по батькові скромніший спадок. Його складали частини щойно згаданих Гуничів, Раківщини і Соколовичів, а також Гаврилівці у Київському повіті. Згідно з податковими даними 1581 р. сини Станіслава належали до дрібної шляхти. Потій продав Кмітам свою частину Соколовичів у 1582 р. Він помер, не залишивши нащадків, у 1595 р. або зразу потому. Перед самою смертю король надав йому в держання Малешин у Любецькому старостві, але його родина, мабуть, так і не скористалася цим даром. А ось Гарасимові вдалося збільшити свої володіння. Завдяки першому шлюбу з невідомою нам на ім'я Солтанівною він отримав низку часток у маєтностях цього роду на Овруччині – в Годотемлі у центрі повіту, а також у Виступовичах, Гажині та Кузьмичах у його північній частині. Також купив у Покалевських кілька частин сіл у їхніх родових володіннях (Покалів біля Годотемля). Гарасим жив, здається, довго. Він пережив своїх рідних і двоюрідних братів на 20–30 років, а також двох зі своїх трьох синів. Іван, Василь і Андрій Гарасимовичі почали активне життя ще до 1600 р. На жаль, ми не знаємо майнових поділів у цій родині. У будь-якому разі у рік смерті Гарасима, тобто 1613 р., на світі вже не було ані Івана, ані Василя. Їхніми спадкоємцями стали відповідно Петро і Адам. Найвірогідніше сини, хоча чіткого підтвердження я не маю. Третій Гарасимович, Андрій, помер через кілька років після батька (бл. 1619 р.), залишивши синів Олександра, Миколая, Рафаїла та

Івана. На підставі відомих податкових реєстрів можна відтворити поділ спадку після Гарасима. У 1628 р. покалівськими маєтностями (бл. 24 димів) володів Петро. Адам був власником Годотемлі у 12 димів. Частиною володінь – спадщини Андрія: Виступовичі, Гажином (33 дими) – управляв найстарший з-поміж його синів Олександр. Решта – Кузьмичі з околицями (36 димів) – залишалися в опікунів його малолітніх братів. У 1634 р. Петро та Адам володіли тими самими маєтками. Натомість поділили майно сини Андрія. Рафаїл присвятив себе духовній діяльності й відмовився від претензій на землеволодіння. Олександрові залишилися Виступовичі. Миколай отримав Татариновичі (21 дим), спадщину матері, Ганни з Бережецьких. Нарешті Іван отримав другу частину цього спадку – Жерів і Бабиничі (25 димів). Через шість років Петро й далі платив податок з покалівських маєтностей (17 димів), а Адам – з Годотемлі (7 димів). Виступовичі Олександра залишалися на той час у заставі (21 дим). Володіння Миколая та Івана вже змінили власників. Жерів і Бабиничі купив Ян Ростковський, а Татариновичі – Федір Проскура-Сущанський. Наступне покоління Суринів з'явилося на історичній арені лише після 1648 р.

Тільки один серед Суринів – Гарасим – отримав на Київщині земський уряд. Він був підсудком у 1597–1613 рр. Його син Андрій виконував менш почесну, але важливу та прибуткову функцію київського гродського писаря за призначенням Костянтина Василя Острозького від 1600 до 1606 рр.[32]

Міцно пов'язана з історією роду Суринів родина **Стецьких**. Стефан Олехнович, який жив за часів Люблінської унії, був власником Яриловичів у Любецькому старостві, а також Дерновичів і Смолигова в Овруцькому повіті над Прип'яттю. Мав маєтності й на Волині. Після його смерті у 1593 р. Дерновичі отримав найстарший син Миколай. Смолигів було розділено між Миколаєм та молодшими братами, які виступали спільно, а Яриловичі припали останнім. Другий зі згаданих населених пунктів від початку XVII ст. зазвичай згадується як частина Мозирського повіту й тому не фіксується в джерелах, що стосуються Київщини та Корони. Яриловичі перебували у власності братів Криштофа (пом. 1626 р.) та Павла (пом.

після 1641 р.) Стефановичів, доки разом із усім Любецьким староством не були включені до складу Великого князівства Литовського в рамках компенсації за втрачений на користь Москви Трубецьк (1646 р.). Натомість Дерновичі стали для Миколая Стецького ядром майбутнього розлеглішого землеволодіння у Київському воєводстві. Однак їхнім розростанням він завдячував насамперед вигідному одруженню з Оленою Гордіївною Суринівною, власницею більшості київських володінь цього роду. Десь між 1595 і 1598 рр. Стецькі отримали у власність Варевичі (частину), Іллінці, Соколовичі (частину), Гуничі з Раковщиною і Білі Береги. Близько 1613 р. вони придбали ще 1/3 Покалева. Перед своєю смертю у 1627 р. Миколай зосередив у своїх руках значні маєтності. На підставі даних трохи пізніших документів можна приблизно оцінити розміри родових володінь у 140 димів і земель на «заставному праві» – у 120 димів. Поділ спадщини між трьома синами і викуп застав власниками призвели до того, що сини Миколая потрапили до нижчої майнової категорії. Олександр, Ян і Самійло здійснили поділ володінь на початкув 30-х рр. Іще у 1629 р. вони перебували під опікою дядька Адама Сурина. Згідно з умовами угоди батьківські Дерновичі отримав найстарший брат Олександр, Ян – Іллінці та частину Соколовичів, Самійло – також частину Соколовичів, Гуничі та Раковщину. У 1640 р. Олександр відступив Янові Дерновичі та, здається, переселився на Волинь. Розмір окремих частин нам відомий завдяки збереженим реєстрам подимного 1634 і 1640 рр. Перший документ фіксує 33 дими у Олександра, 56 димів у Яна та 46 у Самійла, за другим Ян (вже після передачі Дерновичів) мав 92 дими, а Самійло – 39. Таке становище зберігалося до 1648 р.

Миколай обіймав від 1600 р. уряд київського тивуна, який надавався протягом досліджуваного періода лише раз, якраз Стецькому. Його Миколай тримав до смерті й вважався таким самим земським урядником, як і решта. Немає даних про те, чи виконували інші члени родини публічні функції[33].

Історія родини **Солтанів** також переплетена з історією решти панських родів Київщини. Предком був Федір, який помер у 1576 р. або трохи раніше. Його троє синів – Петро, Іван і Павло – якраз

потому розділили між собою частину немалої батьківської спадщини. Вона включала Білоковичі у західній частині Овруцького повіту, Годотемлю на західній околиці Овруча, а також Чернігівці й Давидковичі на східній межі. У східній частині повіту над Прип'яттю лежали Шепеличі, на його північних околицях – Виступовичі та Гажин, а Воняки на півдні. Отже, володіння Солтанів були розкидані по всій Овруччині. Важливим доповненням до них була Солтанівка у Київському повіті, але близько до кордону з Білоцерківським старостом. На підставі пізніших подій можна припустити, що маєтності було розділено із вигодою для Івана. У нього залишилися Солтанівка, Давидковичі з Чернігівцями, Воняки та Шепеличі. Петро і Павло поділили між собою Білокоровичі, Виступовичі та Годотемлю. Зрештою, за ці маєтності точилися тривалі суперечки. Петро помер до 1598 р., мав сина Юрія (у польських джерелах його названо Гур'яном) і двох дочок – Ганну Малюшицьку та Аполонію Остроменську. Юрій помер невдовзі після батька (зразу ж після 1602 р.), але залишив трьох синів під опікою матері Федори з Яковицьких. Павло (пом. після 1602 р.), здається, мав двох синів – Богдана і Стефана. Усі вони у 1598–1624 рр. вели завзяті суперечки за згадані володіння. Конфлікт послабився після смерті синів Юрія, останній з яких помер у 1618 р. Згодом (бл. 1624 р.) сини Павла продали Білокоровичі Олександрові Немиричу. Виступовичі, Гажин і Годотемля, зрештою, потрапили до їхніх родичів Суринів. Богдан і Стефан могли би залишитися з порожніми руками, якби не їхня попередня передбачливість. Богдан бл. 1602 р. придбав у Семашків частину маєтності Ноздриш неподалік Овруча. Трохи пізніше разом зі Стефаном вони взяли у заставу Солтанівку з околицями, що була у власності представників іншої лінії роду, а також кілька сіл, які належали Вишневецьким. У 1628 р. брати мали 15 власних димів і 97 «заставних». Стефан незабаром помер, здається, не залишивши нащадків. У реєстрі 1634 р. зазначено вже тільки Богдана, який володів тоді 15 димами в Ноздриші. Через шість років це майно потрапило до рук його синів Миколая-Олександра та Самійла, які мали в них 20 димів. Вони залишилися їхніми власниками до кінця досліджуваного періоду.

Спадкоємці Івана спочатку були значно заможніші. Він залишив своїм нащадкам (пом. у 1613 р.) дідичну Солтанівку, а також Княжичі у Київському повіті, отримані від Трипольських взамін за Чернігівці і Давидковичі, а також Голубовичі, розташовані на східній Овруччині, які дісталися йому від Кмітів у обмін за Шепеличі. Іван мав, здається, двох синів, один з яких, Гаврило, не пережив батька. Тож єдиним нащадком був Кирик. Йому в спадок дістався чималий маєток. На підставі трохи пізніших даних, де зафіксовані розміри окремих володінь, можна приблизно оцінити загальну величину маєтностей Кирика на 1624 р. приблизно у 200 димів. Він помер невдовзі після цієї дати, а Солтанівка та Княжичі потрапили у заставу. Голубовичі дісталися дочці Христині, яка принесла їх у посагу в дім Глембоцьких (не пізніше 1636 р.). Після досягнення повноліття сини Кирика – Іван і Федір – перекреслили доробок діда та батька, спродавши всі свої володіння Стефанові Аксаку в два етапи – 1632 і 1635 рр.

На Київщині у той період ще зустрічаємо Олександра Солтана, якого я, на жаль, не спромігся пов'язати з іншими тамтешніми Солтанами. Найвірогідніше він був представником волинської лінії роду, яка походила від володимирського земського писаря Федора (пом. 1593 р.). Олександр уже в 1628 р. тримав на «заставному праві» Княжичі (23 дими) своїх київських родичів. А у 1634 і 1640 рр. в такий самий спосіб – частину Дорогина Павшів (11 димів). Олександр також купив у власність невелику частку в Чернігівцях (3 дими). Помер він після 1648 р.

Солтани попри своє не надто добре майнове становище були досить популярні серед київської шляхти. Івана чотири рази обирали послом на вальний сейм (у 1569, 1572, 1578 і 1582 рр.). Його брат Павло був послом принаймні один раз у 1574 р. Через чотири роки ми бачимо його київським поборцею. Згодом сеймик у Житомирі довірив Олександрові представництво на надзвичайному сеймі у 1632 р. Він же був маршалком депутатського сеймика у 1630 р., а у 1648 р. його обрали каптуровим суддею. Сейм 1631 р. призначив Олександра одним із ревізорів київських судових книг[34].

Відтворювати історію чергового панського роду Київщини, **Дідовичів-Трипольських**, означає продиратися через справжні хащі інформації. Щоб передати її хоча б коротко, треба було розмістити тут чимале генеалогічне дослідження, яке б зайняло невиправдано багато місця. Для цілей нашої праці досить буде зазначити тільки дещицю. Засновником роду Трипольських був Данило Дідович, який жив на початку XVI ст.; у 1505 р. йому було надане Трипілля на Київщині. Його син Василь (пом. до 1568 р.) мав чотирьох нащадків чоловічої статі – Федора старшого, Гапона, Ждана і Федора молодшого. У наступному поколінні їх народилося щонайменше 12 (тільки Ждан не мав дітей), а в них, своєю чергою – близько двох десятків спадкоємців. Імена Іван, Федір, Григорій дуже часто повторювалися, тому буває важко однозначно визначити родинні зв'язки окремих Трипольських. Тож, спираючись на збережені скарбові джерела, обмежмося начерком історії родових володінь та встановленням міри заможності членів родини.

Чотири сини Василя Даниловича успадкували від батька Трипільську волость і Княжичі у Київській землі, а також маєтності в Овруцькому повіті: Клочки з кількома селами у центральній частині, Шепеличі над Прип'яттю, а також Чикаловичі у розтоці Дніпра та Прип'яті. Проте вже у 70-х рр. XVI ст. відбулася оборудка, метою якої була концентрація землеволодінь. У 1577 р. Шепеличі обміняли на розташовані неподалік Клочків Косівщину та Богданівщину Філона Кміти-Чорнобильського. У той самий період, у будь-якому разі до 1581 р., було здійснено таку саму заміну із Солтанами, які взяли Княжичі, а віддали Чернігівці, також неподалік Клочків. У 1581 р. брати Трипольські вже виступали як «неподільні» співвласники Клочків і Чикаловичів. Цей документ з невідомих причин (можливо, звільнення від податків) оминув чималі трипільські володіння, які, без сумніву, ще належали родині, тож Трипольських ще можна було зараховувати до заможної шляхти. Близько 1598 р. вони перебрали у власність половину Дорогина Павшів через невикуплену останніми заставу. На 1606 р. Дідковичі ще були «неподільними братами». Однак протягом наступних двох десятиліть відбулися значні зміни, пов'язані зі зміною поколінь. Окремі села було розділено. Трипілля разом із во-

лостю після тривалої суперечки між представниками різних гілок роду було продано Анджеєві Зборовському (завершилася ця справа у 1627 р.). Тому поборовий реєстр 1628 р. зафіксував три частини родових володінь, що дісталися нащадкам Федора старшого, Гапона та Федора молодшого Васильовичів Трипольських, з-поміж яких два були вже вельми скромних розмірів. Парфен Гапонович «з братами» володів часткою у Клочках і Косівщині, що разом становили трохи більше, ніж 20 димів. Іван, Федір і Остафій – сини Федора молодшого – мали тільки 15 димів у Богданівщині та Чернігівці. Численні діти й онуки Федора старшого спільно володіли Чикаловичами, половиною Дорогина та часткою у Клочках і Косівщині. У сумі це становило бл. 100 димів, але власників було щонайменше сім. Цитоване джерело фіксує Трипольських і як користувачів маєтків, отриманих у заставу під грошову позику. Найстарша гілка мала лише бл. 6 таких димів від Шишок-Ставецьких. Гапоновичі – 60 димів у володіннях Лясот. Діти Федора молодшого – бл. 240 димів, що забезпечували борг Стефана Немирича.

У 30-х рр. XVII ст. відбулися наступні поділи внаслідок розростання роду в гілці Федора старшого. Реєстр подимного 1640 р. фіксує вже 6 родових часток. Гілку Гапона представляв його онук Ян, який тримав 20 димів у Клочках і Косівщині. Іван, Федір та Остафій – троє синів Федора молодшого – володіли у тому самому комплексі маєтностей 27 димами. Нечисленним уже дітям і багатьом онукам Федора старшого (щонайменше 12 осіб) належали 4 майнові частки у Клочках із околицями та Чикаловичах, разом 54 дими. Одночасно представники роду володіли або «тримали заставним правом» бл. 360 димів. Найвигіднішим було матеріальне становище гілки Федора молодшого: його троє синів мали разом 266 димів. Проте слід сказати, що протягом досліджуваного періоду майнове становище Трипольських систематично знижувалося через розростання роду. У підсумку на 40-ві рр. XVII ст. їх можна зарахувати до дрібної шляхти. Жоден із них не обіймав земського уряду на Київщині в досліджуваний період. Федір старший був обраний послом в 1572 р. і депутатом до Трибуналу в 1592 р. Згодом Трипольські зникають із перших лав місцевої політичної арени. Повертаються вони туди наприкінці XVII ст.[35]

Щоб доповнити коло «гніздових» київських панських родів, потрібно ще згадати про коротку після 1569 р. кар'єру **Посоховських**. У середині XVI ст. їх представляв Іван, власник сіл Коптівщина біля Овруча та Колцьке у південній частині повіту. У 70-х рр. XVI ст. обома цими маєтностями вже володів Юрій Підбільський, а Посоховські надовго зникають із джерел. Найвірогідніше Іван був їхнім останнім представником[36].

Посоховські закінчують список київських панських родів. Отже, нам залишається обговорити історію тих родин, представники яких мешкали в інших регіонах, водночас володіючи маєтностями на Київщині. Їхній список можна побачити у таблиці 4.

Таблиця 4.

Панські роди, для яких Київщина
була побічним тереном діяльності

№	Прізвище (його варіанти)	Де мали володіння у 1569 р.
1	Бабинський	Волинь, Київщина
2	Дешковський (Дешкович)	Брацлавщина, Київщина
3	Дорогостайський (Кухмістрович-Д., Монвид-Д.)	Литва, Волинь, Київщина
4	Кордиш (К.-Скобейкович, К.-Глинецький)	Брацлавщина, Київщина
5	Коташевич	Литва, Київщина
6	Ласко	Брацлавщина, Київщина
7	Семашко	Волинь, Київщина
8	Скумин-Тишкевич	Литва, Київщина
9	Служка (Слушка)	Литва, Київщина
10	Стрижовський (Стшижовський)	Брацлавщина, Київщина
11	Фурс	Литва, Київщина
12	Халецький	Литва, Київщина
13	Шашкович (Ш.-Долбуновський)	Брацлавщина, Київщина

Перегляд цієї групи родів почнімо від присутніх на Київщині протягом усього досліджуваного періоду **Бабинських**. Їхні родові маєтності лежали над Случчю з обох боків кордону, що відділяв Київське воєводство від Волині. На східному березі річки головними центрами володінь були містечка Лучин і Кам'яне, які перебували у власності Бабинських увесь досліджуваний період. Маєтності, зосереджені спочатку в руках Андрія, були поділені після його смерті (до 1598 р.). Київську частину спадщини в результаті кількох поділів отримав у 1607 р. найстарший син Василь (пом. l624 р.), молодші сини – Левко (Лев) та Іван – волинську. Потому володіння успадкували сини Василя Петро (Кам'яне) та Ілля (Лучин). Вони користувалися своїми частками до кінця досліджуваного періоду. Зрештою Ілля збільшив свої київські маєтності в результаті купівлі сусідніх сіл – Кисоричів (в Олександра Немирича, бл. 1624/28 рр.) та Мойшевичів (у Юрія Чаплича-Шпановського, 1644 р.). Разом це складало чимале володіння – бл. 120 димів у 1628 р., 188 димів у 1640 р. і бл. 292 димів після 1644 р., що забезпечувало йому достатньо високу позицію у місцевій спільноті. Проте Бабинських більше цікавила волинська політична сцена, але й там вони залишалися радше на узбіччі[37].

Подібною була й ситуація **Семашків**. Вони теж володіли землями над прикордонною Случчю – маєтками Губків і Бистриця. Оскільки значно більша частина землеволодінь роду лежала на західному березі річки, власники Губкова вважали Київські волості частиною Волинського воєводства, де й сплачували сукупний податок. Олександр, який з позиції володимирського підкоморія (від 1566 р.) дістався до уряду брацлавського каштеляна (від 1581 р., пом. у 1597 р.), також тримав Луцьке староство, а потім його син Миколай, луцький ключник (1588 р.), теж брацлавський каштелян (від 1603 р.) і луцький староста (від 1600 р., пом. у 1617 р.), були важливими особами у шляхетській спільноті Волині, кілька разів представляючи воєводство на вальному сеймі. Київщиною вони цікавилися мало, а то й зовсім не цікавилися. Зрештою, Миколай був останнім нащадком роду «по мечу», а його володіння разом із

рукою і серцем сестри Марини отримав Станіслав Данилович (пом. 1632 р.), а згодом їхній син Ян Олександр (пом. 1654 р.)[38].

Значно міцніше були пов'язані з Київським воєводством **Гостські** (з Гощі), які походили з Волині й де насамперед провадили свою діяльність. 1589 р. Гаврило придбав у Корецьких ходорковські володіння над Случчю (Ходорковичі, Курчиці, Тайки). Не пізніше 1605 р. він вступив також у володіння чималою Пулинською волостю (Пулини, Соколів), яку не викупив із застави Юзеф Тишкевич, що стало причиною тривалої суперечки з панами з Логойська. Нарешті у 1623 р. він придбав у Сапєг маєтності Рокитне та Мойшевичі. Ці три великі комплекси володінь, розташовані у північно-західній частині воєводства, разом нараховували у 1628 р. бл. 380 димів. Гаврило порядкував ще й королівщиною Вишгород, яку він отримав у 1605 р. Враховуючи й ці володіння, розмір київських маєтностей Гостських у 1628 р. становив бл. 600 димів. У такий спосіб вони потрапляли до кола кільканадцяти найбагатших родин на цій території. Проте головні земельні багатства роду й далі містилися на Волині, де у 1629 р. володіння Гаврила охоплювали понад 1480 димів (а його сина Романа – 970 димів). Після смерті Гаврила (1632 р.) спадщина перейшла до його єдиного живого на той час сина Романа за одним винятком – Пулинська волость повернулася тоді до Тишкевичів-Логойських внаслідок укладеної між родинами угоди. Через три роки Роман помер, не залишивши нащадків, а родові маєтності дісталися його сестрі Регіні, дружині князя Лева Соломерецького, яка, проте, Рокитне та Мойшевичі продала Юрієві Чапличу (1639 р.), а ходорковські володіння передала своїй дочці Доміцелі із Соломерецьких княгині Четвертенській (1640 р.). Гостські були пов'язані з Київщиною й урядами. Гаврило був київським хорунжим (від 1605 р.), а згодом каштеляном (від 1621 р.). Каштелянство після нього обійняв його син Роман (у 1632 р., перед тим він від 1613 р. був володимирським підкоморієм). Романа також обрали у 1619 р. послом на сейм від житомирського сеймика, але Гостські були, безсумнівно, діяльніші в Луцьку. Волинська шляхта посилала Гаврила на сейм у 1587, 1589, 1593, 1596, 1597, 1600, 1601, 1609 рр., Романа – у 1611 і

1613 рр. Постійні осідки роду були розташовані у Гощі та Киселині на Волині. Київське воєводство вони відвідували рідше, зазвичай під час таких візитів перебуваючи у Києві та своїх підкиївських королівщинах. Збереглися сліди їхньої діяльності на уряді каштеляна[39].

Киселі були пов'язані з Київщиною в інший спосіб. Перед унією вони володіли там Норинськом, Івницею та Хлуплянами, які бл. 1569 р. отримала єдина дочка їхнього власника Федора – Богдана, а потім були продані її нащадками від двох шлюбів – з Богданом Дешковським та Остафієм Лясотою – відповідно Острозьким, Немиричам і Стоїнським. Минули роки, й Киселі повернулися на дніпровські береги в особі славнозвісного Адама, пізніше київського воєводи. Після одруження з Анастасією Гулкович-Глібовською він купив у свого тестя Філона маєтність Гореничі (1628 р.). Наступними роками він доповнив київські володіння, викупивши у дружини права на маєтності Новосілки, Богушівка, Замостичі та Дзвін (1646 р.) і придбавши в Лукаша Вітовського Веприн, Мокалевичі, Вирву та Кухарі (1646 р.). Його київські волості нараховували 146 димів у 1640 р. і вже бл. 370 димів напередодні повстання Хмельницького. Хоча свою політичну діяльність майбутній воєвода найчастіше провадив на Волині й Чернігівщині, однак він був відомий і київській шляхті. Ще у 1627 р. його обрали маршалком передсеймового сеймика у Житомирі, а через рік на коронаційному сеймі (1633 р.) він представляв Київське воєводство як посол. Зайнявши сенаторське крісло (від 1635 р. – чернігівський каштелян, від 1646 р. – київський, від 1648 р. – брацлавський воєвода, від 1649 р. – київський), Адам послабив зв'язки з Київщиною, дедалі більше втягуючись у велику державну політику[40].

Окрім волинських родів, на майновому ринку Київського воєводства були й панські родини з Брацлавщини. **Дешковські** володіли тут у 80-х рр. XVI ст. маєтностями, успадкованими по Киселях (Івниця, Норинськ, Хлупляни), а також купленими в Немиричів (Кузмичі, Добринь) і Солоневських (Котчища)[41]. У 1588 р. вони продали Івницю Єсифові Немиричу. Власник решти володінь Богдан, син брацлавського хорунжого Богуша (пом. 1588/92 рр.) і Бог-

дани Киселівни (у другому шлюбі Лясотиної), помер у 1602 р., а його мати, сестри та дочки почали складну суперечку за маєтності, у яку були втягнуті їхні чергові чоловіки з родин Лясот, Огоновських, Вітинських, Зубів, Оскерків, Родкевичів, Кублицьких і Новоселецьких. Єдиним виходом виявився продаж волостей. Норинськ купили Острозькі (після 1602 р.), Хлупляни – Стоїнські (1613 р.), Добринь і Котчища – Будзіли (1604 р.), Кузьмичі – Сурини (після 1618 р.). Активність Дешковських на Київщині закінчилася зі смертю Богдана[42].

Відносно короткою була й кар'єра іншого брацлавського панського роду – **Кордишів**. У період після унії вони володіли Ржищівською волостю над Дніпром у південній частині Київського повіту і Русановим на Задніпров'ї. Один із Кордишів, напевно Михайло, продав обидві маєтності у 1587–1588 рр.; Ржищів – Халецьким, а Русанів – Києво-Печерському архімандриту[43]. Майже так само швидко позбулися своїх київських володінь Стрижовські, які відразу після унії володіли досить чималими, але слабко освоєними землями на кордоні із Брацлавщиною (Щербів, Вербове, Ігрaчів), а також успадкованими від Білих частинами (разом із Останками) маєтностей у Овруцькому повіті (Дітковець, Кисоричі). Вінницький войський (від 1574 р.) Гнівош продав Кирикові Ружинському не пізніше 1590 р. Щербів (відомий пізніше як Ружин) і Вербове, що було одним із наріжних каменів майбутньої латифундії цього князівського роду. Схожу роль відіграв продаж маєтності Ігрaчів Янушеві Збаразькому (1602 р.). Пан войський позбувся й обох менших володінь. Дітковець купив у 1584 р. Северин Кропивницький, а Кисоричі – бл. 1602 р. Матвій Немирич. Подальша історія Стрижовських була пов'язана вже винятково з Брацлавщиною[44].

Один із найважливіших панських родів Брацлавщини – **Шашковичі**, представники якого також мали маєтності у Київському воєводстві. Василь, брацлавський хорунжий (від 1592 р.), через одруження з невідомою на ім'я Солтанівною вступив, напевно через короткий час після 1571 р., у володіння невеликими маєтностями в Овруцькому повіті (Воняки, Новаки, Макалівка). Його зв'язки з Київщиною були, проте, достатньо міцними, щоб він спромігся

у 1585 р. стати послом цього воєводства на вальний сейм. Після смерті пана хорунжого (бл. 1594 р.) овруцькі володіння перейшли до його синів від шлюбу із Солтанівною – Миколая, брацлавського хорунжого (від 1596 р.), та Федора. Обидва брати мешкали на Брацлавщині й там провадили свою діяльність. Вони позбулися київських маєтностей у 1618 р., передавши частину їх сестрі Ганні, дружині Михайла Промчейка-Деревенецького, а частину продавши Григорію Чернику в 1622 р.[45]

Серед панських родин Брацлавщини у досліджуваний період лише **Ласки** не позбулися київських маєтностей. Їхні головні володіння у цьому регіоні лежали в Овруцькому повіті й називалися Ласки. Можливо, вони були родовим гніздом[46]. У кожному разі маєтності залишалися в руках роду протягом усіх 80-ти років досліджуваного періоду. Ласки також володіли – хоча й тимчасово – кількома іншими сусідніми маєтностями. Піщаничі та Мочулинці, придбані в Некрашевичів після 1640 р., Федір Ласко продав у 1643 р. Андрієві Черхавському, одночасно отримавши сусідній Покалів, спадщину Федора Ободенського, з дочкою якого він був одружений. Частина володінь Скородне, яку Ласки мали, мабуть, ще до унії, після 1607 р., через невідомі мені обставини перейшла у руки Мощеницьких. Сукупно це були радше скромні маєтності – бл. 20 димів у 1628 р., бл. 28 – у 1634 р., знову 20 – у 1640 р. і вірогідно бл. 50 – у 1648 р., на додачу їх часто ділили між численними членами роду. Одразу після унії співвласниками були троє синів Олехна – Іван (пом. після 1581 р.), Федір (пом. 1592 р.) і Михайло, брацлавський земський підсудок (від 1580 р., пом. після 1607 р.). Після смерті двох старших братів маєтності поділили, в результаті чого частини володінь отримали Михайло Олехнович, Кузьма Іванович (пом. після 1618 р.), а також Василь (пом. після 1615 р.) і Андрій (пом. після 1629 р.) Федоровичі. Через два роки було виокремлено ще частку для дочки Івана Марії, заміжньої за Марком Петровичем з Ворониці. Василь і Кузьма позбулися своїх часток (у 1615 і 1618 рр.). Після Андрія та Михайла спадок отримали їхні сини – відповідно Іван (пом. після l649 р.) і Михайло, гродський суддя (від 1591 р.), згодом і брацлавський підстароста (від 1626 р.,

пом. 1633 р.). Після Михайла спадщина перейшла до його сина Федора, брацлавського войського (від 1640 р., пом. 1648 р.). Тож не дивно, що Ласки були активними радше на Брацлавщині, де у 1628 р. зафіксовано понад 110 димів, що належали цій родині. Тут вони посідали різні уряди: Михайло старший – земського підсудка, Михайло молодший – судді та гродського підстарости, Федір – войського, Богдан – скарбника (від 1622 р., пом. після l630 р.), Іван – також скарбника (від 1640 р., пом. 1658 р.). Михайло старший і його онук Федір обиралися послами на сейм, а Михайло молодший був настільки популярним серед православної шляхти, що його обрали другим поряд із Петром Могилою кандидатом на Київського митрополита[47].

Окрім панських родів із Волині та Брацлавщини у Київському воєводстві були присутні й литовські родини. У 1569 р. Василь і Богдан **Халецькі** (сини Гарасима, пом. 1559 р.) володіли Вільською волостю у Житомирському повіті. Одну частину з Вільськом вони продали Корецьким у 1572 р. Другу – з Івановичами та Колодіївкою продав Василь у 1575 р. (вже після смерті брата) Костянтинові Острозькому. Представник іншої лінії роду Єсиф, овруцький староста (пом. 1559 р.), був натомість власником частини Ржищівської волості у Київському повіті. Цю маєтність отримали троє з-поміж чотирьох його синів – Андрій, річицький суддя (пом. l598 р.), Василь (пом. бл. l588 р.) та Ян, литовський мечник (пом. 1615 р.)[48]. Перший з них зрештою купив у 1588 р. решту Ржищівської волості, що доти перебувала в руках Кордишів. Його спадкоємцями були сини – Петро (пом. l602 р.), Францішек (пом. після 1598 р.) і Юзеф (Юзефіан, пом. після 1625 р.), вони також успадкували володіння дядька. Після відносно ранньої смерті двох перших, які до того ж не залишили нащадків, увесь Ржищів із околицями отримав Юзеф. Він був останнім представником роду, що мав маєтки на Київщині. У 1625 р. Юзеф продав свої київські володіння Вороничам[49].

Значні володіння на Київщині мали й **Дорогостайські**. Ще Миколай, литовський мечник (пом. 1547 р.), мав тут чималу Обухівську волость. Вона дісталася наймолодшому з його синів Янові, а після його ранньої смерті – малолітньому Яновому сину – Павлові.

Здійснюючи опіку над племінником, Петро продав усі маєтності Костянтинові Острозькому. У 1588 р. Павло після досягнення повноліття опротестував цей акт і після тривалої правової суперечки повернув у 1599 р. родові володіння. Проте тішився перемогою він недовго – помер (1607/1609 рр.), залишивши двох малолітніх доньок Гелену та Ганну. Друга, вірогідно, померла незаміжньою (остання згадка датується 1613 р.). Гелена (пом. l639 р.) принесла Обухівщину в посагу в дім Фірлеїв, одружившись (між 1618 і 1621 рр.) з Анджеєм (згодом сандомирський воєвода, пом. 1649 р.)[50].

Іще коротшою була київська кар'єра **Коташевичів**. У 1569 р. представник цього роду Василь був власником Пироговичів і Мойсейковичів у Овруцькому повіті над Тетеревом, неподалік кордону з Київщиною, хоча у той час тривала суперечка за ці маєтності з Немиричами. Уже в 1595 р. він продав свої володіння дружині князя Кирика Ружинського й виїхав із Київщини[51].

Трохи довше були присутні на Київщині **Служки**. Ще до унії вони володіли тут «вислугою» Опачичі та купленими в Немиричів Мухоїдовичами та Углами. Після 1569 р. вони доповнили ці маєтності черговими купівлями (Сукачі, Білі Береги). Після Яна, який жив у першій половині XVI ст., ці володіння перейшли до його сина Миколая (пом. між l598 і 1602 рр.) та його нащадків. Уже у 1602 р. власниками були брати Криштоф і Олександр. Обидва стали згодом сенаторами. Криштоф був венденським воєводою від 1609 р. (пом. 1620 р.). Олександр – почергово мінським каштеляном (від 1628 р.), жмудським каштеляном (від 1629 р.), мінським воєводою (від 1633 р.), новогрудським воєводою (від 1638 р.) і зрештою троцьким воєводою (від 1642 р., пом. 1647 р.). Їхні володіння лежали насамперед у Литві. Там же зосереджувалася й діяльність братів. Після смерті Криштофа належна йому частина київських маєтностей перейшла до синів Ремігіана (Реміяна) та Рафала в той час, коли їхній дядько продав свою частку в Опачичах Казимирові Сапєзі, а частки в Углах і Мухоїдовичах – Петру Могилі. У 1640 р. вже сам Реміян знайшов покупця на решту місцевих володінь роду в особі Стефана Аксака. Тож Служки виїхали в Литву[52]. Київські маєтності сенаторської гілки Служок були радше невеликі. У 1628 р. вони –

ще не поділені – нараховували бл. 120 димів. Через 6 років їхня половина становила 59 димів[53].

Скумини-Тишкевичі також позбулися у досліджуваний період своїх київських маєтностей. Вони володіли задніпровським Черниним і Хохлами в Овруцькому повіті. Маєтності належали довгі роки (вірогідно, від 1566 р. до смерті у 1618 р.) Федору, надвірному підскарбію (від 1576 р.), а пізніше великому литовському підскарбію (від 1586 р.), врешті новогрудському воєводі (від 1590 р.). Хохлами він поступився за невідомих обставин Сапєгам, а Чернин успадкував його син Януш, який, своєю чергою, передав ці володіння (після 1628 р.) дочці Катерині. Разом зі своїм другим чоловіком Янушем Вишневецьким (одружилися у 1627 р.) вона вирішила продати Чернин Анджеєві Дрогойовському, що й сталося у 1636 р.[54]

Щоб закінчити з інформацією про панські роди з Великого князівства Литовського, додаймо, що у 1581 р. Іван **Фурс**, пінський земський суддя, був власником маєтності Білі Береги на північній Овруччині. У мене немає інформації щодо подальшого перебування цієї родини на Київщині, проте відомо, що згадане село мало потім (вже у 1602 р.) інших власників[55].

На місце панських родів, що виїжджали з Київщини, з’являлися нові. Їхній список містить таблиця 5.

Таблиця 5.

Панські роди, які купували маєтності на Київщині у 1569–1648 рр.

№	Прізвище (варіанти)	Звідки походить
1	Вільгорський (Вельгорський, Кірдеєвич-В.)	Волинь
2	Гулевич-Воютинський	Волинь
3	Гулевич-Долзький	Волинь
4	Єловицький (Боженець-Є., Яловицький)	Волинь
5	Кисіль	Волинь
6	Лодята	Литва

Продовження табл. 5

7	Хребтович-Богуринський	Волинь
8	Чаплич-Шпановський	Волинь

Першим після 1569 р. «прийшлим» паном у Київському воєводстві був Вацлав **Вільгорський**. Він походив із волинської родини середніх статків. Напевно, завдяки військовій службі та зв'язкам із Костянтином Острозьким він отримав два надання королівщин, розташованих в Остерському старостві (бл. 1580 р.) – Крехаїв і Боденьки. У 1603 р. йому дісталася у держання сусідня Євминка. Спираючись на прибутки зі згаданих маєтностей, Вільгорський почав надавати позички під заставу землеволодінь. У такий спосіб він отримав у користування Чернин Скуминів-Тишкевичів (не пізніше 1606 р.), Кухарі Збаразьких (бл. 1607 р.), Коритища Немиричів (від 1611 р.), а також великі комплекси навколо Козаровичів і Горностайполя Горностаїв (1609 р. – після 1613 р.) і Веледники Сапєг (від 1613 р.). Окрім численних «держав» і застав він володів ще відносно скромними родовими маєтностями – половиною Рудників, куплених не пізніше 1609 р. у Сінґурів. Такій діяльності, напевно, сприяло виконання функцій підвоєводи (від 1600 до 1608 рр.) з руки Костянтина Острозького. Про вагу Вільгорського у місцевій спільноті може свідчити й той факт, що він принаймні тричі обирався послом на сейм (1600, 1601, 1605 рр.), щонайменше один раз депутатом до Трибуналу (1611 р.), а у 1602 р. – одним із кандидатів шляхти на підкоморія. Тоді король обрав іншого, але згодом «компенсував» це Вільгорському урядом київського стольника (1613 р.). Пан стольник помер у 1619 р., не залишивши нащадків. Він наперед подбав про згоду короля на передачу наданих королівщин братові Андрію. Волинські маєтності він заповів іншому братові Михайлу. Київські володіння та активи дісталися його дружині Софії з Єловицьких[56].

Київську кар'єру роду Вільгорських підтримав представник іншої гілки Петро. Завдяки одруженню з Христиною з Корчовських він вступив у володіння частиною Корчівської волості (Корчів) у Житомирському повіті й утримав ці маєтності до кінця

досліджуваного періоду. Кілька частин сіл становили сукупно бл. 20 димів у 1628 р., 30 – у 1638 р. і 46 – у 1640 р.[57]

Наступний прибулець з Волині Миколай **Гулевич-Долзький** (пом. 1606 р.) також опинився на Київщині після одруження. Він був чоловіком Євдокії Кмітянки, власниці чималих землеволодінь над Тетеревом (Іванків, Обуховичі) в Овруцькому повіті. Миколай перебрав не лише ці маєтності (1587 р.), а й батьківський спадок першого чоловіка Кмітянки Івана Проскури-Сущанського – Корнин і Білки. Через це він вплутався у затяту суперечку зі спадкоємцями Іванового брата Григорія Проскури. Конфлікт закінчився компромісом бл. 1602 р. Корнин і Білки з околицями перейшли до Проскур. Іванків та Обуховичі *cum attinentis* (з присілками) зберіг уже овдовілий на той час Гулевич як опікун своєї дочки Ганни (пом. 1638/40 рр.). Вона, своєю чергою, принесла ці володіння в посагу Лавринові Лозці. Певного блиску короткій київській кар'єрі Гулевичів-Долзьких надав уряд Миколая – він був київським городничим (від 1595 р., пом. 1606 р.)[58].

У 20-х рр. XVII ст. на Київщині з'явилися **Єловицькі**. Першим представником роду тут був Захарій, королівський секретар, який перед тим працював у коронній канцелярії як руський писар. Він отримав від вдячного Зиґмунта III низку надань в Остерському старостві: Боденьки (1613 р.), Рожни (1613 р.), Летківці, Колінце (1615 р.), Виползів (після l618 р.) та Євминку (1624 р.). Це були чималі, але мало освоєні землеволодіння, які в 1628 р. налічували бл. 60 димів. Попри те, що Єловицький не придбав, наскільки мені відомо, жодних спадкових маєтностей у Київському воєводстві, однак він тут був значною особою. Його двічі обирали послом на сейм (1626, 1629 рр.) та одним із кандидатів на земське суддівство (1627 р.), а також він отримав уряд київського стольника (від 1619 р.). Однак Захарій не створив підґрунтя для тривалого перебування роду на Київщині. Тривалі суперечки, які він вів за надані йому королівщини, у підсумку завершилися поразкою: Захарій не зумів забезпечити передачі прав на «держави» своїм синам. Після його смерті згадані королівщини було включено в Остерське староство. Присутність Єловицьких над Дніпром забезпечив родич

стольника Олександр[59]. Він одержав колишню заставу Вацлава Вільгорського – волость Веледники, яку не спромоглися остаточно викупити Сапєги, внаслідок чого вона стала спадковою маєтністю вдови по Вільгорському Софії з Єловицьких. У 1626 р. вона вдруге вийшла заміж за Станіслава Веляма. Оскільки цей зв'язок був бездітним, після смерті подружжя розгорілася суперечка між синами Веляма від попереднього шлюбу та спадкоємцем Софії – її племінником Олександром. У 1643 р. останній спромігся заволодіти маєтністю, але конфлікт тривав і надалі. У 1648 р. його було заморожено на час повстань і «руїни»[60].

Єдиними представниками Литви у цій групі були **Лодяти**. Стефан розпочав свою фінансову діяльність на Київщині у 20-х рр. XVII ст. Він займався позиками під заставу. У такий спосіб Стефан отримав у користування маєтність Кухарі від Збаразьких і село Пенізевичі від Ружинських. У 1618 р. обидві невикуплені застави були вже його власністю. Проте він швидко виїхав із Корони, продавши Кухарі Вацлаву Зміївському (1624 р.), а Пенізевичі – Федорові Єльцю (бл. 1629 р.)[61].

Натомість **Хребтовичі-Богуринські** походили з Волині. Представник цього роду Костянтин купив у 1618 р. маєтність Лопатичі в Анджея Харленського. Імовірно, виникли якісь складнощі, бо у 1634 р. власницею знову була вдова Харленського. На той час Хребтович уже вступив у володіння Андрієвичами і Скоробівщиною, які йому заставили Пронські (120 димів у 1628 р.). Через невідомі мені обставини ці маєтності перейшли відповідно до Казимирських і Немиричів, тож у поборовому реєстрі 1640 р. Костянтин фігурує лише як державця села Юрія Немирича Камінний Брід (23 дими). Відомо також, що син Костянтина Владислав отримав у 1644 р. надання королівщини Межирічка в Овруцькому старостві. Попри відносно слабке матеріальне забезпечення на Київщині, Хребтовичі, близько пов'язані з Немиричами, отримали уряди на Київщині. Батько (від 1629 р., пом. після 1645 р.) і син (від 1648 р.) були почергово київськими стольниками[62].

Варто також згадати ще про один панський рід із Волині, який був присутнім також і на Київщині – **Чапличів-Шпановських**.

Один із представників роду – Іван – став у 1585 р. київським каштеляном. Відсутні дані хоча б про якість його володіння у цьому воєводстві[63]. Лише наприкінці досліджуваного періоду в 1639 р. Юрій Чаплич-Шпановський (пом. 1648 р.) купив тут у Регіни з Гостських Соломерецької маєтності Рокитне та Мойшевичі у північно-західному куті Овруцького повіту. Ці володіння нараховували у 1640 р. 104 дими. Уже через чотири роки вони зменшилися внаслідок продажу Мойшевичів Бабинським[64].

Коло активних на Київщині панських родів із Волині завершують **Гулевичі-Воютинські**. Представник цієї родини Лукаш купив у 1646 р. у вдови Юзефа Лозки маєтність Раковичі (бл. 164 дими). Він впевнено «увійшов» у воєводство, водночас отримавши з руки короля у пожиттєву власність Звенигородську волость у Богуславському старостві (бл. 100 димів)[65].

До узагальненої та деталізованої інформації щодо окремих родів, а також даних, щодо суспільної активності їхніх членів, додаймо ще спробу статистики активності «панів» у Київському воєводстві. Дослідження їхньої присутності серед земських урядників засвідчує, що на представників панських родів упродовж 1569–1648 рр. припадає 80% номінацій на місцеві виборні уряди. «Панами» було п'ять із семи підкоморіїв, три з п'яти підсудків, а також усі київські земські судді та писарі. Концентрація у руках панів решти земських урядів становить уже не такий великий, але все ж значний відсоток. У досліджуваний період вони отримали 52% таких надань (28 із 50). Якщо взяти до уваги всі земські уряди Київщини разом, то протягом цих 80 років «панам» припало 63% номінацій (44 із 70)[66]. Ще показовіша участь представників цього прошарку в київському представництві на сеймах. Серед відомих послів від воєводства, обраних у 1569–1648 рр., їхня частка становить 80%[67].

Якщо у цій статистиці ми виокремимо винятково представників руських родів, то частка «панів» досягне 90% (на князів припаде лише 8%). Оцінюючи ці дані, слід також взяти до уваги розмір воєводства та чисельність тутешньої шляхти. Кількість можливостей ушанування урядом для такої великої спільноти була вельми

скромною. Попри те, що повітів було три, існувала тільки одна земська ієрархія, а також тільки три місця у київському сеймовому представництві. Кожний уряд і кожне обрання послом мали в такій ситуації особливе значення.

У світлі наведеної інформації та описаних обставин можна побачити, що ми маємо тут справу з групою, яка була вирішальною щодо формування політичного обличчя воєводства та зосереджувала у своїх руках більшість престижних урядів і практично контролювала склад сеймового представництва воєводства. Місце окремих родів у місцевій ієрархії престижу було, як здається, до певної міри незалежним від їхнього майнового статусу. З іншого боку, слід зазначити, що значна кількість київських панських родів належала до місцевої багатої еліти, а розміри їхніх володінь можна вважати достатньо вагомими навіть у масштабі всієї країни. Немає сумніву, що представники цих родин здебільшого були матеріально незалежними, а це забезпечувало їм свободу вибору на політичній сцені. Водночас у своїй політичній активності вони рідко виходили за регіональні масштаби, й зазвичай обмежували свою господарчу діяльність рамками одного воєводства. Чимало київських «панів» (наприклад, Стефан Аксак, Людвик Олізар, Стефан і Юрій Немиричі, Філон Воронич, Самійло Горностай) за розміром володінь, стилем життя, утриманням приватних військ можна було б зарахувати до магнатів. Проте вони вдовольнялися земськими урядами, посольськими функціями та участю у місцевому шлюбному ринку. На додачу вони, як здається, мало цікавилися центральною політичною ареною. Знаменним є той факт, що київська панська молодь лише мінімальною мірою реалізувала тодішню моду на навчання за кордоном.

Дослідження, що стосуються майнового статусу панських родів, дає змогу сформулювати кілька загальних висновків щодо функціонування цієї групи. Проте, гадаю, у майбутньому необхідно досліджувати конфесійну історію і шлюбний ринок. Глибшого аналізу потребує і діяльність місцевого сеймика та архітектури магнатських впливів. Автор лише може висловити сподівання, що доля дасть йому змогу зайнятися цими проблемами у наступних працях.

Додаток

Згадані у статті населені пункти, їхнє розташування
й сучасні назви*

Давня назва	Давня локалізація	Сучасна назва і локалізація
Andrzejów; Андріїв	Київський повіт	Андріївка (Київська)
Antonów; Антонів	Овруцький повіт	Антонов (Білорусь)
Bardycze; Бардичі	Овруцький повіт	?
Berdyczew; Бердичів	Житомирський повіт	Бердичів (Житомирська)
Białe Berehy; Білі Береги	Овруцький повіт	Белый Берег (Білорусь)
Białokurowicze; Білокоровичі	Овруцький повіт	Білокоровичі (Житомирська)
Biełopol (Bernawka); Білопіль (Бернавка)	Житомирський повіт	Білопіль (Вінницька)
Biłki; Білки	Київський повіт	Білки (Житомирська)
Bobynicze; Бобиничі	Овруцький повіт	Бабиничі
Bodenki; Боденьки	Остерське староство	Боденьки (Київська)
Bohdanowszczyzna; Богданівщина	Овруцький повіт	Богданівка (Житомирська)
Bohuszewka; Богушівка	Київський повіт	Частина м. Ясногородка (Київська)
Borodzianka; Бородянка	Київський повіт	Бородянка (Київська)
Borszczów; Борщів	Житомирський повіт	Борщів (Житомирська)
Brusiłów; Брусилів	Житомирський повіт	Брусилів (Житомирська)

* У дужках подаю сучасну адміністративну належність до певної області України чи Білорусі.

Продовження додатка

Buhajówka; Бугаївка	Київський повіт	Бугаївка (Київська)
Bułhaki; Булгаки	Житомирський повіт	Булгаки (Житомирська)
Bystrzyce; Бистричі	Овруцький повіт	Бистричі (Рівненська)
Chłuplany; Хлупляни	Овруцький повіт	Хлупляни (Житомирська)
Chodorkowicze; Ходорковичі	Житомирський повіт	Ходурки (Житомирська)
Chodorów; Ходорів	Київський повіт	Ходорів (Київська)
Chodorków; Ходорків	Житомирський повіт	Ходорків (Житомирська)
Chubków (Hubków); Губків	Овруцький повіт	Губків (Рівненська)
Czarnobyl; Чорнобиль	Овруцький повіт	Чорнобиль (Київська)
Czerniachów; Черняхів	Житомирський повіт	Черняхів (Житомирська)
Czernichowiec; Чернігівці	Овруцький повіт	Велика Чернігівка (Житомирська)
Czernin; Чернин	Овруцький повіт	Затоплений водами Дніпра
Czerpki; Черпки	Овруцький повіт	Черпин (Житомирська)
Cezrwone (Czerleno); Червоне (Черлене)	Житомирський повіт	Червоне (Житомирська)
Czykałowicze; Чикаловичі	Овруцький повіт	Чикаловичі (Білорусь)
Dawidkowicze; Давидковичі	Овруцький повіт	Мала Чернігівка (Житомирська)
Demidyw; Демидів	Київський повіт	Демидів (Київська)

Продовження додатка

Deniesze (Deniso-wicze); Денеші (Денисовичі)	Житомирський повіт	Денеші (Житомир-ська)
Dobryń; Добринь	Овруцький повіт	Добринь (Білорусь)
Domontów; Домонтів	Овруцький повіт	Затоплено водами Дніпра
Dorohin; Дорогин	Овруцький повіт	Старий Дорогинь (Житомирська)
Dziarnowicze; Дерновичі	Овруцький повіт	Дерновичи (Білорусь)
Dzietkowiec; Дідковець	Овруцький повіт	Дидковичі (Жито-мирська)
Dzwin; Дзвін	Київський повіт	Дзвонкове (Київська)
Feniewicze (Tryhubo-wszczyzna); Феневичі (Тригубівщина)	Житомирський повіт	Феневичі (Київська) Тригубівщина
Hawryłowce; Гаврилівці	Київський повіт	Гаврилівка (Київська)
Hażyn; Гажин	Овруцький повіт	Гажин (Білорусь)
Hochły; Хохли	Овруцький повіт	? (Біля Чорнобиля)
Hodoteml; Годотемль	Овруцький повіт	Коренівка (Жито-мирська)
Hoholew; Гоголів	Київський повіт за Дніпром	Гоголів (Київська)
Hołubiewcze; Голубовичі	Овруцький повіт	Голубовичі
Horbolew; Горбулів	Житомирський повіт	Горбулів (Жито-мирська)
Horenicze; Гореничі	Київський повіт	Гореничі (Київська)
Hornostajpol; Горностайпіль	Овруцький повіт	Горностайпіль (Київська)

Продовження додатка

Hrežany; Грижани	Житомирський повіт	Рижани (Житомирська)
Hryhorów; Григорів	Київський повіт	Григорівка (Черкаська)
Hulaniki (Motowidiivka); Гуляники (Мотовидіївка)	Білоцерківське староство	Мотовилівка (Київська)
Hunicze; Гуничі	Овруцький повіт	Гуничі (Житомирська)
Ilińce; Іллінці	Овруцький повіт	Іллінці (Київська)
Irhaczew; Іргачів	Житомирський повіт	Рогачі (Житомирська)
Iwanków (Para, Pasynkowicze); Іванків (Пара, Пасинковичі)	Овруцький повіт	Іванків (Київська)
Iwanowicze; Івановичі	Житомирський повіт	Івановичі (Житомирська)
Iwnica; Івниця	Житомирський повіт	Івниця (Житомирська)
Jałmynka; Євминка (Ялминка)	Остерське староство	Євминка (Черкаська)
Jeryłowicze; Єриловичі (Яриловичі)	Любецьке староство	Старі Яриловичі (Черкаська)
Jezierszczyna; Озерщина	Київський повіт	Озерщина (Київська)
Kabany; Кабани	Овруцький повіт	Діброва (Київська)
Kamienne; Кам’яне (Камінне)	Овруцький повіт	Кам’яне Схичанське (Рівненська)
Kamienny Bród; Кам’яний Брід	Житомирський повіт	Кам’яний Брід (Житомирська)

Продовження додатка

Kiczkiry; Кичкири	Житомирський повіт	Кичкири (Житомирська)
Kisorycze; Кисоричі	Овруцький повіт	Кисоричі (Рівненська)
Kłoczki; Клочки	Овруцький повіт	Клочки (Житомирська)
Kniażyce; Княжичі	Київський повіт	Княжичі (Київська)
Kocowszczyzna; Косівщина	Овруцький повіт	Норинці (Житомирська)
Koczerów; Кочерів	Житомирський повіт	Кочерів (Житомирська)
Koczyszcza; Кочища	Овруцький повіт	Кочище (Білорусь)
Kodnia; Кодня	Житомирський повіт	Кодня (Житомирська)
Koleńce; Колінця	Остерське староство	Литочки (Київська)
Kołckie; Колцьке	Овруцький повіт	Калинівка (Житомирська)
Kołodziejów; Колодіїв	Житомирський повіт	Колодіїв (Житомирська)
Kopaczów; Копачів	Київський повіт	Копачів (Київська)
Koptewszczyzna; Коптівщина	Овруцький повіт	Коптівщина (Житомирська)
Kopyłów; Копилів	Київський повіт	Копилів (Київська)
Kornin; Корнин	Київський повіт	Корнин (Житомирська)
Korosteszów; Коростишів	Житомирський повіт	Коростишів (Житомирська)
Korytyszcza; Коритища	Житомирський повіт	Коритищі (Житомирська)
Kościuszkowicze; Костюшковичі	Овруцький повіт	Частина м. Раковщина (Житомирська)

Продовження додатка

Kozarowicze; Козаровичі	Київський повіт	Козаровичі (Київська)
Koziatycze (Borodzianka); Козятичі (Бородянка)	Київський повіт	Бородянка (Київська)
Krenicze; Креничі	Київський повіт	Креничі (Київська)
Krochałew; Крохалів	Остерське староство	Крехалів (Черкаська)
Krosznie; Крошня	Житомирський повіт	Крошня (Житомирська)
Kuchary; Кухарі	Овруцький повіт	Кухари (Житомирська)
Kurczyce; Курчиці	Житомирський повіт	Курчиця (Житомирська)
Kuźmicze; Кузьмичі	Овруцький повіт	Кузьмичи (Білорусь)
Leszczyn (Tulin); Лещин (Тулин)	Житомирський повіт	Лещин (Житомирська)
Letkowce; Літківці	Остерське староство	Литки (Київська)
Lipiany; Луп’яни	Овруцький повіт	Лип’яни (Житомирська)
Litwinowszczyzna (Sawłuki); Литвиновичі (Савлуки)	Овруцький повіт	Савлуки (Житомирська)
Lubowicze; Любовичі	Житомирський повіт	Любовичі (Житомирська)
Łaski; Ласки	Овруцький повіт	Ласки (Житомирська)
Łopatycze; Лопатичі	Овруцький повіт	?
Łowków; Ловків	Житомирський повіт	Левків (Житомирська)
Łuczyn; Лучин	Київський повіт	Лучин (Житомирська)

Продовження додатка

Łuczyn; Лучин	Овруцький повіт	Ленчин (Рівненська)
Łutawa; Лутава	Остерське староство	Лутава (Черкаська)
Machnówka; Махнівка	Житомирський повіт	Комсомольське/Махнівка (Вінницька)
Makałówka (Makakowka); Макалівка (Макаківка)	Овруцький повіт	Старосілля (Житомирська)
Maksymowicze; Максимовичі	Овруцький повіт	Максимовичі (Київська)
Maleszyn; Малешин	Любецьке староство	Маложин (Білорусь)
Malin; Малин	Овруцький повіт	Малин (Житомирська)
Martynowicze; Мартиновичі	Овруцький повіт	Мартиновичі (Київська)
Medwedne; Медведне	Овруцький повіт	Медведное (Білорусь)
Miakołowicze; М'яколовичі	Овруцький повіт	Миколаївка (Житомирська)
Międzyrzeczka; Межирічка	Овруцьке староство	?
Moczulińce; Мочулинці	Овруцький повіт	Мочульна (Житомирська)
Mojsejkowicze; Мойсейковичі	Овруцький повіт	Мусійки (Київська)
Mojszewicze; Мойшевичі	Овруцький повіт	Масевичі (Рівненська)
Mokalewicze; Мокалевичі	Житомирський повіт	Макалевичі (Житомирська)
Motyżyn; Мотижин	Київський повіт	Мотижин (Київська)
Muchojedowicze; Мухоїдовичі	Овруцький повіт	Кіров (Білорусь)

Продовження додатка

Narodycze; Народичі	Овруцький повіт	Народичі (Житомирська)
Niechworoszcz; Нехворощ	Житомирський повіт	Нехворощ (Житомирська)
Nieszczerów; Нещерів	Київський повіт	Нещерів (Київська)
Noryńsk; Норинськ	Овруцький повіт	Норинськ (Житомирська)
Nowaki; Новаки	Овруцький повіт	Старі Новаки (Житомирська)
Nowosiółki; Новосілки	Київський повіт	Новосілки (Київська)
Nozdrysz; Ноздриш	Овруцький повіт	Ніздрищі (Житомирська)
Obuchowicze; Обуховичі	Овруцький повіт	Обуховичі (Київська)
Obuchów; Обухів	Київський повіт	Обухів (Київська)
Obychody; Обиходи	Овруцький повіт	Обихід (Житомирська)
Olewsk; Олевськ	Овруцький повіт	Олівськ (Житомирська)
Opaczyczyn; Опачичин	Овруцький повіт	Нові Опачичі (Київська)
Pawołocz; Паволоч	Житомирський повіт	Паволоч (Житомирська)
Penazewicze; Пеназевичі	Овруцький повіт	Українка (Житомирська)
Petryczyn; Петричин	Київський повіт	Барахти (Київська)
Piaskówka; Пісківка	Київський повіт	Пісківка (Київська)
Pieszczanica; Піщаниця	Овруцький повіт	Піщаниця (Житомирська)

Продовження додатка

Pirohowicze; Пироговичі	Овруцький повіт	Пироговичі (Київська)
Podhorce; Підгірці	Київський повіт	Підгірці (Київська)
Pokalew; Покалів	Овруцький повіт	Покалів (Житомирська)
Preżów (Prażów); Прежів (Пряжів)	Житомирський повіт	Пряжів (Житомирська)
Przyborsk; Прибірськ	Овруцький повіт	Прибірськ (Київська)
Pukowo (Karabczyn); Пукове (Карабчин)	Житомирський повіт	Карабачин (Житомирська)
Puliny; Пулини	Житомирський повіт	Червоноармійськ/ Пулини (Житомирська)
Pilipowicze; Пилиповичі	Житомирський повіт	Пилиповичі (Житомирська)
Rakowicze (Rakowszczyzna); Раковичі (Раківщина)	Житомирський повіт	Раковичі (Житомирська)
Rakowszczyzna; Раківщина	Овруцький повіт	Раківщина (Житомирська)
Remezy; Ремези	Овруцький повіт	Ремезы (Білорусь)
Rokitno; Рокитне	Овруцький повіт	Рокитне (Рівненська)
Rożew; Рожів	Київський повіт	Рожів (Київська)
Rożny; Рожни	Остерське староство	Рожни (Київська)
Rubieżówka; Рубежівка	Київський повіт	Михайлівка-Рубежівка (Київська)
Rudniki; Рудники	Житомирський повіт	Рудня? (Житомирська)
Rusanów; Русанів	Овруцький повіт	Русанів (Київська)
Rżyszczów; Ржищів	Овруцький повіт	Ржищів (Київська)

Продовження додатка

Sieraków; Сіраків	Київський повіт	Частина м. Хотів (Київська)
Skorodne; Скородне	Овруцький повіт	Скородное (Білорусь)
Słobodyszcze; Слобо-дище	Житомирський повіт	Слободище (Житомирська)
Smolihów; Смолигів	Овруцький повіт	Смолегов (Білорусь)
Sobieczyn; Собечин	Овруцький повіт	Комсомольське/ Собечин (Житомир-ська)
Sokołowicze; Соколовичі	Овруцький повіт	Старі Соколи (Київська)
Sokołów; Соколів	Житомирський повіт	Соколів (Жито-мирська)
Sołodyry (Sołodyro-wicze); Солодири (Солодировичі)	Житомирський повіт	Солодири (Жито-мирська)
Sołtanówka; Солтанівка	Київський повіт	Велика Солтанівка (Київська)
Soszniki; Сошники	Київський повіт	Сошників (Київська)
Starowicze; Старовичі	Овруцький повіт	Старовичі (Київська)
Steblówka; Стеблівка		Стеблівка
Sukaczew; Сукачів	Овруцький повіт	Сукачі (Київська)
Suszczany; Сущани	Овруцький повіт	Сущани (Жито-мирська)
Switylnów; Світильнів	Київський повіт за Дніпром	Світильня (Київська)
Sydorowicze; Сидоровичі	Овруцький повіт	Сидоровичі (Київська)
Szczerbów; Щербів	Житомирський повіт	Ружин (Житомир-ська)

Продовження додатка

Szepielicze; Шепеличі	Овруцький повіт	Старі Шепеличі (Київська)
Szersznie; Шершні	Овруцький повіт	Шершні (Житомирська)
Tajki; Тайки	Житомирський повіт	Тайки (Житомирська)
Tatarynowicze; Татариновичі	Житомирський повіт	Берестовець (Житомирська)
Towarów (Worobijówka); Товарів (Воробіївка)	Канівське староство	Горобіївка (Черкаська)
Toporzyszcze; Топорище	Житомирський повіт	Топорище (Житомирська)
Torczyn; Торчин	Житомирський повіт	Торчин (Житомирська)
Trojanów; Троянів	Житомирський повіт	Троянів (Житомирська)
Trybesów (Horodyszcze); Трибешів (Городище)	Житомирський повіт	Городище (Житомирська)
Trypol; Трипіль	Київський повіт	Трипілля (Київська)
Turbówka; Турбівка	Київський повіт	Турбівка (Житомирська)
Uhły; Угли	Овруцький повіт	Угли (Білорусь)
Warewicze; Варевичі	Овруцький повіт	Варовичі (Київська)
Welawsk; Велявськ	Овруцький повіт	Валавск (Білорусь)
Wepryk; Веприк	Київський повіт	Веприк (Київська)
Wepryn; Веприн	Житомирський повіт	Веприн (Житомирська)
Werbowe; Вербове	Житомирський повіт	Вербівка (Житомирська)

Продовження додатка

Wieledniki; Веледники	Овруцький повіт	Веледники (Житомирська)
Wilsk; Вільськ	Житомирський повіт	Вільськ (Житомирська)
Wirłók; Вирлок	Житомирський повіт	Вирлик (Житомирська)
Witaczów; Витачів	Київський повіт	Витачів (Київська)
Wodotyj; Водотий	Житомирський повіт	Водотий (Житомирська)
Wołczków; Волчків	Овруцький повіт	Волчків (Київська)
Woniajki; Воняки	Овруцький повіт	Красностав (Житомирська)
Woronków; Воронків	Київський повіт за Дніпром	Воронків (Київська)
Woronowce; Воронівці	Київський повіт	Воронівка (Київська)
Woropajów; Воропаїв	Остерське староство	Воропаїв (Київська)
Worsycze; Ворсичі	Житомирський повіт	Ворсівка (Житомирська)
Wypolzów; Виползів	Остерське староство	Виползів (Черкаська)
Wyrwa; Вирва	Житомирський повіт	Вирва (Житомирська)
Wystupowicze; Виступовичі	Овруцький повіт	Виступовичі (Житомирська)
Wyszhoród; Вишгород	Київський повіт	Вишгород (Київська)
Zabujanbołoto; Забуянболото	Київський повіт	Забуяння (Київська)
Zamostycze; Замостище	Київський повіт	Мостище (Київська)
Zamysłowicze; Замисловичі	Овруцький повіт	Замисловичі (Житомирська)

Продовження додатка

Zarudzie; Заруддя	Житомирський повіт	Заруддя (Житомирська)
Zwinogródka; Звенигородка	Богуславське староство	Звенигородка (Черкаська)
Żerew; Жерів	Овруцький повіт	Жерів (Житомирська)

Примітки

[1] Яковенко Н. М., *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)*, К., 1993, особливо див.: с. 121–123.

[2] Поданий матеріал було значною мірою зібрано під час підготовки моєї праці: Litwin H., *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648*, Warszawa, 2000. Класифікацію розмірів земельних володінь та ієрархію заможності шляхти здійснено згідно з критеріями, використаними у цій праці, особливо див.: с. 23, 26, 29, 36.

[3] Яковенко Н., цит. праця, с. 125–127, 147–150.

[4] У списку Н. Яковенко бракує роду Стрибилів, хоча його в тексті названо «панським», див.: с. 152, 192. (У перевиданні книжки Н. Яковенко 2008 р. прізвище Стрибилів внесено до списку. – *Прим. ред.*)

[5] Реєстри з 1581 і 1628 рр. у: *Ukraina (Kijów-Bracław), Dział I–III*, wyd. A. Jabłonowski, [w:] *Źródła Dziejowe*, tt. 20–22, Warszawa, 1894, 1/36–47, 65–88; реєстр з 1640 р. у: Центральний державний історичний архів у Києві (ЦДІАУК), ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 1684–1740.

[6] Частину Шершнівської волості було передано на невідомих нам умовах швагрові Стефана Стефанові Войнаровському, див.: BJ 4503, k. 28, BCz, Zbiór Muzeum Narodowego 863/7, k. 93, *Архив Юго-Западной России*, ч. 1–8, К., 1899–1911 (далі – *АЮЗР* частина/том), див: 7/2, с. 424; *Ukraina* II/571; *Україна перед визвольною війною 1648–1654. Збірка документів 1638–1648*, Київ, 1946, с. 16.

[7] Інформацію про Немиричів надаю на підставі: ЦДІАУК, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 1716, 1720, 1721, 1732; AGAD, Archiwum Lubomirskich z Małej Wsi, nr 433, k. 1–4; *Опись актовой книги Киевского центрального архива*, тт. 1–19, 943, 2042–2047, 2058, К., 1869–1882, див.: т. 8, с. 64; т. 9, с. 11; т. 10, с. 4; т. 11, с. 28; т. 13, с. 26, 30, 33, 35, 48; т. 18, с. 9; т. 19, с. 28; т. 20, с. 10; *Ukraina*, I/66, 69, 73, 76, 79, 84; II/24, 43, 59, 72, 88, 100, 142, 175, 200, 237, 375, 379, 384, 645, III/654; Клепатский П. Н., *Очерки по истории киевской земли*, т. 1, *Литовский период*, Одесса, 1912, с. 214, 225,

261, 307; Lipiński W., *Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego*, [w:] Липинський В., *Твори*, т. 2, Філадельфія, 1980, с. 155, 274–278, 466; Litwin, *Napływ..*, s. 30, 36, 191, 202; Rolle A. J., *Niemierycze*, [w:] він же, *Opowiadania historyczne. Seria 3*, Warszawa 1882; *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich (SGKP)*, tt. 1–16, Warszawa, 1880–1902, див.: «Zadnieprze», с. 240.

[8] Четвертий серед братів Петро, пізніше мінський воєвода (пом. 1631 р.), отримав володіння у Литві.

[9] Молодші сини Остафія – Юрій, призначений до духовного сану, згодом віленський єпископ (від 1649 р., пом. у 1656 р.), і Казимир (пом. 1649 р.) – отримали володіння у Литві.

[10] До 1645 р. Феліціан отримав королівщину Нехворощ, яку, напевно, передав йому двоюрідний брат Януш, див.: Litwin, *Napływ..*, s. 193.

[11] Тоді померли Антоній, Феліціан і Казимир, а також їхній двоюрідний брат Януш.

[12] Інформацію про Тишкевичів-Логойських подано на підставі: ЦДІАУК, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 1692, 1693, 1715, 1733, 1735, 1739, 1740; AP w Lublinie, Archiwum Woronieckich z Muszlewa, nr 397, k. 1–3, 10; *АЮЗР* 6/1, ч. 1, с. 223–232; *Materiały historyczno-genealogiczne do monografii domu Tyszkiewiczów*, wyd. M. Tyszkiewicz, t. 1, Warszawa, 1911, s. 14; *Опись актовой..*, т. 8, с. 8, 21, 54; т. 9, с. 6, 14, 18; т. 10, с. 27, 28; т. 11, с. 4, 9; т. 12, с. 17; т. 13, с. 41; т. 14, с. 57; т. 17, с. 12, 27, 46; т. 18, с. 4; т. 19, с. 40; *Ukraina*, 1/39, 87, II/2, 7, 19, 22, 146, 337, III/658; *Україна перед..*, с. 98; Chłapowski K., *Starostowie w Małopolsce 1565–1668*, [w:] *Społeczeństwo Staropolskie*, t. 4, Warszawa, 1986, s. 152; Клепатский П. Н., *Очерки..*, с. 248, 251; Litwin H., *Równi do równych. Kijowska reprezentacja sejmowa 1569–1648*, Warszawa, 2009; він же, *Napływ..*, s. 30, 36, 193, 195; *SGKP*, «Rżyszczów».

[13] Інформацію про Олізарів-Волчковичів подаю на підставі: AGAD, Zbiór Czołowskiego, nr 379, F. 1, n. 1; ЦДІАУК, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 1183, 1685, 1688, 1695, 1696, 1699, 1702, 1713, 1722; AP w Krakowie, Archiwum Dóbr Pomorzany, nr 93, k. 35, 125; Archiwum Sanguszków–Teki Rzymskie, nr XVI; BJ 4503, k. 7, 8; *Опись актовой..*, т. 9, с. 20, 24, 31, 34, 43, 44, 47; т. 10, с. 7; т. 11, с. 6; т. 13, с. 30, 40; т. 14, с. 15, 17; т. 16, с. 7; т. 17, с. 6, 10, 15, 54; т. 19, с. 6, 16; *Описание документов Архива Западнорусских униатских митрополитов*, изд. С. Г. Рункевич, Санкт-Петербург, 1895, див.: с. 285, 320; *Ukraina*, I/40, 74, 84, 88, II/195, 212, 217, 342, 369, 382, III/593–594, 661; *Україна перед..*, с. 69; Юркевич В., *Романівка на Київщині*, «Історично-географічний збірник», т. 3, 1929, с. 129; Клепат-

ский П. Н., *Очерки...*, с. 220, 226, 258; Litwin H., *Równi do równych..*; він же, *Napływ..*, s. 30, 36; *SGKP*, «Iwanków», «Korosteszów».

[14] Інформацію про Аксаків подаю на підставі: ЦДІАУК, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 1685, 1697, 1707–1708, 1738; AP w Lublinie, Archiwum Rulikowskich, nr 85, k. 20; BCz 2468, k. 39; BCz Zbiór Muzeum Narodowego, nr 863/19, k. 73; *АЮЗР* 7/1, с. 422; *Опись актовой..*, т. 9, с. 4; т. 17, с. 16, 38; т. 20, с. 5, 8; *Ukraina*, I/66, II/4, 20, 57, 80, 86, 188, 200, 486, 645; Клепатский П. Н., *Очерки..*, с. 215; Lasocki Z., *Sienkiewiczowskie «lwie pacholę» Aksak i ród jego*, «Miesięcznik Heraldyczny», r. 15, 1936, s. 4–5; Litwin H., *Kijowska reprezentacja...*; Idem, *Napływ..*, s. 36, 191, 192, 196, 197, 205, 206; Похилевич Л., *Уезды Киевский и Радомышльский. Статистическия и историческия заметки*, К., 1887, с. 97;. Rulikowski E, *Opis powiatu wasylkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym*, Warszawa, 1853, s. 40, 45; SGKP, «Motowidiówka».

[15] Їхня значна частина – Лещин із волостю, тобто бл. 640 димів, – перебувала тоді у заставі в Миколая Чорторийського, волинського каштеляна. Проте вже у 1630 р. ці маєтності повернулися під безпосереднє управління Горностаєвої.

[16] Інформацію про Горностаїв подаю на підставі: ЦДІАУК, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 1628, 1697, 1700, 1728, 1732–1733; AP w Lublinie, Archiwum Trybunału Koronnego 1038, nr 5; BJ 4503, k. 2, 67; *АЮЗР* 1/6, с. 64, 6/1, № 1, с. 187; *Опись актовой..*, т. 8, с. 30, 37; т. 9, с. 9, 21, 32, 35; т. 11, с. 21; т. 14, с. 13, 47, 53; т. 16, с. 10; т. 17, с. 34; т. 19, с. 25; т. 20, с. 5, 8; *Opis 815 rękopisów Biblioteki Ordynacji hr Hr. Krasińskich*, wyd. F. Pułaski, Warszawa, 1915, s. 439; *Ukraina*, 1/39, 74, 76, D/11, 15, 44, 173, 188, 191, 199, 237, 241, 338, 378, 591, III/659, 670; Клепатский П. Н., *Очерки..*, с. 211, 212, 244, 306, 365, 366; Litwin H., *Równi do równych..*; його ж, *Napływ..*, s. 26, 30, 192, 205; Похилевич Л., *Уезды..*, с. 15; Rulikowski E., *Opis powiatu kijowskiego..*, s. 127–129; SGKP, «Hornostajpol», «Kozarowicze», «Domontów».

[17] Інформацію про Кмітів подаю на підставі: AP w Krakowie, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, nr 972, k. 759; BCz, Zbiór Muzeum Narodowego 863/4, k. 1, 863/5, k. 53, 54, 57, 129, 863/19, k. 1; *АЮЗР* 6/1, № 1, с. 244–253; *Ukraina*, I/38, II/13, 27, 141, 205, III/606; Клепатский П. Н., *Очерки..*, с. 187, 215, 227, 256, 301; Litwin H., *Napływ..*, s. 26.

[18] Інформацію про Вороничів подаю на підставі: ЦДІАУК, ф.11, оп. 1, спр. 9, арк. 1685, 1704, 1706, 1710, 1726; AGAD, Zbior Czołowskiego 435, k. 14–15, 18, 80–84, 87, 101–108, 122; BCz 2468, k. 23, 28–29; *АЮЗР* 111, с. 417, 422; *Опись актовой..*, т. 1, с. 4; т. 8, с. 43, 37; т. 9, с. 16, 35, 47; т. 11, с. 7; т. 12, с. 6, 19, т. 13, с. 61; т. 14, с. 61; т. 16, с. 4, 5, 6, 10; т. 17, с. 3, 28;

т. 18, с. 6; т. 19, с. 17, 22, 38; *Ukraina*, 1/41, 68, 69, 78, 11/42, 98, 135, 206, 235, 336, III/596; Клепатский П. Н., *Очерки..*, с. 251, 258, 261; Litwin H., *Równi do równych..*; він же, *Napływ..*, s. 195–196, 205–207; *SGKP*, «Rżyszczow».

[19] Батьками Миколая були Остафій Ружинський і Богдана Олізарівна, сестра дружини Дмитра Єльця Марії.

[20] Інформацію про Єльців подаю на підставі: ЦДІАУК, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 1184, 1690, 1695, 1715, 1807, 1810; BCz 2468, k. 113; BPANK (Бібліотека Польської АН у Кракові) 3270, k. 34; *АЮЗР* 6/1, № 1, с. 529, 7/3, с. 280; *Опись актовой..*, т. 13, с. 90; т. 14, с. 5, 21; т. 17, с. 7, 47; т. 19, с. 8, 14, 31; т. 20, с. 4; *Описание документов..*, с. 47; *Ukraina*, 1/39, 75, 77, 88, 11/84, 112, 140, 145, 159, 173, 209, 224, 231, 324, 343, 357, 359; Клепатский П. Н., *Очерки..*, с. 208, 220–222, 370; Litwin H., *Równi do równych..*; він же, *Napływ..*, s. 193, 205–207; *SGKP*, «Ksawerow», «Łuczyn»; Zaleski S., *Jezuici w Polsce*, t. 1–4, Krakow, 1900–1905, див.: т. 3, с. 1388.

[21] Інформацію про Лозків подаю на підставі: ЦДІАУК, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 1181–1183, 1688, 1696, 1702, 1705, 1722, 1725, 1738; BJ 4503, k. 8; BPANK 3270, k. 29, nr 3385, k. 5–8; *Опись актовой..*, т. 1, с. 6; т. 10, с. 15; т. 13, с. 62; *Описание документов..*, с. 267, 272; *Ukraina*, 1/39, 40, 75, 82, 88, 11/20, 50, 52, 69–70, 77, 90, 102, 107, 126, 136, 179, 188, 203, 206, 210, 212, 216, 218, 227, 240, 282, 291, 321, 338, 359, 364–365, 372, 483, 490, 566, 612; Голубев С., *К биографии фундаторки Киево-Братского монастыря Єлизаветы Гулевичовны и ея ближайших родственников*, «Труды Киевской Духовной Академии», 1866, ч. 3, с. 3–12; Клепатский П. Н., *Очерки..*, с. 252–255, 371–372, 376; Litwin H., *Równi do równych..*; він же, *Napływ..*, s. 198, 205, 207; *SGKP*, «Iwankow», «Rożajew».

[22] Інформацію про Проскур подаю на підставі: ЦДІАУК, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 1716, 1798, 1805; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України. Інститут рукопису (БАНУК), 23254, 23272, 23290–23291, 23295, 23365, 23368, 23371, 33284–33285, BJ 4503, k. 52; BPANK 5977, k. 1–8; *АЮЗР* 3/1, с. 237; *Lustracje krolewszczyzn ziem ruskich: Wołynia, Podola i Ukrainy z I połowy XVII w.*, wyd. A. Jabłonowski [w:] *Źródła Dziejowe*, t. 5, Warszawa, 1879, s. 105, 131, 217; *Материалы для истории Луцкаго Трибунала (1578–1589)*, изд. М. Ясинский, «Чтения в Історическом Обществе Нестора Летописца», т. 13, 1899, с. 23; *Опись актовой..*, т. 13, с. 12, 14; т. 14, с. 13, 48, 58; т. 17, с. 33; т. 19, с. 18; *Описание документов..*, с. 48, 253; *Прибавление к трудам В. Б. Антоновича и М. Ф. Владимирскаго-Буданова*, изд. И. Стороженко, «Киевская Старина», т. 11, т. 36, № 2, 1892, с. 345–347; *Ukraina*, 1/42, 66, 80, 85, 11/26, 72, 90, 93, 104, 142, 201, 210, 213, 235, 321, 344–345, 623–624, III/624, 690–691;

Клепатский П. Н., *Очерки..*, с. 307, 325, 364, 370, 399–400, 429; Litwin H., *Równi do równych..*, він же, *Napływ..*, s. 207; *SGKP*, «Uboró».

[23] Інформацію про Бутовичів подаю на підставі: ЦДІАУК, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 1695, 1697, 1705, 1706; BPANK 2997, k. 1–2; *АЮЗР* 5/1, с. 78; *Опись актовой..*, т. 8, с. 30; т. 9, с. 47; т. 10, с. 9, 27; т. 12, с. 15, 21; т. 13, с. 13; т. 14, с. 24, 34, 56–57; т. 16, с. 22; т. 17, с. 38; т. 18, с. 7; т. 19, с. 26, 28; *Описание документов..*, с. 270; *Ukraina*, 1/73, 76, 78, 79, 11/23, 30, 56, 79, 94, 117, 138, 189, 198, 233, 294, 315, 328, 356, 449, 504, 633; Клепатский П. Н., *Очерки..*, с. 254; Litwin H., *Równi do równych..*; він же, *Napływ..*, s. 205–206; *SGKP*, «Brusiłow».

[24] Бл. 43 зл. заплаченого податку, 8 місце у списку найбагатших.

[25] Інформацію про Тишів-Биковських подаю на підставі: ЦДІАК, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 1175, 1177, 1682, 1692, 1698, 1708, 1716, 1727, 1733; BJ 4503, k. 2, 8–9; *АЮЗР* 7/1, с. 340, 7/2, с. 423, 426, 8/3, с. 441; *Опись актовой..*, т. 8, с. 3, 41, 63, т. 9, с. 29, 70, т. 10, с. 20, 23, 28, т. 13, с. 17, 56, т. 14, с. 4, 9, 21, 39, т. 16, с. 24, т. 17, с. 5–6, 14, 16, 25, 30, т. 18, с. 7, т. 19, с. 5, 23, 25, 41; *Ukraina*, I/41, 65, 67, 85–86, II/23, 37, 40, 55, 87, 103, 105, 194, 210, 217, 226, 237, 279, 319, 354, 356, 462, 643, III/677–678; *Україна перед..*, с. 11, 107; Клепатский П. Н., *Очерки..*, с. 219, 364; Litwin H., *Równi do równych..*; він же, *Napływ..*, s. 206; Похилевич Л., *Уезды..*, с. 117; *SGKP*, «Kopaczów».

[26] Інформацію про Івашенцевичів-Макаревичів подаю на підставі: ЦДІАУК, ф. 11, № 9, арк. 1687, 1709, 1728, 1736; БАНУК 20941, 20953, 20957, 20960; BJ 4503, k. 29–30; *Опись актовой..*, т. 9, с. 86; т. 13, с. 16, 21, 31; т. 14, с. 34, 48; т. 17, с. 38, 40; *Описание документов..*, с. 284; *Ukraina*, I/41, 70, 73, II/58, 68, 93–96, 132, 148, 164, 167, 169, 171, 176, 189, 193, 208, 225, 230, 234, 250, 347, 350, 447, 491, 644, III/667; Клепатский П. Н., *Очерки..*, с. 210, 368, 371–372; Litwin H., *Równi do równych..*; Похилевич Л., *Уезды..*, с. 47, 50, 156; Rulikowski E., *Opis powiatu kijowskiego..*, s. 152–154; *SGKP*, «Makarów», «Borodzianka».

[27] Частину маєтностей зі спадщини Петра – Студену Воду з околицями – купив (?) у 30-х рр. XVII ст. Людвик Олізар.

[28] Інформацію про Стрибілів подаю на підставі: ЦДІАУК, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 1176, 1691, 1703, 1705, 1712, 1723, 1740; BJ 4503, k. 9; *АЮЗР* 1/6, с. 777, 8/3, с. 530; *Опись актовой..*, т. 8, с. 22, 66; т. 9, с. 5, 24; т. 10, с. 24, 26; т. 11, с. 22, 25; т. 12, с. 20; т. 13, с. 14, 18, 20, 24, 30, 75; т. 14, с. 7, 23, 25, 27, 30, 53; т. 16, с. 10; т. 17, с. 4, 13, 16, 27; т. 18, с. 8; т. 19, с. 13–14, 27–28; т. 20, с. 16; *Описание документов..*, с. 247; *Ukraina*, I/41, 67, 68, 69, 74, 84, II/10, 18, 37, 46, 100, 109, 179, 187, 212, 218, 230, 276, 293,

316, 319, 371, 375, 605, 651, III/ 660; Dziadulewicz S., *Pierwiastek turański u szlachty ukraińskiej*, «Miesięcznik Heraldyczny», t. 10, 1931, s. 138; Клепатский П. Н., *Очерки..*, с. 255–257, 260; Litwin H., *Równi do równych..*, він же, *Napływ..*, s. 206; Похилевич Л., *Уезды..*, с. 185.

[29] Інформацію про Павшів подаю на підставі: ЦДІАУК, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 1688, 1722, 1806, 1809; AP w Krakowie, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, nr 972, k. 981; BCz, Zbiór Muzeum Narodowego 863/5, k. 131; BJ 4503, k. 8; *Опись актовой..*, т. 3, с. 11; т. 17, с. 37; т. 19, с. 11; *Селянський рух на Україні 1569–1647 рр.*, К., 1993, с. 477; *Ukraina*, 1/43, 66, 75, 11/11–12, 27–28, 32, 90, 98, 107, 118, 261, 349, 354, 568, 590; Клепатский П. Н., *Очерки..*, с. 213; Litwin H., *Równi do równych..*; він же, *Napływ..*, s. 206–207.

[30] Інформацію про Прежовських подаю на підставі: AGAD, Zbiór Czołowskiego, Nr 435, k. 81–84; ЦДІАУК, ф. 11, спр. 9, арк. 1685, 1703, 1713, 1735; BCz 2468, k. 28–29; BJ 4503, k. 2; *АЮЗР* 7/1, с. 422; *Опись актовой..*, т. 8, с. 35, 52; т. 9, С. 38, 46; т. 10, с. 19, 24; т. 12, с. 23, 29; т. 16, с. 4, 8, 16; т. 19, с. 3, 5, 9; *Ukraina*, 1/42, 72, 11/112; Клепатский П. Н., *Очерки..*, с. 250.

[31] Інформацію про Шишок-Ставецьких подаю на підставі: ЦДІАУК, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 1691, 1702, 1804, 1805, 1808, 1809; AP Kraków, Archiwum Dóbr Pomorzany, nr 89, k. 1–2, 25; Archiwum Sanguszków, Teki Rzymskie XIV; BJ 4503, k. 8; *Опись актовой..*, т. 4, с. 6; т. 9, с. 23; т. 12, с. 23; т. 13, с. 11, 72, 76; т. 14, с. 59; т. 19, с. 6, 19; *Ukraina*, I/42, 76, 85, II/13, 23, 66, 214, 131, 173, 214, 345, 361, 376, 641, III/652; Клепатский П. Н., *Очерки..*, с. 208; Litwin H., *Równi do równych...*

[32] Інформацію про Суринів подаю на підставі: ЦДІАУК, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 1695, 1715, 1722, 1800, 1809; BCz Zbiór Muzeum Narodowego, nr 863/19, k. 1; BJ 6036, k. 40; *Книга київського підкоморського суду (1584–1644)*, К., 1991, с. 167–171; *Опись актовой..*, т. 4, с. 25; т. 13, с. 8; т. 14, с. 21, 59; *Ukraina*, I/43–45, 77, 81, 82, II/3, 16–17, 35, 73–74, 82, 121, 123, 150, 162, 173, 176, 193, 209, 241, 331, 356, III/613; Клепатский П. Н., *Очерки..*, с. 187, 211, 214, 304, 309, 329, 367; Litwin H., *Napływ..*, s. 197, 206, 212.

[33] Інформацію про Стецьких подаю на підставі: ЦДІАУК, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 1690, 1725, 1797, 1799, 1804; BJ 4503, k. 67; *АЮЗР* 7/2, с. 424; *Lustracje..*, с. 108; *Опись актовой..*, т. 10, с. 14; т. 17, с. 49; т. 19, с. 32; *Ukraina*, *I/76–77*, 11/33, 71, 175, 315, 343, 347, 378, 383, 472–473; Litwin H., *Napływ..*, s. 207; Stecki T. J., *Steccy herbu Radwan*, [w:] Żychliński T., *Złota księga szlachty polskiej*, tt. 1–31, Poznań 1879–1908, див.: t. 10, s. 3–13.

[34] Інформацію про Солтанів подаю на підставі: ЦДІАУК, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 1698, 1707, 1796, 1806; AP Kraków, Archiwum Młynowskie

Chodkiewiczów, nr 972, k. 625, 759, Archiwum Sanguszków, Teki Rzymskie, nr XIV, XV; BCz Zbiór Muzeum Narodowego, nr 863/4, k.; BJ 4503, k.; *АЮЗР* 3/1, с. 51–52; *Книга київського..*, с. 13, 31, 36, 96, 103; *Опись актовой..*, т. 9, с. 16; т. 14, с. 15; *Селянський рух..*, с. 370; *Ukraina*, I/42, 44, 69, 74, II/3, 7–8, 16, 18, 20, 40, 93, 108–109, 169, 174, 213, 217, 221, 224, 233, 275, 324, 341, 346, 446, 473, 571, 625, III/614; Litwin H., *Równi do równych..*; Rulikowski E., *Opis powiatu wasylkowskiego..*, s. 45.

[35] Інформацію про Дідовичів-Трипольських подаю на підставі: ЦДІАУК, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 1687–1691, 1693, 1715, 1722, 1797, 1789, 1797–1798, 1810; AP Kraków, Archiwum Dóbr Pomorzany, nr 106, k. 1, 11; BCz Zbiór Muzeum Narodowego, nr 863/4, k. 1, 863/5, k. 53, 863/16, k. 3; BJ 4503, k. 4; *АЮЗР* 3/1, с. 277; *Книга київського..*, с. 67–99; *Опись актовой..*, т. 3, с. 11; т. 8, с. 50; т. 9, с. 31; т. 13, с. 39; т. 19, с. 6, 29; *Ukraina*, 1/40, 66, 69, 75, 76, 11/32, 90, 102, 107, 127, 134, 147, 175, 184, 190, 195, 208, 211, 218–219, 473; Клепатский П. Н., *Очерки..*, с. 214, 261, 368; Litwin H., *Równi do równych..*; Похилевич Л., *Уезды..*, с. 119–120.

[36] Клепатский П. Н., *Очерки..*, с. 215–216; *Ukraina*, 1/47.

[37] Інформацію про Бабинських подаю на підставі: AP w Krakowie, Archiwum Dóbr Pomorzany, nr 85; ЦДІАУК, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 1688; *Ukraina* 1/45, 73, 74, 11/34, III/228, 651; *Опись актовой..*, т. 19, с. 30; *SGKP* «Kamienne», Stecki T. J., *Z boru i stepu*, Kraków, 1888, див.: с. 120–121.

[38] Інформацію про Семашків подаю на підставі: BJ 6036, k. 40; *Ukraina*, *op. cit.*, II/7, 186, 251, 493; *Опись актовой..*, *op.cit.*, т. 12, с. 19, т. 2043, с. 45; *Селянський рух..*, с. 386; *Archiwum XX. Sanguszków w Sławucie*, tt. 1–7, Lwów, 1910, див.: t. 7, s. 150; *Volumina Legum*, t. 2, s. 88–89, 243–244 SGKP, «Hubków»; Litwin H., *Napływ..*, *op. cit.*, s. 204.

[39] Інформацію про Гостських подаю на підставі: ЦДІАУК, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 1708; AP Kraków, Archiwum Dóbr Pomorzany, nr 85, k. 1–10, BPAU-PAN Kr., nr 3022, k. 33; *Опись актовой..*, т. 9, с. 25, 32; т. 10, с. 11; т. 12, с. 34; т. 13, с. 26, 29; т. 14, с. 10; *Ukraina*, 1/73, 75, 11/257, 375, 629, *SGKP* «Kurczyce», «Puliny»; Баранович О., *Залюднення Волинського воєводства у першій половині XVII ст.*, К., 1930, Litwin H., *Napływ..*, *op. cit.*, s. 195, 204, 205; Urban W., *Hoscki Gabriel*, PSB, t. 10, s. 25–26; він же, *Hoscki Roman*, там само, с. 26.

[40] Інформацію про Киселів подаю на підставі: BPAN Kr 2977, k. 12, 2979, k. 109; *Ukraina*, II/ 16,43; *Опись актовой..*, т. 17 с. 14, 47; т. 18, с. 7; *Описание документов..*, с. 207; *Volumina Legum*, T. 3, s. 374; Sysyn F., *Between Poland and Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil 1600–1653*, Cambridge 1985, passim, див. особливо: с. 53–54, 216, 219.

[41] Їхньою власністю був також Петричин (інша назва Барахти), проданий не пізніше 1588 р. Ленковичам. Проте мені не відомо, як вони його отримали, див.: *Описание документов..*, с. 55.

[42] Інформацію про Дешковських подаю на підставі: *Актова книга житомирського міського уряду кінця XVI ст. 1582–1588*, вид. М. К. Бойчук, Київ, 1965, с. 88, *Опись актовой..*, т. 8, с. 13, 19, 47, 62, 64; *Описание документов..*, с. 162; *Ukraina*, II/9, 79, 84, 129, 132, 196, 254, 430, 482, III/660.

[43] Інформацію про Кордишів подаю на підставі: AP w Krakowie, Archiwum Sanguszków, Teki Rzymskie, nr XVI; *Описание документов..*, с. 55; Rulikowski E., *Opis powiatu kijowskiego*, Kijów-Warszawa, 1913, s. 134; SGKP, «Rżyszczów».

[44] Інформацію про Стрижовських подаю на підставі: *Актова книга..*, с. 137–142; *Опись актовой..*, т. 8, с. 9, 10, 13, 18, 19, 34; т. 2044, с. 20; *Ukraina*, 11/25, 64, III/685; Нейман Ц., *Старая Брацлавщина и ея люди*, «Киевская старина», 1898, с. 8, т. 25, № 5/6, т. 27, № 8, с. 538.

[45] Інформацію про Шашковичів подаю на підставі: *Опись актовой..*, т. 13, с. 42; *Ukraina*, 1/69, II/131, 173, 296, 301, 312, 627.

[46] Однак це сумнівно, оскільки прізвище Ласко не топонімічне. Н. Яковенко зарахувала його до категорії «прізвиськ», див. цит. праця, с. 124.

[47] Інформацію про Ласків подаю на підставі: ЦДІАУК, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 1690, 1797, 1798; AP Kraków, Archiwum Dóbr Pomorzany 106, k. 25; BJ 4503, k. 28; BN 6658, k. 45; *Опись актовой..*, т. 20, с. 11; *Ukraina*, 1/43, 70, 76, 11/21, 22, 61, 65, 69, 113, 143, 263; Boniecki A., *Herbarz Polski*, tt. 1–16, Warszawa, 1899–1913, див.: «Łaskowie»; Kaniewska J., *Posłowie koronni na sejm 1589 r.*, «Czasopismo Prawno-Historyczne», 1986, t. 32; Kolankowski L., *Posłowie sejmów Zygmunta Augusta*, «Reformacja w Polsce», t. 5, 1928, s. 138; Litwin H., *Napływ..*, s. 209–212.

[48] Четвертий з-поміж синів Єсифа, Дмитро, литовський підскарбій (пом. 1598 р.), успадкував литовські володіння.

[49] Інформацію про Халецьких подаю на підставі: BJ 4503, k. 4; *Ukraina*, 1/43, 70, 76, 11/19, 41, 96, 154, 178, 213, 236, 319, 498, III/596; Баранович О., *Население предстепной Украины в XVI в.*, «Исторические записки», т. 32, 1950, с. 208; Rulikowski E., *Opis powiatu kijowskiego*, Kijów–Warszawa, 1913, s. 133–134; *SGKP*, «Rżyszczów».

[50] Інформацію про Дорогостайських подаю на підставі: *Книга київського..*, с. 131–135, 282–287; *Ukraina*, 11/42, 76, 103, 149, 191, 250, 331, 475; Augustyniak U., *Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim*

Księstwie Litewskim, Warszawa, 1992, s. 134; Похилевич Л., *Уезды..*, с. 119–120.

[51] Інформацію про Коташевичів подаю на підставі: BCz, Zbiór Muzeum Narodowego 863/21, k. 59; *Ukraina*, 11/42; Клепатский П. Н., *Очерки..*, с. 307.

[52] За винятком Якуба з іншої лінії роду, який у 1628 р. купив у Халаїмів Стеблівку, яка ще належала йому в 1640 р.

[53] Інформацію про Служок подаю на підставі: ЦДІАУК, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 1185, 1695, 1696, 1731, 1798; BCz, Zbiór Muzeum Narodowego 863/19, k. 2, 3, 57, 59, 69, 72, *Опись актовой..*, т. 13, с. 86; *Описание документов..*, с. 228; *Ukraina*, 1/41, 42, 78, 84, 11/20, 66, 208, 575, III/667, 690; *Sapiehowie. Materiały historyczno-genealogiczne i majątkowe*, tt. 1–2, Sankt Petersburg, 1891, t. 1, s. 195.

[54] Інформацію про Скуминів-Тишкевичів подаю на підставі: Biblioteka im Łopacińskiego w Lublinie, nr 465; *АЮЗР* 7/1, с. 343; *Опись актовой..*, т. 10, с. 22; *Ukraina*, 1/41, 11/213, 278, 528.

[55] Див.: *Ukraina*, 1/41, 11/73.

[56] Інформацію про Вацлава Вільгорського подаю на підставі: AP Kraków, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, nr 972, bp.; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України. Інститут рукопису, № 17435/17476, арк. 1, 27, 33; BCz, Zbiór Muzeum Narodowego 863/5, k. 133, 863/7, k. 96; *Опись актовой..*, т. 9, с. 15; т. 10, с. 22; т. 12, с. 19–20, 25, 28; т. 13, с. 21; *Ukraina*, 11/119, 167–168, 180, 189, 190, 205, 224, 230, 240, 259, 363; Litwin H., *Równi do równych..*; він же, *Napływ..*, s. 195–196, 205, 211.

[57] Інформацію про Петра Вільгорського подаю на підставі: ЦДІАУК, ф. 11, № 9, k. 1186, 1726; *Опись актовой..*, т. 13, с. 28, 84; т. 14, с. 5, 59; т. 17, с. 29, 45; т. 19, с. 7, 20; *Ukraina*, 1/81, 11/194, 224, 340.

[58] Zob. AP Kraków, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, nr 972, k. 305–308; *Опись актовой..*, Т. 8, с. 51, 66; *Ukraina*, 11/26, 72, 90, 282; Litwin H., *Napływ..*, s. 207.

[59] Олександр був сином Миколи, двоюрідного брата Захарія.

[60] Інформацію про Єловицьких подаю на підставі: AGAD, Archiwum Zamoyskich (AZ), nr 718, k. 17; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України, № 17435/17476, арк. 1, 27, 33, 47, 70–83; *Ukraina*, 1/73; Litwin H., *Równi do równych..*; він же, *Napływ..*, s. 195–198, 205.

[61] Інформацію про Лодят подаю на підставі: *Ukraina*, 11/207, 294, 640.

[62] ЦДІАУК, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 1704, 1708, 1808; *Опись актовой..*, т. 16, с. 9; *Ukraina*, 1/86, 11/300; Litwin H., *Napływ..*, s. 197, 205.

[63] Ідеться про Івана Петровича, луцького войського від 1566 р., що помер у 1608 р. Багаторазово згадувана тут Наталя Яковенко всупереч прийнятим досі твердженням (Boniecki, PSB) ідентифікує київського каштеляна як Івана Кад'яновича. Проте вона не подає жодних пояснень і посилається у відповідних місцях на раніше вже відомі джерела, пор. Яковенко Н., цит. праця, с. 131, 134; Boniecki A., *Herbarz..*, t. 3, s. 270; Chodynicki K., *Czaplic Szpanowski Jan*, *PSB*, t. 4, s. 170; він же, *Czaplic Szpanowski Jerzy*, там само.

[64] Інформацію про Чапличів-Шпановських подаю на підставі: ЦДІАУК, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 1740; AP w Krakowie, Archiwum Dóbr Pomorzany, nr 85, k. 1–10; BJ 4503, k. 32.

[65] Інформацію про Гулевичів-Воютинських подаю на підставі: ЦДІАУК, ф. 11, № 9, арк. 1710, 1725; *Опись актовой..*, т. 17, с. 38; Litwin H., *Napływ..*, s. 195.

[66] Дані, що стосуються посад, подаю на підставі списків, які містяться у: Litwin H., *Napływ..*, s. 205–208.

[67] Дані, що стосуються київських послів, подаю на підставі: Litwin H., *Równi do równych...*

ПАНСЬКІ РОДИ БРАЦЛАВЩИНИ 1569–1648 РР. СУСПІЛЬНИЙ ТА МАЙНОВИЙ СТАТУС*

Кілька років тому автор, заохочений наслідками досліджень Наталі Яковенко[1], підготував текст, присвячений київським панським родам[2]. Але скромна праця підтвердила доцільність трактування цієї групи шляхетської спільноти Волині та Київщини як окремої дослідницької теми. Певним продовженням згаданого тексту є нинішня стаття, присвячена Брацлавщині. Невеликий обсяг збережених джерел і літератури, що стосується Східного Поділля, спонукав цього разу вдатися до іншої структури опису.

Список панських родів, які у 1569 р. володіли маєтками на Брацлавщині, представлений у таблиці 1. Її складено на підставі даних про панські роди, що опубліковані Наталею Яковенко[3], з незначними уточненнями. Серед родин, які називає видатна українська дослідниця, відсутні Комарі й Козари, оскільки у «Ревізії волинських замків» 1545 р. ці роди було названо «нижчими» тож пам'ять про їхнє «вище» походження, напевно, стерлася[4].

---

* *Rody pańskie Bracławszczyzny 1569–1648. Status społeczny i majątkowy*, в: *Крізь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя*, ред. О. Вінниченко, Львів, 2012, с. 297–322.

Таблиця 1.

№	Прізвище (варіанти)	№	Прізвище (варіанти)
1	Бокій (Печихвостський)	14	Куницький
2	Бушинський	15	Ласко (Вороновицький)
3	Горностай	16	Микулинський
4	Дешковський	17	Оратовський
5	Дубицький (Дубиський)	18	Петничанський (П'ятничанський)
6	Жабокрицький	19	Скіндер
7	Зяловський	20	Слупиця
8	Клещовський	21	Стрижовський (Кішка-С.)
9	Кміта-Чорнобильський	22	Тиша-Биковський
10	Копіївський	23	Черленковський (Кмітич)
11	Кордиш (Скобейкович)	24	Шандировський
12	Кошка	25	Шашкович
13	Красносельський	26	Якушинський (Коцюба)

Більшість представників згаданих родин у 1569 р., під час складання шляхтою присяги на вірність Короні, мешкали у Брацлавському воєводстві. Відомий в історіографії *Regestr spisowania slachti […] ktori […] przysięgą [...] w zamku Braczławskiem czinili anno 1569*[5] називає представників 20 таких родів[6]. Удова Федора Бокія, Гаврило Горностай, Філон Кміта, Федір Тиша-Биковський, Павло Дубицький, Михайло і Василь Шашковичі були названі як такі, що мешкають в інших воєводствах. Також серед цієї групи згадуються Андрій Кошка та його брат Іван (про останнього сказано, що він перебуває на сеймі), але Іван як земський суддя найпевніше мав би бути постійним мешканцем Брацлавщини[7]. Невдовзі потому Шашковичі та Кошки облаштувалися на Брацлавщині надовго, а їхні долі були тісно пов'язані саме із цими землями. Трохи інакшою була історія решти «чужих» родів, згаданих у документі 1569 р.

Бокії були у 1569 р. представлені Полагією з Чешейків, удовою Федора Васильовича Бокія. Далі головою родини висту-

пав син Федора – Іван (або Ян). Його володіння на Брацлавщині були досить значними й охоплювали землі навколо населених пунктів Семаківці, Браїлів і Махнівці[8]. Місцеву активність Бокія підтверджує те, що його було обрано послом на коронаційний сейм у 1576 р. Стефан Баторій обдарував його престижним урядом брацлавського підкоморія (24 січня 1581 р.), але з тексту можна зробити висновок, що зроблено це було без попереднього обрання воєводською шляхтою чотирьох кандидатів[9]. Це могло спричинити спротив місцевої громади, в будь-якому разі вже 16 березня 1582 р. Баторій зробив Бокія володимирським підкоморієм. Пан підкоморій хазяйнував у своїх маєтках до смерті у 1597 р. Однак він не залишив нащадків, тож контроль над його землеволодіннями знову отримала його мати. У 1598 р. вона передала їх Ярофієві та Гаврилові Гостським. Історія Бокіїв на Брацлавщині закінчилася[10].

Зв'язки зі Східним Поділлям **Кмітів-Чорнобильських** також були нетривалими. Вони володіли тут чималою Пиківською волостю, яка займала північно-західний кут Брацлавського воєводства з осередками у Пикові та Глинську[11]. Проте Філон Кміта-Чорнобильський тут не бував, а свої справи вирішував через урядників. На Брацлавщині його довіреною особою був Якуб Павша. Після смерті Філона у 1585 р. брацлавські маєтки успадкував його малолітній син Лазар, який перебував під опікою Сапєг. Коли він помер у 1595 р., ледь досягнувши повноліття і не залишивши нащадків, спадок перейшов до його сестер. Пиківська волость дісталася Богдані, чоловік якої князь Юрій Друцький-Горський через кілька років продав її Острозьким[12].

Брацлавські землеволодіння **Горностаїв** були набагато меншими, ніж у Кмітів чи Бокіїв, це було лише одне село Гущинці[13]. Гаврило Горностай не був зацікавлений у його збереженні, тому 1592 р. обміняв Гущинці на певні землі на Київщині, що належали родичці Софії Остафіївні Горностаївні, дружині Адама Талвоша. Уже наступного року ми бачимо власником Гущинців Богдана Якушинського, тобто Софія Талвошева, напевно, швидко їх позбулася у рамках наступної оборудки[14].

Схожі події відбувалися і з маєтками **Тишів-Биковських**. Їхні Парпурівці[15] небагато значили порівняно з чималими київськими землеволодіннями. У 1602 р. Олександр Тиша-Биковський (пом. 1613 р.) передав Парпурівці діверю Янові Сулковському, чоловікові Єви Тишанки, та його братам Вацлаву та Матею[16].

Інакшою, але ще коротшою, була брацлавська історія **Дубицьких**. У 1569 р. власником чималих, але слабко освоєних землеволодінь навколо Кам'яногірки та Жорнищ[17] був Павло Миколайович Дубицький. Проте він помер у рік Люблінської унії, а маєтності перейшли до його сестри Опросимії, дружини Федора Олеші. Проте законним спадкоємцем Павла була його малолітня дочка Магдалена. Коли вона «стала на порі», то одружилася з Лаврином Пісочинським, свіжоспеченим шляхтичем, який натомість мав великі маєтності і не меншу спритність у справах. Протягом кількох років він урегулював майнові справи Дубицьких на користь своєї дружини, яка, зрештою, у 1588 р. передала усі свої маєтки чоловікові. Так почалася брацлавська кар'єра роду Пісочинських, яка згодом охопила значно ширші терени[18].

Тож, як бачимо, «чужі» панські роди не затримувалися надовго на Брацлавщині. Бокії, Кміти-Чорнобильські та Дубицькі вимерли по чоловічій лінії, а їхні землеволодіння перейшли до інших родів. А Тиші-Биковські та Горностаї відступили свої тутешні маєтки родичам.

Тож погляньмо, що відбувалося з 21 панським родом, які були пов'язані з Брацлавщиною тривалий час. Найкоротшою виявилася історія **Петничанських**. Вінницький войський (від 1567 р.) Мисько, який у березні 1569 р. очолив брацлавську шляхту, занепокоєну інкорпораційними намірами Зиґмунта Авґуста, а через кілька місяців склав присягу на вірність Короні, помер на початку 1570 р., не залишивши нащадка по чоловічій лінії. Дві дочки Миська, імена яких невідомі, принесли спадщину Петничанських у посагу в родини своїх чоловіків – Семена Васильовича Дешковського та Олекси (Олексія) Івановича Дяковського. Ця спадщина охоплювала землі навколо Петничан і Остолопова[19]. Згодом ці маєтності були поділені ще не раз[20].

Не набагато довше тривала після 1569 р. кар'єра **Скіндерів**. Останній представник роду Богдан помер до 1595 р. Його маєтки лежали у пониззі Мурафи, яка ділила Брацлавське і Подільське воєводства, й обіймали землі навколо осад Скіндерполь (Чернівці) і Хоминці[21]. На другому березі річки розкинулися землі Яна Замойського, який послідовно намагався розширити їх на схід. Ця доля спіткала й маєтки Скіндерів. У 1588 р. дочки Богдана, Ганна Янова Хмелевська та Федора Войцехова Лоєвська, продали свою спадщину коронному канцлерові[22].

Трохи довше діяли на східному Поділлі **Зяловські**. У 1569 р. їх представляв Іван, власник Зялова і, напевно, Вербичева[23]. Ми маємо вельми бідну інформацію з пізнішого часу, тому важко відтворити генеалогію роду. Зрештою у поунійному поколінні джерела фіксують Івана (1594 р.), Федора (бл. 1584 р.) і Матяша (1580/1585 рр.), а у польськомовних документах Коронного трибуналу ще й Михайла (1594 р., пом. 1603 р.), не виключено, що це той самий Матяш[24]. Напевно, це були сини Івана, який у 1569 р. присягав на вірність Короні. Із наступного покоління ми знаємо вже тільки Яна, сина Федора (1606 р.). Після нього Зяловські зникають із доступних джерел. Їхні маєтки переходять у власність інших родин. Зялів за невідомих обставин, напевно, внаслідок продажу, опинився у Ґольських, найвірогідніше, ще у Станіслава, руського воєводи (пом. 1612 р.). Вербичів було продано, ймовірно, бл. 1584 р. Черніївським, які вже у XVII ст. відступили його Сенявським. Частину маєтку Кропивна[25], придбаного Зяловськими після 1569 р., було продано до 1600 р. Байбузам[26].

У перший період по Люблінській унії серед досить значних брацлавських родів присутні **Стрижовські**, які були однією з гілок Кошок. У 1569 р. їх представляв заможний шляхтич Гнівош Дмитрович, брацлавські маєтки якого обіймали два комплекси землеволодінь: навколо Стрижавки під Вінницею, а також Янова та Байковки над Південним Бугом, на кордоні з Подільським воєводством[27]. Стрижовські також володіли чималими, хоча й слабко освоєними землями у Київському воєводстві – маєтками Щербів, Іргачів, Кисоричі та Дітковець. До 1602 р. вони продали

усі свої київські землеволодіння та позбулися й деякої нерухомості на Брацлавщині. Продаючи Щербів Ружинським, вони долучили до трансакції і Янів, а через кілька років відступили й Байковку Друцьким-Горським (1596 р.), які приєднали їх до своєї Пиківської волості. Гнівош у 1574 р. став вінницьким войським, а це тоді ще мало неабияку вагу, адже існувало лише два несудові земські уряди – войського і хорунжого (повна ієрархія земських урядів встановилася після 1588 р.). У 1578 р. Гнівош отримав королівський привілей на закладення замку та міста в Янові, а також на ведення там торгівлі та шинкування[28]. Він також був послом на унійний сейм 1569 р. Гнівошеві родинні зв'язки обіймали і Волинь, і Брацлавщину. Він сам був одружений із Оленою Кад'янівною Чапличівною. Син Федір узяв за дружину Регіну з Чечелів. Одна з дочок, Раїна, вийшла заміж за Івана Гулевича-Поддубецького (вдруге – за Якуба Страдомського), а друга, невідома нам на ім'я, – за Михайла Красносельського. Гнівош помер у 1609 р. або трохи пізніше. У будь-якому разі у 1612 р. власником родових маєтків уже був його син Федір. Він мав чимало клопоту із виділенням частини для сестер, але йому вдалося утримати неподільними родові маєтності. По смерті Федора (після 1618 р.) їх отримав його син Самійло, який, ділячи спадщину із сестрами, опинився перед тією ж проблемою, що і його батько. Стрижівку з навколишніми землями Самійло залишив собі. Дві старші сестри Аполонія Станіславова Кронковська і Тетяна Матеушова Пшерадовська отримали у посаг маєтність Кобилля, що лежала у східній частині родових володінь. Молодша – Ганна Остафієва Шашковичева – отримала Сосенку[29]. Зрештою Самійло продав Стрижівку Адамові Калиновському (1623 р.) і через три роки помер. Оскільки сестри отримали свої частки батьківських маєтностей, то землеволодіння, які залишилися по Самійлові, було визнано кадуком[30] і король передав їх Янові Боярському (1627 р.). Частина Аполонії Кронковської була у 1621 р. продана Войцеху Кохановському та Ремігіанові Гурчинському. Частина Тетяни залишилася в родині її другого чоловіка Миколая Казимира Косаковського. У поколінні Федора Стрижовські ще залишалися вірними православ'ю, принаймні це напевно стосувалося Раїни. Самійло

помер католиком, його сестри, одружені з чоловіками «римської віри», вірогідно теж покатоличилися[31].

Надзвичайно неспокійною була доля брацлавського роду **Слупиць**. Одного з представників родини, Богдана, було звинувачено у зраді після татарського нападу на Брацлавщину в 1551 р., а його землеволодіння конфіскували і передали Заславським. Це стало причиною тривалих судових суперечок родичів і нащадків Богдана із Заславськими. Сперечатися було за що, оскільки родові маєтності Слупиць, хоча й слабко освоєні, були надзвичайно великими. Вони охоплювали землі, зосереджені навколо Нестервару, Клебані, Тростянця, Батога, Губника та Куни, а також незаселені терени над Бершаддю[32]. Маєтки були «неподільною» власністю, яка колись належала братам Іванові (пом. 1551 р.) та Богушу (пом. 1541 р.). Визнаний зрадником Богдан Іванович ділив їх із двоюрідним братом по батькові Григорієм Богушевичем, якого називали також Жданом (пом. 1596 р.). Цей Григорій-Ждан узяв на себе тягар ведення суперечок за землеволодіння Слупиць, діючи також від імені небожа Семена Богдановича (пом. 1596 р.). У 1566 р. він повернув тростянецькі маєтки з околицями. У 1575 р., маючи «в кишені» позитивний вирок суду, Григорій-Ждан наїхав на кунинські маєтності і взяв їх під контроль. Через 17 років Григорій-Ждан і Семен здійснили поділ родової власності (1592 р.). Небожеві відійшли землі навколо Куни, дядькові – тростянецькі маєтки. Проте родинні драми ще не закінчилися. Семен і Григорій-Ждан незабаром після поділу маєтностей померли. У 1596 р. кунинський маєток перебував у руках ще малолітніх нащадків Семена – Галшки, Матяша, Тихона і Федора – під опікою Ярмоли Мелешка, другого чоловіка їхньої бабусі Софії Олехнівни Микулинської. Він отримав у 1605 р. королівський привілей на заснування міста в Куні. Не досягши дорослого віку, померли Матяш (у 1612 р.) і Федора (у 1613 р.). Тихін і його сестра Галшка, дружина Василя Рогозинського, почали суперечку за батьківський спадок, що призвело до трагічних подій. У 1615 р. Рогозинський разом із помічниками, серед яких були Іван Мелешко, брацлавський підсудок Стефан Залеський і Василь Житинський, наїхав на Куну. Тихона було вбито під час наїзду.

Не менш драматично склалася доля другої гілки Слупиць. У Григорія-Ждана було двоє синів – Юрій і Григорій. Перший з них помер до 1615 р., залишивши від шлюбу з Марушею Дяковською сина Ярмолу. Григорій помер до 1599 р. й мав лише дочок. Федора вийшла заміж за Олександра Крушельницького (у 1615 р.), а Маруша – за Павла Присовича Заблоцького (у 1609 р.), а потім удруге – за Войцеха Бирковського (у 1618 р.). Суперечки між двоюрідними родичами призвели до ще однієї трагедії. У 1618 р. під час одного з наїздів Войцех Бирковський убив Ярмолу Слупицю. Рід Слупиць по чоловічій лінії згас. Живими залишалися троє жінок із цього роду – Рогозинська, Бирковська та Крушельницька. Бирковська та Крушельницька продали значну частину маєтностей і незаселених тростянецьких земель. Нестервар, Тростянець і Батіг перейшли до Адама Калиновського. Значну частину губницьких ґрунтів і земель над Бершаддю викупили Збаразькі. Крушельницьким залишилися лише Носівці та Михайлівці. Маєтності по Тихонові перебрали Рогозинські, попри те, що у 1621 р. Василь, чоловік Галшки Слупичанки, був засуджений за вбивство Тихона на 2 роки та 12 тижнів «вежі». У 1629 р. у землеволодіннях Рогозинських налічувалося 676 димів (серед них 40 у тимчасовому користуванні), в отриманих Калиновськими маєтностях – 1772 дими, а в куплених у Слупиць землеволодіннях Збаразьких – 1669 димів. Крушельницьким належало лише 119 димів. Ці цифри допомагають скласти уявлення про розміри волостей, які мали раніше Слупиці. Понад 4000 димів складали справжнє магнатське володіння, однак родинні суперечки викреслили цей рід зі змагань за маєтності та вплив на Східному Поділлі.

Слупиці мали кровні та шлюбні зв'язки з важливими брацлавськими панськими родами. Богдан був одружений із Софією Олехнівною Микулинською. Сестра Григорія-Ждана, Ждана, вийшла заміж за Романа Івановича Красносельського. Семен Богданович узяв шлюб із Овдотею Юхнівною Красносельською. Решта родинних пов'язань виходила за рамки Брацлавщини. Згаданий Василь Рогозинський, чоловік Галшки Семенівни, походив з Волині. Одружений із Федорою Григорівною Олександр Крушельницький належав до червоноруської шляхти. Шлюб Юрія Григорови-

ча з Марушею Дяковською зв'язав його з важливим зем'янським брацлавським родом. Слупиці виконували й публічні функції. Григорій-Ждан був брацлавським коморником з руки підкоморія Лаврина Пісочинського, у 1592–1596 рр. – брацлавським ґродським суддею за призначенням старости Єжи Струся. Був Григорій-Ждан і послом на сейм 1582 р. Усі Слупиці найвірогідніше залишалися вірними православ'ю, як засвідчує здійснена Галшкою зі Слупиць Рогозинською пожертва на поминання ченцями Києво-Печерського монастиря[33].

Набагато «тихіше» проживали свою історію **Куницькі**. Відомо небагато джерельних даних, що стосуються цієї родини. Зрештою, це свідчить, що вони вели радше спокійне життя, рідко брали участь у конфліктах і судових процесах, а до того ж не виконували публічних функцій. Їхні маєтки у 1569 р. складалися з Яцківців і «родинного гнізда» Куничів, а ще, вірогідно, із розташованих поблизу Капустян[34], якими управляла вдова патріарха «післяунійних» Куницьких, імені якого ми не знаємо. У 1580 р. у джерелах з'являється їхній син Михайло. У наступному поколінні – Сильвестр (1602 р.), Ярмола (1606, 1616 рр.) та Богдан (1599 р.), найпевніше сини Михайла. Тоді Куницькі втрачають Яцківці, які староста Петро Лащ включив до земель Літинського староства. Наступне покоління представляє Богдан (1616, 1629, 1636 рр.) і Василь (1629 р.), але немає даних про їхній ступінь спорідненості. Обидва представники роду були середньозаможними. У 1629 р. вони володіли відповідно 15 і 47 димами. У той період Куниче, втрачено ще до 1622 р. на користь Копіївських, уже перебувало у руках Адама Калиновського. Василь залишається власником Капустян, а Богдан – частини Копіївки, очевидно, успадкованої від матері або бабусі, яка напевно походила з однієї з родин, що ділили між собою ці землеволодіння, тобто Копіївських, Юшковських або Башинських. У пізніші роки зустрічаємо ще Сильвестра (1630, 1635 рр.) та Дмитра (1634 р.), вірогідно, синів Богдана, власників частини Копіївки. Про родинні та приятельські зв'язки Куницьких інформації теж немає. Слід лише зазначити, що у суперечках Слупиць Богдан Куницький виступав у суді як свідок, залучений Васи-

лем Рогозинським. Після 1635 р. згадки про представників цього роду зникають[35].

Історія роду **Копіївських** також найімовірніше закінчилася до 1648 р. За часів Люблінської унії їх представляв Яцько Юхнович, який з'являється у джерелах і як Корнило Копіївський (пом. після 1606 р.). Він мав синів Федора (пом. 1621 р.), Богдана (пом. 1618/22 рр.), а також Якуба (пом. після 1609 р.). Родові землеволодіння складалися з маєтків Копіївці, які називалися ще Гоптилинці[36] на південь від Брацлава, а також Копіївки та Китайгорода[37] на північ від Гайсина. Богдан, брацлавський скарбник, у 1616 р. володів Гоптилинцями та успадкованими чи купленими в Куницьких Куничами та містечком Козі Хребти (Козинцями). У 1615 р. він отримав від Зиґмунта III привілей на регулярні ярмарки у Гоптилинцях. Після його смерті маєтки успадкував син Миколай (пом. після 1634 р.), який у 1628 р. продав Куниче та Козі Хребти, а також Гоптилинці Адамові Калиновському, однак залишився там на правах тимчасового державці. У 1634 р. в одній із протестацій з приводу сеймикового конфлікту згадано про нього як про особу, яка «при пану старості [Адамі Калиновському] віддавна перебуває». У 1629 р. перші два маєтки тримав саме Калиновський, але Гоптилинці були зазначені як власність Федора Четвертенського, який, найвірогідніше, полагодив справу з Калиновським. У колишніх маєтностях Копіївських у 1629 р. було 891 дим, тож у попередні роки це були чималі володіння. За Куниче та Козі Хребти ще довго судилася сестра Миколая Регіна, але у 1642 р. вона продала свої права на ці землі Станіславу Конєцпольському, який раніше порозумівся із Калиновськими та включив Куниче до своєї брацлавської латифундії. Якуб, одружений із Парахною Василівною Житкевичівною помер, не залишивши нащадків. Федір одружився з Марушею з Микулинських і мав із нею сина Володимира. Проте родові маєтки після його смерті контролювала вдова, а потім її другий чоловік Федір Четвертенський. У подимному реєстрі 1629 р. Копіївка, Китайгород та інші села під Гайсином вказані як власність Федора Четвертенського. Володимир не спромігся їх повернути. Остання згадка про нього

у джерелах датується 1642 р. Копіївські у 1569–1648 рр. лише один раз тримали земський уряд, та й то найнижчий в ієрархії – скарбника. Федір якийсь час був сурогатором[38] ґродського писаря (1619–1621 рр.), що приносило доходи, але не престиж. Небагато нам відомо й про їхні родинні зв'язки. Слід зазначити пов'язання Копіївських з місцевими панськими родами – Микулинськими та Куницькими, а також зем'янськими – Житкевичами та Юшковськими. Богдан і Федір Копіївські перебували у конфлікті з Жабокрицькими, їх навіть було звинувачено в убивстві Івана Жабокрицького (1616 р.), а в різних судових суперечках вони виступали спільно з Василем Кордишем, Михайлом Ласком, Федором Шандировським, Богданом Куницьким, Олександром Кропивницьким[39].

Надзвичайно великим маєтковим комплексом володіли на Брацлавщині **Кошки**. Юхно Семенович (пом. 1569 р.) зосередив у своїх руках чималі, хоча й слабко освоєні маєтності. Вони складалися з волостей, центральними пунктами яких виступали Дзозів (Зозів), Ошитків (Очитків), Плисків, Тетіїв, Шпиків і Красне[40]. Сини Юхна – Андрій (пом. бл. 1585 р.) і особливо Іван (пом. 1586 р.) були поважними особами у місцевій спільноті. Іван – брацлавський земський суддя (у 1569 р.), якого тричі обирали послом на сейм (у 1569, 1570, 1572 рр.). Обидва брати, мати яких походила з Комарів, були пов'язані з іншими панськими родами через тіток – Милохну Федорову Зяловську та Марію Ісаєву Жабокрицьку. Іван шукав родинних зв'язків на Волині. Його першою дружиною була Марія Чапличівна, другою – Тетяна Рогозинська. Син Івана Ян одружився з Настасією Красносельською. Проте майнові справи Кошки вели невдало. Вони віддали свої волості в заставу князеві Костянтинові Острозькому і потрапили в пастку, не маючи можливості сплатити борг. Почалася суперечка, яка тривала довгі роки, але закінчилася не на користь Кошок. У 1585–1586 рр. Іван остаточно відступив Острозькому права на всі згадані маєтності. Вони увійшли у брацлавський комплекс землеволодінь князів із Острога й після смерті останнього представника роду Януша відійшли Заславським. Збіднілі Кошки залишили лави воєводської еліти. Серед представників наступного покоління роду Ян Іванович

вів тривалі (1594–1607 рр.) і безрезультатні суперечки з Комарами та Житинськими про виділення його дружині частини землеволодінь Сутиски[41]. У цей період ми бачимо його разом із іншими Кошками, Матвієм і Фарисаном, у служебницькому колі Януша Збаразького (1606 р.). Набагато пізніше Самійло Кирикович Кошка, вірогідно, онук Яна Івановича, уже формально засвідчив, що його предки продали всі свої маєтності й нащадки не мають жодних підстав, аби домагатися їхнього повернення[42].

Після короткого огляду родин, які протягом 1569–1648 рр. зникли з історичної арени або – як Кошки – втратили статус «старших», перейдімо до решти брацлавських панських родів, що пережили весь цей період, відіграючи здебільшого суттєву роль у місцевій спільноті.

Показовими під цим кутом зору були **Шашковичі**. Становище роду забезпечували розлогі маєтки. У 1569 р. Шашковичів на Брацлавщині представляли Михайло Кузьмич Долбуновський (з Долбунова, пом. після 1578 р.) та його небіж Василь Богданович (пом. після 1594 р.). Брат Михайла Богдан, який у джерелах ще фігурує як Ілля з прізвищем Конюський (за назвою маєтку, тобто з Конюхів), на той час ще був живий (пом. після 1585 р.), але відсторонився від Брацлава, діяв на Волині та на Київщині, де, зрештою, у певний момент виступав претендентом на місце архімандрита Києво-Печерського монастиря, але програв. Михайло та Василь ділили між собою права на землеволодіння, розташовані під Брацлавом – Вишківці та Бортники[43], Тимонівку з навколишніми землями[44], т. зв. «шашківський ґрунт» над Південним Бугом на південь від Брацлава[45], а також слабко освоєні, але напрочуд розлогі землеволодіння[46] із «селищами на Косниці та Кам'яниці», що тяглися від Драгушева аж до Дністра. Додаймо, що Михайло мав маєтки і на Волині, а Василь – на Київщині. Михайло помер у 1578 р. або трохи згодом. Його єдиний син Іван, брацлавський стольник, пережив його лише на кілька років і помер бездітним (пом. у 1582/85 рр.). Дочки, Ганна Стефанова Корницька та Ждана Миколаєва Корчовська, не стали на перешкоді отриманню брацлавських землеволодінь небожем Василем, а потім його нащадка-

ми. Василь двічі одружувався, від першого шлюбу мав синів Тихона (пом. після 1622 р.) та Іллю (пом. після 1609 р.), від другого – із Солтанівною – Миколу (пом. 1624 р.) та Федора (пом. 1618 р.), які успадкували й київські маєтки, але втратили їх у 1622 р. на користь Григорія Черника. У цьому поколінні Шашковичі продали «шашківський ґрунт», Тимонівку «Вищу», осідки на Косниці та частину земель над Кам'яницею Стефанові Четвертенському, а решту землеволодінь у цій околиці – Томашу Замойському, який заснував там Томашполь. Четверте покоління Шашковичів у чоловічій лінії представляли сини Іллі Іван (пом. після 1623 р.) та Олександр (пом. 1654 р.), син Тихона Адам (помер у татарській неволі у 1629 р.) і син Федора Остафій. У 1629 році подимний податок із землеволодінь Шашковичів платили вдова Тихона Катерина з Боговитинів (322 дими з Вишківців і Тимонівки Нижньої), а також Остафій Федорович із половини Бортників (41 дим). Другою половиною Бортників володіла дочка Миколи Ганна (88 димів), дружина Сильвестра Черленковського. Її сестра Маруша, мабуть, отримала «сплату» посагу готівкою, оскільки у реєстрі подимного 1629 р. не зустрічаємо ані її, ані її чоловіка Богдана Красносельського як власників давніх землеволодінь Шашковичів. У наступному поколінні бачимо синів Олександра – Гієроніма, що поліг під Корсунем (1648 р.), Вацлава, який загинув у Зборівській битві (1649 р.), Миколу, вбитого під час народного бунту, що супроводжував повстання Хмельницького, а також Криштофа та Петра, з яких перший був православним, а другий – католиком. Три їхні сестри були черницями у православному жіночому монастирі у Вінниці. У цьому ж поколінні з'являються інші представники роду: Ян, Ганна і Маруша, які орендували маєтки Калиновських (1642 р.). Точних даних щодо них немає, але вони, можливо, були дітьми Адама Миколайовича (хоч і малоймовірно з огляду на те, що він замолоду потрапив у татарську неволю, де й загинув) або Івана Ілліча. Це останнє покоління потроху втрачало свої позиції. Бортники, Вишківці та Тимонівка якраз тоді перейшли до Четвертенських та Замойських. Одруження Криштофа Олександровича з Маріанною Черленковською (дочкою Сильвестра, вже після 1648 р.) було останнім спалахом аж до відродженням цього роду в XVIII ст.

Шашковичі пишалися шлюбами високого рангу. Богдан Кузьмич узяв за дружину князівну Оксиню Одинцевичівну Багриновську, Федір Васильович – князівну Велицьку, Миколай Васильович – князівну Овдотю Воронецьку. Ілля та Тихін Васильовичі також одружилися з представницями панських родів, відповідно Горпиною Жабокрицькою та Катериною Боговитинівною Шумською. Протягом тривалого часу вони були представлені і в урядницькій ієрархії воєводства, до того ж на почесних місцях: Михайло Кузьмич як підкоморій у 1570–1578 рр., Іван Михайлович – стольник у 1581–1582 рр., Василь Кузьмич – хорунжий у 1592–1594 рр., Тихін Васильович – підкоморій 1609–1622 рр., Миколай Васильович – хорунжий після батька (пом. 1624 р.). Представників роду багато разів обирали послами на сейм: Михайла у 1569, 1570, 1574, 1576, 1578 рр., Івана у 1576, 1581 рр., Василя у 1585 р. (від Київського воєводства), Тихона у 1607, 1613 рр., Іллю у 1597 р., Миколу в 1597, 1607 рр. Почавши від Кузьми й на Миколі закінчивши, Шашковичі були пов'язані з Острозькими, спершу Костянтином (пом. 1608 р.), потім Янушем (пом. 1620 р.). Вони урядували в приватних маєтках Острозьких і виконували спеціальні доручення. Так, скажімо, у 1610 р. Миколай за завданням Януша Острозького керував наїздом на задніпровські володіння Вишневецьких. Він же очолював військо Острозької ординації. Проте після смерті князя Януша у спадкоємців виникли непорозуміння із військовозобов'язаними слугами. Останні проголосили конфедерацію[47], одним із очільників якої і був Шашкович (1621 р.). У 1622 р. суперечка закінчилася полюбовно, але помітно, що пізніші стосунки родини брацлавського хорунжого із Заславськими не були настільки близькими, як із Острозькими. Слід наголосити, що Шашковичі тривалий час зберігали вірність православ'ю. Миколай – відомий захисник і доброчинець Церкви східного обряду, був похований у Києво-Печерській лаврі. Ще у четвертому поколінні після унії трапляються численні підтвердження їхньої належності до «грецької віри», зокрема, Олександр Ілліч, Ганна та Маруша Миколаївни. У п'ятому поколінні, чия активність припала на час повстання Хмельницького і пізніше, вже

є приклади переходу в католицтво. Із синів згадуваного Олександра Криштоф був православним, а Петро став домініканським ченцем[48].

Важливу роль у місцевій спільноті відігравали й представники роду **Черленковських**. Ця родина була бічною лінією Кмітів, яка від середини XVI ст. почала вживати прізвище, що походило від однієї з брацлавських маєтностей. Доля Черленковських тісно пов'язана з Брацлавщиною, хоча вони мали ще й київські та західно-подільські землеволодіння. Засновником роду був Олександр Дмитрович Кмітич (пом. 1545 р.), який ще не вживав прізвища Черленковський. Він мав єдиного спадкоємця – сина Юрія (пом. 1605 р.), брацлавського войського (1601 р.), який володів Черленковом, Селищем, Юрківцями, Бохонниками, Рівцем[49] та кількома іншими селами, зосередженими в одному земельному комплексі під Вінницею. Його сини з'являються під іменем Черленковські у джерелах початку XVII ст. Стосовно Гієроніма (пом. 1609/10 рр.), брацлавського ловчого (від 1603 р.), Кирила (пом. після 1609 р.) та Дмитра (пом. після 1609 р.) маємо тільки уривчасті дані. Один із них був батьком Ганни (пом. 1644 р.), дружини Зиґмунта Очесальського, решта найвірогідніше дітей не мали. Двоє інших братів залишили більше слідів у джерелах. Стефан (пом. 1622/23 рр.) був спершу брацлавським ловчим (1599 р.), пізніше підчашим (від 1603 р.), а згодом стольником (від 1609 р.), Іван (пом. 1617 р.) – брацлавським земським суддею (від 1609 р.). Обидва вони були учасниками смоленського походу Зиґмунта III і саме під час воєнної кампанії отримали свої найвагоміші номінації. Проте їхня доля була різною. Стефан став католиком і засновником перших «римських» храмів на Брацлавщині. Іван залишився православним, а його син Сильвестр був одним із найвідоміших захисників і доброчинців Східної Церкви. Після смерті братів, які не мали нащадків по чоловічій лінії, Стефан та Іван зосередили у своїх руках родові волості й передали їх своїм синам, відповідно Юрію та Сильвестрові (пом. після 1648 р.) – брацлавському мечникові (від 1622 р.), а потім земському писарю (від 1629 р.). Юрій помер невдовзі після батька (1624 р.), а його володіння перейшли до сина Яна (пом. після 1648 р.). У 1629 р. податковий реєстр називає двох власників родових землеволодінь,

а саме Сильвестра (216 димів) і Яна (133 дими). Таким чином, обидва вони входили до групи заможної шляхти. У поділі майна брали активну участь і представниці роду – згадувана вже Ганна Очесальська, сестра Стефана та інших Юрійовичів Марія (Маруша) Іванова Красносельська, сестри Сильвестра Софія Янова Ободенська (у другому шлюбі Янова Петриковська) та Цецилія Матеушова Чаплицька, а також дружина Сильвестра Ганна Миколаївна Шашковичівна. Черленковські бували представниками Брацлавщини на вальних сеймах: Іван у 1585 р., Сильвестр у 1633, 1638, 1641 рр. Вони відігравали, як уже згадувалося, суттєву роль у житті конфесійних груп, могли бути цінними союзниками окремих магнатсько-шляхетських угруповань. Юрій був пов'язаний із Янушем Збаразьким. Стефан та Іван відкрито належали до двірської фракції, яку на Поділлі представляли Потоцькі. Сильвестр був активним прибічником захисників православ'я. Натомість Ян перебував у колі клієнтів Калиновських. Їхнє становище у місцевій спільноті було значним упродовж усього досліджуваного періоду[50].

Відомим родом були також і **Красносельські**. Засновниками двох головних гілок родини були сини Івана (пом. після 1523 р.) Роман і Юхно. У 1579 р. вони поділили родинні маєтки, які складалися з розлогих і слабко освоєних комплексів земель із населеними пунктами Олбачів (пізніше Лобачів), Триножин (пізніше П'ятигори)[51], Криківці, Красне[52]. Майже спустошені Олбачів і Триножин припали Юхну, Криківці та Красне – Романові. Юхно, напевно, невдовзі помер, а у 1596 р. його сини Данило (пом. після 1599 р.), Михайло (пом. 1603 р.), Дмитро (пом. після 1629 р.) і Григорій (пом. після 1599 р., п'ятий син Іван помер раніше, не залишивши нащадків) продали свої спустошені татарами землеволодіння Янушеві Острозькому. Їхня сестра Овдотя, дружина Семена Слупиці, щоправда, домагалася своєї частини, але безрезультатно. Цій лінії Красносельських залишилися маєтки, успадковані від матері, дружини Юхна Маруші з Коротків. Проте Кошелів (пізніше Городок) і Коритну[53] продали по частинах Сенявським і Четвертенським. Внаслідок цього Дмитро став урядником Острозьких, добре, що не у своїх колишніх маєтках, а в Гайсині. У родині

залишилися тільки невеличкі частини у Василівці та Михайлівці[54]. У 1629 р. згадуваний уже Дмитро мав тут 13 димів, а син Данила Миколай (пом. після 1630 р.) – 4 дими. У наступні роки Юхновичеву лінію роду представляли вже тільки діти Дмитра: Філон, Миколай, Ян, Самійло, Олександр, Адам, Василь і Настасія Стефанова Чарнецька. Родина збідніла, «ходила по державах» і напевно втратила своє становище в місцевій спільноті.

Інакшою була доля гілки Романа Івановича, у 1569 р. – брацлавського ґродського судді. Зі Жданою Слупичанкою він мав синів Івана і Стефана. Останній, одружений з Маріанною Бушинською, помер, не залишивши нащадків. Іван у 1589 р. вступив у вдалий шлюб із Марією Черленковською, і все вказує на те, що він добре піклувався про свої маєтки. У 1579 р. він був одним із кандидатів шляхти на уряд земського писаря. У 1610 р. – отримав уряд брацлавського ловчого. Помер у 1622 р. З-поміж його чотирьох синів Ян і Юрій невдовзі померли, не залишивши нащадків. Дочки – Олександра Боглевська, у другому шлюбі Войцехова Кохановська, Настасія, дружина Іллі Клещовського, та Федора Яковова Пісочинська – вступили у вдалі шлюби й отримали свою частку в дідичних землеволодіннях готівкою. Василь і Богдан успадкували батьківські маєтності в доброму стані. У 1629 р. вони сплачували податок відповідно з 88 і 89 димів зі своїх частин у Красному та Василівці, а Криківцями пожиттєво володіла їхня мати Маруша з Черленковських, власниця інших 160 димів. Василь дожив до 1648 р. Богданів спадок відійшов його синові Федору, у 1648 р. – виборцю Яна Казимира. Лінія Романа Івановича зберегла високий майновий статус протягом усього досліджуваного періоду[55].

Микулинські також були на Брацлавщині відомою та поважною родиною. У середині XVI ст. єдиним занотованим у джерелах представником роду був Олехно (1530, 1545 рр.). Напевно його синами були брати Гордій (пом. 1569 р.) і Петро (пом. після 1570 р.). Вони успадкували батькові Микулинці, Почапинці, Борків, Новоселицю та Ріжок біля Вінниці на кордоні з Подільським воєводством, Супрунів – трохи далі на північ від головного комплексу землеволодінь, а також Черепашинці ще далі на північ, на

кордоні з Київським воєводством[56]. Землеволодіння були напевно поділені на рівні частини. Частка Гордія перейшла до його сина Івана, який, однак, загинув у 1594 р. Його було вбито під час заворушень, пов'язаних із діями козаків Наливайка у Брацлаві та околицях. У Івана Гордійовича, одруженого з Регіною Григорівною з Чечелів, були тільки дочки, які позбулися Микулинців на користь троюрідного брата Яна, онука Петра (див. далі), а успадковані по бабусі Пелагії Вороновицькій частки у Вороновиці продали Стефанові Залеському. Невідомо, скільки дочок мав Іван Гордійович. У джерелах зустрічаємо Олену (пом. після 1646 р.) Мартинову Бутовичеву (1609 р.), у другому шлюбі Валентову Хлебовську, у третьому шлюбі Стефанову Львову (1642 р.), а також Настасію (пом. після 1647 р.) Федорову Проскурову-Сущанську. Частка Петра перейшла до його синів Михайла (пом. після 1580 р.) й Івана (пом. 1614 р.) після сплати сестрам – Софії, дружині Ярмоли Мелешка і невідомій на ім'я дружині Богдана Козака Базановича-Звенигородця. Іван був відомою фігурою і мав на Брацлавщині високий статус. У 1589 р. він став брацлавським земським писарем, й того ж року був обраний послом на сейм[57]. Брав участь у поході Дмитрія Самозванця. Напевно, саме у Москві Іван зблизився з Тишкевичами, результатом чого став вдалий шлюб із Барбарою, дочкою Фридриха Тишкевича та сестрою Януша, майбутнього київського воєводи. Тесть відступив на його користь багату королівщину Нехворощ у Київському воєводстві (1611 р.). Окрім частки у Микулинцях Іван володів також купленими у Лозків частинами маєтків Дзюньків біля Погребищ та Сутиска, Ворошилівцями, Тивровом, Жуківцями біля Вінниці. Іван помер у 1613 р., залишивши єдиною спадкоємицею дочку Анну. Вона позбулася брацлавських володінь здебільшого на користь двоюрідного брата Яна і переїхала на Київщину, де господарювали її почергові чоловіки – Єжи Харленський (шлюб 1617 р.) і Лукаш Вітовський (шлюб 1628 р.). Брат Івана Михайло мав двох синів, Яна (Івана) та Матиса (пом. після 1606 р.). Спадкоємицями Матиса були лише дочки: Маруша (пом. 1641 р.) у першому шлюбі Федорова Копіївська (у другому – за Федором Четвертенським, 1624 р.) і Ганна, по чоловіку Бушковська. Маруша продала свою

частину Микулинців батьковому братові Яну в 1613 р. Ян у підсумку зосередив у своїх руках значну більшість родових землеволодінь. У шлюбі з Марушею Гнівошівною Стрижовською він мав кількох дітей, із яких до дорослого віку дожили Олександр (пом. 1639 р.), Володимир (пом. 1620 р.), Роман (пом. після 1648 р.) і Ганна (Оксинія, пом. 1638 р.) у першому шлюбі Ярмолинська, у другому – Стефанова Четвертенська (шлюб 1616 р.). У цьому поколінні Микулинські продовжили православну традицію роду. Вони належали до кола заможних родин воєводства. Реєстр подимного 1629 р. нотує три частини у микулинецьких маєтностях: 128 димів Олександра, 196 – Романа та 27 – Ганни з Микулинських Бушковської. Родина зберігала високий майновий статус до 1648 р. Спадкоємцями Олександра були Іван та Олександр. Роман дожив до часів Хмельницького[58].

Небагато збереглося інформації про історію роду **Дешковських**, який у добу Люблінської унії мав дуже помітну позицію серед місцевої спільноти. У 1569 р. рід представляли Семен Васильович, а також Олехно та Василь Івановичі. Батько цих останніх Іван (пом. 1568 р.) був брацлавським земським писарем від 1566 р. Син Семена (пом. 1570 р.) Богуш за першого безкоролів'я був обраний шляхтою воєводства хорунжим, що у 1574 р. підтвердив король Генрих Валуа. У 1578 р. Богуш був послом на сейм. Своєю чергою, син Івана Василь у 1580 р. став одним із кандидатів брацлавської шляхти на уряд земського підсудка. Обидві гілки ділили між собою землеволодіння Дешківці біля Вінниці[59]. Мали маєтки й на Київщині. Нащадки Семена Васильовича, одруженого з однією із двох дочок Миська Петничанського, успадкували також навпіл Петничани та Остолпів. У наступних поколіннях генеалогію роду дослідити важче. У другому поколінні після унії син Богуша Лазар (пом. 1609 р.), якого називали ще й Богданом, позбувся спадку Петничанських, а права на Дешківці ділив із нащадками Олехна та Василя. Серед останніх чимало слідів у джерелах залишив Іван Богуш (син Василя?), вінницький підстароста у 1604–1618 рр. за старостування Валентого Александра Калиновського. Проте ще раніше бачимо Дешковських – Богдана та Андрія – серед клієнтів

вінницького старости Єжи Струся (1582 р.). У третьому поколінні після унії вже виникають проблеми з ідентифікацією родинних зв’язків. У 1629 р. у Дешківцях свої частки мали Костянтин (8 димів), Остафій (5 димів), Іван (29 димів) і Миколай (36 димів), а Михайло Дешковський був господарем Сивоківців (8 димів). Найімовірніше, що на той час Дешковські були малозаможною середньою шляхтою. Тож нічого дивного, що вони не з’являються ані в списках урядників, ані серед посольського представництва воєводства. Проте Дешковські зберегли своє дідичне село й у наступному поколінні, що підтверджує податковий реєстр 1664 р. Упродовж досліджуваного періоду Дешковські залишалися вірними православ’ю[60].

Історія **Ласків** прозоріша. Цей рід розростався у двох гілках – київській і брацлавській. Брацлавську представляв у 1569 р. Михайло Олехнович, який разом із рукою дружини Олени Вороновицької отримав значне землеволодіння у воєводстві, що складалося з Вороновиці, Сорочина та Степанівки на схід від Вінниці, а також частини Сабарова під самим містом[61]. Михайло Ласко (пом. 1607/12 рр.) від 1580 р. був брацлавським земським підсудком. Троє з-поміж його синів дожили до дорослого віку. Михайло (пом. після 1632 р.) був за часів старости Юрія Струся вінницьким ґродським суддею (від 1591 р.), а за Адама Калиновського – тамтешнім підстаростою (від 1622 р.). У 1632 р. шляхта й духовенство обрали його як контркандидата Петру Могилі на Київську православну митрополію. Богдан (пом. після 1630 р.) тримав уряд брацлавського скарбника (1622 р.). Федір (пом. після 1629 р.) нічим не вирізнявся із шляхетського загалу. Їхні сестри Ганна та Аполонія вийшли заміж за братів Матяша та Андрія Шандировських, представників старого брацлавського панського роду. У 1629 р. троє братів володіли досить скромними частинами родових маєтків. Михайло та Богдан у родовій Вороновиці та околицях відповідно 21 і 60 димами, а Федір – 32 у Бушинцях під Брацлавом, найімовірніше успадкованих по жіночій лінії. Не надто великі статки роду не обмежували його місцевого престижу. У наступному поколінні Ласки знову мали два земські уряди. Син Михайла Федір (пом. 1648 р.)

став брацлавським войським у 1640 р., а син Богдана Іван (пом. 1658 р.) – брацлавським скарбником (1639/40 рр.). Іван та його брат Василь (пом. після 1652 р.) були бездітними. Федір, одружений із Мар'яною Ободенською, мав також бездітних синів Гаврила та Стефана, які останній раз згадуються у 1648 р. Дочка Федора – Марціана – була героїнею авантюрної оповідки про Криштофа Виговського, який, приєднавшись до повстанців Богдана Хмельницького, викрав її й насильно пошлюбив. Її сестри вийшли заміж у звичайний спосіб. Христина не мала дітей у шлюбі з Юрієм Клещовським, тож діти Теофіли та Мартіна Люби-Радзимінського успадкували всі брацлавські маєтки Ласків. І в другому поунійному поколінні Ласки були православними. Родина підтримувала зв'язки зі Струсями та Калиновськими. Вона мала авторитет на місцевому сеймиковому рівні та підтримку при дворі. Послами обиралися Михайло Ласко-батько – у 1572 і 1582 рр., а також Федір Ласко, брацлавський войський, у 1641 р.[62]

Високе соціальне та майнове становище зберігав у 1569–1648 рр. рід **Клещовських**. У 1569 р. присягу на вірність Короні складав його представник Гнат Стецькович (пом. після 1580 р.), один із обраних брацлавською шляхтою у 1580 р. кандидатів на підсудківство. Його єдиним сином був Стефан (пом. 1595 р.), який успадкував усі родові маєтності, що складалися з родового Клещова, а також Тиврова, Дзвонихи, Луб'янця, Пиляви та Соколинців (під Вінницею)[63], а також Кошова у північно-східній частині воєводства[64]. Мабуть, розрахунки із сестрами Софією Цурковською, у другому шлюбі Миколаєвою Турською, а також невідомою на ім'я Кублицькою, були не надто справедливими, оскільки суперечки з ними та їхніми нащадками тривали ще дуже довго. Стефан помер, коли його діти ще не досягли повноліття. Управління маєтностями перейшло до його вдови Горпини з Дяковських, яка незабаром удруге вийшла заміж за Стефана Домбровського. У той час (1602 р.) Кошів було продано Острозьким. Між 1602 і 1609 рр. Василь (пом. після 1629 р.), Ілля (пом. після 1629 р.) та Іван (пом. 1639 р.) перебрали управління над маєтностями. Безумовно, їхній батько був вельми заможним земським власником, якщо навіть після поділу

його землеволодінь між трьома синами кожен із них опинився у категорії заможної шляхти. У 1629 р. реєстр подимного нотує 174 дими у частині Василя, 132 дими у частині Іллі, а також 215 димів у частині Івана. Спадщина Василя, одруженого з Олександрою з Джусів, перейшла до невідомого на ім'я сина, який невдовзі помер, не залишивши нащадків, і до дочки, дружини Григорія Важинського. Ілля від шлюбу з Анастасією Красносельською мав лише дочок – Жабокрицьку, Оратовську та Ярантовську, які поділили між собою його спадщину. Іван, брацлавський стольник (1629 р.), і його дружина Катерина з Черленковських забезпечили роду продовження по чоловічій лінії. Їхні сини Сильвестр і Василь дожили до 1648 р. Третій – Стефан – помер до 1646 р., залишивши синів Юрія, який був присутній на елекції Яна Казимира у 1648 р., і Костянтина, а також дочок Софію та Теофілу. Клещовські упродовж 1569–1648 рр. мали серед своїх представників одного земського урядника – стольника Івана (1629–1639 рр.). Василь Стефанович був вінницьким підстаростою (1622 р.) з руки старости Олександра Балабана. Родинне коло Клещовських значною мірою складалося з представників і представниць брацлавських панських родів – Красносельських, Черленковських, Оратовських, Жабокрицьких, а також зем'янських – Байбузів, Чечелів, Цурковських, Дяковських, Кублицьких. Родина вірогідно зберігала вірність православ'ю, принаймні до цієї конфесії належав брацлавський стольник Іван[65].

Подібне становище у місцевій спільноті, схоже, посідали **Оратовські**. У 1569 р. усі родинні маєтності були зосереджені в руках Сергія (пом. 1584 р.), від 1574 р. брацлавського войського. До них належали Оратів і Чагів[66] у північній частині воєводства, а також Прокопинці та Мервинці[67] у південно-західній частині. Після смерті войського Прокопинці та Мервинці успадкували нащадки дочки Федори, дружини Никифора Комара. Розлогі оратовські землеволодіння разом із Чаговом ще раніше були поділені між Сергієм та його молодшим братом Василем (пом. 1608 р.). Спадщина войського дісталася його онукові Андрію (пом. 1610 р.), спадщина Василя – його єдиному синові Стефану (пом. після 1618 р.). Тоді ж Чагів було віддано в «державу» Олекшичам, які закріпилися

там надовго і господарювали й у 1629 та 1664 рр. Спадщину Андрія було розділено між його численними нащадками. Він мав чотирьох синів: Василя (пом. після 1632 р.), Северина (пом. після 1630 р.), Богдана (пом. після 1630 р.) та Івана (пом. після 1618 р.), а також дочок Олену Іванову Юшковську та невідому на ім'я дружину Стефана Кублицького. Ще у 1629 р. в реєстрі подимного зазначено, що Оратовом із його 319 димами володіли спільно Василь, Северин і Богдан (Іван, напевно, помер бездітним). У 1630 р. ці маєтності вже поділено на частини між Василем, Северином, Богданом, Юшковською та Кублицькою. У 1640 р. спадкоємцями були син Василя Іван, а також сини Северина Василь і Северин. Вони ж зазначені як власники Оратова й пізніше (1649, 1650, 1651 рр.). Другу половину родових землеволодінь успадкувала дочка Стефана Васильовича та його єдина спадкоємиця Христина, у першому шлюбі Стефанова Клещовська. Джерела повідомляють, що подружжя Клещовських у 1640 р. було власниками половини Оратова. Однак уже у 1645 р. Христина виступала під прізвищем свого другого чоловіка Петра Франтішка Домбровського, а половину землеволодінь Оратовських успадкували її діти від першого шлюбу. У родині Оратовських у 1569–1648 рр. був лише один земський уряд – Сергій був брацлавським войським. Його правнука Василя шляхта обрала послом на надзвичайний сейм 1632 р. До їхнього родинного кола належали брацлавські роди: Клещовських, Комарів, Юшковських і Кублицьких, київсько-подільські Вороничі, Боляновські та Домбровські з Корони[68].

Наступним родом, схожим за соціальним статусом, були **Коцюби-Якушинські**. У 1569 р. їх представляли троє синів Бориса Коцюби (пом. після 1545 р.) – Венедикт (пом. після 1585 р.), Олехно (пом. 1580 р.) та Богдан (пом. 1602/1604 рр.). Вони були співвласниками Якушинців під Вінницею[69], а також Гулівців у північно-західній частині воєводства[70]. З-поміж їхніх сестер Полагія вийшла заміж за Івана Жабокрицького, а Олена взяла шлюб із Андрієм Хруслінським. Олехно та Венедикт померли, не залишивши нащадків, Богдан зосередив у своїх руках усі маєтки, і навіть вклав гроші в нові придбання в околицях Гулівців. У Горностаїв він

купив Гущинці, а в Матейковських – Голяки (1593 р.). Проте втримати землеволодіння на півночі воєводства під своїм контролем йому не вдалося. Гулівці ще до 1601 р. опинилися у власності Струсів, а згодом – Калиновських, Гущинці перейшли за невідомих обставин до рук Шашковичів, а потім Калиновських, а Голяки приєднали до своїх пиківських латифундій Острозькі (1606 р.). Єдиний син Богдана Іван (пом. 1635 р.) навіть не контролював усіх дідичних землеволодінь, оскільки його мати, вдова Богдана – Ганна з Войцеховських, яка мала у пожиттєвому володінні свою частку, вийшла вдруге заміж за Богдана Ободенського й відписала чоловікові свій маєток, що спричинило нескінченні суперечки між Ободенськими та Якушинськими. Інший конфлікт щодо давнього боргу відбувався між Іваном і його сусідами Микулинськими. Жертвою цієї суперечки став Володимир Микулинський, а Якушинського було визнано співучасником убивства. Після численних процесів Коронний трибунал звільнив Івана від будь-якої відповідальності й він міг спокійно господарювати у своїх Якушинцях. У 1629 р. він володів 151 димом, тож мав досить майна для перебування в колі заможної шляхти. Від шлюбу з Варварою Вербовською Іван мав лише дочку Анастасію. Після смерті батька опіка над нею перейшла до другого чоловіка її матері Максиміліана Очесальського (ще 1642 р.). Згодом Анастасія тричі виходила заміж – за Шимона Потоцького, за невідомого на ім'я Тишу-Биковського та Якуба Ростішевського. Ще у 1664 р. вона була власницею Якушинців. Якушинські у 1569–1648 рр. отримали один земський уряд: у 1615–1635 рр. Іван був вінницьким войським. Його батько у 1581 р., а сам він у 1632 р. (конвокаційний сейм) обиралися послами на сейм. Богдан та Іван належали до «приятелів» брацлавського підкоморія Лаврина Пісочинського. Вони підтримували його у судових справах проти Збаразьких, Іван навіть виконував роль уповноваженого пана підкоморія. Приятельські зв'язки Якушинські підтримували і з Красносельськими, Стрижовськими і – до вже згаданого конфлікту – з Микулинськими. Рід не міг похвалитися особливо вдалими шлюбами, хоча Жабокрицькі належали до групи старих панських родів, а Хруслінські, хоча й були прибульцями,

але представляли впливові родини – на Брацлавщині їх обдаровано королівщинами та урядом[71].

Іншою була історія **Кордишів**. Вони мали землеволодіння не лише на Брацлавщині, а й у Київському воєводстві. Проте київських маєтностей вони позбулися до 1588 р. У першому поунійному поколінні рід представляли брати Філон і Михайло. Філон (пом. 1579 р.) був брацлавським земським писарем. Мабуть, він мав лише дочку Регіну Бранську, яка вийшла заміж за волинянина і не з'являється у джерелах, які стосуються Брацлавщини. Найпевніше родинні маєтності зосередив у своїх руках брат Філона Михайло (пом. після 1581 р.). Його сини – Василь (пом. після 1635 р.), Іван (пом. після 1618 р.) і Кирик (пом. після 1609 р.) – володіли Кордишівкою та Глинянцем між Вінницею та Брацлавом[72]. У подимному реєстрі за 1629 р. зазначено, що Василь і його небіж (син Івана чи Кирика?) володіють у Кордишівці та Глинянцю 77 димами, тобто скромним як для панського роду, хоча й не малим майном. Цей невідомий на ім'я небіж Василя напевно помер, не залишивши нащадків, бо в наступному поколінні Кордишів представляють уже тільки діти Василя та Олени Байбузянки Криштоф, Миколай та Себастян. Найактивнішим серед них був Криштоф: у 1645 р. – сурогатор вінницького гродського писаря, у 1648 р. він фіксується на виборах Яна Казимира як брацлавський чашник. У цьому поколінні частину дідичного маєтку Кордишівка родина відступила Вишневецьким, які успадкували від Збаразьких недалеко розташовану немирівську латифундію (1644 р.). У 1569–1648 рр. Кордиші двічі отримували земські уряди – на початку (писар Філон у 1569–1579 рр.) та наприкінці цього періоду (чашник Криштоф у 1648–1658 рр., згодом брацлавський підчаший). Івана ж на сеймі 1616 р. було призначено до складу комісії ревізорів вінницьких актових книг. Він належав до кола клієнтів Корецьких. Михайло, схоже, приятелював із Северином Кропивницьким, брацлавським земським писарем, а Василь був близький до Стрижовських та Копіївських. Однак родинні зв'язки Кордишів не засвідчують широкого впливу в місцевій спільноті. Серед кровних і некровних родичів помічаємо Байбузів і Потоцьких гербу Любич. Криштоф

Кордиш був у 1648 р. православним, тобто його предки безсумнівно були вірними Східної Церкви[73].

Менш прозорою є генеалогія **Шандировських**. У 1560-х рр. цю родину представляли брати Андрій (пом. після 1545 р.) і Федір (пом. 1568/69 рр.). На вірність Короні у 1569 р. присягали їхні сини Дмитро (пом. після 1585 р.), Іван (пом. після 1577 р.) і Михайло (пом. після 1569 р.), але неможливо визначити родинні пов'язання між цими особами. Така ж ситуація і з наступним поколінням. Певним є лише те, що Філіп (пом. після 1598 р.) був ином Дмитра. Проте важко сказати, ким він доводився Матисові (Матушеві, пом. 1597 р.) та Семенові (пом. після 1602 р.). У будь-якому разі представники роду господарювали у поділених на частини маєтностях Шандирів, Тростянець і Нестерівці[74], розташованих між Вінницею та Немировом. Третє покоління представляють, очевидно, дві гілки родини, хоча щодо цього є тільки опосередковані докази. Оскільки спадщина Матиса була визнана кадуком, батьками цих двох родин могли бути лише Філіп і Семен. Із одного боку, бачимо пов'язання інтересів і процесів Філона (пом. 1639/40 рр.), Федора (пом. 1638 р.) та Софії (пом. після 1642 р.), дружини Федора Житкевича, вінницького ґродського судді (1638–1645 рр.). Із другого – є натяки на те, що Андрій (пом. після 1635 р.) і Матяш (пом. після 1610 р.) були братами. Більшість згаданих осіб вказана в реєстрі подимного 1629 р. як співвласники Шандирова та Тростянця. Філон на той момент мав у цих маєтках 28 димів, Федір – 37 димів, Андрій – 69 димів, а Софія Житкевичева – 53 дими. У цьому поколінні Шандировські отримали немалі відзнаки, оскільки всі живі у 1629 р. рідні та двоюрідні брати обіймали брацлавські земські уряди: Федір – підстолія (1617 р.), Андрій – войського (1629 р.), а Філон – скарбника (1638 р.). Проте після почестей настали й клопоти. Десь між 1630 і 1632 рр. Андрій Шандировський втратив уряд брацлавського войського, а також землеволодіння, які спочатку віддали під управління, а потім конфіскували. У 1640 р. конфіскація була підтверджена сеймовою конституцією. Невідомо, за який учинок покарали колишнього брацлавського войського, але це, безсумнівно, був удар по престижу та добробуту всієї родини.

Те, що залишилося після конфіскації, поділили між собою у 1642 р. Федір Федорович і Софія Федорова Житкевичева, яка залишалася під опікою чоловіка. Шандировські, попри середні статки, здобули у 20–30-х рр. XVII ст. високе становище у місцевій спільноті. Їх було обдаровано урядами, а завдяки одруженням вони породичалися із впливовими панськими родинами Брацлавщини – Ласками (Андрій і Матяш); а також Волині – Вільгорськими (Федір). Ще у XVI ст. фіксуються пов'язання Шандировських зі Струсями, маєтки і впливи яких успадкували Калиновські. Сусідські та приятельські контакти, а також спільна залежність від Струсів поєднували їх із Красносельськими, Дешковськими, Ласками. Пізніше помічаємо зв'язки Федора з Богданом Копіївським, Богданом Куницьким, Олександром Кропивницьким (1617 р.), а також із Федором Стрижовським і Василем Кордишом (1604 р.). Брацлавський скарбник Філон і войський Андрій були православними. Вірогідно, й решта родини також[75].

Встановлення генеалогії **Жабокрицьких** теж натрапляє на певні труднощі. Ускладнює ситуацію одночасний розвиток брацлавської та волинської гілок. Брацлавські Жабокрицькі були у 1569 р. представлені Василем (пом. 1574 р.), Іваном (пом. 1616 р.) і Дахном (пом. 1602 р.), можливо, братами, хоча велика різниця у датах смерті послаблює вірогідність цього висновку. Рід володів розлогими маєтностями, розкиданими по всьому воєводству. Відносно добре освоєний центр землеволодінь цієї родини був розташований неподалік Брацлава, на південний захід від міста, де лежали Жабокрики, Торків, Юрківці, Сильниця та Кузьминці[76]. Другі Жабокрики, які називалися ще й Лукою, а також Рогівці, лежали далі на південний схід над річкою Дохною[77]. Солгутів, розташований ще далі на схід над Південним Бугом, а також Гвоздів і Бобрик над Кодимою були тоді «пустинями»[78]. Василь, брацлавський войський, одружений із Ганною Борзобогатянкою, помер, не залишивши нащадків. Іван і Дахно поділили навпіл родове землеволодіння. Іван, одружений щонайменше двічі, з Полагією Борисівною Якушинською, а потім з Катериною з Терлецьких, мав синів Романа (пом. 1611/16 р.), Стефана (пом. після 1652 р.) та Петра (пом. після

1630 р.), а також дочку Анастасію. Дахно ж, одружений із Марією Петрівною Братковською, передав спадщину синам Данилові (пом. 1602 р.) та Петрові (пом. 1590 р.), а також дочці Олені Юзефовій Загорській (пом. після 1615 р.). Ця гілка Жабокрицьких 30 років володіла маєтністю Кобилля (Кобилячий Ліс)[79], які у 1602–1607 рр. вдова Дахна Марія та дочка Олена продали Острозьким. Спадкоємцями Данила, одруженого з Байбузянкою, були дочка Маруша (пом. після 1629 р.) та син Іван (пом. після 1617 р.). Син перебував під опікою дядька Григорія Байбузи і Валентія Калиновського. Маруша виходила заміж тричі: у першому шлюбі Холоневська (1602 р.), у другому – Сосницька (1612 р.), у третьому – Рокицька (1629 р.). Вона була, мабуть, досить енергійною та відігравала помітну роль у родинному господарюванні. У 1629 р. реєстр подимного нотує її як єдину власницю землеволодінь Жабокрицьких (23 дими) по лінії Дахна. А маєтками гілки Івана – 73 дими – володіла на той момент його вдова Катерина з Терлецьких. Перші Жабокрики (54 дими) держав такий собі Ремігіян Горчинський. Другі Жабокрики (Лука, 80 димів) було вже продано Калиновським, решта маєтків над Дохною перейшла до Збаразьких. Маєтності над Кодимою були, мабуть, весь час незаселеними. У 30-х рр. XVII ст. обидві жінки поступилися місцем молодшим поколінням. У той час діють син Івана Стефан (пом. після 1652 р.), Роман (про нього є згадка у 1635 р.), Миколай (пом. після 1661 р.) і Матвій, можливо, сини Івана Даниловича. Завдяки одруженню з дочкою Іллі Клещовського, ім’я якої невідоме, Миколай вступив у володіння частиною сіл у маєтностях цієї родини: Тиврів, Луб’янець, Дзвониха. Жабокрицькі у 1569–1648 рр. тричі отримували земські уряди: Василь (пом. 1574 р.) був брацлавським войським, Матвій – вінницьким войським від 1635 р., а Миколай – брацлавським чашником від 1647 р. Немає свідчень про те, чи були вони послами у цей період. Жабокрицькі перебували серед клієнтів Струсів, а потім Калиновських. Василь і його брат Іван залишилися вірними православ’ю. Решта родини, напевно, теж, бо ще наприкінці XVII ст. на Брацлавщині зустрічалися православні Жабокрицькі[80].

Останньою з родин, історія яких тут представлена, були **Бушинські**. У 1569 р. на вірність Короні присягали її представники Іван і Григорій. Іван Панасович (пом. після 1589 р.) виступав від імені молодших братів – Семена (пом. після 1594 р.), Йосипа та Юхна, а також сестер – майбутньої дружини Івана Красносельського, ім'я якої невідоме, та Богдани (пом. після 1589 р.), що згодом стала Григоровою Байбузовою. Григорій був найімовірніше сином Дмитра (пом. після 1545 р.). Нащадки Панаса володіли Бушею, розташованою на березі нижньої Мурафи[81]. Обидві гілки мали свої частки у Бушинцях біля Брацлава[82]. Бушу Іван і його родина продали Янові Замойському в 1589 р. Через це маєтності родини стали набагато меншими. Бушинським залишилися невеличкі Бушинці, які були вкотре поділені. Спадкоємець Григорія Іван (пом. після 1636 р.), найвірогідніше, завдяки шлюбу, вступив у володіння частиною Копіївки. У наступному поколінні гілки Панаса бачимо Матяша (пом. після 1629 р.) та Юрія (пом. після 1629 р.) Семеновичів, а також Семена (пом. після 1604 р.), який напевно був сином Івана Панасовича. У реєстрі подимного 1629 р. як власники Бушинців зазначені Матяш і Юрій (разом 8 димів), Федір (1 дим), мабуть, син Семена, а також Кордишева з Бушинських (6 димів). Уже згадуваний Іван Григорович фігурує як власник 7 димів у частині Копіївки. У наступному поколінні бачимо дітей Юрія Семеновича – Андрія, Василя, Івана та Галшку (1646 р.), які господарюють у ще більш розділених Бушинцях. Родина, очевидно, зубожіла і не відігравала значної ролі у місцевій спільноті. Проте вона залишила слід у її історії. У 1646 р. Коронний трибунал позбавив нащадків Юрія Семеновича маєтку за оскарженням їх таким собі Олдаковським, здається, клієнтом Конєцпольських, у незаконному походженні. Як засвідчує інструкція на сейм 1646 р. послів із Луцька, на захист Бушинських виступили брацлавська й волинська шляхти, боронячи тим самим престиж митрополита Петра Могили, який видав членам родини спеціальне свідоцтво, що його поставив під сумнів Трибунал. Принагідно зауважмо, що Бушинські напевно були тоді православними[83].

Як можна було переконатися, брацлавські панські роди у 1569–1648 рр. лише частково зберігали своє потужне становище у

місцевій спільноті. Петничанські, Дубицькі, Скіндери, Зяловські та брацлавські Бокії вимерли невдовзі після унії. Кошки близько 1600 р. зубожіли. Копіївські, Куницькі, Стрижовські, Слупиці та Якушинські припинили своє існування по чоловічій лінії в останній період перед 1648 р. Дешковські, Шандировські та Бушинські через численні родинні поділи маєтностей близько 1648 р. стали дрібною шляхтою. Шашковичі, Черленковські, Клещовські, Кордиші, Красносельські, Ласки, Микулинські, Оратовські, Жабокрицькі, попри перепади долі, весь досліджуваний період залишалися у місцевих вищих колах. Представники панських родин отримали половину надань на земські уряди у досліджуваний період (38 з 77), серед них 10 із 23 – як номінанти місцевого шляхетського загалу на виборні уряди, але лише трохи більше 25% відомих посольських мандатів із Брацлавщини. Цікаво, що панські роди були своєрідним двигуном кар'єр польської шляхти на Східному Поділлі. Якщо поглянути на прибульців із Корони, які отримали тут виборні уряди або були кілька разів (принаймні тричі) обрані послами, то можна пересвідчитися, що всі вони на початку своєї кар'єри були пов'язані з панськими родами. Першим серед цих поляків був Станіслав Домбровський (гербу Єліта). Ще до 1607 р. він одружився з Горпиною з Дяковських, удовою Стефана Клещовського, й отримав управління над володіннями пасербів на час, поки вони досягнуть повноліття. У 1613 р. його уже дорослі підопічні передали йому в дар частину маєтностей. У 1619 р. Домбровський отримав уряд земського судді, який він обіймав до смерті у 1622 р. Його син Петро-Францішек зміцнив становище роду через шлюб із Христиною Оратовською (1645 р.). Він також згодом отримав земський уряд ловчого (1659 р.)[84]. Наступником Домбровського на брацлавському суддівстві був Войцех (Ольбрихт) Кохановський (гербу Сліповрон). Він також здобув становище на Брацлавщині завдяки вигідному шлюбу з Олександрою Красносельською, дочкою брацлавського ловчого Івана. Щоправда, воно не принесло частки у родових маєтностях, але забезпечило становище та родинні зв'язки, завдяки чому Кохановський купив розлогі землі біля Вінниці та заснував там Кохангород. У 1622 р. він став брацлавським земським суддею, а у 1631, 1633, 1634 і 1639 рр. був послом на сейм

від того ж воєводства. Помер у 1642 р.[85] Наступний земський суддя Максиміліан Очесальський здобув на Брацлавщині опертя через шлюб із Варварою з Вербовських, удовою Івана Якушинського та опікункою маєтностей єдиної доньки Анастасії. У 1640 р. він став підсудком, а у 1644 р. – брацлавським земським суддею. У 1641, 1642, 1645 і 1647 рр. був послом від Вінниці на вальний сейм[86]. Його наступник на підсудківстві Миколай Казимир Косаковський вступив у володіння частиною маєтностей роду Стрижовських завдяки одруженню з їхньою власницею Тетяною Федорівною. Косаковський став підсудком у 1644 р., та, як і його попередники, був послом на вальний сейм – у 1645 і 1646 рр.[87] Інші прибульці з Корони, які здобули собі міцне становище на Брацлавщині, також цінували родинні зв'язки з тутешніми панськими родами, як, наприклад, Хруслінські з Якушинськими, Кронковські зі Стрижовськими, Сутковські з Тишами.

Брацлавські панські роди не могли дорівнятися за своїм становищем до київських панських родів, але, безсумнівно, зберегли у 1569–1648 рр. високий престиж, майновий рівень та політичний вплив. Їхні представники брали участь у сеймиковому житті, підпорядкованому логіці суперництва між магнатськими угрупованнями. Брацлавські воєводи, брацлавські та вінницькі старости, місцеві латифундисти відігравали провідну роль на цій ниві. Руські князі Сангушки, Корецькі, Острозькі, Заславські, Збаразькі та Четвертенські, польські магнати Замойські, Сенявські, Струсі, Калиновські, Потоцькі та Конєцпольські, а також Пісочинські у різні періоди створювали фракції, що діяли на брацлавському сеймику. Особливо впливовими були династії. Єжи Струсь, його зять Валентій Калиновський, сини цього останнього Адам, Єжи та Мартін, а згодом син Мартіна Самуель протягом чи не всього досліджуваного періоду залишалися вельми впливовими. Так само й Томаш Замойський успадкував клієнтелу свого батька Яна; Олександр, а згодом Домінік Заславські – фракції Костянтина та Януша Острозьких, а Ярема Вишневецький, що опікувався Костянтином і Дмитром Вишневецькими – «приятелів» Януша та Єжи Збаразьких. Важливим регіональним гравцем був Лаврин

Пісочинський, «активи» якого перебрали сини Олександр і Яків. В останні 30 років досліджуваного періоду суттєву роль відігравали й Четвертенські – Стефан і Федір, їх підтримали й представники наступного покоління Миколай, Ілля та Януш. На жаль, бракує даних про склад магнатських угруповань. Представники панських родів, безсумнівно, відігравали в них вагому роль, як, наприклад, у 1634 р., коли на вінницькому сеймику виник конфлікт між фракціями Калиновських і Четвертенських. Тоді серед прибічників «панів на Гусятині» було помічено Івана Клещовського, Федора Шандировського, Сильвестра Черленковського, вінницького войського Матвія Жабокрицького, Федора Ласка та Миколу Копіївського. Натомість князів із Четвертні підтримували Роман Жабокрицький, Василь Оратовський, Миколай і Остафій Дешковські, а також Роман Микулинський[88].

Шлюбний ринок, майнове становище, політична активність, конфесійна структура, фракційні зв'язки – всі ці складові ситуації панських родів на Брацлавщині доби після Люблінської унії вимагають детальних досліджень. Нинішній нарис не претендує на вичерпний розгляд цієї теми. Завдання було іншим – навести основні дані стосовно цієї соціальної групи й заохотити істориків до розробки такої цікавої дослідницької ниви.

Примітки

[1] Яковенко Н., *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)*, К., 1993.

[2] Litwin H., *Rody pańskie Kijowszczyzny 1569–1648. Status majątkowy*, «Przegląd Wschodni», т. VIII, z. 2 (30), 2002, s. 235–292.

[3] Яковенко Н., *Українська шляхта..*, цит. праця, с. 121–123.

[4] Є чимало публікацій згаданої ревізії. Автор користувався виданням, найприступнішим для польських дослідників: *Rewizya zamków ziemi wołyńskiej w połowie XVI wieku,* wyd. A. Jabłonowski, Warszawa, 1877, у серії *Źródła dziejowe*, t. 5, s. 126–127.

[5] Цей документ також видавався багато разів. Зокрема, варто згадати публікацію М. Крикуна у збірнику: *Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років*, упор. М. Крикун, О. Піддубняк. Вступ М. Крикун, Львів, 2008, с. 157–161.

[6] Серед прізвищ, названих у реєстрі, бракує Копіївських, але згаданий тут Яцько Юхнович Корнило – це відомий із інших джерел Яцько Копійовський, пор. *Документи Брацлавського воєводства..*, цит. праця, с. 751.

[7] Засідання земського суду нормативно мали відбуватися лише тричі на рік, на практиці – значно рідше, що загалом давало змогу урядникам перебувати значний час поза межами воєводства. – *Прим. ред.*

[8] Семаківці, Браїлів, Махнівці були розташовані на місці, де тепер село Красне. Усі вони лежали близько кордону з Подільським воєводством, трохи південніше від Вінниці.

[9] Процедура надання земського уряду передбачала попереднє обрання шляхтою певної адміністративної одиниці (повіту чи воєводства залежно від уряду) чотирьох кандидатів, після чого король визначав з-поміж цих кандидатів номінанта, якому й надавався привілей на уряд. – *Прим. ред.*

[10] Інформацію про Бокіїв подаю на підставі: *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. IX, Ziemie Ruskie, Ukraina, (Kijów – Bracław), Dział I–III*, opr. A. Jabłonowski, (w:) *Źródła Dziejowe*, tt. XX–XXII, Warszawa, 1894 (далі – *Ukraina…*), Dz. II, s. 390, 393, 398, 407, Dz. III, s. 710, 711; *Документи Брацлавського воєводства..*, цит. праця, с. 271–272, 707–709, 711; *Metryka Ruska (Wołyńska). Regesty dokumentów kancelarii koronnej dla ziem ukraińskich (województwa wołyńskiego, bracławskiego i kijowskiego) 1569–1673*, wyd. P. Kennedy Grimsted, Kijów, 2002, s. 352, Boniecki A., *Herbarz polski*, tt. 1–16, Warszawa, 1899–1913, t. 1, s. 370; Mazur K., *W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648*, Warszawa, 2006, s. 423.

[11] Пиків, Глинськ.

[12] Інформацію про Кмітів-Чорнобильських подаю на підставі: *Ukraina..*, цит. праця, Dz. II, s. 388, 392, 400, 405, Dz. III, s. 707, *Документи Брацлавського воєводства..*, цит. праця, с. 208–211, 429–432, 837–840, Litwin H., *Rody pańskie*, цит. праця, s. 250–251.

[13] Гущинці неподалік від Вінниці, на північ від міста.

[14] Інформацію про Горностаїв подаю на підставі: *Ukraina..*, цит. праця, Dz. I, s. 104, Dz. II, s. 403, *Житомирская гродская поточная книга 1590, 1601, 1602, 1612, 1613, 1621–1623, 1627, 1629, 1635, 1638, 1642, 1644 годов*, w: *Опись актовой книги Киевского центрального архива*, № 9, изд. К. Козловский, К., 1872, с. 19, *Документи Брацлавського воєводства..*, цит. праця, с. 558–562, Litwin H., *Rody pańskie..*, цит. праця, s. 249–250.

[15] Парпурівці під Вінницею, на південний схід від міста.

[16] Інформацію про Тишів-Биковських подаю на підставі: *Ukraina..*, цит. праця, Dz. II, s. 75, 116, 243, 285, Dz. III, s. 710, Litwin H., *Rody pańskie..*, цит. праця, s. 260–261.

[17] Кам'яногірка (на схід від Вінниці біля кордону з Подільським воєводством), Жорнище (на північ від Брацлава).

[18] Інформацію про Дубицьких подаю на підставі: *Ukraina..*, Dz. III, s. 708, 715, *Документи Брацлавського воєводства..*, цит. праця, c. 180–183, 327–329, 336–351, 374–382, 439–446, 628–531, Pułaski K., *Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy*, t. II, wyd. T. Epsztein, S. Górzyński, Warszawa, 2004, s. 49, 169–172.

[19] Нині місцевість, де були розташовані Петничани, входить у межі Вінниці. Остолпів – це теперішнє Червоне біля Брацлава, на північний схід від міста.

[20] Інформацію про Петничанських подаю на підставі: *Ukraina..*, Dz. II, s. 431, 625; Dz. III, s. 710, 721, *Документи Брацлавського воєводства..*, цит. праця, c. 157, 169, 178, [Z. Luba Radzimiński] «Drwęca», *Pietniczany i ich dziedzice*, відбиток із «Dwutygodnika Naukowego», Kraków, 1878, s. 4–5, Litwin H., *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648*, Warszawa, 2000, s. 210.

[21] Чернівці, Хоменки.

[22] Інформацію про Скіндерів подаю на підставі: Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie, rękopis nr 1801, k. 7–9; *Ukraina..*, Dz. II, s. 516, Dz. III, s. 722.

[23] Колишній Зялів (Дзялів) – це нинішня Кам'яногірка, у XVI і XVII ст. – населений пункт, розташований біля кордону з Подільським воєводством на південь від Вінниці. Вербичів, перейменований на початку XVI ст. на Гранів, розташований більш-менш на півдорозі між Брацлавом та Уманню.

[24] У тогочасних польських джерелах траплялися помилки в руських іменах. Змішували Юрія з Григорієм, Галшку з Єлизаветою тощо.

[25] Вища Кропивна, на схід від Брацлава.

[26] Інформацію про Зяловських подаю на підставі: Biblioteka XX. Czartoryskich w Krakowie, rękopis nr 2468 (далі – BCz. 2468), k. 185, *Ukraina..*, цит. праця, Dz. II, s. 352, 451, Dz. III, s. 721; *Документи Брацлавського воєводства..*, цит. праця, c. 250, 383–385.

[27] Стрижівка, Іванів, Байків.

[28] Виготовлення та продаж спиртних напоїв. – *Прим. ред.*

[29] Кобильня, Сосонка.

[30] Кадук – спадок, що залишився без спадкоємців; така ситуація зазвичай була пов'язана з обмеженням спадкування визначеним колом осіб, початково лише кровними родичами по чоловічій лінії. Обмежувалося і розпорядження через заповіт. Кадук належав монархові. Але шляхта досить успішно боролася за розширення кола спадкоємців, зокрема, і по бічній лінії, а також обмеження розпорядження короля кадуком (сеймові конституції 1562 і 1576 рр.). На сеймі 1588 р. шляхта отримала чергову перемогу – право до спадку визнавалося за родичами до восьмого ступеня спорідненості. – *Прим. ред*.

[31] Інформацію про Стрижовських подаю на підставі: Archiwum Państwowe w Krakowie, oddział na Wawelu, Archiwum Sanguszków, Teki Rzymskie, Teka XXVI, nr 64, XXIX, nr 48, 79, XXX, nr 1; *Ukraina..*, цит. праця, Dz. II, s. 299, 382, 402, 403, 415, 425, 452, 520, 537, 538, 540, 554, 560, 626, Dz. III, s. 708, 710; *Документи Брацлавського воєводства..*, цит. праця, с. 192–193, 206–208, 232–234, 266, 272–274; *Opis 815 rękopisów Biblioteki Ordynacji Krasińskich*, wyd. J. Bartoszewicz, Warszawa, 1915, s. 339; Нейман Ц. Г., *Старая Брацлавщина..*, цит. праця, с. 105, 112, 538; Boniecki A., *Herbarz..*, цит. праця, t. 3, s. 347, t. 7, s. 393, t. 11, s. 291; Mazur K., *W stronę..*, цит. праця, s. 423; Litwin H., *Napływ..*, цит. праця, s. 210; Litwin H., *Rody..*, цит. праця, s. 278; Отамановський В. Д., *Вінниця в XIV–XVII століттях*, Вінниця, 1993, с. 399–400.

[32] Нестерварка, Клебань, Тростянець, колишній Батіг є сьогодні частиною населених пунктів Четвертинівка, Губник, Куна. У XVI–XVII ст. Бершадь була притокою Південного Бугу, а Дохна – притокою Бершаді. Нині Бершадь вважається притокою річки Дохна, що впадає до Південного Бугу.

[33] Інформацію про Слупиць подаю на підставі: Archiwum Państwowe w Krakowie, oddział na Wawelu, Archiwum Sanguszków, Teki Rzymskie, Teka VIII, nr 45, XVI, nr 48, XVIa, nr 11, XIX, nr 60, XXII, nr 49, XXVII, nr 69, XXIX, nr 80, XXX, nr 10, 25, 41, 58, 59, 74, XXXI, nr 19, 66; *Ukraina..*, цит. праця, Dz. I, s. 106–117, Dz. II, s. 108, 109, 313, 314, 434, 549, 560, 570, 601, 614, Dz. III, s. 605, 727, 728, 730; *Документи Брацлавського воєводства..*, цит. праця, с. 283–284, 367–368, 661–662, 742–743; де Витте Е. И., *Древний помянник Киево-Михайловского Златоверхого монастыря*, «Чтения в Историческом Обществе Нестора Летописца», 1903, кн. 17, вып. 1, 3, 4, отд. 3, с. 3–64, 1904, 18, вып. 1, отд. 3, с. 65–76, с. 56; Boniecki A., *Herbarz..*, цит. праця, t. 12, s. 225, 351; Mazur K., *W stronę..*, цит. праця, s. 423, [Rulikowski E.] Trusiewicz I., *Przed kilkuset laty (Bracławszczyzna)*, w: *Kwiaty i owoce*, wyd. I. Trusiewicz, Kijów, 1870,

s. 273–321; Rawita Gawroński F., *O wygasłym rodzie Słupiców*, w: його ж, *Kijów – legendy, podania, dzieje. Studia i szkice historyczne*, Serya III, Kijów–Warszawa, 1915, s. 204–219 (Праці Равіти Гавронського, хоча в них повно помилок і спрощень, містять цікаві спостереження, на які варто звернути увагу); Nykiel B., Zdrada Bohdana Słupicza w 1551 r. (okoliczności zdobycia Bracławia przez Tatarów), «СОЦІУМ. Альманах соціальної історії», вип. 6, 2006, с. 29–59 (ще неопубліковані праці цієї авторки безсумнівно містять надзвичайно цінні подробиці, що стосуються історії роду Слупиць).

[34] Ятківці – це теперішня Бруслинівка біля Літина; Куниче, Капустяни – на південь від Брацлава.

[35] Інформацію про Куницьких подаю на підставі: Archiwum Państwowe w Lublinie, Akta Trybunału Koronnego 1028, nr 28; Archiwum Państwowe w Krakowie, oddział na Wawelu, Archiwum Sanguszków, Teki Rzymskie, Teka XXXI, nr 40; BCz. 2468, k. 160; *Ukraina..*, цит. праця, Dz. II, s. 426, 521, 576, 622, Dz. III, s. 709, 732; *Документи Брацлавського воєводства..*, цит. праця, с. 746; Boniecki A., *Herbarz..*, цит. праця, t. 13, s. 183.

[36] Копіївка.

[37] Копіївка, Китайгород.

[38] Сурогатор – заступник.

[39] Інформацію про Копіївських подаю на підставі: Archiwum Państwowe w Krakowie, oddział na Wawelu, Archiwum Sanguszków, Teki Rzymskie, Teka XXX, nr 1, XXXI, nr 11, 29, 40; BCz. 2468, k. 106, 186; *Ukraina..*, цит. праця, Dz. II, s. 314, 422, 511, 512, 520, 553, 580, 620, 622, 629, Dz. III, s. 717, 732; *Metryka Ruska..*, цит. праця, s. 571; *Документи Брацлавського воєводства..*, цит. праця, с. 158, 750–751; Boniecki A., *Herbarz..*, цит. праця, t. 11, s. 120; Pułaski K., *Kronika..*, цит. праця, t. 2, s. 87; Litwin H., *Napływ..*, цит. праця, s. 211; Яковенко Н., *Матеріали до персонального складу канцелярій Волині, Наддніпрянщини та Східного Поділля (Остання третина XVI – середина XVII століть)*, у: *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*, Київ–Львів, 2004, т. 1, с. 327; Nykiel B., *Kalinowscy h. Kalinowa – droga na Wschód oraz podwaliny świetności na Bracławszczyźnie*, «Pamiętnik Kijowski», t. 9, Tarnopol, 2008, s. 14.

[40] Зозів, Очитків, Плисків, Тетіїв утворювали у північній частині воєводства смугу земель, розтягнутих по широті, з півночі сусідили з Погребищами, а з півдня – з Липівцем. Шпиків, Красне – це сусідні волості на південь від Вінниці й на захід від Брацлава.

[41] Сутиски неподалік Вінниці, на південь від міста.

[42] Інформацію про Кошок подаю на підставі: Archiwum Państwowe w Lublinie, Akta Trybunału Koronnego 1028, nr 1, 150, 154; Archiwum Państwowe w Krakowie, oddział na Wawelu, Archiwum Sanguszków, Teki Rzymskie, Teka XVI, nr 48, XVIa, nr 34–35; *Ukraina..*, цит. праця, Dz. II, s. 126, 526, 390, 391, 400, 557, Dz. III, s. 715, 720–721; *Документи Брацлавського воєводства..*, цит. праця, с. 387–405, 1004; Нейман Ц. Г., Старая Брацлавщина и ее люди, «Киевская Старина», 1889, т. 25, с. 535; Boniecki A., *Herbarz..*, цит. праця, t. 11, s. 366; Litwin H., *Napływ..*, цит. праця, s. 208; Mazur K., *W stronę..*, цит. праця, s. 423.

[43] Бортники, Вишківці.

[44] Тиманівка на південь від Брацлава, нижче Тульчина.

[45] Нині тут розташована Четвертинівка.

[46] Драгушів у XVII ст. було перейменовано на Комаргород.

[47] Конфедерація – тимчасове об’єднання задля досягнення певної мети. – *Прим. ред*.

[48] Інформацію про Сташкевичів подаю на підставі: Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej AGAD), Archiwum Zamoyskich (dalej AZ), nr 721, k. 59; Archiwum Państwowe w Krakowie, oddział na Wawelu, Archiwum Sanguszków, Teki Rzymskie, Teka XXVII, nr 3, XXVIII, nr 3, XXX, nr 26, XXXIII, nr 25, XXXIV, nr 25, XXXV, nr 28; Archiwum Państwowe w Lublinie, Akta Trybunału Koronnego 1028, nr 66; BCz. 2468, k. 104, 168; Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku (dalej BK), nr 1219, b.p.; *Ukraina..*, цит. праця, Dz. I, s. 128, 131, 142, Dz. II, s. 314, 341, 389, 391, 393, 398, 400, 403, 404, 436, 505, 510, 512, 517, 534, 565, 579, 582, 589, 613, 622, Dz. III, s. 724, 726, 729; *Книга гродская луцкая записовая, поточная и декретовая 1569 года*, w: *Опись актовой книги Киевского центрального архива*, № 2043, изд. И. М. Каманин, К., 1887, с. 9, 11, 21, 22; *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для розбора древних актов*, К., 1859–1905, ч. 6, т. 1, с. 120 (далі – *АЮЗР* 6/1), ч. 8, т. 5, с. 168, 246, 250; *Документи Брацлавського Воєводства..*, цит. праця, с. 160, 180, 306, 338, 385, 561–563, 1021, 1035; *Metryka Ruska..*, цит. праця, s. 244; Boniecki A., *Herbarz..*, цит. праця, t. 1, s. 361, t. 3, s. 361, t. 11, s. 136, t. 12, s. 225; Mazur K., *W stronę..*, цит. праця, s. 423–424; Litwin H., *Napływ..*, цит. праця, s. 208; Litwin H., *Rody..*, цит. праця, s. 278–279.

[49] Колишні Черленків і Бохоники нині – одне село Бохоники; Селище і Рівець розташовані на тому самому місці, що й у XVI–XVII ст.; колишні Юрківці сьогодні мають назву Лани. Ці землі лежать над Південним Бугом під Вінницею, на південь від міста.

[50] Інформацію про Черленківських подаю на підставі: Archiwum Państwowe w Lublinie, Akta Trybunału Koronnego 1028, nr 30, 38, 79; Archiwum Państwowe w Krakowie, oddział na Wawelu, Archiwum Sanguszków, Teki Rzymskie, Teka XIII, nr 50, *Ukraina..*, цит. праця, Dz. I, s. 103, 131, 133, 134, 139, 141, Dz. II, s. 238, 339, 400, 522, 536, 537, 539, 575, 577, 578, 583, 618, 621, 622, Dz. III, s. 711; *АЮЗР* 7/1, с. 443–447; *Документи Брацлавського воєводства..*, цит. праця, s. 786, 824, 825, 1019; *Metryka Ruska..*, цит. праця, s. 545, 546, 610, 620, 636, 725; Boniecki A., *Herbarz..*, цит. праця, t. 1, s. 361, t. 3, s. 361, t. 11, s. 136, t. 12, s. 225; Mazur K., *W stronę..*, цит. праця, s. 423–425; Litwin H., *Napływ..*, s. 208–210.

[51] Лобачів, П'ятигори – у північно-східному куті воєводства.

[52] Криківці, Красненьке біля Немирова, на північний схід від Брацлава.

[53] Городок, Коритня – у східній частині воєводства над Сорокою.

[54] Було тоді й нині ще є чимало населених пунктів із такими назвами. Щодо володінь Юхнової гілки Красносельських ідеться про Михайлівку та Василівку, що розташовані поряд, а такий випадок зустрічається начебто один раз – неподалік Південного Бугу, на південний схід від Брацлава. Серед маєтностей Романової гілки Красносельських також є Василівка, але тут ідеться про село неподалік Красного (нині Красненьке).

[55] Інформацію про Красносельських подаю на підставі: BCz. 2468, k. 35, 110, 128–131; BK 1243, b.p.; *Ukraina..*, цит. праця, Dz. I, s. 132, 140, 141, Dz. II, s. 423, 524, 536, 541, 557, 577, 616, 617, 629, Dz. III, s. 628, 713, 718, 720; *Документи Брацлавського Воєводства..*, цит. праця, с. 243, 270, 737, 995; *АЮЗР* 6/1, с. 118, 7/1, с. 2287/2, с. 411; Boniecki A., *Herbarz..*, цит. праця, t. 12, s. 225; Нейман Ц. Г., *Старая Брацлавщина..*, цит. праця, с. 105; Rulikowski E., *Łobaczów*, w: *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 5, s. 669–670, Warszawa, 1880–1902 (далі – *SGKP*); Litwin H., *Napływ..*, цит. праця, s. 209, 212.

[56] Микулинці, Почапинці, Бірків, Залужне (колишня Новоселиця), Ріжок, Супрунів, Черепашинці.

[57] В Актах коронного скарбу його помилково названо Миколою, брацлавським земським писарем.

[58] Інформацію про Микулинських подаю на підставі: Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису, № 23367, 23369; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі – ЛНБ), ф. 91, № 82, арк. 17; AGAD, Metryka Koronna 157, k. 138–139; AGAD, AZ 279, 652, k. 21, 733, k. 59, 681; Archiwum Państwowe w

Krakowie, oddział na Wawelu, Archiwum Sanguszków, Teki Rzymskie, Teka XXVI, nr 84; BCz. 2468, k. 158; *Ukraina..*, цит. праця, Dz. I, s. 103, 126–128, 134, 140, Dz. II, s. 153, 304, 306, 312, 399, 404, 522, 525, 541, 542, 554, 557, 559, 561, 562, 581, 620, Dz. III, s. 710; *Житомирская гродская поточная книга 1590, 1601, 1602, 1612, 1613, 1621–1623, 1627, 1629, 1635, 1638, 1642, 1644 годов*, у: *Опись актовой книги Киевского центрального архива*, № 9, изд. К. Козловский, К., 1872, с. 24, 47, 26; *Книга житомирская гродская записовая и поточная 1611 года*, w: *Опись актовой книги Киевского центрального архива*, № 12, изд. И. П. Новицкий, К., 1877, с. 8, 31; *Книга житомирская гродская записовая и поточная 1630 года*, у: *Опись актовой книги Киевского центрального архива*, № 14, изд. И. П. Новицкий, К., 1880, с. 8, 24, 27, 52; *АЮЗР* 7/1, с. 228, 7/2, с. 14, 400, 401, 409; *Документи Брацлавського Воєводства..*, цит. праця, с. 119, 196–197, 233, 284–285, 600; *Metryka Ruska..*, цит. праця, s. 233, 344, 551; Boniecki A., *Herbarz..*, цит. праця, t. 2, s. 265, 345, t. 8, s. 242, t. 15, s. 130; Wolff J., *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca XIV wieku*, Warszawa, 1895, s. 41, 43; Pułaski K., *Kronika..*, цит. праця, t. 1, s. 50, t. 2, s. 157; Яковенко Н., *Українська шляхта..*, цит. праця, с. 190; Mazur K., *W stronę..*, цит. праця, s. 424; Litwin H., *Napływ..*, цит. праця, s. 210.

[59] Дашківці.

[60] Інформацію про Дешковських подаю на підставі: *Ukraina..*, цит. праця, Dz. I, s. 120, 133, 138, 141; Dz. II, s. 89, 132, 159, 254, 408, 411, 412, 423, 430, 554, 619, Dz. III, s. 710; *АЮЗР* 6/1, с. 118; *Документи Брацлавського воєводства..*, цит. праця, с. 252, 304–305, 312, 314; *Metryka Ruska..*, цит. праця, s. 569; Boniecki A., *Herbarz..*, цит. праця, t. 4, s. 268, t. 14, s. 32; Яковенко Н., *Українська шляхта..*, цит. праця, с. 190; Mazur K., *W stronę..*, цит. праця, s. 423; Отамановський В. Д., *Вінниця..*, цит. праця, с. 67, 259, 334; Litwin H., *Napływ..*, цит. праця, s. 208, 212; Litwin H., *Rody..*, цит. праця, s. 277.

[61] Вороновиця, Степанівка. Колишній Сорочин нині є південною частиною Вороновиці, а колишній Сабарів є найпівденнішою частиною Вінниці.

[62] Інформацію про Ласків подаю на підставі: Archiwum Państwowe w Krakowie, Archiwum Sanguszków, Teki Rzymskie, Teka XIII, nr 64; *Документи Брацлавського воєводства..*, цит. праця, с. 159, 196, 251–252, 369, 410; *Ukraina..*, цит. праця, Dz. I, s. 133, 138, 139; Dz. II, s. 429, 523, 524, 580, Dz. III, s. 712; *Metryka Ruska..*, цит. праця, s. 624; Boniecki A., *Herbarz..*, цит. праця, t. 15, s. 202; [Z. Luba Radzimiński] «Drwęca», *Pietniczany i ich dziedzice..*, цит. праця, s. 19; Отамановський В. Д., *Вінниця..*, цит. праця,

с. 306, 341; Mazur K., *W stronę..*, цит. праця, s. 423, 426; Litwin H., *Napływ..*, цит. праця, s. 209–212; Litwin H., *Rody..*, цит. праця, s. 278–279.

[63] Кліщів, Тиврів, Дзвониха, Довгополівка (вірогідно, колишній Луб’янець), Пилява, Соколинці.

[64] Кошів.

[65] Інформацію про Клещовських подаю на підставі: AGAD, Zbiór Czołowskiego 528, k. 31; Archiwum Państwowe w Krakowie, oddział na Wawelu, Archiwum Sanguszków, Teki Rzymskie, Teka XXVII, nr 11, XXXV, nr 9; *Ukraina..*, цит. праця, Dz. I, s. 101, 137, 138, 139, Dz. II, s. 394, 398, 408, 414, 423, 427, 459, 511, 522, 534, 568, 569, 579, 580, 615, 621, 622; Dz. III, s. 711, 712; *АЮЗР* 7/1, s. 227, 7/2, s. 542; *Документи Брацлавського воєводства..*, цит. праця, с. 252, 396, 420, 661; *Opis 815 rękopisów..*, цит. праця, с. 338; Boniecki A., *Herbarz..*, цит. праця, t. 10, s. 127; Rolle A. J., *Po inkursyi kozackiej. Z wewnętrznych dziejów bracławszczyzny*, Kraków, 1890, s. 14; Litwin H., *Napływ..*, цит. праця, s. 208, 212, Петренко О. С., *Опис документів, які зберігалися в маєтку князів Четвертенських, селі Янкові*, «Подільська Старовина», 1993, арк. 35, 36, 39.

[66] Оратів, Чагів.

[67] Прокопинці було згодом перейменовано на Томашпіль (Мервинці).

[68] Інформацію про Оратовських подаю на підставі: AGAD, AZ 2877, k. 72; Archiwum Państwowe w Krakowie, oddział na Wawelu, Archiwum Sanguszków, Teki Rzymskie, Teka XXVII, nr 33, 53; XXVIII, nr 48, XXXII, nr 37; XLI, nr 19; Archiwum Państwowe w Lublinie, Akta Trybunału Koronnego 932, nr 9; *Ukraina..*, цит. праця, Dz. I, s. 101, 131, 132, 141, Dz. II, s. 304, 431, 541, 556, Dz. III, s. 719; *Житомирская гродская записовая и поточная книга 1630 года*, у: *Опись актовой книги Киевского центрального архива*, № 14, изд. Л. В. Ильницкий, К., 1875, с. 53; *Житомирская гродская записовая и поточная книга 1650 и 1651 годов*, у: *Опись актовой книги Киевского центрального архива*, № 20, изд. И. П. Новицкий, К., 1876, с. 10; *АЮЗР* 7/2, с. 398; *Документи Брацлавського воєводства..*, цит. праця, с. 104, 192, 197, 919–920; Boniecki A., *Herbarz..*, цит. праця, t. 4, s. 130, t. 10, s. 127, 366; Pułaski K., *Kronika..*, цит. праця, t. 1, s. 52; Rulikowski E., *Oratów*, *SGKP*, t. 7, s. 572; Litwin H., *Napływ..*, цит. праця, s. 210.

[69] Якушинці.

[70] Теперішня Комунарівка.

[71] Інформацію про Якушинських подаю на підставі: *Ukraina..*, цит. праця, Dz. I, s. 102, 142, Dz. II, s. 126, 387, 403, 538, 604, Dz. III, s. 708, 710; *АЮЗР* 7/2, с. 558; *Документи Брацлавського воєводства..*, цит. праця, с. 169, 263–264, 297–298, 410, 488, 779, 788, 812, 913, 927; Boniecki A.,

Herbarz.., цит. праця, t. 8, s. 169, t. 10, s. 304; Trusiewicz I. [Rulikowski E.], *Przed kilkuset laty (Bracławszczyzna)*, Kijów, 1870, s. 296; Mazur K., *W stronę..*, цит. праця, s. 425; Litwin H., *Napływ..*, цит. праця, s. 210. Історію Івана Якушинського описав Антоній Ролле, трохи давши волю фантазії, але й користуючись нині зниклими документами з родинного архіву в Якушинцях, див.: Rolle Antoni J., *Jak się żyło na kresach ukrainnych przed inkursją kozacką*, w: Dr Antoni J., *Opowiadania Historyczne, Serya trzecia*, t. II, Warszawa, 1882, s. 61–109.

[72] Кордишівка, Глинянець.

[73] Інформацію про Кордишів подаю на підставі: Archiwum Państwowe w Krakowie, oddział na Wawelu, Archiwum Sanguszków, Teki Rzymskie, Teka XXIX, nr 48, XXX, nr 1, 67; Archiwum Państwowe w Lublinie, Archiwum Woronieckich z Muszlewa, nr 390, k. 20; *Ukraina..*, цит. праця, Dz. I, s. 101, 103, 139, 141, Dz. II, s. 128, 284, 469, 524, 579, 615, Dz. III, s. 712; *Документи Брацлавського воєводства..*, цит. праця, с. 159, 243, 275, 867; *Volumina legum..*, цит. праця, t. 3, s. 141; Boniecki A., *Herbarz..*, цит. праця, t. 11, s. 144; Яковенко Н., *Матеріали до персонального складу..*, цит. праця, с. 330; Litwin H., *Napływ..*, цит. праця, s. 209, 210; Litwin H., *Rody..*, цит. праця, s. 278.

[74] Шендерів, Тростянець. Де були розташовані Нестерівці, досі не відомо, але напевно поблизу решти родових володінь.

[75] Інформацію про Шандировських подаю на підставі: Archiwum Państwowe w Krakowie, oddział na Wawelu, Archiwum Sanguszków, Teki Rzymskie, Teka XXXI, nr 40, XXXII, nr 47; Archiwum Państwowe w Lublinie, Akta Trybunału Koronnego 939, nr 1, 2, 1028, nr 148; BCz. 2468, k. 105; *Ukraina..*, цит. праця, Dz. I, s. 101, 104, 131, 134; Dz. II, s. 201, 404, 406, 421, 446, 523, 534, 615, 616, Dz. III, s. 712; *Volumina legum..*, цит. праця, t. 3, s. 469; *Житомирская гродская поточная книга 1590, 1601, 1602, 1612, 1613, 1621–1623, 1627, 1629, 1635, 1638, 1642, 1644 годов*, у: *Опись актовой книги Киевского центрального архива*, № 9, изд. К. Козловский, К., 1872, с. 36; *Документи Брацлавського Воєводства..*, цит. праця, с. 701–703, 764, 791, 867, 880; *Metryka Ruska..*, цит. праця, s. 389; Boniecki A., *Herbarz..*, цит. праця, t. 1, s. 37, t. 11, s. 65, t. 15, s. 202; Dziadulewicz S., *List szlachty województwa bracławskiego do króla Stefana Batorego*, «Miesięcznik Heraldyczny», nr 15, 1939; Litwin H., *Napływ..*, цит. праця, s. 209–211.

[76] Торків, Юрківка, Сільниця. Нинішній Торків охоплює й колишній Жабокрич. Не вдалося дізнатися, де були розташовані Кузминці, але безсумнівно в тому самому майновому комплексі, що й названі раніше села.

[77] Жабокрич. Не вдалося дізнатися, де точно були розташовані Рогівці, та напевно над Дохною неподалік Жабокрича.

[78] Солгутове, Гвоздавка Перша, Бобрик Перший.

[79] Кобелецьке на південь від Вінниці.

[80] Інформацію про Жабокрицьких подаю на підставі: Archiwum Państwowe w Lublinie, Akta Trybunału Koronnego 930, nr 1, 939, nr 2, 13, 1028, nr 4, 23, 145; BK 1281, bp.; BK 1230, bp.; BK 1243, bp.; *Ukraina..*, цит. праця, Dz. I, s. 101, 132, 137, 138, 142; Dz. II, s. 415, 424, 436, 437, 440, 510, 547, 550, 553, 596, 616, Dz. III, s. 722, 726, 733; *АЮЗР* 6/1, s. 581; *Документи Брацлавського воєводства..*, цит. праця, с. 503, 814, 1034; Boniecki A., *Herbarz..*, цит. праця, t. 8, s. 169, t. 10, s. 127, t. 12, s. 181; Rolle A. J., *Po inkursyi kozackiej..*, цит. праця, s. 14; Петренко О. С., *Опис документів..*, цит. праця, арк. 40; Nykiel B., *Kalinowscy h. Kalinowa..*, цит. праця, s. 14; Litwin H., *Napływ..*, цит. праця, s. 210.

[81] Буша.

[82] Бушинка Велика, Бушинка Мала.

[83] Інформацію про Бушинських подаю на підставі: AGAD, AZ 2680, k. 5, 7, 45, 81; BCz. 2468, k. 81, 103, 162, 199; *Ukraina..*, цит. праця, Dz. I, s. 102, 131, 135, 139, 140, 141, 142; Dz.II, s. 126, 313, 508, 538, 601, Dz. III, s. 722, 726, 733; *АЮЗР* 2/1, s. 320; *Документи Брацлавського воєводства..*, цит. праця, s. 266, 286, 592; Boniecki A., *Herbarz..*, цит. праця, t. 2, s. 262.

[84] *Ukraina..*, цит. праця, Dz. II, s. 115, 181, 453, 467, 544, 568; *Metryka Ruska..*, цит. праця, s. 611, 627.

[85] Нейман Ц. Г., *Старая Брацлавщина..*, цит. праця, с. 105–119.

[86] Див. посилання № 64.

[87] Нейман Ц. Г., *Старая Брацлавщина..*, цит. праця, с. 118.

[88] Nykiel B., *Kalinowscy h. Kalinowa..*, цит. праця, s. 14.

ЗВ'ЯЗКИ ЕЛІТИ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО З КИЇВЩИНОЮ У 1569–1648 РР.*

Еліти Великого князівства Литовського тривалий час не погоджувалися з приєднанням Волині та Київщини до Корони, що було однією з найважливіших причин «унійних суперечок». Постає запитання: якою мірою спротив можновладців Великого князівства Литовського був пов'язаний із їхніми матеріальними інтересами і якою – засвідчував тривкість політичної концепції, що ґрунтувалася на ідеї територіальної цілісності? У пошуках відповіді може допомогти дослідження інтересів та особистої активності литовської еліти[1] в «інкорпорованих землях». Ця стаття й є, власне, спробою такого аналізу на матеріалі Київського воєводства.

У період до Люблінської унії й одразу після неї представники князівських і магнатських родів рідко мешкали на Київщині. Ті кілька можновладців, чиї маєтки належали до великої земельної власності, здебільшого діяли поза межами воєводства. Серед них були (після 1569 р.) й мешканці Великого князівства Литовського.

Найбільші київські маєтності належали Філону **Кміті**, який у 1566 р. отримав у довічне володіння Чорнобиль з околицями й, окрім цього, володів чималою волостю Веледники та кількома селами за межами цих комплексів[2]. Такий маєток забезпечував Кміті третє місце серед місцевих землевласників (1581 р.)[3]. Його резиденцією

* *Сувязі эліты ВКЛ с Кіеўшчынай 1569–1648 гг.*, «Беларускі Гістарычны Агляд», т. 18. Сш. 1–2, 2011, с. 3–20.

був Чорнобиль, тож він писався Кмітою-Чорнобильським. Проте одночасно він виконував функції оршанського старости (від 1566 р.), а від 1579 р. – смоленського воєводи, що пов'язувало його з Великим князівством Литовським[4]. Сам він також вважав себе литвином[5]. Кміта помер у 1587 р., залишивши малолітніх синів, з-поміж яких лише Лазар досягнув повноліття, але він помер молодим (у 1595 р.) і бездітним[6]. Майно успадкували його сестри.

Чималими були й київські володіння **Горностаїв**, які мали тут «родове гніздо». Мали вони маєтності та впливи й у Великому князівстві[7]. Серед численних у 50–60-х рр. представників роду чоловічої статі залишився лише один спадкоємець родових землеволодінь – Гаврило Іванович. Від 1566 р. він був мінським, а згодом – від 1576 р. – берестейським воєводою[8]. У 70–80-х рр. XVI ст. він брав активну участь в політичному житті Великого князівства Литовського[9]. Водночас Гаврило Іванович зміцнював своє матеріальне становище на Київщині. Його єдиний син Гієронім (Єрофій) успадкував усі маєтності роду, зокрема, й литовські. Частину цих останніх він продав[10]. Наступний представник роду Самійло був тісно пов'язаний із Київщиною, де постійно мешкав. А от про його зв'язки з Литвою даних немає[11].

У такому ж становищі, як і Горностаї, опинилися бл. 1569 р. **Тишкевичі-Логойські**. Цей рід, що походив із Київщини і мав тут чималі володіння, здобув протягом XVI ст. високе становище й численні маєтності у Великому князівстві Литовському[12]. Василь Тишкевич став першим сенатором в історії роду, був підляським, а згодом смоленським воєводою (від 1569 р.). Його маєтності зосереджувалися у трьох комплексах землеволодінь у Мінському та Слонімському повітах, а також на Київщині[13]. Усе майно дісталося онукам Василя, синам його найстаршого нащадка Юрія[14]. У наступних поколіннях численні представники роду зберігали зв'язки і з Київщиною, і з Великим князівством. Це стосувалося Юрія, берестейського воєводи[15], його синів Фридриха (Федір, Фредерик), Мартина й Остафія (Ян Євстахій), литовського надвірного підскарбія (1607 р.), мстиславського (1611 р.), й нарешті берестейського воєводи (1615 р.), а також нащадків двох останніх – Юзефа Мар-

тиновича та Антонія Остафійовича, литовського чашника (1640 р.), надвірного підскарбія (1645 р.), а невдовзі – литовського надвірного маршалка (1645 р.)[16]. Натомість інші уникали такого розпорошення сил. Януш, син Фридриха, Станіслав Юзефович і Криштоф та Феліціан Остафійовичі трималися київського ринку землеволодінь і місцевої політичної арени. А ось Петро Юрійович і його діти, а також Юрій та Казимир Остафійовичі діяли на литовській арені, уникаючи південно-східних околиць[17]. Тишкевичі-Логойські розташовувалися серед верхівки найзаможніших магнатів Київщини. Юрій, Фридрих, Остафій належали до вузького кола латифундистів. Юзеф і Антоній – до трохи ширшої групи заможної шляхти[18].

Наступним представником литовської еліти, що мав чималі володіння на Київщині (а також на Волині) був князь Олександр **Пронський**. На берегах Дніпра він успадкував волості Грижани і Горошкевичі (інша назва Олександропіль), які колись князям віддали в заставу й не викупили Сапєги[19]. Пронський був активним на політичній арені Великого князівства Литовського. Там він тримав уряд литовського стольника (1576–1588 рр.), потім троцького каштеляна (від 1591 р. до смерті у 1596 р.). Помираючи, він осиротив двох малолітніх синів, Олександра Октавіана та Юліуша. Вони залишалися під опікою матері Федори із Сангушків та її наступного чоловіка Анджея Лещинського. Юліуш помер у 1613 р., Олександр виїхав за кордон і помер, не залишивши нащадків (після 1630 р.)[20]. Київські маєтності перейшли до рук Лещинських, а згодом були продані Немиричам[21].

Розлогі, хоча й незаселені волості мали на Київщині **Кухмістровичі-Дорогостайські**. Це були обухівські маєтності, які часом називалися Кухмістрівщиною[22]. Ще до 1569 р. вони в результаті родинного поділу перейшли до Яна (помер після 1569 р.), наймолодшого сина Миколая, литовського мечника. Після його передчасної смерті київська спадщина перейшла до малолітнього сина Яна Павла, опікуном якого був дядько Петро[23]. Петро Дорогостайський, очевидно, не цікавився наддніпрянськими володіннями й продав їх у 1588 р. Костянтинові Острозькому, коли розійшовся поголос, що його племінник, відправлений на навчання за кор-

дон, помер. Проте Павло Дорогостайський не помер, а, повернувшись на батьківщину, спробував повернути втрачене майно. Після тривалої судової суперечки він отримав свої володіння у 1598 р. Через кілька років він помер (1607/09 рр.), а Обухівщина перейшла до рук Анджея Фірлея, одруженого з дочкою Павла Ельжбетою (Геленою)[24]. Зрештою, Павло, окрім родичів, інших зв'язків із Великим князівством Литовським, очевидно, не мав.

Як і Дорогостайські, маєтності у Київському воєводстві зберегли й інші литовські «пани» – **Халецькі**. У 1569 р. вони володіли половиною Ржищева з волостю[25]. Маєтності було поділено між синами Єсифа, овруцького старости. Свої частки тут мали Андрій, річицький суддя (1579 р.), а згодом річицький маршалок (від 1589 р. до смерті у 1595 р.)[26], а також Василь (пом. після 1588 р.) і Іван, господарський маршалок (1588 р.), а згодом литовський мечник (від 1589 р. до смерті у 1615 р.)[27]. Андрій викупив у 1586 р. другу половину Ржищівської волості від її власників Кордишів. Після його смерті володіння перейшли до синів Юзефіана, Франтішка та Петра. Свою частину їм відступив і дядько Іван, який до 1604 р. з'являється у джерелах як співвласник[28]. Петро і Франтішек померли молодими й бездітними. Єдиним власником Ржищівської волості залишився Юзефіан, який вів нескінченну суперечку за межі своїх володінь з Канівським і Богуславським староствами. Не зумівши повернути конфлікт на свою користь, він вирішив у 1625 р. продати всі київські володіння Вороничам і, напевно, переїхав до Литви[29].

Володіння на Київщині мали й представники іншої лінії Халецьких, сини Гарасима Василь і Богдан. Проте вже у 1572 р. вони продали волость Вільськ князю Богушеві Корецькому, який невдовзі перепродав її Острозьким[30].

Одним із двох сенаторів від Київського воєводства, які у 1569 р. перейшли під юрисдикцію Корони, був каштелян Павло **Сапєга**. Величезна частина його володінь лежала у Великому князівстві, а з Київщиною його пов'язувало держання від 1560 р. Любецького староства і, відповідно, служба по охороні прикордоння. Розташовані там спадкові володіння (Грижани) перебували у заставі в Пронських. Після унії він зберіг зв'язки із литовською політичною аре-

ною. Був прибічником повернення Київщини та Волині до Великого князівства. Проте мешкав Павло переважно в Любечі, де сумлінно виконував обов'язки старости[31]. Після його смерті (1580 р.) родині не вдалося ані зберегти Любецьке староство, ані повернути Грежанську волость, і її зв'язки з Київщиною припинилися[32].

Землями на Київщині володів і інший Сапєга, Богдан, берестейський (від 1579 р.), а згодом смоленський (від 1585 р. до смерті у 1593 р.) каштелян. Однак це були невеличкі волості – два села Радомль та Гижин (Хішин)[33]. Політична та військова активність каштеляна зосереджувалася у Литві[34]. Після його смерті родина, вірогідно, продала згадані маєтності Немиричам. У будь-якому разі вони перебували у власності цього роду ще до 1599 р.[35]

Розлогі, але здебільшого спустошені володіння на Київщині належали **Фронцкевичам-Радзимінським**[36]. Приблизно 1569 р. Гуляники та Карашин як незаселені перейшли під контроль київського воєводи Костянтина Василя Острозького. Гуляники відтоді почали вважати королівщиною, а у 1595 р. їх передали як «пусте городище» Яну Аксаку[37]. Радзимінські протягом тривалого часу намагалися судитися за ці маєтності, однак у 1629 р. остаточно від них відмовилися[38]. Іншою була доля Карашина, який Костянтин Острозький включив до своїх спадкових землеволодінь[39]. Михайло Фронцкевич-Радзимінський, полоцький підкоморій, зініціював судовий процес з повернення цих володінь (1598 р.)[40]. Його син Миколай успішно завершив суперечку, домігшись формальної передачі відібраних Острозьким прав на землеволодіння «відповідно до спадкового права» (1604)[41]. Той самий Миколай залишався разом із братом Яном співвласником Карашина до 1624 р., коли цей маєток перейшов до Вацлава Зміївського, київського ловчого, очевидно, внаслідок продажу[42]. Миколай та Ян володіли також іншими київськими маєтностями, успадкованими від батька – Масановим (інші назви Масани, Мазани, Мазанів, Мозани). Це володіння над Прип'яттю безперервно перебувало в руках роду щонайменше від середини XVI ст.[43] У перші роки після унії його власником був Михайло, плоцький підкоморій[44]. По його смерті (після 1598 р.) Масанів перейшов у власність синів, Яна (пом. у 1635 р.) та Мико-

лая, литовського надвірного хорунжого (пом. бл. 1630 р.)[45]. Немає точних даних щодо продажу Масанова, але цей акт мав відбутися між 1628 і 1634 рр., коли власником цих землеволодінь виступає вже київський мечник Іполит Родкевич[46]. Отак і Фронцкевичі-Радзимінські бл. 1630 р. залишили Київщину.

Невеликі володіння на Київщині належали й **Скуминам-Тишкевичам**. Дмитро був навіть київським підкоморієм, але у 1576 р. з'явилася нагода обійняти уряд литовського надвірного маршалка, і він зник із громадського та політичного життя воєводства[47]. Його брат Федір зберіг володіння Чернин на півночі Лівобережжя[48], але його діяльність була пов'язана з Великим князівством Литовським. Там він був надвірним підскарбієм (1576 р.), земським підскарбієм (1586 р.) і нарешті новогрудським воєводою (від 1590 р. до смерті у 1618 р.), належав до активної політичної еліти Князівства і безсумнівно вважав себе литвином[49]. Чернин залишався власністю Скуминів у наступних поколіннях. Син Федора Януш передав ці володіння дочці Катерині, яка разом зі своїм другим чоловіком Янушем Вишневецьким продала їх у 1636 р. Анджею Дрогойовському[50].

У північній частині Київського воєводства лежали маєтності **Служків** – Мухоїдовичі, Опачичі та Угли. Їхнім власником бл. 1569 р. був Миколай, кричевський староста[51]. У 1581 р. власницею цих землеволодінь уже виступала «пані Миколаєва Служчина», на той час вже найімовірніше вдова Миколая Галшка з Кмітів[52]. Невдовзі ці володіння перейшли до дітей Миколая. У 1598 р. Миколай Миколайович Служка записав своїй дружині Ганні з Тхоревських київські маєтності у пожиттєве володіння[53]. Отже, тоді він був єдиним їхнім власником. Помер Миколай, не залишивши нащадків, ще у 1598 р., а Мухоїдовичі та решту маєтностей успадкували його молодші брати Криштоф і Олександр[54]. Київські володіння перебували у їхній спільній власності до смерті Криштофа у 1619 р., а потім Криштофова частка перейшла до його синів Ремігіана та Рафала[55]. У 1631 р. було укладено родинну угоду, за якою вони отримали у повну власність київські володіння, відступаючи дядькові частину литовських[56]. У наступні роки брати провадили межові

суперечки з митрополитом Петром Могилою[57], і, можливо, тому у 1640 р. вони продали всі володіння у Київському воєводстві Стефанові Аксаку[58]. Служки довго трималися за свої київські маєтності, можливо, через їхнє розташування на кордоні з Великим князівством Литовським. Адже це був рід, представники якого своєю політичною і військовою діяльністю були тісно пов'язані з останнім і саме там лежали їхні головні землі. Миколай Миколайович був відомим військовим керівником. Він очолював литовські війська, які допомагали коронній армії у війні з козаками Наливайка, і вважав себе громадянином Великого князівства[59]. Його молодший брат Криштоф розпочав адміністративну (мінський підсудок у 1600 р.) та політичну (посол від шляхти Мінського воєводства у 1600 р.) кар'єру[60] в Литві. Там він мешкав і там діяв, хоча уряд венденського воєводи (від 1607 р.) тримав у Інфлянтах, що перебували під спільним управлінням Корони і Великого князівства Литовського[61]. Активним литовським сенатором до смерті (у 1647 р.) був наймолодший з братів Олександр Служка – каштелян мінський (1618 р.) та жмудський (1628 р.), воєвода мінський (1633 р.), новогрудський (1638 р.) і троцький (1642 р.)[62]. Навіть свої київські судові суперечки він намагався провадити у литовських судах, через що потрапив у тривалий процес зі своїми сусідами з-під Мухоїдовичів Суринами[63].

Паралельно з виїздом литвинів з Київщини зберігався і їх наплив, щоправда, невеликий. Згадаймо, що київські маєтності Кмітів перейшли (1595 р.) до двох литовських родів – Сапєг і Друцьких-Горських. Софія Лукашова Сапєгова й Богдана Друцька Кмітянки після смерті свого брата Лазаря поділили між собою батькову спадщину. Першій з них дісталася Чорнобильська волость, а другій – Веледницька та кілька менших маєтків (Замисловичі, Рокитне, Антонів, Мокалевичі, Веприн, перейменований згодом на Лукашів)[64]. Однак Друцькі не прижилися на Київщині. Коли у 1609 р. під Москвою загинув Юрій Друцький-Горський, його вдова відписала свою частку батькового спадку сестрі та її родині. У такий спосіб бл. 1613 р. Лукаш отримав усі київські маєтності Кмітів[65]. Він їх трохи зменшив, продавши Рокитне Гостським (1623 р.)[66] і відписавши

Замисловичі єзуїтам з Вінниці[67]. Лукаш не мав нащадків (єдиний син Самійло помер у 1625 р.). Тож усі свої маєтності він передав кровному родичу, канцлеру Великого князівства Литовського Леву Сапєзі, який вступив у володіння у 1626 р.[68] Новий власник не господарював там сам, а віддав у держання київські землеволодіння двоюрідним братам – синам Яна Петра, усвяцького старости, Павлу, Яну та Андрієві[69]. У той час володіння ще зменшилися через продаж Антонова у 1627 р. Юзефу Корсаку[70]. Зрештою, ці землі були розташовані на півночі Київщини і тоді вже зараховувалися до Мозирського повіту Великого князівства Литовського[71]. Веледницька волость потрапила у заставу, й, оскільки її не викупили вчасно, стала спадковою власністю Станіслава Веляма[72]. Мокалевичі та Веприн через не до кінця з'ясовані обставини перейшла до Черленковських[73]. Сапєгам на Київщині залишився тільки Чорнобиль з волостю. Після смерті у 1633 р. Лева ця маєтність перейшла до його сина Казимира Леона[74], який жодним чином не був пов'язаний із Київщиною. На сеймі 1646 р. він навіть домагався включення Чорнобиля до Великого князівства Литовського[75]. Через рішучий спротив київських послів волость залишилася в межах їхнього воєводства, але й у руках Сапєги – до кінця досліджуваного періоду.

На північ від Чорнобиля поблизу кордонів Великого князівства Литовського лежала волость Остроглядовичі, яка у 20-х рр. XVII ст. також потрапила до рук представника еліти Князівства – Миколи Абрамовича (не пізніше 1624 р.)[76]. До цього призвели складні родинно-фінансові справи. Остроглядовичі у дім Абрамовичів принесла як посаг дружина Миколая князівна Курцевичівна. Ці володіння вона успадкувала як єдина спадкоємиця від матері Галшки Одровонжівни зі Стужина, а та їх отримала після смерті її третього чоловіка Миколая Харленського, у шлюбі з яким не було дітей[77]. Волость межувала з Великим князівством Литовським, тому Абрамовичам було відносно легко нею управляти. Вони утримали її до кінця досліджуваного періоду.

Іще два київських маєтки представники литовської еліти вокремили з величезної латифундії Корецьких. Після смерті князя Яхима і пожиттєвого володіння ними його дружини Ганни з

Ходкевичів (пом. 1626 р.), дві «частки» дісталися у спадок дочкам князя. Ганна Глібовичова отримала Гоголів із волостю[78], а Лавінія Радзивилова – Базар *cum attinentis* (з присілками)[79]. Глібовичі, однак, не затрималися на Україні – оскільки вже у 1642 р. син Марцибелли Єжи, литовський підстолій, продав свої київські маєтності Стефанові Аксаку[80]. Своєю чергою, Лавінія з Корецьких Радзивилова, яка овдовіла у 1626 р., володіла батьківськими маєтностями на Київщині, вірогідно, до смерті у 1648 р.[81]

Отже, представники еліти Великого князівства, які володіли у 1569 р. землями на Київщині, повільніше чи швидше виїжджали зі своїх околичних володінь. Кміти вимерли у 1595 р. Пронські покинули Київщину бл. 1613 р., Дорогостайські – бл. 1607 р., Халецькі – бл. 1625 р., дві лінії Сапєг – бл. 1580 р. і 1599 р., Скумини – після 1618 р., Фронцкевичі-Радзимінські – бл. 1630 р., а Служки – 1640 р. Горностаї залишилися в Україні, але майже розірвали зв'язки з Литвою. Тільки Тишкевичі-Логойські діяли і тут, і там, підтримуючи зв'язки і з Литвою, і з Київщиною. Маєтності на Київщині успадкували й Сапєги з канцлерської лінії та Радзивили з клецької гілки, але ці володіння мали для них другорядне значення. Не зауважено помітних зв'язків згаданих родин із Київським воєводством.

Сліди політичної активності на Київщині представників литовської еліти досить рідкісні й пов'язані з історією двох родин – Сапєг і Тишкевичів. Безсумнівно, важливою у воєводстві постаттю був Лукаш Сапєга (пом. 1626 р.). Він мав резиденції у Чорнобилі та Веледниках. Брав участь в місцевих угрупованнях і судових суперечках. Серед київської шляхти в нього були і друзі, й вороги. Лукаш був багатою людиною, але суттєву опору його діяльності становив могутній родич Лев Сапєга[82]. Після смерті Лукаша до нього перейшли київські володіння, які він передав у держання родичам – усвяцьким старостичам. Вони намагалися продовжувати справу Лукаша і це їм до певної міри вдавалося. Павло Сапєга, наприклад, мав честь представляти воєводство на конвокаційному сеймі у 1632 р.[83] Проте у період панування Владислава IV Сапєги зникають із київської політичної арени.

Єдиною родиною, яка послідовно підтримувала активність і в Литві, й на Київщині, були Тишкевичі з гілки Юрія, берестейського

воєводи (пом. 1576 р.). Ян Євстахій, який у джерелах найчастіше зазначений як Остафій, був активним учасником київського сеймикового життя. У 1605 р. його було обрано на Житомирському сеймику послом на сейм[84]. Урядову кар'єру йому вдалося зробити у Великому князівстві Литовському – він був послідовно надвірним підскарбієм (1607 р.), мстиславським (1611 р.), а згодом берестейським воєводою (від 1615 р. до смерті у 1631 р.)[85]. Проте він не забував і про Київщину та Корону. Намагався підтримувати добрі стосунки з Томашем Замойським і докладав зусилля, щоб отримати номінацію на уряд київського воєводи після смерті Олександра Заславського в 1629 р.[86] Брав участь в місцевих змаганнях за уряди і намагався не сваритися з місцевими лідерами[87]. З-поміж його синів Криштоф і Феліціан іще сильніше зрослися з Київщиною, а ось Антоній Ян діяв, як і батько, на двох аренах – литовській і київській. Його обирали послом від віленського (наприклад, 1641 р.) і житомирського сеймика (1632, 1633, 1640, 1643 рр.), але урядував він – на відміну від братів – лише у Великому князівстві (литовський чашник 1640 р., литовський надвірний підскарбій 1640 р., литовський надвірний маршалок 1645 р.)[88].

Слід також згадати про впливи Криштофа та Януша Радзивилів на київській політичній арені. Очолюваний ними протестантський табір мав своїх представників і на житомирському сеймику. До клієнтів князів на Біржах і Дубинках в останньому періоді панування Зиґмунта III належали Гаврило та Роман Гостські[89]. Тоді ж зав'язалися контакти з Немиричами[90]. За часів Владислава IV зв'язки між Радзивилами та очільником київських протестантів Юрієм Немиричем стали ще ближчими[91]. Литовський гетьман навіть «відрядив» на Київщину для допомоги Немиричу свого випробуваного слугу Самуеля Пшипковського, який виявив тут велику активність. Його було обрано послом і маршалком сеймика[92]. Прибічниками Радзивилів були не лише протестанти. Відомі приклади тісної співпраці з гетьманом литовського католика Антонія Тишкевича[93]. До Радзивилових клієнтів належав ще й інший католик – київський підвоєвода і посол, обраний шляхтою на Житомирському сеймику в 1646 р. Олександр Ленкович-Іпогорський[94]. Відомо також, що Криштоф Радзивил докладав чималих зусиль для

підтримання добрих стосунків із київськими лідерами православ'я, наприклад, Федором Проскурою-Сущанським[95].

Контакти еліти Великого князівства Литовського з Київщиною після 1569 р. були нечастими й дедалі більше занепадали. Тривкі зв'язки Сапєг і Тишкевичів з придніпровським воєводством є радше винятком. Обмежена активність кількох значних литовських родин стосувалася північних земель Овруцького повіту, за які змагалися Корона та Велике князівство. Вплив на Київщині біржанських Радзивилів також слід розглядати не як вияв тісних зв'язків між Литвою та Києвом, а як наслідок намагань створити загальнодержавну партію із насамперед (хоча й не виключно) конфесійним забарвленням. Врешті, й на момент укладення Люблінської унії зв'язки литовської еліти з Київщиною не були тісними, а тому й швидко занепали в поунійний час. Тож вимоги «повернути втрачене», які висували лідери Великого князівства Литовського у 70–80-х рр. XVI ст., мали, очевидно, суто політичне підґрунтя.

Примітки

[1] Далі до уваги братимуться, відповідно до загальновживаного визначення, представники тих литовських родів, члени яких були сенаторами або урядниками центрального рівня.

[2] Клепатский П. Н. *Очерки по истории литовской земли*, т. 1. Литовский период, Одесса, 1912, с. 215, 226, 227, 256, 301, 310.

[3] Litwin H., *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648*, Warszawa, 2000, s. 26.

[4] Eberle J., *Kmita Czarnobylski Filon*, PSB, t. 13, s. 88–89.

[5] Lulewicz H., *Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588*, Warszawa, 2002, s. 107–108.

[6] BCz, Zbiór Muzeum Narodowego, 863, cz. 5, k. 57, *Ukraina (Kijów–Bracław)*, Dział I–III, wyd. A. Jabłonowski, (w:) *Polska XVI wieku po względem geograficzno-statystycznym*, t. 9, wyd. w: *Źródła Dziejowe*, tt. 20–22, Warszawa, 1894, Dz. II, s. 13.

[7] Про місце серед землевласників у 1581 р., Litwin H., *Napływ..*, цит. праця, див. також: Litwin H., *Rody pańskie Kijowszczyzny. Status majątkowy*, «Przegląd Wschodni», t. 8, z. 2 (30), 2002, s. 249–250.

[8] Markiewicz A., *Hornostaj Gabriel (Hawryła)*, PSB, t. 9, s. 626–627.

[9] Lulewicz H., *Gniewów o unię..*, *op. cit.*, s. 201, 217, 237, 247, 276, 295, 315, 357, 363, 391.

[10] Boniecki A., *Herbarz Polski*, t. 7, s. 340.

[11] Rulikowski E., *Opis powiatu kijowskiego*, Kijów–Warszawa, 1913, s. 128–129.

[12] Lulewicz H., *Miszkowicze, Kalenikowicze, Tyszkowicze (Tyszkiewicze) – cztery pokolenia w dziejach rodu (XV wiek – pierwsza połowa XVI wieku)*, (w:) *Władza i prestiż: magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, Białystok, 2003, s. 306.

[13] Цит. праця, s. 324–328.

[14] Litwin H., *Rody..*, цит. праця, s. 242–243.

[15] Lulewicz H., *Gniewów o unię..*, цит. праця, s. 86, 111, 134, 151, 182.

[16] Litwin H., *Rody..*, цит. праця, s. 243–244.

[17] Цит. праця, s. 242–245.

[18] Цит. праця, див. також: Litwin H., *Napływ..*, цит. праця, s. 26, 30.

[19] *Ukraina (Kijów-Bracław)..*, Dz. I, s. 36, Dz. II, s. 112. У 1581 р. це було десяте з найбільших землеволодінь Київщини, див.: Ltwin H., *Napływ..*, цит. праця, s. 26.

[20] Wolff J., *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*, Warszawa, 1895, s. 402–403.

[21] *Ukraina (Kijów–Bracław)..*, Dz. I, s. 67.

[22] Rulikowski E., *Obuchów*, (w:) SGKP, t. 7, s. 356–358.

[23] Цит. праця. Однак Руліковський змішав тут дві фігури. Опікуном Павла був насправді його дядько Петро, син литовського мечника Миколая, який помер невдовзі після 1588 р. (Boniecki A., *Herbarz..*, цит. праця, t. 13, s. 86). Руліковський помилився, гадаючи, що йдеться про Петра, сина полоцького воєводи Миколая. Той Петро, мінський каштелян від 1597 р., а згодом мстиславський воєвода від 1600 р. і смоленський воєвода від 1605 (пом. у 1611 р.), був приблизно однолітком Павла й не міг стати його опікуном.

[24] *Ukraina (Kijów–Bracław)..*, Dz. II, s. 42, 76, 149, 191, 250, 331, 475.

[25] Rulikowski E., *Rżyszczów*, (w:) SGKP, t. 10, s. 171–174.

[26] Halecki O., *Chalecki Andrzej*, PSB, t. 3, s. 247.

[27] Halecki O., *Chaleccy na Ukrainie*, «Miesięcznik Heraldyczny», t. 3, 1910, Zob. też Rulikowski E., *Opis powiatu kijowskiego..*, цит. праця, s. 132–137.

[28] *Ukraina (Kijów–Bracław)..*, Dz. II, s. 41, 75, Boniecki A., *Herbarz..*, цит. праця, t. 2, s. 335.

[29] Цит. праця, Dz. III, s. 396, Rulikowski E., *Rżyszczów*, (w:) SGKP, t. 10, s. 172.

[30] Halecki O., *Chaleccy na Ukrainie..*, цит. праця, s. 198.

[31] Lulewicz H., *Sapieha Paweł*, PSB, t. 35, s. 131–133.

[32] Rachuba A., *Sapieha Jan Piotr*, PSB, t. 34, s. 621–624.

[33] *Ukraina (Kijów–Bracław)..*, Dz. I, s. 43.

[34] Lulewicz H., *Sapieha Bohdan*, PSB, t. 34, s. 594–596.

[35] *Ukraina (Kijów–Bracław)..*, Dz. II, s. 88.

[36] *Ukraina (Kijów–Bracław)..*, Dz. III, s. 622.

[37] *Metryka Ruska..*, цит. праця, s. 451.

[38] Перша згадка про правові суперечки за Гуляники за участі Радзимінських датується 1606 р., див.: *Опись актовой книги Киевского центрального архива*, т. 1, с. 8–14, 16–18, K., 1869–1882, т. 10, с. 21. Декрет від 1629 р., див.: *Metryka Ruska..*, цит. праця, s. 662.

[39] *Ukraina (Kijów–Bracław)..*, Dz. II, s. 39.

[40] *Ukraina (Kijów–Bracław)..*, Dz. II, s. 34.

[41] *Ukraina (Kijów–Bracław)..*, Dz. II, s. 439.

[42] Щодо цієї справи маємо суперечливі дані. Едвард Руліковський твердив, що Карашин успадкував від Михайла його син Ян, який помер у 1631 р., а його сини передали свої права на маєток дядькові Миколаю, див.: Rulikowski E., *Karaszyn*, (w:) SGKP, t. 3, s. 832. Водночас маємо свідчення, що обидва брати, Миколай та Ян, того самого часу господарювали в Карашині, див.: *Ukraina (Kijów–Bracław)..*, Dz. II, s. 190, 227, 249, 254, 362. Найвірогідніше саме Миколай помер раніше за Яна. Згідно з Руліковським Миколай продав Карашин Юрієві Немиричу після 1631 р., а той перепродав маєток Вацлаву Зміївському, див.: Rulikowski E., *Karaszyn*, цит. праця. Насправді права Зміївського до цього маєтку фіксуються ще в 1624 р., а поборовий реєстр 1628 р. називає його єдиним власником, див.: *Ukraina (Kijów–Bracław)..*, Dz. II, s. 326, Dz. I, s. 71.

[43] *Ukraina (Kijów–Bracław)..*, Dz. III, s. 667.

[44] Zob. rejestr podatkowy з 1581 r., *Ukraina (Kijów–Bracław)..*, Dz. I, s. 42.

[45] *Ukraina (Kijów–Bracław)..*, Dz. II, s. 92, 248, 267.

[46] У поборовому реєстрі 1628 р. зафіксований власник Масонова Миколай Фронцкевич-Радзимінський, див.: *Ukraina (Kijów–Bracław)..*, Dz. I, s. 85. У 1634 р. у черговому реєстрі вже фігурує Родкевич, див.: Центральний Державний Історичний Архів у Києві (ЦДІАУК), ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 1808.

[47] *Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku. Spisy*, opr. E. Janas, W. Kłaczewski, Kórnik, 2002, s. 45.

[48] *Ukraina (Kijów–Bracław)..*, Dz. I, s. 41, Dz. II, s. 213, 278, 528.

[49] Lulewicz H., *Gniewów o unię..*, цит. праця, s. 254, 255, 294, 354, 357, 380, 395, 400, 401, 404.

[50] Biblioteka im. Łopacińskich w Lublinie, nr 465, bp.

[51] BCz, Zbiór Muzeum Narodowego, 863, cz. 19, k. 2, *Ukraina (Kijów–Bracław)..*, цит. праця, Dz. III, s. 667. Zob. też, Nagielski M., *Słuszka Krzysztof*, PSB, t. 39, s. 151, Niesiecki, t. 8, s. 413.

[52] *Ukraina (Kijów–Bracław)..*, цит. праця, Dz. I, s. 41, 42.

[53] *Ukraina (Kijów–Bracław)..*, цит. праця, Dz. II, s. 20.

[54] Nagielski M., *Słuszka Aleksander*, PSB, t. 39, s. 136.

[55] *Ukraina (Kijów–Bracław)..*, цит. праця, Dz. I, s. 84, Dz. II, s. 66, 208, *Опись актовой..*, цит. праця, т. 13, с. 86.

[56] Nagielski M., *Słuszka Krzysztof..*, цит. праця, s. 152.

[57] *Описание документов Архива Западнорусских Униатских митрополитов*, изд. С. Г. Рункевич, Санкт-Петербург, 1895, с. 228.

[58] BCz, Zbiór Muzeum Narodowego, 863, cz. 19, k. 72.

[59] Rzońca J., *Rzeczpospolita Polska w latach 1596–1599*; *Wybrane zagadnienia polityki wewnętrznej i zagranicznej*, Opole 1990, s. 13–14, Niesiecki, t. 8, s. 414.

[60] Wisner H., *Rzeczpospolita Wazów. T II. Wojsko Wielkiego Księstwa Litewskiego – dyplomacja – varia*, Warszawa, 2004, s. 250.

[61] Nagielski M., *Słuszka Krzysztof..*, цит. праця, s. 152.

[62] Nagielski M., *Słuszka Aleksander..*, цит. праця, s. 135–136.

[63] *Metryka Ruska (Wołyńska). Regesty dokumentów kancelarii koronnej dla ziem ukraińskich (województw wołyńskiego, bracławskiego, kijowskiego i czernihowskiego) 1569–1673*, ed. P. Kennedy Grimsted, Kijów, 2002, s. 690, 707, 712, 727, 728.

[64] BCz, Zbiór Muzeum Narodowego w Krakowie, 863/5, k. 57, *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов*, ч. 1–8, в 34 томах, К., 1859–1914, ч. 6, т. 1, отдел 1, с. 244–253, *Ukraina (Kijów–Bracław)..*, Dz. II, s. 13, 205.

[65] AP Kraków, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, N. 972, *Opis aktovoj..*, op. cit., t. 13, s. 87, *Ukraina (Kijów–Bracław)..*, Dz. II, s. 205.

[66] *Ukraina (Kijów–Bracław)..*, Dz. II, s. 629.

[67] *Ukraina (Kijów–Bracław)..*, Dz. II, s. 628.

[68] AP Kraków, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, № 972.

[69] *Опись актовой..*, цит. праця, т. 9, с. 33.

[70] *Sapiehowie. Materiały historyczno-genealogiczne i majątkowe*, t. 1–2, Sankt Petersburg, 1891, t. 2, s. 69.

[71] Крикун М., *Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел*, К., 1993, с. 140–145.

[72] ЦДІАУК, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 1803.

[73] BJ 4503, k. 50, 85, *Архив Юго-Западной..*, цит. праця, ч. 7, т. 1, с. 411, *Опись актовой..*, цит. праця, т. 14, с. 22.

[74] Короткий час співвласником був його старший брат Ян Станіслав, який помер у 1635 р., див.: BCz, Zbiór Muzeum Narodowego w Krakowie, 863/5, k. 66.

[75] Rachuba A., *Sapieha Kazimierz Leon*, PSB, t. 35, s. 33.

[76] *Ukraina (Kijów–Bracław)..*, Dz. I, s. 83, Dz. II, s. 359, ЦДІАУК, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 1703, 1802.

[77] Див.: Wolff J., *Kniaziowie..*, цит. праця, s. 199; Boniecki A., *Herbarz..*, цит. праця, T. 2, s. 345. Біограма Миколи Абрамовича у PSB помилково оминає його першу дружину Єву з Курцевичів, див.: Lipiński W., *Abramowicz vel Abrahamowicz Mikołaj*, PSB, t. 1, s. 14–15.

[78] *Ukraina (Kijów–Bracław)..*, Dz. I, s. 72.

[79] Ibid., s. 88.

[80] Lasocki Z., *Sienkiewiczowskie «lwie pacholę» i ród jego*, «Miesięcznik Heraldyczny», 1936, t. 15, s. 5.

[81] ЦДІАУК, оп. 1, ф. 11, спр. 9, арк. 1799.

[82] Див. листування між Лукашем і Левом Сапєгами, у: *Archiwum domu Sapiehów*, t. 1 1575–1606, wyd. A. Prochaska, Lwów, 1892, passim.

[83] AGAD, AR V, 8031, k.157.

[84] BCz 320, k. 244.

[85] *Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, opr. H. Lulewicz, A. Rachuba, Kórnik, 1994, s. 161.

[86] Ostafi Tyszkiewicz do Tomasza Zamoyskiego, 9-VI-1621, 22-VI-1628, 27-IX-1629, AGAD, AZ 747, k. 111, AZ 390, nr 1, 2.

[87] [Janusz Tyszkiewicz] do Tomasza Zamoyskiego, [1630. M. 27 VIII a 17 IX], AGAD, AZ 930, k. 233.

[88] *Urzędnicy centralni Wielkiego Księstwa Litewskiego..*, цит. праця, s. 77.

[89] Hawryło Hojski do Krzysztofa Radziwiłła, 16-V-1628, 24-VI-1628, AGAD, AR V, 5434, k. 4, 7.

[90] Kryczyński S., *Lubienieccy na służbie u Radziwiłłów*, «Odrodzenie i Reformacja w Polsce», t. 28, 1983, s. 235.

[91] Dzięgielewski J., *O tolerancję..*, цит. праця s. 105, Kupisz D., *Zbigniew Gorajski (1596–1655). Studium з dziejów szlachty protestanckiej w Małopolsce w pierwszej połowie XVII wielu*, Warszawa, 2000, s. 73.

[92] Samuel Przypkowski do Krzysztofa Radziwiłła, 8-III-1630, 21 i 1640, 30 i 1640, AGAD, AR V, 12600, BPAU 2252, k. 277, *АЮЗР*, ч. 1, т. 6, с. 774–775, Chmaj L., *Samuel Przypkowski..*, цит. праця, s. 37.

[93] Augustyniak U., *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu*, Warszawa, 2001, s. 361.

[94] Aleksander Lenkiewicz do Krzysztofa Radziwiłła, 18-VIII-1632, AGAD, ARV, nr 8318.

[95] Fedor Proskura Suszczański do Krzysztofa Radziwłła, 5-V-1632, AGAD, AR V 12401.

ПРОСТОРОВА СТРУКТУРА КИЇВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ПОЛІТИЧНЕ ТА СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ ШЛЯХТИ У 1569–1648 РР.*

На порозі доби, яка нас цікавить, Київське воєводство охоплювало великий простір на південно-східній околиці Речі Посполитої. Тільки його західний кордон був точно визначений. Він проходив річкою Случ у її середній течії, відділяючи Київщину від Волині. На південному заході вододіл Дніпра та Південного Бугу відмежовував її від Брацлавського воєводства. На півночі десятиліттями не було проведено кордон із Великим князівством Литовським, який тягнувся із заходу на схід на широті річки Словічна (притоці Прип'яті), досягаючи Дніпра північніше від Любеча. Таким же розмитим був кордон із Московією, що губився у лісах на південь від середньої течії Десни, повертаючи на південний схід приблизно по вододілу між Дніпром і Доном. На півдні кордон Київщини змінювався відповідно до лінії заселення земель, а за ними широчіли безмежні простори Дикого Поля, які відділяли Річ Посполиту від татарських володінь Причорномор'я.

Уся ця територія складалася з двох чітко окреслених частин: північної – лісової, та південної – степової[1]. Їх розділяла лінія, що йшла із заходу на схід приблизно від Чуднова через Романівку,

* *Struktura przestrzenna województwa kijowskiego i jej wpływ na życie polityczne i społeczne szlachty w latach 1569–1648*, «Kwartalnik Historyczny», t. 109, z. 3, 2002, s. 55–66.

Фастів і Трипілля, відхиляючись на лівому березі Дніпра на північний схід в напрямку верхньої течії Сули. Звичайно, ліси на півночі викорчовували протягом століть, тому там лежали численні острівці окультурених земель і великі безлісі галяви, найбільші з них – в околицях Овруча. Натомість степ на півдні перетинали на обох берегах Дніпра смуги лісу.

Цьому поділові на екологічні ніші відповідали характерні для кожної з них форми земельної власності. Лісова Україна – хоча це, звісно, є спрощенням – перебувала в руках приватних власників. Україна степова була королівським доменом[2]. Зрештою, цей поділ надто умовний, аби точно описати структуру власності на Київщині. Насправді північна частина розпадалася на кілька менших територій. Західну смугу воєводства вздовж Случі та кордону із Брацлавшиною утворювали великі землеволодіння, розташовані на берегах Случі, – Семашків, Корецьких, Острозьких, Тишкевичів. На схід від них аж до Дніпра та нижньої течії Прип'яті простягалася територія володінь «панських», «зем'янських» і «боярських» – заможної, середньої та дрібної шляхти, простір, що спирався на трикутник повітових міст (Київ, Житомир, Овруч). У вкритому лісами та болотами куті, утвореному нижньою Десною, Дніпром і нижньою Прип'яттю, лежали староства й нечисленні приватні волості. Весняні водопілля Прип'яті та Дніпра відсікали їх від решти воєводства. У північній, лісовій частині лівого берега Дніпра переважали приватні та церковні землеволодіння. У перші десятиліття після Люблінської унії це мало лише формальне значення, бо задніпровські землі були здебільшого не заселені. Степове лівобережжя – також незаселене – у цей час належало до королівщин.

Поданому описові бракуватиме повноти, якщо не уточнити: 1569–1648 рр. були добою інтенсивної колонізації, під час якої реальні кордони воєводства – кордони освоєння – зазнали істотних змін. Одразу після унії простір суцільного, хоча й різної щільності, заселення тягнувся від Случі до Дніпра, але на півдні досягав лише річок Стугни, Ірпеня (верхньої течії) та Гнилоп'яття (верхньої течії). На лівому березі Дніпра цей простір займав лише вузьку

смугу землі вздовж річки приблизно навпроти гирла Стугни; смуга тяглася аж до литовського кордону. У степовій Україні були ще заселені «острови» навколо Канева, Черкас і Білої Церкви, а також на Лівобережжі біля Остра.

Наприкінці XVI ст. процес освоєння земель не досяг великих успіхів. Розвиток заселення у південному та південно-східному напрямку обмежувався берегами річок. Перший із двох головних напрямків колонізації був скерований на пониззя Роставиці, де виростали магнатські маєтки, і далі королівськими землями у пониззя Росі аж за Білу Церкву. Далі на південь зустрічаємо знову осаджені Богуслав і Корсунь, але заселені околиці цих міст тоді, найімовірніше, були анклавами серед степу. Другий напрямок визначав Дніпро. Між Стугною та Канівським староством виникали шляхетські маєтки, південніше просувалася колонізація у королівщинах. До кінця XVI ст. смуга суцільного заселення на правому березі Дніпра сягнула трохи далі за Черкаси, а ще південніше виник анклав навколо Чигирина. На Лівобережжі поселенці поволі віддалялися від річки; найінтенсивніше цей рух відбувався в околицях Остра, Бикова (верхів'я Трубежа) та Переяслава (пониззя Трубежа). Одночасно вони посувалися вздовж річки на південь, сягнувши до 1600 р. околиць Черкас. Вишневецькі розпочали освоєння Посулля. Виникли перші заселені осередки – в Пирятині, Лубнах і Жолнині.

У першій чверті XVII ст. інтенсивно йде процес освоєння королівщин над Россю. Уся територія аж до лінії, що проходила трохи південніше Черкас і Корсуня, була тоді заселена. Освоєно землі на правому березі Дніпра до Чигирина. Створено анклави навколо Лисянки та Звенигородки на Гнилому Тікичі. Освоєння лівого берега Дніпра перейшло лінію річки Супій. Одночасно Посулля Вишневецьких стало суцільною заселеною територією, проте все ще відділеною від освоєних земель над Супоєм. Виникли анклави у верхів'ї Сули (Ромни), Пслом (Овтва, теперішня Говтва, Багачка і вище Гадяч) і Ворсклою (Більськ і Глинськ). Слід також додати, що одночасно зростала щільність людності на заселених раніше територіях. Особливо бурхливий розвиток переживали у той час

магнатські латифундії, розташовані на прикордонні з Волинню та Брацлавшиною (Острозьких, Тишкевичів, Корецьких, Збаразьких).

Останній етап заселення земель перед повстанням Хмельницького було реалізовано на двох головних теренах. Вдалося заповнити проміжок між придніпровською заселеною територією та освоєною раніше східною частиною Брацлавщини над Верхнім Тікичем. Тут розвивалися королівщини – корсунська, лисянська, звенигородська та чигиринська, а також латифундія Конєцпольських. Одночасно лівий берег Дніпра від Псла до Чернігівщини та московського кордону став тереном суцільного заселення. За часів «золотого миру» колонізація на лівому березі Дніпра просунулася аж до Орелі, а вздовж Ворскли – до Полтави за участі державців королівщин і власників приватних землеволодінь.

Унаслідок поступу цих процесів на теренах Київського воєводства у 1569–1648 рр. заселена територія подвоїлася, але попри це соціотопографія осадництва не зазнала значних змін. Територія, що спиралася на трикутник Київ–Житомир–Овруч, залишилася у власності заможної та середньої шляхти. Від Волині та Брацлавщини її відділяла смуга латифундій. Тут мешкала численна шляхта, яка не мала дідичних маєтностей – управителі, державці, користувачі застав. Подібною була ситуація на північному Лівобережжі у Вишневеччині та менших латифундіях, які відділяли її від Дніпра, – землеволодіннях Жулкевських (згодом Даниловичів і Собеських), Лозків і Києво-Печерського монастиря. Шляхта, що перебувала у степових королівщинах, – урядники староств, управителі маєтків – мала набагато менше можливостей брати участь у подіях на місцевій політичній та громадській арені. На півночі, в анклавах навколо Остра та Любеча, бракувало осілої шляхти. Тутешні старости вели нескінченні суперечки з місцевими боярами, які боролися за свій шляхетський статус, виносячи іноді ці питання на київські сеймики.

Поданий опис представляє територію, на яку спробуємо нанести постійні точки, що були центрами політичного та громадського життя воєводства. Найважливішою серед них, звичайно, було місце зібрання київського сеймика. На жаль, матеріалів, що стосуються

його функціонування, збереглося небагато, й датуються вони вже XVII ст.[3]

Однак ці джерела засвідчують, що постійним місцем зібрання шляхти був Житомир. Тут проходили сеймики всього воєводства, і передсеймові, і реляційні, і елекційні, і депутатські[4]. На жаль, бракує даних стосовно чисельності цих з'їздів. Натомість можна досить точно вирахувати частотність їхнього скликання. Постійним елементом сеймикового «календаря» від 1590 р. були депутатські сеймики[5]. У досліджуваний період відбулося, очевидно, 58 таких з'їздів. Попри те, що була встановлена точна дата їх скликання, на практиці відбувалися незначні зсуви щодо часу зібрань – 9, 10 чи 11 вересня. На депутатських сеймиках не лише обирали трибунальських суддів, а й часто користалися з оказії, щоб ухвалювати різного роду лауди. Така практика напевно була дуже частою, якщо у 1643 р. король нагадував київській шляхті, щоб сеймикові ухвали приймалися перед обранням депутатів[6]. Упродовж 79 років, які перебувають у нашому полі зору, відбувся 71 сейм, тобто король скликав передсеймові сеймики майже щороку. Приблизно третина сеймів відбувалася пізно восени або взимку (від жовтня до лютого), що впливало на час скликання сеймиків. На Київщині шляхта збиралася здебільшого приблизно за сорок днів перед початком засідань у Варшаві. Більшими були розбіжності в часі між завершенням роботи сейму і скликанням реляційного сеймика – від тридцяти днів до трьох місяців. Очевидно, все залежало від потреби. Тільки тоді, коли податкові ухвали сейму мали бути погоджені зі шляхтою на сеймиках, і, відповідно, київські посли брали їх «до братії», час мав велику ціну. Відкладання реляційних сеймиків дратувало шляхту, яка вимагала дотримуватися тридцятиденного терміну скликання їх після закінчення сейму[7].

До Житомира шляхту скликали й для виборів кандидатів на уряд подкоморія у 1602 і 1630 рр. Оголошував про елекцію воєвода, а якщо цей уряд був вакантним, то київський каштелян. У 1630 р. саме за таких обставин після смерті воєводи Стефана Хмелецького каштелян Гаврило Гостський намагався скликати шляхту для вибору підкоморія у Київ на час засідань (рочків) ґродського суду. Однак

його універсал (19 травня 1630 р.) шляхта опротестувала й вибори зрештою відбулися в Житомирі (27 серпня 1630 р.)[8]. Тому можна вважати, що житомирський ґрод був постійним місцем елекційних сеймиків. У досліджуваний період їх мало відбутися вісімнадцять, відповідно до змін на виборних урядах – підкоморія та членів земського суду.

Відповідно до інформації про різновиди сеймиків отримуємо понад 220 шляхетських з'їздів у Житомирі, які гіпотетично могли відбутися протягом 79 років. Отже, активний член місцевої спільноти повинен був тричі на рік планувати подорож до цього міста.

Слід додати, що київська шляхта брала участь в з'їздах ще одного виду – виборах церковних ієрархів. Збереглися матеріали трьох таких подій[9]. В обранні брали участь православні духовні особи, які не завжди мали шляхетське походження. З іншого боку, серед тих, хто підписував елекційні акти, зустрічаємо безсумнівних аріан, а також, імовірно, й католиків[10]. Можна вважати, що ці з'їзди також скликав воєвода. У будь-якому разі саме так було у 1627 р., коли після смерті архімандрита Захарії Копистенського відповідний універсал видав Томаш Замойський[11]. Очевидно, такі зібрання ототожнювалися з елекційними сеймиками. «Обсилали» багатьох, тож такі з'їзди були велелюднішими, ніж вибори на світські уряди, і, безсумнівно, давали нагоду висловити думки й подискутувати на політичні теми. Відбувалися ці зібрання завжди у Києві.

Участь у сеймику була почесним правом шляхтича. Присутність на пописі посполитого рушення – обов'язком. Як відомо, його було запроваджено на конституційному сеймі 1607 р.[12] Мабуть, на Київщині не надто добре дотримувалися цієї ухвали, якщо сейм визнав за потрібне у 1613 р. підтвердити згадану конституцію спеціально для цього воєводства. Тоді було визначено час і місце попису – поле між Фастовом і Трилісами через три тижні після дня св. Михайла[13]. Відомо, що київська шляхта збиралася там у 1617 і 1618 рр., але за другим разом через брак сенаторів і хорунжого попису провести не вдалося[14]. Даних про наступні роки немає. Маємо також згадки про з'їзди у 1643 і 1646 рр. у Житомирі. Про перший

відомо лише завдяки свідченню любецьких зем'ян у житомирських ґродських книгах, де вони виправдовували свою відсутність на пописі високим рівнем води в Дніпрі, який перешкодив їхньому приїзду з Любеча[15]. Щодо другого збереглася повна документація[16]. У світлі наведених матеріалів можна припустити, що у 40-х рр. XVII ст. шляхта змінила місце проведення пописів. Відносно далеке від щільно заселених територій поле під Фастовом замінив зручний для більшості Житомир.

Аналіз джерел, пов'язаних із діяльністю шляхетських судів в Україні, схиляє до висновку, що судові процеси були постійним елементом в житті більшості князів, панів і зем'ян. Вони часто вимагали особистої присутності перед різними інстанціями. До того ж приїзд на суд був нагодою для інших спільних виступів[17].

Попри те, що у Київському воєводстві було три повіти – Київський, Овруцький і Житомирський, діяв лише один київський земський суд[18]. Однак його засідання («роки») мали відбуватися позмінно у повітових центрах у точно визначений термін. Зимова сесія в Житомирі на свято «трьох Королів» (6 січня), весняна в Києві на Св. Трійцю (8 травня), осіння в Овручі «на св. Михайла» (29 вересня)[19]. У цей час члени суду повинні були збиратися на судові сесії, що проходили в замках відповідних міст. Проте відомо, що з багатьох причин засідання відбувалися нерегулярно. У 1606 р. житомирську сесію було відкладено через наїзд татарів[20]. За шість років перед тим було записано, що вже «віддавна» не відбувалися судові засідання в Києві[21]. У 1627 р. київський хорунжий Федір Єлець і земський писар Федір Проскура-Сущанський скаржилися воєводі Томашу Замойському про те, що вже «чотири роки» не відбувалися земські суди (це, очевидно, стосувалося всіх трьох сесій) через похилий вік пана судді[22]. Вони просили, щоб він чимшвидше скликав сеймик для вибору київського судді після відмови від уряду Яна Аксака. Через три роки під час козацького повстання доїхати до Києва було майже неможливо і всі справи звідти потрапляли до Житомира[23]. Напевно, траплялися й випадки звичайного недогляду, адже київський сеймик у 1627 р. вимагав, щоб «залишалася *alternata* (чергування) земських судів»[24].

Подібна ситуація відбувалася і з ґродськими судами. Формально на Київщині їх мав очолювати воєвода, у руках якого перебувала старостинська влада. На практиці судові обов'язки виконували призначені ним урядники – підвоєвода, ґродські суддя та писар[25]. Сесії відбувалися лише у Києві кілька разів на рік без дотримання точного терміну скликання, що було характерно для земських судів. Вони тривали залежно від потреби, часом навіть два тижні[26]. Водночас нерегулярність сесій дошкуляла шляхті. Відомо, що під час повстання Наливайка їх не скликали протягом кількох років[27]. Суди не діяли і під час татарських наїздів, наприклад, у 1606 р.[28] Клопотів шляхті додавали і зміни воєводи, особливо, коли уряд довгий час був вакантним. Ґродські урядники втрачали свої повноваження одразу після того, як воєвода, що їх призначав, помирав або отримував інший уряд. Судові справи мали очікувати до моменту скликання нового складу суду. Така довга перерва у роботі ґроду трапилася у 1618–1619 рр. під час заміни Станіслава Жулкевського на уряді воєводи Томашем Замойським[29]. Іще складніша для шляхти ситуація виникла у 1628–1631 рр., коли Т. Замойський став коронним підканцлером, а двоє наступних воєвод Олександр Заславський і Стефан Хмелецький не встигли під час своїх коротких каденцій сформувати новий склад суду. Потому досить тривалий час уряд київського воєводи залишався вакантним, і лише на початку 1631 р. його отримав Януш Тишкевич, який, однак, тільки у 1632 р. призначив підвоєводу та його колег[30]. Усі ці пертурбації применшували значення Києва як місця зібрань шляхти воєводства.

На таке становище ніяк не впливала діяльність київського підкоморського суду. Він, звісно, працював насамперед на виїзних сесіях – на місцях суперечок за межу, хоча траплялися й засідання, що відбувалися у Києві[31].

У джерелах можна натрапити й на сліди тодішніх судів вічового типу. У 1618 р. намісник київського підвоєводи Стефан Мшанський закликав мешканців воєводства, щоб вони з'їхалися «до купи» в Житомирі з метою суду над Криштофом Немиричем, звинуваченим у численних нападах на шляхетські обійстя та порушення громадського порядку[32]. Час суду – 24 квітня – був, оче-

видно, прив'язаний до дати скликання реляційного сеймика після сейму, що відбувався у лютому–березні того ж року.

Як відомо, роль старостинських судів не обмежувалася виконанням судових функцій. На практиці для шляхти чи не важливішими були актові книги, які велися не лише при київському воєводі, а й урядниками овруцького та житомирського старост[33]. До цих трьох замків з'їжджалася воєводська шляхта, щоб зробити запис заповіту, акта купівлі-продажу, подати скаргу або протестацію. Зазвичай ці операції намагалися приурочити до певної нагоди, наприклад, сеймика. Звідси зрозумілою стає популярність Житомира серед шляхти. Уряди працювали цілий рік, а збережені актові книги показують, що їхня активність не залежала від дати та пори року. Найбільші загрози чигали на ґродський уряд у Києві, який часто був змушений переривати діяльність через татарські наїзди чи козацькі повстання. У такі періоди шляхта найчастіше користувалася житомирськими книгами записів[34].

Сеймикові зібрання та суди, звичайно, не були єдиними формами спілкування шляхти. В інших землях Речі Посполитої величезну роль під цим кутом зору відігравали магнатські резиденції. На Київщині існували численні латифундії, сюди досягав вплив волинських князів, але відповідні матеріали мовчать про двори можновладців, за винятком лубенського двору Вишневецьких. Стислий огляд долі київських латифундистів, сенаторів і старост допоможе відповісти на питання, чи мешкали вони постійно на теренах воєводства. У першій половині досліджуваного періоду найвизначнішою фігурою у східних регіонах Речі Посполитої був київський воєвода Василь Костянтин Острозький (1559–1608 рр.). На Київщині він мав величезні землеволодіння та уряд, що вимагав особистої присутності. Однак усе вказує на те, що поза воєнними походами він дуже рідко відвідував Київ і тутешні маєтності, віддаючи перевагу своїм волинським родовим володінням. Таке ж ставлення до київських маєтностей було властиве і його спадкоємцям – насамперед синові, краківському каштелянові Янушу[35]. Наступники князя Костянтина на уряді воєводи – С. Жулкевський (1609–1618 рр.), Т. Замойський (1618–1628 рр.) й О. Заславський

(1628–1629 рр.) ніколи не мешкали на цій території. Своєю чергою, С. Хмелецький (1630 р.) не був достатньо заможним, щоб мати магнатську резиденцію та двір, якщо навіть не згадувати той факт, що він тримав уряд лише кілька днів. Лише Я. Тишкевич (1631–1649 рр.) був воєводою, який мешкав на Київщині. Наявні численні сліди його особистої діяльності на цій території[36]. Він жив у одному з трьох центрів своїх тутешніх землеволодінь – Бердичеві, Білопіллі або Махнівці. Беручи до уваги, що Бердичів він прикрасив монастирем кармелітів, а Махнівку – бернардинським монастирем, на які не шкодував щедрих пожертв, вибирати потрібно між цими двома осередками. Проте немає писаних чи матеріальних слідів ані його палаців у цих місцевостях, ані функціонування магнатського двору.

У більшості потужних князівських родів були великі землеволодіння на Київщині. Проте ані Збаразькі, ані Заславські не мали тут резиденцій, а маєтностями керували через управителів чи державців. Більшою мірою були пов'язані з наддніпрянськими землями Вишневецькі[37]. Михайло, київський каштелян і черкаський, канівський та лубенський староста (пом. 1584 р.), мешкав у Брагині й іноді у своїх степових староствах. Брагин обрали своєю резиденцією його син Олександр, черкаський і канівський староста (пом. 1594 р.), і небіж Адам, які тримали тут невеликий двір, відомий тим, що звідтіля почалася інтрига Дмитрія Самозванця. Молодші сини Михайла – овруцький староста Михайло (пом. 1616 р.) та київський каштелян Юрій (пом. 1618 р.) вже переїхали на Лівобережжя, де постали їхні резиденції у Пирятині та Лубнах. Другу з них син Михайла Ярема перетворив на своєрідну столицю своєї «лубенської держави», там містилася і садиба його двору. Однак той двір був радше полем діяльності клієнтели Яреми, а не осілої шляхти. Лівобережжя, хоча й лежало на узбіччі, притягало до себе значно більше прибульців із польських земель, які «шукали магнатського хліба», ніж шляхти з недалекого київського Полісся.

Окрім Вишневецьких і Тишкевича, єдиний магнатський двір на Київщині створив у 30–40-х рр. митрополит Петро Могила, який мав резиденцію у Києво-Печерському монастирі. Двір був місцем тяжіння шляхти, духовних осіб, інтелектуалів і митців[38]. Досі

не знайдено свідчень про подібну діяльність київських (католицьких) єпископів, хоча відомо, що Юзеф Верещинський збудував резиденцію у Фастові, якою користувалися і його наступники[39].

Окрім цього маємо лише слабкі сліди періодичної присутності на Київщині інших магнатів. Київський каштелян Павло Сапєга (пом. 1580 р.) мав садибу в своїй «державі» Любечі[40]. Його родич Лукаш Сапєга мешкав в успадкованому від Кмітів Чорнобилі[41]. Є згадки про те, що на Київщині мали принаймні тимчасові резиденції і Корецькі – Яхим (пом. 1616 р.) у Городниці та його син Кароль (пом. 1633 р.) – у Біліївці[42]. Інші садиби на східних землях, такі як Ружин чи Котельня Ружинських, Черняхів Немиричів, Коростишів Олізарів, Лещин і Горностайпіль Горностаїв чи Хабне Харленських, мабуть, не могли наблизитися до рангу магнатської резиденції, навіть якщо були центрами великих латифундій. Великі польські роди, що мали володіння над Дніпром, за тих часів іще не будували власних садиб. Любомирським, Собеським, Конєцпольським, Лещинським, Фірлеям досить було доходів, що надходили з Київського воєводства.

Тож резиденцій і магнатських дворів на Київщині було мало. Занадто мало, щоб вони могли конкурувати з традиційними місцями спілкування шляхти – сеймиками та судами. Не було в Україні й торгових центрів, які могли б суперничати з адміністративними осередками[43]. Торги та ярмарки у приватних містах мали лише місцеве значення. Обмін природними багатствами і плодами землеробства відбувався без місцевих посередників і тому не впливав на економічне зростання міст. Традиційна караванна торгівля зміцнювала становище Києва і меншою мірою Житомира. Вона мала також значення для міст степової України – Канева та Черкас, але торги в цих осередках напевно не приваблювали шляхту з київського Полісся.

Безсумнівно, місцем зустрічі шляхти були культові місця. У 1569–1648 рр. метою паломництва на Київщині були лише Софійський собор, Михайлівський монастир і Києво-Печерський монастир зі своїми цінними реліквіями, описаними такими мемуаристами, як Боплан і Лясота[44]. Численні православні свята приваблювали вірних до великих міст, що пишалися багатьма церквами,

таких, як Київ, Житомир або Овруч, а також до знаних монастирів – у Межигір'ї, Видубичах під Києвом, Тригорах неподалік Житомира[45]. Кільканадцять менших монастирів і десятки малих дерев'яних сільських церков і капличок виконували треби на щодень. Дуже важливим культурним і політичним центром для православної шляхти стало засноване у 1615 р. київське братство. Воно було місцем, де погляди шляхти могли бути співвіднесені з думками київських духовних осіб і міщан, а також запорозьких козаків.

Католицька шляхта перші п'ятдесят років досліджуваного періоду мала небагато культових осередків на Київщині. Старий домініканський костел і дерев'яний собор у Києві, які існували вже у 1569 р., довгі роки були самотніми пунктами опертя для католиків. Уже в XVII ст. виникли перші парафії поза Києвом: у Коростишеві Олізарів (бл. 1602 р.), у Бишові Харленських (до 1607 р.), у Котельні Ружинських (до 1611 р.), у Чуднові Острозьких (до 1611 р.), у Біліївці Корецьких (до 1620 р.)[46]. Кілька наступних фундацій у 1620–1632 рр. не змінили становища. Лише за часів панування Владислава IV у воєводстві з'являються численні католицькі монастирі та костели, серед них найважливіші – єзуїтські місії, а потім і колегіуми – у Фастові (переведений пізніше до Києва), Ксаверові (неподалік Овруча) та Переяславі. Проте найчисленнішими були бернардинські та домініканські осередки. З'явилася парафія у Житомирі (до 1643 р.) і домініканський костел в Овручі (1628 р.)[47]. Однак Католицька Церква на Київщині не могла конкурувати з Православною Церквою ані матеріальними засобами, ані престижем. Єзуїтський вплив до 1648 р. був занадто нетривалим, щоб дати наочний результат. Католицькі храми залишалися приватними інституціями, де зустрічалася родина з найближчим колом підвладних осіб і клієнтів.

Мабуть, трохи більше значення для місцевого київського середовища мали осередки іновірців. У Чернігові Немиричів уже в 1611 р. існував аріанський збір, і, певно, немалий, якщо при ньому був шпиталь для бідних[48]. Згодом тут працювали Самуель Пшипковський та Ян Стоїнський, надаючи фундації блиску та сили тяжіння для численних у східних регіонах аріан. Другий аріанський

осередок створили в недалеких Шершнях родичі Немиричів Войнаровські[49]. Натомість кальвіністи мали покровителів серед представників можної родини Горностаїв. У землеволодіннях роду постали збори у Лещині та Козаровичах (до 1611 р.)[50]. Не можна виключати, що громад в Україні було трохи більше. Адже тут лежали маєтності заможних кальвіністів – Фірлеїв, Зборовських, Вілямів, Пронських, Дорогостайських, Макаревичів, а також не таких багатих, але добре забезпечених аріан – Пересецьких, Богуцьких, Ростковських, Бабинських, Суходольських, Казимирських. Співпрацюючи з православними, протестанти перетворили не лише Чернігів і Лещин, а й Київ та Житомир на осередки, в яких збиралися численні іновірці.

Як бачимо, політичне та громадське життя київської шляхти у 1569–1648 рр. концентрувалося у північно-західній частині воєводства, яку часто називають Поліссям. Степова Україна, Лівобережжя й навіть клин між Прип'яттю та Десною залишалися більшою чи меншою мірою відокремленими від центру регіону, де зосереджувалося політичне, громадське та релігійне життя, і де мешкала велика частина осілої шляхти. Головними осередками воєводства були Київ і Житомир. Місто над Дніпром відігравало дуже важливу роль як осердя релігійного життя та центр, що формував напрями конфесійної політики місцевих еліт. Натомість у політичному та громадському житті київської шляхти постійно зростало значення Житомира. Немає даних про сильний вплив магнатських дворів. Католицька Церква до 1648 р. не спромоглася створити потужних осередків, здатних привабити місцеву шляхту. У регіоні зберігалася традиційна перевага православ'я. Існували також активні протестантські центри, що мали не лише місцеве значення.

Примітки

[1] *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 11: *Ziemie ruskie. Ukraina (Kijów–Bracław)* (dalej – Ukraina), oprac. A. Jabłonowski, Warszawa, 1894, Źródła Dziejowe, t. 22, s. 7–9.

[2] Загальні висновки щодо заселення та структури власності спираються на матеріали, зібрані у праці: H. Litwin, *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648*, Warszawa, 2000, особливо див. с. 51–67.

[3] Висновки, представлені у цій частині статті, спираються на такі матеріали: Instrukcje z 10-XII-1604, BK 1401, k. 185, а також BCz 320, nr 62; 23-VIII-1611, регест у: *Опись актовой книги Киевского центрального архива*, изд. серии Э. П. Даковский, т. 12, К., 1877, с. 26; 11-XII-1618, *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов*, ч. 2, т. 1, К., 1861, с. 119–123; 31-VIII-1627, BN, Biblioteka Ordynacji Zamoyskich (далі: BOZ) 1809/11, k. 597; 22-X-1629, регест у: *Опись актовой книги..*, т. 9, К., 1872, с. 36; 4-IX-1630, Центральний Державний Історичний Архів у Києві (далі – ЦДІАУК), ф. 11, оп. 1, спр. 8, арк. 733–738; 19-II-1632, BN, BOZ 1809/1, k. 508; 27-III-1640, ЦДІАУК, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 254–265; 15-IX-1646, регест у: *Опись актовой книги..*, т. 17, К., 1878, с. 43; 26-VI-1648, BCz 417, k. 107; lauda z 1607 rokoszowe (b.d.), AGAD, Archiwum Radziwiłłów (далі: AR) II, t. 4, nr 511; 10-VII-1609 посеймова, регест у: *Опись актовой книги..*, т. 11, К., 1879, с. 17; 11-IX-1617 депутатського сеймика, регест у: *Опись актовой книги..*, т. 13, К., 1882, с. 32; 1640 посеймова (b.d.), ЦДІАУК, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 1132–1140; 1640 депутатського сеймика (b.d.), там само, арк. 1743–1745; 10-I-1647 післясеймові, BN 6658, k. 54; вибори 11-III-1602 на підкоморія, регест у: *Опись актовой книги..*, т. 9, с. 14; 27-VIII-1630 на підкоморія, там само, т. 14, К., 1875, с. 47; депутатська елекція 11-IX-1606, там само, т. 10, К., 1878, с. 34; 11-IX-1609, там само, т. 11, с. 16; 12-IX-1611, там само, т. 12, с. 28; 9-IX-1617, там само, т. 13, с. 32; 9-IX-1630, там само, т. 14, с. 49; 1640 (b.d.), ЦДІАУК, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 1752–1753; 14-IX-1643, регест у: *Опись актовой книги..*, т. 16, К., 1876, с. 23; 10-IX-1646, там само, т. 17, с. 42. Використано також реляції із сеймиків, що містяться у листуванні: квітень 1603 р. посеймовий (K. Ostrogski do Zygmunta III), BCz 320, nr 53; січень 1623 р. передсеймовий, AGAD, Archiwum Zamoyskich (далі – AZ) 734, nr 9 (S. Niemirycz do T. Zamoyskiego); січень 1627 р. посеймовий, AGAD, AZ 726, nr 30 (T. Jelec do T. Zamoyskiego); вересень 1627 р. вибори на суддівство, AGAD, AZ 718, nr 17 (J. Aksak do T. Zamoyskiego); жовтень 1629 р. вибори на підсудківство, AGAD, AZ 338, nr 5 (A. Kisiel do T. Zamoyskiego); 1630 р. вибори на підкоморія, AGAD, AZ 930, nr 233 (J. Tyszkiewicz do T. Zamoyskiego); червень 1632 р. передконвокаційний, AGAD, AR V, nr 8031 (NN. do J. Radziwiłła).

[4] На передсеймових сеймиках обиралися посли на сейм та укладалася для них інструкція, на реляційних – посли звітували про роботу сейму,

елекційні призначалися для виборів кандидатів на уряди, а депутатські – для обрання депутатів (суддів) на Трибунал. – *Прим. ред.*

[5] Депутатські сеймики запроваджуються як постійні у Київському воєводстві від 1590 р., коли за сеймовою конституцією воєводство перейшло під юрисдикцію Коронного Трибуналу (який засідав у Любліні для вирішення справ малопольських воєводств (від 1578 р.), Волинського та Брацлавського (від 1589 р.), а також Київського (від 1590 р.). Відповідно, депутатських сеймиків могло відбутися щонайбільше 58. – *Прим. ред.*

[6] Універсал Владислава IV від 18-VIII-1643, регест у: *Опись актовой книги..*, т. 16, с. 194.

[7] *Instrukcja na sejm walny 14 aprilis 1640*, ЦДІАУК, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 259.

[8] *Опись актовой книги..*, т. 14, с. 29, 34, 35, 47.

[9] Акти обрання печерського архімандрита після смерті Єлисея Плетенецького, 28-VI-1624, вид. С. Т. Голубев (*Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники, Приложения*, тт. 1–2, К., 1883–1898, т. 1, с. 271–273); а також архімандрита та митрополита після смерті Петра Могили, обидва від 25-I-1647, вид. у: *Архив Юго-Западной России*, ч. 2, т. 1, с. 336–338 і 345–348. Зберігся й акт обрання П. Могили на митрополита, але він має відмінності через обставини, за яких це обрання відбувалося – у Варшаві 1632 р. під час виборів короля за участі шляхти з багатьох руських земель.

[10] Наприклад, Стефан Немирич, аріанин, і Лукаш Вітовський, католик, присутні на обранні З. Копистенського у 1624 р., див. посилання 7.

[11] AGAD, AZ 229, nr 75.

[12] VL, t. 2, Warszawa, 1980, s. 160.

[13] Ibid., s. 173.

[14] Постанови шляхти, зібраної на попис посполитого рушення від 22-X-1617 і 23-X-1618, були внесені до житомирських ґродських книг, регест у: *Опись актовой книги..*, т. 13, с. 34, 77.

[15] *Опись актовой книги..*, т. 16, с. 4–5.

[16] Зберігається у ЦДІАУК, ф. 11, оп. 1, спр. 11, арк. 349–351; авторові відомий регест у: *Опись актовой книги..*, т. 17, с. 23.

[17] Наприклад, у 1609 р. шляхта, зібрана на ґродські рочки у Києві, ухвалила і внесла до книг протестацію проти діяльності унійних духовних осіб у Києві, *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией*, тт. 1–3, Санкт-Петербург, 1861–1865, т. 2, с. 60–61.

[18] Див.: Litwin H., цит. праця, s. 126–127.

[19] Пор. *Опись актовой книги..*, т. 19, К., 1891, с. 40, *Книга київського підкоморського суду (1584–1644)*, вид. В. Німчук, Н. Яковенко, К., 1991, с. 58, 70, 74, 168, 170, 173, 178, 226; *Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. Збірник документів і матеріалів*, ред. М. Г. Крикун, вид. Г. В. Боряк, К. А. Вислобоков та ін., К., 1993, с. 161.

[20] *Опись актовой книги..*, т. 10, с. 14.

[21] *Книга київського..*, с. 156.

[22] AGAD, AZ 337, k. 49, list z 2-VI-1627.

[23] Пор. *Опись актовой книги..*, т. 14, passim.

[24] *Instrukcja na sejm warszawski 12 octobes przypadający*, BN, BOZ 1809/1, k. 597v.

[25] Див.: Litwin H., цит. праця, с. 124–126.

[26] Для прикладу: терміни ґродських рочків у січні, лютому, квітні, червні, жовтні, листопаді див.: *Опись актовой книги..*, т. 8, К., 1869, с. 10, т. 9, с. 26; *Книга київського*, с. 155, 226; *Селянський рух на Україні..*, с. 127, 150, 162.

[27] *Книга київського..*, с. 70.

[28] *Опись актовой книги..*, т. 10, с. 14.

[29] AGAD, AZ 718, k. 15 (J. Aksak do T. Zamoyskiego, 8-X-1619).

[30] Див.: Litwin H., цит. праця, с. 203, 211; *Опись актовой книги..*, т. 14, passim.

[31] Див.: *Книга київського..*, особливо с. 74, 103, 107.

[32] *Опись актовой книги..*, т. 13, с. 55.

[33] Litwin H., цит. праця, с. 125–126.

[34] *Селянський рух на Україні..*, с. 300–301.

[35] Див.: Kempa T., *Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/25–1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej*, Toruń, 1997.

[36] Див. листування з Т. Замойським, AGAD, AZ 390, nr 8; 747 nr 62, 118; 930, k. 51, 79, 87, 233; також численні згадки про Тишкевича у житомирських ґродських книгах 1630, 1643, 1646 рр., *Опись актовой книги..*, тт. 14, 16, 17.

[37] Див. листування Вишневецьких із Замойськими, AGAD, AZ 262, nr 1, 2; 395, nr 3, 4; 703, nr 11, 12; див. також: K. Ostrogski do K. Radziwiłła, 28-IX-1579, AGAD, AR V, 11078, k. 96–98; див. також: Tomkiewicz W., *Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651)*, Warszawa, 1933; *Testament Jeremiego Wiśniowieckiego*, wyd. W. Tomkiewicz, w: «Miesięcznik Heraldyczny» 9, 1930, nr 4, s. 75 nn.

[38] *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники*, тт. 1–2.

[39] *Ukraina..*, s. 560–563.

[40] K. Ostrogski do K. Radziwiłła, 28-IX-1579, AGAD, AR V, 11078, k. 96–98; див. також заповіт П. Сапєги, вид. у: *Sapiehowie. Materiały historyczno-genealogiczne i majątkowe*, wyd. B. Gorczak, t. 1–2, Sankt Petersburg, 1890, 1891, t. 1, s. 82–85, 284–291.

[41] *Archiwum domu Sapiehów wydane staraniem rodziny*, t. 1: *Listy z lat 1575–1606*, wyd. A. Prochaska, Lwów, 1892, s. 212–486.

[42] *Опись актовой книги..*, т. 12, с. 19; т. 13, с. 38.

[43] Zob. *Ukraina..*, s. 353–361.

[44] *Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy Ukrainy*, red. Z. Wójcik, Warszawa, 1972, s. 60–63 i 112–114.

[45] У цих фрагментах статті використано матеріали, зібрані в праці: Litwin H., *Dobra ziemskie Cerkwi prawosławnej i Kościoła katolickiego obu obrządków na Kijowszczyżnie w świetle akt skarbowych i sądowych 1569–1648*, «Rocznik Teologiczny ChAT», t. 32, 1990, s. 187–208.

[46] Див.: *Ukraina..*, s. 571; *Опись актовой книги*, т. 12, с. 5, 15.

[47] *Опись актовой книги..*, т. 16, с. 30.

[48] Фундація Петра П'ясецького для нужденних при черняхівській громаді, *Опись актовой книги..*, т. 12, с. 21.

[49] *Ukraina..*, s. 571.

[50] Див. там само, с. 572, а також: AGAD, AR V 6637, k. 16–17 (M. Kędzierski do K. Radziwiłła, 25-I-1611).

КРЕДИТНІ ТРАНСАКЦІЇ, «ДЕРЖАННЯ» ЗЕМЛІ ТА КЛІЄНТАРНА СИСТЕМА НА КИЇВЩИНІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ. ЗОНДУВАННЯ*

Пов'язання між заставами та держаннями, з одного боку, та клієнтарною залежністю, з іншого – цікавили всіх істориків, які вивчають тему патронату. Тут варто навести думку Антонія Мончака, який звертав увагу на фінансову перевагу магнатерії та використання нею системи кредиту як способу узалежнення шляхти[1]. Уршуля Августиняк, з одного боку, погоджується, що «система оренд і держав земель була основою творення клієнтального зв'язку», а з іншого – вказує на постійний брак у магнатів готівки і на специфічну роль шляхти як джерела «готових грошей»[2]. Міркування А. Мончака мали суттєве значення з огляду на широке порівняльне тло його висновків. Спостереження У. Августиняк, своєю чергою, дуже цінні тому, що спираються не лише на аналіз кредитно-грошових трансакцій, а й на листування, що коментує тактику та стратегію фінансової діяльності магната. Проте, здається, ще залишається чимало місця для інших підходів, особливо, якщо вони ґрунтуватимуться на детальному матеріалі, який би стосувався не одного, а багатьох магнатів.

---

* *Transakcje kredytowe i dzierżawne a system klientalny. Kijowszczyzna I połowy XVII wieku. Sonda*, w: *Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Warszawa, 2007, s. 109–118.

Розмірковуючи про кредитно-грошову систему, пов'язану з обігом землеволодіння, потрібно насамперед встановити типологію контактів і з'ясувати питання найменувань. Як слушно зауважила У. Августиняк, уживання окремих назв було непослідовним і взаємозамінним, тому вкрай необхідно усталити термінологію[3]. Попри схожість між різними формами держання маєтків і термінологічний хаос шляхта за тих часів чітко відрізняла заставу від держання та управління маєтностями. Усі ці форми отримання готівки із землеволодінь були дуже поширеними. Далі я представлю попередні підсумки у дослідженні цього питання, вироблені на підставі аналізу контрактів застави та держання, а також судових матеріалів, пов'язаних із конфліктами між контрагентами. Відповідні джерела, що були оприлюднені у низці видань, представляють виписи із судових книг «інкорпорованих воєводств» першої половини XVII ст.[4]

Термінологія, як уже зазначалося, вживалася непослідовно. Суттєвих сумнівів не викликають терміни «застава», «державця (посесор) застави». Визначення «оренда» найчастіше означало тримання землі за певну суму грошей, виплачених власникові. Водночас воно використовувалося й на означення будь-якого тимчасового володіння, що передбачало привласнення посесором «всіх пожитків» протягом часу, визначеного контрактом (наприклад, «після оренди заставлених добр»[5]). Своєю чергою, термін «держава» здебільшого вживався як синонім «держання» і був пов'язаний із правом мешкати у землеволодіннях і користуватися ними. Він міг стосуватися й орендатора, й урядника, який управляв певним землеволодінням за дорученням власника. У цій статті я оперуватиму такими термінами: *застава* (пов'язана з позикою), держава[6] – взаємозамінно з *орендою* (пов'язана зі сплатою грошей – одноразовою або по частинах) та *управління* (пов'язане з управителями, призначеними власником).

Для власників на позір найменш вигідною була застава, тим більше, що дуже рідко укладалися угоди «до сплати», тобто такі, коли певний маєток надавався у користування під чіткі умови (записані у контракті) до отримання прибутку, який дорівнював

заставній сумі разом із визначеними відсотками. Ця форма застави, як уже говорилося, була малопопулярною, напевно, через недостатню зацікавленість позикодавців. Вона вимагала точного визначення прибутковості землеволодінь, що складало певні труднощі і було пов'язане з немалими ризиками, особливо на території, яка постійно потерпала від нападів татарів, бунтівних козаків та всіляких «свавільців».

У цій ситуації найчастіше зустрічалася така форма, як «ужиткова» застава. У цьому разі контракт передбачав, що позикодавець отримував у користування певне землеволодіння на визначений термін, а коли той збігав, власник був зобов'язаний повернути взяту позику. Отриманий у цей час прибуток вважався відсотком на позику. На практиці існували варіанти такого типу контракту. Насамперед різним був термін повернення – від одного року до трьох. Деякі угоди передбачали можливість ранішої сплати боргу та повернення маєтності власникові. Інші точно визначали термін повернення грошей, а також передбачали продовження заставного володіння в разі недоотримання коштів. Існувало навіть пожиттєве «держання» в разі неповернення отриманої боржником суми. У багатьох угодах – як здається – взагалі не зазначалося, як мають діяти сторони в разі неповернення боргу[7]. У контрактах («інтерцизах») зазвичай обумовлювалося право кредитора мешкати в певному маєтку. Зрозуміло, що складався детальний інвентар. Він містив не лише перелік рухомого та нерухомого майна, а й насамперед список оплат, відробітків і данин, які обтяжували селян. Користувач найчастіше отримував маєтність «з усіма пожитками, прибутками, всіма підданими та їхніми повинностями, роботами, чиншами, податками, повозами, підводами, винами[8], млином, корчмою та ставком»[9]. Інакше кажучи: «з прибутками з ґрунтів, тамтешніх млинів *et oboedientiae kmethonum et incolarum cum omni usufructu*» (з усім доходом від повинностей селян і мешканців). Проте не дозволялося запроваджувати нових повинностей і оплат. Контракти забороняли спадковому власнику отримувати будь-які прибутки із заставленого маєтку, а також використовувати селян, які в ньому мешкають, на відробіток панщини в інших землеволодіннях.

Варто також додати, що у джерелах натрапляємо й на сліди позик, де конкретні землеволодіння використовувалися як гарантія повернення боргу. У цьому разі маєтки не потрапляли до рук кредитора, якщо позика сплачувалася вчасно. Проте він отримував їх в управління у разі невиконання угоди боржником. Такий посесор порядкував маєтністю як спадковою, хоча вона підлягала викупові на визначених у контракті умовах.

Дуже поширеною формою отримання зиску від землеволодінь було здавання їх в «держання». Найчастіше укладалися контракти, згідно з якими власник отримував обумовлену суму від державці, а цей останній – маєток для використання його протягом визначеного періоду й на детально визначених умовах. Більшість угод укладали на період від одного до трьох років. Рідше траплялися чотири- і шестирічні контракти. Державця мав отримувати зиск від маєтності згідно з угодою. Зазвичай умовами визначався «заклад», тобто *vadium*, який гарантував, що він не заподіє шкоди у тимчасово переданих йому землеволодіннях. Мав право там мешкати й отримувати зиск від оплат, відробітків і данин. Іноді власник зберігав за собою якусь частину прибутку. Рідше зустрічалися «держання», умови яких передбачали щоквартальні чи піврічні виплати. Такі контракти укладалися на короткий термін (від одного року до трьох) й мали точно виписаний спосіб отримання зиску «державцею». У джерелах можна натрапити й на сліди довготривалих «держань», які передбачали, що користувач частину прибутку віддаватиме власникові, а частину залишатиме собі (наприклад, «пожиток з ґрунту» – «державці», «воловщина та овеча десятина» – власникові[10]). Іноді в судових книгах згадується «держання» «за службу», однак важко сказати, які саме умови були передбачені такими контрактами. Можна вважати, що йшлося про довготермінові (пожиттєві) угоди, які, мабуть, гарантували власникові частину прибутку. Напевно, вони були вигідні користувачеві, якщо практично немає згадок про конфлікти, пов’язані з розірванням угод такого типу[11].

Значна частина містечок і сіл у великих комплексах землеволодінь перебувала в управлінні в різний спосіб залежних від влас-

ника осіб. Польськомовні джерела називають таких панських урядників «губернаторами», «дозорцями», «економами», «управителями». Постає питання, чи різнилися права та обов'язки різних категорій урядників. Можливо, це лише різні найменування тієї самої функції. У будь-якому разі ці служебники отримували винагороду та «хліб», що походили з визначених власником прибутків і данин із певної маєтності. Решту доходів відповідного розміру управитель пересилав працедавцеві. Панські урядники мали статус «слуги» й, на відміну від заставних посесорів та «державців», з погляду права вважалися «неосілими». «Служебницьке» становище не завжди означало тривкий зв'язок із патроном. Судові суперечки між землевласниками та їхніми урядниками свідчать про те, що ці останні часто вважали своє заняття професією та змінювали працедавців. Зрештою, той самий шляхтич бував почергово урядником, «державцею», посесором застави, а іноді навіть одночасно і в одного патрона тримав якусь «державу», а в іншому населеному пункті був урядником. Слід додати, що за згодою власника траплялися й «кількаповерхові» «тримання» землеволодінь, що перебували у заставі чи у заставі застави.

Підставою для попередніх висновків про взаємозалежність між фінансовими трансакціями, що спиралися на прибутки від землеволодінь, та утворенням клієнтарних зв'язків є перелік записів у житомирській ґродській книзі 1617–1618 рр.[12] Тут слід згадати, що Житомирське староство, хоча й ґродове, відрізнялося від інших подібних струкутур у Короні. Воно не було судовим органом для шляхти (єдиний ґродський суд у воєводстві діяв під керівництвом воєводи)[13]. Уряд вів книги записів і виконував судові функції. У 1569–1648 рр. у житомирському ґроді велася тільки одна серія книг для всіх типів записів. У 1617–1618 рр. Київ для більшості шляхти воєводства був недоступний через татарську загрозу[14], тому саме в житомирському ґроді концентрувалася правова та майнова діяльність майже всієї Київщини[15]. Відповідно, записи за ці роки становлять для нас неабиякий інтерес.

Протягом цих двох років було зроблено 1200 вписів. З-поміж них 260 у різний спосіб стосуються фінансових операцій. Це акти

введення («інтромісії») нового державці у землеволодіння, які передавалися йому на умовах застави чи іншого виду «держання», записи вироків у судових суперечках щодо цих землеволодінь, розписки про повернення боргу, розрахунки з приводу тимчасового користування, скарги на несплату позики, шкоду, завдану тимчасовими посесорами, та недотримання умов контрактів, а також свідчення возних про оглядання шкод на підтвердження скарг потерпілих. Отже, перед нами матеріал, який відбиває не лише викривлення та відхилення у досліджуваному явищі, а й його нормальне функціонування.

Проте лише частина записів стосується трансакцій, здійснюваних власниками, яких можна вважати потенційними патронами у клієнтарних стосунках. Щодо Київщини слід звернути увагу на латифундистів, про яких відомо, що вони тримали якщо не двори, то «шляхетських слуг», мали загони приватного війська й могли відігравати суттєву роль на місцевому політичному ринку. Менш важливою для цієї місцевої спільноти здається наявність у родині сенатора, а більш істотним – походження з роду, що мав усталений престиж.

У 1617–1618 рр. на Київщині було кільканадцять великих маєтностей[16]. Справжнім магнатом у цьому регіоні був князь Януш Острозький. Менша частина родових володінь перебувала в руках молодих синів князя Олександра. Проте для Острозьких природною базою діяльності була Волинь. Землеволодіння обох гілок Вишневецьких перебували за тих часів під контролем єдиного дорослого представника роду – князя Костянтина. Латифундією князів Корецьких до досягнення повноліття спадкоємців – дітей Яхима – володіла його вдова Ганна з Ходкевичів. Жінка господарювала й у великих маєтностях Ружинських, що залишилися після князя Романа, який передчасно помер у Москві під час «димитріад». Це була Софія з Карабчіївських Ружинська, у другому шлюбі Гієронімова Ходкевичева (за чоловіком її називали віленською каштелянкою), яка на той час вже вдруге овдовіла. Вона не мала дітей в обох шлюбах. На межі Київського та Брацлавського воєводств простяглися розлогі землеволодіння Єжи та Криштофа Збаразьких.

Значна частина маєтностей формально належала до Київщини, але фактично вони тяжіли до Поділля, тож князі зі Збаража відносно рідко згадувалися у київських книгах.

Серед «панських» землеволодінь слід назвати насамперед латифундію Тишкевичів-Логойських. У 1617 р. вона складалася з трьох часток, що належали Євстахію Яну, берестейському воєводі, якого у джерелах найчастіше іменують Остафієм, його братові Фридриху[17] та синові останнього Янушеві, який був пізніше київським воєводою. Великого розміру досягли маєтності Немиричів, які в ті роки «держав» Стефан (пізніше київський підкоморій), а також володіння Олізарів-Волчковичів, які у 1617 р. перебували в руках Адама. До київських тогочасних латифундистів слід зарахувати також київського підкоморія Самійла Горностая та Лукаша Сапєгу.

Житомирські ґродські книги містять сліди фінансових операцій 12 з-поміж названих 14 осіб[18]. Про це свідчать 166 записів (не враховуючи справ іншого виду). Переважна більшість їх пов'язана з кредитами. «Держави» тоді ще не були надто поширеними. Вони становлять лише 10% від зафіксованих у книгах трансакцій. Лише п'ять разів магнати виступають як кредитори. В усіх інших записах вони постають отримувачами «готових грошей».

Половина згаданих раніше магнатів виявила відносно незначну активність. Натомість особливо часто зустрічаємо в названому джерелі фінансові операції шести осіб: Фридриха та Януша Тишкевичів, Софії Ходкевичевої, у першому шлюбі Ружинської, Ганни Корецької, Стефана Немирича та Адама Олізара[19].

Найцікавіша інформація пов'язана з діяльністю обох Тишкевичів. Якраз у 1617 р. Фридрих відступив синові частку в родових маєтностях, і, мабуть, саме через це обидва магнати провадили у той час настільки активну фінансову політику. Протягом лише кількох місяців після цієї події Януш віддав у заставу п'ять, а Фридрих 12 комплексів землеволодінь (які охоплювали від одного до трьох сіл), а ще три були передані в «держання». Але водночас Тишкевичі залишили у своїх руках найважливіші волості разом із їхніми центрами (зазвичай укріпленими). Можна припустити, що

такі дії були типовим способом «освоєння» власних землеволодінь й отримання від них прибутків (готівка). Та водночас треба зазначити, що заставлені маєтності Тишкевичів регулярно викуповувалися й основні родинні ресурси не зменшувалися[20].

В іншій ситуації перебувала латифундія князів Ружинських, якою у 1617–1618 рр. управляла Софія з Карабчіївських Ходкевичева. Віленська каштелянка напевно мала серйозні фінансові труднощі, бо віддала в заставу всі найважливіші волості – Паволоч, Ружин, Котельник, Вербове, а отриману першим чоловіком в «держання» королівщину Романівку віддала в оренду. До того ж боргів вона вчасно не повернула, умов щодо «держави» не дотримала, через що їй довелося вести затяті судові суперечки за заставлені та орендовані маєтності.

Краще порадила собі з господарюванням своячка віленської каштелянки княгиня Ганна Корецька з Ходкевичів, яка управляла маєтностями своїх дітей. Вона віддавала в заставу невеликі комплекси родових землеволодінь. У книгах за 1617–1618 рр. є сліди щонайменше шести таких трансакцій. Вони не призвели до втрати контролю над маєтками. Корецька віддала в «держання» Фридриху Тишкевичу село Білопілля, яке, попри судові суперечки, теж повернулося під безпосереднє управління роду.

Трохи складнішу фінансову політику здійснював у 1617–1618 рр. Стефан Немирич. Проте помітно, що він також отримував кошти завдяки короткотерміновим заставам невеликих комплексів землеволодінь. У 1617–1618 рр. він уклав щонайменше 9 таких контрактів. Також він віддав у «державу» одну зі своїх великих волостей – Прибірськ[21]. Частину з отриманих коштів він, напевно, призначив для інвестицій. Адже він уклав угоду з Павлом Рудзьким за згодою короля на «держання» Овруцького староства, яке Рудзький тримав як королівське надання. Проте Немирич там не господарював, а передав, своєю чергою, королівщину в «державу» такому собі Якову Ароновичу. Ця трансакція була, напевно, дуже вдалою, бо староство залишилося в руках Немирича і після смерті наступника Рудзького Анджея Гурського (1625 р.), вже завдяки королівському привілею, що підтверджував його права на

королівщину і тамтешній ґрод[22]. Однак київський підкоморій займався і позиками під заставу (три записи). Його цікавили й окремі села, й великі комплекси землеволодінь (Горностайпіль *cum attinentiis* (із присілками), заставлений Горностаями). Записи упродовж досліджуваного періоду виявляють і раніші трансакції схожого типу, пов'язані із маєтністю Мойсейковичі. Проте у цьому разі цілком очевидно, що тактика Немирича була розрахована на приєднання згаданих володінь до сусіднього комплексу його родових маєтностей, що й трапилося через кілька років[23].

У фінансовій скруті опинився Адам Олізар. Протягом досліджуваних двох років він заставив три невеликі комплекси землеволодінь. Віддав у «держання» свою головну садибу Коростишів разом із навколишніми селами. Адам вів судові суперечки, пов'язані з неповерненням заставної суми за ще два комплекси та розірванням угоди про «держання» третього. Аж дев'ять контрагентів почали проти нього процеси про неповернення позик. Було оголошено чотири вироки, які прирікали Олізара на вигнання. Згодом йому вдалося поправити ситуацію і не допустити до розпаду латифундії, але значна частина маєтностей весь час залишалася у заставі.

Решта київських великих землевласників рідше з'являється у згаданому джерелі. Вишневецькі – шість разів як спадкоємці давніх конфліктів, пов'язаних із неповерненими боргами. Самійло Горностай (а потім його вдова) згадуються чотири рази у схожих ситуаціях і один раз у зв'язку з розірванням угоди про «держання» їхніх землеволодінь. Остафій Тишкевич – двічі, у зв'язку з позиками під заставу невеликих волостей. Лукаш Сапєга, сини Олександра Острозького та його брат Януш з'являються як отримувачі грошей, що натомість заставляли великі комплекси землеволодінь (кожен робив це лише один раз). Аби бути точним, слід додати, що Януш Острозький згадується двічі ще як кредитор, якому не було повернуто борг.

Тепер подивімося, як виглядає група «донорів» готівки в названих трансакціях з магнатами. Інший магнат з'являється тут лише один раз (Фридрих Тишкевич тримає Білопілля від Корецьких).

Відносно рідко траплялася заможна місцева шляхта з панських родин. Василь Тиша-Биковський був позикодавцем тричі. По одному разу зустрічаємо у такій ролі Філона та Петра Стрибилів, Миколая Макаревича, Мартина Бутовича та Філона Воронича. Так само рідко потрапляють до групи позикодавців менш заможні київські пани та зем'яни з родин Трипольських, Зміївських, Гроз-Хованських, Халаїмів, Верещак, Вигур і Черкасів (7 трансакцій). Переважна більшість осіб, які давали позики або сплачували оренду, – це прибульці з-поза меж Київщини. Винятком були радше представники знаних, заможних і відомих родин – бачимо по одній трансакції за участі Юрія Чорторийського та Романа Гостського. Відносно численними є підприємливі представники прошарку середньої шляхти, які після довгих старань здобули на Київщині – раніше чи пізніше – родинні маєтки (21 трансакція). Серед них є прибульці з Волині – Іван Грузевич-Нечай, Григорій Черник, Кирик Перекладовський, Іван Ружинський; з Брацлавщини – Юрій Черленковський, Максим Гавратинський, Іван Кордиш; з Великого князівства Литовського – Станіслав Фащ, Гарабурди, Семен Олекшич-Гератовський, Павло Рудзький; з Корони – Ян Древецький, Лащі, Андрій Мервинський, Томаш Подгурський, Миколай Потоцький (гербу Любич), Криштоф Соколовський, Криштоф Сулимовський. Однак найчисельнішу групу серед позикодавців і державців маєтків складають «спеціалісти» – особи, які не мали родових володінь на Київщині, а зиск отримували з кредитного обороту (56 трансакцій). Бачимо в цій групі відомих на прикордонні «осадців» – з Мазовії Вавжинця Нізгурського і Миколая Чарнорудзького, з Великого князівства Литовського – Вацлава Мотовила чи Григорія Людвиського – з Волині[24]. Є в ній і такі енергійні підприємці, родини яких мали тривалий інтерес на Придніпров'ї – Матвій Ґолуховський[25], Войтех Грушецький[26], Іван і Данило Клюські[27], Діонісій Лукаревський[28], Лукаш Модлішевський[29], Войтех Мошенський[30], Миколай Підгаєцький[31], Ян Пьонтковський[32], Ян Завиша[33], Олександр Жашковський[34]. Натрапляємо й на численних осіб, невідомих із інших джерел, наприклад: Ян Асланович, Мартин Бришевський, Ян Холаєвський, Анджей і Станіслав Чеховські, Себастіан Йод-

ловський, Матвій Клембовський, Якуб Колачкевич, Станіслав Мніховський, Габріель Ринда, Марко Савич, Григорій Шостаковський, Юрій Злочевський.

Отже, ми бачимо, що «донорами» готівки бували здебільшого особи з нижчих прошарків шляхти, ніж її отримувачі. Постає запитання, чи призводило надання позики та плата за держання маєтку до виникнення залежності клієнтарного характеру? Дуже важко однозначно відповісти, якщо йдеться про осіб, які надто рідко з'являються у джерелах. Точна відповідь, безсумнівно, вимагає детальних пошуків у київських земських і ґродських книгах, яких, на жаль, збереглося дуже мало. Проте варто звернути увагу на той факт, що ті позикодавці та державці (згадані у 1617–1618 рр.), які залишили по собі більше слідів у джерелах, часто змінювали коло фінансових залежностей. Наприклад, Криштоф Соколовський був пов'язаний із Янушем Острозьким (бл. 1607, 1613 рр.), а у 1617–1618 рр. зазначений як позикодавець і державця маєтностей Тишкевичів. Згодом він «держав» маєтки Ружинських, Олізарів і Заславських[35]. Лукаш Модлішевський у той самий період був одночасно позикодавцем Вишневецьких та державцею в Олізарів. У 1617–1634 рр. він також орендував Хабне в Харленських[36], а в 1628 р. був тимчасовим посесором маєтку Брусилова Бутовичів[37]. Через шість років у поборовому реєстрі його зазначено як державця землеволодінь Норинськ, що належали Немиричам[38]. Ще один підприємливий прибулець Діонісій Лукаревський «держав» у тимчасовому володінні землі Немиричів (1611, 1613, 1624 рр.), Макаревичів (1618 р.) і Гостських (1615 р.)[39]. Своєрідним магнатом був Криштоф Кевлич. Упродовж другого та третього десятиліття XVII ст. він «тримав у заставі» дві великі волості – Горностайпіль Горностаїв і Ружин Ружинських – і трохи менший комплекс землеволодінь Сапєг – від Лукаша. Одночасно він отримав у заставу менші маєтності, наприклад, Яреськи та Бровки від овруцького старости Павла Рудзького[40]. Можна було б наводити й інші приклади, але суттєвою тут є констатація, що «донори» готівки не обмежувалися співпрацею з одним контрагентом – магнатом, а через певний час змінювали його, а також вели справи одночасно з кількома контрагентами.

Підсумовуючи наслідки зондування, можна стверджувати, що фінансовий добробут магнатів і їх ефективне функціонування на місцевому та центральному ринку великою мірою залежали від можливості отримання готівки від осіб, які здебільшого виходили з нижчих прошарків привілейованого стану. Чималий попит на такі послуги міг дати особам, які мали «готові гроші», значну незалежність, якщо вони вміли й бажали скористатися з нагоди. Частина підприємливих людей, які «ходили по державах» (і заставах), вміла використати цей козир, нагромадити значне майно й отримати високе становище у суспільстві[41]. А задокументовані зміни патронів свідчать, що «ринку клієнтів» була притаманна відносна рівновага попиту та пропозиції.

Ось чому, аналізуючи клієнтарні пов'язання, слід обережно оцінювати залежності, що випливають із фінансових оборудок. Держання шляхтичем маєтків магната, а тим більше заставна посесія, зовсім не обов'язково означали патрональну залежність між контрагентами. Лише тривалі фінансово-майнові стосунки таких партнерів можуть свідчити про клієнтарні зв'язки.

Примітки

[1] Mączak A., *Nierówna przyjaźń. Układy klientalne w perspektywie historycznej*, Wrocław, 2003, s. 188–189.

[2] Augustyniak U., *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu*, Warszawa, 2001, s. 68–69.

[3] Ibid., s. 68.

[4] Зондування охопило бл. 250 документів, що містяться у таких виданнях: *Актова книга житомирського міського уряду кінця XVI ст. 1582–1588*, вид. М. К. Бойчук, К., 1965; АЮЗР, ч. 1–8, в 34 т., К., 1859–1914; для потреб цього нарису використано документи з ч. 7, тт. 1–3 і ч. 8, тт. 6–8; *Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. Збірник документів і матеріалів*, вид. М. Крикун, К., 1993; *Україна перед Визвольною війною 1648–1654. Збірка документів 1638–1648*, К., 1946.

[5] *Україна перед..*, с. 131.

[6] «Держава» – форма умовного володіння нерухомістю, що ґрунтувалася на найрізноманітніших домовленостях між власником землі та тимчасовим користувачем або й позірної їх відсутності в акті. Відповідно,

термін цей мав загальний характер і обіймав різні види трансакцій. Оренда натомість як один із варіантів «держання» мала чітко визначені умови контракту щодо часу його тривання та грошових домовленостей. Аналогічна ситуація й із поняттям «застава». Варто зауважити, що за своєю сутністю застава та оренда були дуже подібні, а іноді й тотожні. Різниця полягала хіба в тому, що оренда завжди мала формалізований характер, а під заставою могли приховуватися й дарчі записи. Тож термін «держава» міг потрапити в текст орендних і заставних записів на позначення умовного харатеру володіння нерухомістю та орендаря (чи особи, яка тримала заставу) як тимчасового користувача – «державці», однак загалом не використовувався як синонім до конкретних актів. – *Прим. ред.*

[7] Про це свідчать тривалі судові суперечки між боржниками та позикодавцями.

[8] Тобто доходами від патримоніального судочинства.

[9] *Україна перед..*, с. 130–131.

[10] Там само, с. 59.

[11] Такі угоди зазвичай мали своїм підґрунтям клієнтарні стосунки між надавцею та отримувачем. Насправді про позику здебільшого не йшлося, акт надання лише за формою був подібний до застави. Нерухомість у квазізаставах записувалася під певну суму грошей, яка мала бути сплачена власником у разі повернення маєтку від державці. Запис робився «до волі» власника, або до смерті державці, або поки триватиме служба останнього та його спадкоємців тощо. Власник отримував при цьому не матеріальний зиск, а службу державці, розмір і форми якої могли обумовлюватися, а могли лише передбачатися. Інколи подібні записи надавалися за попередні послуги та як аванс за наступні без зазначення конкретних зобов'язань тимчасового користувача. Звичайно, траплялися угоди між патроном і клієнтом/слугою, де останній отримував у «держання» нерухомість під реальну позику патронові грошей, однак такі трансакції зазвичай не містили формули «за службу». Водночас акти, де насправді йшлося про запис нерухомості за службу, могли за формою бути абсолютно тотожні заставним «інтерцизам», відповідно, розрізнити їх майже неможливо. В актових книгах трапляються випадки конфліктного розірвання умов держання, які укладалися між патроном і клієнтом/слугою, зазвичай, коли власник був незадоволений службою і намагався повернути маєток без сплати обумовленої актом суми. – *Прим. ред.*

[12] *Житомирская гродская записовая и поточная книга 1611 года*, у: Опись актовой книги Киевского центрального архива (далі – ОАК), № 12.

[13] Litwin H., *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648*, Warszawa,

2000, s. 124.

[14] AGAD, AZ 718, k. 15: J. Aksak do T. Zamoyskiego, 8-X-1619.

[15] Книги записів велися і в овруцькому повіті, але тамтешні матеріали періоду 1569–1648 рр. не збереглися. Відомі лише окремі виписки, що залишилися в приватних архівах.

[16] Див.: Litwin H., *Napływ..*, s. 51 і далі. Тут я розглядаю латифундії, величина яких сягає понад 1000 димів.

[17] У генеалогічних розвідках його найчастіше іменують Теодор Фридерик (Teodor Fryderyk).

[18] Тут бракує обох Збаразьких.

[19] На них припадає 141 зі 166 вибраних записів.

[20] Litwin H., *Rody pańskie Kijowszczyzny. Status majątkowy*, «Przegląd Wschodni», t. 8, 2002, z. 2 (30), s. 242–245.

[21] Два записи пов'язані з продовженням суперечок, причиною яких були давніші застави.

[22] AGAD, MK 170, k/ 277v–278r.

[23] Rulikowski E., *Przyborsk*, у: SGKP, t. 9, s. 197.

[24] *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. XI: *Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijów–Bracław)*, wyd. A. Jabłonowski, Źródła Dziejowe, t. XXII, Warszawa, 1897, s. 124.

[25] ОАК, № 12, с. 35; *Житомирская гродская записовая и поточная книга 1630 года*, у: ОАК, № 14, с. 49; *Книга житомирская гродская записовая и поточная книга 1647 и 1648 годов*, у: ОАК, № 18, с. 47; *Stajki*, у: SGKP, t. XI, Warszawa, 1890, s. 176–177.

[26] Див.: ОАК, № 14, с. 35.

[27] Див.: *Книга житомирская гродская записовая и поточная книга 1605 и 1606 годов*, у: ОАК, № 10, с. 24; *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. X: *Ziemie Ruskie*, Źródła Dziejowe, t. XXI, Warszawa, 1894, s. 340; АЮЗР, ч. 6, т. 1, с. 350. Представник цієї родини Шимон, імовірно, син Івана, «тримав застави» на Київщині ще у 1640 р. Реєстр 1640.

[28] *Polska XVI wieku*, t. X, s. 225, 270, 334; *Житомирская гродская записовая и поточная книга 1590, 1601, 1602, 1612, 1613, 1621–1623, 1627, 1629, 1635, 1636, 1638, 1642, 1644 годов*, у: ОАК, № 9, с. 23; ОАК, № 12, с. 25.

[29] ЦДІАУК, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 1798–1799, 1802 [далі – Реєстр подимного 1634] і ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 1693 [далі – Реєстр подимного 1640]; ОАК, №. 9, с. 34, 45; *Книга житомирская гродская записовая и поточная книга 1617 и 1618 годов*, у: ОАК, № 13, с. 15; ОАК, № 14, с. 11;

Книга житомирская гродская записовая и поточная книга 1646 года, у: ОАК, № 17, с. 9; ОАК, № 18, с. 7.

[30] ОАК, № 13, с. 16; ОАК, № 17, с. 11.

[31] ОАК, № 9, с. 24; Реєстр подимного 1634, арк. 1801; Реєстр подимного 1640, арк. 1698.

[32] *Polska XVI wieku*, t. X, s. 203.

[33] *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. IX: *Ziemie Ruskie,* Źródła Dziejowe, t. 22, Warszawa, 1984, s. 71; ОАК, № 12, с. 26.

[34] ОАК, № 17, с. 25; ОАК, № 19, с. 17.

[35] B PAU/PAN Kr. 639, k. 14; *Polska XVI wieku*, t. IX, dz. I s. 78, 85; dz. II, s. 112, 225, 349, 474.

[36] Реєстр подимного 1638, арк. 1798, 1799; ОАК, № 13, с. 15.

[37] *Polska XVI wieku*, t. IX, s. 78.

[38] Реєстр подимного 1634, арк. 1802.

[39] *Polska XVI wieku*, t. X, s. 225, 261, 270, 334; ОАК, № 9, с. 23, 43; ОАК, № 12, с. 25, 30.

[40] *Polska XVI wieku*, t. X, s. 66, 175, 232, 237, 264, 285, 318, 361; ОАК, № 11, с. 4, 10; ОАК № 14, с. 13, 35; ОАК, № 18, с. 10. ‘

[41] Наприклад, Станіслав Велям користувався волостю Веледники, яка залишалася у володінні Сапєг. Згодом він отримав її у власність. У 1640 р. його родина була спадковим власником згаданого маєтку, що нараховував бл. 700 димів, див.: Реєстр подимного 1640, арк. 1723–1724.

КИЇВЩИНА, ВОЛИНЬ І БРАЦЛАВЩИНА У 1569 Р. МІЖ УНІЄЮ ТА ІНКОРПОРАЦІЄЮ*

У 1569 р. в Любліні під час унійного сейму відбувалися надзвичайно важливі події, пов'язані з приєднанням до Корони «Волинської землі» та «Київського князівства»[1]. Шляхта, що засідала на сеймі, назвала ці акти «поверненням». До історії ж вони увійшли як «інкорпорація», і саме цей термін надовго прижився у наукових і публіцистичних працях, що, зрештою, триває й до сьогодні. Про «інкорпорацію» найчастіше говорять в контексті обставин, за яких відбулося входження «українських» воєводств до Корони – тиску з боку короля та коронних станів на литвинів, щоб схилити їх до унії. Ця подія сама по собі була предметом зацікавлення Оскара Галецького, праця якого «Приєднання Підляшшя, Волині та Київщини до Корони в 1569 р.»[2] й досі вважається актуальним зібранням інформації про перебіг процесу «повернення». Цей автор, підносячи роль короля і коронних станів, вплинув на утвердження думки, що інкорпорація була одностороннім рішенням, яке, зрештою, підтримала шляхта приєднаних територій.

---

* *Kijowszczyzna, Wołyń, Bracławszczyzna w 1569 roku. Między unią a inkorporacją*, в: Праблемы інтэграцыі і інкарпарацыі ў *развіцці Цэнтральнай і Усходняй Еўропы ў перыяд ранняга Новага часу: Матэрыялы міжнар. навук. канферэнцыі, прысвечанай 440-годдзю Люблінскай уніі (Мінск, 15–17 кастрычніка 2009 г.)*, Навук. рэд. С. Ф. Сокал, А. М. Янушкевіч, Мінск: БІП-С, 2010, с.186–203.

Свого часу я спробував звернути увагу зацікавлених цим питанням осіб на той факт, що т. зв. інкорпораційні акти більше говорять про права та привілеї земель, які «поверталися», ніж про саме їх входження. Відповідно, акти були королівським підтвердженням укладеної суспільної угоди[3]. Цей аспект помітили польські україністи[4]; він також присутній в роботах сучасних українських авторів[5], але в синтетичих працях зберігається традиційна інтерпретація унії як інкорпорації[6]. Тому, можливо, варто ще раз придивитися до того, що відбувалося на Люблінському сеймі, прослідкувати перебіг подій і спробувати по-новому інтерпретувати знані джерела, до яких звертаються вже понад сто років. До щоденника Люблінського сейму[7], жмені листів і кільканадцяти публічних актів[8], які аналізували ще Кутшеба чи Галецький[9], сьогодні можна додати лише один документ, відносно нещодавно знайдений молодим польським дослідником Каролем Мазуром – петицію волинської шляхти, датовану березнем 1569 р.[10]

Тож перенесімося до Любліна, де останнього дня лютого 1569 р. розпочалася незвичайно емоційна історична драма, власне, два її окремі, хоча й взаємозалежні сюжети – польсько-литовська унія й «повернення» Волині та Київщини. Унійний сейм діяв доти під тиском коронних сенату та «посольської ізби», які прибули до Любліна з програмою глибокої інтеграції Великого князівства Литовського з Польщею. Проте вирішальне значення мало те, що унії відчайдушно прагнув Зиґмунт Авґуст – старий, бездітний і свідомий того, які загрози чигають у майбутньому на його осиротілі держави, якщо вони залишаться розділеними. Однак Литва твердо опиралася унії, й якраз уночі з 28 лютого на 1 березня її представники вирішили, що поїдуть із Любліна, аби уникнути подальших розмов із королем і «братами-поляками».

Коли наступного ранку коронні посли та сенатори довідалися про від'їзд панів-литвинів, вони висунули вже підготовлену раніше концепцію приєднання до Корони Підляшшя та Волині. Першим із нею виступив Гнєзненський архієпископ, запропонувавши сеймові прийняти ухвалу, аби Підляшшя та Волинь прислали послів[11]. Архієпископа підтримав сенат[12]. Зиґмунт Авґуст пішов далі й

того самого дня оголосив про включення обох провінцій до Корони[13]. Другого березня Посольська ізба виявилася радикальнішою за сенат. Вона зажадала від короля, щоб він наказав підляським і волинським послам, які покинули засідання разом із усім представництвом Великого князівства, з'явитися в Посольській ізбі. Зиґмунт Авґуст погодився із цією вимогою і наказав приготувати *privilegium incorporationis*[14]. Цей документ було оприлюднено 5 березня[15]. Звернімо увагу, що в ньому обидва приєднані регіони наділено однаковими правами. Привілей уміщував коротке історичне обґрунтування та гарантію збереження власності за шляхтою приєднаних теренів. 8 березня король розіслав універсали на Волинь і Підляшшя, повідомляючи шляхту про інкорпорацію та наказуючи прибути до Любліна і скласти присягу на вірність Короні – підляшанам на 27 березня, волинянам на 3 квітня. Знову звернімо увагу, що зміст обох послань був ідентичним. Король закликав шляхту до послуху «*[...] запевняючи всі, і підляські, і волинські землі, підданих наших, у збереженні в цілості і непорушності всіх прав, привілеїв і вольностей, які вони від наших предків і від нас мають і до цього часу уживають*». Він також обіцяв звільнення від сплати цла[16], мит і екзекуції маєтностей[17]. Того самого дня було розіслано мандати зі схожим повідомленням волинським урядникам. Отак з'ясувалося, що під поняттям «Волинська земля» королівська канцелярія розуміла території посталих у 1566 р. Волинського та Брацлавського воєводств[18].

У наступні дні визначилася різниця між становищем Підляшшя та Волині. Підляські посли не поїхали з Любліна разом із іншими представниками Великого князівства й уже 9 березня склали присягу на вірність Короні, а невдовзі з'явилися в Посольській ізбі[19]. До них приєдналися деякі урядники[20]. Проте у призначений термін 27 березня підляська шляхта не приїхала до Любліна, й одночасно розійшлася чутка, що на неї надто тиснуть і навіть погрожують литвини[21]. Тоді Зиґмунт Авґуст переніс присягу підляшан на 24 квітня[22], однак 23-го змінив своє рішення і затвердив 14 травня як остаточний термін, призначивши для складання присяги вже не Люблін, а замки на Підляшші[23]. Другого травня король відібрав

уряди в тих підляських сенаторів, які зволікали з присягою[24]. Важко сказати, чи подіяло саме це, але в будь-якому разі 14 травня підляська шляхта масово присягла[25]. Питання інкорпорації Підляшшя було закрите.

Окремо для Підляшшя був розроблений реституційний привілей, датований 5 березня[26], хоча немає жодного сумніву, що його підготували пізніше. Кутшеба вважав, що це відбулося під час роботи над подібними документами для Волині та Київщини (червень)[27]. Однак він не навів жодних джерельних доказів, а лише висловив власні здогади. Мусимо визнати, що час постання цього привілею невідомий. Уже з 21 березня є інформація, що підляський привілей «*поправлен*»[28], однак в універсалі від 30 квітня, яким шляхті воєводства наказувалося скласти присягу на вірність Короні, згадується лише привілей, спільний для Підляшшя та Волині[29]. Відповідно, окремий акт інкорпорації Підляшшя напевно не був закінчений і точно не оголошений. Найімовірнішим терміном видання канцелярією цього документа є середина травня, коли політичний процес, що вів до інкорпорації, закінчився. 24 травня Гнєзненський архієпископ, звертаючись до волинян, посилався на вольності, отримані підляшанами, тож напевно він мав на думці саме другий, окремий реституційний привілей[30].

Отже, не помітно ані слідів організованого спротиву підляської шляхти інкорпорації, ані спроб вести переговори про її умови. Політичний процес був спрямований на нейтралізацію литовського тиску на шляхту, а також застосовано індивідуальні методи до представників еліти. Щодо останніх використали споконвічний метод батога і пряника, відібравши уряди в сенаторів (Тишкевича, Тризни) і задовольнивши приватні інтереси достойників, схильних до компромісу (Савицького, Кишки). Унаслідок цього текст окремого підляського привілею виглядає як оголошення королівського рішення із загальним посиланням на згоду підляських послів. Він містить формулу приєднання, водночас звільняє шляхту з-під юрисдикції Великого князівства Литовського, гарантує їй «уживання привілеїв, вольностей і прерогатив Королівства Польського», регламентує різні аспекти життя (обов’язок складання при-

сяги урядниками, надання права використовувати символ орла у воєводській символіці, пов'язання судочинства з коронною системою, визначення місця воєводських представників у Посольській ізбі та сенаті, гарантування приватних привілеїв). Привілей також включав права, отримані через акт інкорпорації: звільнення від податків, цла і мит, за винятком «конституційних» двох грошів з лану, та від екзекуції маєтків. Містилася також обіцянка не зменшувати кількість місцевих урядів[31].

У той самий час, коли Підляське воєводство потроху занурювалося у коронну дійсність, на Волині ситуація була зовсім іншою. Насамперед волинські посли поїхали з Любліна разом із литвинами, виявляючи у такий спосіб свою лояльність до Великого князівства Литовського[32]. Королівський універсал, що наказував шляхті Волинської землі присягнути на вірність Короні, було вислано запізно, він дістався на місце 16 березня і викликав обурення своєю незвичною формою – універсал вийшов з коронної канцелярії і його було написано польською мовою[33]. Королівський мандат, надісланий 8 березня до волинського воєводи Олександра Чорторийського, який наказував сенаторам і послам воєводства повернутися на сейм, було проігноровано[34]. Молодий магнат Криштоф Радзивил у своєму листі від 27 березня до батька, віленського воєводи Миколая, писав, що волинські пани очікують інструкцій литовського лідера, але й застерігав від зволікання з цією справою, яке може завести шляхту з-під Луцька та Володимира на Люблінський сейм[35]. У цей час волинське рицарство вже напевно прибувало на з'їзд, скликаний, найімовірніше, Олександром Чорторийським на 29 березня. Це зібрання звернулося до короля з петицією, яка є, власне, єдиним доступним віддзеркаленням місцевих настроїв у перший період після проголошення «повернення». У цьому документі шляхта від початку задекларувала лояльність до Великого князівства: «*одно всякое послушенство с целою верою ку [...] вашей кролевской милости, яко великому князю литовскому, [...] по увес час живота нашого заховали і захowываем*»[36]. Шляхта відмовилася повернути послів до Любліна, твердячи, що їхній мандат закінчився після узгодженого з литовсь-

кими станами від'їзду з місця засідань, а тому на тамтешній сейм, «*которому есмо не подлегли*», вони повернутися не можуть[37]. Ці пункти петиції могли цілком задовольнити очільників Великого князівства, які приблизно в той самий час радилися у Вільні. Проте далі йшли пропозиції саме місцевої спільноти. Прозвучала проунійна декларіція – «*жебы тыи панства: Коруна Полская и Великое князьство Литовское завсегды в сполной, братерской милости з собою были*», а також пропозиція, аби «*в той справе около сполку ы братерства с паны поляки сеймъ наш, всим обывателем земли волынской на час слушный, при границах того ж панства вашей кролевской милости земли Волынской и их милости паном Поляком, брати нашей, также при кграницах корунных сложит рачил, на который быхмо ся вси зехавшися, о том становили, якож з великою хутю, слушней в ней пристойного сполку и милости братерской с паны Поляки, братию нашею, ест есмо ради*»[38]. Тобто волинська шляхта виступала з концепцією окремих переговорів із поляками, які мали провадитися на окремому волинському сеймі. Тож відкидалася не сама концепція «*спілки та братерства*», а форма зв'язку з Короною, яку їм намагалися накинути. Петиція чітко вказувала, якого трактування волинська шляхта не прийме: «*Толко не такого, абы нас, чого Боже уховай, людей почтивых, а собе во всим у вери и цноти ровных, правом або декретом позыскиват хто мел*»[39].

Невідомо, коли ця петиція дійшла до короля. Мабуть, одночасно з поясненнями відсутності окремих волинських сенаторів, князів та урядників, про які Зиґмунт Авґуст повідомив сейм 4 квітня[40]. Монарх розпочав гру, про яку можна радше здогадуватися, бо ми маємо лише непрямі свідчення. На петицію він не відреагував. Проте нікого й не покарав за відсутність 3 квітня. Навіть більше, він наразі не поновив універсалів, які закликали до складання присяги, хоча зробив це щодо Підляшшя (7–8 квітня)[41]. Із пізніших висловлювань короля випливає, що він установив контакт із волинянами й переконував їх підтримати «повернення». 21 квітня, коли Посольська ізба поцікавилася станом цієї проблеми, Зиґмунт Авґуст пояснив, що волиняни готові присягнути Короні й просять призначити новий термін для цього акту[42]. Через два дні він і справді розіслав

універсали, які викликали волинську шляхту прибути до Любліна на 14 травня[43]. Подальші події, однак, продемонстрували, що король на той момент ще не досяг цілковитого порозуміння з Волинню.

Одочасно відбувалися рухи щодо «повернення» Брацлавського воєводства як частини Волинської землі. Мандати, датовані 8 березня, було розіслано й до урядників та шляхти Брацлавщини[44]. Там вони зчинили меншу бурю, ніж на Волині, що ілюструє лист брацлавської шляхти до тамтешнього воєводи Романа Сангушка від 28 березня. Рицарство Східного Поділля не вирізнялося політичною самостійністю й прохало у князя поради та очільництва. Зрештою, шляхта більшою мірою розраховувала на необхідність збройного захисту, ніж передбачала будь-який інший розвиток ситуації[45]. Пізніше вже ніде не зазначено активності брацлавської шляхти. Вона з'являється лише у лавах волинян і напевно підпорядковує свої дії ініціативі останніх. У будь-якому разі в березні 1569 р. доля Брацлавщини ще не була вирішена, адже ще наприкінці квітня, коли король скликав сеймики Великого князівства і розсилав дорадчі листи до литовських сенаторів, серед адресатів були брацлавські воєвода та каштелян, хоча волинські урядники відсутні[46]. У травні Зиґмунт Авґуст не мав уже жодних сумнівів, що будь-які дії та рішення щодо Волині стосуються і Брацлавщини[47].

Проте повернімося до Любліна, де 14 травня чекали на приїзд волинян, а 30 – на послів усього Великого князівства Литовського. Однак на призначений термін з Луцька прибули не юрби шляхти, а лише посли з петицією про наступне відкладення терміну[48]. Очевидно, що на Волині відбувся ще один з'їзд, який розглянув ситуацію і спробував далі протягнути з рішенням. Отже, відбувалися перемовини, формулювалися вимоги. Зиґмунт Авґуст 17 травня повідомив волинським послам, що пересуває остаточний термін присяги на 22 травня[49]. Дуже коротке відтермінування свідчить про бажання натиснути на волинян, але й провадить до висновку, що шляхта воєводства очікувала на з'їзді повернення послів з готовністю негайно відреагувати. Тому були сподівання, що цього разу волиняни з'являться в Любліні, і навіть литовські сенатори, обговорюючи

між собою люблінські події 20 травня, здається, з цим змирилися[50]. 22 травня численна група представників воєводства прибула до Любліна[51]. Як засвідчують пізніші записи про присягу, їх було кілька десятків[52]. Проте вони не присягли, а виступили перед коронним сенатом із вимогою, щоб присяга була обопільною. Тобто вони трактували зв'язок із Короною як двосторонню угоду, де кожна сторона – рівноцінний суб'єкт. На вимогу відповів Гнєзненський архієпископ, який твердив, що присяга волинян відкриває їм шлях до користування привілеями коронної шляхти, відповідно, та присягати не повинна, бо вже ними користується[53]. Важко сказати, чи це тлумачення було хитрощами, чи чесним аргументом. У будь-якому разі Посольська ізба вирішила, що і їй необхідно втрутитися, й вустами свого маршалка урочисто запевнила, що «*завжди рівний рівному радіє, а ми ваших милостей вважаємо собі за рівних в усьому*»[54]. Після таких слів волиняни склали присягу. Це зробили кільканадцять представників панських родин, луцький єпископ і двоє князів-повітників[55]. Проте до кінця змагань було ще далеко.

Наступного дня у наступ пішли князі. Спершу Богуш Корецький знову зажадав присяги від короля та коронних станів[56]. Потім Костянтин Вишневецький вимагав, щоб князівські доми «*зберегли свою честь і шану»,* а затим заявив: *«оскільки ми [з поляками] різної віри, а власне ми – греки, то щоб нас і в цьому не було понижено*». Були й інші вимоги, але автор щоденника не вважав за потрібне їх занотувати[57]. У своїй відповіді князеві Гнєзненський архієпископ ще раз підкреслив, що Корона ставиться до волинян як до рівних, гарантує їм звільнення від екзекуції маєтностей, запевняє володіння усіма привілеями, які вже було гарантовано підляшанам, а якщо «*чогось ще вважали б за потрібне собі до вольностей, то як разом засядемо [...], всіма потрібними вольностями вашим милостям радо допоможемо*»[58]. Таку ж обіцянку дав, своєю чергою, й король: «*що б ви собі вважали за потрібне у сприянні вольностям ваших милостей [...], посприяю і надам*»[59]. Подібним чином висловився і представник Посольської ізби[60]. «*Потім було тихо. Не збиралися присягати*»[61]. Вишневецький ще намагався чинити опір. Острозький також. Однак ініціативу перехопив Зиґмунт

Август. Він сказав: «*Якщо не хочуть, то хай ідуть, а я вчиню згідно з правом*»[62]. Князі зрозуміли погрозу. Недаремно за кільканадцять днів до того свої уряди втратили Тишкевич і Тризна. Острозький і Чорторийський ще виголосили свої промови, в яких «представили свої роди», а потім четверо найзначніших волинських князів склали присягу в такому порядку: Чорторийський, Острозький, Корецький і Вишневецький[63]. Протягом наступних двох днів пішли їм услід інші численні волиняни. 25 травня присягли й представники Брацлавщини[64]. Одночасно король видав універсал, яким наказував усій шляхті Волинського та Брацлавського воєводств скласти присягу на вірність Короні в ґродах 16 червня[65].

Проте гра на цьому не припинилася – волинські посли засіли в коронній Посольській ізбі ненадовго, тож 1 червня коронярі знову висловили перед королем свою вимогу, аби ті повернулися[66]. Того самого дня Роман Сангушко, щойно прибувши до Любліна, повторив своєрідну церемонію, з допомогою якої його попередники чинили опір присязі. «*Я присягну*», – сказав він, але водночас нагадав, що «*за жаданням [братії моєї] Ваша Королівська Милість милостивий пан зволив нас залишити при наших правах і вольностях наших [...], і на тих же місцях і в повазі, аби ми ні в чому не були понижені*»[67]. І знову повторили обіцянку – король через канцлера, Гнєзненський архієпископ від імені сенату, а маршалок Чарнковський від імені «рицарства». При цьому запевнили, що гарантії вольностей будуть сформульовані в письмовому вигляді[68]. Після цих клятв князь Роман нарешті присягнув зі своїх волинських землеволодінь та брацлавських урядів. Потому настала черга брацлавського каштеляна князя Олександра Капусти[69]. Однак і ці присяги не знаменували завершення гри. Волинські посли й далі ухилялися від участі в засіданнях коронної Посольської ізби і явно вимагали обіцяного документа, який би гарантував їм конкретні привілеї. Схоже, що одразу після 1 червня дії волинян дали результат, оскільки вже 5-го числа Миколай Нарушевич, описуючи люблінські події у листі до Миколая Радзивила, повідомив, що волинянам «*дозволено, щоб вони, виставивши своїх депутатів, самі написали привілей, як вони найкраще і найкорисніше для себе ува-*

жають. А Його Королівська Милість із Короною обіцяли їм такий привілей дати»[70]. 12 червня коронні посли знову скаржилися на відсутність волинських послів у Ізбі[71], отже, волиняни продовжували використовувати останній, що в них залишився, інструмент тиску. Одночасно вони працювали над текстом привілею і 13 червня передали проект королю. Зиґмунт Авґуст переадресував його до Ізби, а та обрала депутатів для «поправи». У комісію потрапили найважливіші персони тодішньої Ізби: маршалок Чарнковський, польський Демосфен – Сеницький, лідери малополян, великополян та Русі: Пшиленцький, Потворовський та Оріховський. Автор сеймового щоденника підсумував ці події у такий спосіб: «*так той день нічим і не закінчився, бо великий привілей*»[72]. Невідомо, як відбувалася робота комісії, оскільки упродовж наступних днів увагу послів прикували унійні перемовини з литвинами, які повернулися до Любліна. 18 червня Ізба отримала згоду короля «прийти [до сенату] з волинським привілеєм»; того ж дня «*поправляли його посли з панами при королі його милості*». Суперечка зчинилася лише щодо військової повинності. Привілей передбачав звільнення волинської шляхти від військових зобов’язань, передбачених у Великому князівстві, тобто служби під місцевою хоругвою в разі нагальної потреби. Коронні посли вважали, що несправедливо було б одночасно звільняти Волинь і від екзекуції маєтків, і від обов’язків оборони кордонів, оскільки мешканці регіону отримували в такий спосіб права польської шляхти, але не несли, як вона, тягар утримання найманого (кварцяного) війська. Але король виступив на захист волинян, посилаючись на власні обіцянки та зобов’язання сейму[73]. Очевидно, посли наполягали на своєму, оскільки було вирішено створити спільну комісію для редагування привілею[74]. Проте з остаточного тексту випливає, що Волинь у справі посполитого рушення відстояла свої вимоги[75]. Дискусії тривали ще кілька днів. 24 червня привілей усе ще не був готовий, бо у промові Миколая Сеницького з’являються нотки непевності щодо тривалості «повернення»[76]. Отже, волинський привілей отримав остаточну форму протягом кількох днів між 24 червня і 1 липня, коли унія Польської Корони і Великого князівства Литовського

була скріплена присягою і, відповідно, питання інкорпорації мало бути остаточно розв'язано. Тоді ж канцелярія офіційно видала привілей, щоправда, його датували заднім числом 27 травня[77].

Під час перемовин стосовно Волині виникла з ініціативи посольської ізби концепція приєднання до Корони й «Князівства Київського». Вона, очевидно, кружляла в сеймі ще в березні, оскільки до проекту польсько-литовської унії авторства підканцлера Франтішка Красінського від 24 березня потрапив запис: «*Ні в чому не применшуючи, навпаки, залишаючи в усій повноті на вічні часи ці привілеї, якими ми на цьому спільному люблінському сеймі повернули до Корони нашої Польської землю Волинську, Підляську та Князівство Київське*»[78]. Проте через місяць (27–29 квітня), коли Зиґмунт Авґуст вирішив скликати сеймики Великого князівства Литовського, в списку листів, розісланих до «панів ради» та окремих земель, були сенатори й рицарство Київського воєводства[79]. Питання його інкорпорації вперше постало під час засідання Посольської ізби 12 травня як засіб тиску на литвинів, котрі опиралися унії[80]. У цьому ж контексті «нагадував» про Київську землю посольський маршалок Чарнковський 28 травня після присяги волинян на вірність Короні[81]. Тим самим днем датується повідомлення Яна Ходкевича у його листі до Радзивила «Рудого»: «*Деякі волинські посли, засідаючи з послами, радили, щоб Його милість король, коли вже приєднав Волинь до Польщі, щоб і з Києвом одразу так вчинив, оскільки він не до Русі, а до Волині належить*»[82]. Ту саму інформацію Ходкевич повторив у листі від 31 травня до того самого адресата[83]. Зрештою 1 червня в заключній частині засідань Посольської ізби опинилася вже офіційна вимога інкорпорації Київщини, а також Брацлавщини, що свідчить про загальну непевність щодо тодішнього правного статусу останньої. Королю думку послів переказав Оріховський, а монарх пообіцяв обговорити цю справу із сенатом[84]. У раді виникла дискусія за участі представників Литви та зацікавлених земель. Роман Сангушко, виступаючи від імені мешканців Брацлавщини, висловив готовність «залишатися з Литвою» і попрохав, аби «*Брацлава від Києва не від'єднувати*»[85]. Галецький, а за ним й інші історики, потрактували слова князя Рома-

на як заклик до інкорпорації Київщини[86]. Однак це радше був вияв сподівань, що вдасться уникнути приєднання обох цих воєводств до Польського Королівства. Король не залишив і сумніву стосовно того, що долю Брацлава вже вирішено, і схилив Сангушка до присяги, яка символізувала перехід цього воєводства до Корони[87]. Питання Києва залишалося відкритим, й Зиґмунт Авґуст пообіцяв послам повернутися до нарад із сенаторами[88]. У проміжку між 1 і 4 червня тривали дискусії на тему можливої інкорпорації Київщини. Посольська ізба однозначно підтримувала цей проект, однак серед сенаторів думки розділилися. Вирішальний вплив на розстановку сил мав практичний підхід до справи. Сформульоване історичне обґрунтування звучало досить непереконливо, але йому не надавали великої ваги. Натомість вагомішими були аргументи про необхідність зміцнення становища Корони перед небезпекою можливих агресивних дій Москви та Криму, а також важливість «охоплення литвинів із флангів» задля тривкості унії. Противники інкорпорації насамперед вказували на ілюзорність гаданого зміцнення та витрати, які неминуче потягне за собою захист нових земель і виплата татарських «упоминків»[89]. Однак перемогли аргументи «за». 4 червня бльшість сенату підтримала вимогу послів, король сформулював позитивний висновок, а канцлер оголосив про «повернення» Київської землі[90]. Наступного дня Миколай Нарушевич у листі до Миколая Радзивила сигналізував, що «*з'явився вирок Його Королівської Милості, що повертає до Корони Київ, Черкаси, Канів, Білу Церкву, Остер, Любич, Овруч*». Він також зазначав, що про Мозир, який був частиною Київського воєводства, «*ще нічого не чув*»[91]. 5 червня проти інкорпорації урочисто виступив Ян Ходкевич. Проте його протест не мав наслідків. Костянтин Острозький як київський воєвода та «обиватель» цієї землі присягнув на вірність Короні[92]. Коронна Посольська ізба визнала цю присягу вирішальним актом у питанні інкорпорації Київщини та рішуче виступила проти вимог Великого князівства Литовського відмінити інкорпорацію Волині та Київщини, виголошених 7 червня[93].

Усі ці суперечки відбувалися без участі самих киян. У нас немає інформації ані про присягу, яку б складали посли воєводства на

сеймі, ані про термін присягання в ґродах воєводства[94]. Київських послів викликали до Любліна разом із іншими представниками Великого князівства, тож можна припустити, що вони прибули туди, напевно, близько 10 червня, коли відбулося повернення на сейм литовського представництва[95]. Речником воєводства під час обговорень із перших днів червня був Костянтин Острозький. Відповідно, його присягу слід розцінювати як політичний крок з важливими наслідками для воєводства загалом. Проте київські посли й після 10 червня не брали участі у засіданнях коронної Посольської ізби, навіть коли в ній уже були представлені волиняни та брацлав'яни (сесії від 14 і 15 червня)[96]. Тому не виключено, що й вони застосували відмову від роботи як метод тиску на Посольську ізбу. У будь-якому разі 18 червня киян було включено до складу комісії, яка опрацьовувала текст привілею, а радше інкорпораційних привілеїв[97]. Вона закінчила роботу – як уже згадувалося – між 24 червня і 1 липня. Київський привілей з'явився в редакції, що була ідентичною з актом для Волині.

Нез'ясованим залишається питання поділу Київського воєводства між Короною та Великим князівством Литовським. У привілеї, що «повертав» Київське князівство, йшлося про його приєднання «*з усіма землями та повітами*»[98]. Тож слід вважати, що його було включено до Корони разом із Мозирським повітом[99]. Проте в коментарі Миколая Нарушевича, зробленому одразу після оголошення акта приєднання 4 червня, чітко сказано, що про Мозир не говорилося. Там досить точно окреслено межі пізнішого коронного Київського воєводства[100]. Унійну присягу 1 липня посли Мозирського повіту виголосили вже разом із Великим князівством Литовським[101]. Тож можливі два варіанти. Або Мозир від самого початку розмов на тему інкорпорації Київщини був зарезервований для Великого князівства, або його було від'єднано від Київщини в останній момент. Якщо приймається друга версія, то можна припустити, що місцева шляхта чинила спротив включенню до Корони. Проте я пристав би до першого варіанта, який підтверджує лист Нарушевича, а також той факт, що мозирським старостою тоді був головний опонент унії Миколай Радзивил «Рудий». Тож король

напевно розумів небезпеку такого «подарунка» – оголосити його коронярем та ще й змусити присягати на вірність Короні.

Варто також згадати про претензії Корони на інші землі Великого князівства Литовського, які виявилися під час унійного сейму. Під час обговорення питання про «повернення» Київщини мали з'явитися й плани інкорпорації західної частини Підляшшя. 31 травня Ян Ходкевич попереджав віленського воєводу: «*І вже волиняни поширили поміж послів, що Київ і Берестя їм належать, а особливо пан Бокій виводить по Нарву та Яселду, вимагаючи теж до Волині Пінськ і Кобрин, що поляки готові підтримати*»[102]. Ці відомості підтвердив через кілька днів Миколай Нарушевич, який переказував тому ж адресатові дискусії щодо інкорпорації «*половини Берестейського староства*». Він з тривогою додавав, що «*послам Берестейського повіту братія наказувала не повертатися без якоїсь унії, додаючи, що не хочуть розриватися зі своєю братією волинськими панами*»[103]. Він поновив ці розпачливі вісті через кілька діб, поінформувавши, що коронні посли «*схоже, теж домагалися усього Берестя й Пінська переважно за намовою панів волинців*»[104]. Звичайно, ці вимоги могли бути певною тактикою з боку коронярів, або ж повідомлення литвинів із Любліна засвідчували існування паніки, яка виникла серед них у зв'язку з можливістю нової інкорпорації. Так чи так, але про плани щодо Берестейського воєводства не згадує ані сеймовий щоденник, ані коронні джерела. Натомість занепадницькі донесення Ходкевича та Нарушевича є непрямим доказом зв'язку волинян із шляхтою Берестейського воєводства, а також вони засвідчують існування окремої позиції польської шляхти, яка не збігалася з політикою литовських сенаторів.

Проте повернімося до привілеїв для Волині та Київщини. У важливих речах вони ідентичні й обумовлюють спільну правову позицію двох названих воєводств, а також Брацлавського воєводства, яке у привілеї волинянам чітко назване частиною Волинської землі[105]. Слід звернути увагу, що привілеї посилаються не на погодження з послами на сеймі – як у привілеї підляшанам – а на «*добровільну згоду наших світських і духовних рад, князів, панів,*

маршалків, земських урядників, шляхти та всього рицарства й усіх станів вищезгаданої Волинської землі»[106]. З іншого боку, вони містять декларацію монарха, що «*ми самі і потомки наші, королі польські, оті ні в чому не порушені [статті, свободи та вольності] пильно берегти обіцяємо і їх дотримуватися повинні будемо, під присягою нашою, Королівству Польському складеною*»[107]. Отже, тут ми бачимо чітке посилання на волю спільноти, а також гарантії встановленого порядку, забезпечені королівською присягою, що надає привілеєві рангу конституційної норми у нинішньому значенні цього слова[108]. Порівняно з підляським привілеєм акти для Волині та Київщини містять більше гарантій для місцевих спільнот. До звільнення від екзекуції маєтків і військової повинності, що було характерно для Великого князівства Литовського, а також запровадження коронної податкової системи – тобто привілеїв суспільного характеру, які є й у підляському документі, – додано «вольності», що були наслідком вимог, пов'язаних із мисленням у територіально-автономістських чи навіть національних категоріях. Волинське та Київське воєводства отримали право на окрему від інших територій Корони правову систему та можливість її змінювати, а також на окрему мову урядування (руську). Їм було гарантовано визнання давніх місцевих привілеїв і князівських титулів, територіальної цілісності, а також рівності перед законом православ'я та католицтва[109].

Наявність «національних» вимог волинської шляхти спонукає до роздумів над специфікою такого типу зв'язків у Великому князівстві Литовському середини XVII ст. Галецький, як і Пеленський через приблизно 60 років, мали сумнів щодо «національних» інтенцій творців інкорпорації[110]. Однак такий спосіб мислення з'являвся в аргументації учасників люблінського сейму та з'їздів «повернених» земель. Князь Костянтин Вишневецький у своїй промові перед королем і сенатом запевняв від імені волинян, «*що ми народ такий поштивий, що жодному народові на світі не поступимося*»[111]. Проте який народ він мав на думці? У текстах унійних привілеїв кілька разів згадується, що у Великому князівстві Литовському мешкали литовський, жмудський і руський

народи[112]. Найпростіша асоціація веде до ототожнення волинян і киян із руським народом. Такі свідчення, зрештою, містяться у сеймовому щоденнику. З одного боку, ці землі сприймалися як одне ціле: «*Київ це майже ворота до тих теренів, що з ним межують*»[113]. З іншого – як території Русі: «*Київ, хоч є метрополією Русі, здавна належав до Корони*»[114]. Однак аби вповні усвідомити складність питання, нагадаймо, що Ян Ходкевич у листі до Миколая Радзивила посилався на думку, що «*Київ [...] не до Русі, а до Волині належить*»[115]; Роман Сангушко закликав, щоб не відділяти Брацлава від Києва[116], а шляхта Берестейського воєводства не хотіла «розривати з братією своєю панами волинськими»[117]. Отже, поза сумнівом, що назви «Русь», «руський» вживалися за тих часів у кількох значеннях, а територіальні зв'язки, які можна було описувати з їхньою допомогою, могли стосуватися «повернених земель» так само, як і частини Великого князівства Литовського після унії, а також усіх територій, що входили колись до складу Київської Русі. Подібна ж нечіткість була притаманна й термінові «литовський народ» (звісно, щодо шляхти), який міг прикладатися до всіх мешканців Великого князівства, але він напевно мав етнічні або історично-територіальні конотації, коли його називали поряд зі «жмудським і руським» народами. Отже, тоді не було однозначного та точного розуміння етнічно-територіальних спільнот. Люди відчували свою належність до різних груп, а на усвідомлення цього впливали державні традиції чи пам'ять про них, мова, територіально-правна єдність, конфесія. У цих обставинах формулювання «національної руської» програми, що спиралася б на конкретну територію, було радше неможливим.

Однак опис процесу «притирання» привілеїв, як і їхній вміст, дають підстави для формулювання тези, що під час унійного сейму відбулося укладення своєрідного державного зв'язку між Короною та «поверненими» землями, а т. зв. інкорпораційні привілеї насправді мали характер королівського документа, що гарантував виконання умов двосторонньої угоди. Зрозуміло, що у цьому зв'язку міра суб'єктності партнерів була не настільки урівноваженою, як у польсько-литовській унії. Можна сказати, що Велике князів-

ство і Корона ставали в Любліні суб'єктами федерації, а інкорпоровані воєводства – автономною провінцією. Сучасники саме так розуміли характер сформованих у 1569 р. зв'язків Волині та України з Короною. Звернімо увагу, що вже запис київського привілею у Коронну метрику мав назву «*privilegium unionis terrae et ditionis Kijoviensis cum Regno Poloniae*»[118]. Є свідчення, що і шляхта трьох воєводств, про які йдеться, вживала замість «повернення» термін «унія». Наприклад, із Волині маємо показовий фрагмент запису до володимирської ґродської книги, що стосується скла дання присяги Короні повітовою шляхтою (16 червня 1569 р.). Ґродські урядники вжили таке формулювання: «*Реестр списаня [...] обывателей земли Волынской повету Володимерского, которые [...] у Володимери становили и присягу о унеи с Короной Полской [...] вчинили*»[119]. Із Київщини походить текст київської інструкції від 1571 р.: «*Особливе теж его королевской милости нашого милостивого пана просимь, абы листы сеимовые, универсалы, констытуцеи и кождая справа подле обетницы и привилею его королевское милости, при сконченю унеи выданого, не иншими литерами и словы, одно рускими литерами и езыком, до земли Киевское писаны и выдаваны были*»[120]. Схоже формулювання міститься у листі брацлавської шляхти до Стефана Баторія (7 липня 1577 р.), в якому брацлав'яни нагадують про вживання в урядовому листуванні руської мови «*за постановенем о уней*»[121]. Звернімо також увагу на факт, що вже на сеймі у 1570 р. київські, волинські та брацлавські посли спільно виступили на захист своїх «провінційних» інтересів і домагалися для трьох воєводств аналогічного підтвердження («*забезпечення*») їхніх окремих прав, яке було ухвалено для Великого князівства Литовського. Їх не задовольняла редакція «*ні в чому не понижуючи привілеїв щодо повернення Київських, Волинських і Підляських земель*», вони домагалися запису: «*ні в чому не понижуючи привілеїв наших за поверненням тих земель, Київської і Волинської, та Брацлавського воєводства*». Король прислухався до їхніх вимог, видавши спеціальний «лист»[122]. Отже, бачимо, що шляхта «повернених» воєводств чудово розуміла вагомість своїх привілеїв і різницю, що відділяє їх від підляського [привілею]. Усвідомлювала вона і значення спільноти, яку ці привілеї утворили.

В історіографії функціонує теза, висунута колись Ярославом Пеленським, про низький рівень політичного залучення руської шляхти в інкорпораційний процес, який нібито й зумовив те, що новопостала федеративна держава складалася з двох, а не бажаних трьох частин[123]. Варто було б запропонувати й іншу інтерпретацію. «Повернення» було концепцією польських парламентарів, задуманою як тактичний засіб, що мав прислужитися укладенню унії з Великим князівством Литовським. Політично активна частина шляхетської спільноти Волині та України зуміла внаслідок перемовин домогтися вигідних умов інкорпорації. Досягнутий рівень суб'єктності був з усією очевидністю наслідком попередньої правової ситуації, а не рівня активності чи свідомості. У рамках Великого князівства не існувало жодної руської автономії. Волинь і Київщина мали свої земські привілеї, які, проте, значно різнилися між собою[124]. Однозначний інституційний зв'язок інкорпорованих воєводств виник, власне, у 1569 р., і був потрібен час, щоб могла народитися думка про політичну єдність території та, можливо, необхідності спільних інституцій у її кордонах. Концепція Руського князівства не була вповні сформульована до 1648 р., але вже проростала у головах волинської та київської еліти у 30–40-х рр. XVII ст. Пригадаймо слова Адама Киселя, виголошені на сеймі 1641 р.: «Які пакти предків Вашої Милості, милостиві панове, із предками нашими були. Які свободи присягалися [...] Ці три нагадую, що існують між руськими князівствами та Короною...»[125]

Примітки

[1] На той час не існувало таких адміністративних одиниць (Київське воєводство постало у 1478 р., Волинське – у 1566 р.), тож ці найменування засвідчують радше феномени суспільної свідомості. – *Ред.*

[2] Вийшла у Кракові 1915 р.

[3] Litwin H., *Narody Pierwszej Rzeczypospolitej*, (w:) *Tradycje polityczne dawnej Polski*, red. A. Sucheni-Grabowska, A. Dybkowska, Warszawa, 1993, s. 178–179.

[4] Див.: Mazur K., *W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648*, Warszawa, 2006, s. 348.

[5] Див., напр.: Кулаковський П., *Канцелярія Руської (Волинської) Метрики 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій*, Острог–Львів, 2002, с. 25–28.

[6] Див., напр., думку Рахуби, Кяупи та Кяупене у: Rachuba A., Kiaupiene J., Kiaupa Z., *Historia Litwy. Dwugłos polsko-litewski*, Warszawa, 2008, s. 84–85, 290–291.

[7] *Дневник Люблинского сейма 1569 года. Соединение Великого княжества Литовского с Королевством Польским*, изд. О. Коялович, Санкт-Петербург, 1896.

[8] Бібліографічний опис біля цитат у тексті.

[9] Kutrzeba S. *Unia Polski z Litwą, (w:) Polska i Litwa w dziejowym stosunku. Ku uczczeniu 500-setnej rocznicy unii horodelskiej*, red. W. Baranowski, Kraków, 1914; Halecki O., *Przyłączenie..*, цит. праця.

[10] Петиція надрукована у: Mazur K., *Nieznana petycja szlachty wołyńskiej do króla w dobie sejmu lubelskiego 1569 r.*, «Соціум. Альманах соціальної історії», вип. 2, 2003, с. 42–56; див. також: Mazur K., *Szlachta wołyńska wobec unii jagiellońskiej w dobie sejmu lubelskiego 1569*, «Przegląd Historyczny», t. 95, 2004, z. 1, s. 37–51.

[11] *Дневник..*, цит. праця, с. 125.

[12] Цит. праця, с. 128.

[13] Цит. праця, с. 130.

[14] Цит. праця, с. 132.

[15] *Akta unii Polski z Litwą 1385–1791*, wyd. S. Kutrzeba, W. Semkowicz, Kraków, 1932, s. 193–196.

[16] В'їздне мито. – *Прим. ред.*

[17] Цит. праця, s. 207–209.

[18] Цит. праця, s. 211–212.

[19] *Дневник..*, цит. праця, с. 169.

[20] Halecki O., *Przyłączenie..*, цит. праця, s. 74–76.

[21] Halecki O., *Dzieje unii jagiellońskiej*, tt. 1–2, Kraków, 1920, t. 2, s. 291.

[22] Цит. праця, s. 299.

[23] Цит. праця, s. 304.

[24] Цит. праця, s. 305.

[25] *Akta unii..*, цит. праця, s. 236–298.

[26] Цит. праця, s. 196–207.

[27] Kutrzeba S., *Unia..*, цит. праця, s. 610.

[28] *Дневник..*, цит. праця, с. 222.

[29] *Akta unii..*, цит. праця, s. 234–236.

[30] *Дневник..*, цит. праця, с. 382.

[31] *Akta unii..*, цит. праця, s. 193–196.

[32] Це випливає з тексту петиції волинської шляхти до короля, опублікованої К. Мазуром, див.: Mazur K., *Nieznana petycja..*, цит. праця, s. 55.

[33] Цит. праця, s. 54.

[34] *Akta unii..*, цит. праця, s. 211.

[35] Krzysztof Radziwiłł do Mikołaja Radziwiłła, Szczuczyn, 27-III-1569 r., AGAD, AR IV, nr 288, цит. за: Mazur K., *Nieznana petycja..*, цит. праця, s. 50.

[36] *Nieznana petycja..*, цит. праця, s. 54.

[37] Цит. праця, s. 55.

[38] Цит. праця, s. 55–56.

[39] Цит. праця, s. 56.

[40] *Дневник..*, цит. праця, s. 252–253.

[41] Halecki O., *Dzieje unii..*, цит. праця, t. 2, s. 299.

[42] *Дневник..*, цит. праця, s. 319. Галецький уважав, що 21 квітня про призначення нового терміну просили волинські посли, але це була помилка, яка випливала з неточного розуміння тексту щоденника. У місці, на яке посилається Галецький, записано відповіді «від трону» на вимоги Посольської ізби. Див.: *Дневник..*, цит. праця, с. 319.

[43] *Akta unii..*, цит. праця, s. 211; *Дневник..*, цит. праця, с. 326.

[44] *Akta unii..*, цит. праця, s. 212–213.

[45] *Archiwum XX. Sanguszków w Sławucie*, tt. 1–7, wyd. Z. L. Radzimiński, B. Gorczak, Lwów, 1910, t. 7, s. 323–324.

[46] Список адресатів листів до панів рад від 27-IV-1569. Див.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 532 (1569–1571). Viešųjų reikalų*, wyd. L. Anužytė, A. Baliulis, Vilnius, 2001, s. 31.

[47] *Дневник..*, цит. праця, с. 398.

[48] Цит. праця, с. 368.

[49] Цит. праця, с. 373.

[50] Jan Chodkiewicz do Mikołaja Radziwiłła, Guszcza, 20-V-1569, 20-V-1569, *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа*, т. 7, Вильно, 1870, с. 37.

[51] *Дневник..*, цит. праця, с. 377.

[52] Цит. праця, с. 379, 386.

[53] Цит. праця, с. 377.

[54] Цит. праця, с. 378.

[55] Цит. праця, с. 379.

[56] Цит. праця, с. 381.

[57] Цит. праця, с. 381, 382.

[58] *Дневник..*, цит. праця, с. 383.

[59] Цит. праця, с. 383–384.

[60] Цит. праця, с. 384.

[61] Цит. праця, с. 384.

[62] Цит. праця, с. 385.

[63] Цит. праця, с. 385.

[64] Цит. праця, с. 386–387.

[65] *Akta unii..*, цит. праця, s. 297–299.

[66] *Дневник..*, цит. праця, с. 392.

[67] Цит. праця, с. 398.

[68] Цит. праця, с. 399.

[69] Цит. праця, с. 399–400.

[70] *Археографический сборник..*, цит. праця, т. 7, с. 41.

[71] *Дневник..*, цит. праця, с. 416.

[72] Цит. праця, с. 422–423.

[73] Цит. праця, с. 450–451.

[74] Цит. праця, с. 452.

[75] *Akta unii..*, цит. праця, s. 306.

[76] *Дневник..*, цит. праця, с. 463.

[77] *Akta unii..*, цит. праця, s. 300–308.

[78] *Akta podkanclerskie Franciszka Krasińskiego 1569–1573. Część pierwsza (obejmująca akta od 9 stycznia 1569 roku do 1 kwietnia 1570 roku)*, wyd. W. Krasiński, W. Chomętowski, Warszawa, 1869, s. 94–95.

[79] *Lietuvos Metrika, Knyga Nr. 532..*, цит. праця, s. 31; Любавский М., *Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнию государства*, Москва, 1900, Приложения, с. 222.

[80] *Дневник..*, цит. праця, с. 367.

[81] Цит. праця, с. 387–388.

[82] Jan Chodkiewicz do Mikołaja Radziwiłła, Parczew, 28-V-1569, *Археографический сборник..*, цит. праця, т. 7, с. 37.

[83] Цит. праця, с. 38.

[84] *Дневник...*, цит. праця, с. 392–393.

[85] Цит. праця, с. 387.

[86] Halecki O., *Dzieje unii..*, цит. праця, т. 2, s. 310.

[87] *Дневник..*, цит. праця, с. 398–400.

[88] Цит. праця, с. 400.

[89] Цит. праця, с. 401–404.

[90] Цит. праця, с. 405–406.

[91] Mikołaj Naruszewicz do Mikołaja Radziwiłła, Lublin, 5-VI-1569, *Археографический сборник..*, цит. праця, т. 7, с. 40.

[92] Цит. праця.

[93] Mikołaj Naruszewicz do Mikołaja Radziwiłła, Lublin? 11-VI-1569, *Археографический сборник..*, цит. праця, т. 7, с. 45.

[94] Проте відомо, що присяга в ґродах відбувалася. У 1570 р. люстратор Ян Бистриковський, який досліджував київські акти, підтвердив, що бачив реєстр присяги всіх обивателів Київської землі. Див.: *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической Комиссией*, тт. 1–3, Санкт-Петербург, 1861–1865, т. 1, с. 170.

[95] Halecki O., *Dzieje unii..*, цит. праця, t. 2, s. 317.

[96] *Дневник..*, цит. праця, с. 426, 436.

[97] Цит. праця, s. 452.

[98] *Akta unii..*, цит. праця, s. 313.

[99] Крикун М., *Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел*, К., 1993, с. 138.

[100] Mikołaj Naruszewicz do Mikołaja Radziwiłła, Lublin, 5-VI-1569, *Археографический сборник..*, цит. праця, т. 7, с. 40: «*[...] «вийшов вирок Його Королівської Милості, що повертає до Корони Київ, Черкаси, Канів, Білу Церкву, Остер, Любич, Овруч. Про Мозир я ще нічого не чув, але його неможливо за пригород до Києва викрасти*».

[101] *Akta unii..*, цит. праця, s. 356.

[102] Jan Chodkiewicz do Mikołaja Radziwiłła, Lublin, 31-V-1569, *Археографический сборник..*, цит. праця, т. 7, с. 38.

[103] Mikołaj Naruszewicz do Mikołaja Radziwiłła, Lublin, 5-VI-1569, цит. праця, s. 40.

[104] Ibid., s. 43.

[105] *Akta unii..*, цит. праця, волинський привілей, с. 300–308 (згадка про Брацлавське воєводство, с. 302), київський привілей, с. 311–319.

[106] Цит. праця, s. 303, 313.

[107] Цит. праця, s. 306, 317.

[108] У конституціях перших коронаційних сеймів обраних королів можна знайти підтвердження привілеїв Київського, Волинського та Брацлавського воєводств, *Volumina legum*, wyd. I. Ohryzko, t. 2, Petersburg, 1859, s. 162, 262.

[109] Додаймо, що право вживати князівські титули поєднувалося зі зрівнянням князів і шляхти перед законом, що було безсумнівним здобутком «рицарства».

[110] Halecki O., *Dzieje unii..*, цит. праця, t. 2, s. 341; Pelenski J., *Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony w 1569 roku. Ideologia i korzyści – próba nowego spojrzenia*, «Przegląd Historyczny», t. 65, 1974, z. 2, s. 259.

[111] *Дневник..*, цит. праця, с. 382.

[112] *Akta unii..*, цит. праця, s. 346, 361, 370.

[113] «*Kiiovia fere sit porta omnium illarum ditionum, sibi adiacentium – Voliniae et Podoliae*». – *Дневник..*, цит. праця, с. 403.

[114] «*Kijów, quae antiquitus ad Regnum, tanquam metropolis Russiae, pertinebat*». – Цит. праця, с. 404.

[115] Jan Chodkiewicz do Mikołaja Radziwiłła, Parczew, 28-V-1569, *Археографический сборник..*, цит. праця, т. 7, с. 38.

[116] *Дневник...*, цит. праця, с. 397.

[117] Mikołaj Naruszewicz do Mikołaja Radziwiłła, Lublin, 5-VI-1569, *Археографический сборник..*, цит. праця, т. 7, с. 40.

[118] *Akta unii..*, цит. праця, s. 308.

[119] Цит. праця, s. 325.

[120] Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України. Ін-тут рукопису, II 22641. Дякую п. Каролю Мазуру за можливість користуватися видавничою копією.

[121] Semkowicz W., *Po wcieleniu Wołynia (Nielegalny zjazd w Łucku 1569 r. i sprawa językowa na Wołyniu)*, «Ateneum Wileńskie» R. 2, 1924, s. 188.

[122] *Akta unii..*, цит. праця, s. 384.

[123] Pelenski J., *Inkorporacja..*, цит. праця, s. 258–259.

[124] Див.: Ващук Д., *«Абихмо дeржали іхъ подле права іхъ земли» (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.)*, К., 2009, passim, особливо с. 245–249.

[125] Промова А. Киселя надрукована у: Sysyn F. E., Regionalism and Political Thought in Seventeenth-Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641.

КИЇВЩИНА, ВОЛИНЬ І БРАЦЛАВЩИНА У БОРОТЬБІ УГРУПОВАНЬ ПІД ЧАС ДРУГОГО БЕЗКОРОЛІВ'Я У 1574–1576 РР.*

Друге безкоролів'я віддавна привертало увагу істориків. Польські дослідники надавали великого значення цьому змаганню за трон, а також за зміну устроєвої системи Речі Посполитої, не надто цікавлячись її південно-східними воєводствами[1]. Останнім часом українська історіографія порушила питання місцевої активності руської, й особливо волинської шляхти у 1574–1576 рр.[2] Слід вказати й на зацікавлення цим періодом істориків, які займаються «польською» політикою Габсбургів[3]. Натомість бракує – якщо не враховувати згадок Кароля Мазура «на берегах» його праці про сеймики «інкорпорованих земель»[4] – аналізу активності шляхти та магнатерії згаданих теренів на центральній політичній арені за часів безкоролів'я.

У період безкоролів'я після втечі Генриха Валуа Київщина, Волинь і Брацлавщина брали активну участь в політичному житті Речі Посполитої, не обмежуючи себе місцевою діяльністю. Проте збережені джерела подають інформацію про кожне з воєводств нерівномірно. Щодо киян і брацлав'ян трапляються лише нечисленні згадки. У такій ситуації в центрі нашого зацікавлення опиняється активність волинян.

---

* Стаття друкується вперше.

Після втечі Генриха вже 27 липня 1574 р. зібрався воєводський сеймик у Луцьку. На той час у Короні шляхта розділилася на прихильників продовження *regnum* (правління) Валуа та прибічників проголошення *interregnum* (безкоролів'я). Більшість магнатерії була на боці короля-втікача. Серед шляхти рішуче переважали антигенрихівські настрої. Ініціатива скликання регіональних сеймиків виходила від групи малопольських сенаторів, які перебували у Кракові після втечі короля[5]. Їхній лист, очевидно, дістався до волинського воєводи князя Богуша Корецького, який скликав з'їзд у Луцьку. Сеймик проголосив воєводську конфедерацію і створив каптуровий суд[6]. У такий спосіб він задекларував, що настало безкоролів'я, тобто став на бік шляхетського табору. Учасники сеймика, скориставшись досвідом каптурового судочинства під час попереднього безкоролів'я, прийняли також низку ухвал, які мали поліпшити діяльність цієї інстанції. Вони потурбувалися про результативність виконання вироків, запровадивши засаду конфіскації майна осіб, які б ухилялися від виконання рішення «каптура», за допомогою місцевого посполитого рушення. Було також запроваджено норми, що мали на меті дисциплінувати старост і зобов'язати їх виконувати вироки каптурового суду, встановивши грошовий штраф за ухиляння. Стягнення штрафу покладалося на посполите рушення воєводської шляхти[7]. Зважаючи на те, що ґродськими старостами на Волині були представники найпотужніших князівських родин – Костянтин Острозький у Володимирі, Богуш Корецький у Луцьку і Януш Збаразький у Кременці – ці рішення, на думку Наталі Старченко, слід визнати ознакою намагань місцевої шляхти звільнитися від всевладдя магнатів[8]. Варто звернути увагу й на той факт, що луцький сеймик виявив ту саму позицію, що й сеймики малопольської провінції, де позиції шляхетського табору були найпотужнішими. До того ж він зібрався раніше, ніж ключовий під час цього безкоролів'я вишенський сеймик (28 липня 1574 р.)[9]. Позиція сеймикової більшості була підтримана принаймні деякими князями. Однак невідомо, чи хтось з-поміж представників цієї групи був присутній на сеймику. Щоправда, вступні формулювання сеймикової ухвали містять сакра-

ментальний зворот «*Мы, рады, князи, панове, врядники земские и все рыцерство*»[10], але в заключній частині документа це виглядає інакше: «*мы вси обыватели земъль поветов воеводства: Волынского, Луцкого, Володимерского, Кремянецкого, жадъного стану не выимуючи, панове рады, врядъники, рыцерство*»[11]. Немає навіть певності в тому, що на засіданнях був присутній воєвода, який їх скликав. Адже у прикінцевих формулюваннях запису в ґродських актах після ухвали читаємо: «*А такъ князь воевода его милость волынский, припустивши то ку ведомости своей, тотъ таковый списъ ихъ милости, сполне и згодне учиненый, до книгъ справъ кгродскихъ луцкихъ уписати казалъ*»[12]. Отже, ті, хто приймав ухвалу, були названі окремо від князя-воєводи, який лише взяв його до відома та розпорядився вписати його до книг. На сеймику 27 липня 1574 р. напевно не був присутній князь Януш Збаразький. Наталя Старченко цитує слова його урядників, які пояснювали свою відмову виконувати вирок каптурового суду так: «*Кн[я]зь его м[и]л[о]сть, пан нашъ, при том, якъ капътур чинили, не был и на то не зозволялъ*»[13]. Напевно, це не був єдиний приклад, але бракує джерел для ширших висновків.

Деякі коронні сеймики на липневих засіданнях призначили на серпень пописи посполитого рушення. Відбулося їх зовсім небагато, де одночасно провадилися й вибори послів на конвокацію, яку було скликано на 30 серпня 1574 р. до Варшави[14]. На жаль, нам невідомі джерела, які б стосувалися луцького передконвокаційного сеймика. Проте ми знаємо, що він відбувся, оскільки посли воєводства приїхали на конвокацію й представили там свою інструкцію[15]. Вони прибули з досить значним запізненням – через дев’ять днів після початку засідань, що може означати пізніший щодо інших земель термін скликання сеймика. Шляхта воєводства радила своїм послам «триматися заодно з іншими воєводствами»[16], що вказує на готовність до співпраці в рамках Посольської ізби, де домінувала шляхта. Слід пам’ятати, що на конвокації не було жодного сенатора чи князя з Волині, Київщини та Брацлавщини[17]. Не було там і прусів і литвинів. Натомість прибули київські посли[18]. Немає даних про участь представників Брацлавщини. Конвокація стала ареною

суперечок про наслідки втечі Генриха. Рішуча більшість сенату була готова й далі визнавати його королем. У Посольській ізбі переважала думка, що слід офіційно оголосити безкоролів'я й приготуватися до виборів. Кияни та волиняни провадили консультації, щоб визначитися щодо дражливого питання[19]. Так чи так, але їхня позиція виявилася ідентичною. Разом із сєрадзькими, ленчицькими, куявськими, червоноруськими та подільськими послами вони обрали компромісну позицію – оголосити безкоролів'я та призначити дату виборів, але водночас дати шанс Генрихові повернутися до Речі Посполитої й залишитися на троні. Познанська, краківська і сандомирська шляхта вважала, що трон уже порожній. Мазовецьке, Равське та Плоцьке воєводства поділяли думку більшості сенату, що «король корони не позбувся»[20]. Зрештою конвокація ухвалила компромісне рішення. Було визначено дату та місце виборів, що мали розпочатися у Стенжиці 12 травня 1575 р., та водночас залишили можливість для короля повернутися до того часу в країну, а це зробило б вибори непотрібними. Тож посли з «повернених земель» опинилися в центрі політичного життя Корони, ставши на час конвокації частиною шляхетського табору. На конвокації Посольська ізба також проштовхнула дозвіл на створення сеймиками воєводських судів «*ultimae instantiae*», що було передумовою постання апеляційного Трибуналу.

На межі листопада та грудня 1574 р. у воєводствах, які вирішили запровадити суди останньої інстанції, відбулися сеймики та були прийняті відповідні ухвали. Сусідні щодо Волині Руське та Белзьке воєводства провели ці акти 30 листопада та 1 грудня[21]. Проте на Волині такої спроби здійснено не було, принаймні відсутні будь-які згадки про неї наприкінці 1574 р. Черговий сеймик зібрався лише 19 січня 1575 р., але зайнявся справами оборони та модифікаціями в системі функціонування каптурового суду. У ньому не брали участі сенатори та ґродові старости, а місце лідера на шляхетському зібранні посів, напевно, Гаврило Бокій, луцький земський суддя, відомий від часів унійного сейму як прихильник приєднання Волині до Корони. Сеймик прийняв серед іншого ухвалу, що допускала можливість скликання посполитого рушення

воєводства без участі воєводи, на якому за нормальних обставин лежав обов'язок його скликання. У цьому випадку шляхта мала обрати очільника з-поміж себе[22]. Було запроваджене правило: сесії каптурового суду відбуватимуться почергово у повітових містах[23], що можна вважати відповіддю на вимоги середньої шляхти. Цілком можливо, що сеймик, який відбувся без участі князів і ухвалив вигідні для шляхти зміни, є виявом політичної суперечки, що вийшла на яв разом із безсумнівними спробами емансипації волинської шляхти з-під влади магнатів.

Вона наполягла «на своєму» й у справі судів останньої інстанції, що їх запровадив у судову практику Волині сеймик 5 травня 1575 р. Нам не відомо, чому з'їзд було скликано саме в той час. У квітні в Короні збирали сеймики перед з'їздом до Стенжиці, але в ухвалах волинської шляхти немає згадок про підготовку до виборів. Зате волинський сеймик запровадив суди останньої інстанції, реалізуючи у такий спосіб вимогу шляхетського табору[24]. Було внесено також інші зміни до місцевого судового порядку, які можна кваліфікувати як антимагнатські. Тут варто згадати про прийняття засади осілості для всіх ґродських урядників або запровадження механізму відповідальності старост, якщо вони відмовлялися розглядати справи про зловживання членів ґродського суду, – такі прецеденти переходили до компетенції земського суду[25].

Нам не відомо, коли і як волинська шляхта обрала посланців на Стенжицький з'їзд. Проте відомо, що вони були присутні на ньому й навіть активно діяли. Однак бракує хоча б якихось згадок про київських і брацлавських послів. Мабуть, вони відмовилися від участі у з'їзді з огляду на сподіваний татарський напад, як це зробила подільська шляхта[26]. Боротьба на Стенжицькому з'їзді точилася за кандидатуру нового короля. Велике князівство Литовське і більшість коронної магнатерії схилялися до кандидатури Габсбурга. Шляхта за підтримки кількох можновладців на чолі з краківським воєводою Петром Зборовським більшою мірою намагалася завадити такому рішенню, ніж гуртувалася навколо вигідної для себе кандидатури. Тим часом «гербовий люд», знуджений тривалими дискусіями, досить швидко почав роз'їжджатися по

домівках. Занепокоєний такою ситуацією антигабсбурзький табір, який спочатку значно переважав супротивників, висунув вимогу розпочати вибір монарха, й лише спротив примаса Уханського перешкодив здійсненню плану 25 травня. З часом супротивникам кандидатури Габсбурга довелося змінити тактику на оборонну, спрямувавши зусилля переважно на недопущення виборів, під час яких могла пройти небажана кандидатура (імператор Максиміліан II або його син ерцгерцог Ернест). Тому 1 червня шляхта покинула Стенжицький з'їзд та влаштувала свій табір неподалік, збираючись в окремому колі й проводячи перемовини із сенаторами. Через їхню безрезультатність шляхта 4 червня закінчила з'їзд, залишивши депутатів для подальших перемовин із «цезаріанами» та прийнявши резолюцію зі своїми вимогами. Обрання Габсбурга було тимчасово зірвано. Волиняни брали активну участь у діях антигабсбурзького табору, про що писав Ожельський. Разом із представниками Руського, Белзького та Люблінського воєводств вони складали спочатку групу найактивніших прибічників виборів[27]. У другій фазі волиняни долучилися до тих, хто покинув з'їзд. Одразу після від'їзду з виборчого поля шляхетське коло обрало вісім депутатів, які повинні були записати вимоги нового зібрання. Одним із них був волинський посол, луцький ключник Олександр Журавницький[28]. Це, напевно, перший приклад присутності представника шляхти «повернених земель» у такого типу «парламентській комісії», яку було створено не на засадах територіального представництва, а внаслідок вибору. Тож Журавницький мав бути активним, переконливим, зацікавленим. Так чи так, волиняни перебували у шляхетському колі до кінця. Коли 4 червня обирали депутатів для перемовин із сенаторами та звіту перед сеймиками про доробок з'їзду, не оминули й Волинське воєводство. Делегатами стали вже згаданий Журавницький та Василь Гулевич, луцький войський[29]. Після повернення на Волинь вони намагалися втілити вказівки з'їзду і зорганізували скликання сеймика 20 липня 1575 р. Вони з'явилися на ньому разом із іншими послами воєводства на Стенжицький з'їзд Дем'яном Гулевичем і Михайлом Витонизьким, які також, напевно, належали до шляхетських «розкольників». Не при-

був жоден із князів і сенаторів. Вірогідно, вони бойкотували Луцький з'їзд. У такій ситуації нечисленна шляхта відмовилася слухати звіт і відклала його до часу зібрання сеймика у ширшому складі[30]. Він зібрався 17 серпня, однак у сеймиковій ухвалі не згадувалося про звіт зі Стенжиці. Натомість було висловлено позицію щодо способу участі у виборах. Це питання поставало і на тих післястенжицьких коронних сеймиках, які були найміцніше пов'язані з антигабсбурзьким табором, наприклад, на краківському[31]. Як і краків'яни, волиняни ухвалили, що на вибори з'їдуться *viritim*[32] «*под утраченьем волности и заволаня шляхетского*»[33].

Відомо, що волинська шляхта приїхала на вибори, але важко сказати, наскільки численним було її представництво. Кароль Мазур висловлює сумнів щодо реалізації ухвали про прибуття *viritim*, стверджуючи, що татарський напад для більшості унеможливив виїзд до Варшави[34]. Проте Наталя Старченко наводить переконливий доказ, який заперечує це твердження, посилаючись на запис про скасування сесії ґродського суду в Луцьку 10 листопада 1575 р. (тобто вона мала відбутися вже після того, як татари повернули додому 12 жовтня 1575 р.) через елекцію, «*на которую все ехать списалисе*»[35]. Дослідниця також цитує вписане у луцькі ґродські книги засвідчення Іваном Єло-Букоємським факту своєї хвороби, через яку він мусив відкласти поїздку на вибори до Варшави[36]. Ці згадки дають підставу для висновку, що волиняни з'явилися на виборчому полі численним гуртом[37]. Київське воєводство прислало на вибори послів, які прибули 28 листопада[38]. Брацлавські посли, найімовірніше, теж приїхали, оскільки представник від них пізніше був зафіксований серед делегатів баторіанського кола, які мали доправити до «воєводств і земель» виборчий універсал[39].

Кияни та волиняни виявили активність на виборчому сеймі, хоча хроністи не записали прізвищ промовців, які виступали від імені цих воєводств на парламентському форумі. Обидві делегації співпрацювали між собою, узгоджуючи спільну позицію[40]. 29 листопада Київське воєводство висловило свою позицію щодо обрання короля у письмовій формі. Можна лише здогадуватися, чому посли вдалися до такої нетипової у той момент форми участі у сеймових

обговореннях. Можливо, серед київського представництва бракувало відповідно підготовленого промовця, який би досить вправно володів польською. Цікавим був зміст запропонованого документа. Кияни навели історичні приклади, висловлюючись проти габсбурзької кандидатури. Вони доводили, що не варто голосувати за володаря, головним козирем якого було б створення антитурецької коаліції. Як приклад наводили трагічний досвід Костянтина Палеолога, що призвів до падіння Константинополя, а також Владислава Варненчика, який загинув під Варною, «покинутий іноземцями»[41]. Волиняни підтримали сусідів, виступивши за московську кандидатуру[42]. Проте зауважили, що коли ця пропозиція буде відхилена, вони готові проголосувати за «П'яста»[43]. 30 листопада кияни та волиняни спільно з Руським, Белзьким і Подільським воєводствами рішуче продемонстрували свою позицію, «присягаючи […], що не оберуть короля, який би приніс загибель вітчизні». У такий спосіб вони виступили за виключення габсбурзьких кандидатів. Їх підтримала шляхта Краківського, Сєрадзького, Ленчицького та обох великопольських воєводств[44]. Представники «повернених земель» виступили просто-таки ініціаторами активних дій шляхетського табору й отримали підтримку учасників сейму. Під час голосування 9 грудня, коли всі воєводства висловлювали свою думку про кандидатів, волиняни виступили за «П'яста», наслідуючи величезну більшість представників шляхти окремих земель[45]. Хроністи оминають киян в описі цієї події, але можна бути певним, що, як і перед тим, вони йшли пліч-о-пліч із Волинню. 12 грудня більшість сенату попри позицію Посольської ізби оголосила імператора Максиміліана обраним королем. Шляхта натомість утворила окреме коло, не визнала вибору і розпочала наради про короля, який зміг би ефективно протистояти «цезаріанцям». Палітра підтримки кандидатів змінилася порівняно з 8 грудня. Кандидатура «П'яста» викликала великі сумніви і голоси розділилися між кількома претендентами. До них належали: московська кандидатура, Стефан Баторій, королівна Анна та «П'яст». Кияни разом із Краківським, Сандомирським і Люблінським воєводствами виступили за «Великого князя Московського»[46]. Однак дедалі популярнішою ставала ідея обрання королівни Анни та її одруження з Баторієм, тож інші

кандидатури відійшли в тінь і 14 грудня все шляхетське коло висловилося за Баторія. Подвійне обрання стало дійсністю.

Питання участі волинян у цих подіях потребує додаткового коментаря. Після 30 листопада хроністи про них уже не згадують. В універсалі, який оповіщав про обрання Анни та Баторія, а також про скликання з'їзду в Єнджейові на їхній захист, Волинське воєводство не згадане в тому місці, де визначалися дати сеймиків перед Єнджейовським з'їздом[47]. Серед делегатів, яких зобов'язали повідомити свої землі про підсумки елекційного з'їзду, Ожельський, щоправда, згадує посланця на Волинь Миколая Домбровського[48], проте Кароль Мазур вважає, що це редакторська помилка («Wielunensi», а не «Volhynensi»), виправлена у польському виданні[49], адже Домбровський, пов'язаний з Велюнською землею, не міг бути посланцем на Волинь[50]. Якщо прийняти аргументацію Мазура, то це дає змогу висунути гіпотезу, що волинян не було у шляхетському колі вже 12–14 грудня. Проте це малоймовірно. Адже відомо, що волинська шляхта підтримала баторіанський табір і надіслала своїх послів на Єнджейовський з'їзд. Із Миколаєм Домбровським теж не все так однозначно. У нього були маєтності на Волині й є багато свідчень того, що у 70-х рр. XVI ст. він постійно мешкав саме там[51], тож міг стати депутатом з елекційного з'їзду до свого воєводства. Я пристав би на цю другу версію, тобто що волиняни були присутні на виборчому з'їзді 14 грудня й долучилися до більшості, облишивши московську кандидатуру за прикладом інших воєводств і, зрештою, відповідно до власної заяви про підтримку «П'яста».

У згаданому універсалі було визначено дату передєнджейовських сеймиків у Київському та Брацлавському воєводствах[52]. Названо й посланців до сеймиків у цих землях: до Києва – Павла Солтана, а до Брацлава – Богуша Дешковського[53]. Обидва обранці були активними представниками шляхетських спільнот у своїх воєводствах. Тож можна вважати, що під час елекції шляхта всіх «повернених земель» підтримала шляхетський табір і висловилася за кандидатуру Стефана Баторія.

Питання присутності киян, волинян і брацлав'ян на Єнджейовському з'їзді доведеться реконструювати на підставі нечисленних

згадок у джерелах. Відомо, що до 12 січня 1576 р. відбувся сеймик у Луцьку, а присутній на ньому Костянтин Острозький вніс до ґродських книг маніфестацію щодо татарської загрози Києву[54]. Знаємо й те, що було обрано послів до Єнджейова, а саме – київського воєводича Костянтина Острозького, володимирського войського Василя Гулевича і луцького ключника Олександра Жоравницького[55]. Ожельський записав у своєму щоденнику, що в передостанній день з'їзду від імені киян і волинян виступив молодий Острозький і «гарною мовою» оголосив згоду цих земель «на всі ухвали щодо устрою, які будуть прийняті за одноголосною всіх згодою», а також уболівав через внутрішні суперечки у зв'язку з подвійним обранням короля та через стан київського замку, для зміцнення якого домагався допомоги Речі Посполитої[56]. У цьому ж щоденнику натрапляємо на запис, де йшлося про призначення з'їздом дат сеймиків, що мали обрати послів на коронаційний сейм для коронування Стефана Баторія. Згадано про дату скликання київського сеймика – 16 лютого, але нічого не сказано про Луцьк і Брацлав. Слід також зазначити, що серед депутатів, які підписали заключний універсал, немає представників «повернених земель»[57]. Однак луцький передкоронаційний сеймик безсумнівно відбувся. Коли більшість учасників Єнджейовського з'їзду перебралися до Кракова і продовжували засідати, очікуючи прибуття Стефана Баторія 7 березня 1576 р., у колі з'явився представник сеймика Волинського воєводства Ян Ворона Боратинський[58] і подав листи до сенату та земських послів, які повідомляли про обрання на Волині послів на коронаційний сейм[59].

Такі джерельні згадки дають змогу вважати, що Київське та Волинське воєводства надіслали послів на Єнджейовський з'їзд. На сеймику в Луцьку був присутній київський воєвода Костянтин Острозький, який, поза сумнівом, вирішив зав'язати контакти з баторіанським табором, але водночас подбав про те, щоб звернення волинської шляхти до з'їзду було досить поміркованим. Те, що на з'їзд послали молодого Острозького, не лише відповідало поширеному звичаю введення дітей магнатів у політичне життя країни, а й засвідчувало обережність князя-воєводи, який, мабуть,

ще не був цілком певний щодо остаточних наслідків суперечки за трон. Виголошена молодим Острозьким промова задумувалася як маніфест від імені київської та волинської шляхти. Вона містила обережну підтримку з'їзду, обґрунтовану небажанням брати участь у розколі, а також філіпіку на тему московської загрози, яка нависла над Києвом. Цитуючи Острозького, Ожельський гнівно коментував його слова, вказуючи, що київський воєвода тримає королівщини, не обтяжені екзекуційними зобов'язаннями, тому повинен дбати про них, а не домагатися грошей від Речі Посполитої. Тож промова воєводича представляла програму, що розходилася з позицією волинської шляхти, яка виявляла перед тим радикальні антигабсбурзькі настрої. Так чи так, але склад волинського посольства до Єнджейова свідчить, що на попередньому сеймику було ухвалено певний компроміс. Острозькі включилися в діяльність баторіан, а шляхта пом'якшила свою позицію. Після Єнджейова відбувся черговий сеймик (не відомий ані його склад, ані перебіг), але він обрав послів на коронаційний сейм і «доповів» про це з'їздові, перенесеному з Єнджейова до Кракова. Отже, однозначно посів пробаторіанську позицію.

Волинська шляхта, як бачимо, взяла активну участь в подіях другого безкоролів'я. Вона приєдналася до шляхетського руху, посіла рішучу антигабсбурзьку позицію й у ключовий момент підтримала баторіанський табір. Одночасно вона намагалася зміцнити своє становище на місцевому політичному ринку, де домінували князі. Натомість активність волинських можновладців була досить поміркованою. Жоден з-поміж них, окрім троцького воєводи Стефана Збаразького, який представляв Велике князівство Литовське, не прибув на вибори[60]. Не було їх і на інших загальнодержавних з'їздах часів безкоролів'я[61].

Найпотужніший серед руських князів київський воєвода князь Костянтин Острозький мав дуже обережну позицію. Він уникав ототожнення з прибічниками швидкого оголошення безкоролів'я після втечі Генриха Валуа. Насправді він був прихильником габсбурзької кандидатури, але не висловлювався про це відверто[62]. Проте з листа Острозького до імператора від 8 квітня 1575 р. видно

його безсумнівну готовність до дій на користь «ракуської» кандидатури на Стенжицькому з'їзді[63]. Зрештою Острозький не поїхав до Стенжиці. Він також проігнорував волинський сеймик, скликаний стенжицькими депутатами, що й далі засвідчувало його перебування у прогабсбурзькому таборі[64]. Проте князь був його пасивним учасником. Якуб Понентовський, описуючи в липні 1575 р. сили «ракуської» партії, називає в її лавах і Острозького, але дорікає йому за бездіяльність[65]. Напередодні Єнджейова він наважився на обережний компроміс. Князь взяв участь у сеймику, який мав відрядити послів на цей з'їзд і подбав про обрання делегатом свого сина Костянтина. І водночас він вплинув на певні зміни у доти радикальній позиції місцевого сеймика та на укладення компромісної інструкції, в якій ішлося про «згоду та дотримання вольності»[66]. У цей час Острозький і далі вважався прихильником Габсбургів: прибічники Максиміліана включили його до складу депутації сенаторів, яка мала вітати обраного короля на кордоні (грудень 1575 р.)[67]. Князь довго зволікав із визнанням семигородського кандидата як обранця й іще 18 квітня 1576 р. ухилився від привітання його у Тарнові, пояснюючи це татарською загрозою на Волинь і московською – на Київ[68]. Навіть наприкінці червня, в день, коли литовське посольство присягнуло на вірність Стефанові Баторію (29 червня 1576 р.), у розмові з віденським нунцієм Максиміліан II уважав Острозького своїм прибічником і був переконаний, що той не підтримає конкурента[69]. Іще наприкінці липня польський інформатор легницького князя Єжи II називав київського воєводу як одного з останніх прихильників імператора[70]. І тільки на торунському сеймі (29 жовтня 1576 р.) князь Костянтин однозначно визнав зверхність Баторія[71].

Волинський воєвода князь Богуш Корецький під час безкоролів'я хворів (помер 19 серпня 1576 р.). Його активність у той час була дуже обмежена[72]. В останній період життя Корецький був пов'язаний з віленським каштеляном Яном Ходкевичем, якого зрештою призначив виконавцем свого заповіту[73]. Корецький разом із житомирським старостою Михайлом Чорторийським, Іваном Чорторийським і Янушем Заславським, волинським каштеляном

Михайлом Мишкою, литовським стольником Миколаєм Дорогостайським (який мешкав на Волині), та київським підкоморієм Дмитром Скумином-Тишкевичем складали мережу підтримки Ходкевича на землях, утрачених Великим князівством Литовським у 1569 р.[74] Тож вони були певним тилом «ракуського» табору аж до осені 1575 р., коли Ходкевич почав віддалятися від прогабсбурзької литовської більшості й дедалі щільніше співпрацювати з пробаторіанськими Зборовськими[75].

Брацлавський воєвода князь Андрій Вишневецький, каштелян Павло Сапєга та троцький воєвода князь Стефан Збаразький виявляли активність радше на політичній арені Великого кнзівства Литовського і разом з іншими литовськими сенаторами відтягували момент формального початку безкоролів'я, а потім підтримували кандидатуру Ернеста Габсбурга. Лише під час Книшинського з'їзду (липень 1576 р.) всі троє долучилися до почту переможця[76]. Кременецький староста князь Януш Збаразький залишався в опозиції до дій волинської шляхти та ставив під сумнів правочинність рішення про створення каптурового суду[77]. Тому він не міг бути прибічником «П'яста». Невідомо, коли він примирився з перемогою Баторія. Найімовірніше, на торунському сеймі, бо саме тоді отримав Брацлавське воєводство. Досі невідомо, до якої кандидатури схилявся князь Михайло Вишневецький.

Серед князівської та сенаторської еліти Волині не було, як бачимо, активних прибічників «П'яста» чи Стефана Баторія. Водночас волинський сеймик від самого початку безкоролів'я посів позицію, наближену до шляхетського табору в Короні. У Луцьку швидко визнали, що Річ Посполита увійшла у період безкоролів'я (27 квітня 1574 р.). Представники волинян брали участь у Стенжицькому з'їзді й долучилися до коронної шляхти, яка не допустила початку виборів і посіла антимагнатську та антигабсбурзьку позицію. Сеймик ухвалив рішення про прибуття на вибори *viritim*, а потім його посланці брали участь у баторіанському з'їзді в Єнджейові. Тому можна сказати, що політична позиція луцького сеймика перебувала в нурті коронного «середньошляхетського» табору. Волинська шляхта виявила здатність діяти самостійно, не

лише без керівної ролі князів, а й супроти їхньої позиції. Тоді як князі підтримували габсбурзький табір або трималися віддалік коронних і литовських з'їздів, не бажаючи ризикувати й очікуючи на ясність з розстановкою сил, шляхта залишалася прихильною до антиракуського вибору.

Варто замислитися над тим, як на стан політичних взаємин у воєводстві впливали претензії Великого князівства Литовського на повернення «трьох воєводств», а саме це обіцяли литвинам у разі перемоги габсбурзького кандидата. Серед волинських князів були прихильники такої концепції. Уже під час першого безкоролів'я вони приєдналися до вимог Великого князівства Литовського повернути доунійні територіальні межі і виступили перед французьким посольством із програмою реінкорпорації своїх земель зі збереженням привілеїв і поверненням князям колишнього статусу. У групі підписантів цих вимог знаходимо Костянтина Острозького, Богуша Корецького, Андрія Вишневецького, Павла Сапєгу та Василя Загоровського[78]. Відповідну «страховку» вони отримали, але, як відомо, обіцянка не була виконана. Сам Костянтин Острозький на коронаційному сеймі виступав проти реінкорпорації. Напевно, під тиском послів, які твердили, що «*краще надати перевагу невільництву, ніж підпасти під литовське ярмо*»[79]. Фіаско цього проекту, мабуть, навчило князів обережності. Під час другого безкоролів'я вони намагалися уникати відвертих заяв, але, маючи численні родинні та майнові зв'язки з елітою Великого князівства Литовського, прагнули уникати й висловлювань проти реінкорпорації. Проте, безсумнівно, антиунійні почуття у цьому середовищі були ще живі[80]. Про це свідчить лист Михайла Чорторийського (від 1575 р.) до Яна Ходкевича, в якому він запевняв двоюрідного брата, що на Волині «*вся мала шляхта має велику приязнь до Вашої Милості і хоче без жодних зволікань відкрито від'єднатися від безбожних ляхів*»[81]. Стан справ на Волині після унії він описував, як «єгипетську неволю»[82]. Тут, напевно, не йшлося про релігійну ситуацію або хазяйнування на Волині вихідців із Корони. Немає жодних даних про те, що відбувалося щось подібне. Можна припустити, що «єгипетською

неволею» князю здалася активність заможної шляхти на волинському сеймику. Тому він і наголошував на спільності поглядів із «худою шляхтою». Волинська шляхта виступила за подальше перебування у зв'язку з Короною. Її підтримка «П'яста», а потім Стефана Баторія фактично була захистом здобутків Люблінської унії.

Примітки

[1] Остання монографічна праця: Dubas-Urwanowicz E., *Koronne zjazdy szlacheckie w dwóch pierwszych bezkrólewiach po śmierci Zygmunta Augusta*, Białystok, 1998, Rybak P., *Zjazd szlachty w Stężycy (maj – czerwiec 1575 r.) na tle drugiego bezkrólewia*, Toruń, 2002.

[2] Старченко Н., *Проблематика сеймиків Волинського воєводства під час Великого безкоролів'я (1572–1576 рр),* у: *Парламенцкия структуры ўлады ў системе дзяржаўнага кiравання Вялiкага княцтва Литоўскага и Речи Паспалитай у XV–XVIII стагодзях*, ред. С. Ф. Сокаль, А. М. Янушкевич, Минск 2008, с. 110–126; її ж, *Актові книги як джерело до історії Великого безкоролів'я на Волині (1572–1576 рр.)*, у: Наукові записки Інституту української історіографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, т. 19, кн. 1, 2009, с. 215–232.

[3] Rhode M., *Ein Kőnigreich ohne Kőnig. Der Kleinpolnische Adel in sieben Interregna*, Wiesbaden, 1997.

[4] Mazur K., *W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648*, Warszawa, 2006, s. 44–54.

[5] Dubas-Urwanowicz E., цит. праця, с. 64, 166.

[6] *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов*, ч. 2, т. 1, изд. Н. Иванищев, К., 1861, с. 18–31.

[7] Старченко Н., *Проблематика..*, с. 118–119.

[8] Старченко Н., *Актові книги..*, с. 220.

[9] Prochaska A., *Sejmiki wiszeńskie w czasie trzech elekcji pojagiellońskich*, «Kwartalnik Historyczny», т. 17, 1903, s. 393.

[10] *Archiv..*, ibid., s. 18.

[11] Ibid., s. 30.

[12] Ibid., s. 30–31.

[13] Старченко Н., *Актові книги..*, с. 226.

[14] Zakrzewski W., *Po ucieczce Henryka. Dzieje bezkrólewia 1574–1575*, Kraków, 1878, s. 140.

[15] Orzelski Ś., *Bezkrólewia ksiąg ośmioro 1572–1576*, wyd. E. Kuntze, *Scriptores Rerum Polonicarum*, t. 22, s. 263.

[16] Ibid.

[17] Dubas-Urwanowicz E., цит. праця, s. 250.

[18] Orzelski Ś., *Bezkrólewia..*, s. 267.

[19] Відомо, що так робили під час виборчого сейму 1575 р. Ibid., s. 435.

[20] Ibid., s. 267.

[21] Zakrzewski W., цит. праця, s. 174.

[22] Старченко Н., *Проблематика..*, с. 115.

[23] Старченко Н., *Актові книги..*, с. 225.

[24] Старченко Н., *Проблематика..*, с. 119–120.

[25] Там само, с. 119.

[26] Orzelski Ś., *Bezkrólewia..*, s. 331.

[27] Ibid., s. 331.

[28] Ibid., s. 337.

[29] Ibid., s. 349.

[30] Старченко Н., *Проблематика..*, с. 113, Mazur K., цит. праця, s. 46.

[31] Zakrzewski W., цит. праця, s. 354.

[32] Засада *viritim* означала особисту участь кожного шляхтича у виборах. – *Прим. ред.*

[33] Старченко Н., *Проблематика..*, с. 113–114. Це означало, що шляхтич, який відмовиться їхати на елекцію, втрачає шляхетство.

[34] Mazur K., цит. праця, s. 48.

[35] Старченко Н., *Проблематика..*, с. 114.

[36] Там само.

[37] Натомість немає сумніву, що «ординська» загроза унеможливила участь волинян, так само як і киян та брацлав'ян, у повторній конвокації, скликаній примасом Уханським на 4 жовтня, в якій узяло участь лише кільканадцять послів. Zakrzewski W., цит. праця, s. 366.

[38] Orzelski Ś., *Bezkrólewia..*, s. 435.

[39] Ibid., s. 479.

[40] Ibid., s. 435.

[41] Ibid., s. 438.

[42] Цікаве пояснення підтримки волинською шляхтою московської кандидатури запропонував Закревський, вказуючи, що вона була пов'язана з надією на «знищення можновладства». Див.: Zakrzewski W., *Po ucieczce..*, s. 395.

[43] Orzelski Ś., *Bezkrólewia..*, s. 438.

[44] Ibid., s. 445.

[45] Ibid., s. 464.

[46] Ibid., s. 474.

[47] Ibid., s. 478–479.

[48] Ibid., s. 479.

[49] Orzelski Ś., *Bezkrólewia ksiąg ośmioro czyli dzieje polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576 skreślone przez Świętosława z Borzejowic Orzelskiego, starostę radziejowskiego, Tom wstępny zawierający życiorys Orzelskiego, mowy jego i pisma w sprawach publicznych*, wyd. W. Spasowicz, Petersburg, 1858, s. 334.

[50] Mazur K., ibid., s. 49.

[51] Миколай Домбровський одружився із представницею старого волинського роду Ганною Козечанкою. Як мешканець Володимирського повіту він склав присягу на вірність Короні 16 червня 1569 р., підписавшись по-руськи «Миколай Дубровський». Однак у скарбових джерелах він фігурував як Домбровський. Помер він не пізніше 1577 р., коли власницею землеволодінь уже виступає його вдова, див.: *Akta unii Polski z Litwą 1385–1791*, wyd. S. Kutrzeba, W. Semkowicz, Kraków, 1932, s. 327, *Polska XVI w. pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 8, *Ziemie ruskie. Wołyń i Podole*, wyd. A. Jabłonowski, Warszawa, 1889, s. 24, 77; Ворончук І., *Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст.*, Київ, 2009, с. 221.

[52] На 7 січня, див.: Orzelski Ś., *Bezkrólewia..*, wyd. E. Kuntze, s. 479.

[53] Ibid.

[54] Mazur K., цит. праця, s. 49–51, Старченко Н., *Проблематика..*, с. 111.

[55] Mazur K., цит. праця, s. 49–50.

[56] Orzelski Ś., *Bezkrólewia..*, s. 544.

[57] Ibid., s. 547.

[58] Ожельський говорить про Яна Врону, але тут точно йдеться про Ворону, який далі частіше фігурує як Воронич, іноді з топонімом Боратинський. Він уживав ім'я Ян, а не Іван, як більшість шляхти-русинів. Ян Ворона був одним із тих, хто вступив у конфлікт із кременецьким старостою князем Янушем Збаразьким через спробу виконання вироків каптурового суду. Тож можна припустити, що він брав активну участь у шляхетському русі на Волині за емансипацію з-під влади магнатів, див.: Старченко Н., *Актові книги..*, с. 226.

[59] Orzelski Ś., *Bezkrólewia..*, s. 605.

[60] Dubas-Urwanowicz E., цит. праця, s. 294.

[61] Лєшек Кєнєвіч називає – під знаком питання – луцького каштеляна Михайла Мишку-Варковського як учасника виборів, який висловився

за кандидатуру «П'яста» (Див.: Kieniewicz L., *Senat za Stefana Batorego*, Warszawa, 2000, s. 300), але Ева Дубас-Урванович не підтверджує цієї інформації, див.: Dubas-Urwanowicz E., цит. праця, s. 294.

[62] Kempa T., *Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej*, Toruń, 1997, s. 73; Ульяновський В., *Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків*, К., 2012, с. 526.

[63] Zakrzewski W., цит. праця, с. 303.

[64] Старченко Н., *Проблематика..*, с. 113.

[65] *Materiały do dziejów piśmiennictwa polskiego i biografii pisarzów polskich*, t. 1, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa, 1900, s. 200.

[66] Mazur K., цит. праця, s. 50.

[67] Kempa T., цит. праця, s. 53.

[68] *Sprawy wojenne króla Stefana Batorego, dyjaryjusze, relacyje, listy i akta z lat 1576–1586*, wyd. I. Polkowski, Kraków, 1887, s. 21, Kempa T., цит. праця, s. 74–76.

[69] *Litterae Nuntiorum Apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes, Vol. 1 1550–1593*, ed. A. G. Velykyj, Romae, 1959, s. 85.

[70] *Wiadomości do dziejów polskich z Archiwum Prowincji Śląskiej*, wyd. A. Mosbach, Wrocław, 1860, s. 144.

[71] *Litterae Nuntiorum..*, s. 89.

[72] Старченко Н., *Проблематика..*, с. 115.

[73] *Архив Юго-Западной..*, ч. 8, т. 3, изд. О. Левицкий, К., 1909, с. 294.

[74] *Sprawy wojenne..*, s. 12, 17; *Архив Юго-Западной..*, ч. 8, т. 3; там само, с. 294; Lulewicz H., *Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588*, Warszawa, 2002, s. 105, 164, 202; Wolff J., *Kniaziowie litewsko-ruscy*, Warszawa, 1895, s. 31.

[75] *Sprawy wojenne..*, s. 21, Lulewicz H., цит. праця, s. 217–235.

[76] Lulewicz H., цит. праця, s. 182, 193, 194, 200, 217, 223, 289, Czamańska I., *Wiśniowieccy. Monografia rodu*, Poznań, 2007, s. 88.

[77] Старченко Н., *Проблематика..*, с. 123–124.

[78] *Henri de Valois et la Pologne en 1572 par Le Marquis De Noailles, Tome troisième, Documents et pièces justificatives*, Paris, 1867, s. 403.

[79] «servitutem potius se preferre malle, quam ad Lithuanorum iugum redire». – Цит. за: Orzelski Ś., *Bezkrólewia..*, s. 213.

[80] Kempa T., *Magnateria ruska wobec unii lubelskiej (1569)*, «Białoruskie Zeszyty Historyczne», t. 16, 2001, s. 22–23.

[81] Цит. за: Lulewicz H., цит. праця, s. 202.

[82] Ibid.

ПРЕДСТАВНИКИ КИЇВЩИНИ, ВОЛИНІ ТА БРАЦЛАВЩИНИ НА СЕЙМАХ ЗА ДОБИ СТЕФАНА БАТОРІЯ*

Діяльність на сеймі представників Волині та України давно цікавить істориків. Проте здебільшого вони зосереджувалися на питаннях, пов'язаних із боротьбою між прихильниками та супротивниками унії, а також її парламентськими наслідками. Присутність на сеймах за часів Баторія послів, обраних у Луцьку, Житомирі та Вінниці, по суті не була помічена[1]. Однак це питання, безсумнівно, заслуговує на увагу. Адже воно пов'язане з першим періодом активності на вальному сеймі Речі Посполитої парламентаристів із земель, які на Люблінському сеймі 1569 р. отримали привілеї (т. зв. «Люблінські привілеї»), що гарантували їм окремішній правовий статус, автономний суд, власну мову адміністрування та рівні права католиків і православних[2]. У перше двадцятиріччя після Люблінської унії, як довів Кароль Мазур[3], на цих територіях активно розвивалося сеймикове життя. Тож придивімося, як це відбивалося на сеймових сесіях у Кракові, Торуні та Варшаві.

Для цього ми фіксуватимемо присутність на сеймах сенаторів і послів згаданих воєводств та шукатимемо слідів їхньої активності на сеймовому форумі. У досліджуваний період (1576–1586 рр.) ці землі в сенаті були представлені шістьма особами. Київським воєводою тоді був князь Костянтин Василь Острозький, волинським –

* Стаття друкується вперше.

почергово князь Богуш Корецький (до смерті 19-VIII-1576 р.), князь Андрій Вишневецький (від 18-X-1576 до смерті у 1584 р.) та князь Януш Острозький (від серпня 1584 р.), брацлавським після призначення князя Андрія Вишневецького на Волинське воєводство – князь Януш Збаразький (від 10-XII-1576). Бачимо, що уряди воєвод тримали лише князі. Каштелянії перебували в руках магнатів, які не мали князівських титулів. Київським «паном» до 1580 р. був Павло Сапєга, а після нього уряд отримав як підвищення брацлавський каштелян князь Михайло Вишневецький, після смерті якого він дістався Іванові Чапличу-Шпановському (від лютого 1585 р.). Волинським каштеляном за доби Баторія був Михайло Мишка-Варковський. Брацлавським – почергово – Василь Загоровський (до смерті 29-II-1580 р.), згаданий князь Михайло Вишневецький (1580–1581 рр.) й Олександр Семашко (від 20-IX-1581 р.)[4]. Номенклатуру послів на сейми Стефана Баторія реконструював Кароль Мазур[5]. До його списку вдалося додати прізвища лише двох брацлавських послів на сейм 1579–1580 рр.[6]

На першому – коронаційному – сеймі доби Стефана Баторія (31-III – 29-V-1576 р.) сенаторів «возз'єднаних воєводств» не було[7]. Волинський воєвода князь Богуш Корецький тоді вже хворів і незабаром, 19 серпня, помер[8]. Брацлавський воєвода князь Андрій Вишневецький і київський каштелян Павло Сапєга раніше підтримували кандидатуру Ернеста Габсбурга, а з перемогою Баторія примирилися лише під час Книшинського з'їзду в липні 1576 р.[9] Наймогутніший з-поміж волинських князів, київський воєвода Костянтин Острозький теж на той момент не наважився залишити «ракушан» (прихильників габсбурзької кандидатури до трону), проте поводився обережно й намагався «не палити мостів», які відкривали шлях до різних таборів[10]. Так само волинський каштелян Михало Мишка-Варковський, хоча й «тримався» Ходкевичів, які на той час уже наблизилися до баторіанців, очолюваних їхніми шваграми Зборовськими, не поспішав відкрито підтримати Семигородця[11]. На жаль, нам невідомо, на чий бік схилявся брацлавський каштелян Василь Загоровський. Навесні 1577 р. він потрапив у татарську неволю, з якої вже не повернувся, залишивши по собі заповіт, що

його часто цитують у літературі[12]. У своєму тестаменті (1577 р.) він згадує як своїх приятелів Олександра Жоравницького та Гаврила Бокія[13], які під час безкоролів'я були близькі до баторіанців[14]. Проте за часів першого безкоролів'я він належав до групи волинян, які підтримували литовських сенаторів, що вимагали повернення до Великого князівства Литовського земель, інкорпорованих люблінськими привілеями. Тож можна припустити, що він був близький до прибічників габсбурзького кандидата[15]. У червні 1576 р. Загоровський був зайнятий родинними чварами, пов'язаними з тим, що його залишила друга дружина Катерина Іванівна з князів Чорторийських[16]. Можливо, незгода в родині поглинула його ще раніше, ставши на перешкоді політичній активності.

За відсутності сенаторів «возз'єднані землі» представляли посли, які й самі виступали в неповному складі. Передкоронаційні сеймики мали відбутися в усіх трьох воєводствах. На Єнджейовському з'їзді навіть було призначено дати зібрань київської та брацлавської шляхти[17]. А про скликання волинського сеймика свідчать листи, надіслані звідти сенаторам і шляхті, які продовжували Єнджейовський з'їзд у Кракові, що їх привіз 7 березня 1576 р. Ян Ворона-Боратинський[18]. Проте київських послів на коронації не було[19]. Можливо, сеймик не надіслав представників через московську загрозу, про що трохи раніше писав Костянтин Острозький[20]. Волиняни та брацлавці прибули на сейм разом 7 травня, а наступного дня один із послів виголосив привітальну промову від імені обох воєводств[21]. У джерелах зазначено прізвища трьох представників Волині та двох представників Брацлавщини. Серед перших були луцький ключник Олександр Жоравницький, луцький земський суддя Гаврило Бокій і володимирський войський Василь Гулевич[22]. Іще за часів безкоролів'я була помітна їхня активність у шляхетському таборі, що готувала ґрунт для підтримки такої кандидатури, як Стефан Баторій[23]. Брацлавське воєводство представляли Лазар Іваницький та Іван Бокій, теж волиняни[24].

Описи коронаційного сейму та його конституції не залишають сумніву, що волинські посли були вельми активними учасниками цього з'їзду. Вони спромоглися внести в постанови сейму цілу

низку норм, що мали суттєве значення для їхнього регіону та його місця в Речі Посполитій. Більшість із них містилася в конституції «O potrzebach Wojewodztwa Wołyńskiego»[25], де, зокрема, зустрічаємо й заборону сполучати місцеві сенаторські уряди та ґродові староства. Ця норма, яка потрапила до конституції з арсеналу антимагнатських вимог коронного середньошляхетського табору, була спробою послабити позицію князівських родів і відкрити шлях до урядів і надань заможній шляхті. У цьому ж антикнязівському контексті слід інтерпретувати норму, що дозволяла возному виконувати його функції, «хоч би його на те жоден уряд стороні не надавав»[26]. Ішлося про можливість використання возного шляхтою у своїх справах без надання на те йому повноважень від ґродських урядників. На Волині, де ґродові староства на той час перебували в руках князів, це могло відкривати шляхті дорогу до «отримання справедливоті» незалежно від настанов старости чи його людей на ґродських урядах. Утім, цієї норми не дотримувалися[27].

Наступний артикул згаданої конституції встановлював один воєводський сеймик у Луцьку замість трьох повітових, які мали діяти згідно з «інкорпораційним привілеєм» 1569 р. Тут теж можна знайти антимагнатський слід, якщо виходити з таких міркувань: шляхта побоювалася, що князям буде легше підпорядкувати собі малі й погано «укомплектовані» повітові з’їзди, ніж загальноволинське зібрання в Луцьку, куди з’їжджалася навколишня заможна шляхта. Емансипаційний характер в контексті правового становища пересічної шляхти, схоже, мав артикул, що звільняв її від мит, зборів, мостового і гребельного за перевезення «власних речей, які не будуть обернені на продаж, /... / як вільні інші коронні обивателі»[28]. Тож більшість норм, запроваджених конституцією «Про потреби Волинського воєводства», була пов’язана з вимогами, типовими для коронного середньошляхетського руху тієї доби.

Трохи інше значення мав останній із артикулів згаданої конституції, який стосувався надання православним духовних бенефіцій. Він декларував засаду надання владицтв і архімандрій «людям шляхетського стану»[29]. Це, безсумнівно, мало прислужитися престижу та вазі Православної Церкви, вірним якої люблінські

привілеї гарантували рівні позиції з католиками. Та оскільки бенефіції Східної Церкви іноді потрапляли до осіб «низького стану», що послаблювало позицію Церкви, волинська шляхта поспішила виправити таке становище й однозначно утвердити цю рівність у сфері номінацій і надань.

На цьому ж сеймі було прийнято й конституцію «De ecclesiis cathedralibus Russiae», яка поширювала дію статуту 1496 р. «Про недопущення плебеїв до найвищих церковних достоїнств» («De non suscipiendis plebeis ad maiores cathedrales ecclesias») на територію руських земель[30]. Ішлося, звичайно, про латинські (католицькі) церкви, як у привілеї 1496 р.[31] Конституція не могла стосуватися Червоної Русі і Західного Поділля, оскільки на ці території привілей був поширений значно раніше, коли було поновлено привілей 1496 р., тож від 1505 р. він мав діяти «у нашому королівстві», тобто також на Русі та Поділлі[32]. Відповідно, у 1576 р. обмеження доступу осіб нешляхетського походження до пребенд і вищих санів в ієрархії католицької церкви стосувалося земель, пов'язаних із Короною внаслідок люблінських привілеїв 1569 р. Тому конституція «De ecclesiis cathedralibus Russiae» входила в один комплект зі згаданою статтею конституції «Про потреби Волинського воєводства», яка містила те ж таки питання щодо Православної Церкви. Тож можна сказати, що вона була результатом ініціативи представників волинської шляхти на коронаційному сеймі, які не лише виявили спроможність піклуватися про свої потреби в обставинах вального сейму, а й продемонстрували знання історії коронного права. Саме так – у комплекті – розглядав обидва питання Гайденштайн (Heidenstein), який згадував у своїй хроніці конституцію «plebei ad cathedrales» («простолюдинів на вищих церковних санах»), твердячи, що те саме отримали волиняни «для грецької віри»[33].

Посли з Волині, напевно, вплинули і на підготовку та ухвалення конституції про «забезпечення» духовних сенаторів-резидентів[34]. Єпископи з руських земель мали невеликі фінансові можливості, тож сейм призначив їм платню розміром у 500 злотих, подбавши про матеріальні підстави для виконання ними обов'язків резидентів. Слід також зазначити, що волиняни отримали на сеймі

обіцянку: на наступному вальному з'їзді король затвердить «коректуру» судового права, яку вони повинні підготувати[35]. Це передбачалося люблінськими привілеями, які гарантували київській і волинській шляхті збереження окремого судового права (II Литовський статут) і можливість його модифікації. Варто згадати, що вимоги «поправи права» відповідали очікуванням коронної шляхти, яка внесла відповідні записи до сеймового рецесу й розраховувала на реалізацію судової реформи на наступному сеймі[36]. Волині безпосередньо стосувалася й конституція «O sprawiedliwości Rusi, Podolanów, Bełzan i Wołyńcy», яка встановлювала суди у справах розмежування кордонів[37]. Як описував у своєму діаріуші Ожельський, всі питання, що стосувалися волинян, обговорювалися 13 травня, через кілька днів після прибуття волинських і брацлавських послів, і були вміщені серед важливих ухвал коронаційного сейму[38].

Як і за часів безкоролів'я, представники «возз'єднаних земель» були активними учасниками коронаційного сейму, на якому зібралися активні баторіанці. Литвини та волинсько-київські князі не прибули на з'їзд і зберігали дистанцію щодо семиградського кандидата. Це використала волинська шляхта, яка домоглася ухвалення конституцій, що підсилювали окремішній статус свого регіону й опосередковано Київщини, а також задекларувала прагнення отримати політичну суб'єктність, використовуючи коронні зразки у царині права та устрою, випрацювані середньошляхетським табором[39].

Наступний сейм очікувався вже у червні, а місцем його проведення мала стати Варшава. На той момент вирішувалася доля політичного вибору Литви та волинських князів. Папський нунцій доносив, що литвини за свою підтримку Баторія домагалися скасування люблінських привілеїв і повторного приєднання Київщини, Волині та Брацлавщини до Великого князівства Литовського[40]. Справді, з'їзд у Мстибожі сформулював такі очікування[41]. Проте під час зустрічі у Варшаві литовське посольство порозумілося з Баторієм, попри те, що вимога реінкорпорації не була помічена. 29 червня відбулася взаємна присяга на підтвердження умов угоди між Стефаном і Великим князівством Литовським.

Однак частина волинських князів і далі зволікала з визнанням Семигородця. Костянтина Острозького наприкінці червня імператор Максиміліан потрактував як надійного прибічника[42]. Навіть в останні дні липня його вважали прихильником «ракуської» партії[43]. Однак внаслідок визнання Баторія Литвою прогабсбурзький вибір втратив актуальність, тому магнати один за одним приєднувалися до табору переможців. Брацлавський воєвода князь Андрій Вишневецький і київський каштелян Павло Сапєга зробили це під час зібрання литовського сенату в Книшині, де з'явився й король (24–27 липня 1576 р.)[44]. Князь Костянтин Острозький порозумівся з Баторієм перед сеймом у Торуні, на який він приїхав з великою помпою 29 жовтня 1576 р.[45] До Торуня прибув, очевидно, і князь Януш Збаразький, який під час сейму отримав номінацію на Брацлавське воєводство[46], що підтверджує його приєднання до кола баторіанців. У схожому становищі опинився князь Андрій Вишневецький, який під час сейму отримав уряд волинського воєводи, що звільнився після смерті князя Богуша Корецького. На сеймі не було волинського каштеляна Михайла Мишки-Варковського і брацлавського каштеляна Василя Загоровського.

Рішення про скликання сейму в Торуні – через дедалі глибший конфлікт із Ґданськом – було ухвалено на початку серпня 1576 р. 10 серпня було розіслано королівських послів на сеймики. До Києва відправили Фелікса Харленського, київського хорунжого родом із Корони[47], який вже давно прижився на Київщині й завдяки шлюбу мав там значні володіння, спадщину князів Друцьких-Любецьких[48]. У Луцьку короля мав представляти королівський секретар Василь Древинський[49], православний шляхтич із Володимирського повіту[50]. Нарешті до Брацлава було послано Андрія Садовського[51], брацлавського земського підсудка, а водночас підстаросту, призначеного ще Богушем Корецьким, якого залишив на уряді і наступний староста Єжи Струсь[52]. Посланців добирали старанно. Усі троє були важливими членами місцевих спільнот. Садовський уже обирався брацлавським послом на коронаційний сейм Генриха Валуа[53]. Місія королівських послів дала результат – вибори сеймових представництв на «возз'єднаних землях» були, як здається,

сприятливими для двору. Київське воєводство обрало саме Харленського – королівського посла на сеймик, долучивши до товариства київського ротмістра Каспера Стужинського, місцевого супротивника князя Костянтина Острозького, та Єсифа Немирича, швагра Мелетія Хребтовича, архімандрита Києво-Печерського монастиря, який також був розсварений із князем-воєводою[54]. У Луцьку мандати отримали брати Олександр і Михайло Жоравницькі, активні прихильники Баторія за часів останнього безкоролів'я, а також їхній швагер – луцький земський писар Михайло Коритенський[55]. До них долучилися й князь Марко Сокольський та кременецький земський суддя Андрій Єло-Куневський, колишній посол від Волині на унійний сейм у Любліні[56]. Від Брацлавщини послом мав бути Конрад Козар, який раніше представляв воєводство на Люблінському сеймі, а потім виконував функції брацлавського ґродського судді з руки близького до двору та Яна Замойського старости Єжи Струся[57]. Двоє наступних послів, обраних у 1576 р. – брацлавський підкоморій Михайло Шашкович і його син Іван – були, найімовірніше, пов'язані з Костянтином Острозьким, у маєтностях якого майбутній підкоморій на початку 70-х рр. був управителем (намісником) одного з комплексів землеволодінь[58]. Склад посольства доповнювали Ян Злоба-Заленський та Олексій Кам'яногорський, яких важко ідентифікувати[59]. Отже, сеймове представництво «возз'єднаних» воєводств здебільшого складалося з людей, пов'язаних із двором і баторіанським табором. На особливу увагу заслуговує відсутність серед київських послів приятелів чи клієнтів Костянтина Острозького. Неприхильний до воєводи перебіг київського сеймика підтверджують також інші джерела. Ми маємо інформацію, що зібрана на ньому шляхта звернулася до короля з проханням затвердити Мелетія Хребтовича Києво-Печерським архімандритом[60]. Цього домагалися всупереч позиції Острозького[61], хоч кількома місяцями раніше київська шляхта, що зібралася на земських роках, виступала проти Хребтовича[62]. Цілком очевидно, що двір мав достатню підтримку на Дніпрі, аби мобілізувати тамтешню шляхту в своїх інтересах навіть усупереч князю-воєводі.

На Торунський сейм прибуло (жовтень–грудень 1576 р.)[63] велике представництво від «возз'єднаних земель». Проте збереглося

небагато джерел, що описують перебіг сейму, тому маємо вельми скромні підстави для ширших висновків про активність сенаторів і послів східних воєводств[64]. Посольська ізба очікувала, що в Торуні будуть залагоджені питання, внесені до рецесу коронаційного сейму. Особливо важливою проблемою вважалося створення апеляційного Трибуналу – шляхетського суду вищої інстанції, який мав у більшості справ замінити королівський суд. Проте король ще не був готовий задовольнити цю вимогу. Проти неї виступала й більшість сенату. У відповідь на це посли відмовилися ухвалити побор на війну з Ґданськом. Сейм роз'їхався, не ухваливши конституції та поборового універсалу[65]. Київські, волинські та брацлавські посли на сеймі в Торуні солідаризувалися з коронною шляхтою у головних напрямах сеймової боротьби. Під час дискусій вони обстоювали шляхетський апеляційний суд[66]. Вони також просили про спеціальне королівське підтвердження тієї частини люблінських привілеїв, які гарантували їм збереження окремішності судового права – «абисмо прав своих у воеводстве нашым уживали»[67]. У заключній промові сеймовий маршалок Свєнтослав Ожельський згадав вимоги трьох воєводств і домагався скликання сеймиків у Києві, Луцьку та Брацлаві (а також в інших воєводствах) «для нарад і запровадження судів», які б тимчасово виконували роль воєводських апеляційних інстанцій[68]. Отже, руська шляхта діяла солідарно з більшістю Посольської ізби, але й дбала про збереження правової окремішності своїх воєводств, тим самим забезпечуючи собі осібне місце у середньошляхетському русі. Сенатори з цих земель поводилися, здається, інакше. У засіданнях сенату напевно брав участь князь Костянтин Острозький[69], можливо, також князь Андрій Вишневецький і князь Януш Збаразький. Вища палата підготувала власний проект апеляційного суду. У ньому Київське, Волинське та Брацлавське воєводства не були виокремлені як такі, що користуються власним судовим правом, їх просто включили до складу малопольського Трибуналу на тих же умовах, що й інші адміністративно-територіальні одиниці цієї провінції[70]. Цілком очевидно, що для Острозького – а може, й інших князів – люблінські привілеї не були настільки фундаментальним здобутком у царині права та устрою, як для шляхти. Зваж-

мо ще й на те, що шляхта «возз'єднаних воєводств» намагалася під час сейму реалізувати власну програму, не підпорядковуючись присутнім на сеймі князям-сенаторам.

Наслідком активності послів зі східних воєводств були й видані Стефаном Баторієм під час сейму привілеї. Кияни отримали надання архімандрії Києво-Печерського монастиря Мелетієві Хребтовичу відповідно до прохання воєводського сеймика і всупереч позиції Костянтина Острозького[71]. А послів із Луцька напевно задовольнив привілей для волинських євреїв і караїмів, що гарантував їм «вольності» згідно з коронним правом, до якого долучили мандати до урядників, де їм наказано дотримуватися цих засад. Суттєво, що цей привілей стосувався не лише євреїв у королівських і князівських містах, а й «усіх інших, які по містечках волинських, як наших, так і князівських та шляхетських, мешкають»[72]. Таке формулювання прав було, безсумнівно, наслідком старань шляхти. Варто звернути увагу на те, що Торунський сейм приніс також привілеї та номінації для волинської шляхти за заслуги перед баторіанським табором під час безкоролів'я. Луцьке староство отримав Олександр Жоравницький, хоча Костянтин Острозький докладав великих зусиль, щоб воно потрапило саме до його рук[73]. Луцьким підкоморієм став брат новопризначеного старости Михайло[74]. Обидва вони були послами на цей сейм. Василь Гулевич, який також був у Торуні, отримав привілей на запровадження магдебурзького права у своїх приватних містах[75]. Можливо, у цьому ж контексті слід розглядати й інші привілеї для волинської шляхти, видані під час сейму Василеві Борзобогатому, Василеві Древинському та Михайлові Павловичу[76].

Сейм у Торуні – хоча й безрезультатний – підтвердив, що волинська та київська шляхта могла активно діяти на цьому форумі й успішно просувала свої вимоги, зберігаючи незалежність від князів-сенаторів.

Сейм, на який сподівалися в наступному році, не відбувся. Баторій скликав лише сеймики та генеральні сеймики, очікуючи, що вони ухвалять рішення щодо фінансування захисту кордонів. Листи до воєводств, де містилися ці пропозиції, було розіслано 1 квітня 1577 р.[77] Коронна шляхта з обуренням відреагувала на них

як на неприйнятний законодавчий прецедент. Такою ж була реакція і луцького сеймика. Волинська шляхта відіслала до короля послів в особі Федора Рудецького та Дем'яна Гулевича[78] з інструкцією, яка уточнювала позицію воєводства. Стосовно загальнодержавних питань волиняни домагалися, щоб у майбутньому скликалися тільки передсеймові сеймики. Натомість вони виступили з низкою вимог, у яких апелювали до люблінських привілеїв. Іще раз зажадали підтвердження права провадити судочинство згідно зі «своїм правом». Нагадували, що листи та документи з королівської канцелярії, які надсилають до воєводства, мають бути писані не польською й не латиною. Висловили протест проти позивання волинської шляхти до суду у справі люстрації привілеїв на нерухомість, бо від цього «привілеї їх боронять». Попросили також звільнення від податків для Костянтина Острозького, володіння якого було спустошено татарами, й домагалися забезпечення луцького замку «гарматами та порохом»[79]. На жаль, ми не маємо джерел інформації про реакцію київського та брацлавського сеймиків. Навіть невідомо, чи вони відбулися. Навесні на Волинь та Україну навідалися татари і це могло перешкодити проведенню з'їздів[80]. Однак про позицію брацлавської шляхти ми можемо говорити на підставі трохи пізнішого документа – листа, який вона скерувала до короля 7 липня 1577 р. У ньому висловлювався протест проти надсилання коронною канцелярією задвірних позовів до мешканців воєводства польською мовою і нагадувалося, що «за постановенем уни листы з канцлереє [...] не инакшимъ, одно рускимъ писмом мают быти выдаваны»[81]. Як бачимо, питання мови урядування та окремого судочинства мали для руської шляхти фундаментальне значення.

Це виявилося під час чергового сейму, який відбувся в лютому та березні 1578 р. На жаль, важко встановити, хто з київських, брацлавських і волинських сенаторів був на цьому з'їзді. Завдяки дослідженням Т. Кемпи нам відомо, що князь Костянтин Острозький був у Варшаві під час засідань сейму (13-III)[82], але, мабуть, дістався туди доволі пізно. Описуючи сейм, хроніст Рейнольд Гайденштайн (Reinhold Heidenstein) твердив, що коли починалися засідання, князь був на Волині, звідки повідомляв про татарський

напад[83]. Той самий автор, а також Йоахим Бєльський писали, що під час сейму брацлавський воєвода Януш Збаразький бився на Поділлі з татарами[84]. Волинський каштелян Михайло Мишка-Варковський був у Варшаві під час сейму, але напевно відомо лише те, що він при нагоді подбав про свої майнові та родинні питання, отримавши королівську згоду на передачу Овруцького староства синові Абрамові. Про його діяльність на сеймі стосовно громадських справ інформації немає[85]. Нам також невідомо, чи були присутні на сеймі волинський воєвода князь Андрій Вишневецький і київський каштелян Павло Сапєга. Брацлавський каштелян Василь Загоровський з весни 1577 р. перебував у татарській неволі[86]. Цілком очевидно, що цей надзвичайно важливий сейм відбувався за пасивної позиції сенаторів руських воєводств.

Рішення про скликання сеймиків перед сеймом 1578 р. було прийнято 9 листопада 1577 р. З'їзди Київського, Волинського та Брацлавського воєводств скликали на 5 грудня[87]. У Житомирі послами було обрано ґродського суддю Івана Солтана, урядника з руки князя Костянтина Острозького, а також київського хорунжого Яцка Бутовича, який у той час теж, напевно, був пов'язаний із князем-воєводою[88]. У Вінниці мандат отримали володимирський войський Василь Гулевич, брацлавський підкоморій Михайло Шашкович, брацлавський хорунжий Богуш Дешковський і Богдан Ободенський. Перші двоє входили спочатку в групу клієнтів, а потім «приятелів» Острозьких[89], але зберегли – як здається – чималу дозу незалежності, що продемонстрував Василь Гулевич під час другого безкоролів'я як один із лідерів волинського крила середньошляхетського руху[90]. Дешковські були в той час пов'язані з вінницьким і брацлавським старостою Єжи Струсем, тобто перебували у колі впливу Яна Замойського[91]. Мабуть, у такому ж становищі опинився й Богдан Ободенський, хоча щодо нього маємо лише непрямі докази[92]. У складі волинських послів перебуває і досвідчений парламентарій та представник родини князів Збаразьких Владислав – дядько брацлавського воєводи Януша та супротивник Костянтина Острозького. Луцький підкоморій Михайло Жоравницький і Василь Борзобагатий-Красенський належали до

групи шляхетських активістів, які діяли під час другого безкоролів’я і на Торунському сеймі 1576 р.[93] Розсварені між собою двоюрідні брати Гнівош і Федір Калусовські напевно належали до різних угрупувань. Гнівош перебував серед «приятелів» князя Острозького[94]. Натомість важко відтворити політичні зв’язки шостого посла Федора Рудецького (Урсул-Рудецького). Загалом представництво «возз’єднаних земель», за винятком князя Владислава Збаразького, складалося із представників заможних панських родів, які користувалися авторитетом у місцевих спільнотах. Тільки Івана Солтана можна зарахувати до клієнтів Острозьких. Інші могли щонайбільше належати до «приятелів» окремих магнатів, а це залишало їм певну частку незалежності.

На жаль, нам невідомий детальний хід сейму та характер дискусій, які відбувалися під час сеймових засідань. Збереглася лише вельми загальна інформація на цю тему[95]. Про активність послів руських воєводств свідчать наслідки сейму, особливо конституція, де йшлося про започаткування Луцького трибуналу[96]. Він мав стати вищим апеляційним судом для трьох воєводств (на додачу до люблінських привілеїв 1569 р.), як і Коронний трибунал для Малої та Великої Польщі. Згадана конституція була написана польською мовою, але містила гарантії, що постане й руська версія. Відповідно до цієї норми створювався окремий апеляційний суд для воєводств, в яких обов’язковою мовою урядування була руська, а судова система керувалася ІІ Литовським статутом. Трибунал мав – як і коронний – складатися з депутатів, обраних на сеймиках: 5 з Волині, по 4 з Київщини та Брацлавщини.

Луцький трибунал постав як питома частина програми середньошляхетського руху в Короні по створенню апеляційних судів і своєрідне доповнення законодавства, що покликало до життя Коронний трибунал. Ці прагнення шляхти як коронної, так і руської дали про себе знати під час торунського сейму 1576 р. У 1578 р. вони були реалізовані завдяки згоді Стефана Баторія, платою за яку стала ухвала сеймом податків на війну з Москвою. Постанови цього сейму були здобутком емансипаційного руху середньої шляхти і частиною програми реформування держави через заміну

незручного королівського апеляційного суду шляхетським. Водночас шляхта трьох східних воєводств вписувалася у загальнодержавний рух, разом з тим зберігаючи окремішність власної судової системи і тим самим зміцнюючи автономію своєї території, гарантовану люблінськими привілеями 1569 р. Створення Луцького трибуналу – першого спільного інституту трьох «возз'єднаних» воєводств – свідчило про наявність у мешканців цих земель відчуття себе як державно-правової спільноти, а водночас вплинуло на свідомість шляхти з інших частин Речі Посполитої, яка помітила привілейоване становище «інкорпорованих» територій. Через кілька місяців після сейму (жовтень 1578 р.) шляхта Королівської Прусії, що зібралася на хелмінський генеральний сеймик, домагалася спеціального статусу для своїх земель «за прикладом Волинських, Київських і Брацлавських воєводств»[97].

Серед конституцій сейму 1578 р. ми бачимо й інші сліди активності представників шляхти «трьох воєводств» руських. На них позначилося приєднання цих земель до коронного державного організму, та водночас руські посли спрямовували власні зусилля на захист своєї окремішності. У 1578 р. було підготовлено пакет норм, що стосувалися переслідування селян-утікачів[98]. Руська шляхта забезпечила собі результативніші, ніж раніше, інструменти боротьби з утікачами, перенісши справи про втечі із земства до ґроду та детально розробивши судові процедури. Було також прийнято ухвали, пов'язані із суперечками про перехід утікачів через кордон між «старою» Короною та «возз'єднаними» землями, які вирівнювали права та можливості сторін у конфліктних ситуаціях[99]. На тому ж сеймі Київщина, Волинь і Брацлавщина отримали конституцію, якою запроваджувалися в цих воєводствах уряди підчаших, стольників, чашників і підстоліїв[100]. У такий спосіб збільшувалася кількість титулярних земських урядів, що зміцнювали престиж середньої шляхти.

Посли «трьох воєводств» були, очевидно, вельми активними на сеймі 1578 р., і суттєво те, що це відбувалося за відсутності або за пасивної позиції сенаторів цих земель. Острозький під час цього сейму подбав лише про звільнення від податків своїх во-

линських і київських землеволодінь[101]. Натомість дії, реалізовані обранцями сеймиків, вписувалися в емансипаційний рух середньої коронної шляхти, який можна назвати пізнім екзекуційним, і водночас вони перебували в межах автономізму та продовження традицій люблінських привілеїв 1569 р. На сеймі 1578 р. вже намітилися політичні поділи місцевих східноруських політичних арен. Сенаторська група разом зі своїми клієнтами була змушена рахуватися з активністю шляхетського угрупування, яке діяло спільно з коронною шляхтою і мало власні прагнення та амбіції. У будь-якому разі це стосувалося волинської ситуації.

Варто додати, що у Варшаві під час сейму були не лише посли з Брацлава, Луцька чи Києва, а й «арбітри» з цих земель, які не мали сеймикового мандату, але з'явилися на сеймі та при дворі, щоб залагодити приватні справи. Для 1578 р. збереглися сліди такого перебування у Варшаві вінницького войського Гнівоша Стрижовського[102]. Також відомо, що свої справи під час сейму у Варшаві залагоджували православні духовні особи, наприклад, луцький владика Йона Борзобогатий-Красенський[103].

Черговий сейм відбувся на зламі 1579 і 1580 рр. під час війни з Москвою. У серпні 1579 р. було розпочато наступ із території Київського воєводства. Князь Костянтин Острозький разом із черкаським та канівським старостою князем Михайлом Вишневецьким і київським каштеляном Павлом Сапєгою атакував Сіверщину[104]. Значних успіхів вони не досягли, але їхня операція мала диверсійне значення і зменшила концентрацію московських сил на головному – Північному – фронті. Там також активно діяли представники східних воєводств. Брацлавський воєвода князь Януш Збаразький, брацлавський і вінницький староста Єжи Струсь належали до помітних військових очільників[105]. Волинський воєвода князь Андрій Вишневецький відігравав суттєву роль у дипломатичних акціях[106]. На Північому фронті не бракувало й представників шляхти[107]. Волинь та Україна відчували не лише московську, а й татарську загрозу. Після осіннього походу козаків на Молдову[108] ширилися чутки про наступний похід татар у відповідь[109]. Шляхта східних воєводств пережила ще й важкий рік через катастрофічну хвилю осінніх дощів, що знищили значну частину врожаю.

Не збереглося жодних даних про київський і луцький сеймики перед зимовим сеймом 1579–1580 рр. (23 листопада – 4 січня). Прізвища послів цих воєводств нам невідомі. Проте у джерелах є слід, що підтверджує: відбувся брацлавський сеймик, на якому було обрано послів, і серед них – Івана Кошку, брацлавського земського суддю[110]. Однак немає жодної інформації про активність трьох східних воєводств під час сейму. Не можна виключати, що через загрозу татарського нападу шляхта цих земель взагалі відмовилася від приїзду на сейм. У джерелах є згадка, що до Варшави дісталися двоє з брацлавських послів – володимирський войський Василь Гулевич та брацлавський земський суддя Іван Кошка, але вони, можливо, з'явилися вже після сейму, бо про їхню присутність при дворі згадує лише документ від 7 січня 1580 р.[111] Проте є кілька опосередкованих згадок, що свідчать про відсутність волинських, київських і брацлавських послів на сеймових засіданнях. Поборовий універсал від 3 січня 1580 р. не фіксує поборців, призначених для цих трьох воєводств[112]. У пізніших розрахунках коронного скарбу при податках, зібраних у 1580 р., названо поборців, обраних на сеймі 1578 р.: з Києва – Павла Сапєгу, з Волині – Василя Красенського, а з Брацлава – Семена Ободенського[113]. Отже, на сеймі 1579/1580 рр. не було обрано поборців і не відправлено цього рішення «до братії». Прикметно, що тоді було ухвалено конституцію «про покарання свавільних людей на руській, подільській, київській, брацлавській та волинській Україні, які пакти з турками, татарами, волохами підважують»; вона була обов'язковою для виконання до наступного сейму[114]. Якби на сеймі була присутня шляхта з «трьох воєводств», вона б напевно не допустила рішення такого важливого для себе питання без особливої постанови для своїх земель, що пишалися власною судовою системою й захищали особливий статус руської мови як мови урядування. Такі думки провокує вписана луцьким єпископом Вікторином Вербицьким протестація до Коронної метрики під час цього ж сейму, де він заявляє про свою незгоду з позивання католицьких духовних осіб до Луцького трибуналу[115]. Єпископ напевно використав відсутність послів із воєводств під юрисдикцією Луцького трибуналу, бо вони, без сумніву, вислови-

ли б протест проти такого обмеження прерогатив шляхетського апеляційного суду.

Напевно невідомо, чи були на сеймі світські сенатори з цих земель, але й їхня присутність малоймовірна. Відомо, що не з'явився київський воєвода князь Костянтин Острозький[116]. Волинський та брацлавський воєводи князі Андрій Вишневецький та Януш Збаразький також не могли прибути до Варшави, бо перебували на війні з Москвою[117]. Київський каштелян Павло Сапєга помер у жовтні або листопаді 1579 р.[118] Брацлавський каштелян Василь Загоровський від 1576 р. перебував у татарській неволі[119]. Тільки волинський каштелян Михайло Мишка-Варковський міг бути присутнім на засіданнях сейму. Відомо, що він був у Варшаві невдовзі після його закінчення (7 січня)[120], проте не збереглося жодних слідів його сеймової активності. Під час сейму були помітні сенатори – духовні особи, але принаймні не у справах, які розглядалися в обох палатах. Луцький єпископ Вікторин Вербицький прибув до Варшави 25 листопада[121], але клопотався здебільшого про виключення свого духовенства з-під юрисдикції Луцького трибуналу[122], а номінант на Київську єпископію Миколай Пац займався захистом своїх претензій на високе місце в православній ієрархії, хоча залишався протестантом і не мав наміру повертатися в лоно «римської Церкви», що гнівно коментував нунцій Калігарі[123].

Під час сейму у Варшаві з'явився князь Януш Острозький. Він залагоджував свої родові інтереси й отримав підтвердження (латиною) колишніх привілеїв, що звільняли від мита сіль, куплену на потреби Острозьких[124]. Справами, пов'язаними з торгівлею зерном, займався у Варшаві Іван Борзобагатий-Красенський, луцький мостовничий, але він подбав, щоб випис внесеного ним запису в Коронну метрику було видано руською мовою[125]. Свої майнові справи залагоджував під час сейму в королівській канцелярії вінницький войський Гнівош Стрижовський. Однак відомо, що він не був послом. Бо коли відклали судові справи, де Стрижовський був зацікавленою стороною, він прокоментував, що коли б знав про це, то не їхав би на сейм[126]. Можливо, у Варшаві під час сейму перебували також князь Михайло Олександрович Чорторийський та Олізар Кірдей[127].

Черговий сейм було скликано на 22 січня 1581 р. (він тривав до 8 березня). На жаль, у нас немає жодних даних про сеймики, які відбулися на Київщині, Волині та Брацлавщині. Бракує інформації і про обраних від цих земель послів. Проте відомо, що шляхта зі східних воєводств була присутня у Варшаві під час сейму в доволі значній кількості. Свої справи у королівській канцелярії залагоджували у той час Фелікс Харленський, Дмитро Єлець, Іван Солтан, Єсиф Немирич з Київщини, Михайло Линевський та Василь Борзобагатий-Красенський з Волині. Усі вони обиралися послами, й не виключено, що і в 1581 р. вони також ними були, хоча безпосередніх підтверджень цьому немає. У королівській канцелярії під час сейму особливо численними були зацікавлені особи з Брацлавщини. Це було пов'язано з пожежею вінницького замку (8 жовтня 1580 р.), що трапилася незадовго до того, і знищенням майнових документів тамтешньої шляхти. Тож шляхта їхала до Варшави, щоб зробити записи у Волинській метриці «про згорання привілеїв» і отримати в такий спосіб урядове підтвердження своїх прав на волості. Від імені своїх родів це зробили Гнівош Стрижовський, Северин Кропивницький[128], Богдан Козар, Семен Ободенський, Семен Яцковський, Іван Красносельський, Григорій Чечель, Григорій і Семен Слупиці, Іван Микулинський, Семен Бушинський. Напевно, серед названих осіб були й посли на сейм 1581 р., хоча нині це лише гіпотеза.

Більшість сенаторів зі східних воєводств були відсутні на сеймі. Князь Костянтин Острозький, київський воєвода, залишався у своїх володіннях. Волинський воєвода князь Андрій Вишневецький і брацлавський воєвода князь Януш Збаразький брали участь у воєнних діях на території Московії. Уряд київського каштеляна був вільний, а брацлавський каштелян князь Михайло Вишневецький очолював загони, що боронили від татар південно-східний кордон Речі Посполитої. Натомість на сеймі були присутні волинський каштелян Михайло Мишка-Варковський і луцький єпископ Вікторин Вербицький.

Сейм минув у дискусіях про податки на московську війну. Шляхта домагалася обговорення питання *compositio inter status*

(ідеться про суперечку між шляхетським і духовним станами, яка стосувалася визначення обов'язків духовенства перед державою та становища духовних осіб щодо шляхетського судочинства) і реформи елекції. Порозуміння було знайдене лише у першому питанні. Сейм ухвалив податки[129]. Сенатори «возз'єднаних земель» брали участь в голосуваннях. Єпископ Вербицький виступив на підтримку політики короля. Він висловився за ухвалення податків на московську воєнну кампанію. У щоденнику сейму 1581 р. згадується про виступ Михайла Мишки-Варковського, однак цей запис не дає змоги ідентифікувати його політичну позицію. Про активність послів «трьох воєводств» відомо ще менше. Щоденник містить лише уривкову інформацію, що волиняни разом із Руським і Підляським воєводствами домагалися, щоб на їхні землі не поширювалася юрисдикція коронного Трибуналу[130]. Петро Кулаковський, який аналізував цю заяву, пов'язував її з прагненням створити власну апеляційну інстанцію[131]. Проте варто пам'ятати, що саме таким судом був Луцький трибунал, запроваджений 1578 р. Відбулася тільки одна його сесія, до того ж без участі київських депутатів, але не було сенсу створювати нову інституцію. На вимоги волинської шляхти, висловлені у 1581 р., слід дивитися з перспективи її активності на чергових сеймах. Вона була спрямована на створення в рамках коронного Трибуналу окремої структури, яка б займалася справами воєводств, що користувалися люблінськими привілеями, зокрема, правом уживання в судочинстві II Литовського статуту. Таке рішення було остаточно прийняте у 1589 р. для Волині та Брацлавщини, а у 1590 р. – його поширили й на Київщину. Найімовірніше ця вимога з'явилася вже на сеймі 1581 р. Слід також звернути увагу на те, що волиняни, висуваючи свої вимоги, покликалися на згоду решти воєводств[132]. Це означає, що їхні наміри були погоджені з іншими послами середньошляхетського табору й входили до програми Посольської ізби.

Сюжети, напевно внесені київськими послами, звучать у виступі Свєнтослава Ожельського від імені всієї Посольської ізби в передостанній день засідань, коли оратор звертається до потреби задоволення фінансових претензій «київських ротмістрів».

Відповідаючи на вимоги послів, коронний канцлер Ян Замойський пообіцяв, що «накаже заплатити ротмістрам»[133]. Можна також припустити, що волинські посли брали участь в дискусіях про створення комісії з питань розмежування Руського та Подільського воєводств від Волині, а також виступали ініціаторами ухвалення конституції «про підляські та волинські мита» з метою зменшення фінансового тягаря шляхти цих земель за зразком коронних норм, «щоб неслушне гноблення та утиск людей не перевищував коронні вольності». А представники Брацлавщини напевно запропонували конституцію, що поширювала на їхнє воєводство дію прийнятої для Волині на попередньому сеймі ухвали про селян-утікачів і юрисдикцію ґродських судів у таких справах. Посли Київського воєводства найпевніше були ініціаторами ухвали, згідно з якою князю Кирикові Ружинському надавалося «урочище Котельня за Житомиром» «у власність на вічні часи». Київсько-волинські акценти містив і поборовий універсал, підготовлений сеймом 1581 р. Були призначені податкові поборці для трьох воєводств (Матей Єзерський для Київщини, Михайло Линевський для Волині, Северин Кропивницький для Брацлавщини), а на захист «Руських, Подольських і Волинських країв» закликано виділити кошти на 3 тисячі кінноти і тисячу піхотинців. Постановили також, що ієрархи «релігії грецької, які тримають маєтки», братимуть участь у фінансуванні потреб війська на засаді добровільних субсидій, як і католицьке духовенство.

Це стосувалося переважно Київщини та Волині, де владицтва та монастирі були найкраще забезпечені.

Сейм 1581 р. пройшов відносно спокійно. Стефан Баторій отримав очікуваний результат у вигляді податків на продовження війни з Москвою. Середньошляхетському табору вдалося поставити на порядок денний питання реформи елекції, а також «розірвання *inter status*», але не вистачило достатньої рішучості, аби домогтися ухвал у цих питаннях[134]. Руська шляхта зі східних воєводств під час цього з'їзду обстоювала власні вимоги, але з обмеженим успіхом. Її доробок на сеймі 1581 р., хоч і невеликий, був продовженням політики захисту устроєвих особливостей як підстави

територіальної автономії та одночасних намагань поширити на русинів зі східних воєводств усіх привілеїв коронної шляхти.

Черговий сейм мав відбутися восени 1582 р., вже після підписання миру з Москвою в Запольському Ямі. Королівська інструкція для послів на сеймики демонструвала, що Баторій готувався до участі в дискусії з приводу вимог середньошляхетського руху – «compositio inter status», реформи елекції, запровадження виконавчих приписів до варшавської конфедерації. Для короля тим часом суттєвим було отримання згоди на податок, що уможливив би виплату заборгованої платні війську, та запровадження королівських проектів з організації управління у відвойованих Інфлянтах, а також забезпечення охорони південних кордонів перед татарськими нападами. Це останнє питання мало особливе значення для східних воєводств. Воно було надзвичайно актуальним, оскільки незадовго до того у червні 1582 р. довелося боронитися від чергового кримського походу по ясир та здобич.

Київський, луцький і брацлавський сеймики тим разом, мабуть, відбулися й обрали своїх представників. Від Київщини послами стали двоє клієнтів Костянтина Острозького – Іван Солтан, київський ґродський суддя[135] і Василь Мощеницький[136], а також пов'язаний із Замойським Єсиф Немирич, київський земський суддя[137]. Серед обранців луцького сеймика були такі сеймикові активісти, як Василь Гулевич, Михайло Линевський, Василь Борзобагатий-Красенський, відомі прибічники попередніх спільних дій із коронним середньошляхетським табором. У 1582 р. до них долучилися чергові посли з Волині Дем'ян Гулевич та Іван Хрінницький. Групу послів доповнював молодий князь Януш Заславський, перебування якого у цьому товаристві свідчить, що сеймик закінчився компромісними рішеннями між «можними» та шляхтою. Від Брацлавщини їхали на сейм Григорій Байбуза, Григорій Слупиця, брацлавський земський підсудок Михайло Ласко та Федір Злоба-Чернчицький[138]. Слупиця та Байбуза в різні періоди з руки брацлавського старости Єжи Струся тримали уряди ґродського судді (Слупиця) та писаря (Байбуза)[139]. Отже, вони перебували в колі впливу старости, який був одним із найвірніших прибічників За-

мойського. Ласко також належав до «приятелів» Струся[140]. Федір Злоба-Чернчицький походив з Волині й був пов'язаний родинними й не тільки зв'язками з Гулевичами[141]. Послом на той самий сейм від Луцького повіту обрали Дем'яна Гулевича – його швагра[142]. Тож цілком можливо, що Злоба-Чернчицький належав до кола волинських прихильників співпраці із середньошляхетським рухом.

На сеймі 1582 р. численнішими, ніж на перших сеймах доби Баторія, були сенатори «возз'єднаних земель». Серед них – луцький єпископ Вікторин Вербицький[143]. Прибули київський воєвода князь Костянтин Острозький і брацлавський воєвода князь Януш Збаразький[144]. Обидва представляли середовище волинських князів, але під час цього сейму між ними тривав доволі гострий конфлікт[145]. Як завжди, був присутній розсварений із Острозьким луцький каштелян Михайло Мишка-Варковський, а також новий брацлавський каштелян (номінація до 12 жовтня 1581 р.) Олександр Семашко, протеже Яна Замойського[146]. При цьому слід пам'ятати, що під час сейму 1582 р. вже діяв тимчасовий союз між Острозьким і Замойським[147]. Унаслідок цього князь-воєвода зайняв позицію, наближену до двору, а його прибічники могли розраховувати на спільні дії із прибічниками Замойського.

Сейм 1582 р. закінчився без ухвал і поборового універсалу. Нечисленними є свідчення про його перебіг. Король прагнув ухвалити податки на заборговану платню жовнірам. Посольська ізба рішуче цьому опиралася. Вона відмовлялася також обговорювати реформу елекції, побоюючись, що зміни будуть підпорядковані династичним інтересам Баторіїв. Шляхетські посли порушували питання упорядкування системи апеляційних судів. Усі погоджувалися, що слід подбати про захист від татар, але ця проблема загубилася в полум'ї дискусій про інші питання[148].

Сенатори з «трьох воєводств» руських не брали участі у голосуваннях, але висловили свою позицію щодо «татарської оборони». Київський каштелян князь Михайло Вишневецький надіслав на сейм розпачливого листа про дедалі більшу загрозу з Криму, а київський воєвода князь Костянтин Острозький виголосив промову, в якій закликав ухвалити на сеймі рішення з цього питання[149].

Небагато відомо й про активність послів «трьох воєводств». Із пізніших згадок довідуємося, що вони нагадали про питання апеляційних судів та пропонували його вирішити так, аби забезпечити правову окремішність воєводств, що мали люблінські привілеї[150]. Тобто вони продовжували дії, до яких вдавалися на попередньому сеймі. Найімовірніше волиняни виступали й від імені Брацлавщини, яка зазвичай приєднувалася до волинського погляду на судові питання. Ці зусилля не дали результату, як і весь сейм, але волинські посли послідовно поверталися до своїх вимог.

Слід також взяти до уваги, що посли «трьох воєводств» напевно брали активну участь у дискусії на тему запровадження в Речі Посполитій григоріанського календаря. Нунцій Болон'єтті (Bolognetti) написав у одному зі своїх листів до Рима, що питання наштовхнулося на спротив іновірців[151]. Поза всяким сумнівом, свою позицію стосовно цієї проблеми висловили православні посли з Києва, Луцька та Брацлава.

На сеймі 1582 р. вже дійшло до гострого конфлікту між королем та середньошляхетським угрупованням, який позначився на останніх роках панування Стефана Баторія. Волинська шляхта, а можливо, й брацлавська, вписувалася своїми діями в програму «коронної братії». Союз Острозьких із Замойським та прибічниками двору, звичайно, провокував напруження на місцевій політичній арені, яке вийшло на поверхню під час чергової сеймової кампанії у 1585 р. Вона відбувалася в атмосфері гострого конфлікту, пов'язаного зі стратою Самійла Зборовського, здійсненою за дорученням Замойського у травні 1584 р. На політичні акції роду Зборовських рішуче відповіли король і канцлер, які прагнули розпочати проти Криштофа та Анджея Зборовських процес на сеймовому суді. Середньошляхетське угруповання, хоча й не підпорядковувалося Зборовським, але поставилося до цієї проблеми як до загрози «шляхетським вольностям», рішуче й критично відповівши на дії Баторія та Замойського. Король намагався зосередити увагу сейму на питаннях закордонної політики та оборони. Проте опозиція прагнула поставити на порядок денний засідань питання порушень права двірським угрупованням[152].

Сенатори «возз'єднаних земель» досить активно з'явилися на сейм. Київський воєвода князь Костянтин Острозький із сином Янушем демонстративно в'їхали до Варшави разом з Яном Замойським в оточенні великого збройного почту[153]. Союз князя-воєводи з троном підтвердила номінація сина Януша на Волинське воєводство (після смерті князя Андрія Вишневецького). Обидва сенатори з роду Острозьких сприяли на сеймі королю та канцлерові. Пов'язаний із ними Іван Чаплич-Шпановський отримав тоді ж (лютий 1585 р.) номінацію на уряд київського каштеляна, який залишався вільним після смерті князя Михайла Вишневецького (15 жовтня 1584 р.)[154]. Проте невідомо, чи був він присутнім на сеймі. Натомість до Варшави прибув брацлавський воєвода князь Януш Збаразький, конфлікт якого з Острозькими перебував тоді у найгострішій стадії[155]. З'явився на сеймі й новопризначений київський єпископ князь Януш Воронецький[156], а також брацлавський каштелян Олександр Семашко[157]. У нас немає даних про присутність решти сенаторів руських воєводств – луцького єпископа Вікторина Вербицького, волинського каштеляна Михайла Мишки-Варковського.

Натомість ми знаємо повний склад сеймового представництва, сформованого на сеймиках «трьох воєводств». Від Київського воєводства послом був, наприклад, Василь Шашкович, клієнт Острозьких[158]. А Станіслав Клопоцький, київський ротмістр, належав до кола прибічників Замойського[159]. Самостійнішу позицію на місцевій політичній арені мали два інших київських посли 1585 р. – підкоморій Фелікс Харленський і земський писар Дмитро Єлець; обидва вони були ближчими до Вишневецьких, аніж до Острозьких[160]. Таким же врівноваженим був склад брацлавського сеймового представництва[161]. Брацлавський земський писар Северин Кропивницький був клієнтом князя Януша Збаразького, у загонах якого перебував під час походу на Великі Луки[162]. Схожу позицію напевно мав Іван Черленковський, син брацлавського войського Юрія, який належав до кола прибічників брацлавського воєводи[163]. Своєю чергою, Станіслав Голінський був пов'язаний із вінницьким і брацлавським старостою Єжи Струсем[164]. Врешті Олексій Дяковський був клієнтом Лаврина Пісочинського, з руки якого він

згодом виконував функції брацлавського коморника[165]. На Волині сеймик розділився й було обрано два склади послів. Із дискусії на сеймі відомо, що легальним було визнано склад, обраний «від шляхти»[166], до якого належали відомі вже з попередніх сеймів Василь і Дем'ян Гулевичі та Михайло Линевський[167]. Уперше послом обрали Лаврина Пісочинського, брацлавського підкоморія, який багато років був писарем «руських справ» у коронній канцелярії і використовувався як дипломат у татарських справах[168]. Збереглися документи 1585 р., які підтверджують його приязні зв'язки з Василем Гулевичем[169]. Серед волинських послів, обраних усупереч «панам», з'являється й Василь Павлович, безсумнівний клієнт князя Костянтина Острозького, колишній володимирський підстароста з руки князя, а ще намісник київського воєводи в одному з комплексів землеволодінь на Волині у 1585 р.[170] Очевидно, лояльність щодо патрона не цілковито блокувала свободу політичної діяльності, хоча, з іншого боку, обрання Павловича можна трактувати як наслідок гри Острозького «на обидва боки». Небагато можна сказати про Костянтина Колпитовського, зем'янина з Володимирського повіту, який доповнив представництво волинських послів[171].

Під час бурхливого сейму 1585 р. – дивовижно, що ще ніхто не взявся його докладно описати, – питання «возз'єднаних земель» стали, мабуть, уперше предметом загальної дискусії на сеймі. До цього призвело уже згадуване роздвоєння волинського сеймика, адже сейму було необхідно розв'язати цю суперечку. Нунцій Альберто Болоньєтті (Bolognetti), описуючи засідання сейму в листахдо кардинала Комо, у четвертий день сейму (19 січня 1585 р.) доповідав: «Причиною цього запізнення був вибір подвійної кількості послів із Волинської провінції, тобто шести від можних і шести від решти шляхти, яка вважає, що можні її тиранять»[172]. Суперечка тривала з 17 січня й блокувала діяльність Посольської ізби аж до 21 січня, коли зібрання «відкинуло волинських послів, тих, хто були від панів, і прийняли тих, хто відшляхти»[173]. Автор сеймового діаріуша тоді записав, що князям Пронському й Заславському «було наочно показано – їм місце між послів не належить»[174]. Поза сумнівом,

тут ішлося про князя Олександра Пронського, луцького старосту, та князя Януша Заславського. На жаль, ми не знаємо прізвищ решти чотирьох волинських послів, «обраних від панів», яких не було допущено засідати в сеймі. Посольська ізба однозначно підтримала своїх союзників з Волині, які відважилися протистояти на своєму сеймику всевладним князям.

Також і в подальшій частині засідань волиняни залишалися в єдності з опозиційно налаштованою більшістю в Посольській ізбі. Однією з її вимог було врегулювання питання апеляційного суду у «возз'єднаних» воєводствах. Сеймовий діаріуш містить інформацію про «прохання волинців» стосовно Трибуналу[175]. У своїй промові на закінчення сейму лідер опозиції Свєнтослав Ожельський згадує в цьому контексті не лише «волинців», а й «брацлав'ян»[176]. А у «Хроніці» Гайденштайна сказано, що «киян і волинян у питанні Трибуналу відкладено на потім»[177]. Тож можна вважати, що посли всіх «возз'єднаних» воєводств приєдналися під час сейму до поміркованої середньошляхетської опозиції. Нам невідомі деталі їхніх вимог щодо апеляційної інстанції, але можна припустити, що вже тоді йшлося про їх належність до Коронного трибуналу. Проте умовою було виокремлення спеціальних сесій, де вирішувалися б судові суперечки мешканців воєводств, які користувалися люблінськими привілеями – як це згодом було на сеймах 1589 р. (Волинь і Брацлавщина) та 1591 р. (Київщина). У 1585 р. над втраченим шансом ремствував один із лідерів опозиції Свєнтослав Ожельський: «Отже, наших коронних прусів, а також волинян і брацлав'ян, хоча вони давно об'єднані з Короною, ми майже відпихаємо від себе та виявляємо до них свою погорду, не допустивши їх до тіснішого зв'язку і ґрунтовнішого братерства, тобто до трибунальського коронного права та суду, до яких вони добровільно прихиляються (про що ми намарне намагалися їх перед тим вблагати)»[178].

Серед вимог середньошляхетської опозиції з ініціативи шляхти східних воєводств з'явилися й інші питання меншого масштабу. Посли з Луцька обстоювали разом з іншими ліквідацію митниць на сплавних річках[179]. Висловлене побажання, щоб сплата кварти

стосувалася й Волині[180], було радше вимогою коронної шляхти, а не місцевою ініціативою.

На сеймі 1585 р. найпалкіші дискусії відбувалися навколо справи Зборовських. Сперечалися насамперед щодо сеймового суду над Криштофом Зборовським. На жаль, не збереглося свідчень, що дали би підстави оцінити, яку позицію посідали в цьому питанні посли східних воєводств. Найімовірніше, вони й у цьому разі належали до поміркованої опозиції, тобто «нейтралів», які критикували короля за брак відповідної поваги до шляхетських прав, але не підтримували Зборовських, уважаючи їхню поведінку такою, що розхитувала основи політичного ладу Речі Посполитої через образу монаршого маєстату[181]. Натомість збереглися записи про висловлювання сенаторів «трьох воєводств» щодо справи Зборовських. Князь Костянтин Острозький посів прокоролівську позицію, вважаючи, що Криштоф Зборовський повинен постати перед сеймовим судом[182]. Ще раніше він підтримав Баторія, розпочавши свою участь у сеймі аудієнцією до короля, на яку приїхав із сином Янушем у збройному почті, що налічував 1500 осіб[183]. За це Костянтина було нагороджено номінацією Януша на Волинське воєводство (17 січня 1585 р.)[184]. Однак пізніше він не належав до найвойовничіших сенаторів. Упродовж дискусій у справі Зборовських він мовчав або виправдовувався тим, що не знає польського права[185]. На бік Зборовських став номінант на київську єпископію князь Якуб Воронецький, який вважав, що Криштоф Зборовський не повинен ставати перед сеймовим судом[186]. Нейтральну позицію посів князь Януш Збаразький, який промовчав під час дискусії про ставання Зборовського до суду, а пізніше виправдовувався своїм незнанням польського права й наголошував, що він «з тими, хто захищає право посполите»[187]. Отже, сенатори «трьох воєводств» не складали єдиного фронту, а їхні дії були підпорядковані родовій політиці. Острозькі в той час підтримували короля та Замойського, отримавши вигоду в формі номінації на уряд волинського воєводи для Януша. Воронецький, який мав родинні зв’язки зі Зборовськими через Уханських і дотримувався прогабсбурзької позиції, висловлювався проти короля. Збаразький обрав вичікувальну страте-

гію. Він не підтримав Баторія, але й не допоміг Зборовським. Насправді він вчинив так само, як «нейтрали» з Посольської ізби. Нам невідомі висловлювання брацлавського каштеляна Семашка, але як вірний союзник Замойського він повинен був під час сейму «стати» за короля.

Перебіг останнього сейму за часів панування Стефана Баторія засвідчив гостру політичну кризу в Речі Посполитій. «Возз'єднані» воєводства брали активну участь в боротьбі між двором, Зборовськими та поміркованою опозицією, хоча й уникали безпосереднього втягування в конфлікт між Баторієм і Замойським, з одного боку, та Зборовськими – з іншого. Острозькі зблизилися з двором, але волинська шляхта стала на бік середньошляхетської опозиції й почала відкрито конкурувати на місцевій арені зі своїми сенаторами. Водночас вона реалізувала свою автономістську програму зміцнення окремішності, затвердженої люблінськими привілеями. Таку позицію виявляла волинська шляхта протягом усього періоду панування Стефана Баторія. Автономістські дії поєднувалися з емансипаційними прагненнями стосовно князів і сенаторів. Брак інформації не дає змоги однозначно поширити ці висновки на київську та брацлавську шляхту, але нечисленні згадки уможливлюють припущення, що й у цих воєводствах відбувалися схожі процеси. Руська шляхта східних воєводств за часів Стефана Баторія використовувала присутність на центральній політичній арені Речі Посполитої для зміцнення свого становища в регіоні.

Примітки

[1] Цю тезу підтверджує також найновіша праця, що аналізує перебіг сеймів за часів Баторія: Dubas-Urwanowicz E., *O nowy kształt Rzeczypospolitej. Kryzys polityczny w państwie w latach 1576–1586*, Warszawa, 2013.

[2] Litwin H., *Kijowszczyzna, Wołyń, Bracławszczyzna w 1569 roku. Między unią a inkorporacją, у: Праблемы интеграцыи и инкарпарацыи ў развиццi Центральнай и Усходняй Европы ў перияд ранняга Новага часу, Материялы мижнароднай канференцыи, присвечанай 440-годдзю Люблiнскай унии*, ред. С. Ф. Сокал, А. М. Янушкевич, Менск, 2010.

[3] Mazur K., *W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648*, Warszawa, 2006, s. 37–54.

[4] На підставі *Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku. Spisy*, opr. E. Janas, W. Kłaczewski, Kórnik, 2002, *Urzędnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. Spisy*, opr. M. Wolski, Kórnik, 2007, Litwin H., *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648*, Warszawa, 2000.

[5] Mazur K., цит. праця, s. 411–412, 419, 423–424.

[6] Це були Василь Гулевич та Іван Кошка, див.: *Документи Брацлавського Воєводства 1566–1606 років*, упор. М. Крикун, О. Піддубняк, Вступ М. Крикун, Львів, 2008, с. 251.

[7] Dubas-Urwanowicz E., *Koronne zjazdy szlacheckie w dwóch pierwszych bezkrólewiach po śmierci Zygmunta Augusta*, Białystok, 1998, s. 325.

[8] Старченко Н., *Проблематика сеймиків Волинського воєводства під час Великого безкоролів'я (1572–1576 рр.)*, у: *Парламенцкия структуры ўлады ў системе дзяржаўнага кiравання Вялiкага княцтва Лiтоўскага и Речи Паспалитай у XV–XVIII стагоддзях*, ред. С. Ф. Сокаль, А. М. Янушкевич, Менск, 2008, с. 115.

[9] Czamańska I., *Wiśniowieccy. Monografia rodu*, Poznań, 2007, s. 88, Lulewicz H., *Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588*, Warszawa, 2002, s. 182, 193, 289.

[10] Таке питання я розглянув у праці: *Kijowszczyzna, Wołyń i Bracławszczyzna wobec walki stronnictw w czasie drugiego bezkrólewia 1574–1576*, включеній у це видання.

[11] *Sprawy wojenne króla Stefana Batorego, dyjaryjusze, relacyje, listy i akta z lat 1576–1586*, wyd. I. Polkowski, Kraków, 1887, s. 21, Lulewicz H., цит. праця, с. 217–235.

[12] *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для розбора древних актов*, К., 1859–1905, ч. 1–8, ч. 1, т. 1 (1/1), с. 67–94.

[13] Там само, с. 68.

[14] Litwin H., *Kijowszczyzna, Wołyń*...

[15] *Henri de Valois et la Pologne en 1572 par Le Marquis De Noailles, Tome troisième, Documents et pièces justificatives*, Paris, 1867, s. 403.

[16] *Архив Юго-Западной..*, цит. праця, т. 1, с. 70.

[17] На 7 січня, див.: Orzelski Ś., *Interregni Poloniae libri VIII*, wyd. E. Kuntze, Scriptores Rerum Polonicarum, t. 22, Kraków, 1917, s. 479.

[18] Цит. праця, s. 605.

[19] *Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego 1576–1586*, wyd. A. Pawiński, *Źródła dziejowe*, t. 9, Warszawa, 1881, s. 248.

[20] 7 квітня 1576 р., *Sprawy wojenne..*, цит. праця, s. 21.

[21] Orzelski Ś., цит. праця, s. 669.

[22] Mazur K., цит. праця, s. 412.

[23] Litwin H., *Kijowszczyzna..*, jw.

[24] Mazur K., цит. праця, s. 423.

[25] *Volumina constitutionum, T. II 1550–1609, Vol. 1 1550–1585*, wyd. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak, Warszawa, 2005, s. 373.

[26] «Choćby go też żaden urząd stronie do tego nie przydawał».

[27] Старченко Н., *Возні на Волині в останній третині XVI – на початку XVII ст. Судові урядники чи слуги*. – «Соціум. Альманах соціальної історії», вип. 8, 2008, с. 142–143.

[28] «Własnych rzeczy, które nie na przekup będą obracane /…/ jako insi obywatele koronni są wolni».

[29] «Szlacheckiego stanu ludziom». Див.: *Volumina constitutionum..*, цит. праця, s. 373.

[30] *Volumina constitutionum..*, цит. праця, s. 372.

[31] *Volumina legum*, wyd. I. Ohryzko, Petersburg 1859, t. I, s. 120. Тут ішлося про гнєзненську, краківську, познанську, вроцлавську та плоцьку кафедри. Хибним є тлумачення Бєднова про те, що в конституції 1576 р. йшлося про православний єпископат, див.: Беднов В. А., *Православная Церковь в Польше и Литве*, Минск, 2003.

[32] *Volumina legum..*, цит. праця, с. 138.

[33] Heidenstein R., *Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594*, t. 1, wyd. W. Spasowicz, tłum. M. Gliszczyński, Sankt Petersburg, 1857, s. 240.

[34] *Volumina constitutionum..*, цит. праця, s. 368. Під час сейму було також обрано поборців для окремих воєводств і повітів. Для Київського воєводства – Солтана (імовірно, Павла), для Брацлавського – Богуша Дешковського, для Луцького повіту – Гаврила Бокія, луцького земського суддю, для Володимирського – князя Дмитра Козеку, для Кременецького – тамтешнього підкоморія Івана Патрикія-Курозвонського, див.: *Volumina constitutionum..*, цит. праця, s. 376.

[35] *Volumina constitutionum..*, цит. праця, s. 369

[36] Karabowicz A., *Sprawy sejmowe i dorobek prawodawczy «tempore Conventi Generalia Torunensis A. D. 1576» w świetle Metryki Koronnej*, w: *Krakowskie studia z historii państwa i prawa*, t. 2, red. W. Uruszczak, D. Malec, Kraków, 2008, s. 82.

[37] *Volumina constitutionum..*, цит. праця, s. 372.

[38] Orzelski Ś., цит. праця, s. 680–681.

[39] Пор.: Mazur K., цит. праця, s. 52.

[40] *Documenta ex Archivo Cardinalis Ioannis Morone ad Poloniam spectantia, quae in Archivio Secreto Vaticano asservantur, I pars 1561–1580*,

ed. C. Lanckorońska, *Elementa ad fontium editiones*, t. LVIII, Romae, 1984, s. 187.

[41] Lulewicz H., цит. праця, s. 275.

[42] *Litterae Nuntiorum Apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes, Vol. 1 1550–1593*, ed. A. G. Velykyj, Romae, 1959, s. 85.

[43] *Wiadomości do dziejów polskich z Archiwum Prowincji Śląskiej*, wyd. A. Mosbach, Wrocław, 1860, s. 144.

[44] Lulewicz H., цит. праця, s. 289.

[45] *Litterae Nuntiorum..*, цит. праця, s. 89.

[46] Уперше Збаразький з'являється з титулом Брацлавського воєводи 10-XII-1576 р., Wolff J., *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*, Warszawa, 1895, s. 617. Його попередник князь Андрій Вишневецький отримав уряд волинського воєводи до 18-X-1576 р., тобто під час сейму, див.: Czamańska I., цит. праця, s. 88. Так само мало бути і зі Збаразьким.

[47] *Początki panowania w Polsce Stefana Batorego 1575–1577 r. Listy, uniwersały, instrukcje*, wyd. A. Pawiński, *Źródła dziejowe*, t. 4, Warszawa, 1877, s. 50.

[48] Litwin H., *Równi do równych. Kijowska reprezentacja sejmowa 1569–1648*, Warszawa, 2009, s. 49–50.

[49] *Początki panowania..*, цит. праця, s. 50.

[50] Кулаковський П., *Канцелярія Руської (Волинської) Метрики 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій*, Острог–Львів, 2002, с. 52.

[51] *Początki panowania..*, цит. праця, s. 50.

[52] *Документи Брацлавського..*, jw. s. 157, 187, 248.

[53] Mazur K., цит. праця, s. 423.

[54] Litwin H., *Równi..*, цит. праця, s. 45–46, 52–53.

[55] Mazur K., цит. праця, s. 412, Litwin H., *Kijowszczyzna..*, цит. праця.

[56] Mazur K., цит. праця, s. 412.

[57] Mazur K., цит. праця, s. 243, *Документи Брацлавського..*, цит. праця, с. 208, 248, 362.

[58] Mazur K., цит. праця, s. 243, *Луцкая гродская записовая, поточная и декретовая книга 1571 года*, у: *Опись актовой книги Киевского центрального архива*, № 2045, изд. О. И. Левицкий, К., 1889, с. 29.

[59] Mazur K., цит. праця, с. 243. Прізвища послів К. Мазур подає за реєстром виплат «стравного», опублікованим у: *Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego r. 1576–1586*, wyd. A. Pawiński, w: Źródła Dziejowe, t. 9, Warszawa, 1881. Писарі Коронного скарбу часто помилялися у

написанні прізвищ руської шляхти, яка користувалася руською мовою та абеткою. Імовірно, що в обох прикладах прізвища перекручено. Якийсь Кам'яногорський є у джерелах, що стосуються Брацлавщини другої половини XVII ст. (*Документи Брацлавського..*, цит. праця). Там існували кам'яногорські маєтності, які у 1576 р. були власністю малолітньої Магдалени Дубицької, яка перебувала під опікою тітки Опросимії з Дубицьких та її чоловіка Федора Олеші (цит. праця, с. 53). Так само марно шукати в джерелах Злобів-Заленських. Придомок Злоба вживався в родині Чернчицьких. Заленські вживали прізвисько Шлюбич, можливо, це правильний слід. Однак жоден Заленський не з'являється у джерелах, що стосуються Брацлавщини цього періоду (*Документи Брацлавського..*, цит. праця).

[60] *Архив Юго-Западной..*, цит. праця, 1/1, с. 61–62.

[61] Ульяно́вський В. *Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків*, К., 2012, с. 888–889.

[62] *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси*, тт. 1–7, Вильно, 1867–1870, т. 4, с. 15–16.

[63] Г. Люлєвич слушно звертає увагу на факт, що дати сейму, які найчастіше подаються в літературі, 19-X–9-XI-1576 р. – неточні. Є перекази, де йдеться про початок сейму 15 жовтня, а також про засідання, що відбувалися ще 13 грудня, див.: Lulewicz H., цит. праця, s. 296.

[64] Karabowicz A., цит. праця, s. 80, Lulewicz H., цит. праця, s. 296.

[65] Karabowicz A., цит. праця, s. 82–85.

[66] *Zbiór pamiętników do dziejów polskich*, t. 1–4, wyd. W. S. Broel-Plater, Warszawa, 1858, s. 36–38.

[67] Лаппо И. И., *Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия. Литовско-русский повет и его сеймик*, Юрьев, 1911, с. 88.

[68] «Do namówienia i postanowienia sądów». Див.: *Zbiór pamiętników..*, цит. праця, s. 38.

[69] *Litterae nuntiorum..*, цит. праця, s. 89.

[70] *Zbiór pamiętników..*, цит. праця, s. 44.

[71] *Архив Юго-Западной..*, цит. праця, 1/1, с. 61–62.

[72] «Inne wszytki, którzy po miasteczkach wołyńskich, tak naszych jako książęcych i szlacheckich mieszkają». Див.: Karabowicz A., цит. праця, s. 81–82, там само публікація документа, s. 88–90.

[73] *Metryka Ruska (Wołyńska). Regesty dokumentów kancelarii koronnej dla ziem ukraińskich (województw wołyńskiego, bracławskiego, kijowskiego i czernihowskiego) 1569–1673*, Kijów, 2002, s. 281.

[74] *Metryka Ruska..*, цит. праця, s. 284.

[75] *Metryka Ruska..*, цит. праця, s. 261, *Документи Брацлавського..*, цит. праця, с. 200.

[76] *Metryka Ruska..*, цит. праця, s. 261, 262, 282.

[77] *Początki..*, цит. праця, s. 104.

[78] *Metryka Ruska..*, цит. праця, s. 292.

[79] «Działami i prochem». Інструкція волинським послам до короля, 1-V-1577 р., Лаппо И. И., *Великое княжество..*, с. 86–96.

[80] *Kronika polska Marcina Bielskiego*, [Cz. 9], Warszawa, 1833, s. 29–32, *Jerzy Słucki do Jana Zamoyskiego, 23-III-1577, Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego, t. 1, 1553–1579*, wyd. W. Sobieski, Warszawa, 1904, s. 131, Janusz Zbaraski do Jana Zamoyskiego, V 1677, *Początki..*, цит. праця, s. 138–139.

[81] *Документи Брацлавського..*, цит. праця, с. 202.

[82] Kempa T., *Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608). Wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej*, Toruń, 1997, s. 79.

[83] Heidenstein R., *Dzieje Polski..*, цит. праця, s. 86.

[84] Там само.

[85] Wiśniewski J., *Myszka Michał, Polski Słownik Biograficzny*, t. 22, s. 367.

[86] *Архив Юго-Западной..*, цит. праця, 1–1, с. 67–94.

[87] *Początki..*, цит. праця, s. 239.

[88] Litwin H., *Równi..*, цит. праця, s. 44–45, 54–55.

[89] Ульяно́вський В., цит. праця, с. 1199, Litwin H., *Rody pańskie Bracławszczyzny 1569–1648. Status społeczny i majątkowy*, у: *Крізь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя*, ред. О. Вінниченко, Львів, 2012, с. 297–322, с. 308.

[90] Litwin H., *Kijowszczyzna..*, цит. праця.

[91] Litwin H., *Rody pańskie Bracławszczyzny..*, цит. праця, s. 312.

[92] *Документи Брацлавського..*, цит. праця, с. 410.

[93] Litwin H., *Kijowszczyzna..*, цит. праця.

[94] Старченко Н., *Каптуровий суд Волинського воєводства часів третього безкоролів'я*, «Записки НТШ», Львів, 2006. Т. CCLI: Праці Історично-філософської секції, с. 464–465.

[95] Heidenstein R., *Dzieje Polski..*, цит. праця, с. 286–289. Хід сейму побіжно розглядався у: Balzer O., *Geneza Trybunału Koronnego*, Warszawa, 1886, s. 307–316, Dubas-Urwanowicz E., *O nowy kształt..*, цит. праця, s. 95–96.

[96] *Volumina constitutionum..*, цит. праця, s. 411.

[97] «Wolhinensis, Kijoviensis et Braczlaviensis palatinatuum exemplo». Див.: *Akta historyczne do panowania Stefana Batorego Króla Polskiego od marca 1578 do 18 kwietnia 1579 r.*, wyd. J. Janicki, Warszawa, 1881, s. 343.

[98] *Volumina constitutionum..*, цит. праця, s. 415–416.

[99] Цит. праця, s. 416.

[100] Цит. праця, s. 417.

[101] *Архив Юго-Западной..*, цит. праця, 6/1, с. 104–105.

[102] *Документи Брацлавського..*, цит. праця, с. 207.

[103] *Metryka Ruska..*, цит. праця, s. 285.

[104] Kempa T., *Konstanty Wasyl Ostrogski..*, цит. праця, s. 781.

[105] Dobrowolska W., *Młodość Jerzego i Krzysztofa Zbaraskich*, Przemyśl 1926, s. 57.

[106] *Sprawy wojenne..*, цит. праця, s. 201.

[107] Наприклад, Роман Гостський на чолі своєї роти брав участь в облозі Вєліжа, *Sprawy wojenne..*, цит. праця, s. 215.

[108] Kempa T., *Konstanty Wasyl Ostrogski..*, цит. праця, s. 80.

[109] *Archiwum domu Radziwiłłów (Listy ks. M. K. Radziwiłła Sierotki – Jana Zamoyskiego – Lwa Sapiehy)*, wyd. A. Sokołowski, Kraków, 1885, s. 19.

[110] Тут ідеться про запис забезпечення позички, яку Іван Кошка взяв на посольську подорож до Варшави, див.: *Документи Брацлавського..*, цит. праця, с. 260.

[111] *Документи Брацлавського..*, цит. праця, с. 251–252.

[112] *Volumina constitutionum..*, цит. праця, s. 439.

[113] *Księgi podskarbińskie..*, цит. праця, s. 227–228. Поборці, вказані сеймом 1578 р., див.: *Volumina constitutionum..*, цит. праця, s. 429.

[114] «O karaniu ludzi swawolnych na Ukrainie ruskiej, podolskiej, kijowskiej, bracławskiej i wołyńskiej, którzy pakta z Turki, Tatary, Wołochy turbują». Див.: *Volumina constitutionum..*, цит. праця, s. 442. Це рішення було оголошене королівськими універсалами, відомими із записів у Коронну метрику, див.: AGAD, Metryka Koronna, nr 123, k. 98–99v.

[115] AGAD, Metryka Koronna, nr 123, k. 323–326.

[116] Kempa T., *Konstanty Wasyl Ostrogski..*, цит. праця, s. 8–81.

[117] Czamańska I., цит. праця, s. 88, Dobrowolska W., *Młodość..*, цит. праця, s. 57.

[118] *Polski Słownik Biograficzny,* t. 35, s. 131–133.

[119] *Архив Юго-Западной..*, цит. праця, 1–1, с. 78–94.

[120] *Metryka Ruska..*, цит. праця, s. 337.

[121] *I. A. Caligarii nuntii Apostolici in Polonia epistolae et acta 1578–1581, Monumenta Poloniae Vaticana*, t. 4, Cracoviae, 1915, s. 325.

[122] Див. посилання 104.

[123] *I. A. Caligarii nuntii..*, цит. праця, s. 320–321, 324, 331.

[124] AGAD, Metryka Koronna, nr 123, k. 105–106.

[125] AGAD, Metryka Koronna, nr 121, k. 356–362.

[126] *Metryka Ruska..*, цит. праця, с. 338, *Документи Брацлавського..*, цит. праця, с. 246, 254.

[127] *Metryka Ruska..*, цит. праця, с. 336.

[128] У пізнішому документі Северин Кропивницький зазначав, що був «на прошлом сеиме Варшавъскомъ в року» 1581 (*Документи Брацлавського..*, цит. праця, с. 302), найімовірніше, як посол, але він прямо цього не говорить.

[129] Опис та аналіз сейму 1581 р., див.: Dubas-Urwanowicz E., *O nowy kształt..*, цит. праця, s. 103.

[130] *Sprawy wojenne..*, цит. праця, s. 323.

[131] Кулаковський П., *Канцелярія..*, цит. праця, с. 57.

[132] *Sprawy wojenne..*, цит. праця, s. 323.

[133] Тут і до кінця абзацу цитати з: *Sprawy wojenne…* цит. праця: «rotmistrzów popłacić karze»; «o mytach podlaskich i wołyńskich»; «aby niesłuszne dręczenie i uciśnienie ludzi nie było nad swobody koronne»; «uroczyszcze Kotelnia za Żytomierzem», «w dziedzictwo na wieczne czasy»; «krajów ruskich, podolskich i wołyńskich»; «religiey greckiey, które imionami opatrzone».

[134] Dubas-Urwanowicz E., *O nowy kształt..*, цит. праця, s. 103.

[135] Litwin H., *Równi..*, jw., s. 44–45.

[136] Ibid., s. 55.

[137] Ibid., s. 45–46.

[138] Кароль Мазур на підставі скарбових актів встановив прізвища брацлавських послів (Mazur K., цит. праця, s. 423), але Злоба-Чернчицький фігурує в нього без імені. Проте йдеться, безсумнівно, про Федора Злобу-Чернчицького, волинянина, який у Брацлавському воєводстві орендував (держав) королівщину Салаші у Вінницькому старостві, див.: *Документи Брацлавського..*, цит. праця, с. 312, 447, 600.

[139] *Документи Брацлавського..*, цит. праця, с. 24.

[140] Litwin H., *Rody pańskie Bracławszczyzny..*, цит. праця, s. 313.

[141] *Документи Брацлавського..*, цит. праця, с. 447.

[142] Ворончук І., *Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. (реконструкція родинних структур, методологія, методика, джерела)*, К., 2009, с. 211.

[143] *Alberti Bolognetti Nuntii Apostolici in Polonia epistolae et acta 1581–1585 a Ludovico Boratynski P. M. collecta, Pars 3, fasc. 2, (M. Junio 1584 – Maio 1585)*, wyd. E. Kuntze, *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. VII, Kraków, 1950, s. 668.

[144] *Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego, t. 3, 1582–1584*, wyd. J. Siemieński, Warszawa, 1909–1913, s. 475, 476.

[145] Ульяно́вський В. *Князь..*, цит. праця, с. 694.

[146] Там само, с. 476.

[147] Kempa T., *Konstanty Wasyl Ostrogski..*, цит. праця, s. 82

[148] Dubas-Urwanowicz E., *O nowy kształt..*, цит. праця, s. 111–112.

[149] *Alberti Bolognetti..*, цит. праця, s. 557

[150] Про це згадують сеймикові статті Белзького воєводства, ухвалені на з'їзді перед сеймом 1585 р., див.: *Dyaryusze sejmowe r. 1585*, wyd. A. Czuczyński, *Scriptores Rerum Polonicarum*, t. 18, Kraków, 1901, s. 357.

[151] *Alberti Bolognetti..*, цит. праця, s. 513.

[152] Dubas-Urwanowicz E., *O nowy kształt..*, цит. праця, s. 114–127.

[153] *Dyaryusze sejmowe r. 1585..*, цит. праця, s. 1.

[154] *Urzędnicy województw kijowskiego..*, цит. праця, s. 30.

[155] Кулиш П. А., *История воссоединение Руси*, тт. 1–3, Санкт-Петербург, 1874, т. 2, 428–429.

[156] *Dyaryusze sejmowe r. 1585..*, цит. праця, s. 67.

[157] *Dyaryusze sejmowe r. 1585..*, цит. праця, s. 245.

[158] Litwin H., *Równi..*, цит. праця, s. 56.

[159] Цит. праця, s. 58.

[160] Цит. праця, s. 49–52, 56–57.

[161] Окрім згаданих, К. Мазур називає ще п'ятого посла Костянтина Колпитовського (Mazur K., цит. праця, s. 424), зазначеного в актах коронного скарбу як такого, що отримує посольське «salarium» разом з рештою брацлавських послів. Проте це, напевно, помилка, оскільки від Брацлавщини завжди посилали 4 послів, а того самого Костянтина Колпитовського названо серед волинських послів, де він «поміщається» у повному 6-особовому складі.

[162] *Документи Брацлавського..*, цит. праця, с. 274–276.

[163] Цит. праця, с. 446–447.

[164] Правильно буде Голінський або Голинський, а не Гольський, як у К. Мазура, див.: Mazur K., цит. праця, s. 424, *Документи Брацлавського..*, цит. праця, с. 410–411.

[165] Там само, с. 486, 528.

[166] *Dyaryusze sejmowe r. 1585..*, цит. праця, s. 38.

[167] Mazur K., цит. праця, s. 412.

[168] Кулаковський П., *Канцелярія..*, цит. праця, с. 140–145.

[169] Там само, с. 142.

[170] Ульяно́вський В. *Князь..*, цит. праця, с. 411, 719.

[171] Mazur K., цит. праця, s. 412.

[172] «La causa di questo indugio fu per essere stato creato numero duplicato de' nuntii nella provincial di Volinia, cioé sei da primate et sei dal restante della nobiltà che si tien gravata da essi primate». Див.: *Alberti Bolognetti..*, цит. праця, s. 594, zob. też *Dyaryusze sejmowe r. 1585..*, цит. праця, s. 3.

[173] «Odrzucili posły wołyńskie, te którzy byli od panów obrani a przyjęli te co od ślachty». Див.: *Dyaryusze sejmowe r. 1585..*, цит. праця, s. 38.

[174] «Pokazano na oko, że miejsca między posły nie mają».

[175] *Dyaryusze sejmowe r. 1585..*, цит. праця, с. 268, 311, 312.

[176] Orzelski Ś., *Bezkrólewia ksiąg ośmioro czyli dzieje polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576 skreślone przez Świętosława z Borzejowic Orzelskiego, starostę radziejowskiego, Tom wstępny zawierający życiorys Orzelskiego, mowy jego i pisma w sprawach publicznych*, wyd. W. Spasowicz, Sankt Petersburg, 1858, s. 62.

[177] «Kijowian i Wołynian w sprawie trybunału odłożono na później». Див.: Heidenstein R., *Dzieje Polski..*, цит. праця, s. 191.

[178] «Więc Prusaków naszych koronnych także Wołyńców i Bracławian, acz dawno з Koroną zuniowanych, jednak do tem większego związku i gruntowniejszego braterstwa, to jest do prawa i sądu trybunalskiego koronnego dobrowolnie się przychylających (czegośmy długo przedtem domodlić się nie mogli) prawie od siebie odpychamy i wzgardzamy, do siebie ich nie przypuściwszy». Див.: Orzelski Ś., *Bezkrólewia ksiąg ośmioro..*, цит. праця, с. 62, *Dyaryusze sejmowe r. 1585..*, цит. праця, s. 283.

[179] Нунцій Болон'єтті у листі від 3.03.1585 р. до кардинала Комо, перераховуючи вимоги Посольської ізби, називає: «Del levare varii datii et in specie quegli della cervosa et altri novamente posti particolarmente in Volinia, in Podlachia et quelli della navigatione del fiume Nogat». Див.: *Alberti Bolognetti..*, цит. праця, s. 640.

[180] *Alberti Bolognetti..*, цит. праця, s. 647.

[181] Dubas-Urwanowicz E., *O nowy kształt..*, цит. праця, s. 145.

[182] *Dyaryusze sejmowe r. 1585..*, цит. праця, s. 68.

[183] Ibid., s. 1.

[184] Ibid., s. 3.

[185] Ibid., s. 185.

[186] Ibid., s. 67.

[187] «Z tymi jest co prawa pospolitego bronią». Див.: ibid., s. 190.

МАГНАТСЬКІ УГРУПОВАННЯ НА КИЇВЩИНІ 1569–1648 РР.*

Твердження, що в давній Речі Посполитій реальна значущість того чи іншого магната визначалася географією його впливу в окремих воєводствах, землях і сеймиках, є досить очевидним. Таку карту для окремих відтинків періоду, яким я займаюся, – 1569–1648 рр. (період відносної стабільності функціонування Речі Посполитої Обох Народів) почали складати Войцех Соколовський і Ян Джєнгєлєвський у своїх працях про парламентаріїв, відповідно, у 1574–1605, а також 1632–1648 рр.[1] Дослідники аналізували діяльність конкретних можновладців та їхні можливості впливати на окремі сеймики та послів. Проте є й дослідження, які спираються на думку, що принаймні не менш ефективним був би протилежний напрям аналізу – дослідження присутності магнатів на окремих територіях і узагальнення результатів для створення докладної карти їхніх дій. Мабуть, першим прикладом такого підходу в нашій історіографії була славнозвісна праця Едварда Опалінського про шляхетську еліту Великої Польщі[2].

У річищі цієї другої ідеї я спробував виявити магнатів, які були присутні на Київщині у 1569–1648 рр., та зв'язки між ними, а також проаналізувати їхню діяльність на центральній політичній

---

* *Fakcje magnackie na Kijowszczyźnie 1569–1648*, (w:) *Władza i prestiż: magnatcria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, Białystok, 2003, s. 47–70.

арені. Щоб охопити реальне коло місцевих магнатів, я прийняв відносно широкі класифікаційні критерії. Тож до досліджуваної спільноти було зараховано всіх місцевих сенаторів (київських воєвод і каштелянів 1569–1648 рр.), руських князів із магнатської групи (відповідно до класифікації Наталі Яковенко), місцевих латифундистів, а також сенаторів з інших частин Речі Посполитої, які мали на Київщині маєтки або староства. Аналіз цієї спільноти я поділив на окремі часові відтинки 1569–1587, 1588–1607/10, 1607/10–1632 і 1633–1648 рр. Загалом вона охопила 97 осіб, а в окремі підперіоди відповідно 23, 26, 37 і 37 осіб. Виявлення представників цього кола – відносно просте завдання[3]. Важче було встановити фізичну присутність магнатів на досліджуваній території[4], а також зв'язки між ними[5]. Для цього довелося проаналізувати судові[6] та сеймикові акти[7], листування, якого збереглося на цій території дуже мало[8]; нечисленні щоденники[9], а також літературу з цього предмета. Особливо цінними були згадані раніше праці Соколовського та Джєнгєлєвського, а також монографії сеймів, біограми з Польського біографічного словника (PSB) та інші студії, присвячені аналізу політичної арени давньої Речі Посполитої[10].

На межі досліджуваної доби у т. зв. «інкорпорованих воєводствах» (доводиться вживати цей термін, хоча він разюче неточний) верховодили потужні князі[11]. Це стосувалося й Київщини. Безсумнівно, найсильніші позиції тут утримував київський воєвода князь Костянтин Острозький (1559–1608), хоча в поунійний період він бував у Києві дуже рідко і діяв на цих теренах через призначених ним ґродських і обраних завдяки його підтримці земських урядників. Серед київських послів також переважали люди, пов'язані з князем-воєводою. Таке становище Острозького випливало з його уряду воєводи та старости, але також і з його князівського титулу та наявності дуже великих землеволодінь, що лежали на кордоні з Волинню.

Противагою князеві Костянтину були Вишневецькі. Михайло Олександрович, черкаський і канівський староста (від 1559 р.), згодом ще й брацлавський (від 1580 р.) та київський каштелян (від 1581 р. – до смерті у 1584 р.), а також любецький староста

(від 1580 р.), був міцно закорінений на Київщині не лише завдяки старостам і урядам, а й розлеглим маєтностям у північній частині воєводства (Брагин). До того ж він міг розраховувати на підтримку рідного брата Олександра (пом. 1577 р.), співвласника Брагинської волості, та двоюрідного Костянтина, житомирського старосту (1571 р. – до смерті у 1574 р.). Після смерті Михайла київським старостою та очільником роду став його син Олександр, черкаський і канівський (від 1580 р. – до смерті у 1594 р.), а згодом і любецький державця (від 1584 р.). Батько та син часто перебували на Київщині. Мали резиденцію у Брагині та своїх королівщинах. «Держання» прикордонних староств приносило Вишневецьким у той час не стільки матеріальну, скільки політичну вигоду. Адже завдяки цьому вони тримали у своєму підпорядкуванні військові залоги у фортецях і були патронами офіцерського складу. Вишневецькі мали вплив і на осілу шляхту, особливо в Овруцькому повіті, й через це – на місцевий сеймик. Острозький і Вишневецькі перебували у конфлікті, який розвивався з різною силою. Бували й періоди співпраці – як під час війни з Москвою у 1578–1581 рр. Проте зазвичай антагонізм двох великих родів був визначальним для місцевої політичної арени.

З Острозьким був пов'язаний київський каштелян Іван Чаплич-Шпановський (від 1585 р. до смерті у 1607 р.), спочатку його клієнт, а згодом колега-сенатор. Цей представник значного «панського» роду Волині був слабко пов'язаний із Київщиною, а головною ареною його діяльності був сеймик у Луцьку. Клієнтарні зв'язки єднали з київським воєводою і князя Владислава Збаразького, власника маєтків середньої руки в Овруцькому повіті; протягом певного часу він виконував функції київського намісника (1572–1575 рр., пом. 1582 р.) з руки Острозького. Владислав належав до відносно малозаможної гілки роду і не мав, схоже, особливого впливу в регіоні. Важливішим союзником воєводи був князь Роман Сангушко. Брацлавський воєвода (від 1566 р. – до смерті у 1571 р.) і литовський польний гетьман (від 1567 р.) був пов'язаний із Київщиною через «держання» Житомирського староства (від 1557 р.). Із князем Костянтином він перебував у приятельських сто-

сунках і допомагав йому в судових суперечках за маєтності. Проте князь Роман рідко бував у своєму старостві, віддаючи перевагу Брацлаву, Луцьку та Великому князівству Литовському. У Київському воєводстві, однак, він мав важливі зв'язки як шваґер Павла Сапєги, київського каштеляна (від 1566 р. – до смерті у 1580 р.), та смоленського воєводи Філона Кміти-Чорнобильського, власника однієї з найбільших придніпровських маєтностей і водночас остерського старости (від 1562 р. – до смерті у 1587 р.). Сангушко міг бути корисним і завдяки своєму зятеві князю Олександру Пронському, який мав розлогі маєтки у Житомирському повіті. Проте для непрямих родичів князя Романа Київщина не була головною політичною ареною. Вони діяли у Великому князівстві Литовському і частково на Волині (Пронський). Важко сказати, чи пов'язання Острозького з колом Сангушка пережили смерть останнього у 1571 р. Навряд чи це стосувалося Пронського, шваґра Зборовських, які конфліктували з князем Костянтином. Однак, імовірно, залишилися зв'язки із Кмітою.

Певну підтримку серед магнатів, які були активними на місцевому рівні, мали й Вишневецькі. Найціннішим союзником для них був князь Андрій Капуста, тесть Олександра Олександровича Вишневецького, брацлавський каштелян (від 1566 р.) та овруцький староста (від 1543 р.), який помер ще у 1572 р. Клієнтарний зв'язок із Замойським і суперечки з Острозькими наближали до князів із Вишневця Олександра Семашка, брацлавського каштеляна (від 1581 р. – до смерті у 1597 р.) і власника розлогих землеволодінь біля західного кордону Овруцького повіту. Хоча каштелян найчастіше мешкав у Хупкові (Губкові), тобто формально на Київщині, але брав участь у сеймиковому житті ближчого для нього Луцька.

Поза фракціями Острозьких і Вишневецьких на Подніпров'ї активно діяв Михайло Мишка-Варковський, волинський каштелян (від 1572 р. – до смерті у 1605 р.) й овруцький староста (1572–1578 рр.). Своїм вивищенням він завдячував тісним зв'язкам із Зиґмунтом Авґустом. Після смерті короля Мишка-Варковський не увійшов до жодної з київських фракцій. Іще у 1570 р. він вступив у конфлікт із Острозьким як призначений королем справця

Київського воєводства, що намагався діяти всупереч князю-воєводі. Проте це не наблизило його до Вишневецьких. Каменем спотикання стало Овруцьке староство, яке Мишка «відібрав» у них після смерті родича князя Капусти. Вишневецькі відвоювали його у Мишок лише у 1604 р.

Натомість мережу зв'язків решти представників київської еліти у перші поунійні роки відтворити непросто. Сильне й незалежне становище мав Богуш Корецький, брацлавський, а згодом волинський воєвода (від 1572 р. – до смерті у 1576 р.), власник розлогих волостей у Київському воєводстві. Однак урядницькі обов'язки міцно зв'язували його з Волинню. Його син Яхим (пом. 1612 р.) мав менший вплив, зате інтенсивно розвивав київські маєтки, в яких він бував досить часто. Проте найбільша активність Яхима припадає на наступний часовий відтинок. У конфлікті між Вишневецькими та Острозькими Корецькі, схоже, зберігали нейтралітет, як і Михайло Чорторийський. Зрештою, зв'язки цього князя з Київщиною обмежувалися держанням Житомирського староства (1574 р. – до смерті у 1582 р.). Про його діяльність на цій ниві бракує інформації. Не дуже помітна присутність у Подніпров'ї сенаторів Великого князівства, які мали маєтки у Київському воєводстві. Двоє наступних берестейських воєводи – Юрій Тишкевич-Логойський (від 1566 р. – до смерті у 1576 р.) і Гаврило Горностай (від 1576 р. – до смерті у 1587 р.), були власниками розлогих землеволодінь на Київщині. Вони часто до них навідувалися, але не виявляли активності на місцевій політичній арені. Ще слабшими були зв'язки з Києвом Федора Скумина-Тишкевича, литовського підскарбія (від 1586 р.), а згодом новогрудського воєводи (1590 р. – до смерті у 1618 р.). Володіння Скумина-Тишкевича у цьому регіоні були лише незначною часткою його литовських маєтностей. Натомість воєводство на берегах Дніпра стало головною ареною діяльності Фридерика (Фридриха) Тишкевича-Логойського, Юрієвого сина. У 1576 р. до нього перейшли батьківські маєтки, а також опіка над молодшими нащадками. Фридерик почав розбудовувати суцільну латифундію у південно-західній частині воєводства, що йому успішно вдалося вже в наступному підперіоді.

У 1569–1587 рр. активність руських князів і панів на центральній політичній арені була відносно слабкою. Звичайно, вони мали свої «п'ять хвилин» під час унійного сейму, але й тоді їх більшою мірою було втягнуто в ці події, аніж вони самостійно впливали на їхній перебіг. З-поміж згаданих осіб унію та інкорпорацію підтримали й Вишневецькі, й Острозький. Стриманіше поставилися до цих змін Богуш Корецький, хоча він теж приєднався до більшості, та Роман Сангушко, який, зрештою, був урядником Великого князівства Литовського. У наступні роки «ревізіоністську» позицію стосовно інкорпорації виявив лише Михайло Чорторийський (проте помітних наслідків вона не мала). Решта князів залишилися лояльними до Корони, як і нечисленні на той час у досліджуваному середовищі представники «панських» родів – Чаплич, Семашко та Мишка.

У подіях перших безкоролів'їв активну участь брав Костянтин Острозький. Перед обранням Генриха він співпрацював з угрупованням Фірлеїв. Позиція князя була явно пов'язана з приватною суперечкою зі Зборовськими та Тарновськими (про спадщину Яна Тарновського). Через неї Костянтин відійшов убік під час наступних виборів, коли його супротивники відігравали суттєву роль в обох таборах. Після обрання Стефана, коли Зборовських було усунуто від двору, а Ян Замойський натомість вийшов на перший план політичної арени, відбулося зближення Острозького із двором, яке з певними змінами дотривало до смерті Баторія. Під час третіх вільних виборів Костянтин Острозький, попри численні спокуси, не наважився відкрито підтримувати Габсбурга й залишився на узбіччі.

Менш відома позиція Вишневецьких. Бракує інформації про їхню позицію під час перших двох безкоролів'їв, хоча родинні зв'язки з Ходкевичами дають підставу говорити про відповідні політичні вподобання. Додаймо конфлікт із Острозьким, ворогом Зборовських, які були пов'язані з Ходкевичами. У перші роки правління Баторія Вишневецькі зблизилися із Замойським і намагалися отримати його підтримку. «Флірт» канцлера з Острозьким, напевно, підірвав його дружні стосунки з князями із Вишневця, але вони залишилися у близькому до Замойського колі.

Решта героїв київської повісті рідко з'являлися на центральній політичній арені. Винятком є Олександр Пронський, шваґер Зборовських, послідовно пов'язаний з їхнім табором. Наприклад, він був учасником паризького посольства після обрання Генриха. Своєю чергою, до угруповання Фірлеїв належали Юрій Тишкевич-Логойський і Павло Сапєга. Федір Скумин-Тишкевич і Гаврило Горностай залишалися у колі Радзивилів і брали участь у політичному житті як урядники Великого князівства Литовського. Про позицію Корецького та Чорторийського щодо кандидатури короля даних немає. Семашко, Мишка та Чаплич завдячували своїм сенаторством не лише зв'язкам із прикордонними магнатами, а насамперед безпосередній співпраці з канцлером Замойським і двором.

До Берестейської унії конфесія ще не була потужним чинником, що формував співвідношення політичних сил на східних околицях, як це трапилося в пізніший період. Але вже на той час вона значною мірою визначала впливи та залежності[12]. На момент підписання Люблінської унії волинські та київські князі ще всі були православними. Це стосувалося і згаданих Костянтина Острозького, Романа Сангушка, Андрія Капусти, Костянтина, Михайла й обох Олександрів Вишневецьких, Владислава Збаразького, Богуша та Яхима Корецьких, а також Михайла Чорторийського. Православних князів підтримували пани «грецької віри» – Юрій і Фридрих Тишкевичі-Логойські, Федір Скумин-Тишкевич, Гаврило Горностай, Філон Кміта-Чорнобильський, Михайло Мишка-Варковський. Упродовж наступних років зростав вплив Реформації. Протестантами були Олександр Пронський та Іван Чаплич-Шпановський, яким, проте, їхнє віровизнання не заважало перебувати в союзі з православними партнерами. Павло Сапєга увійшов до історії як прибічник Реформації, але формально він залишався православним і був похований у православній церкві.

У 1588–1607/10 рр. покоління Люблінської унії поступилося наступній генерації[13]. З-поміж учасників процесу інкорпорації на політичній арені залишився тільки Костянтин Острозький (пом. 1608 р.). Його вага на Київщині не зменшувалася, але він і далі суперничав у цьому регіоні з конкурентами-Вишневецькими.

Становище останніх трохи послабилося внаслідок смерті у 1594 р. князя Олександра, черкаського, канівського, корсунського та любецького старости, який не залишив нащадків. Його молодші брати Михайло та Юрій були тоді ще занадто молоді, щоб успішно очолити родинну фракцію, двоюрідний брат Адам Олександрович, хоча мав сімейні зв'язки з Ходкевичами та Збаразькими, теж не зумів забезпечити передачу королівщин родині після смерті Олександра. Після короткої перерви Вишневецькі почали відновлювати втрачені позиції: Михайло отримав у 1604 р. Овруцьке староство, а його брат Юрій через кілька років став київським каштеляном (1609 р.). Однак на той момент вже зросла вага Острозьких на Київщині. Костянтинові почали допомагати сини. Від кінця 80-х рр. тут активно діяв Януш, волинський воєвода (від 1585 р.), а згодом краківський каштелян (від 1593 р. – до смерті у 1620 р.), якому батько відписав велику Чуднівську волость. Олександр, волинський воєвода (від 1593 р. – до смерті у 1603 р.) теж отримав у користування значні землеволодіння на Подніпров'ї. Обидва зосередили навколо себе групи прибічників і клієнтів, чому посприяла концентрація в їхніх руках контролю чи не над усіма королівщинами степової України. Янушеві перейшли від батька права на Богуславське (1591 р.) та Білоцерківське (1592 р.) староства. Від Зиґмунта III він отримав надання на більшу частину спадщини Олександра Вишневецького – Черкаське і Канівське староства (1594 р.). Своєю чергою, Олександрові батько передав права на Переяславське староство (1591/94 рр.).

Домінування Острозьких спровокувало конфлікти. Особливо великими здібностями у примноженні ворогів вирізнявся Януш. У перші роки XVII ст. він встряг у судові суперечки, що переростали у приватні війни, з Михайлом Вишневецьким, Фридрихом Тишкевичем, Остафієм Тишкевичем, Романом Ружинським і Янушем Збаразьким, і це – супротивники тільки з магнатського кола. Наслідком конфліктів стала консолідація угруповання навколо Вишневецьких, хоча там опинилися не всі його вороги.

Вірність Острозьким зберігав їхній давній клієнт Юрій Чаплич. На тлі конфесійного конфлікту після укладення Берестейської унії

Костянтин зблизився з кальвіністом Олександром Пронським, а після його смерті – з опікуном його дітей, який урядував у київських маєтностях Пронського (від 1598 р.), «чеським братом» Анджеєм Лещинським, берестейським воєводою (від 1591 р. – до смерті у 1606 р.). Окрім того, Острозький міг спертися на фракцію близьких родичів Заславських. У той час її очолював князь Януш, підляський (від 1591 р.), а згодом волинський воєвода (від 1594 р. – до смерті у 1629 р.). На Київщині він, щоправда, мав дуже незначні володіння, але натомість «держав» важливе – ґродове – Житомирське староство (1598–1609 рр.). Шваґром Януша Заславського був Фридрих Тишкевич (чоловік сестри Софії), уже відомий нам власник розлогої латифундії, що якраз на зламі століть переживала добу розквіту, попри поділ її між братами (1598 р.). Із цим угрупованням був пов'язаний і Юрій Чорторийський (пом. 1624 р.), двоюрідний брат Януша Заславського та Софії із Заславських Тишкевичової.

Об'єднаним силам Острозьких і Заславського Вишневецькі могли протиставити теж немалий потенціал. Конфлікти з краківським каштеляном наблизили до них князя Кирика Ружинського (пом. 1599 р.) і його сина Романа (пом. 1610 р.), які наприкінці XVI ст. спромоглися створити велику латифундію біля кордону з Брацлавським воєводством і Білоцерківським староством. Вишневецькі могли розраховувати на підтримку впливового Януша Збаразького, брацлавського воєводи (від 1575 р. – до смерті у 1608 р.), який у перші роки XVII ст. зміцнив позиції у Київському воєводстві й узявся розбудовувати на кородоні з Брацлавщиною розлогу латифундію, що прилягала до його маєтностей у сусідньому воєводстві. Союзниками Вишневецьких були й представники менш заможної гілки Збаразьких – брати Петро (пом. 1604 р.) та Стефан (пом. 1605 р.), а також шваґер Петра Адам Вишневецький. У колі впливів Вишневецьких залишався й волинський каштелян Михайло Мишка-Варковський (пом. 1605 р.) разом із сином, овруцьким старостою Абрамом (пом. 1604 р.).

Поза фракціями Острозьких-Заславських і Вишневецьких-Збаразьких залишилися два магнатських угруповання. Власник значних землеволодінь в Україні князь Яхим Корецький (пом. 1612 р.)

воював з Острозькими, Фридрихом Тишкевичем і Романом Ружинським. Через шлюб з Ганною з Ходкевичів він трохи наблизився до Вишневецьких (Адам був одружений із сестрою Ганни – Олександрою). Проте його важливим союзником лишався радше Лукаш Сапєга (пом. 1626 р.), спадкоємець маєтків Філона Кміти-Чорнобильського.

Особливе місце посідав у перші роки XVII ст. Станіслав Жулкевський. Коронний польний гетьман (l588–1618 рр.) і львівський каштелян (1590–1608 рр.) у той час закладав підвалини свого прикордонного маєтку, спираючись на королівське надання Бориспільської волості (1597 р.). Його становище зміцнював уряд очільника поточної оборони, завдяки якому він дедалі частіше мав діяти не лише на своїй традиційній території, а й в Україні. Жулкевський, прикордонний представник Замойського, міг розраховувати на підтримку новопризначених сенаторів, що їх увів до політики канцлер, таких як уже відомий нам Олександр Семашко (пом. 1597 р.) та його син Миколай, брацлавський каштелян (від 1603 р. – до смерті у 1617 р.), що мали на Київщині родові маєтки.

Конфлікт Острозьких з Вишневецькими значною мірою і далі визначав структуру політичних сил Київщини. Здається, що він проявлявся навіть у дуже драматичних і несподіваних моментах. Наприклад, під час повстання Наливайка козацькі реквізиції «дивовижним» чином не зачепили маєтки Острозьких, Заславських, Чорторийських на противагу володінням Вишневецьких, Збаразьких і Ружинських. Можливо, під таким кутом зору варто поглянути на перебіг повстання Косинського і його поворот проти Олександра Вишневецького вже після програної битви під П’яткою, де переможцями були Острозькі.

У першій половині правління Зиґмунта III взаємини між прикордонною та центральною ареною політичної боротьби стають дедалі помітнішими. Костянтин, Януш і Олександр Острозькі, Януш Заславський, Януш Збаразький, Станіслав Жулкевський, Анджей Лещинський – вельми впливові особи на обох цих сценах. Зазначмо також, що на місцеве співвідношення сил значний вплив мала боротьба між двором та опозицією, що гуртувалася навколо

Замойського, а розбрат між королем і канцлером впливав на охолодження стосунків Замойського з Костянтином Острозьким. Цей процес пришвидшила дедалі глибша відмінність політичних цілей прогабсбурзького Януша Острозького та антигабсбурзького гетьмана. На прикордонні це призвело до важливого для Вишневецьких зближення із Замойським і його представником на Придніпров'ї – Жулкевським. Проте, з іншого боку, це відкрило перед Острозькими шлях до королівських милостей, сенаторських номінацій і надання староств, що зміцнило їхні позиції. Слід, однак, звернути увагу на те, що місцеві антипатії суттєво впливали на розвиток подій, що стосувалися всієї Речі Посполитої, як це було у випадку афери Дмитрія Самозванця. Адже його піднесення значною мірою було наслідком родинної інтриги Вишневецьких, яких підтримали споріднені з ними Мнішки та місцеві союзники Ружинські, тоді як Острозькі та Заславські гостро критикували цю авантюру.

Натомість реакція на сандомирський рокош[14] (рокош Зебжидовського) була серед прикордонних магнатів відносно слабкою. Чітку, хоча й неоднозначну позицію, мали прибульці з Корони – Жулкевський у принципі підтримав короля, Лещинський – Зебжидовського. Костянтин Острозький формально посів очікувальну позицію, а фактично кориснішу для Зиґмунта, аніж для рокошан. Януш Острозький включився у діяльність опозиції після смерті Замойського, але був у цьому непослідовним, а під час рокошу його поведінка була дволичною. Януш Заславський і Януш Збаразький, тривалий час заграючи із рокошанами, зрештою підтримали Вазу. Послідовно лояльним до короля залишався Миколай Семашко. Своєю чергою, Вишневецькі, Ружинські, Чорторийські виявилися поза цими інтригами, оскільки були втягнуті в реалізацію авантюри Димитрія. Порівняно з пасивною позицією магнатів привертає увагу виразна підтримка рокошан київською шляхтою, що свідчить про її неабияку самостійність.

Берестейська унія, її підготовка та наслідки призвели до збільшення ваги конфесійного чинника у політичних поділах. Проте найважливіший на Київщині конфлікт Острозьких із Вишневецькими не був пов'язаний із віровизнанням. До членів родини

Острозьких, як відомо, належали і «стовп православ'я» Костянтин (пом. 1608 р.) та його слухняний син Олександр (пом. 1603 р.), і покатоличений Януш (пом. 1620 р.). Своєю чергою, Вишневецьких представляли у цей час православні Олександр (пом. 1594 р.), Адам (пом. 1622 р.) і Михайло (пом. 1616 р.), але також Юрій (пом. 1618 р.), який близько 1606 р. перейшов у католицтво. Серед союзників Острозьких були протестанти (Чаплич, Лещинський і Пронський), але й католики (Януш Заславський, Юрій Чорторийський) та уніати (Фридрих Тишкевич). Зокрема Вишневецьких підтримували православні Кирик і Роман Ружинські (Роман перейшов у католицтво лише в останні місяці життя, у 1610 р.), католики Януш, Петро та Стефан Збаразькі, уніати Михайло й Абрам Мишки. Поза цим головним поділом опинилися пов'язані між собою православний Яхим Корецький і католик Лукаш Сапєга, а також залежні від Замойського католики Жулкевський і Семашки (активні прибічники унії). Як бачимо, гострота конфесійного конфлікту після 1596 р. не стимулювала поділів у лавах окремих угруповань.

У 1607/10–1632 рр. арена магнатських впливів на Київщині отримала зовсім нові обриси[15]. Адже з історичної сцени зійшли дві фігури, які доти мали вирішальний вплив на співвідношення політичних сил у всій Речі Посполитій, а не лише на Київщині. Костянтин Василь Острозький, який помер у 1608 р., відігравав значну роль на прикордонні як князь, київський воєвода, власник розлогих латифундій і лідер православних. Після нього ніхто не спромігся посісти таке ж важливе становище у різноманітних сферах діяльності. Трохи раніше відійшов очільник антикоролівської опозиції Ян Замойський (пом. 1605 р.), який, щоправда, не мав на Київщині землеволодінь, королівщин або урядів, але тут його підтримувало чимале ґроно прибічників і клієнтів. Внаслідок цих подій змагання магнатських фракцій набуло трохи іншого характеру. Для опису його перебігу слід запровадити додатковий поділ на підперіоди 1607/10–1620 рр. і 1621–1632 рр.

Суттєве значення для формування нового співвідношення сил мало призначення київським воєводою Станіслава Жулкевського. Він блискавично посів надзвичайне становище. Як воєвода він

перебрав під свій контроль місцеві судові органи, а також нагляд за захистом далекого прикордоння, поєднуючи ці функції з, як ми памятаємо, прерогативами польного гетьмана – очільника поточної оборони та славою переможця над Наливайком. Одночасно як воєвода він «успадкував» частину клієнтів Костянтина Острозького, а як колишній прибічник Замойського – ще й контакти Великого канцлера. Він отримав і значні землеволодіння, що належали до його уряду, водночас дбаючи про розвиток своїх спадкових маєтків у воєводстві – Бориспільської волості. Його вплив суттєво зріс ще й тому, що, залишаючись у добрих стосунках із двором, він отримав контроль над роздаванням місцевих урядів. Єдиною обставиною, що послаблювала становище гетьмана на місцевому політичному ринку, було його нечасте перебування в регіоні. Військові та політичні обов'язки Жулкевського перешкоджали його візитам до Києва.

У місцевій фракції Жулкевського опинилися колишні клієнти Замойського. Серед них більшість складали представники шляхти, а не магнатерії. Із гетьманом співпрацював Миколай Семашко, але, як ми пам'ятаємо, він був активніший радше на Волині, аніж на Подніпров'ї. Вірним прибічником воєводи був і його товариш по зброї Ян Данилович, львівський каштелян (від 1612 р.), згодом руський воєвода (від 1613 р. – до смерті у 1628 р.). На Україні він перебував частіше як жовнір, але водночас був і добрим господарем, освоюючи Корсунське староство, а також Чигиринську і Лисянську волості. У колі Жулкевського перебував і князь Адам Олександр Сангушко, київський каштелян у 1618–1621 рр. Однак цей уряд був лише щаблем у кар'єрі магната, пов'язаного насамперед із Волинню, а на Київщині він не мав ані спадкових землеволодінь, ані королівщин.

Сильним конкурентом гетьмана був справжній спадкоємець князя Костянтина – Януш Острозький. Краківський каштелян після смерті батька перебував найчастіше на Волині (в Острозі та Дубні), звідки йому було легко керувати своїми справами на Київщині. У цьому регіоні він мав великі маєтності, до того ж він, як ми пам'ятаємо, зосередив у своїх руках управління майже всіма степо-

вими староствами (Біла Церква, Богуслав, Черкаси, Канів, а після 1618 р. і Переяслав). Як ревний католик і конфліктний сусіда він так ніколи й не спромігся досягнути того становища, яке посідав старий князь.

Прикордонні союзники краківського каштеляна були відносно нечисленними. Навіть із племінниками – Костянтином і Янушем Олександровичами – у князя Януша доходило до гострих суперечок. Зате він міг розраховувати на прихильність Рафала Лещинського (опікуна маєтностей князів Пронських до 1620 р.), який, однак, рідко бував на Київщині і не посідав помітного місця у місцевій ієрархії впливів.

Стратегічними союзниками Януша Острозького були Заславські. Януш, волинський воєвода (від 1604 р. – до смерті у 1629 р.), а також його син Олександр (волинський каштелян від 1605 р., брацлавський воєвода від 1613 р., київський воєвода від 1628 р. – до смерті у 1629 р.) мали у першій половині досліджуваного підперіоду помірний вплив на Київщині: Олександр держав тут Житомирське староство, а Януш мав невеликі спадкові землеволодіння. За підтримки шваґра та дядька – Фридриха Тишкевича, вони утворювали окрему фракцію. Проте син Олександра Заславського та Евфрузини, дочки Януша Острозького, мав стати спадкоємцем родових володінь Острозьких. Тому краківський каштелян міг у важливих справах розраховувати на підтримку кума та зятя.

Міцні позиції зберегла факція Вишневецьких. На початку досліджуваного періоду її опорою були Юрій (київський каштелян від 1609 р. – до смерті у 1618 р.), його брат Михайло (овруцький староста від 1603 р. – до смерті у 1616 р.), а також їхній двоюрідний брат Адам (пом. 1622 р.). Розростання величезної лівобережної латифундії послідовно підсилювало становище Вишневецьких. Одруження Михайла з Раїною Могилянкою втягнуло Вишневецьких у чергову династичну авантюру (молдавську), коли ще не закінчилася попередня (московська – Дмитрія Самозванця та його наступників), а також принесло їм підтримку шваґрів – князя Самійла Корецького (пом. 1622 р.), що мав сильні позиції на Київщині, а також Потоцьких і Пшерембських. Близьким

до Корецьких залишився, напевно, Лукаш Сапєга (пом. 1626 р.), спадкоємець землеволодінь Кміт-Чорнобильських. Своєю чергою, Михайло та Юрій Вишневецькі могли розраховувати на підтримку шваґра – Остафія Тишкевича (мстиславського воєводи від 1611 р., берестейського воєводи від 1615 р. – до смерті у 1631 р.), який на Київщині мав значну маєтність і розгалужені впливи. Угруповання Вишневецьких діяло у традиційній опозиції до Острозьких. Залученість у «молдавські авантюри» була, зокрема, причиною гострого конфлікту з Жулкевським і його фракцією.

Ворогами Жулкевського залишалися ще й брати Збаразькі – Єжи (пом. 1631 р.) і Криштоф (пом. 1627 р.). Попри значні землеволодіння на Київщині, вони були тут відносно малоактивні, зосереджуючи у той час (1610–1620 рр.) свою діяльніть на Брацлавщині та Волині. Вони підтримували тісні контакти з родичами Вишневецькими, хоча щодо їхньої молдавської активності ставилися прохолодно. Серед магнатів у Київському воєводстві до союзників князів зі Збаража – щоправда, опосередковано – можна зарахувати Криштофа Служку (венденський воєвода від 1609 р. – до смерті у 1620 р.), пов'язаного з політичним союзником Збаразьких Криштофом Радзивилом. На Київщині Служка мав невеликі землеволодіння і його вплив напевно був обмежений.

У 1618–1620 рр. відбулася чергова «зміна варти». У 1618 р. київським воєводою став Томаш Замойський, а через два роки, не залишивши синів, померли Станіслав Жулкевський і Януш Острозький. Ці події ще раз переформатували структуру магнатських фракцій на Київщині. Тепер дуже сильну позицію отримав Замойський. Він перебрав клієнтів і Жулкевського, й Острозьких. Його маєтності на Волині та Брацлавщині були просто величезні, тож брак землеволодінь на Київщині (купив їх лише у 1634 р.) особливого значення не мав. Томаш зберігав значний вплив у цьому регіоні до самої смерті (1638 р.), хоча й звільнив уряд воєводи, отримавши підканцлерство (1628 р.), а згодом діставшись до місця коронного канцлера (1635 р.). Близькими до нього були двоє наступних київських каштелянів – Гаврило (від 1621 р.– до смерті у 1632 р.) і Роман (від 1632 р. – до смерті у 1635 р.) Гостські. Воєвода також

користався підтримкою Стефана Немирича. Клієнтом Замойського залишався Стефан Хмелецький, який протягом місяця (у 1630 р.) був київським воєводою. Із «паном на Замості» був пов'язаний і руський воєвода Ян Данилович (пом. 1628 р.). Імовірно ці зв'язки успадкував і його син Станіслав, корсунський староста (1628 р. – до смерті у 1636 р.), а також його двоюрідний брат, також Станіслав, який через одруження став власником маєтностей Семашків.

До фракції Замойського фактично належали Януш і Олександр Заславські, а також їхній родич Януш Тишкевич. Завдяки цим пов'язанням Олександр отримав номінацію на Київське воєводство (1628 р.), а своє Житомирське староство передав «у спадок» якраз Тишкевичу (1627 р.). Все це додало ваги Заславським на Київщині, до яких перейшла і більшість землеволодінь Острозьких, до того ж і новий житомирський староста мав тут велику латифундію. Після смерті Януша й Олександра Заславських рід очолив брат останнього Юрій (Єжи; пом. 1636 р.), який, проте, не був пов'язаний з Київщиною. Через неповноліття дітей Олександра, спадкоємців родинних володінь Острозьких, головним союзником Томаша Замойського у цьому воєводстві був у той час Януш Тишкевич, який невдовзі (від 1631 р.) став київським воєводою.

Сильні позиції на Київщині зберігали Єжи (краківський каштелян від 1621 р., пом. 1631 р.) і Криштоф (пом. 1627 р.) Збаразькі. Проте їхня діяльність зосереджувалася у центральних коронних землях, а чи з'являлися вони на прикордонні – питання. Проте брати Збаразькі зберегли тут вплив, підсилений підтримкою Станіслава Любомирського, спадкоємця частини маєтностей (зокрема, й київських) Олександра Острозького. Вони могли розраховувати й на допомогу Рафала Лещинського і близького до нього Олександра Пронського, який, однак, невдовзі після досягнення повноліття (1620 р.) продав маєтки на Київщині (1625 р.), що позбавило його контактів і впливу на прикордонні. Збаразькі напевно мали користь від тісних контактів із біржанськими Радзивилами та людьми їхнього кола, до яких належали Миколай Глібович, смоленський воєвода (від 1611 р.), згодом віленський каштелян (1621 р. – до смерті у 1632 р.) та Олександр Служка, мінський (1628 р.), а зго-

дом жмудський каштелян (від 1629 р.) – власники землеволодінь та впливові особи на Київщині.

Угруповання Замойського та Збаразьких не конфронтували між собою. Лідери надсилали один одному ввічливі листи, що не перешкоджало обом фракціям конкурувати на місцевих сеймиках. Їхній вплив на Київщині був настільки сильним, що доступитися туди представникам інших магнатських груп було дуже тяжко.

У цей період послабився вплив Вишневецьких. Київська лінія не мала у той час жодного дорослого представника. Очолював рід черкаський староста (від 1620 р.) Костянтин із волинської гілки. Він перебував у чудових стосунках із Замойським і не складав йому конкуренції на Київщині. Одночасно Костянтин був пов'язаний зі Збаразькими, а його син Януш мав стати спадкоємцем бездітного краківського каштеляна. Представники родів, пов'язаних раніше з Вишневецькими, мали тим часом шукати нових союзників. Остафій Тишкевич спрямував свою енергію на встановлення добрих контактів із сином Великого канцлера і навіть пропонував себе на наступного київського воєводу. Кароль Корецький, волинський каштелян (від 1622 р. – до смерті у 1633 р.), після смерті в Константинополі брата Самійла очолив рід і повернув йому окрему, хоча, здається, не надто міцну позицію, на прикордонній політичній арені. Перебуваючи у конфлікті з Потоцькими та Пшерембськими, він намагався зав'язати тісні стосунки з двором і Замойським, користь приносили й добрі взаємини зі шваґрами: Яном Радзивилом, Миколаєм Глібовичем і Юрієм Чорторийським (пом. 1624 р.). Одночасно він поріднився з дедалі сильнішими Калиновськими, видавши за Мартіна (згодом польного гетьмана) свою наймолодшу сестру Софію. Калиновські володіли у той час величезною латифундією і впливом на Брацлавщині. На Київщині вони мали досить слабке підґрунтя – ізольоване від решти воєводства Любецьке староство, що його «держав» брат Мартіна Адам (від 1627 р. – до смерті у 1638 р.).

Інші магнатські фракції на Подніпров'ї не могли змагатися із Замойським чи Збаразькими. Могутній у Великому князівстві Литовському Лев Сапєга, віленський воєвода (1623 р. – до смерті у

1633 р.), успадкував у 1626 р. в Овруцькому повіті значні маєтки свого родича Лукаша, і мабуть, його місцевих клієнтів. Проте інформації про вплив віленського воєводи на місцевий сеймик немає. Подібна ситуація і зі Станіславом Конєцпольським. Польний гетьман (від 1618 р.) почав вибудовувати свої сфери впливу на прикордоння після повернення з турецької неволі, коли він очолив поточну оборону (1623 р.). Перше землеволодіння у Київському воєводстві він придбав у 1628 р. Проте його становище у цьому регіоні на той час ще не було достатньо міцним. Так само й Мартін Казановський, галицький каштелян (1622 р.) і подольський воєвода (від 1632 р. – до смерті у 1636 р.), не відігравав тут суттєвої ролі, хоча й володів Богуславським староством (1622–1633 рр.) та брав участь у численних воєнних кампаніях на прикордонні. Він перебував у конфлікті з Корецькими і Калиновськими. Не тішилися його присутністю Замойський і Збаразькі.

У другій половині правління Зиґмунта III Вази суттєву роль на Київщині відігравали магнати, які були активними гравцями й на центральній політичній арені. На політичні поділи у цьому регіоні впливало ставлення до починань короля, який прагнув воєнної перемоги над Швецією та Москвою, а також мав намір укласти тривалий союз із Габсбургами. Однак межі поділу не були ані надто чіткі, ані тривкі. Януш Острозький діяв в опозиції до двору. Особливо критично він ставився до московської політики, водночас залишаючись прихильником прогабсбурзького угруповання. Тісніше була пов’язана з королем фракція Заславських. Своєю чергою, Станіслав Жулкевський належав до ґрона переконаних прибічників короля, а до прогабсбурзької політики ставився скептично. Збаразькі залишалися опорою опозиції, яку підтримували також пов’язані з ними Станіслав Любомирський, Рафал Лещинський та Криштоф Радзивил зі своїм колом. У другому десятиріччі XVII ст. південну політику Зиґмунта III підтримували активні тоді Вишневецькі з Корецькими (за участі Потоцьких). У третьому десятиріччі ця конфігурація розпалася, й обидва роди – і їхні союзники – надалі представляли помірковано прокоролівські погляди. Більшість інших лідерів також належала до різних родових фракцій, пов’язаних певною мірою

з двором. Замойський намагався згладжувати суперечності між королем та опозицією. Сапєга був опорою Зиґмунта III у Великому князівстві Литовському. Зростало значення Конєцпольського, який хоча й був близьким до Ваз, намагався, як і Замойський, одночасно підтримувати добрі стосунки з опозицією. Зрештою, Казановські були пов’язані з королевичем Владиславом.

У 1610–1632 рр. потужний вплив на сейми та місцеву політичну ситуацію мало конфесійне питання. У 20-х рр. XVII ст. православні магнати сходять зі сцени. Умирає Михайло Вишневецький (1616 р.), Самійло та Кароль Корецькі перейшли у католицтво. Залишився тільки Адам Вишневецький (пом. 1622 р.). Нечисленними були й прихильники Реформації. Чеський брат Рафал Лещинський, кальвініст Олександр Пронський, аріани Стефан Немирич і Гаврило Гостський вичерпують список. Усі інші поважні особи в регіоні були католиками. Однак на Київщині конфесійна проблема не зникає через ще значний вплив православ’я, опорою якого були заможні монастирі та не менш заможна шляхта «грецької віри». Католик Януш Острозький намагався перетягнути до свого кола якомога більше колишніх прибічників свого батька, що йому до певної міри вдалося. Він утримує добрі контакти з Лещинським, Пронським, Гостським. Жулкевський, а згодом Замойський, вірні засадам Великого канцлера, встановлюють зв’язки з протестантами та православними у Київському воєводстві. Пан із Замостя до своїх прикордонних союзників зараховує Гостських і Немирича, не кажучи вже про представників православної шляхти. Та поступово зв’язки Томаша Замойського з іновірцями послабилися, а його партнери з цього кола починають шукати нових протекторів. Ними стали Криштоф Радзивил (клієнт Гостський) і Станіслав Конєцпольський (клієнт Немирич). Широкі контакти у протестантському середовищі мають і Збаразькі.

Зміни на руських землях Корони, які разом з відновленням православної ієрархії принесло безкоролів’я після смерті Зиґмунта III, значно вплинули на конфігурацію магнатських впливів на Київщині[16]. Місцевою – і не лише – силою залишався Томаш Замойський. Хоча він після подій безкоролів’я втратив частину

союзників (Немирич, Гостський), але утримав свій вплив насамперед через київського воєводу Януша Тишкевича (пом. 1649 р.). Значення Замойського навіть зросло завдяки залученню до його кола кількох нових магнатів, пов'язаних із прикордонням. Якуб Собеський, белзький (1638 р.), а згодом руський воєвода (1641 р.) і, зрештою, краківський каштелян (1646 р., пом. 1646 р.), успадкував тут значні маєтки Даниловичів. Миколай Остророг (пом. 1651 р.), своєю чергою, мав у держанні Лисянське староство (1636–1645 рр.), а брацлавський воєвода Лукаш Жулкевський (1636 р., пом. 1636 р.) – Переяславське староство (1629–1636 рр.). До кола Замойського були близькі і його колишні клієнти – Олександр Пісочинський, київський каштелян (1635 р. – пом. 1646 р.), і Адам Кисіль, чернігівський (1635 р.), а згодом київський каштелян (1646–1648 рр.).

Замойський помер у 1638 р., коли його син Ян був ще неповнолітнім. До 1648 р. він не встиг виявити себе в політиці – ані на центральному рівні, ані на місцевому. Політичним спадкоємцем Томаша Замойського на Київщині залишився воєвода Януш Тишкевич, який через різні обставини (низька сеймова активність, ультракатолицька позиція, численні майнові конфлікти) був нездатен утримати всіх «успадкованих» прибічників. Проте корисним для нього виявився вступ на політичну арену Владислава Домініка Заславського, спадкоємця родових володінь Острозьких, якому Тишкевич доводився дядьком. Попри свою малу ініціативність, Заславський все одно був міцною підтримкою для родича, чому сприяли його великі маєтності та численні клієнти на Київщині. Шлюбні зв'язки роду Заславських забезпечили перебування в цій фракції двоюрідного брата князя Домініка Миколая Остророга та шваґра останнього Олександра Пісочинського.

Противагою Тишкевичу у воєводстві був Станіслав Конєцпольський. Гетьман послідовно збільшував свої тутешні землеволодіння, отримав і Переяславське староство (1636 р.), але, мабуть, важливішим був вплив у війську та повага, з якою до нього ставилися козаки. До місцевих прибічників Конєцпольського належав власник великої латифундії Юрій Немирич. Після смерті Томаша Замойського до гетьмана наблизився і колишній прибічник канцлера

Якуб Собеський. Вплив Конєцпольського з часом зростав і ставав сильнішим, ніж у Тишкевича. Після несподіваної смерті гетьмана у 1646 р. його місце в регіоні спробував посісти син Олександр. Він ще раніше перебрав на себе староства: Переяславське у 1637 р., Корсунське у 1641 р., Чигиринське у 1643 р. Проте, не маючи впливу на військо й залишаючись поза сенатом, він не міг запобігти послабленню фракції Конєцпольських в останні місяці перед козацьким повстанням.

Третім елементом політичної мозаїки на Київщині був князь Ярема Вишневецький, руський воєвода (1636 р. – до смерті у 1651 р.) та спадкоємець величезної лівобережної латифундії. Його вплив зростав завдяки родинним зв'язкам і політичним союзам. Опікунами Яреми до його повноліття були Гаврило Гостський і Самійло Горностай. Ці контакти вилилися згодом у зв'язки князя із сином Гаврила Романом Гостським (київський каштелян 1632 р. – до смерті у 1635 р.) і спадкоємцем Горностаїв Рафалом Лещинським (пом. 1644 р.). Вишневецький міг розраховувати й на підтримку двоюрідних братів, синів своєї тітки, одруженої з Остафієм Тишкевичем, – Антонія Яна (литовський надворний маршалок 1645 р. – до смерті у 1649 р.), Криштофа (пом. 1666 р.) і Феліціана (пом. 1649 р.), власників розлогих володінь на Київщині, популярних серед тамтешньої шляхти. Через заміжжя сестри Ганни зі Збігневом Фірлеєм Ярема отримав прихильність його дядька Андрія (белзький каштелян у 1640–1649 рр.), спадкоємця київських маєтностей Дорогостайських, який мав вплив на прикордонні. Важливим елементом політичної гри Вишневецького були контакти з Янушем Радзивилом, якого на Київщині підтримували власники розлогих землеволодінь. Ідеться про Юрія Глібовича, спадкоємця частини маєтностей Корецьких, а також про спадкоємця Харленських Миколая Абрамовича, мстиславського каштеляна (1639 р.), а згодом воєводи (1643 р. – до смерті у 1651 р.). Вишневецький міг розраховувати і на родичів – дядька Костянтина (черкаський староста 1620–1638 рр., воєвода белзький 1636 р., руський 1638 р. – до смерті у 1641 р.,) та його синів Януша (пом. 1636 р.), спадкоємця Збаразьких та їхніх маєтків на Київщині, й Олександра, черкаського

старосту (1638 р. – до смерті у 1639 р.). Після смерті Костянтина у 1641 р., який пережив усіх своїх синів, опіку над його неповнолітніми спадкоємцями здійснював саме Ярема. Це ще більше підсилило його позиції у воєводстві, а також на Волині та Брацлавщині. Схожі наслідки мав і шлюб (1639 р.) із Ґризельдою, дочкою Томаша Замойського. Оскільки її брат був ще неповнолітнім, Ярема міг перебрати на себе частину прикордонних клієнтів Замойських.

Поза описаним київським «трилисником» (Тишкевич, Конєцпольський, Вишневецький) конкурувати за вплив на місцевому політичному ринку могли й інші магнатські фракції. Поза сумнівом, що в той період тут посилилися позиції Станіслава Любомирського. Ще від 1620 р. він «держав» Білоцерківське староство. У 1622 р. він успадкував дві великі волості, що раніше належали Острозьким, а також частину політичної клієнтели Криштофа Збаразького (пом. 1631 р.) разом із лідерством у антикоролівській опозиції. Станіслава підтримували сини. У 1642 р. було здійснено поділ маєтків, внаслідок чого київські землеволодіння перейшли до Костянтина та Єжи. Костянтинові (пом. 1663 р.) батько ще у 1633 р. передав Білу Церкву. До кола прикордонних союзників Любомирського належав і київський каштелян (від 1648 р.) Максиміліан Бжозовський.

З-поміж князівських родів вплив на Київщині зберегли Корецькі та Чорторийські, які зблизилися після одруження (1617 р.) Ізабелли з Корецьких із Миколаєм Чорторийським (волинський каштелян у 1633–1655 рр.). Під час правління Владислава IV саме Миколай став лідером обох родів, оскільки останній з Корецьких Самуель Кароль був ще неповнолітнім (пом. 1651 р.). Проте значення обох родин на Подніпров'ї не було надто велике. Чорторийські мали тут невеликі родові володіння, а латифундія Корецьких значно зменшилася після відокремлення її частини для тіток Самуеля Кароля, які внесли розлогі землеволодіння до родин Радзивилів і Глібовичів. Справжнім тереном діяльності обох князівських родів була Волинь. До їхніх союзників на Брацлавщині належали споріднені з Корецькими Калиновські. Вони також мали незначний вплив у Київському воєводстві як любецькі старости, що ними ставали

почергово Адам (1627 р. – до смерті у 1638 р.), Мартин (1638–1643 рр.) та Самуель (1643–1647 рр.).

Більші можливості були, мабуть, у Казановських. Після смерті Мартина (1636 р.), подільського воєводи та польного гетьмана, присутність роду на прикордонні підтримували його сини Олександр Домінік, богуславський староста (1633 р. – до смерті у 1648 р.) і брацлавський воєвода (1646 р.), Адам, коронний обозний і черкаський староста (1643 р. – до смерті у 1648 р.), а також очільник роду Адам, коронний надвірний маршалок (1643 р. – до смерті у 1649 р.), який у 1633 р. отримав рівненське староство. Під час правління Владислава IV з Казановськими були тісно пов'язані Потоцькі. Обидві родини поєднали потрійні шлюбні зв'язки. Однак особливо важливим і близьким союзником Казановських був Миколай Потоцький, польний гетьман (1637 р.), пізніше коронний великий гетьман (1646 р.) і водночас брацлавський воєвода (1636 р.), а згодом – краківський каштелян (1646 р.). Синам Мартина Казановського він доводився шваґром, а обозному Адамові ще й тестем. Однак польний гетьман не міг конкурувати на прикордонні за популярність з великим гетьманом. Навіть після смерті Станіслава Конєцпольського (1646 р.) та отримання великої булави його позиції тут були значно слабші, ніж у попередника.

Нарешті слід згадати про фракцію Даниловичів. Вони також могли сподіватися на підтримку своєї діяльності в цьому регіоні. Станіслав, корсунський староста (1628 р. – до смерті у 1636 р.) і спадкоємець лівобережних маєтків Станіслава Жулкевського, був пов'язаний із прикордонням найміцніше, але він загинув у молодому віці, а його спадщина дісталася Собеським. Рід зберіг вплив на Подніпров'ї завдяки шлюбу Петра Даниловича (пом. 1645 р.) з Кристиною, єдиною дочкою та спадкоємицею Адама Вишневецького (пом. 1622 р.). Своєю чергою, Ян Олександр (пом. 1654 р.) успадкував київські маєтки Семашків. Мало значення й те, що у 1636–1643 рр. Корсунське староство «держав» Ян Миколай Данилович, коронний підскарбій (1632 р. – до смерті у 1650 р.). Безпосередніх доказів активності роду на житомирському сеймику немає, а такі можливості в них були.

Варто згадати ще й про вплив Сапєг на Київщині. Вони втримали у своїх руках частину спадщини Кмітів-Чорнобильських. У 1628–1633 рр. цими землеволодіннями користувався Павло Сапєга (пізніше – великий литовський гетьман і віленський воєвода), який виявляв активність на місцевій політичній арені. Після смерті власника Льва Сапєги (1633 р.) маєтки перейшли до його сина Казимира Льва, литовського підканцлера (1645 р. – до смерті у 1656 р.). Він займався справами Великого князівства Литовського та двору й не надто цікавився Київщиною, управляючи тамтешніми землеволодіннями через урядників.

На стосунки між угрупованнями суттєво впливали особисті та майнові кофлікти. Ярема Вишневецький вів приватні війни з Адамом Казановським і Олександром Конєцпольським. Він перебував у гострому конфлікті і з Владиславом Домініком Заславським. Калиновські вели суперечки з Даниловичами та Казановськими. Немирич – із Тишкевичем. Навколо цих конфліктів могли утворюватися тимчасові коаліції союзників.

Усі згадані магнати діяли й на центральній, і на місцевих політичних аренах. Вони спиралися на певні кола при дворі. Казановські творили його самі навколо Адама, коронного надвірного маршалка. Даниловичі були пов'язані з Єжи Оссолінським, коронним підканцлером (1639 р.), а згодом коронним канцлером (1643 р. – до смерті у 1650 р.). На його підтримку (із взаємністю) міг розраховувати і Домінік Заславський. Зв'язками з Оссолінським міг напевно скористатися також Януш Тишкевич. Наприкінці правління Владислава IV з його першим міністром зблизилися й Калиновські. Станіслав Конєцпольський був пов'язаний з Каспером Денгоффом, сєрадзьким воєводою (1634 р. – до смерті у 1645 р.). Своєю чергою, Юрій Чорторийський і близькі до нього Корецькі мали підтримку Альбрехта Станіслава Радзивила, литовського канцлера (1623 р. – до смерті у 1656 р.). Навіть опозиціонер Любомирський подбав про хвірточку до двірських милостей через одруження дочки з канцлером Радзивилом і шлюб сина з дочкою канцлера Оссолінського. Лише Ярема Вишневецький був зовсім позбавлений підтримки на королівському дворі.

Даниловичі, Тишкевичі, Казановські та Потоцькі належали до прибічників королівської політики, але з певними нюансами. Чорторийський і згодом Корецькі теж уважалися особами з прокоролівського табору, проте поміркованими. Таку ж позицію мали й Калиновські. Із Конєцпольського як особи, що перебувала найближче до двору, можна розпочати огляд опозиційних фігур. Крайню антикоролівську позицію зазвичай посідав Любомирський. Нарешті, у конфлікті з двором перебував Вишневецький. Однак траплялися ситуації, за яких створювалися особливі союзи. У справі про князівські титули проти короля об'єдналися всі руські князі. Щодо планів турецької війни Владислав зрештою отримав підтримку навіть Яреми Вишневецького та Олександра Конєцпольського.

У роки правління Владислава IV суттєвий, хоч і не завжди вирішальний, вплив на політичну діяльність мали міжконфесійні стосунки. На Київщині під час конфлікту між католиком Янушем Тишкевичем і аріанином Юрієм Немиричем, пов'язаним із оскарженням останнього у блюзнірстві, Немирича підтримував не лише католик гетьман Конєцпольський, а й київський єпископ Олександр Соколовський. Ярема Вишневецький, якому закидали відступництво від православ'я і покатоличення, був тісно пов'язаний із аріанином Романом Гостським, «чеським братом» Рафалом Лещинським і кальвіністом Анджеєм Фірлеєм. Він користався неабиякою довірою очільника протестантів у Речі Посполитій Януша Радзивила. Яремі можна пригадати й участь у складних політичних комбінаціях Радзивила, пов'язаних із молдавським шлюбом, у яких брав діяльну участь митрополит Петро Могила, зрештою, близький родич Вишневецького. У світлі цих фактів нас не здивує й підпис близького до Яреми ревного католика Антонія Тишкевича, поставлений поряд із, наприклад, підписом Януша Радзивила, під протестацією проти антиаріанського вироку сейму 1638 р. Союзники-іновірці з'являлися і в інших фракціях, що утворювалися навколо католицьких лідерів, такі як православний Адам Кисіль у Замойського, а згодом Заславського, чи православний Максиміліян Бжозовський у Любомирського.

Як бачимо, магнатерія прикордонної Київщини між 1569 і 1648 рр. ставала дедалі поляризованішою, більшою мірою цікавилася центральною політичною ареною та сильніше залежала від співвідношення сил при дворі. Ці процеси були пов'язані з послабленням та вимиранням місцевих князівських родів. У 1610 р. згасла головна гілка Ружинських. У 1620 р. зникли з історичної арени Острозькі, у 1631 р. – Збаразькі, у 1651 р. – Корецькі. Вишневецькі та Заславські в останні роки правління Владислава IV мали по одному дорослому представникові. Полем діяльності Чорторийських і Сангушків була лише Волинь, Четвертенських – Брацлавщина. Князів лише частково замінили представники руських панських родів – Тишкевичі, Гостські, Немиричі, Адам Кисіль, Олександр Пісочинський, Максиміліан Бжозовський. За таких обставин на Подніпров'ї відкрилося поле діяльності для магнатських родин із Корони, активних при дворі та на сеймі, сильніше втягнутих у політичні інтриги. Станіслав Жулкевський, Томаш Замойський, Станіслав Конєцпольський, а також Любомирські, Калиновські, Казановські, Потоцькі, Даниловичі, поширюючи свій вплив у Київському воєводстві, тісніше зв'язували його з двірською та загальнодержавною політикою.

Додатки

Магнати, активні у Київському воєводстві у 1569–1648 рр.[17]

Період 1569–1586 рр.

1. Острозький Костянтин Василь, князь, київський воєвода 1559–+1608 (критерій 1, 2, 3) [PSB].

2. Сангушко Роман, князь, брацлавський воєвода 1566–+1571, житомирський староста 1557–1571 (2, 4) [PSB].

3. Сапєга Павло, київський каштелян 1566–+1580 (1) [PSB].

4. Корецький Богуш, князь, волинський воєвода 1572–1576 (2, 4) [PSB].

5. Капуста Андрій, князь, брацлавський каштелян 1566–+1572 (2, 4) [PSB].

6. Чорторийський Михайло Олександрович, князь, житомирський староста 1574–+1582 (2).

7. Вишневецький Костянтин Іванович, князь, житомирський староста 1571–+1574 (2).

8. Вишневецький Михайло Олександрович, князь, київський каштелян 1581–+1584 (1, 2, 3).

9. Вишневецький Олександр Олександрович, князь, +1577 (2).

10. Збаразький Владислав, князь, +1582 (2).

11. Тишкевич Юрій, берестейський воєвода 1566–+1576 (4).

12. Кміта-Чорнобильський Філон, смоленський воєвода +1587 (4) [PSB].

13. Горностай Гаврило, берестейський воєвода 1576–+1587 (4).

14. Мишка-Варковський Михайло, волинський каштелян 1572–+1605, овруцький староста 1572–1578 [4] [PSB].

15. Пронський Олександр, князь, троцький каштелян 1591–+1595 (2,4) [PSB].

16. Чорторийський Юрій Іванович, князь, +1624 (2) [PSB].

17. Тишкевич Фридрих, +1621(3).

18. Корецький Яхим, князь, +1612 (2, 3).

19. Скумин-Тишкевич Федір, литовський підскарбій 1586, новогродський воєвода 1590–+1618 (4).

20. Вишневецький Олександр Михайлович, князь, +1594 (2).

21. Семашко Олександр, брацлавський каштелян 1581–+1597 (4).

22. Чаплич-Шпановський Іван, київський каштелян 1585–+ після 1607 (1) [PSB].

23. Мишка-Варковський Абрам, син Михайла, овруцький староста 1578–+1604 (4).

Період 1587–1607/10 рр.

З-поміж попередньо згаданих зберігали активність: Костянтин Острозький, Михайло Мишка-Варковський, Олександр Пронський, Юрій Чорторийський, Фридрих Тишкевич, Яхим Корецький, Федір Скумин-Тишкевич, Олександр Вишневецький, Олександр Семашко, Іван Чаплич-Шпановський, Абрам Мишка-Варковський (11 осіб).

24. Острозький Януш, князь, волинський воєвода 1585, краківський каштелян 1593–+1620 (2, 3, 4) [PSB].

25. Острозький Олександр, князь, волинський воєвода 1593–+1603 (2, 4) [PSB].

26. Збаразький Януш, князь, брацлавський воєвода 1576–+1608 (2, 4).

27. Збаразький Стефан, князь, +1605 (2).

28. Збаразький Петро, князь, +1604 (2).

29. Заславський Януш, князь, підляський воєвода 1591, волинський воєвода 1604–+1629 (2, 4).

30. Ружинський Кирик, князь, +1599 (3) [PSB].

31. Жулкевський Станіслав, львівський каштелян 1590, київський воєвода 1608–1618, +1620 (1, 4).

32. Семашко Миколай, брацлавський каштелян 1603–+1617 (4).

33. Вишневецький Адам Олександрович, князь +1622 (2).

34. Вишневецький Юрій Михайлович, князь, київський каштелян 1609–+1618 (1, 2, 3).

35. Вишневецький Михайло Михайлович, князь, +1616, (2, 3).

36. Ружинський Роман, князь, +1610 (3) [PSB].

37. Сапєга Лукаш, +1626 (3).

38. Лещинський Анджей, берестейський воєвода 1591–+1606 (4) [PSB].

Період 1610–1632 рр.

З-поміж попередньо згаданих зберігали активність: Юрій Чорторийський, Фридерик Тишкевич, Федір Скумин-Тишкевич, Януш

Острозький, Януш Заславський, Станіслав Жулкевський, Миколай Семашко, Адам, Юрій і Михайло Вишневецькі, Лукаш Сапєга (11 осіб).

39. Вишневецький Костянтин Костянтинович, князь, белзький 1636, руський воєвода 1638–+1641, черкаський староста 1620–1638 (2, 4).

40. Збаразький Єжи, князь, краківський каштелян 1620–+1631 (2, 3, 4).

41. Збаразький Криштоф, князь, +1627 (2, 3).

42. Заславський Олександр, князь, волинський каштелян 1605, брацлавський воєвода 1615, київський воєвода 1628–+1629 (1, 2, 3, 4).

43. Корецький Самійло, князь, +1622 (2, 3) [PSB].

44. Корецький Кароль, князь, волинський каштелян 1622–+1633 (2, 3, 4) [PSB].

45. Пронський Олександр Октавіан, князь, +1638 (2).

46. Данилович Ян, львівський каштелян 1612, руський воєвода 1613 – +1628, староста корсунський 1594–+1628 (4) [PSB].

47. Тишкевич Ян Остафій, мстиславський воєвода 1611, берестейський воєвода 1615–+1631 (4).

48. Служка Криштоф, венденський воєвода 1609–+1620 (4).

49. Гостський Гаврило, київський каштелян 1621–+1632 (4) [PSB],

50. Немирич Стефан, +1630 (3) [PSB].

51. Лещинський Рафал, каліський каштелян 1618–1619, белзький воєвода 1619–+1636 (4) [PSB].

52. Острозький Костянтин Олександрович, князь, +1618 (2).

53. Острозький Януш Олександрович, князь, +1619 (2).

54. Сангушко Адам Олександр, князь, київський каштелян 1618–1621, +1653 (1) [PSB].

55. Замойський Томаш, київський воєвода 1619–1628, +1638 (1).

56. Любомирський Станіслав, руський воєвода 1628, краківський воєвода 1638–+1649, білоцерківський староста 1620–1631 (4) [PSB].

57. Казановський Мартин, галицький каштелян 1622, подольський воєвода 1633–+1636, богуславський староста 1622–1633 (4) [PSB].

58. Конєцпольський Станіслав, сандомирський воєвода 1625, краківський каштелян 1633–+ 1646 (3,4) [PSB].

59. Сапєга Лев, віленський воєвода 1623–+1633 (3,4) [PSB].

60. Калиновський Адам, любецький староста 1627–+1638 (4) [PSB].

61. Служка Олександр, мінський каштелян 1628, жмудський каштелян 1629 (згодом троцький воєвода), +1647 (4).

62. Тишкевич Януш, київський воєвода 1631–+1649, житомирський староста 1627–1649 (1, 3).

63. Данилович Станіслав (син Яна), староста корсунський 1628–+1636 (4) [PSB].

64. Данилович Станіслав (син Миколая), +1632 (4).

65. Хмелецький Стефан, київський воєвода 1630–+ 1630 (1) [PSB].

66. Глібович Миколай, смоленський воєвода 1611, віленський каштелян 1621–+1632 (4).

Період 1633–1648 рр.

З-поміж попередньо згаданих зберігали активність: Костянтин Вишневецький, Томаш Замойський, Станіслав Любомирський, Станіслав Конєцпольський, Адам Калиновський, Януш Тишкевич (6 осіб).

67. Чорторийський Миколай Єжи, князь, волинський каштелян 1633–1655, +1662 (2, 4) [PSB].

68. Гостський Роман, київський каштелян 1632–+1635 (1) [PSB].

69. Вишневецький Олександр Костянтинович, князь, черкаський староста 1638–+1639 (2, 3).

70. Вишневецький Ярема Михайлович, князь, руський воєвода 1646–+1652 (2, 3, 4).

71. Пісочинський Олександр, київський каштелян 1635–+1646 (1) [PSB].

72. Абрамович Миколай, мстиславський каштелян 1638, мстиславський воєвода 1643, троцький воєвода 1647–+1651 (4) [PSB].

73. Данилович Ян Миколай, коронний великий підскарбій 1632–+1650, корсунський староста 1636–1643 (4) [PSB].

74. Данилович Петро, +1645 (4).

75. Собєський Якуб, белзький воєвода 1638, руський воєвода 1641, краківський каштелян 1646, +1646 (4).

76. Жулкевський Лукаш, брацлавський воєвода 1636, переяславський староста 1629–+1636 (4).

77. Немирич Юрій, +1659 (3) [PSB].

78. Фірлей Анджей, белзький каштелян 1640, сандомирський воєвода 1649, +1649 (4) [PSB].

79. Любомирський Костянтин, білоцерківський староста 1631–1648, +1663 (4) [PSB].

80. Любомирський Єжи, +1667 (4) [PSB].

81. Глібович Юрій Кароль, смоленський воєвода 1643, +1669 (4) [PSB].

82. Сапєга Казимир Лев, литовський надвірний маршалок 1637, литовський підканцлер 1645–+1656 (4) [PSB].

83. Казановський Олександр Домінік, брацлавський воєвода 1646–+1648, богуславський староста 1633–1648 (4) [PSB],

84. Осторог Миколай, +1651 (4) [PSB].

85. Лещинський Рафал, +1644 (4).

86. Конєцпольський Олександр, +1659 (3, 4) [PSB].

87. Калиновський Мартін, черняхівський воєвода 1635–+1652, любецький староста 1638–1643 (4) [PSB].

88. Потоцький Миколай, брацлавський воєвода 1636, краківський каштелян 1646, черкаський староста 1639–1643 (4) [PSB].

89. Радзивил Ян Владислав, +1662 (4) [PSB].

90. Казановський Адам, сандомирський каштелян 1637, коронний надвірний маршалок 1643–+1646, черкаський староста 1643–1648 (4) [PSB].

91. Калиновський Самуель, любецький староста 1643–1647, +1652 (4) [PSB].

92. Заславський Владислав Домінік, князь, сандомирський воєвода 1645–1649, +1656 (2, 3, 4).

93. Тишкевич Антоній Ян, литовський надвірний маршалок 1645–+1649 (4).

94. Кисіль Адам, київський каштелян 1646–1648, +1653 (1) [PSB].

95. Корецький Самуель Кароль, князь, 1646–+1651 (2, 3) [PSB].

96. Замойський Ян, +1665 (3).

97 Бжозовський Максиміліан, київський каштелян 1648–1653, +1659 (1) [PSB].

Примітки

[1] Dzięgielewski J., *Izba poselska w systemie władzy Rzeczypospolitej w czasach Władysława IV*, Warszawa, 1992; Sokołowski W., *Politycy schyłku złotego wieku. Małopolscy przywódcy szlachty i parlamentarzyści w latax 1574–1605*, Warszawa, 1997.

[2] Opaliński E., *Elita władzy w województwach poznańskim i kaliskim za Zygmunta III*, Poznań, 1981.

[3] Використані у праці дані щодо урядів, королівщин і маєтків окремих осіб зібрано у: Litwin H., *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648*, Warszawa 2000; його ж: *Rody pańskie Kijowszczyzny. Status majątkowy*, «Przegląd Wschodni», t. 8, z. 2 (30), s. 235–292.

[4] Див.: Litwin H., *Struktura przestrzenna województwa kijowskiego i jej wpływ na życie polityczne i społeczne szlachty w latach 1569–1648*, KH 109, 2002, z. 3, s. 62–64.

[5] Оскільки у праці зведено разом численні уривчасті дані, що походять із дуже розпорошених джерел, довелося відмовитися від детальних приміток, бо вони б суттєво збільшили обсяг тексту. Тому далі подається лише загальна інформація.

[6] Насамперед тут використано описи житомирських ґродських книг 1582–1588, 1590, 1601, 1602, 1605, 1606, 1609, 1611, 1612, 1613, 1617, 1618, 1621–1623, 1627, 1629, 1630, 1635, 1638, 1642, 1643, 1644, 1646–1652 рр., див.: *Опись актовой книги Киевского центрального архива*, изд. Е. П. Дяковский, тт. 8–14, 16–20, К., 1869–1891. Використано також видання єдиної збереженої київської підкоморської книги досліджуваного періоду, див.: *Книга київського підкоморського суду (1584–1644)*, вид. В. В. Німчук, К., 1991. Допоміжне значення мали описи луцьких (1560–1573, а також

1581 рр.) і володимирських (1585 р.) ґродських книг, див.: *Опись..*, t. 2035–2047, 2058 і 943.

[7] Використано матеріали, пов'язані з функціонуванням житомирського сеймика Київського воєводства, див.: інструкції від 10.XII.1604, BK 1401, k. 185 , а також BCz 320, nr 62; 23.VIII.1611, у: *Опись актовой книги*, т. XII, с. 26; 11.XII.1611, *Архив Юго-Западной России*, ч. II, т. 1, с. 119–123; 31.VIII.1627, BN, BOZ 1809/II, k. 597; 22.X.1629, у: *Опись актовой книги*, т. 9, с. 36; 4.IX.1630, *Центральний Державний Історичний Архів у м. Київ* (далі – *ЦДІАУК*), ф. 11, оп. 1, спр. 8, арк. 733–738; 19.11.1632, BN, BOZ 1809/I, k. 508; 27.111.1640, *ЦДІАУК*, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 254–265; 15.IX.1646, у: *Опись актовой книги*, т. 17, с. 43; 26.VI.1648, BCz 417, k. 107: lauda 1607 р. рокошова (день не зазначено), AGAD, *Archiwum Radziwiłłów* (далі: AGAD, AR) II, t. 4, nr 511; 10.VII.1609 посеймова, у: *Опись актовой книги*, т. 11, с. 17; 11.IX.1617 депутатського сеймика, у: *Опись актовой книги*, т. 13, с. 32; 1640 посеймова (день не зазначено), *ЦДІАУК*, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 1132–1140; 1640 депутатського сеймика (день не зазначено), *ЦДІАУК*, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 1743–1745; 10.1.1647 посеймова, BN 6658, k. 54; вибори кандидатів 11.III.1602 на підкоморство, у: *Опись актовой книги*, т. 9, с. 14; 27.VIII.1630 на підкоморство, *Опись актовой книги*, т. 14, с. 47; вибори депутатів 11.IX.1606, *Опись актовой книги*, т. 10, с. 34; 11.IX.1609, *Опись актовой книги*, т. 11, с. 16; 12.IX.1611, *Опись актовой книги*, т. 12, с. 28; 9.IX.1617, *Опись актовой книги*, т. 13, с. 32; 9.IX.1630, *Опись актовой книги*, т. 14, с. 49; 1640 (день не зазначено), *ЦДІАУК*, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 1752–1753; 14.IX.1643, у: *Опись актовой книги*, т. 16, К., 1876, с. 23; 10.IX.1646, у: *Опись актовой книги*, т. 17, с. 42. Використано також реляції із сеймиків у листуванні: IV.1603 посеймовий (K. Ostrogski do Zygmunta III), BCz 320, nr 53; I.1623 передсеймовий, AGAD, *Archiwum Zamoyskich* (далі: AGAD, AZ) 734, nr 9 (S. Niemirycz do T. Zamoyskiego); 11627 посеймовий, AGAD, AZ 726, nr 30 (T. Jelec do T. Zamoyskiego); IX.1627 вибори земського судді, AGAD, AZ 718, nr 17 (J. Aksak do T. Zamoyskiego); X.1629 вибори підсудка, AGAD, AZ 338, nr 5 (A. Kisiel do T. Zamoyskiego); 1630 вибори підкоморія, AGAD, AZ 930, nr 233 (J. Tyszkiewicz do T. Zamoyskiego); VI1632 передконвокаційний, AGAD, AR V, nr 8031 (nn. do J. Radziwiłła).

[8] Листування магнатів, що стосувалося справ Київського воєводства, у польських зібраннях небагато. Найцікавіший матеріал можна знайти в AGAD, Archiwum Zamoyskich, де міститься листування Замойських із: Стефаном Хмелецьким – № 446, Яном Даниловичом – № 772, Романом і Гаврилом Гостськими – № 330, 725, 744, Самійлом Горностаєм – № 671,

697, 725, Адамом Киселем – № 229, 338, Адамом і Мартіном Калиновськими – № 723, 727, Стефаном і Юрієм Немиричами – № 410, 718, 726, 734, 737, Костянтином, Олександром і Янушем Острозькими – № 222, 312, 357, 410, 671, 736, Олександром Пісочинським – № 690, Кириком і Романом Ружинськими – № 693, 697, Миколаєм і Олександром Семашками – № 240, 651, 697, 724, Яном Остафієм і Янушем Тишкевичами – № 390, 410, 726, 747, 930, Вишневецькими – № 262, 395, 402. 703, Заславськими – № 229, 390, 357, 402. Трохи листуваня з Київщини збереглося в AGAD, в Archiwum Radziwiłłów, ч. 5, де, наприклад, натрапляємо на листи Стефана Хмелецького – № 12600, Гостських – № 5434, 11078, Самійла Корецького – № 5334, Немиричів – № 8031, 10390, Острозьких – № 11077, 11078, Тишкевичів – № 8031, Заславських – № 11077; листи Острозьких і Заславських містяться у *Archiwum Publicznym Potockich*, Fasc. 9, t. 1, а також у т. зв. *Литовській Метриці (Metryka Litewska)*, ч. 9, № 53. Тут використано й листування Олександра та Юрія Заславських, що зберігається у AP w Krakowie, Archiwum Sanguszków, № 75, 98. Якщо йдеться про опубліковані джерела, слід згадати про видання: *Listy Księcia Jerzego Zbaraskiego, kasztelana krakowskiego z lat 1621–1631*, wyd. A. Sokolowski, (w:) *Scriptore Rerum Polonicarum*, t. 5, Cracoviae, 1880, s. 1–171, *Archiwum Sapihów*, t. 1 1575–1606, wyd. A. Prochaska, Lwów, 1892 , а також *Pamiętniki o Koniecpolskich. Przyczynek do dziejów polskich XVII w.*, wyd. S. Przyłęcki, Lwów, l842, *Ukrainne sprawy*, wyd. 5. Przyłęcki, Lwów, 1842.

[9] Єдиний збережений щоденник цього періоду, який писався на Київщині, є: Jerlicz J., *Latopisiec albo Kroniczka*, wyd. K. W. Wójcicki, t. 1–2, Warszawa, 1853. У статті використано також: *Pamiętniki Samuela i Bogusława Maskiewiczów (wiek XVII)*, wyd. A. Sajkowski, Wrocław, 1961; Radziwiłł A. S., *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, opr. A. Przyboś, R. Żelewski, t. 1–3, Warszawa, 1980, Oświęcim S. *Dyaryusz 1643–1651*, wyd. W. Czermak, *Scriptores Rerum Polonicarum*, t. 19, Cracoviae, 1907.

[10] У Додатку біля прізвищ осіб, біограми яких містяться у Польському біографічному словнику (*Polski słownik biograficzny*), у дужках зазначено PSB. Інші використані монографії перелічено в загальних посиланнях для окремих підперіодів.

[11] Для виявлення взаємних зв'язків між магнатами та їхньої активності на центральній політичній арені у підперіод 1569–1587 рр. використано, крім уже зазначених, такі праці: Dubas-Urwanowicz E., *Koronne zjazdy szlacheckie w dwóch pierwszych bezkrólewiach po śmierci Zygmunta Augusta*, Białystok, 1998; Kamieński A., *Kariera rodu Siemaszków w XV–XVH wieku*, «Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica», t. 3, Poznań, 1989,

s. 179–202; Kempa T., *Konstanty-Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608). Wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej*, Toruń, 1997; його ж, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616)*, Warszawa, 2000; Kieniewicz L., *Senat za Stefana Batorego*, Warszawa, 2000, Lulewicz H., *Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588*, Warszawa, 2002; W. Sokołowski, цит. праця.

[12] Виявлення конфесійної належності окремих осіб здійснено на підставі: Litwin H., *Katolicyzacja szlachty ruskiej i procesy asymilacyjne na Ukrainie 1569–1648*, у: *Triumfy i porażki. Studia z dziejów kultury polskiej XVI–XVIII w.*, red. M. Bogucka, Warszawa, 1989, s. 47–73.

[13] Для виявлення взаємних зв'язків між магнатами та їхньої активності на центральній політичній арені у підперіод 1588–1607/1610 рр. використано, крім уже зазначених, такі праці: Janiszewska-Mincer B., *Rzeczpospolita Polska w latach 1600–1603. (Narastanie konfliktu między Zygmuntem III a stanami)*, Bydgoszcz, 1984; Jarmiński L., *Bez użycia siły. Działalność polityczna protestantów w Rzeczypospolitej u schyłku XVI wieku*, Warszawa, 1992; Kamieński A., цит. праця; Kempa T., *Konstanty Wasyl Ostrogski...*; його ж, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł...*; Леп'явко С., *Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні*, Чернігів, 1996; Lepszy K., *Rzeczpospolita Polska w dobie sejmu inkwizycyjnego (1589–1592)*, Kraków, 1939; його ж, *Walka stronnictw w pierwszych latach panowania Zygmunta III*, Kraków, 1929; Maciszewski J., *Wojna domowa w Polsce (1606–1609)*, cz. I; *Od Stężycy do Janowca*, Wrocław, 1960; Rzońca J., *Sejmy z lat 1597 i 1598*, cz. 1, *Bezowocny sejm z 1597 roku*, Warszawa–Wrocław, 1989; його ж, *Sejmy z lat 1597 i 1598*, cz. 2, *Ostatni sejm Rzeczypospolitej w XVI wieku*, Opole, 1993; Sokołowski W., цит. праця, Strzelecki A., *Sejm w r. 1605*, Kraków, 1921; Urbaniak V., *Zamoyszczycy bez Zamoyskiego. Studium dekompozycji ugrupowania politycznego*, Warszawa, 1995.

[14] Рокош – тимчасовий союз шляхти, утворений поза волею короля, який набирав вигляду громадянської війни між прибічниками монарха («регалістами») й опозиціонерами-рокошанами. – *Прим. ред.*

[15] Для виявлення взаємних зв'язків між магнатами та їхньої активності на центральній політичній арені у підперіод 1607/10–1632 рр. використано, крім уже зазначених, такі праці: Chłapowski K., *Elita senatorsko-dygnitarska Korony za czasów Zygmunta III i Władysława*, Warszawa, 1996; Długosz J., *Jakub Sobieski 1590–1646, Parlamentarzysta, polityk, podróżnik i pamiętnikarz*, Wrocław, 1989; Dobrowolska W., *Książęta Zbarascy w walce z hetmanem Żółkiewskim*, Kraków, 1930; Kamieński A., цит. праця; Kempa T., *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł..*, цит. праця; Prochaska A., *Hetman Stanisław*

Żółkiewski, Warszawa, 1927; Witusik A. A., *Młodość Tomasza Zamoyskiego*, Lublin. Використано також монографії сеймів, але брак місця не дає змоги вмістити тут їхні бібліографічні описи. Лише нагадаю, що сеймові монографії є по сеймах за такі роки: 1611, 1613 (обидва), 1615, 1616, 1618, 1620, 1621, 1623, 1624, 1626 (обидва), 1627, 1629 (обидва), 1631, 1632, а сейми 1619 і 1628 рр. описано в серії статей.

[16] Для виявлення взаємних зв'язків між магнатами та їхньої активності на центральній політичній арені у підперіод 1632–1648 рр. використано, крім уже зазначених, такі праці: Chłapowski K., цит. праця; Czermak W., *Plany wojny tureckiej Władysława IV*, Kraków, 1895; Długosz J., цит. праця; Dzięgielewski J., цит. праця; його ж, *O tolerancję dla zdominowainych. Polityka wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV*, Warszawa, 1986; Голубев С., *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники*, тт. 1–2, К., 1883, 1898; Kot S., *Jerzy Niemirycz. W 300-lecie ugody hadziackiej*, Paryż, 1960; Kubala L., *Jerzy Ossoliński*, Lwów, 1924; Sysyn F. E., *Between Poland and Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil*, 1600–1653, Cambridge, Mass. 1985; Szajnocha K., *Dwa lata z dziejów naszych*, t. 1–2, Warszawa, 1900; Tomkiewicz W., *Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651)*, Warszawa, 1933; Trawicka Z., *Sejm z roku 1639*, SH 15, 1972, z. 4, s. 551–597.

[17] Список містить: критерій 1 – місцеві сенатори (київські воєводи та каштеляни 1569–1648 рр.); критерій 2 – руські князі з магнатської групи (відповідно до класифікації Наталі Яковенко), які володіли на Київщині маєтками або староствами; критерій 3 – місцеві латифундисти, критерій 4 – сенатори з інших частин Речі Посполитої (та сини сенаторів незалежно від уряду), які володіли на Київщині маєтками або староствами.

«ОСАДЖЕННЯМ ВЕЛИКИХ МІСТ УКРАЇНУ ПРИКРАСИВ». РОЗВИТОК ПРИКОРДОННИХ МАЄТКІВ КОРОННОГО ВЕЛИКОГО ГЕТЬМАНА СТАНІСЛАВА КОНЄЦПОЛЬСЬКОГО*

Проблему розміру та значення українних маєтностей Станіслава Конєцпольського ввів до історіографії Едвард Руліковський[1]. Він звернув увагу на їхнє швидке розростання та значення цієї обставини для розвитку суспільних і політичних стосунків в Україні. Через багато років у дискусію вельми невдало включився Іван Крип'якевич, який, аналізуючи брацлавський поборовий реєстр 1629 р., вирішив (як відомо, абсолютно помилково), що згаданий там краківський каштелян – це Станіслав Конєцпольський. У підсумку дослідник приписав останньому величезні землеволодіння на Східному Поділлі[2]. Навіть польські історики, які згодом досліджували це питання, не могли повірити в таку грубу помилку й гадали, що Крип'якевич помилився лише в даті[3]. Зрештою, причиною такої легковірності було те, що протягом багатьох років київські архіви, якими користувався Крип'якевич, були недоступні для поляків. Так чи так у своїх працях Лєшек Под-

* *«Posadami wielkich miast Ukrainę ozdobił». Rozwój pogranicznych majątków hetmana wielkiego koronnego Stanisława Koniecpolskieg*o, w: *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*, red. M. R. Drozdowski, K. Wiszowata-Walczak, W. Walczak, Białystok, 2012, s. 209–219.

городецький та Зоф'я Велебська використали лише частину доступних джерельних даних про землеволодіння Конєцпольського в Україні, оминувши чимало інших. Тож спробуймо відтворити історію виникнення та розвитку цієї прикордонної латифундії, історію, що є водночас ілюстрацією доби «золотого спокою» та вступом до історії повстання Хмельницького.

Гетьман Станіслав Конєцпольський як землевласник з'явився в українних воєводствах відносно пізно. Першим його маєтком у Київському воєводстві був Янушпіль (Januszpol/ Іванопіль)[4], куплений у Стефана Немирича не пізніше 1628 р.[5] У Брацлавському воєводстві на 1629 р. він ще не мав жодних землеволодінь (зберігся тариф подимного, датований цим роком)[6]. Однак уже в 1631 р. гетьман точно володів землями на Саврані у південній частині воєводства – їх згадано в актах справ, які велися проти Збаразьких у Коронному трибуналі[7]. Це вміщені на карті Боплана[8] Чечельник (Czeczelnik) і Савранці (Sawrańce/Саврань), а також Кобилля (Kobyle), Квізиноли (Kwizynoły) та Мердівськ (Merdowsk), місце розташування яких нам невідоме, але вони теж напевно лежали на берегах Саврані або її приток. Відомо також, що вже 1634 р. у місці, де ця річка впадала в Південний Буг, почалося будівництво фортеці Новий Конєцполь, яку для Конєцпольського спроектував Боплан[9]. Отже, тоді всі землі над Савранню, починаючи від Чечельника, вже належали гетьманові. Точно не відомо, як вони опинилися у його руках. Александр Яблоновський припускав, що Конєцпольському їх надав король «на вічні часи», оскільки перед тим «савранівські ґрунти» фігурують як такі, що належать до Брацлавського староства[10]. Проте збереглися джерельні дані про приватних власників цих земель, які, до речі, цитує той же Яблоновський[11]. Відомо також, що ще у 1585 р. Саврань вважали своєю власністю Козари[12]. І, нарешті, є свідчення, що Станіслав Конєцпольський викупив у роду Чечелів права на частину їхніх земель, на яких лежав і Чечельник[13]. Тож можна сказати, що гетьман використав тут метод викупу незаселених землеволодінь на прикордонні Речі Посполитої та подальше їхнє освоєння, який він згодом повторив і на Київщині.

Освоєнню землеволодінь на Саврані безсумнівно сприяла й турбота власника про їхню безпеку, що виявилася у будівництві

двох сучасних фортець у Новому Конєцполі та Чечельнику. Перша з них, зведена у 1634–1635 рр., була витвором, як уже згадувалося, Вільгельма де Боплана[14]. Друга, мабуть, уже існувала у 1633 р., коли Конєцпольський рапортував Владиславу IV про появу татар «під моєю осадою Чачальник, але з милості Божої мої [люди] їх добре погромили»[15]. Без сумніву, міцні укріплення існували вже навесні 1634 р., коли гетьман згадував у листі до Томаша Замойського: «А то Рашкова Вашої Милості, милостивий пане, турки не полюбляють, так само як і мого Чачальника татари, бо їм для здобичі це велика перешкода»[16]. Під час відвідин у 1643 р. своїх українних землеволодінь, Конєцпольський побував і у волості на Саврані. До новозаснованої Вербки (Werbka) «прибули на той час кільканацять сот вершників […], які мешкають у тутешніх українних містах Його Милості для захисту їх від татарських нападів»[17]. Тож, як бачимо, гетьман серйозно ставився до осадницької діяльності на східному прикордонні. Він зводив фортеці й утримував численне постійне приватне військо, щоб створити умови для освоєння «пусток». У 1643 р., окрім згаданих раніше Чечельника, Саврані та Конєцполя, існували вже містечка Марківка (Markowka)[18] та Вербка, названі «слободами», тобто це були новоосаджені поселення[19]. Спираючись на карту Боплана, який збирав матеріал для своїх картографічних праць, без сумніву, до 1646 р., можна сказати, що за життя гетьмана на його савранських землях виникло ще й поселення Демківка або Демівка (Demkowka, Demowka). Слід також зауважити, що у той час, чи у будь-якому разі до повстання Хмельницького у 1648 р., тут виникла ще низка населених пунктів. Вони фігурують у податковому реєстрі Брацлавського воєводства 1664 р., але майже неможливо, щоб між 1648 і 1664 рр., коли Україна була театром постійних воєнних дій, могло продовжуватися освоєння земель. У згаданому документі натрапляємо на такі назви: Бундурівка (Bundurowka/Бундурове), Казавчин (Kazawczyn) і Куренівка (Korzeniowka)[20]. Інші населені пункти Савранської волості перелічено у «*Connotatio dóbr dziedzicznych JW JMP Stanisława Koniecpolskiego, oboźnego koronnego z 1672 r.*»[21]. І в цьому разі можна припустити, що згадані тут поселення з'явилися не

пізніше 1648 р. Окрім уже названих, це – Байбузівка (Bajbuzowka), Яланець (Jałaniec), Олдаківка (Ołdakowka/Голдашівка), Піщане (Piszczane), Статиївка (Statyjowka)[22], а також Дубровецьке (Dubrowieckie)[23], Крушинівка (Kruszeniowka)[24], Мордовське (Mordowskie)[25], Миропіль (Mirpole) та Страшпіль (Straszpole). Тож, підсумовуючи джерельні дані про освоєння Савранської волості, можна принаймні у першому наближенні твердити, що до 1648 р. там виникло близько 22 поселень, з них принаймні два добре укріплені – Конєцполь і Чечельники. Записи Станіслава Освєнціма, який відвідував із гетьманом його волості у 1643 р., свідчать, що й решту населених пунктів осадили як містечка, тобто й там були якісь укріплення[26].

За Савранською волостю, на північний захід від неї, лежали маєтки Станіслава Конєцпольського на Дохні, Берладинці та Тростянці. На жаль, точно не відомо, коли гетьман став їхнім власником. Проте 1642 р. датується скарга Регіни Копіївської, дочки брацлавського скарбника Богдана, яка домагалася участі у поділі землеволодінь свого покійного батька. На той час маєтності перебували в руках різних осіб – брата Регіни Володимира, Четвертенських, Калиновських та Станіслава Конєцпольського. У документі згадано населені пункти Куниче (Kunyche) та Козинці (Kozińce)[27]. Станіслав Освєнцім у 1643 р. під час відвідин маєтностей гетьмана зафіксував як його власність Александрів (Aleksandrów/ Олександрівка), Новогруд (Nowogród)[28], Жабокрич (Zhabokrych) і Крикливе (Krzykliwe/Крикливець)[29]. Александрів уже в 1642 р. мав бути власністю Конєцпольського, оскільки саме звідти відсилав листи один із його українних урядників[30]. Ці землеволодіння були частиною земель, куплених 1628 р. Адамом Калиновським у Копіївських[31]. У тарифі подимного 1629 р. вони зазначені як власність цього ж Калиновського, брацлавського старости. На той час це вже були добре освоєні, велелюдні волості навколо містечок Жабокрич, званого Лукою, Куничого та Козинців (інакше Kozuchrybty), де разом налічувалося 546 димів[32]. Ці землеволодіння Конєцпольський купив, мабуть, після смерті Адама Калиновського (1638 р.), і точно не пізніше 1642 р. Окрім названих

населених пунктів тут також фіксуються Соколівка (Sokołowka) і Шарапанівка (Sharapanovka) (серед маєтків Конєцпольських у податковому реєстрі 1664 р.[33]), а також Голубеч (Hołubecz/Голубичі), Китайгород (Kitajgrod), Савинці (Sawince) та Андрушівка (Andruszowka), згадані у *Connotatio*... 1672 р.[34] Ці землеволодіння на противагу Савранській волості були добре освоєні. Вони налічували понад 500 димів, а це вже був справжній магнатський маєток. Можливо, саме звідси бралися ресурси для колонізації Саврані. У будь-якому разі гетьман дбав про оборонні споруди і в цих землях. Відомо, що Боплан у 1646 р. будував тут фортецю, яку згодом помістив на своїй карті[35].

Землеволодіння Конєцпольських на Брацлавщині були суцільним комплексом, який разом із сусідніми володіннями Замойських на Дністрі та Калиновських навколо Умані прикривав воєводство з півдня та сходу від небезпеки, що чигала з Дикого Поля. Освоєння цих територій значно підвищувало стійкість України супроти татарської загрози, що продемонструвала, наприклад, охматівська кампанія 1644 р., яка закінчилася перемогою над татарами ще до того, як вони спромоглися спустошити Східне Поділля.

Подібну діяльність розгорнув Станіслав Конєцпольський і на Київщині. У 1633 р. він купив розлогі землеволодіння у південній, прикордонній частині воєводства, що належали родові Зубриків. Їхньою спадкоємицею була Христина Зубриківна, у першому шлюбі Балакірова, у другому – Розношинська, у третьому – Кореневська (Korzeniowska), яка, втретє овдовівши й маючи «прикрості від козаків»[36], вирішила продати свою спадщину за 24 тисячі злотих. Попри цілком прийнятну ціну знайти покупця все ж виявилося нелегко, адже, крім козаків, постійною небезпекою були татари, а розлогі маєтності майже лежали пусткою. Едвард Руліковський, який мав доступ до вже знищених на сьогодні джерел, твердив, що предметом купівлі були населені пункти Жаботин (Żabotyn, інакше Радивоново), Мліїв (Mlijow), Старосілля (Starosiele), «порожній» Орловець (Orłowiec)[37], «містечко» Слобідка (Słobódka), Ленчиці, інакше Бахли (Leńczyce alias Bachły), Тясмін, інакше Сміла (Taśmin alias Smiła), Балаклія (Bałaklej) та «спалене» Городище (Horodyszcze)[38]. У 1636 р. становище Конєцпольського

на київському прикордонні значно зміцнилося, оскільки він отримав Переяславське та Гадяцьке староства, які, проте, не межували з його приватними землеволодіннями[39]. У 1643 р. гетьман подбав про привілей для сина Олександра на Корсунське староство, до якого входив і Чигирин та прилеглі землі. У такий спосіб Конєцпольські отримали королівщини, що безпосередньо прилягали до їхніх землеволодінь на півночі, сході та частково на півдні. А незабаром вони збільшили й свої спадкові маєтки, придбавши у Стефана Луцкевича-Кохановського та інших «учасників» землеволодіння Лебедин (Łebedyn), Кирилів (Kiryłów)[40], Майданів (Majdanów/Майданівка), Круглик (Kruhlik), Довжок (Dołżek) і Попове (Popowe)[41]. Акт купівлі відбувся у 1645 р.[42], але Лебедин напевно потрапив до Конєцпольських раніше, оскільки вже у податковому реєстрі 1640 р. серед маєтків гетьмана знаходимо населений пункт із такою назвою[43]. Так чи так, але у 40-х рр. XVII ст. весь простір земель на кордоні Київського воєводства з Диким Полем опинився під контролем Конєцпольських. Гетьман намагався збільшити цю територію, й у 1641 р. уклав угоду з удовою Гієроніма Харленського Катериною з Лешньовських про купівлю її Товарівської, інакше Межиріцької, волості, що лежала на північ від Корсунського староства. Ця трансакція не була реалізована, Лешньовська натомість з допомогою свого другого чоловіка Стефана Четвертенського продала межиріцькі землеволодіння у 1646 р. Яремі Вишневецькому[44]. Хоча це й безпосередньо не стосується творення Конєцпольськими південно-київського комплексу землеволодінь, однак додаймо, що у 1646 р. Станіслав Конєцпольський купив у спадкоємців Лозків Іванків, який лежав у Житомирському повіті Київського воєводства[45].

У приватних землеволодіннях на півдні Київщини Конєцпольські діяли так само, як у брацлавських волостях. Відповідно до карти Боплана захист маєтностей забезпечували добре укріплені поселення: Медведівка (Medwedowka) та Жаботин на південному сході, Ольшаниця (Olszanica/Вільшана) на заході та Сміла у центральній частині володінь. Інші населені пункти також було укріплено. Відомо, що навколо Городища насипали оборонні земляні вали й навіть поставили на них дерев'яні башти[46]. Схожі

фортифікаційні споруди мали захищати й інші поселення, які повсюдно називалися «містечками». У таких умовах могло розвиватися осадництво. У податковому реєстрі Київського воєводства за 1638 р. у землеволодіннях Конєцпольського фіксуються населені пункти Мліїв, Ольшаниця, Скородне (Skorotne), Константинів (Konstantynów/Константинівка), Жаботин (Żabotyn), Деренківці (Derenkowce/Деренковець), Баклій (Baklij/Балаклія), Тясмин (Taśmina/Сміла) та Городище (Horodyszcze)[47]. Через два роки у наступному реєстрі знаходимо ті самі поселення, до яких додався Лебедин[48]. У цих землеволодіннях 1638 р. налічили 100 димів, що не надто багато. За даними 1640 р. їх кількість уже збільшилася до 270-ти[49]. Отже, приріст був надзвичайно швидким. У 1646 р. серед землеволодінь, успадкованих Олександром Конєцпольським, окрім згаданих було названо Білозор (Białozor/Білозір'я), Валява (Walawa), Сахново (Sachnowo/Сахнівка)[50] та Суботово (Sobotowo/Суботів)[51] у Мліївській волості, а також Капустина Долина (Kapustyna Dolina/Капустине), Тарасівка (Tarasowka) та Лясовце (Lasowce/Лисівці?) у Лебединській[52]. Можна обґрунтовано припустити, що ще до 1648 р. виникли поселення, згадані пізніше у вже цитованій *Connotatio…* 1672 р., тобто Гац (Hac/Гацьки), В'язівок (Wiązowek), Воронівка (Woronowka) та Верещівка (Wrzesczowka) у Мліївській волості, а також Масловка (Masłowka/Маслове) та Капітанівка (Kapitanowka) у Лебединській волості[53]. Беручи до уваги всі наведені дані, можна нарахувати у землеволодіннях Конєцпольських до 1648 р. 23 поселення у Мліївській і 11 у Лебединській волості. Якщо колонізація розвивалася в такому ж темпі, як між 1638 і 1640 рр., то у 1648 р. ці маєтності мали включати набагато більше, ніж 1000 димів. До того ж слід пам'ятати, що на цих територіях обробіток землі був досить обмеженим. Натомість вигодовували худобу, тримали численні пасіки для отримання меду та воску, а також рибні ставки, виробляли поташ і смолу, збирали червця на фарбу[54]. Усе це приносило значні доходи.

Мліївські та лебединські маєтності були вже добре освоєні у 1643 р., коли ними мандрував разом зі Station Конєцпольським Станіслав Освєнцім. Він, наприклад, записав, що Сміла – «чимале» містечко й має «дуже великий» ставок, а землеволодіння гетьмана

поєднані з Черкаським старостовом «великими й довгими мостами на річці Тясмин і болотах, що розливаються навколо неї»[55]. Спогад про заслуги гетьмана в освоєнні України та зміцненні її обороноздатності пережив довгі роки, принаймні про це згадували панегіристи. У написаному 1651 р. Стефаном Конєцпольським «Родоводі Дому Конєцпольських…» знаходимо патетичні рядки про гідного родича: «Він осадженням великих міст Україну прикрасив і це Господь Бог учинив через нього, що Україна була такою ж спокійною, ніби якесь місто посередині Корони»[56]. Схожими словами описував заслуги Станіслава Конєцпольського священик Валентій Одимальський у своєму трохи пізнішому (1659 р.) віршованому панегірику на честь його сина Олександра:

Хто в Дикім полі зведені твердині
Із замками міцними оспіває,
Через які нападникам віднині
Дороги у Вітчизну вже немає,
Й кордони враз посунулись на милі
І вороги поменшали на силі.

(*Переклад Максима Стріхи*)

Діяльність Конєцпольського натрапляла на спроби місцевого люду протидіяти їй. Люстрація Черкаського староства 1636 р. містить скарги, які «всі міщани та поспільство міста Його Королівської Милості Черкас» подали люстраторам. Вони твердили, що землеволодіння Сміла і Жаботин (інакше Ридивоново) «насильно в них відібрали деякі особи, особливо могутні пани […]», і запевняли, що «не облишать вимагати повернення своїх згаданих землеволодінь»[57]. Повстання 1637 і 1638 рр., мабуть, були ще й спробою такого – зрештою, програного – повернення. Проте немає сумніву, що освоєння савранських землеволодінь на Брацлавщині та млієвсько-лебединських на Київщині було значною загрозою для козацтва. Адже в такий спосіб зникала «сіра територія», яка відділяла освоєні терени від їхніх придніпровських осідків. «Панське» господарство дедалі більше закріплювалося у «козацьких» староствах і вибудовувало собі сильний тил у сусідніх із Черкасами чи Чигирином приватних землеволодіннях.

Розвиток маєтків Конєцпольського та їхнє економічне зростання провіщало швидке просування колонізаційного руху на дедалі південніші території. Адже по сусідству з ними розростались маєтності Яреми Вишневецького на Лівобережжі та Мартіна Калиновського на Східній Брацлавщині. З переходом окраїн Дикого Поля до сфери ефективного господарювання магнатів будь-яка прикордонна військова чи напіввійськова корпорація втратила б сенс існування. Славнозвісні походи 1647 р. князя Яреми та Олександра Конєцпольського у причорноморські степи в історіографії найчастіше вважаються спробами спровокувати турецьку війну, але вони були й символічним оголошенням намірів перебрати контроль над Диким Полем. Над козаками нависла серйозна небезпека і, як здається, серед причин повстання Хмельницького треба враховувати й оцей корпоративний інтерес, який схиляв козаків до рішучих дій, зокрема, у союзі з татарами, для яких освоєння степів було б іще більшою загрозою. Тому, напевно, не випадково історія великої війни за «козацькі вольності» почалася в Суботові, «слободі», що належала до комплексу землеволодінь, які потрапили під контроль Станіслава Конєцпольського.

Примітки

[1] Rulikowski E., *Horodyszcze*, у: *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 3, Warszawa, 1880–1902, s. 145–149; він же, *Łebedyn*, цит. праця, t. 5, s. 642–644, він же, *Żabotyn*, цит. праця, t. 14, s. 721–725.

[2] Крип'якевич І. П., *Богдан Хмельницький*, К., 1954, с. 10.

[3] Podhorodecki L., *Stanisław Koniecpolski ok. 1592–1646*, Warszawa, 1978, s. 356–357; Wielebska Z., *Powstanie majątku Stanisława Koniecpolskiego (1591–1646) hetmana wielkiego koronnego*, «Studia Historyczne», 1981, R. XXIV, z. 4, s. 548. Помилку Крип'якевича виявив З. Анусік, див.: Anusik Z., *Struktura społeczna szlachty bracławskiej w świetle taryfy podymnego z 1629 roku*, «Przegląd Historyczny», 1985, t. LXXVI, z. 2, s. 234 та наст.

[4] У тексті подано географічні назви так, як їх записано в історичних джерелах. Найчастіше ці джерела є польськомовними. У круглих дужках даються теперішні назви. Ідентифікацію назв було здійснено на підставі *Delineatio Specialis et Accurata Ukrainae* 1650 р. авторства Гійома де Боплана, опублікованої у: de Beauplan G. Le Vasseur, *A Description of*

Ukraine, ed. A. B. Pernal, D. F. Essar, Cambridge Mass. 1993 (у 2-му томі містяться копії карт), а також Jabłonowski A., *Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej, Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-ty, Dział II-gi, «Ziemie ruskie» Rzeczypospolitej*, Warszawa–Wiedeń, 1899–1904.

Автор використовує переважно польськомовні джерела, тому часто невідомо, як назви населених пунктів звучали «руською» мовою. Тож було вирішено подавати в дужках назви мовою джерела. Якщо населений пункт вдалося ідентифікувати, через косу риску в дужках зазначається його сучасна назва. – *Прим. ред.*

[5] У поборовому реєстрі 1628 р. Конєцпольський фігурує вже як власник Янушполя, а у 1625 р. цю маєтність Станіслав Любомирський продав Стефанові Немиричу як частину волості Норинськ, див.: AGAD, Archiwum Lubomirskich z Małej Wsi, Nr 433, k. 1–4, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, Tom IX, Ziemie Ruskie, Ukraina (Kijów–Bracław), Dział I–III*, opr. A. Jabłonowski, Warszawa, 1894, *Źródła Dziejowe*, tt. 20–22 (далі *Ziemie Ruskie..*, Dz. I–III), Dz. II, s. 384.

[6] *Ziemie Ruskie..*, Dz. I, s. 130–144.

[7] Перелік витягів із актів Коронного трибуналу: Sumariusz wypisów z akt Trybunału Koronnego w Bibliotece XX. Czartoryskich w Krakowie (далі BCz), nr 2468, k. 235.

[8] Див. примітку 4.

[9] *Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy Ukrainy*, red. Z. Wójcik, Warszawa, 1972, s. 122.

[10] *Ziemie Ruskie..*, Dz. III, s. 612. Цю тезу повторив Podhorodecki L., *Stanisław Koniecpolski..*, цит. праця, s. 347.

[11] *Ziemie Ruskie..*, Dz. III, s. 733–734.

[12] *Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років*, упор. М. Крикун, О. Піддубняк, *Вступ* М. Крикун, Львів, 2008, с. 276. Тут названо і населений пункт Урвиживот, можливо, ідентичний із присутнім на багатьох картах XVII ст. поселенням Урвижралкою, що було розташоване на південь від Чечельника. Його немає на карті Яблоновського, як і на нинішній карті України немає хоча б трохи схожої назви.

[13] AP w Lublinie, Archiwum Woronieckich z Muszlewa, nr 524, k. 3–5. Тут збереглися акти судової суперечки за землю, що залишилася після Чечелів; вона відбувалася у 1638–1643 рр. Одним із учасників був Конєцпольський.

[14] Див. посилання 7.

[15] Станіслав Конєцпольський до Владислава IV, Бар, 21 грудня 1633 р. у: *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego, hetmana wielkiego koronnego 1632–1646*, opr. A. Biedrzycka, Kraków, 2005, s. 196.

[16] Станіслав Конєцпольський до Томаша Замойського, Бар, 29 квітня 1634 р., ibid., s. 235.

[17] Oświęcim S., *Dyaryusz 1643–1651*, wyd. W. Czermak, w: *Pisarze Dziejów Polskich*, t. 19, Kraków, 1907, s. 12.

[18] Марківку можна знайти на карті Боплана. Її розташування відповідає місцю, де нині населений пункт Луги.

[19] Oświęcim S., цит. праця, s. 12.

[20] *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов*, ч. 7, т. 2, К., 1890 (далі *АЮЗР* 7/2), с. 553, 557.

[21] *Pamiętniki o Koniecpolskich, Przyczynek do dziejów polskich XVII wieku*, wyd. S. Przyłecki, Lwów, 1842, s. 367.

[22] Названі населені пункти є й на карті Яблоновського.

[23] Можливо, ідентичний із сучасним Дубиновим (у Яблоновського Дубинов).

[24] Можливо, ідентичний із сучасним Кричуновим (у Яблоновського Кричуново).

[25] Напевно, йдеться про той самий населений пункт, який документ, описаний у посиланні 4, називає у 1631 р. Мердовськом.

[26] Oświęcim S., цит. праця, s. 11–16.

[27] BCz, nr 2468, k. 106.

[28] Новогруд можна знайти на карті Боплана. Його розташування відповідає місцю, де нині населений пункт Верхівка, а Яблоновський називає її Вєжховкою.

[29] Oświęcim S., цит. праця, s. 11–12.

[30] Станіслав Олдаковський до Станіслава Конєцпольського, Александрів, 19 вересня 1642 р., *Korespondencja..*, цит. праця, s. 630.

[31] Pułaski K., *Kronika Polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy*, t. I, Brody, 1911, s. 87.

[32] *Ziemie Ruskie..*, Dz. I, s. 137.

[33] *АЮЗР* 7/2, s. 553, 554.

[34] *Pamiętniki o Koniecpolskich..*, цит. праця, s. 367.

[35] *Eryka Lassoty..*, цит. праця, s. 155.

[36] Rulikowski E., *Horodyszcze*, op. cit, s. 146.

[37] Із карти Боплана випливає, що у 40-х рр. XVII ст. Орловець був залюднений.

[38] Rulikowski E., *Horodyszcze*, цит. праця, s. 146.

[39] Wielebska Z., *Powstanie majątku Stanisława Koniecpolskiego..*, цит. праця, s. 552–553.

[40] На карті Боплана є лише Керелів ліс, але у Яблоновського ми вже бачимо Кирилівку, яка нині називається Шевченкове.

[41] Розташування Попового можна визначити за картою Яблоновського, де поблизу Кирилівки зазначено Попів Ріг. Нині на цьому місті є населений пункт Ґудзівка.

[42] Biblioteka Jagiellońska w Krakowie (далі – BJ), rkps 4503, k. 3. Rulikowski E., *Łebedyn*, цит. праця, t. 5, s. 643.

[43] Реєстр збирання двох подимних у 1640 р. з київської землі, Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАУК), ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 1731.

[44] *Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов*, т. 1, Санкт-Петербург, 1897, с. 253, 260, BJ 4503, k. 8.

[45] BJ 4503, k. 7, Rulikowski E., *Iwanków*, цит. праця, t. 3, s. 314.

[46] Rulikowski E., *Horodyszcze*, цит. праця, t . 3, s. 146.

[47] Реєстр збирання двох подимних або 20 поборів із Київського воєводства у 1638 р.: ЦДІАУК, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 1179, 1180.

[48] Реєстр збирання двох подимних у 1640 р. з київської землі: ЦДІАУК, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 1729, 1731.

[49] Звичайно, треба пам'ятати, що в наданому Конєцпольському в 1636 р. Корсунському старостві реєстр налічував 1382 дими, що їх історики додають іноді без пояснень до приватних землеволодінь гетьмана, див., напр.: Podhorodecki L., *Stanisław Koniecpolski..*, цит. праця, s. 357.

[50] Сахнівка (інакше Осетрів (Jesietrow)) згодом зараховувалася до Корсунського староства, проте очевидно, що за життя Станіслава Конєцпольського вона була частиною його приватних маєтків. Про перебування в ній згадує й Станіслав Освєнцім (цит. праця, с. 15). На карті Боплана тут зазначені потужні фортифікаційні споруди, які обороняли важливу переправу на річці Рось.

[51] Тут може йтися тільки про Суботів, від якого починається історія повстання Хмельницького.

[52] BCz, nr 2468, k. 8–9.

[53] *Pamiętniki o Koniecpolskich..*, цит. праця, s. 366.

[54] Rulikowski E., *Horodyszcze*, цит. праця, t. 3, s. 146; його ж, *Łebedyn*, цит. праця, t. 5, s. 642–643, його ж, *Żabotyn*, цит. праця, t. 14, s. 722.

[55] Oświęcim S., цит. праця, s. 15–16.

[56] *Pamiętniki o Koniecpolskich..*, цит. праця, s. 179.

[57] *Lustracje królewszczyzn ziem ruskich, Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku*, wyd. A. Jabłonowski, Warszawa, 1877, *Źródła Dziejowe*, t. V, s. 224–225.

Список скорочень

АИВАК – Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией для разбора древних актов.

АЮЗР – Архив Юго-Западной России.

БАНУК – Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України. Інститут рукопису.

ЛНБ – Львівська наукова бібліотека Національної академії наук України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів.

ОАК – Опись актовой книги Киевского центрального архива.

ОДАЗУМ – Описание документов Архива западнорусских униатских митрополитов.

ЦДІАУК – Центральний державний історичний архів України у м. Києві.

AGAD – Archiwum Glówne akt Dawnych.

AP w Krakowie – Archiwum Państwowe w Krakowie.

AP w Lublinie – Archiwum Państwowe w Lublinie.

AR – Archiwum Radziwiłłów.

ARSI – Archiwum Romanum Societatis Jesu.

AZ – Archiwum Zamoyskich.

BCz – Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie.

BJ – Biblioteka Jgiellońska w Krakowie.

BK – Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku.

BN – Biblioteka Narodowa w Warszawie.

BPANK / BPAU-PAN – Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie.

BOZ – Biblioteka Ordynacji Zamoyskich.

ORP – Odrodzenie i Reformacja w Polsce.

PSB – Polski Słownik Biograficzny.

SGKP – Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego.

VL – Volumina Legum.

ZD – Źródła dziejowe.

Географічний покажчик

Австрія 85
Адамгородок (Городок) 153
Азія 51
Александрів (Олександрівка, Александрув) 531, 538
Александропіль (Горошкевичі) 368
Англія 51
Андрієвичі 299
Андріїв 275, 302
Андріївка 163, 302
Андрусове 89, 90, 91, 104
Андрушівка 532
Антонів 261, 302, 372, 373
Антонівка 146
Антоновичі 262
Астраханський ханат 44

Бабиничі 282, 302
Бабинці (Бабичі) 165
Бабиче 146
Багачка 384
Базар 150, 264, 374
Байбузівка 531
Байковка 328
Байків 357
Баклій, *див*. Балаклія
Балаклія 532, 534
Балики 153, 162
Бар 537, 538
Барахти (Петричин) 148, 164, 309, 321
Бардичі 278, 302
Батіг 82, 83, 330, 331, 358
Бахли, *див*. Ленчиці
Бахчисарай 92
Безрадичі 144, 159, 164
Белжчина 9
Белзька земля 8
Белзьке воєводство 65, 440, 442, 444, 490
Белти 150
Бердичів 151, 162, 252–254, 302, 391
Березове 277
Берестейське воєводство 31, 427, 429
Берестейське староство 427
Берестейський повіт 427
Берестечко 81, 82, 177, 237
Берестовець 312
Берестя 65, 111, 118, 123, 427
Берківці 151
Берладинка, річка 531
Бернавка 302
Бершадь 330, 331
Бершадь, річка 358
Бескиди 50
Биків 384
Бистричі 303
Бистриця 289
Бистріївка, річка 143
Бишів 153, 393
Біберштайн 220
Біла Криниця 163
Біла Церква 88, 89, 93, 94, 96, 108, 112, 182, 384, 425, 435, 505, 513
Білі Береги 148, 164, 281, 283, 295, 296, 302
Білилівці 148, 160
Біліївка 392, 393
Білки 144, 164, 268, 269, 298, 302
Білоберезки 167
Білозор (Білозір’я) 534

Білокоровичі 250, 279, 284, 302
Білопілля 391, 406, 407
Білопіль 252–254, 302
Біла Русь, *див.* Русь Біла
Білорусь 31, 302–304, 306–308, 310–312
Білоцерківське староство 258, 284, 305, 499, 500, 513
Більськ 384
Біржі 47, 375
Бірків 361
Біскупщина 142, 146
Бісова Баба, урочище 154
Бобиничі 302
Бобрик (Бобрик Перший) 350, 365
Богданівка 302
Богданівщина 286, 287, 302
Богуслав 162, 163, 384, 505
Богуславське староство 314, 369, 499, 509
Богушівка (Богуші) 147, 291, 302
Боденьки 263, 297, 298, 302
Бориспільська волость 501, 508
Борків 340
Борківець 164
Бородянка 261, 274, 275, 302, 307
Бортники 335, 336, 360
Бортничі 144, 166
Борщагівка 144
Борщів 144, 166, 276, 302
Босфор 71
Бохоники 338, 360
Брагин 391, 494
Брагинська волость 494
Браїлів 89, 326, 356
Бранденбург 27
Бранденбургія 85
Брацлав 93, 128, 333, 335, 341, 350, 352, 357, 359, 360, 424, 425, 429, 445, 446, 461, 463, 469, 470, 477
Брацлавське воєводство 14, 62, 64, 78, 108, 115, 142, 158, 170, 171, 326, 328, 355–365, 382, 396, 404, 416, 420, 422, 427, 435, 445, 457, 461, 463, 466, 483, 484, 489, 500, 529, 530, 537
Брацлавщина 3, 4, 25, 34, 65, 66, 68, 75, 81, 83, 88, 93–95, 113, 120, 131, 146, 169, 245–247, 288, 291–294, 324–327, 329–331, 334, 335, 338–341, 348, 350, 351, 353–355, 358, 360, 361, 365, 383, 385, 408, 414, 420, 424, 437, 439, 455, 457, 460, 462, 467, 468, 472–475, 477, 480, 486, 500, 506, 508, 513, 517, 532, 535, 536
Бровари 165
Бровки 409
Брусилів 266, 271, 302, 409
Бруслинівка (Ятківці) 359
Брусилів Новий 271, 272
Брусилів Старий 271, 272
Брусилівська волость 271
Бубнів 151
Бугаївка 147, 160, 165, 266, 303
Буйгаки 276, 277
Буки 165
Булгаки 303
Булдиївка 165
Бундурівка (Бундурове) 530
Бучач 93
Буша 352, 365
Бушинка Велика 365
Бушинка Мала 365
Бушинці 343, 352

Валява 534
Варевичі (Варовичі) 281, 283, 312
Варна 444
Варта 38

Варшава 10, 31, 33, 51, 72, 73, 79, 80, 86, 88, 89, 92–94, 134, 157, 386, 396, 439, 443, 455, 460, 465, 466, 469–472, 478, 488
Василівка 361
Васильків 143, 144, 148, 150, 159, 164
Васильківська волость 164
Веледники 261, 262, 299, 313, 366, 374, 413
Веледницька волость 299, 373
Велика Польща (Maior Polonia) 7, 8, 19, 20, 22, 28, 42, 49, 50, 51, 57, 84, 116, 467, 492
Велике князівство Литовське 3, 12, 16–18, 21, 22, 25, 26, 29, 34, 36, 41–45, 56, 61, 62, 64, 71, 83, 122, 143, 170, 255, 259, 261, 266, 283, 296, 366–368, 370–376, 382, 408, 415–420, 423–426, 428–432, 441, 447, 449, 450, 457, 460, 495–498, 508, 510, 515
Великі Луки 478
Велюнська земля 445
Велявськ (Валавск) 280, 312
Вепри 164
Веприки (Веприк) 167, 268, 269, 312
Веприн (Лукашів) 261, 262, 291, 312, 372, 373
Вербичів 328, 357
Вербка 530
Вербковичі 150
Вербове (Вербівка) 292, 312, 406
Верхівка (Вєжховка) 538
Верхній Тікич 385
Вечерівка 147, 160
Видубицьке 162
Видубичі 393
Виползів 298, 313
Вирва 291, 313
Вирлок (Вирлик) 277, 313
Виступовичі 281, 282, 284, 313
Витачів 267, 268, 313
Вишгород 313
Вишгородська волость 254
Вишеньки 144, 159, 165
Вишківці 335, 336, 360
Вишневець 495, 497
Вишневеччина 385
Вишневичі 163
Вишня 9
Вища Кропивна 357
Відень 104
Візантія 25
Віленське воєводство 31
Вільно 46, 47, 55, 84, 118, 255, 419
Вільськ 294, 313, 369
Вільська волость 294
Вінницьке староство 489
Вінниця 125, 126, 146, 186, 302, 308, 328, 336, 338, 340–344, 346, 348, 349, 353, 354, 356–360, 362, 365, 373, 455, 466
Вісла, річка 26, 53, 71
Віта 166
Вітебськ 83
Вітебське воєводство 31
Віченца 57
Вітичі (Вежичі, Вічичі) 142
Водотий 271, 272, 313
Волинська земля 414, 416, 418, 420, 424, 427, 428, 430
Волинська провінція 479
Волинське воєводство 14, 55, 62, 108, 396, 416, 422, 428, 430, 431, 435, 442, 445, 446, 451, 456, 458, 459, 461, 466, 468, 478, 481, 483, 487
Волинь 14, 15, 21, 25, 26, 33, 34, 39, 45, 58, 63–65, 68, 71, 73, 100, 109–111, 113, 115, 131, 151, 168, 169, 214, 245, 246, 252, 258, 279,

280, 282, 283, 288–291, 294, 296–300, 314, 324, 329, 331, 334, 335, 350, 359, 366, 368, 370, 382, 385, 404, 408, 414–418, 420, 423–431, 437–442, 444–446, 448–451, 453, 455, 457– 460, 462, 465, 467–470, 472–476, 479–481, 484, 493–496, 504, 506, 513, 517
Володимирський повіт 439, 446, 453, 461, 479, 488
Володимирська єпархія (Володимирсько-Берестейська) 176
Волосов 255, 256
Волощина 66
Волчків 255, 256, 313
Воняки (Красностав) 284, 292, 313
Ворковиці 151
Вороблевичі 143, 147, 155
Вороб'ївичі 165
Воронівці (Воронівка) 313, 534
Вороница 293
Воронків 266, 267, 313
Воронківська волость 257, 266, 267
Вороновиця 341, 343, 362
Воропаїв 273, 276, 277, 313
Ворохобовичі 159, 166
Ворошилівці 341
Ворсичі 277, 313
Ворсівка, *див.* Ворсичі
Ворскла, річка 251, 268, 269, 271, 384, 385

Гаврилівці (Гаврилівка) 281, 304
Гавриловичі 164
Гадяцьке староство 533
Гадяч 86, 384
Гажин, *див.* Хижин
Гайсин 333, 339
Галицька Русь 8, 9
Галич 47
Галичина 107
Гатне 144, 166
Гац (Гацьки) 534
Гвоздів (Гвоздавка Перша) 144, 166, 350, 365
Гдень 159, 164
Гетьманщина (Гетьманат) 88–90, 92, 93
Гижин, *див.* Хижин
Глеваха 144
Глиница 166
Глинськ 326, 356, 384
Глинянець 348, 364
Гнатківці 148
Гнилець 144, 148
Гнилий Тікич, річка 384
Гнилоп'яття, річка 383
Говтва (Овтва) 384
Гоголів 259, 304, 374
Гоголівська волость 259
Годотемль (Коренівка) 281, 282, 284, 304
Голдашівка, *див*. Олдаківка
Головчичі 144
Голубеч (Голубичі) 532
Голубовичі 285, 304
Голяки 150, 165, 347
Гоптилинці 333
Горай 260
Горбовичі 164
Горбулів 273, 304
Горбулівська волость 273
Гореничі 291, 304
Горловичі 148
Горностаївська волость 260, 261
Горностайпіль 260, 297, 304, 392, 407, 409
Горностайпільська волость 260
Городниця 392
Городок 84, 126, 127, 153, 339, 361

Городок, *див*. Кошелів
Городище 153, 239, 242, 279, 312, 532, 533, 535
Горошкевичі, *див*. Александропіль
Гостинська земля 9
Гоща 118, 290, 291
Гранів 357
Гребля 164
Грежанська волость 370
Гречанська волость (Гречани) 251, 252
Григорів (Григорівка) 268, 269, 305
Грижани (Рижани) 305, 368, 369
Губків 289, 303, 495
Губник 330, 358
Гулівці (нині Комунарівка) 346, 347
Гуляники (Мотовидіївка, Мотовилівка) 258, 305, 370, 378
Гуничі 281, 283, 305
Гучків 167
Гущинці 326, 347, 356

Ґданськ 26, 27, 33, 50–52, 461, 463
Ґрудзьондз 20
Ґудзівка 539

Давидки 280
Давидковичі (Мала Чернігівка) 284, 285, 303
Данія 12
Дарниця 167
Двіна, річка 13
Девошин 161
Демидів 140, 159, 164, 260, 261, 303
Демківка (Демівка) 530
Денеші (Денисовичі) 304
Денисовичі 144, 304
Деренківці (Деренковець) 534
Дерновичі (Дерновичи) 282, 283, 304
Десна, село 166
Десна, річка 143, 144, 382, 383, 394
Деулін 14, 72
Дешківці (Дашківці) 342, 343
Дзвін (Дзвонкове) 291, 304
Дзвониха 344, 351, 363
Дзозів (Зозів) 334, 359
Дзюньків 341
Дике Поле 77, 382, 532, 533, 535, 536
Дитяки 143
Дитятковичі 147, 165
Дівички 167
Дідівщина (інша назва Довгосілля) 143, 148, 165
Дідівщина, волость 165
Дідковичі (Дідковець, Дідківці) 286, 304
Дідовщина 159
Дніпро, річка 26, 38, 71, 72, 83, 88, 89, 91, 92, 95, 143, 144, 147, 150, 151, 157, 251, 257, 263, 267, 268, 273, 286, 292, 298, 303, 304, 311, 314, 368, 382–385, 388, 392, 394, 462, 496
Дністер, річка 50, 335, 532
Добковщина 153
Добринь 291, 292, 304
Довгополівка 363
Довжок 533
Долбунів 335
Домонтів 260, 304
Дон, річка 382
Дорогин (Старий Дорогин) 278, 285–287, 304
Дорогинка 167
Дохна, річка 350, 351, 358, 365, 531
Драгушів 335, 360
Дрони 159, 166
Дубечно (Дубечна/я) 144, 165

Дубинки 375
Дубинове (Дубинів) 531, 538
Дубне 504
Дубровецьке, *див.* Дубинове

Ельблонґ 51
Ечміадзин 40

Євминка (Ялминка) 297, 298, 305
Європа 38, 44, 48, 49, 51, 52, 77, 92, 106, 107
Європа Центральна 92
Єнджейов 445–449
Єреміївка 165
Єриловичі, *див.* Яриловичі

Жабокрики Перші 350, 351
Жабокрики Другі (Лука) 350, 351
Жабокрич (Лука) 364, 365, 531
Жаботин (інакше Радивоново) 532–535
Жванець 82, 180
Жерев 150,
Жерів 282, 314
Жидачів 47
Житомир 142, 150, 152, 158, 233, 249, 253, 254, 257, 259, 262, 277, 280, 285, 291, 383, 385–390, 392–394, 455, 466, 474
Житомирська область 242, 302–314
Житомирське староство 254, 403, 494, 496, 500, 505, 507
Житомирський повіт 143, 153, 249, 255, 260, 261, 264, 266, 271, 273, 276, 279, 294, 297, 302–314, 388, 495, 533
Житомирщина 279
Жовква 47
Жовті Води 75
Жолнин 384
Жолонь 161
Жорнище 327, 357
Жуківці 341
Жулави 50
Журавне 94, 95
Журжевичі 143, 159, 163

Заболоття 163
Забудичі 148, 164
Забуянболото (Забуяння) 275, 313
Задніпров'я 165, 166, 265, 292
Зазим'я 143, 166
Зайків 163
Закавказзя 38, 40
Залужне, *див.* Новоселиця
Замисловичі 146, 262, 313, 373
Замостичі 291
Замостище (Мостище) 313
Замостя 39, 40, 51, 76, 77, 234, 507, 510
Запольський Ям 475
Запорожжя 72, 73, 74, 76, 90, 95
Запорозька Січ, *див.* Січ Запорозька
Заруддя 143, 147, 155, 160, 165, 266, 267, 314
Західне Поділля, *див*. Поділля Західне
Збараж 78, 405, 506
Зборів 78, 90
Збранківщина 151
Звенигородка 314, 384
Звенигородська волость 300
Звіринець 144, 148, 164
Звягіль 153
Здвиж, річка 266
Зіневичі 161
Зозів, *див*. Дзозів
Золочів 39
Зорин 164
Зубковичі 144, 166

Зубровичі 143, 159, 163
Зялів (Дзялів) 328, 357

Іванів 357
Іванків 256, 267, 268, 298, 533
Іванків (інакше Пара, Пасинковичі) 305
Іванківська волость 256, 257, 267
Івановичі 294, 305
Іванопіль, *див.* Янушпіль
Івниця 249, 250, 291, 305
Ігнатковичі 144
Іздебки 166
Іллінці 281, 283, 305
Імення 144, 163
Індія 48
Інфлянти (Лівонія) 12, 13, 18–20, 26, 27, 29, 35, 37, 49, 58, 372, 475
Інфлянтське князівство 13
Іргачів (Рогачі) 292, 305, 328
Ірпінь, річка 143, 150, 153, 155, 165, 260, 264, 268, 383
Ірша, річка 144, 150, 264
Ісайки 166
Італія 25, 51, 52, 118

Кабани (Діброва) 270, 305
Кадлуб 167
Казавчин 530
Казанський ханат 44
Калинівка 150, 306
Каліське воєводство 7
Кальник 93, 162
Кам’яний Брід (Камінний Брід) 299, 305
Кам’яне (Камінне), Кам’яне Схичанське 289, 305
Кам’янець 39, 40
Кам’яниця 335, 336
Кам’янка Струмилова 42
Кам’яногірка 327, 357
Кам’янська волость 143
Канів 144, 163, 167, 268, 384, 392, 424, 435, 505
Канівське староство 269, 312, 369, 384, 499
Капітанівка 534
Капустина Долина (Капустине) 534
Капустяни 332, 359
Карабчин, *див.* Пукове
Карашин 57, 310, 370, 378
Квізиноли 529
Квілинці 151
Кейдани 47
Керелів ліс 539
Кес (Цесіс) 13
Київ 15, 25, 39, 56, 69, 87, 90, 95, 100, 103, 109, 118, 129, 135, 143–148, 150, 154, 158, 160, 162, 165, 167, 178, 180, 182, 186, 225, 230, 233, 241, 250, 273, 291, 314, 319, 320, 355, 376, 380, 383, 385–390, 392, 393, 396, 397, 403, 410, 424, 425, 427, 429, 435, 445–448, 461, 463, 469, 486, 493, 496, 504, 524, 539
Київська земля 127, 259, 261, 286, 424
Київська митрополія 87, 91, 141, 169, 178, 266, 343
Київська Русь, *див.* Русь Київська
Київське воєводство 14, 28, 31, 62, 64, 78, 108, 115, 141, 146, 154, 158, 170, 171, 214, 228, 231, 252, 257, 276, 283, 289, 290–292, 294, 297, 298, 300, 328, 337, 341, 348, 366, 369, 371, 372, 374, 382, 385, 388, 392, 396, 404, 424–426, 428, 430, 443, 445, 446, 462, 463, 466, 468, 469, 474, 478, 484, 495, 496, 500, 506, 507, 510, 517, 524, 533, 539

Київське князівство 414, 424
Київський повіт 143, 150, 257, 260, 263, 264, 266, 274, 278, 281, 284, 285, 292, 294, 302–314,
Київщина 14, 15, 21, 25, 34, 65–68, 71, 75, 89, 93, 94, 109, 110, 113, 120, 127, 128, 131, 142, 145–147, 149, 150–152, 155–158, 163, 168, 169, 184–188, 213, 214, 216, 217, 221, 222, 224, 228, 230–234, 243, 245–247, 250–253, 255, 257, 259–262, 266, 268, 270, 271, 275, 277, 279–283, 285–292, 294–296, 298–300, 315, 324, 326, 335, 341, 342, 366–376, 382, 386, 387, 389– 393, 403–405, 408, 412, 414, 417, 424–427, 431, 436, 437, 460, 461, 467, 468, 472–475, 480, 492, 494–496, 498, 500–513, 515, 516, 525, 527, 535
Кирилів 533
Кирилівка 539
Киселин 291
Кисоричі 250, 289, 292, 306, 328
Китайгород 333, 359, 532
Кичкири 277, 306
Кілікія, *див*. Сіс
Кіров, *див.* Мухоїдовичі
Клебань 330, 358
Клещов (Кліщів) 344, 363
Клим’ятин 144, 167
Клинець 151
Кліщі 148, 151, 160
Клочки 286, 287, 306
Книшин 461
Княжа Пруссія 23
Княжичі 144, 166, 259, 285, 286, 306
Кобелецьке 365
Кобилля (Кобилячий Ліс, Кобелецьке) 329, 351, 529
Кобильня 357
Кобрин 427
Ковалин 144, 167
Кодак (Кудак) 74, 151
Кодима, річка 350, 351
Кодненська волость 253
Кодня (Кодні?) 153, 163, 252, 253, 306
Кожухівка 164
Кожушковичі 142, 167
Козаровицька волость 260
Козаровичі 260, 261, 297, 307, 394
Козинці 333, 531
Козовичі 150
Козятичі, *див.* Бородянка
Козі Хребти (Козинці) 333
Колінце 143, 165, 298
Колінця (Литочки) 306
Колодіїв 306
Колодіївка 294
Колодків 164
Колцьке (Калинівка) 288, 306
Комарі 324, 334
Комаргород 360
Конєцполь 530, 531
Конівка 152
Конончa 144
Конотоп 86, 150
Константинів (Константинівка) 534
Константинополь 71, 87, 509
Конюхи 335
Комаргород 360
Комин 270
Копачів 273, 306
Копилів 306
Копіїв 275
Копіївка 332, 333, 352, 359
Копіївці 333
Коптівщизна 288
Коптівщина 306

Косарівка, *див.* Кощіїв
Косів 186
Косівщина (Норинці) 306
Косниця 334, 336
Кораблище 164
Кордишівка 348, 364
Коренівка, *див.* Годотемль
Коритища (Коритищі) 297, 306
Коритня 339, 361
Корнин 268, 269, 298, 306
Королівство Польське 53, 142, 417, 425, 428, 432
Коромль 165
Короп 146, 154, 167
Коростишів 255, 256, 306, 392, 393, 407
Коротища 297, 306,
Коротків 339
Корсунь 75, 77, 92, 163, 336, 384
Корсуньське старосто 504, 512, 514, 533, 539
Корці 151
Корчів 297
Корчівська волость 297
Корчове 151
Костюшковичі (частина м. Раковщина) 250, 306
Котельник 406, 474
Котельня 392, 393
Котир (Котур, Котор, Котурка), річка 143, 146
Котчища 291, 292
Кохангород 353
Кочерів 272, 306
Кочища (Кочище) 306,
Кошелів (пізніше Городок) 339
Кошів 344, 363
Кошівка 146
Кощіїв (інакше Косарівка) 167
Краківська земля 7
Краківське воєводство 444
Краків 17, 23, 31, 51, 55, 317, 431, 438, 446, 447, 455, 457
Красне 334, 339, 340, 356, 359, 361
Красненьке 361
Краснобірка 163
Кременець 438
Кремль 80, 82, 84
Кремянецкое воеводство 439
Креничі 307
Креси 108, 109
Крехаїв (Крехалів, Крохалів) 259, 262, 297, 307
Крива Слобода 163
Криківці 339, 340, 361
Крикливе (Крикливець) 531
Криниче 273
Крим 39, 44, 47, 65, 76, 79, 91–93, 425, 476
Кричунове (Кричуново) 538
Кропивна 328, 357
Крохалів (Крехалів), *див.* Крехаїв
Крошня 262, 263, 307
Круглик 533
Крушинівка 531
Крушиня 166
Ксаверів 28, 150, 186, 230, 233, 234, 237, 239, 242, 264, 265, 393
Кузьминці 350
Кузьмичі (Кузьмичи) 249, 281, 282, 292, 307
Куйлівці 165
Кукізов 47
Куликів 143, 147, 165
Кумейки 74
Куна 330, 358
Куниче 332, 333, 531, 359
Куренівка 530
Курляндія 12, 29
Курчиці (Курчиця) 290, 307

Кур’яни 161
Кухарі (Кухари) 291, 297, 299, 307
Кухмистрівщина 368
Куяви 7

Лани 360
Ласки 293, 307
Лебедин 163, 533, 534
Лебединська волость 534
Левонків 162
Лелів 146
Ленчиці (інакше Бахли) 532
Ленчицьке воєводство 7
Летківці 298
Лещин (Тулин) 260, 261, 307, 316, 392, 394
Лещинська волость 260, 316
Линів 165
Линка 166
Липівець 359
Лисянка 384
Лисянська волость 504
Лисянське староство 511
Литва 8, 12, 13, 19, 24, 25, 29, 34, 44, 46, 47, 51, 52, 84, 85, 87, 133, 143, 172, 173, 214, 245–247, 250, 252–255, 288, 295, 296, 299, 315, 367, 369, 370, 372, 374, 376, 424, 460, 461, 484
Литва Радзивилівська 85
Литвиновичі (Савлуки) 150, 264, 307
Литки, *див.* Літківці
Литків 166
Литочки, *див.* Колінця
Личанка 165
Лишня 153
Лівів країна 12
Лівобережжя 62, 87, 92, 148, 150, 371, 384, 385, 391, 394, 536
Лівонія 19
Лісковщина 144
Літин 359
Літинське староство 332
Літківці (Литки) 307
Ловків (Левків / Левков?) 163, 276, 277, 307
Логойськ 290
Лопатичі 299, 307
Лубни 151, 384, 391
Луб’янець 344, 351, 363
Луги 538
Лукашів, *див.* Веприн
Луп’яни (Липляни) 265, 307
Лутава 270, 308
Луцьк 14, 39, 40, 47, 97, 118, 176, 185, 290, 352, 418, 420, 438, 443, 446, 449, 455, 458, 461–464, 469, 477, 480, 494, 495
Луцька єпархія (Луцько-Острозька) 97, 177
Луцьке староство 289, 464
Луцький повіт 252, 476, 484
Лучин 150, 264, 289, 307
Лучин (Ленчин) 308
Львів 33, 39, 40, 41, 47, 51, 55, 57, 76, 84, 110, 118
Львівська єпархія 97, 176, 177
Львівсько-Галицька Русь, *див.* Русь Львівсько-Галицька
Любар 87, 151
Любарка 150
Любецьке староство 143, 282, 283, 305, 308, 369, 370
Любеч 370, 382, 385, 388, 392
Люблін 8, 65, 185, 396, 415, 416, 418, 420–423, 426, 427, 430, 462
Люблінське воєводство 7, 442, 444
Любовичі 260, 265, 307
Лясовце (Лисівці) 534

Ляховичі 87
Мазовецьке воєводство 10, 440
Мазовецьке князівство 9, 10
Мазовія 9, 10, 22, 27, 50, 58, 408
Майданів (Майданівка) 533
Макалевичі, *див.* Мокалевичі
Макалівка (Макаківка, Старосілля) 292, 308
Макарів 274, 275
Максимовичі 260, 270, 308
Мала Польща (Minor Polonia) 7, 8, 57, 116
Мала Чернігівка, *див.* Давидковичі
Мала Рача 163
Малешин (Маложин) 281, 308
Малин 264, 308
Малинська волость 264, 265
Марківка 530, 538
Мартиновичі 270, 308
Мар’ятин 150
Масанів (інакше Масани, Мазани, Мазанів, Мозани) 370, 371
Масловка 534
Махнівці 326, 356, 391
Махнівка (Комсомольське/ Махнівка) 160, 163, 252–254, 308, 391
Мгарський монастир 149, 160
Медведівка 533
Медведне (Медведное) 250, 308
Медолівка 163
Межигір’я 163, 393
Межирічка 165, 299, 308
Межиріччя 163
Межиріцька волость 533
Мервинці (Томашполь) 345, 363
Мердівськ 529, 538
Мигалки 143, 147
Микільщина 151
Миколаївка, *див.* М’яколовичі
Микулинці 340–342, 361
Микуличі 143, 165
Миропіль 531
Мироцька волость 143, 147, 165
Мирощина 160
Михайлівка 310, 331, 340, 361
Михалки 165
Мінськ 46
Мінське воєводство 372
Мінський повіт 367
Мліїв 532, 534
Мліївська волость 534
Мнів 159, 164
Могилів 93
Могильов 83
Могильовська єпархія 97, 179
Мозир 425, 426, 435
Мозирський повіт 261, 282, 373, 426
Мойсейковичі (Мусійки) 295, 308
Мойшевичі (Масевичі) 289, 290, 300, 308
Мокалевичі (Макалевичі) 261, 262, 291, 308, 372, 373
Молдавське Господарство 50
Молдова 66, 80, 82, 83, 469
Мордовське (Мердовськ) 531
Москва 62, 65, 66, 69, 70, 72, 74, 78–91, 94–96, 102, 108, 172, 179, 180, 283, 341, 372, 404, 425, 467, 474, 475, 494, 509
Московія 14, 16, 18, 26, 27, 31, 35, 52, 65, 382, 472
Мотижин 275, 308
Мотовилівка (Мотовидіївка), *див.* Гуляники
Мочулинці (Мочульна) 293, 308
Мошни 163
Мстибож 460
Мстиславська єпархія 177
Мурафа, річка 328, 352

Мухоїдовичі (Кіров) 145, 148, 151, 159, 166, 259, 295, 308, 371, 372
М'яколовичі (Миколаївка) 279, 280, 308

Навіз 159, 164
Нагорани 166
Надніманщина 45
Наддніпрянська Україна 62
Наддніпрянщина 87, 95, 150, 359
Нарва 96, 427
Народичі 264, 265, 309
Нежиловичі 165
Немеж 84, 85
Немирів 349, 361
Нестервар 330, 331
Нестерварка 358
Нестерівці 349, 364
Нехвороська волость 254
Нехворощ 254, 309, 315, 341
Нещерів 273, 309
Нижків 151
Ніжин 88
Німеччина 19, 20, 38, 48, 118
Новаки (Старі Новаки) 292, 309
Новий Брусилів 271, 272
Новий Конєцполь 529, 530
Новогруд 531, 538
Новогрудка 46, 118
Новоселиця (Залужне) 340, 361
Новосілки 164, 291, 309
Новосілки Деснянські 165
Ноздриш (Ніздрищі) 284, 309
Норинськ 128, 309, 251, 252, 291, 292, 309, 409, 537
Норинська волость 258, 278
Норинці, *див.* Косівщина
Норинь, річка 159, 280

Обиходи (Обихід) 265, 309
Облитки 143, 165
Обухів 309
Обухівська волость 294
Обухівщина 295, 369
Обуховичі 267, 268, 298, 309
Овруцька єпархія 147
Овруцьке староство 251, 252, 299, 308, 406, 466, 496, 499
Овруцький повіт 142, 144, 146, 163, 166, 249, 255, 258, 260, 262, 264, 270, 279, 280–282, 284, 286, 292, 293, 295, 296, 298, 300, 302–308, 388, 494, 495, 509
Овруч 125, 142, 146, 150, 159, 160, 250, 261, 278, 281, 284, 288, 383, 385, 388, 393, 425, 435
Овруччина 143, 145, 148, 278, 281, 285, 296
Овтва, *див.* Говтва
Озерна 84
Озерщина 275, 305
Окраєць 13
Олбачів (пізніше Лобачів) 339
Олдаківка (Голдашівка) 531
Олевськ 249, 250, 309
Олевська волость 250
Олександрівка, *див.* Александрів
Олізарівка 255
Ольшаниця (Вільшана) 533, 534
Ольшанка 160
Опачичин (Нові Опачичі) 309
Опачичі 153, 295, 371
Оране 164
Оране, волость 164
Оратів 345, 346, 363
Оревичі 143, 148, 164
Оревичі, волость 164
Оріль, річка 251
Орішки 161
Орловець 532, 538

Осеч 143, 166
Османська Порта 70
Осокорки 162, 165
Останки 292
Остапи 166
Остер 258, 384, 385, 425, 435
Остерське староство 146, 167, 258, 259, 270, 273, 297, 298, 302, 305–308, 313
Остолопів 327, 342
Остолпів 357
Острог 46, 92, 118, 334, 504
Остроглядовичі 147, 373
Остролуч 265
Охматов 83
Очитків 334, 359
Ошелярки 151
Ошитків (Очитків) 334
Ошитковичі 164

Павловичі 159, 161, 166
Паволоцька волость (Паволоч) 255, 264, 309, 406
Пакіл 164,
Паришів 146
Парпурівці 327
Пенізевичі (Пеназевичі, Українка) 265, 299, 309
Перемишльська єпархія 90, 97, 176, 177
Перемишльська єпископія 182
Переяслав 83, 144, 150, 167, 384, 393, 505
Переяславське староство 499, 511, 512, 533
Петничани (П’ятничани) 327, 342, 357
Петричин, *див.* Барахти
Петрівці 165
Пиви 167
Пиків 326, 356
Пиківська волость 326
Пилиповичі 160, 165, 276, 277, 310
Пилява 344, 363
Пилявці 75
Пирогів 165
Пироговичі 295, 310
Пирятин 384, 391
Південний Буг 328, 335, 350, 358, 360, 361, 382, 529
Підгайці 39, 91
Підгірне 160
Підгірці 148, 160, 267, 278, 310
Підгір’я 160
Підляська земля 430
Підляське воєводство 418, 473
Підляшшя 16, 21, 48, 110, 172, 414–417, 419, 427
Пінська єпархія 176
Пінськ 118, 427
Пінський повіт 37
Пісківка 275, 309
Піщане 531
Піщаниця 309
Піщаничі 293
Плесецьке 146, 167
Плисків 334, 359
Плоцька єпархія 176
Плоцька земля 9
Плоцьке воєводство 9, 10, 440
Погреби 143, 166
Погребища 341, 359
Поділ 143, 144, 146, 405
Поділля 8, 9, 39, 93, 109, 328, 339, 459
Поділля Західне 459
Поділля Східне 324, 326, 328, 331, 353, 359, 420, 528,
Подільське воєводство 78, 328, 340, 356, 357, 444, 474

Подніпровська волость 143
Подніпров'я 495, 496, 499, 504, 508, 513, 514, 517
Познанське воєводство 7
Позняки 151
Покалів 281, 283, 293, 310
Покотилівка 148, 160
Полісся 131, 251, 270, 391, 392, 394
Полонка 87
Полоцьк 83
Полоцьке князівство 96
Полтава 97, 385
Полукнязів 144
Польська Корона (Корона) 8, 9, 11–15, 17, 21, 24, 31, 34, 36, 41, 42, 44–46, 51–53, 55, 56, 61–63, 68, 69, 84, 106, 108–110, 113, 115, 123, 133, 141, 143, 173, 255, 279, 282, 299, 325, 327, 328, 344, 349, 352, 353, 366, 369, 372, 375, 376, 403, 408, 414–419, 421–431, 435, 438, 440, 441, 449–451, 453, 461, 467, 468, 480, 497, 502, 510, 517, 535
Польща 8, 9, 11, 12, 16, 19, 22, 42, 47, 48, 51, 53, 59, 78, 83–85, 89, 94, 96, 107, 109, 112, 115, 119, 415, 424
Помор'я 36, 29, 37
Пониззя Дніпра 72
Попів Ріг 539
Попове 533, 539
Поршів 161
Посулля 384
Потіївка 165
Потіївська волость 165
Почапинці 340, 361
Правобережна Україна, *див.* Україна Правобережна
Правобережжя 62, 94–96
Прежів (Пряжів) 279, 310
Преорка (Пріорка, Переварка, Прогорка) 146
Прибірськ (Приборськ) 249, 252, 310, 406
Прибірська волость 249
Придніпровська волость 164
Придніпров'я 408, 502
Прилуки 162
Прип'ять 142–144, 146, 148, 150, 159, 167, 261, 281, 282, 284, 286, 370, 382, 383, 394
Причорномор'я 382
Провазів 151
Прогудин 167
Прокопинці (Томашполь / Мервинці) 336, 345, 363
Пруссія 10–12, 19, 20, 23, 24, 26, 29, 33, 36, 43, 49, 51, 58
Пруссія Королівська 10–12, 18, 20, 29, 36, 43, 55
Пруссія Орденська (Княжа Пруссія) 10, 23
Прусське князівство 11
Псьол, річка 384, 385
Пукове (Карабчин, Карабачин) 266, 271, 310
Пулини (інакше Чортоліси, Червоноармійськ) 252, 253, 290, 310
Пулинська волость 152, 253, 290
П'ятка 501
Пухівка 165
Пьотрков 8

Равська земля 9
Равське воєводство 10, 440
Радзивилівська Литва, *див.* Литва Радзивилівська
Радинь 148, 164
Радогощ 149, 166
Радогоська волость 166
Радогощська волость (у закруті Уші) 144
Радомль 370

Радомишль 144, 148, 159, 163
Радомишльська волость 143, 163
Раковичі (Раківщина) 266, 267, 300, 310
Раковщина 283, 306
Ракчиїв 164
Рача Велика 163
Рача Мала 163
Рашків 530
Ржищів 153, 254, 263, 292, 294, 310, 369
Ржищівська волость 254, 263, 292, 294, 369
Ремези (Ремезы) 264, 310
Рим 25, 40, 67, 71, 121, 239, 242, 477
Рівець 338, 360
Ріжок 340, 361
Різня 165
Річицький повіт 266
Річ Посполита 5–8, 11–13, 15, 17, 18, 20–55, 58–62, 64–67, 69–80, 82–103, 106–115, 117, 118, 121, 128, 130, 133, 141, 142, 157, 168–173, 176, 178, 179, 181, 186, 187, 230, 232, 235–237, 240, 243, 382, 387, 390, 432, 437, 440, 446, 447, 449, 455, 458, 468, 472, 477, 481, 482, 485, 492, 493, 502, 503, 516, 527, 529
Рогівці 350, 365
Рожів 258, 266, 267, 310
Рожівська волость 266
Рожни 147, 258, 259, 298, 310
Рокитне 262, 290, 300, 310, 372
Романівка 315, 382, 406
Романів міст 164
Ромни 384
Російська імперія 99
Росія 12, 27, 31, 90, 94–97, 107, 111
Росохи 143, 163
Роставиця 143, 147, 165
Роставиця, річка 384
Рось, річка 142, 384, 539
Рубежівка (Михайлівка-Рубежівка) 148, 164, 257, 310
Рудники (Рудня) 297, 310
Рудня Білоцька 163, 310
Ружин 292, 311, 392, 406, 409
Русанів 292, 310
Русь 9, 19, 24, 25, 29, 30, 34, 51, 63, 67, 68, 79, 110, 114, 129, 172, 423, 424, 429, 459
Русь Біла 129
Русь Київська 39, 429
Русь Коронна 65
Русь Львівсько-Галицька 8, 9
Русь Червона 8, 21, 42, 50, 118, 459
Руське воєводство 9, 15, 39, 65, 440, 442, 444, 473, 474
Руське князівство 15, 86, 87, 90, 171, 431
Руське Королівство (Regium Russiae) 8
Руські землі 459
Рутвянка 165

Сабарів 343, 362
Савинці 343, 362, 532
Савлуки, *див.* Литвиновичі
Савранська волость 530–532
Саврань (Савранці) 529, 530, 532
Сандомир 96
Сандомирське воєводство 7, 444
Сахново (Сахнівка, інакше Осетрів) 534, 539
Сваромля 164
Свиноїди 144, 145, 147, 162, 166
Світильнів (Світильня) 258, 311
Священна Римська імперія 19, 20, 49, 52
Севськ 88
Селище 338, 360

Семаківці 326, 356
Семенівка 151
Семигород, *див.* Трансильванія
Сераків 264
Сербинівка 147
Сєрадзьке воєводство 7, 444
Сивоківці 343
Сидоровичі 255, 256, 311
Силезія 23, 84
Сильниця (Сільниця) 350, 364
Сирець, річка 143, 151
Сіверщина 469
Сірковщина 267
Сіраків (частина м. Хотів) 311
Сіряків 148, 164
Сіс (Кілікія) 40
Січ Запорозька 73, 74, 119
Скіндерполь, *див.* Чернівці
Скоморохи 153
Скоробівщина 299
Скородне (Скородное) 159, 166, 293, 311, 534
Скрилівка 151, 167
Слобідка 144, 165, 532
Слободище 87, 252, 253, 311
Слободищенська волость 253
Словічна (Словечна), річка 159, 250, 382
Слонімський повіт 367
Слуцьк 118
Случ, річка 289, 290, 382, 383
Сміла 532–535
Смоленськ 83
Смоленська єпархія 176
Смоленщина 44
Смолигів (Смолегов) 282, 311
Снятин 40
Снятинка, місто 146, 167
Снятинка, село 167
Собечин (Комсомольське) 280, 311
Соколинці 344, 363
Соколів (Соколов) 163, 253, 290, 311
Соколівка 152, 532
Соколовичі (Старі Соколи) 281, 283, 311
Солгутів (Солгутове) 350, 365
Солодири (Солодировичі) 255, 256, 271, 311
Солодирська волость 256
Солтанівка (Велика Солтанівка) 284, 285, 311
Солтановичі 259
Солькініки 46
Сорока, річка 361
Сорокошичі 164
Сорочин 343, 362
Сосенка (Сосонка) 329, 357
Сохачевська земля 9
Сошники (Сошників) 266, 311
Спаська 165
Ставрів (Stawrow; Славрів) 151
Стамбул 77–79
Станіславів 39
Старовичі 165, 255, 256, 311
Старосілля 308, 532
Статиївка 531
Стеблів 92
Стеблівка 311, 322
Стенжиця 440, 441, 443, 448
Степанівка 343, 362
Стовпці 147, 148, 154, 164, 166
Страшпіль 531
Стрижівка 329, 357
Стугна, річка 143, 383, 384
Студена Вода 276, 277, 318
Студениці 39
Суботово (Суботів) 534, 536
Судилків 258
Сукачів (Сукачі) 295, 311
Сула, річка 160, 383, 384

Супій, річка 384
Супрунів 340, 361
Сутиски 335, 341, 359
Сучава 82
Сущани 262, 268–270, 311
Східне Поділля, *див.* Поділля Східне

Тайки 312
Тарасовичі 164
Тарнов 448
Татариновичі (Берестовець) 270, 282, 312
Телятичі 151
Теремки 164
Тетерів, річка 143, 147, 153, 154, 165, 249, 262, 268, 295, 298
Тетіїв 334, 359
Тибр, річка 71
Тиврів 341, 344, 351, 363
Тиклич 164
Тимонівка (Тиманівка) 335, 336
Тимонівка Нижня 336
Товарів (Воробіївка, Горобіївка) 268, 269, 312
Товарівська волость (інакше Межиріцька волость) 268–270, 533
Толокань (Толокунь?) 143, 165
Томаші 165
Томашполь (Мервинці), *див.* Прокопинці
Топориська волость 251, 271
Топорище 251, 252, 255, 256, 271, 272, 312
Торків 350, 364
Торчин 276, 277, 312
Торунь 455, 461, 463, 464
Трансильванія 85
Трахтемирів (Городище) 163, 268, 269
Трибешів 259, 312
Тригори 148, 393
Триліси 387
Триножин (пізніше П'ятигори) 339
Трипіль (Трипілля) 286, 312, 383
Трипільська волость 286
Троки 46, 47
Тростянець 330, 331, 349, 358, 364
Тростянець, річка 531
Тростянка (інакше Чумелівщина) 144
Троцьке воєводство 31
Троянів 262, 263, 312
Троянівська волость 263
Трубецьк 283
Трубешов (Городище) 279
Трубіж, річка 384
Турбівка 264, 312
Тульчин 360
Туреччина 27, 46, 65, 70, 72, 90, 93–95, 97, 179
Тясмін (інакше Сміла) 532, 534, 535

Убортська волость 143
Угли 151, 159, 164, 295, 312, 371
Угорщина 7
Україна 16, 21, 26, 31, 33, 34, 39, 56, 58, 60–65, 71, 74, 76–83, 85, 87–98, 100, 101, 103, 107–109, 115, 116, 118–121, 123–125, 127–129, 131–133, 141, 150, 167, 178, 216, 251, 270, 302, 374, 380, 383, 384, 388, 392, 394, 430, 431, 435, 455, 465, 469, 470, 499–501, 504, 528–530, 532, 535, 537
Україна козацька 76
Україна Правобережна 87, 95, 380
Україна-Русь 34
Українка, *див.* Пенізевичі
Умань 98, 357, 532

Унава, річка 142
Унин 143, 147, 155, 165
Упіта 47
Урвиживот 537
Урвижралка 537
Уша, річка 144

Фастів (Новий Верещин) 146, 151, 153, 167, 186, 383, 387, 388, 392, 393
Фастівщина (Чорногородщина) 150, 167
Федорівка 150
Феневичі (Тригубівщина) 266, 267, 304
Франція 51, 52, 118
Фризія 50

Хабне 392, 409
Ханів 165
Ханки 164
Хижин (Гажин, Гижин) 281, 284, 304, 370
Хлопач, урочище 154
Хлупляни 291, 292, 303
Хлюбів 164
Хмидин 165
Ходори 153
Ходорів 153, 303
Ходорків 273, 303
Ходорківська волость 273, 274,
Ходорковичі 290, 303
Ходосівка 166
Холмська єпархія 176, 177
Холмська земля 65
Холмщина 9
Хоминці (Хоменки) 328
Хотин 94
Хотів 164, 311
Хохли 296, 304

Центральна Європа, *див.* Європа Центральна
Церковище 163
Цесіс, *див.* Кес

Чагів 345, 363
Червона Русь, *див.* Русь Червона
Червоне (Черлене) 253, 303, 357
Черепашинці 340, 361
Черкаси 162, 163, 167, 384, 392, 425, 435, 505, 535
Черкаське староство 499, 535
Черкащина 144
Черленків 338, 360
Чернин 296, 297, 303, 371
Чернігівці (Велика Чернігівка) 166, 280, 284–287, 303
Черніговичі 159
Чернівці 103, 328, 357
Чернігів 393, 394
Чернігівське воєводство 78, 170, 171
Чернігівщина 14, 16, 25, 34, 69, 291, 385
Черняхів 128, 249, 303, 392
Черняхівська волость 249, 252
Черпки (Черпин) 278, 303
Черсько-Варшавська Мазовія, *див.* Мазовія
Четвертинівка 358, 360
Чечельник (Чачальник) 529–531, 537
Чигирин 85, 94, 163, 384, 504, 533, 535
Чигиринське староство 512
Чикаловичі 286, 287, 303
Чоповичі 144, 163
Чорне море 72
Чорний Острів 85
Чорнобиль 144, 146, 261, 270, 303, 304, 366, 367, 373, 374, 392

Чорнобильська волость 262
Чорногородка 144, 167
Чорногородщина 142, 167
Чортоліси (Червоноармійськ), *див.* Пулини
Чудин 144, 163
Чуднів 87, 382, 393
Чуднівська волость 499

Шандирів (Шендерів) 349
Шарапанівка 532
Шевченкове 539
Швеція 12, 13, 18, 27, 84, 85, 90, 509
Шепелицька волость 144, 145, 166
Шепеличі (Старі Шепеличі) 148, 159, 166, 284–286, 312
Шершні 249, 312, 394
Шершнівська волость 314
Шибенне 159, 164
Шпиків 334, 359
Шумськ 262, 263

Щербів (Ружин) 292, 311, 328, 329

Юрківці (Юрківка) 338, 350, 360, 364

Язловець 39
Якубовичі 161
Якушинці 346, 347, 363, 364
Яланець 531
Янів 329
Янків 363
Янківці (інакше Янковичі) 143, 147, 160, 165
Янушпіль (Іванопіль) 529, 537
Яреськи 409
Яриловичі (Старі Яриловичі, Єриловичі) 282, 305
Яселда 427
Ясногородка 163
Ясси 82
Ятківці, *див.* Бруслинівка
Яцківці 332

Іменний покажчик*

Ааділ-Герей 93
Абазин Андрій 95
Абрамович Єльжбета (з Горностаїв), друга дружина Миколая Абрамовича 261
Абрамович Єва (з Курцевичів), перша дружина Миколая Абрамовича 373, 380
Абрамович Миколай 261, 373, 380, 512, 522
Абрамовичі 147, 218, 373
Абрахам Юнґ 51
Августиняк Уршуля див. *Augustyniak U.*
Август II 95, 96, 98
Аксак 245, 247
Аксак Іван Мартинович 259
Аксак Мартин 188, 259
Аксак Михайло Іванович 188, 258, 259
Аксак Стефан 130, 232, 285, 295, 301, 316, 372, 374
Аксак Стефан Іванович 188, 258, 259

* 1. Указана належність осіб до князівських родин за правом народження чи через шлюб (у випадку жінок).

2. У покажчику заміжні жінки фіксуються перехресно під двома прізвищами – родовим і прізвищем чоловіка. У позиції з родовим прізвищем міститься посилання на шлюбне прізвище (або прізвища у разі кількох шлюбів, а також вказується, якщо відомо, їхня черговість). Наприклад: Микулинська Маруша Матисівна, *див*. Копіївська Маруша (перший шл.), Четвертенська Маруша, кн. (другий шл.). Далі у позиції за прізвищем чоловіка подається повна інформація про особу та сторінки, на яких вона зустрічається: Копіївська Маруша (з Микулинських), дружина Федора Копіївського 333, 341. Якщо ім'я чоловіка невідоме, посилання спрощується. За родовим прізвищем воно виглядає так: Позняк Ганна, *див*. Арцишевська Ганна. За прізвищем у шлюбі: Арцишевська Ганна (із Позняків) 223. Також в основній позиції вказано (за потреби), якою за черговістю дружиною була жінка.

3. У тексті автор уживає властиві для ранньомодерного часу форми жіночих прізвищ: для дівчат – на -янка, -івна, для заміжніх жінок – присвійну на -ова, -ева (-єва). Наприклад: Кмітянка, Гулевичівна в першому варіанті, Кмітова, Гулевичева – в другому. Проте у покажчику жіночі і чоловічі варіанти прізвищ зазвичай уніфіковані задля їх компактного розміщення.

4. У разі, якщо в тексті зустрічаються особи з однаковим прізвищем й іменем, однак в одному з варіантів зафіксоване ще й батьківське ім'я, але ідентифікувати їх напевно як одну особу не вдається, то вони рознесені по різних позиціях. Проте якщо такий зв'язок встановлено, то згадки зведені в одну позицію.

Аксак Ян 370, 388
Аксак Ян (Іван) Мартинович 188, 258
Аксаки 112, 126, 128, 138, 188, 214, 215, 227, 232–234, 249, 258, 259, 278
Александрович 244
Александрович М. Г. 159
Андрій, святий 25, 26
Андрузький Зосима 222
Андрусяк М. 102
Анна, королівна 444, 445
Антонович В. 103, 135, 225, 317
Анусік З., див. *Anusik Z.*
Апанович О. 103, 105
Аронович Яків 406
Арцишевська Ганна (із Позняків) 223
Арцишевські 225
Асланович Ян 408
Атила 25

Бабинський 245, 288
Бабинський Андрій 188, 289
Бабинський Василь Андрійович 188, 289
Бабинський Іван Андрійович 289
Бабинський Ілля Васильович 188, 250, 289
Бабинський Левко (Лев) Андрійович 289
Бабинський Петро Васильович 188, 289
Бабинські 125, 140, 188, 214, 215, 227, 289, 300, 320, 394
Багриновський 229
Базанович-Звенигородець N. (з Микулинських), дружина Богдана Козака Базановича-Звенигородця 341
Базанович-Звенигородець Козак Богдан 341
Байбуза Богдана (з Бушинських) 352
Байбуза Григорій 222, 351, 352, 475
Байбуза Олена, *див*. Кордиш Олена
Байбуза Симеон 222
Байбуза Федір 222
Байбуза N., *див.* Жабокрицька N. (з Байбузів)
Байбузи 133, 139, 222, 328, 345, 348
Балабан Гедеон 69, 173, 175
Балабан Діонісій 177, 182
Балабан Олександр 345
Балакир Христина (із Зубриків) 532
Балакир 229, 532
Балакири 140
Барани 140
Баранович О. 320, 321
Баранович (Барановський) Стефан 222
Барановська Дорота, дочка Анджея, *див*. Єлець Дорота 233
Барановська Дорота (з Фредрів), дружина Анджея Барановського 233
Барановський Анджей 233
Барановський Вавжинець 233
Барановський Войцех 232
Барановський Ян 233
Барановські 233
Басараб 229
Баторії 476
Баторій Габріель 64
Батура-Кальницький 244
Башинські 322
Беднов В. А. 484
Белкевич (Беликевич) Іван 222
Беневський Станіслав Казимир 85
Беневські 225
Бережецька Ганна, *див.* Сурин Ганна

Бережецький Василь 222
Бережецький Захарій 222
Бережецький Федір 222
Бережецький Феодосій 222
Бережецькі 139, 255
Бех 229
Бєльський Йоахим 466
Бжозовський Іван 222
Бжозовський Максиміліан 68, 222, 263, 513, 516, 517, 523
Бжозовські 131, 133, 139, 279
Биковський 127
Биковський Миколай 222
Биковський Януш 222
Биковські 222
Бирковська Маруша (зі Слупиць), дружина Войцеха Бирковського 331
Бирковський Войцех 331
Бистриковський Ян 435
Бистронь 119
Білецькі 225
Білий 229
Білі 292
Білоус Н. 230
Білошицька Марина 222
Білошицький Дмитро 222
Білошицькі 222
Блендовський Ян 218
Блендовські 218
Блищанович-Вірьовка 229
Бобицький Ян 222
Бобоєда 229
Боглевська Олександра (з Красносельських) 340
Боговитини 138
Боговитин Ганна, *див*. Лозка Ганна
Боговитин-Шумська Катерина, *див*. Шашкович Катерина
Богун Іван 89
Богуцькі 225, 394
Бойчук М. К. 321, 410
Бокій-Печихвостська Полагія (з Чешейків), дружина Федора Васильовича Бокія 325
Бокії, *див*. Бокії-Печихвостські
Бокії-Печихвостські 121, 123, 125, 128, 139, 140, 325–327, 353, 356
Бокій-Печихвостський 245, 325, 427
Бокій-Печихвостський Гаврило 440, 457, 484
Бокій-Печихвостський Іван (Ян) Федорович 457
Бокій Федір Васильович 325, 326
Бокша-Радошевський Богуслав 146
Болеслав Побожний 41
Болон'єтті Альберто (Bolognetti) 477, 479, 491
Болсуновський 229
Боляновські 225, 346
Бона, королева 52
Боплан Гійом, де (G. Le Vasseur de Beauplan) 130, 392, 529, 530, 532, 533, 536, 538, 539
Боратинський (Ворона) Ян 446, 453, 457
Борецький Йов 69, 70, 76, 175, 182, 232
Борзобогата-Красенська Ганна, *див*. Жабокрицька Ганна
Борзобогатий, *див*. Борзобогатий-Красенський
Борзобагатий-Красенський Василь 464, 466, 472, 475
Борзобогатий-Красенський Іван 471
Борзобогатий-Красенський Йона 469
Борискович Ісаак 175
Боруховський 229
Боряк Г. В. 397

Бочкай Іштван 64
Боярський Ян 329
Бранська Регіна (з Кордишів) 348
Братковська Марія Петрівна, *див.* Жабокрицька Марія
Братковський (Браткович) 245
Братковські 139
Брик М. 104, 227
Бришевський Мартин 408
Брюховецький Іван 88, 89, 91, 92
Будзіли 292
Будило 229
Булгак (Булгаковський) Комон 222
Бутович Богумил Семенович 272
Бутович Ганна Олександрівна, *див.* Соколовська Ганна
Бутович Григорій Якович (Яцькович) 189, 255
Бутович Єва (з Раїв), дружина Григорія Бутовича 255, 271
Бутович Магдалена Семенівна, *див.* Голуб Магадалена
Бутович Марія Яківна (Яцьківна), *див.* Лясота Марія
Бутович Мартин Якович (Яцькович) 189, 272, 341, 408
Бутович Овдотя (з Єльців), дружина Семена Бутовича 272
Бутович Олександр Якович (Яцькович) 189
Бутович Олена (з Микулинських), дружина Мартина Бутовича 341
Бутович Олена Семенівна, *див.* Лишка Олена (перший шл.), Пузина Олена (другий шл.)
Бутович Павло Мартинович 189, 272
Бутович Семен Якович (Яцькович) 189, 272
Бутович Стефан Семенович 272
Бутович Яків (Яцько) Дмитрович 188, 272, 466
Бутович 245, 247
Бутовичі 139, 188, 214, 215, 232, 233, 249, 255, 266, 271, 272, 318, 409
Бушинська Богдана Панасівна, *див.* Байбуза Богдана
Бушинська Галшка Юріївна 352
Бушинська Маріанна, *див.* Красносельська Маріанна
Бушинська N., *див.* Кордиш N. (з Бушинських)
Бушинська N. Панасівна, *див.* Красносельська N. (з Бушинських)
Бушинський 245, 325
Бушинський Андрій Юрійович 352
Бушинський Василь Юрійович 352
Бушинський Григорій (Дмитрович?) 352
Бушинський Дмитро 352
Бушинський Іван Григорович 352
Бушинський Іван Панасович 352
Бушинський Іван Юрійович 352
Бушинський Йосип Панасович 352
Бушинський Матяш Семенович 352
Бушинський Панас 352
Бушинський Семен Іванович 352
Бушинський Семен Панасович 352, 472
Бушинський Федір (Семенович?) 352
Бушинський Юрій Семенович 352
Бушинський Юхно Панасович 352
Бушинські 139, 352, 353, 365
Бушковська Ганна (з Микулинських) 341, 342

Важинська N. (з Клещовських), дружина Григорія Важинського 345

Важинський Григорій 345
Вази 10, 502, 510
Ванда 24
Варковські, *див*. Мишки-Варковські
Вартан Гунаніан 40
Васьковський Євтих 222
Васьковський Стефан 222
Васьковські 222
Ващук Д. 436
Велебська З., див. *Wielebska Z.*
Великий А. Х. (Welykyj A.) 102, 225
Велицька, князівна, *див*. Шашкович N. (з Велицьких)
Велям Станіслав 219, 299, 373, 413
Велями 219
Вензловські 225
Вербицький Вікторин 470–473, 476, 478
Вербовецький 229
Вербовська Варвара, *див*. Коцюба-Якушинська Варвара (перший шл.), Очесальська Варвара (другий шл.)
Верещака Прокіп 222
Верещака Федір 222
Верещаки 90, 133, 139, 222, 408
Верещинський Юзеф 129, 146, 392
Виговська Марціана (з Ласків), дружина Криштофа Виговського 344
Виговський Іван 85–87, 89, 171, 222
Виговський Богдан 222
Виговський Василій 222
Виговський Криштоф 344
Виговський Лукаш 222
Виговський Остафій 222
Виговський Петро 222
Виговський Самійло 222
Виговський Федір 222
Виговський Яків 222
Виговські 118, 222
Вигура Семен 222
Вигура Станіслав 222
Вигури 139, 222, 408
Викторовский П. 121–124, 135, 136, 186, 206, 207, 226
Винницький Антоній 177
Винницький Інокентій 177
Вислобоков К. А. 397
Витонизький Михайло 442
Витте Е. И., де 358
Вишневецька Ганна Михайлівна, кн., *див*. Тишкевич-Логойська Ганна
Вишневецька Катерина (зі Скуминів-Тишкевичів), кн., дружина Януша Вишневецького 296, 371
Вишневецька Кристина Адамівна, кн., *див*. Данилович Кристина (другий шл.)
Вишневецька Олександра (з Ходкевичів), кн., дружина Адама Вишневецького 501
Вишневецька Раїна (Могилянка), кн., дружина Михайла Вишневецького 149, 505
Вишневецький Адам Олександрович, кн. 64, 500, 501,503, 505, 510, 514, 519, 520
Вишневецький Андрій, кн. 63, 449, 450, 456, 461, 463, 466, 469, 471, 472, 478, 485
Вишневецький Дмитро, кн. 354
Вишневецький Костянтин, кн. 64, 354, 404, 421, 422, 428, 521
Вишневецький Костянтин Іванович, кн. 494, 518
Вишневецький Костянтин Костянтинович, кн. 494, 520
Вишневецький Михайло, кн. 63, 148, 156, 449, 456, 469, 472, 476, 478, 510

Вишневецький Михайло Михайлович, кн. 505, 506, 519, 520
Вишневецький Михайло Олександрович, кн. 493, 498, 499, 503, 518
Вишневецький Олександр Костянтинович, кн. 521
Вишневецький Олександр Михайлович, кн. 494, 498, 499, 501, 518, 519
Вишневецький Олександр Олександрович, кн. 494, 495, 498, 499, 501, 518, 519
Вишневецький Юрій Михайлович, кн. 64, 503, 505, 506, 519, 520
Вишневецький Януш Костянтинович, кн. 296, 371
Вишневецький Ярема Михайлович, кн. 75–77, 112, 149, 155, 234, 235, 237, 251, 254, 354, 512, 513, 515, 516, 521, 533, 536
Вишневецькі, князі 64, 66, 122, 124, 128, 133, 139, 140, 156, 162, 231, 232, 269, 284, 337, 348, 384, 390, 391, 397, 404, 407, 409, 478, 493–503, 505, 506, 508, 509, 517, 525
Вишоватий 128
Вишпольський Венедикт 222, 224
Вишпольський Миколай 222, 224
Вишпольський Стефан 222
Вишпольські 127, 140, 222, 224
Вікторовський П., див. *Викторовский П.*
Вільгельм 130
Вільги 225
Вільгорська Софія (з Єловицьких), дружина Вацлава Вільгорського 297, 299
Вільгорська Христина (з Корчовських), дружина Петра Вільгорського 297
Вільгорський (Вельгорський, Кірдеєвич-В.) 296
Вільгорський Андрій 297
Вільгорський Вацлав 189, 297, 299, 322
Вільгорський Михайло 297
Вільгорський Петро 189, 322
Вільгорський Федір 350
Вільгорські 125, 127, 128, 140, 189, 297
Вілями 394
Вінниченко О. 324, 487
Вісконті 130
Вітинський (Вітунський) 229
Вітинські 140, 292
Вітовська Анна (з Микулинських), дружина Лукаша Вітовського 341
Вітовська Катерина (зі Збаразьких)*, кн., дружина Лукаша Вітовського 153
Вітовський Лукаш 160, 217, 291, 341, 396
Вітовський Рафал 217, 221
Вітовські 156, 217
Вітовт 24, 42, 47
Владика (В.-Попкович, В.-Попович) 244
Владимирский-Буданов М. Ф. 317
Владислав, королевич 14, 72, 510
Владислав III 7
Владислав IV 48, 68, 71, 74, 75, 102, 126, 151, 170, 171, 176, 178, 179, 254, 259, 374, 375, 393, 396, 513–517, 530, 537
Владислав Варненчик 444
Владислав Ягайло 24, 138
Влодкович Павло 54

* Можливо, йдеться про Катерину Матисівну Воронецьку зі Збаража, дружину Шимона Вітовського.

Внук (Внукович) 244
Войнаровський Стефан 219, 314
Войнаровські 219, 394
Войни 131
Войцеховська Ганна, *див*. Коцюба-Якушинська Ганна (перший шл.), Ободенська Ганна (другий шл.)
Волкович (Волковський) Андрій 222
Волкович (Волковський) Антон 222
Волкович (Волковський) Павло 222
Волкович (Волковський) Ян 222
Волковичі (Волковські) 222
Воловичі 131
Володимир, князь 25
Володкович 244
Волосович 244
Вольські 278
Воронецька Овдотя, кн., *див*. Шашкович Овдотя
Воронецький Матис, кн. 264
Воронецький Якуб, кн. 481
Воронецький Януш, кн. 478, 481
Воронецькі, князі 124, 140, 148, 164
Воронич (Ворона) 245, 247, 453
Воронич Андрій Васильович 263
Воронич Василь Олександрович 189, 262, 263
Воронич Владислав Васильович 263
Воронич Владислав Федорович 190, 263
Воронич Ганна Юріївна, *див*. Сокор Ганна
Воронич Ганна, *див*. Ободенська Ганна
Воронич Данило-Юрій Васильович 190, 254, 263, 264
Воронич Дмитро-Кароль Михайлович 190, 263
Воронич Михайло (Миколай) Олександрович 189, 263
Воронич Михайло Федорович 190, 263
Воронич Олександр 148, 189, 262
Воронич Олександр Федорович 190, 263
Воронич Самійло Федорович 190, 263
Воронич Федір Олександрович 153, 190, 263, 264
Воронич Філон Олександрович 189, 263, 264, 301, 408
Воронич Ян Васильович 263
Воронич (-Боратинський) Ян 453
Вороничі 68, 124, 139, 153, 156, 189, 214, 215, 233, 249, 262–264, 279, 294, 316, 346, 369
Вороновицька Олена, *див*. Ласко Олена
Вороновицька Пелагія (Микулинська (з Вороновицьких)?) 341
Вороновицькі 140
Ворончук І. 453, 489
Вот Тайлер 77
Вялкович 244

Габсбург Ернест 442, 449, 456
Габсбурги 437, 441, 442, 448, 497, 509
Гавратинський Максим 408
Гавратинські 139
Гаєвський-Ловдиковський Максиміліян 222
Гаєвський-Ловдиковський Федір 222
Гаєвські-Ловдиковські 222
Гайденштайн Р., *див*. Heidenstein R.
Галецький О., див. *Halecki O.*
Галчиновські 140
Ганський Олександр 222
Ганський Яків 224

Гарабурди 408
Гарниші 225
Гартнох Кшиштоф 27
Гедимін 24
Генрих Валуа 64, 231, 342, 437, 438, 439, 440, 447, 461, 497, 498
Герасимчук В. 104
Гербст С., див. *Herbst S.*
Гжибовські 225
Глібович Єжи 374
Глібович Ганна (Ганна-Марцибелла з Корецьких), дружина Миколая Глібовича 374
Глібович Миколай 259, 507, 521
Глібович Юрій 512
Глібович Юрій Кароль 522
Глібовичі 130, 374, 513
Глембоцька Христина (із Солтанів) 285
Глембоцькі 285
Глинська Анастасія, *див*. Проскура-Сущанська Анастасія
Глібович Миколай 508
Гоголь Євстахій 95
Голаковські 140
Голінський Станіслав 478, 490
Головинська Ганна 222
Головинський Тимофій 222
Головинські 222
Голуб Данило 222
Голуб Магадалена (з Бутовичів), дружина Юрія Голуба 272
Голуб Юрій 222, 272
Голуби 222, 272
Голубев С. 102, 134, 136–138, 185, 188–190, 192, 196, 212, 225, 226, 317, 396, 527
Горайн Теофіла, *див*. Горностай Теофіла
Горайн Юрій 224
Горайн Ян 123, 222, 224
Горайни 139, 224
Горностай Теофіла (з Горайнів), дружина Самійла Горностая 260, 261, 316
Горностаї 125, 131, 136, 139, 147, 165, 190, 214, 215, 227, 249, 251, 259, 261, 297, 316, 326, 327, 346, 356, 367, 374, 392, 394, 407, 409, 512
Горностай 245, 247, 325
Горностай Гаврило Іванович 190, 214, 227, 260, 325, 326, 367, 496, 498, 518
Горностай Ганна Самійлівна, *див*. Лещинська Ганна
Горностай Гієронім (Єрофій) Гаврилович 260, 367
Горностай Ельжбета Самійлівна, *див*. Дрогойовська Єльжбета (перший шл.), Абрамович Єльжбета (другий шл.)
Горностай Іван 259
Горностай Іван Іванович 260
Горностай Михайло Самійлович 191, 260
Горностай Оникій 259
Горностай Остафій Іванович 260
Горностай Самійло (Самуель) Єрофейович 191
Горностай Самійло Гієронімович 260, 261, 301, 367, 405, 407, 512, 524
Горностай Софія Остафіївна, *див*. Талвош Софія
Горностай Теофіла (з Горностаїв), дружина Рафала Лещинського 261
Горностай Фридерик Оникійович 260

Горностай Ярофій Гаврилович 191, 214
Горські 123, 131, 137, 140
Горчинський Ремігіан 351
Гостська Ганна Романівна, *див*. Єлець Ганна
Гостська Регіна Гаврилівна, *див*. Соломорецька Регіна
Гостський (Гойський, Госький) 25
Гостський Гаврило 190, 227, 253, 290, 326, 375, 386, 510, 512, 520, 524
Гостський Роман Гаврилович 190, 227, 290, 375, 408, 488, 512, 516, 521, 524
Гостський Ярофій 326
Гостські (Гойські) 112, 139, 190, 214, 215, 227, 231, 233, 253, 290, 320, 372, 409, 506, 510, 511, 517, 525
Грабець С., див. *Hrabec S.* 120, 135
Григорович (Потапович-Мошенський) 244
Григоровські 140
Гроза-Хованський 229
Гринкович 229
Гричина Ян 222
Гричини 139
Грози-Хованські 408
Грузевич-Нечай Іван 408
Грузевичі-Нечаї 139
Грушевський М. 103, 114, 180, 451
Грушецький Войтех 408
Грязний Борис 222
Губинський 229
Губинські 139
Гулевич Василь 442, 446, 457, 464, 466, 470, 475, 479, 483
Гулевич Гальшка (Єлизавета) Василівна, *див*. Лозка Гальшка
Гулевич Дем'ян 442, 465, 475, 476, 479
Гулевич Дмитро Андрійович (отець Іполит) 127
Гулевич Іван 123
Гулевичі 68, 127, 128, 131, 156, 268, 476
Гулевич-Воютинський 296
Гулевич-Воютинський Лукаш 191, 266, 300
Гулевич-Воютинський Сильвестр 176
Гулевичі-Воютинські 191, 300, 323
Гулевич-Долзька Ганна Миколаївна, *див*. Лозка Ганна (з Гулевичів-Долзьких)
Гулевич-Долзька Євдокія (з Кмітів), дружина Миколая Гулевича-Долзького 267, 268, 298
Гулевич-Долзький 296
Гулевич-Долзький Миколай 191, 267, 268, 298
Гулевичі-Долзькі 191
Гулевич-Поддубецька Раїна (зі Стрижовських), дружина Івана Гулевича-Поддубецького 329
Гулевич-Поддубецький Іван 329
Гулкович-Глібовський Богуш 273
Гулкович-Глібовський Іван 222
Гулкович-Глібовський Філон 222
Гулкович-Глібовська Анастасія, *див*. Кисіль Анастасія
Гулковичі-Глібовські 139, 222
Гуляницькі 139
Гуменицька Агаф'я 222
Гуменицький Юрій 222
Гуменицькі 139, 222
Гуня Дмитро 74
Гурський Анджей 406
Гурчинський Ремігіан 329

Густав 84, 85

Ґавлас С. (Gawłas S.) 58
Ґваньїні 120
Ґолуховський Матвій 408
Ґольський Станіслав 328
Ґольські 328
Ґраля Г. 58
Ґудзяк Б. 101
Ґурський Станіслав 251

Даковский Э. П. 395
Данилович Марина (із Семашків), дружина Станіслава Миколайовича Даниловича 290
Данилович Петро 514, 522
Данилович Станіслав 265, 290, 507
Данилович Станіслав Янович 228, 507, 514, 521
Данилович Кристина (з Вишневецьких), кн., дружина Петра Даниловича 151, 156, 514
Данилович Ян 228, 504, 507, 520, 524
Данилович Ян Миколай 514, 522
Данилович Ян Олександр Станіславович 290, 514
Даниловичі 385, 511, 514–517
Дантишек 53
Дахнович Андрій 224
Дахнович Миколай 222, 224
Дахнович Ярош 222
Дахновичі 139, 222
Дашкович 244
Дембінська А., див. *Dembińska A.*
Дембінська Францішка, *див.* Олізар-Волчкович Францішка (перший шл.), Уханська Францішка (другий шл.)
Денгофф Каспер 515
Дениски-Матвієвські 139
Дешковська Богдана (з Киселів), дружина Богдана Дешковського 291, 292
Дешковська N. (з Петничанських), дружина Семена Васильовича Дешковського 342
Дешковський (Дешкович) 245, 288, 325
Дешковський Андрій 342
Дешковський Богдан (Лазар) Богушевич 249, 291, 342
Дешковський Богуш Семенович 291, 342, 445, 466, 484
Дешковський Василь Іванович 342
Дешковський Костянтин 343
Дешковський Іван 342, 343
Дешковський Іван Богуш (Васильович?) 342
Дешковський Миколай 343, 355
Дешковський Михайло 343
Дешковський Олехно Іванович 342
Дешковський Остафій 343, 355
Дешковський Семен Васильович 327, 342
Дешковські 139, 291, 292, 321, 342, 343, 350, 353, 362, 466
Джевецький Ян 218
Джевецькі (Древецькі) 132, 218, 232, 233
Джєнгєлєвський Ян (Dzięgielewski J.) 492, 493
Джус Олександра, *див.* Клецовська Олександра
Джуси 140
Дзік Ян 220, 259
Дзіки 131, 220, 279
Дівочка Онисифор 222
Дідковський Варлаам 222
Дідковський Ґолімунт 222

Дідковський Макарій 222
Дідковські 222
Дідовичі-Трипольські, *див*. Трипольські (Дідовичі)
Дмитрій Самозванець 65, 66, 341, 391, 502
Добошинський 229
Довбищенко М. 109
Довга Л. 230
Долматович-Ісайковський Долма 224
Долматович-Ісайковський Іван 222
Долматович-Ісайковський Самуель 224
Долматовичі 139
Домбровська Ганна (з Козек), кн., дружина Миколая Домбровського (Дубровського) 453
Домбровська Горпина (з Дяковських), дружина Стефана Домбровського 344, 353
Домбровська Христина (з Оратовських), дружина Петра Франтішка Домбровського 346, 353
Домбровські (Дембровські) 139, 222, 346
Домбровський Василь 222
Домбровський (Дубровський) Миколай 445, 453
Домбровський (Дембровський) Петро 222
Домбровський Петро Франтішек 222, 346, 353
Домбровський Станіслав 353
Домбровський Стефан 344
Домонт Овдотія, кн., *див*. Ласко Овдотія (з Домонтів)
Домонтовичі 139
Дорогостайська Ганна Павлівна 295
Дорогостайська Гелена Павлівна, *див*. Фірлей Гелена
Дорогостайський 245, 288, 368
Дорогостайський Миколай 294, 368, 449
Дорогостайський Павло Янович 191, 294, 295, 369
Дорогостайський Петро Миколайович 191, 295, 368
Дорогостайський Ян Миколайович 294, 368
Дорогостайські 121, 131, 139, 191, 294, 321, 369, 374, 394, 512
Дорошенко Д. 104, 134
Дорошенко Петро 89, 91–94, 104
Драбович-Оздитовський 229
Древинський Василь 461, 464
Древинські 68
Древецький Ян 218, 408
Древецькі (Джевецькі) 218
Дрогойовська Ельжбета (з Горностаїв), дружина Анджея Дрогойовського 261, 275
Дрогойовський Анджей 261, 275, 296, 371
Друцька-Горська Богдана (з Кмітів), кн., дружина Юрія Друцького-Горського 372
Друцький-Горський Лазар, кн. 372
Друцький-Горський Юрій, кн. 262, 326
Друцькі-Горські, князі 121, 140, 278, 329, 372
Друцькі-Любецькі, князі 139, 461
Дубас-Урванович Е., див. *Dubas-Urwanowicz E.*
Дубицька (Дубницька) Магдалена Павлівна, *див*. Пісочинська Магдалена

Дубицька Опросимія Миколаївна, *див*. Олеша Опросимія
Дубицький (Дубницький) Миколай 222
Дубицький (Дубницький) Рафал 222
Дубицький Павло Миколайович 325, 327
Дубицький (Дубницький) Ян 222
Дубицькі (Дубницькі, Дубиські) 139, 222, 325, 327, 353, 357
Дублянська Мар'яна 222
Дублянський Самійло 222
Дублянські 222
Дубницькі, *див*. Дубицькі
Дубровська Ганна, кн., *див*. Домбровська Ганна (з Козек)
Думинський Данило 222
Думинські Миколай 222
Думинські 222
Дяковська Горпина, *див*. Клещовська Горпина (перший шл.); Домбровська Горпина (другий шл.)
Дяковська Маруша, *див*. Слупиця Маруша
Дяковский Е. П. 137, 523
Дяковский Олекса (Олексій) Іванович 327, 478
Дяковські 345

Єжи II, князь 448
Єзерський Матей 474
Єлець 156, 245, 247
Єлець Андрій Федорович 231, 264
Єлець Ганна, *див*. Павша Ганна
Єлець Ганна (з Гостських), дружина Андрія Федоровича Єльця 231
Єлець Гнат 155
Єлець Дмитро Федорович 192, 231, 232, 264–266, 317, 472, 478
Єлець Дорота (з Барановських), дружина Федора Єльця 233
Єлець Ігнатій 150, 155, 156, 233
Єлець Костянтин Дмитрович 192, 231, 232, 264–266
Єлець Кристина (з Тишкевичів), дружина Костянтина Єльця 265
Єлець Марія (з Олізарів-Волчковичів), дружина Дмитра Єльця 231, 264, 317
Єлець Овдотія, *див*. Бутович Овдотія
Єлець Олександр (Ігнатій) Філонович 127, 192, 233, 234, 237, 239, 242, 264, 265
Єлець Реміян (Ремігіян, Єреміан) Федорович 28, 192, 230, 232–237, 239, 240, 242, 265, 266
Єлець Федір (Теодор) Дмитрович 127, 192, 230, 231–233, 241, 242, 264–266, 299, 388
Єлець Філон Дмитрович 148, 192, 231, 232, 242, 264, 265
Єлець N. (з Лозок), перша дружина Філона Єльця 232
Єлець N. (з Пузин), кн., друга дружина Філона Єльця 232
Єло-Букоємський Іван 443
Єловицька Софія, *див*. Вільгорська Софія
Єловицький (Боженець-Є., Яловецький) 296
Єловицький Захарій 123, 191, 298
Єловицький Олександр Миколайович 192, 299
Єловицькі (Яловицькі) 191, 298, 322
Єло-Куневський Андрій 462
Єло-Русиновський 229

Єльці 112, 128, 140, 156, 160, 163, 166, 192, 214, 215, 231–234, 236, 237, 249, 264, 265, 317
Єнич Ян 270
Єнич-Бистрицький Іван 224
Єнич-Бистрицький Ілля 224
Єнич-Бистрицький Павло 224
Єничі-Бистрицькі 224
Єнич-Корницька Ганна (з Шашковичів), дружина Стефана Єнича-Корницького 335
Єнич-Корницька N. (із Проскур-Сущанських), дружина Кирика Єнича-Корницького 268, 269
Єнич-Корницький Кирик 268
Єнич-Корницький Петро 270
Єнич-Корницький Стефан 335
Єнич-Корницький Трохим 222
Єнич-Корницький Ян 222
Єничі-Корницькі 222
Єрлич Йоахим (Jerlicz J.) 117, 126, 127, 136, 137, 184, 189, 190, 203, 205, 211, 222, 225, 242, 525
Єрлич Матей 222
Єрлич Ян 222
Єрлич Ярош 222
Єрличі 139, 222
Єрмола 244

Жабокрицька N. (з Клещовських), дружина Миколая Жабокрицького 345, 351
Жабокрицька Анастасія Іванівна 351
Жабокрицька Ганна (з Борзобогатих-Красенських), дружина Василя Жабокрицька 350
Жабокрицька Горпина, *див*. Шашкович Горпина
Жабокрицька Катерина (з Терлецьких), друга дружина Івана Жабокрицького 350, 351
Жабокрицька Марія, дружина Ісая Жабокрицького 334
Жабокрицька Марія (з Братковських), дружина Дахна Жабокрицького 351
Жабокрицька Маруша Данилівна, *див*. Мишка-Холоневська Маруша (перший шл.), Сосницька Маруша (другий шл.), Рокицька Маруша (третій шл.)
Жабокрицька Олена Дахнівна, *див*. Загорська Олена
Жабокрицька Полагія (з Коцюб-Якушинських), перша дружина Івана Жабокрицького 350
Жабокрицька N. (з Байбузів), дружина Данила Дахновича Жабокрицького 351
Жабокрицький 245, 325
Жабокрицький Василь 350, 351
Жабокрицький Данило Дахнович 351
Жабокрицький Дахно 350, 351
Жабокрицький Дмитро Діонісій 177, 178
Жабокрицький Іван 334, 346, 350, 351
Жабокрицький Іван Данилович 351
Жабокрицький Ісай 334
Жабокрицький Матвій Іванович 351, 355
Жабокрицький Миколай Іванович 351
Жабокрицький Петро Іванович 350
Жабокрицький Петро Дахнович 351
Жабокрицький Роман Іванович 350, 351, 355

Жабокрицький Стефан Іванович 350, 351
Жабокрицькі 139, 334, 345, 347, 350, 351, 353, 365
Жашковський 222
Жашковський Олександр 408
Жван-Делешкан 229
Жереб'ячич 244
Жижемські, князі 136, 139
Житинський Василь 330
Житинські 139, 335
Житкевич Парахна Василівна, *див.* Копіївська Парахна
Житкевич Софія (з Шандировських), дружина Федора Житкевича 349, 350
Житкевич Федір 349
Житкевичі 140, 334
Жихор (Жихор-Кальницький) 244
Жмайло Марк 73
Жмака 244
Журавницький Михайло 462, 466
Журавницький Олександр 442, 446, 457, 462, 464
Жукович П. 101, 126, 135, 136
Жулкевський Лукаш 150, 156, 511, 522
Жулкевський Станіслав 66, 228, 389, 390, 501–504, 506, 509, 510, 514, 517, 519, 520
Жулкевські 385

Завиша Ян 408
Завиша (Завиша-Довгань) 244
Загоровська Катерина (з Чорторийських), кн., друга дружина Василя Загоровського 457
Загоровський Василь 450, 456, 457, 461, 466, 471
Загоровські 124, 131, 140
Загорська Олена (з Жабокрицьких), дружина Юзефа Загорського 351
Загорський Юзеф 351
Зайончковський А., див. *Zajączkowski A.*
Закревський В., див. *Zakrzewski W.*
Закревські 225
Закусило 229
Залеський Стефан 330, 341
Залеські 131, 139
Залізняк Максим 98
Замойська Ґризельда, дочка Томаша 513
Замойська Євфрузина (з Олізарів-Волчків), дружина Олександра Замойського 257
Замойський Олександр 220, 221, 273
Замойський Томаш, син Яна 228, 232, 233, 241, 265, 336, 354, 375, 387–390, 397, 506–511, 513, 516, 517, 520, 521, 530, 538
Замойський Ян 39, 66, 228, 328, 352, 354, 462, 466, 474–478, 481, 482, 495, 497, 498, 501–504, 511, 523
Замойські 220, 228, 232, 336, 354, 397, 513, 524, 532
Заморенок 244
Заславська Ефрузина (з Острозьких), кн., дружина Олександра Заславського 505
Заславська Софія, кн., *див.* Тишкевич Софія
Заславський Владислав Домінік, кн. 149, 251, 354, 511, 515, 516, 523
Заславський Олександр Янушевич, кн. 232, 253, 254, 354, 375, 389, 390, 505, 507, 520, 525
Заславський Юрій (Єжи) Янушевич, кн. 507, 525

Заславський Януш кн. 64, 448, 475, 479, 480, 500–503, 505, 507, 519, 520
Заславські, князі 122–124, 139, 330, 334, 337, 354, 391, 409, 500–502, 505, 507, 509, 511, 517, 525
Затика 244
Збаразька Катерина, кн., *див.* Харленська Катерина (перший шл.), Вітовська Катерина (другий шл.)*
Збаразький Владислав, кн. 466, 467, 494, 498, 518
Збаразький Єжи, кн. 129, 354, 404, 506, 507, 520
Збаразький Криштоф, кн. 404, 506, 507, 513, 520
Збаразький Петро, кн. 146, 500, 503, 519

* Можливо, йшлося про двох осіб – кн. Катерину Владиславівну Збаразьку, одружену зі Щасним (Феліксом) Харленським, та кн. Катерину Матисівну Воронецьку зі Збаража, дружину Лукаша (Шимона?) Вітовського (див.: Яковенко Н. *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна*. – К., 2008. – С. 337, 341). Утім, в тексті зустрічаємо також згадку про Катерину Збаразьку як другу дружину Фелікса Харленського після смерті першої – Фенни Любецької (с. 228–229). У Ірини Ворончук також фіксується шлюб Щасного Харленського почергово з кн. Фенною Дмитрівною Друцькою Любецькою і кн. Катериною Владиславівною Збаразькою (див.: *Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст.* – К., 2009. – С. 490–491) (*Прим. ред.*).

Збаразький Стефан, кн. 63, 146, 447, 449, 500, 503, 519
Збаразький Януш, кн. 64, 292, 335, 339, 354, 438, 439, 449, 453, 456, 461, 463, 466, 469, 471, 472, 476, 478, 481, 485, 499–503, 519
Збаразькі, князі 122–124, 135, 139, 146, 156, 167, 297, 299, 331, 347, 348, 351, 354, 385, 391, 412, 499–501, 506–510, 512, 517, 529
Зборовський Анджей 219, 250, 287, 477
Зборовський Гієронім, син Петра 219
Зборовський Криштоф 477, 481
Зборовський Марціян, син Анджея 219
Зборовський Петро 441
Зборовський Самійло (Самуель) 477
Зборовські 219, 394, 449, 456, 477, 481, 482, 495, 497, 498
Збранний 229
Здитовецький Ян 222
Зебжидовський 502
Земблінські 225
Зиґмунт I Старий 11, 39, 42
Зиґмунт II Авгуcт 14, 62, 64, 168, 169, 327, 415, 416, 419–421, 423–425, 495
Зиґмунт III Ваза 17, 51, 52, 68, 71, 73, 102, 111, 132, 170, 174–176, 178, 181, 231, 234, 254, 274, 298, 333, 338, 375, 499, 501, 502, 509, 510
Злоба-Заленський Ян 462
Злоби-Заленські 486
Злоба-Чернчицький Федір 475, 476, 489
Злотопольський Петро 218
Злотопольські 218

Злочевський Юрій 409
Зміївський Вацлав 222, 299, 370, 378
Зміївський Ян 222
Зміївські 139, 222, 408
Золотаренко Василь 87
Золотолинський Ілля 222
Золотолинські 139
Зуб Василь 222
Зуби 292
Зубр 229
Зубрик 229
Зубрики 532
Зубрик Христина, *див*. Балакир Христина (перший шл.), Розношинська Христина (другий шл.), Кореневська Христина (третій шл.)
Зьолковські 225
Зяловська Милохна Федорівна 334
Зяловський 245, 325
Зяловський Іван 328
Зяловський Матяш 328
Зяловський Михайло 328
Зяловський Федір 328
Зяловський Ян Федорович 328
Зяловські 139, 328, 353, 357

Иванищев Н. 451
Іван Грозний 44
Іваницький Лазар 457
Іванович Самійло (Самусь) 95
Івашенцевич, *див*. Івашенцевич-Макаревич
Івашенцевич-Макаревич 245, 248
Івашенцевич-Макаревич Андрій Миколайович 193, 275
Івашенцевич-Макаревич Григорій Макарович 193, 274, 275
Івашенцевич-Макаревич Іван Макарович 193, 274
Івашенцевич-Макаревич Катерина, дружина Миколая Івашенцевича 127
Івашенцевич-Макаревич Криштоф Миколайович 127, 147, 193, 261, 275, 276
Івашенцевич-Макаревич Макар 274
Івашенцевич-Макаревич Миколай Макарович 127, 193, 274, 275, 408
Івашенцевич-Макаревич Олександр Миколайович 193, 275
Івашенцевич-Макаревич Олена (Гелена) Миколаївна, *див*. Лащ Олена (Гелена)
Івашенцевич-Макаревич Юрій Миколайович 127, 193, 275
Івашенцевич-Макаревич Христина Миколаївна 127
Івашенцевичі-Макаревичі 121, 123, 140, 193, 214, 215, 227, 249, 274, 276, 318
Ілговський 244
Іллінський Федір 222
Іллінський Філіп 222
Іллінські 222
Ілляшівські-Котлубаї 139
Іпатій Потій 30, 73, 145
Іполитович Паїсій 175
Іскоростенський 229
Іскра Захар 95

Йодловський Себастіан 409

Каетан Тієнський 57
Казновська Олена (з Махаринських) 223
Казановський Адам 162, 514, 515, 522
Казановський Мартін 509, 514, 521

Казановський Олександр Домінік 162, 514, 522
Казановські 156, 163, 510, 514–517
Казимир Великий 7, 8, 41
Казимирський Томаш 220
Казимирські (з Біберштайну) 220, 299, 394
Каленський Михайло 222
Каленський Ян 222
Каленські 222
Калиновський Адам, син Валентія 329, 331–333, 343, 354, 508, 521, 525, 531
Калиновський Валентій Александр 342, 351, 354
Калиновський Єжи, син Валентія 354
Калиновський Мартін, син Валентія 81, 82, 354, 508, 522, 525, 536
Калиновський Самуель, син Мартіна 522
Калиновські 131, 331, 336, 339, 344, 347, 350, 351, 354, 355, 508, 509, 513, 515–517, 531, 532
Калігарі 471
Калусовський Гнівош 467
Калусовський Федір 467
Кальвін Жан 29
Кальницький, *див*. Батура-Кальницький
Каманин И. М. 360
Кам'яногорський Олексій 462, 486
Канінські 225
Капуста Андрій 495, 496, 498, 518
Капуста Олександр 422
Капусти 136, 139, 231, 262
Карабчіївська Софія, *див*. Ружинська Софія (перший шл.); Ходкевич Софія (другий шл.)
Карафа Вінченцо 230, 235, 236, 239, 242
Карафа Джованні Петро 57
Карвовський Олександр 222
Каркози 140
Карл XII 96, 97
Карл X Ґустав 33, 85, 103
Карл Фердинанд 75, 76
Карповські 140
Катерина II 98, 99
Качмарчик Я., див. *Kaczmarczyk J.*
Каша 244
Кашовська Олена (з Лозків), дружина Якуба Кашовського 267, 268
Кашовський Якуб 256, 267
Кашовські 257
Кевлич Григорій 222
Кевлич Криштоф 222, 409
Кевлич-Бражинська Маруша, *див.* Шишка-Ставецька Маруша
Кевличі 139, 222
Кемпа Т., див. *Kempa T.*
Келбовський 229
Кендзерська Овдотія (з Копців/ Коптевичів/Коптів) 222
Керстен А., див. *Kersten A.*
Кєнєвіч Лєшєк, див. *Kieniewicz L.*
Кирдановський (Кєрдановський) Петро 222
Кирдановський (Кєрдановський) Федір 222
Кирдановські (Кєрдановські) 139, 222
Киселі 125, 133, 139, 193, 258, 320
Кисіль 245, 291, 296
Кисіль Адам 15, 35, 68, 69, 71, 75, 76, 78, 90, 110, 117, 187, 193, 227, 235, 291, 431, 436, 511, 516, 517, 523, 525

Кисіль Анастасія (з Гулковичів-Глібовських), дружина Адама Киселя 291
Кисіль Богдана Федорівна, *див.* Дешковська Богдана (перший шл.); Лясота Богдана (другий шл.)
Кисіль Федір 291
Кичкир 244
Кишка 417
Кишки 130
Кірдей Олізар 471
Кірдеї 138
Клембовський Матвій 409
Клепатський П. Н. 142, 158, 163–167, 314–320, 322, 376
Клещовська Горпина (з Дяковських), дружина Стефана Гнатовича Клещовського 344, 353
Клещовська Катерина (з Черленковських), дружина Івана Стефановича Клещовського 345
Клещовська Настасія (з Красносельських), дружина Іллі Клещовського 340, 345
Клещовська Олександра (із Джусів), дружина Василя Стефановича Клещовського 345
Клещовська Софія Гнатівна, *див.* Цурковська Софія (перший шл.), Турська Софія (другий шл.)
Клещовська Софія Іванівна 345
Клещовська Теофіла, дочка Стефана Івановича 345
Клещовська Христина (з Ласків), дружина Юрія Клещовського 344
Клещовська Христина (з Оратовських), дружина Стефана Івановича Клещовського 346
Клещовська N., дочка Василя Стефановича, *див.* Важинська N. (з Клещовських)
Клещовська N. Іллівна, *див.* Жабокрицька N. (з Клещовських)
Клещовська N. Іллівна, *див.* Оратовська N. (з Клещовських)
Клещовська N. Іллівна, *див.* Ярантовська N. (з Клещовських)
Клещовська N. Гнатівна, *див.* Кублицька N. (з Клещовських)
Клещовський 245, 325
Клещовський Василь Іванович 345
Клещовський Василь, син Стефана Гнатовича 344, 345
Клещовський Гнат Стецькович 344
Клещовський Іван 355
Клещовський Іван, син Стефана Гнатовича 344
Клещовський Іван Ілліч 345
Клещовський Ілля, син Стефана Гнатовича 340, 344, 345, 351
Клещовський Костянтин Стефанович 345
Клещовський Сильвестр Іванович 345
Клещовський Стефан Гнатович 344, 353
Клещовський Стефан Іванович 345, 346
Клещовський Юрій, син Стефана Івановича 344, 345
Клещовські 139, 344–346, 363
Климовичі 148
Клопоцький Станіслав 478
Клюський Данило 408
Клюський Іван 408
Клюський Шимон Іванович 412

Кміта (Кмітич), *див*. Кміта-Чорнобильський
Кміта-Чорнобильська Богдана Філонівна, *див*. Друцька-Горська Богдана, кн.
Кміта Галшка, *див*. Служка Галшка
Кміта Євдокія, *див*. Проскура-Сущанська Євдокія (перший шл.), Гулевич-Долзька Євдокія, кн. (другий шл.)
Кміта-Чорнобильська Софія Філонівна, *див*. Сапєга Софія
Кміта-Чорнобильський 245, 248, 325
Кміта-Чорнобильський Лазар Філонович 193, 262, 326, 367, 372
Кміта-Чорнобильський Філон 193, 227, 255, 261, 262, 268, 286, 325, 326, 366, 367, 495, 498, 501, 518
Кміти-Чорнобильські 136, 139, 148, 166, 193, 249, 261, 262, 269, 281, 285, 316, 326, 327, 338, 356, 367, 372, 374, 392, 506, 515
Княгининський Микола 222
Княгининський Тимофій 222
Княгининські 139, 222
Крентовські (Кшентовські) 220
Кожуховський 229
Кожуховські 139
Козар Богдан 472
Козар Конрад 462
Козар N. 245
Козари 139, 324, 529
Козаревський Стефан 223
Козаревські 140
Козарини 140
Коздаутович 244
Козека Ганна Іванівна, кн., *див*. Дубровська Ганна
Козека Дмитро, кн. 484
Козеки, князі 124, 127, 128, 138
Козловський К. 356, 362, 364
Колачкевич Якуб 409
Колпитовський Костянтин 479, 490
Комар 245
Комар Никифор 345
Комар Федора (з Оратовських), дружина Никифора Комара 345
Комарі 324, 334, 335, 346
Комарі-Стрілецькі 139
Комо, кардинал 479, 491
Коморовські 139
Конєцпольський Олександр Station Station
Конєцпольський Станіслав 228, 233, 257, 267, 509–517, 521, 528–539
Конєцпольський Стефан 535
Конєцпольські 352, 354, 385, 392, 512, 532–535
Копець (Коптевич, Копоть) Овдотія, *див*. Кропивницька Овдотія (перший шл.), Кендзерська Овдотія (другий шл.)
Копинський Ісая 69, 70, 75, 182
Копистенський Захарія 132, 181, 185, 387, 396
Копистенський Михайло 69, 173, 174
Копіївська Маруша (з Микулинських), дружина Федора Копіївського 333, 341
Копіївська Парахна (з Житкевичів), дружина Якуба Копіївського 333
Копіївська Регіна Богданівна 333, 531
Копіївський Богдан Яцькович 333, 334, 350, 531
Копіївський Володимир Богданович 531

Копіївський Володимир Федорович 333, 531*
Копіївський Миколай Богданович 333, 355
Копіївський Федір Яцькович 333, 334, 341
Копіївський Якуб Яцькович 333
Копіївський Яцько (Яцько Юхнович (Корнило)) 333, 356
Копіївський 245, 325
Копіївські 139, 332–334, 348, 353, 356, 359, 531
Копті 139
Кордиш (Скобейкович) 325
Кордиш (К.-Скобейкович, К.-Глинецький) 245, 288
Кордиш Василь, *див*. Кордиш Василь Михайлович
Кордиш Василь Михайлович 348, 350
Кордиш Іван Михайлович 348, 408
Кордиш Кирик Михайлович 348
Кордиш Криштоф Васильович 348, 349
Кордиш Миколай Васильович 348
Кордиш Михайло 194, 292, 348
Кордиш Олена (з Байбузів), дружина Василя Кордиша 348
Кордиш Регіна Філонівна, *див*. Бранська Регіна
Кордиш Себастян Васильович 348
Кордиш Філон 348
Кордишева N. (з Бушинських) 352
Кордиші 139, 148, 164, 194, 292, 294, 321, 348, 353, 364, 369

* На с. 531 ідеться про Володимира Федоровича, двоюрідного брата Регіни Богданівни Копіївської.

Кореневська Христина (із Зубриків) 532
Корецька Ганна (з Ходкевичів/ Ходкевичівна), кн., дружина Яхима Корецького, кн. 147, 148, 156, 160, 374, 404–406, 501
Корецька Ганна (Ганна-Марцибелла), кн., *див*. Глібович Ганна
Корецька Ізабелла Яхимівна, кн., *див*. Чорторийська Ізабелла
Корецька Лавінія Яхимівна, кн., *див*. Радзивил Лавінія
Корецький Богуш, кн. 63, 231, 369, 421, 422, 438, 448, 450, 456, 461, 496–498, 517
Корецький Кароль, кн. 149, 251, 392, 508, 510, 520
Корецький Самійло, кн. 505, 510, 520, 525
Корецький Самуель Кароль, кн. 513, 523
Корецький Яхим Богушевич, кн. 64, 392, 498, 500, 503, 518, 519
Корецькі, князі 124, 133, 138, 165, 231, 255, 259, 290, 294, 348, 354, 373, 383, 385, 392, 393, 404, 407, 496, 506, 509, 512, 513, 515–517
Коритенський Михайло 462
Коркодинович-Сипновський 229
Коркошка 229
Корницький, *див*. Єнич-Корницький
Корнілови 140
Короваї 140
Коротка Маруша (Маруша з Коротків), *див*. Красносельська Маруша
Корсак Юзеф 373
Корчовська Ждана (з Шашковичів), дружина Миколая Корчовського 335

Корчовська Христина, *див.* Вільгорська Христина
Корчовський 156
Корчовський Адам 224
Корчовський Іван 223
Корчовський Миколай 335
Корчовські 127, 140
Косаковська Тетяна (зі Стрижовських), дружина Миколая Казимира Косаковського 329, 354
Косаковський Миколай Казимир 329, 354
Косинський, *ди*в. Косинський Криштоф
Косинський Криштоф 65, 66, 501
Косів Сильвестр 117, 186, 190, 199, 202, 205, 209
Костюшковський Ілля 223
Костюшковський Ян 223
Костюшковські 223
Костянтин Палеолог 444
Кот С. див. *Kot S.*
Коташевич Василь 194, 295
Коташевич N. 245, 288
Коташевичі 140, 194, 295, 322
Котлубай-Ілляшівський Артемій 224
Котлубай-Ілляшівський Василь 223
Котлубай-Ілляшівський Михайло 224
Котлубай-Ілляшівський Сильвестр 224
Котлубай-Ілляшівський Федір 223
Котлубай-Ілляшівські 223, 224
Котович 244
Кохановська Олександра (з Красносельських), дружина Войцеха Кохановського 340, 353,
Кохановський Войцех (Ольбрихт) 329, 340, 353, 354
Коховські 225
Коцюба, *див.* Коцюба-Якушинський
Коцюба-Якушинська Анастасія Іванівна, *див.* Потоцька Анастасія (перший шл.), Тиша-Биковська Анастасія (другий шл.), Ростішевська Анастасія (третій шл.)
Коцюба-Якушинська Варвара (з Вербовських), дружина Івана Коцюби-Якушинського 347, 354
Коцюба-Якушинська Ганна (з Войцеховських), дружина Богдана Коцюби-Якушинського 347
Коцюба-Якушинська Олена Борисівна, *див.* Хруслінська Олена
Коцюба-Якушинська Полагія Борисівна, *див.* Жабокрицька Полагія
Коцюба-Якушинський Богдан Борисович 326, 346, 347
Коцюба-Якушинський Борис 346
Коцюба-Якушинський Венедикт Борисович 346
Коцюба-Якушинський Іван Богданович 347, 354, 364
Коцюба-Якушинський Олехно Борисович 346
Коцюба -Якушинський 247, 325
Коцюби-Якушинські 140, 346, 347, 353, 354, 363
Кочуровський 229
Кошка 245, 325
Кошка Андрій Юхнович 325, 334
Кошка Іван Юхнович 334, 470, 483, 488
Кошка Марія (з Чапличів), перша дружина Івана Кошки 334
Кошка Матвій 335
Кошка Настасія (із Красносельських), дружина Яна Кошки 334
Кошка Самійло Кирикович 335

Кошка Тетяна (з Рогозинських), друга дружина Івана Кошки 334
Кошка Фарисан 335
Кошка Юхно Семенович 334
Кошка Ян Іванович 334, 335
Кошка Януш 334
Кошки 124, 139, 325, 328, 334, 335, 353, 360
Кощеєвич 244
Коялович О. 432
Крак 24
Красенський Василь 470
Красицька Варвара (з Лозків), дружина Олександра Красицького 256, 267, 268
Красицький Олександр 256, 267
Красицькі 257
Красінський Франтішек 424
Краснодворський 229
Краснодворські 140
Красносельська Анастасія, *див.* Клещовська Анастасія
Красносельська Ждана (зі Слупиць), дружина Романа Красносельського 331, 340
Красносельська Марія (Маруша) (з Черленковських), дружина Івана Красносельського 339, 340
Красносельська Маріанна (з Бушинських), дружина Стефана Красносельського 340
Красносельська Маруша (з Коротків), дружина Юхна Красносельського 339
Красносельська Маруша (з Шашковичів), дружина Богдана Красносельського 336, 337
Красносельська Настасія, *див.* Кошка Настасія
Красносельська Настасія Іванівна, *див*. Клещовська Настасія
Красносельська Настасія Дмитрівна, *див*. Чарнецька Настасія
Красносельська Овдотя Юхнівна, *див*. Слупиця Овдотя
Красносельська Олександра Іванівна, *див*. Боглевська Олександра (перший шл.), Кохановська Олександра (другий шл.)
Красносельська Федора Іванівна, *див*. Пісочинська Федора
Красносельська N. (з Бушинських), дружина Івана Красносельського 352
Красносельська N. (зі Стрижовських), дружина Михайла Красносельського 329
Красносельський 245, 325
Красносельський Адам Дмитрович 340
Красносельський Богдан 336, 340
Красносельський Василь Дмитрович 340
Красносельський Григорій Юхнович 339
Красносельський Данило Юхнович 339
Красносельський Дмитро Юхнович 339, 340
Красносельський Іван 339, 352
Красносельський Іван Романович 340
Красносельський Іван Юхнович 339
Красносельський Миколай Данилович 340
Красносельський Миколай Дмитрович 340
Красносельський Михайло Юхнович 329, 339

Красносельський Олександр Дмитрович 340
Красносельський Роман Іванович 331, 339, 340, 361
Красносельський Самійло Дмитрович 340
Красносельський Стефан Романович 340
Красносельський Федір Богданович 340
Красносельський Філон Дмитрович 340
Красносельський Юрій Іванович 340
Красносельський Юхно Іванович 339, 340, 361
Красносельський Ян Дмитрович 340
Красносельський Ян Іванович 340
Красносельські 133, 139, 339, 345, 347, 350, 353, 361
Кречетовський 229
Крижан-Жуковецький 229
Кризини 140
Крикун М. 324, 355, 380, 397, 410, 435, 483, 487, 537
Криницькі 139
Крип'якевич І. П. 528, 536
Кромер 53
Кронковська Аполонія (зі Стрижовських), дружина Станіслава Кронковського 329
Кронковський Станіслав 329
Кронковські 354
Кропивницька Овдотія (з Копців/Коптів) 222
Кропивницький Олександр 334, 350
Кропивницький Северин 292, 348, 472, 474, 478, 489
Кропивницькі 68, 139
Крупецький Олександр (у чернецтві Афанасій) 174, 176, 177, 182
Крупки-Пшеславські 225
Крушельницька Федора (зі Слупиць), дружина Олександра Крушельницького 330, 331
Крушельницький Олександр 331
Крушельницькі 139, 331
Кубаля Л., див. *Kubala L.*
Кублицька N. (з Клещовських) 344
Кублицька N. (з Оратовських), дружина Стефана Кублицького 346
Кублицький Стефан 346
Кублицькі 140, 292
Кулага-Петражицький Іван 73
Кулаковський П. 109, 432, 473, 485, 489, 491
Кулибінський Ілля 223
Куліш П. А. 137, 490
Кумора Б., див. *Kumora B.*
Куницький 246, 325
Куницький Богдан 332, 334, 350
Куницький Богдан Михайлович 332
Куницький Василь 332
Куницький Дмитро Богданович 332
Куницький Михайло 332
Куницький Сильвестр Богданович 332
Куницький Сильвестр Михайлович 332
Куницький Стефан 95, 346
Куницький Ярмола Михайлович 332
Куницькі 332–334, 345, 346, 353, 359
Кунцевич Йосафат 71
Купчинський Олег 359
Курбський Андрій, кн. 122
Курський 244
Курцевич Єва, кн., *див.* Абрамович Єва
Курцевич Йосиф 175

Курцевичі-Булиги, князі 139
Кутшеба С., див. *Kutrzeba S.*
Кухмістровичі-Дорогостайські, *див.* Дорогостайські
Кучборзька N. (з Раїв), дружина Петра Кучборзького 266
Кучборзький Петро 266
Кшентовський Ян 220
Кшентовські (Крентовські) 220
Кяупа З., див. *Kiaupa Z.*
Кяупене Дж, див. *Kiaupiene J.*

Лазенцька Дорота 43
Лаппо И. И. 486, 487
Ласки 139, 194, 214, 215, 293, 294, 321, 343, 344, 350, 353, 362
Ласко 246, 288, 321
Ласко (Вороновицький) 325
Ласко Андрій Федорович 194, 293
Ласко Аполонія Михайлівна, *див.* Шандировська Аполонія
Ласко Богдан Михайлович 294, 343
Ласко Василь Богданович 344
Ласко Василь Федорович 194, 293
Ласко Гаврило Федорович 344
Ласко Ганна Михайлівна, *див.* Шандировська Ганна
Ласко Іван Андрійович 195, 293
Ласко Іван Богданович 294, 344
Ласко Іван Олехнович 194, 293
Ласко Кузьма Іванович 194, 293
Ласко Марія Іванівна, *див.* Петрович Марія
Ласко Марціана Федорівна, *див.* Виговська Марціана
Ласко Мар'яна (з Ободенських), дружина Федора Михайловича Єльця 344
Ласко Михайло Михайлович 195, 293, 294, 343, 475, 476
Ласко Михайло Олехнович 194, 293, 294, 334, 343, 344
Ласко Овдотія (з Домонтів), кн. 260
Ласко Олена (з Вороновицьких), дружина Михайла Олехновича Ласка 343
Ласко Олехно 293
Ласко Стефан Федорович 344
Ласко Теофіла Федорівна, *див.* Радзимінська Теофіла
Ласко Федір Михайлович 195, 294, 343, 344, 355
Ласко Федір Олехнович 194, 293
Ласко Христина Федорівна, *див.* Клещовська Христина
Лашеза-Тучапський Самуель 219
Лашези-Тучапські 219
Лащ Валеріан 275
Лащ Олена (з Івашенцевичів-Макаревичів), дружина Валеріана Лаща 275
Лащ Петро 332
Лащ Самійло 250, 269, 275
Лащі 408
Лев Стефан 341
Лев Олена (з Микулинських), дружина Стефана Лева 341
Левицький О. 135, 136, 226, 454, 485
Левковський Михайло 223
Левковський Супрун 223
Левковські 139, 223
Лемеш Бенедикт 223
Лемеш Лев 223
Лемеш Стефан 223
Лемеші 139, 223
Ленковичі 164, 321
Ленкович-Іпогорський Олександр 224, 375
Ленковичі-Іпогорські 148, 257

Леп'явко С. 101, 526
Летковський (Леткович) 244
Лешньовська Катерина, *див.* Харленська Катерина
Лещинська Ганна (з Горностаїв), дружина Рафала Лещинського 261
Лещинська Теофіла, дочка Рафала Лещинського 261
Лещинський Анджей 75, 77, 79, 80, 218, 368, 500–503, 519
Лещинський Рафал 218, 251, 261, 505, 507, 509, 510, 512, 516, 520, 522
Лещинський Станіслав 96, 98
Лещинська Федора (із Сангушків), кн., дружина Анджея Лещинського 368
Лещинський Ян 103
Лещинські 218, 368, 392
Лєх 24
Ликовський Е. 130
Линевський Михайло 472, 474, 475, 479
Липинський В., див. *Lipiński W.*
Липленський Данило 223
Липленський Григорій 223
Липленські 139, 223, 265
Липський Адам 129
Лисич 244
Лишка Криштоф 272
Лишка Олена (з Бутовичів), дружина Криштофа Лишки 272
Літинські 139
Логойські 214, 226, 290
Лодята 246, 296
Лодята Стефан 195
Лодяти 195, 265, 299, 322
Лоєвська Федора (зі Скіндерів), дружина Войцеха Лоєвського 328
Лоєвський Войцех 328
Лозінський 119
Лозка (Лоза, Лозич) 246, 248
Лозка Богдан Якович 266
Лозка Варвара Лавринівна, *див.* Красицька Варвара
Лозка Василь Якович 195, 266, 268
Лозка Єлизавета/ Гальшка (з Гулевичів), дружина Стефана Васильовича Лозки 227, 266, 317
Лозка Ганна (з Боговитинів), перша дружина Стефана Лозки 266
Лозка Ганна (з Гулевичів-Долзьких), кн., дружина Лаврина Васильовича Лозки 148, 160, 256, 267, 298
Лозка Єлизавета Лавринівна, *див.* Олізар-Волчкович Єлизавета
Лозка Іван Васильович 147, 160, 195, 266–268
Лозка Йосип Стефанович 195
Лозка Лаврин Васильович 195, 266–269, 298
Лозка Магдалена (з Чирських), дружина Івана Лозки 267, 278
Лозка Михайло Стефанович 195, 266, 267
Лозка Олександра Іванівна, *див.* Сурин Олександра
Лозка Олена Лавринівна, *див.* Кашовська Олена
Лозка Софія Юзефівна 266
Лозка Стефан Васильович 195, 266, 268
Лозка Філон Якович 195, 266
Лозка Юзеф Стефанович 266, 267, 300
Лозка Яцко Борисович 266
Лозка N., *див.* Єлець N. (з Лозок)
Лозка N. (з Раїв), дружина Юзефа Лозки 266

Лозки 139, 156, 165, 195, 214, 215, 233, 249, 256, 257, 266, 268, 271, 317, 341, 385, 533
Лосятинський Миколай 127
Лосятинські 140
Лубенський Мацей 75
Лубенський С. 130
Лудвиський 229
Лужний Р., див. *Łużny R.*
Лукаревський Діонісій 408, 409
Лукомські 121, 124, 125, 131, 138, 140
Лупул Василь 80
Луцкевич-Кохановський Стефан 533
Луцкевич-Кохановський 229
Любавський М. 434
Люба-Радзимінський, *див*. Радзимінський
Любецька (Любецька-Друцька) Фенна, кн., *див*. Харленська Фенна
Любомирський 89
Любомирський Єжи 87, 228, 513, 522
Любомирський Костянтин 228, 513, 522
Любомирський Станіслав 151, 155, 156, 228, 251, 507, 509, 513, 515, 516, 520, 521, 537
Любомирські 228, 392, 517
Людвиський Григорій 408
Людовік XIV 5
Людовіка-Марія 52
Люлєвич Г. див. *Lulewicz H.*
Лядович 229
Лясота 392
Лясота Богдана (з Киселів), дружина Остафія Лясоти 291, 292
Лясота Лев 272
Лясота Марія (з Бутовичів), дружина Льва Лясоти 272
Лясота Михайло 223
Лясота Остафій 223, 291
Лясота Юрій 151, 223
Лясоти 131, 156, 223, 232, 233, 287, 292

Мазепа 62, 94, 96–98
Мазепа-Колединський 229
Мазур К. див. *Mazur K.* 109, 110, 113, 356, 358, 360–364, 415, 431–433, 436, 437, 443, 445, 451–456, 482–485, 489–491
Макаревич, *див*. Івашенцевич-Макаревич
Максиміліан, імператор 64
Максиміліан II «П’яст», 442, 444, 445, 448, 449, 451, 454, 461
Максимович М. А. 192, 204, 206, 209, 227
Малишко 229
Малюшицька Ганна (із Солтанів), дружина Малюшицького 233, 284
Малюшицький Андрій 223
Мальскі Войцех 7
Марія-Казимира 52
Марковичі 139
Мартель А. див. *Martel A.* 116, 132, 134, 138
Масальські 124, 131, 140
Матейковські 347
Махаринська Олена, *див*. Казновська Олена
Маховецький Себастіян 89
Мацевичі 140
Маціשевський Ярема 25
Мейштович 22
Меленевські 223
Мелешко Іван 330

Мелешко Софія (з Микулинських), дружина Ярмоли Мелешка 330, 331, 341
Мелешко Ярмола 330, 341
Мельхиседек, католикос 40
Мервинський Андрій 408
Мервинський Андрій (син Андрія) 218
Мервинський Андрій (син Прокопа) 218
Мєжвінський Прокіп 218
Мервинські (Мєжвінські) 140, 218
Мережко 229
Меч 244
Мєшко I 24
Миколай Торосович, архієпископ 40
Микулинська Анна Іванівна, *див*. Харленська Анна (перший шл.), Вітовська Анна (другий шл.)
Микулинська Ганна Матисівна, *див*. Бушковська
Микулинська Ганна (Оксинія) Янівна, *див*. Ярмолинська Ганна (Оксинія) (перший шл.), Четвертенська Ганна (Оксинія) кн. (другий шл.)
Микулинська Маруша (зі Стрижовських), дружина Яна Михайловича Микулинського 342
Микулинська Маруша Матисівна, *див*. Копіївська Маруша (перший шл.), Четвертенська Маруша, кн. (другий шл.)
Микулинська Настасія Іванівна, *див*. Проскура-Сущанська Настасія
Микулинська Олена Іванівна, *див*. Бутович Олена (перший шл.), Хлебовська Олена (другий шл.), Лев Олена (третій шл.)
Микулинська Пелагія (з Вороновицьких?) 341
Микулинська Регіна (з Чечелів), дружина Івана Гордійовича Микулинського 329, 341
Микулинська Софія Олехнівна, *див*. Слупиця Софія (перший шл.), Мелешко Софія (другий шл.)
Микулинська N. Олехнівна, *див*. Базанович-Звенигородець N.
Микулинський 325
Микулинський Володимир Янович 342, 347
Микулинський Гордій Олехнович 340, 341
Микулинський Іван Гордійович 341
Микулинський Ян (Іван) Михайлович 341, 342
Микулинський Іван Олександрович 342
Микулинський Іван Петрович 341
Микулинський Іван (ймовірно Петрович) 472
Микулинський Матис Михайлович 341
Микулинський Михайло Петрович 341
Микулинський Олександр Олександрович 342
Микулинський Олександр Янович 342
Микулинський Олехно 340
Микулинський Петро Олехнович 340, 341
Микулинський Роман Янович 342, 355
Микулинський (Супрунович-М.) 246
Микулинські 139, 334, 340, 342, 347, 353, 361

Мировицький 223
Миронович А., див. *Mironowicz A.*
Миткович 244
Михайловський В. 230
Мишка-Варковський Михайло 449, 453, 456, 461, 466, 471–473, 476, 478, 495, 496, 498, 500, 503, 518, 519
Мишка-Варковський Абрам Михайлович 503, 518, 519
Мишки-Варковські 123, 125, 137, 139
Мишка-Холоневська Маруша (із Жабокрицьких) 351
Мишка-Холоневський Михайло 223
Мишка-Холоневський Семен 223
Мишки 131, 496–498
Мишки-Холоневські 125, 140, 223, 232, 233
Міхал Корибут-Вишневецький 92
Міхал Хоробрий 64
Млевський 244
Мніховський Станіслав 409
Мнішки 502
Могила Андрій 95
Могила Петро 31, 53, 71, 102, 118, 134, 136, 149, 151–153, 155, 156, 162, 181, 185, 186, 188–190, 192, 212, 225, 232, 233, 259, 294, 295, 343, 352, 372, 391, 396, 397, 516, 527
Могилянка Раїна, *див.* Вишневецька Раїна, кн.
Модлішевський Лукаш 408, 409
Мокренський 229
Монвид-Дорогостайський, *див.* Дорогостайський
Мончак Антоній 399
Мормул 229
Мормули 140
Мороз 244
Мотовило Вацлав 408
Мотовило-Беневич Вацлав 224
Мочульський 229
Мошенський Войтех 408
Мошенські 265
Мошковський Матей 223
Мошковський Тишко 223
Мошковські 223
Мощеницький Василь 475
Мощеницький Юрій 223
Мощеницькі 139, 293
Мшанський Стефан 389

Наливайко 66, 341, 372, 389, 501, 504
Нападовські 139
Нарушевич Миколай 422, 425–427
Насиловські 225
Небаба Мартин 81
Невмирицька Пелагія 223
Невмирицький Іван 223
Невмирицький Олександр 223
Невмирицький Роман 223
Невмирицький Стефан 223
Невмирицький Федір 223
Невмирицький Ян 223
Невмирицькі 118, 223
Негребецькі 139
Недашківський 229
Нейман Ц. Г. 321, 358, 360, 361, 365
Некрашевич Самійло 223
Некрашевичі 139, 293
Немирич 246, 248
Немирич Андрій Єсифович 196, 249
Немирич Владислав Стефанович 196, 227, 251, 252
Немирич Єсиф 148, 196, 249, 252, 271, 291, 462, 472, 475

Немирич Єсиф Олександрович 250, 507, 510, 511
Немирич Іван Іванович 196, 250
Немирич Іван Єсифович 196, 249, 250
Немирич Криштоф Матвійович 196, 250, 389
Немирич Матвій Єсифович 196, 249, 250, 292
Немирич Миколай Матвійович 196, 250
Немирич Михайло Іванович 196, 250
Немирич Олександр Матвійович 196, 250, 284, 289
Немирич Семен Єсифович 196, 249
Немирич Семен Матвійович 196, 250
Немирич Софія, *див*. Тишкевич-Логойська Софія
Немирич Стефан Андрійович 196, 249–252, 256, 287, 301, 396, 405–407, 520, 525, 528, 537
Немирич Стефан Стефанович 251
Немирич Юрій Стефанович 87, 104, 117, 187, 196, 227, 250–252, 299, 301, 375, 378, 511, 515, 516, 522, 525
Немиричі 90, 112, 125, 128, 133, 136, 140, 156, 160, 164, 196, 214, 215, 226, 233, 249, 250, 252, 255, 256, 280, 291, 295, 297, 299, 314, 368, 370, 375, 392–394, 405, 409, 517, 525
Немировичі 281
Немирович-Скаржевський Миколай 223
Немирович-Скаржевський Федір 223
Немировичі-Скаржевські 223
Непитущий Рафал 223
Непитущий Роман 223
Непитущі 223
Несецький див. *Niesiecki*
Несторицький Іван 223
Нечаї 133
Нечай-Грузевич Іван 223
Нізгурський Вавжинець 408
Німчук В. В. 241, 397, 523
Новицкий И. П. 362, 363
Новицькі 139
Новоселецькі 292
Нолі 129
Носковські 141

Обернеєвич 244
Ободенська Ганна (з Войцеховських), дружина Богдана Ободенського 347
Ободенська Ганна (з Вороничів), дружина Миколая Ободенського 263
Ободенська Софія (з Черленковських), дружина Яна Ободенського 339
Ободенська Мар’яна, *див*. Ласко Мар’яна
Ободенський Богдан 347, 466
Ободенський Миколай 263
Ободенський Семен 470, 472
Ободенський Федір 293
Ободенський Ян 339
Ободенські 125, 140, 347
Оборницький 129
Огій-Тишкевич Олександр 223
Огій-Тишкевич Ян 223
Огій-Тишкевич 223
Огоновський Ян 218
Огоновські 218, 292

Одинцевич-Багриновська Оксиня, *див*. Шашкович Оксиня
Одимальський Валентій 535
Одровонжівна Галшка (зі Стужина), *див*. Харленська Галшка (третій шл.)
Ожельський Свєнтослав, див. *Orzelski Ś.*
Олдаковський Станіслав 538
Олдаковські 352
Олекшич-Гератовський Семен 408
Олекшич-Гератовський Богуфал 223
Олекшич-Гератовський Олександр 223
Олекшичі (Олекшичі-Гератовські) 345
Олекшичі-Гератовські 223
Олеша Опросимія (з Дубицьких), дружина Федора Олеші 327, 486
Олеша Федір 327, 486
Олізар, *див*. Олізар-Волчкович
Олізар-Волчкович (Олізарович) 246, 248
Олізар-Волчкович Адам Іванович 197, 251, 255–257
Олізар-Волчкович Богдана, кн., *див*. Ружинська Богдана
Олізар-Волчкович Войцех Іванович 197, 256
Олізар-Волчкович Ганна Людвиківна 257
Олізар-Волчкович Евфрузина Адамівна, *див*. Замойська Ефрузина
Олізар-Волчкович Єва (з Раїв), дружина Івана Олізара-Волчковича 255, 271
Олізар-Волчкович Єлизавета (з Лозків), дружина Людвика Олізара-Волчковича 256, 267
Олізар-Волчкович Іван 197, 255, 257, 271
Олізар-Волчкович Людвик Адамович 197, 256, 257, 301, 318
Олізар-Волчкович Марія, *див*. Єлець Марія
Олізар-Волчкович Михайло Людвикович 197, 257
Олізар-Волчкович Станіслав Людвикович 197, 257
Олізар-Волчкович Францішка (з Дембінських), дружина Людвика Олізара-Волчковича 257
Олізар-Волчкович Ян Людвикович 197, 257
Олізари, *див*. Олізари-Волчковичі
Олізари-Волчковичі 112, 140, 214, 215, 231–234, 249, 255, 257, 267, 272, 315, 392, 393, 405, 409
Ольшовський Анджей 92
Ометинський 229
Опалінський Едвард 492
Оранські 139
Оратовська 345
Оратовська Олена Андріївна, *див*. Юшковська Олена
Оратовська Федора Сергіївна, *див*. Комар Федора
Оратовська Христина Стефанівна, *див*. Клещовська Христина (перший шл.), Домбровська Христина (другий шл.)
Оратовська N. (з Клещовських) 345
Оратовська N. Андріївна, *див*. Кублицька N.
Оратовський 246, 325
Оратовський Андрій 345, 346
Оратовський Богдан Андрійович 346
Оратовський Василь 345, 355

Оратовський Василь Андрійович 346
Оратовський Василь Северинович 346
Оратовський Іван Андрійович 346
Оратовський Іван Васильович 346
Оратовський Северин Андрійович 346
Оратовський Северин Северинович 346
Оратовський Сергій 345, 346
Оратовський Стефан Васильович 345
Оратовські 139, 345, 346, 353, 363
Оріховський 423, 424
Орлик Пилип 98, 105
Освєнцім С. див. *Oświęcim S.*
Оскерки 292
Оссолінський Єжи 75, 76, 79, 80, 515
Осталецький 229
Осталецькі 140
Останко 229
Остринські 46
Островський 229
Острозька Анна (Анна-Алоїза), кн., *див*. Ходкевич Анна
Острозька Евфрузина Янушівна, кн., *див*. Заславська Ефрузина
Острозький, кн. 421, 422
Острозький Костянтин (Костянтин-Василь), кн. 30, 63, 64, 68, 231, 258, 280, 282, 294, 295, 297, 334, 337, 368, 370, 390, 424, 426, 438, 446–448, 450, 454, 455, 456, 457, 461–469, 471, 472, 475, 476, 478, 479, 481, 486, 493–495, 497, 498, 500–504, 517, 519, 525
Острозький Костянтин Олександрович, кн. 407, 520
Острозький Олександр, кн. 64, 251, 258, 404, 407, 501, 503, 507, 519, 525
Острозький Януш, кн. 64, 122, 147, 254, 337, 339, 354, 404, 407, 409, 456, 471, 478, 501–506, 509, 510, 519, 520, 525
Острозький Януш Олександрович, кн. 407, 520
Острозькі, князі 66, 122, 124, 137, 138, 156, 291, 292, 326, 337, 339, 344, 347, 351, 354, 369, 383, 385, 393, 404, 447, 466, 467, 471, 477, 478, 482, 495, 496, 499–503, 505–507, 511, 513, 517, 525
Остроменська Аполонія (із Солтанів) 284
Остророг Миколай 511, 522
Острянин Яков 74
Отамановський В. Д. 358, 362
Очесальська Варвара (з Вербовських), дружина Максиміліана Очесальського 347, 354
Очесальська Ганна (з Черленковських), дружина Зиґмунта Очесальського 338, 339
Очесальський Зигмунт 338
Очесальський Максиміліан 347, 354

Павло IV 30, 57
Павлович 246
Павлович Василь 479
Павлович Дем’ян 223
Павлович Костянтин 223
Павлович Михайло 223, 464
Павлович Прокоп 223
Павлович Симон 223
Павлович Яків 223

Павловичі 223
Павлюк Іван 74
Павша 246, 248
Павша Богуфал Михайлович 198, 231, 278, 279
Павша Василь Якович (Якубович) 198, 278
Павша Ганна (з Єльців), дружина Богуфала Павші 278
Павша Іван Якович (Якубович) 198, 278
Павша Михайло 277
Павша Овдотія Богуфалівна, *див.* Солтан Овдотія
Павша Олександр Якович (Якубович) 198, 278
Павша Федір Богуфалович 198, 278
Павша Федора Михайлівна, *див.* Чирська Федора
Павша Шимон Федорович 198, 278
Павша Яків (Якуб) Богуфалович 198, 278, 279, 326
Павші 139, 198, 214, 215, 231, 233, 249, 277–279, 285, 286, 319
Палемон 25
Палій Семен 95, 96
Панкевичі 255
Патрикій-Курозвонський Іван 484
Пац Міхал 88
Пац Миколай 471
Пашинський Данило 223
Пашинський Терех 223
Пашинські 118, 139, 223
Пашкевич 229
Пеленський Я. див. *Pelenski J.*
Перекладовський Кирик 408
Перекладовські 140
Пересецька Ганна 224
Пересецький Андрій 224
Пересецький Мартин 223
Пересецький Петро 224
Пересецькі 125, 140, 224, 394
Пероцький 229
Пероцькі 140
Песляк 229
Петничанська N. Миськівна, *див.* Дешковська N.
Петничанський (П’ятничанський) 246, 325
Петничанський Мисько 327, 342
Петничанські 327, 342, 353, 357
Петренко О. С. 363, 365
Петриковська Софія (з Черленковських), дружина Яна Петриковського 339
Петриковський Ян 339
Петро I 96
Петрович Марко (з Ворониці) 293
Петрович Марія (з Ласків), дружина Марка Петровича (з Ворониці) 293
Петрусевич А. С. 225, 226
Пиво Ян 94
Пилиповський (Пилипович) Павло 223
Пилиповські 139
Пингойовський Анджей 220
Пингойовські 220
Пирхало 244
Пишневич 244
Підбільський Юрій 288
Підгаєцький Миколай 408
Піддубняк О. 355, 483, 537
Пісочинська Магдалена (з Дубицьких), дружина Лаврина Пісочинського 327, 486
Пісочинська Федора (з Красносельських), дружина Якова Пісочинського 340
Пісочинський Лаврин 327, 332, 347, 355, 478, 479

Пісочинський Олександр Лавринович 126, 355, 511, 517, 521, 525
Пісочинський Яків Лавринович 355
Пісочинські 126, 140, 327, 354
Плетенецький Єлисей 69, 174, 232, 396
Погорський Ян 220
Погорські 220
Погребинські 140
Подгородецький Л., див. *Podhorodecki L.*
Подгурський Томаш 408
Позняк Ганна, *див*. Арцишевська Ганна
Позняки 139
Покалевський 229
Покалевські 140, 281
Покотилович (П'ятигорець-П.) 246
Полози 249
Полозович 244
Полукнязевич 244
Польховський Серапіон 178
Помсти 225
Понентовський Якуб 448
Понтковські 225
Поповка 244
Посоховський 248
Посоховський Іван 288
Посоховські 249, 288
Постоловський 229
Постоловські 140
Посяговський (Посоховський, Посяговецький) 246
Потворовський 423
Потоцька Анастасія (з Коцюб-Якушинських), дружина Шимона Потоцького 347
Потоцький Миколай 75, 81, 408, 514, 522
Потоцький Северин 153
Потоцький Станіслав «Ревера» 83, 87, 251
Потоцький Флоріан 219, 265
Потоцький Шимон 347
Потоцькі (гербу Любич) 156, 219, 339, 348, 354, 505, 508, 509, 514, 516, 517
Похилевич Л. 162, 316, 318–320, 322
Почапинський 244
Почапинські 140
Почаповський Ієронім 182
Прежовський 248
Прежовський (Пшезовський) 246
Прежовський Іван Іванович 198, 279
Прежовський Іван Семенович 198, 279
Прежовський Миколай Іванович 199, 279
Прежовський Семен Іванович 198, 279
Прежовський Семен Іванович (онук) 199, 279
Прежовські 140, 198, 249, 279, 319
Прибульський 229
Прилуцькі 139
Присович-Заблоцький Павло 331
Присович-Заблоцька Маруша (зі Слупиць), дружина Павла Присовича-Заблоцького 331
Промчейко-Деревенецька Ганна (з Шашковичів), дружина Михайла Промчейка-Деревенецького 293
Промчейко-Деревенецький Михайло 293
Пронська Федора (із Сангушків), кн., дружина Олександра Пронського 368
Пронський Олександр, кн. 121, 368, 479, 480, 495, 498, 500, 503, 507, 510, 518, 519

Пронський Олександр Октавіан Олександрович, кн. 368, 520
Пронський Юліуш Олександрович, кн. 368
Пронські, князі 131, 139, 251, 299, 369, 374, 394, 505
Проскура Тимофій 268
Проскура-Сущанська Анастасія (з Глинських), дружина Богдана Проскури-Сущанського 268
Проскура-Сущанська Євдокія (з Кмітів), дружина Івана Проскури-Сущанського 267, 268, 298
Проскура-Сущанська Настасія (з Микулинських), дружина Федора Проскури-Сущанського 341
Проскура-Сущанська Федора Федорівна, *див*. Трипольська Федора
Проскура-Сущанська N. Богданівна, *див*. Єнич-Корницька N.
Проскура-Сущанський 246, 248
Проскура-Сущанський Богдан (Ждан) Тимофійович 199, 268
Проскура-Сущанський Григорій Богданович 199, 268, 269, 298
Проскура-Сущанський Іван Тимофійович 199, 268, 271, 298
Проскура-Сущанський Миколай Григорович 199, 269
Проскура-Сущанський Михайло Богданович 199, 268–270
Проскура-Сущанський Михайло Михайлович 199, 270, 271
Проскура-Сущанський Петро Федорович 200, 270
Проскура-Сущанський Федір Григорович 199, 232, 269–271, 282, 376, 388
Проскура-Сущанський Юрій Григорович 199, 269, 270
Проскура-Сущанський Юрій Михайлович 199, 270, 271
Проскура-Сущанський Ян Федорович 200, 270
Проскури, *див*. Проскури-Сущанські
Проскури-Сущанські 68, 133, 139, 167, 199, 214, 215, 232, 233, 249, 268, 269, 298, 317
Пугачов Омелян 77
Пузина Олена (з Бутовичів), кн., дружина Юрія Пузини 272
Пузина Юрій, кн. 272
Пузини, князі 131, 138, 233, 272
Пузинівна N., кн., *див*. Єлець N. (з Пузин)
Пунські 46
Пушкіни 80
Пшерадовська Тетяна (зі Стрижовських), дружина Матеуша Пшерадовського 329
Пшерембські 505, 508
Пшиленцький 423
Пшипковський 128
Пшипковський Самуель 375, 393
Пшипковські 225
Пьонтковський Ян 408
П'ясецький Петро 398
П'яст 24
П'ясти 9, 24, 55
П'ятничанський (Степанович-П., Петничанський), *див*. Петничанський

Рабштинські 139
Равіта Гавронський Ф., див. *Rawita Gawroński F.*

Радзивил Альбрехт Станіслав, кн. 515
Радзивил Криштоф Миколайович, кн. 375, 418, 506, 509, 510
Радзивил Лавінія (з Корецьких), кн., дружина Яна Альбрихта Радзивила 264, 374
Радзивил Миколай «Рудий», кн. 422, 424–426, 429
Радзивил Ян Альбрихт, кн. 508
Радзивил Ян Владислав, кн. 522
Радзивил Януш, кн. 81, 375, 512, 516
Радзивили, князі 374–376, 498, 507, 513
Радзимінська Теофіла (з Ласків), дружина Мартіна Радзимінського-Люби 344
Радзимінський Мартін 344
Раї 137, 139, 225
Рай Єва, *див*. Олізар-Волчкович Єва (перший шл.), Бутович Єва (другий шл.)
Рай Філон 223
Рай N., *див*. Лозка N. (перший шл.), Кучборзька N. (другий шл.)
Рапштинський Олександр 223
Ратомський 246
Ратомські 139
Рахновські 140
Рахуба А., див. *Rachuba A.*
Редчич Томаш 223
Ринда Габріель 409
Рогов А. 135
Рогозинська Галшка (зі Слупиць), дружина Василя Рогозинського 330–332
Рогозинська Тетяна, *див*. Кошка Тетяна
Рогозинський Василь 330, 331, 333, 378
Рогозинські 125, 140, 331
Родкевич Іполит 223, 371
Родкевич Миколай 270
Родкевич Роман 270
Родкевичі 139, 232, 233, 260, 292
Розношинська Христина (із Зубриків) 532
Розсудовський 229
Розсудовські 140
Рокицька Маруша (із Жабокрицьких) 351
Ролле Антоній, див. *Rolle A. J. (Dr Antoni J.)*
Романов Алексей 83
Романови 70
Романович 244
Ростішевська Анастасія (з Коцюб-Якушинських), дружина Якуба Ростішевського 347
Ростішевський Якуб 347
Ростковський Миколай 224
Ростковський Стефан 224
Ростковський Ян 282
Ростковські 224, 394
Рудецький Федір (Урсул-Рудецький) 465, 467
Рудзький Павло 251, 406, 408, 409
Ружинська Богдана (з Олізарів-Волчковичів), кн., дружина Остафія Ружинського 255, 317
Ружинська Софія (з Карабчіївських), кн., дружина Романа Ружинського 404, 405
Ружинський Адам, кн. 68
Ружинський Іван, кн. 408
Ружинський Кирик, кн. 292, 295, 474, 500, 503, 519, 525

Ружинський Миколай Остафійович, кн. 264, 317
Ружинський Роман Кирикович, кн. 64, 68, 499, 501, 503, 519, 525
Ружинський Остафій, кн. 255, 317
Ружинські, князі 124, 137–139, 231, 251, 260, 265, 299, 329, 392, 393, 404, 406, 409, 501, 502, 517
Руліковський В. 142
Руліковський Е., див. *Rulikowski E.*
Румеські 140
Рункевич С. Г. 315, 379
Рутський Йосиф Велямін 130, 145, 149, 155, 182
Рюрик 25
Рюриковичі 26

Сабаровські 139
Савицький 417
Савич Марко 409
Сагайдачний Петро Конашевич 72, 73
Садовський Андрій 461
Садовські 140
Сакович Касіян 111
Самойлович Іван 94
Сангушко Адам Олександр, кн. 235, 504, 520
Сангушко Григорій, кн. 68
Сангушко Роман, кн. 420, 422, 424, 425, 429, 494, 495, 497, 498, 517
Сангушко Федора Романівна, кн., *див*. Пронська Федора (перший шл.), Лещинська Федора (другий шл.)
Сангушки, князі 122, 124, 139, 354, 517
Сапєга Андрій, син Яна Петра 373
Сапєга Богдан 370
Сапєга Казимир 295
Сапєга Казимир Леон (Лев) Львович 515, 522
Сапєга Лев 373, 374, 380, 508, 510, 515, 521
Сапєга Лукаш 146, 155, 156, 262, 269, 372, 374, 380, 392, 405, 407, 409, 501, 503, 506, 509, 519, 520
Сапєга Павло 87, 369, 374, 392, 398, 449, 450, 456, 461, 466, 469–471, 495, 498, 515, 517
Сапєга Павло, син Яна Петра 373
Сапєга Самійло Лукашевич 373
Сапєга Софія (з Кмітів), дружина Лукаша Сапєги 262, 372
Сапєга Ян, син Яна Петра 373
Сапєга Ян Петро 373
Сапєги 148, 164, 166, 260, 262, 290, 296, 297, 299, 326, 368, 372–374, 376, 413, 515
Свиринич (Свиринський) 244
Святський Семен 223
Себастіянович 229
Селецькі 139
Селім Герей 93
Семашки 122, 131, 140, 200, 215, 226, 284, 289, 320, 383, 503, 507, 514
Семашко 246, 288
Семашко Олександр 200, 214, 227, 289, 456, 476, 478, 482, 495, 497, 498, 501, 518, 519, 525
Семашко Марина Олександрівна, *див*. Данилович Марина
Семашко Миколай Олександрович 200, 214, 227, 289, 501, 502, 504, 519, 520, 525
Семигородець 456, 461
Сеницький Миколай 423
Сенявський Адам 96
Сенявські 328, 339, 354

Серговецький Ян 223
Серебриско 224
Серебриско Ганна (з Чудовських) 224
Серчик Владислав А., див. *Serczyk W. A.* 108, 109
Сила-Новицький Федір 223
Сингаївський Михайло 223
Сингаївський Павло 223
Сингаївський Самійло 223
Сингаївські 223
Сингур 229
Силич Криштоф 223
Силич Миколай 223
Силич Никодим 223
Силичі 139, 223
Сируть 244
Сисин Ф., див. *Sysyn F. E.*
Сінгури 140, 297
Сірко Іван 91
Скіндер 246, 325
Скіндер Богдан 328
Скіндер Ганна Богданівна, *див.* Хмелевська Ганна
Скіндер Федора Богданівна, *див.* Лоєвська Федора
Скіндери 328, 353, 357
Скіпор 246
Скіпор Адам 223
Сколко 244
Скорина 53
Скумини/Скумини-Тишкевичі, *див.* Тишкевичі-Скумини
Скурат Марко 223
Скурат Матей 223
Скурат Петро 223
Скурат Стефан 223
Скурати 223
Служка (Слушка) 246, 288
Служка Ганна (з Тхоревських), дружина Миколая Миколайовича Служки 371
Служка Галшка (з Кмітів), дружина Миколая Служки 371
Служка Криштоф Миколайович 200, 295, 371, 372, 506, 520
Служка Миколай 200, 214, 371
Служка Миколай Миколайович 371, 372
Служка Миколай Янович 295
Служка Олександр Миколайович 200, 295, 371, 372, 507, 521
Служка Рафал Криштофович 295, 371
Служка Ремігіан (Реміян) Криштофович 200, 295, 371
Служка Ян 295
Служки 127, 128, 139, 148, 200, 214, 215, 259, 295, 322, 371, 372, 374
Слупиці 139, 330–332, 353, 358, 359
Слупиця 246, 325
Слупиця Богдан Іванович 330, 331
Слупиця Богуш 330
Слупиця Галшка Семенівна, *див.* Рогозинська Галшка
Слупиця Григорій-Ждан Богушевич 330–332, 472, 475
Слупиця Григорій Григорович 331
Слупиця Ждана Богушівна, *див.* Красносельська Ждана
Слупиця Іван 330
Слупиця Маруша (з Дяковських), дружина Юрія Слупиці 331, 332
Слупиця Маруша Григорівна, *див.* Присович-Заблоцька Маруша (перший шл.), Бирковська Маруша (другий шл.)
Слупиця Матяш Семенович 330

Слупиця Овдотя (з Красносельських), дружина Семена Богдановича Слупиці 331, 339
Слупиця Семен Богданович 330, 331, 339, 472
Слупиця Софія (з Микулинських), дружина Богдана Івановича Слупиці 330, 331, 341
Слупиця Тихін Семенович 330, 331
Слупиця Федір Семенович 330
Слупиця Федора Григорівна, *див.* Крушельницька Федора
Слупиця Юрій Григорович 331
Слупиця Ярмола Юрійович 331
Слуцький Юрій 63
Смаґа Томаш 242
Смолій В. А. 103
Смотрицький Мелетій 30, 70, 71, 111, 130, 131, 175
Собеський Марк 228
Собеський Якуб 228, 511, 512, 522
Собеський Ян 91, 93–95, 228
Собеські 228, 385, 392, 514
Совінські 225
Сокаль С. Ф. 414, 451, 482, 483
Соколовська Ганна (з Бутовичів) 272
Соколовський Андрій 272
Соколовський Войцех 492, 493
Соколовський Іван 223
Соколовський Криштоф 408, 409
Соколовський Олександр 223, 516
Соколовські 139, 223, 272
Сокольський Марко 462
Сокор Ганна (з Вороничів), дружина Сокори Григорія 262
Сокор Григорій 223, 262
Сокор Євстахій 223
Сокор Роман 223
Сокор Самійло 223
Сокори 139, 223
Соловйовські 139
Солома Ян 223
Соломорецька Доміцела, кн., *див.* Четвертенська Доміцела
Соломерецька Регіна (з Гостських), кн., дружина Лева Соломерецького 290, 300
Соломерецький Лев, кн. 290
Солоневські 291
Солтан 246, 248
Солтан Аполонія Петрівна, *див.* Остроменська Аполонія
Солтан Богдан Павлович 201, 278, 284
Солтан Гаврило Іванович 285
Солтан Ганна Петрівна, *див.* Малюшицька Ганна
Солтан Іван Кирикович 202, 285
Солтан Іван Федорович 201, 283–285, 466, 467, 472, 475
Солтан Кирик Іванович 202, 285
Солтан Миколай (Миколай-Олександр) Богданович 201, 284
Солтан Овдотія (з Павшів), дружина Богдана Солтана 278
Солтан Олександр 202, 278, 285
Солтан Павло Федорович 201, 283–285, 445, 484
Солтан Петро Федорович 201, 283, 284
Солтан Самійло Богданович 201, 284
Солтан Стефан Павлович 201, 284
Солтан Федір 201, 283
Солтан Федір Кирикович 285
Солтан Федора (з Яковицьких), дружина Петра Солтана 284

Солтан Христина Кириківна, *див.* Глембоцька Христина
Солтан Юрій Петрович 201, 284
Солтани 139, 201, 214, 215, 227, 231, 233, 249, 250, 259, 283–286, 319
Солтанівна N. – див. Сурин N. (із Солтанів)
Солтанівна N., *див.* Шашкович N. (із Солтанів)
Сосницька Маруша (із Жабокрицьких) 351
Сомко Яким 88
Софія, регентка 95
Ставровецький (Транквіліон) Кирило 111
Станіслав зі Скарбімєжа 54
Станішевські 225
Старовольський Шимон 26
Старченко Н. 109, 230, 438, 439, 443, 451–454, 483, 484, 487
Сташкевич Ян 223
Сташкевичі 360
Стемпковський Юзеф 98
Степанков В. С. 103
Стеткевичі 90, 133
Стефан Баторій 12, 52, 64, 231, 326, 430, 444–446, 448, 449, 451, 455–457, 460–462, 464, 467, 474–477, 481, 482, 497
Стецька Олена (із Суринів), дружина Миколая Стецького 281, 283
Стецький 246, 248
Стецький Криштоф Стефанович 202, 282
Стецький Миколай Стефанович 202, 281–283
Стецький Олександр Миколайович 202, 283
Стецький Павло Стефанович 202, 282
Стецький Самійло Миколайович 202, 283
Стецький Стефан Олехнович 202, 282
Стецький Федір Стефанович 202
Стецький Ян Миколайович 202, 283
Стецький Т. Я., див. *Stecki T. J.*
Стецькі 139, 148, 202, 214, 215, 249, 282, 283, 319
Стоїнський 128
Стоїнський Ян 393
Стоїнські 291, 292
Стороженко И. 317
Страдомська Раїна (зі Стрижовських), дружина Якуба Страдомського 329
Страдомський Якуб 329
Стрельницький Гнат 223
Стрельницький Ян 223
Стрельницькі 139, 223
Стрибилі 139, 203, 215, 232, 233, 249, 276, 277, 314, 318
Стрибиль Абрам Остафійович 203, 277
Стрибиль Богдан Богданович 203, 276
Стрибиль Богдан Іванович 203, 276
Стрибиль Данило Богданович 203, 276, 277
Стрибиль Іван 276
Стрибиль Іван (Ян) Федорович 203, 276, 277
Стрибиль Катерина Філонівна, *див.* Ярмолинська Катерина
Стрибиль Миколай Данилович 204, 277
Стрибиль Михайло Остафійович 203, 277

Стрибиль Остафій Богданович 203, 276
Стрибиль Павло Богданович 203, 276, 277
Стрибиль Петро Богданович 203, 273, 276, 277, 408
Стрибиль Стефан Данилович 204, 277
Стрибиль Стефан Павлович 204, 277
Стрибиль Федір Богданович 203, 276
Стрибиль Філон Богданович 203, 232, 276, 277, 408
Стрибиль (Стшибиль, Стрибул) 246, 248
Стрижовська Аполонія Федорівна, *див.* Аполонія Кронковська
Стрижовська Ганна Федорівна, *див.* Шашкович Ганна
Стрижовська Маруша Гнівошівна, *див*. Микулинська Маруша
Стрижовська Олена (з Чапличів-Шпановських), дружина Гнівоша Стрижовського 329
Стрижовська Раїна Гнівошівна, *див*. Гулевич-Поддубецька Раїна (перший шл.), Страдомська Раїна (другий шл.)
Стрижовська Регіна (з Чечелів), дружина Федора Гнівошевича Стрижовського 329, 341
Стрижовська Тетяна Федорівна, *див*. Пшерадовська Тетяна (перший шл.), Косаковська Тетяна (другий шл.)
Стрижовська N. Гнівошівна, *див*. Красносельська N.
Стрижовський (Кішка-С.) 325
Стрижовський (Стшижовський) 246, 288
Стрижовський Гнівош 472
Стрижовський Гнівош Дмитрович 204, 328, 329, 469, 471, 472
Стрижовський Самійло Федорович 329
Стрижовський Федір Гнівошевич 329, 350
Стрижовські 204, 292, 321, 328, 329, 347, 348, 353, 354, 358
Стрижовські-Кошки 139
Стрийковський 53, 120
Стрийковський Мацей 25
Стріха М. 535
Струсі 344, 347, 350, 351, 354
Струсь Єжи 332, 343, 354, 461, 462, 466, 469, 475, 476, 478
Стужинський Каспер 218, 462
Стужинські 218
Сулима Іван 74
Сулимирські 140
Сулимовський Криштоф 160, 408
Сулимовські 156, 225
Сулковська Єва (з Тишів-Биковських), дружина Яна Сулковського 327
Сулковський Вацлав 327
Сулковський Матей 327
Сулковський Ян 327
Сурин 246, 248
Сурин Адам Васильович 205, 281–283
Сурин Андрій Гарасимович 204, 281, 282
Сурин Андрій Немирович 204, 281
Сурин Василь Гарасимович 281
Сурин Ганна (з Бережецьких), дружина Андрія Гарасимовича Сурина 282

Сурин Гарасим Станіславович 204, 281, 282
Сурин Гордій Немирович 204, 281
Сурин Іван Андрійович 281, 282
Сурин Іван Гарасимович 204, 281
Сурин Миколай Андрійович 205, 281, 282
Сурин Немиря 280, 281
Сурин Олександр Андрійович 205, 267, 281, 282
Сурин Олександра (з Лозків), дружина Олександра Сурина 267
Сурин Олена Гордіївна, *див*. Стецька Олена
Сурин Петро Іванович 205, 281, 282
Сурин Потій Станіславович 204, 281
Сурин Станіслав 280, 281
Сурин Рафаїл Андрійович 205, 281, 282
Сурин Ян Андрійович 205
Сурин N. (із Солтанів), дружина Гарасима Сурина 281, 283
Сурини 90, 133, 140, 204, 215, 249, 270, 278, 280, 282, 284, 292, 319, 372
Сусло (Сусло-Жербіла) Андрій 223
Сусло (Сусло-Жербіла) Миколай 223
Сусло (Сусло-Жербіла) Федір 223
Сусло (Сусло-Жербіла) Яків 223
Сусло (Сусло-Жербіла) Ян 223
Сусли (Сусли-Жербіли) 223
Сутковські 354
Суховій Петро 92
Суходольські 225, 394
Суша Яків 177
Сущанські-Проскури, *див*. Проскури-Сущанські
Тазбір Я., див. *Tazbir J.*
Талвош Адам 326
Талвош Софія (з Горностаїв), дружина Адама Талвоша 326
Тарновський Ян 497
Тарновські 497
Теофан, патріарх 70, 175, 181
Терлецька Катерина, *див*. Жабокрицька Катерина
Тетеря (Мошковський) Павло 88
Тисаровський Єремія 69, 175
Тискиневич Григорій 73
Тиша-Биковська Анастасія (з Коцюб-Якушинських), дружина N. Тиші-Биковського 347
Тиша-Биковська Єва, *див*. Сулковська Єва
Тиша-Биковський 246, 248, 325, 347
Тиша-Биковський Адам Яремович 206, 273, 274
Тиша-Биковський Адам Олександрович 205, 273, 274
Тиша-Биковський Василь Васильович 206, 274
Тиша-Биковський Василь Федорович 205, 273, 274, 408
Тиша-Биковський Габріель (Гаврило) Федорович 206, 274
Тиша-Биковський Гаврило Адамович 206, 273, 274
Тиша-Биковський Михайло Адамович 274
Тиша-Биковський Михайло Федорович 206, 274
Тиша-Биковський Олександр Федорович 205, 273, 327
Тиша-Биковський Павло Адамович 206, 273
Тиша-Биковський Федір 205, 273, 274, 325

Тиша-Биковський Федір Васильович 126, 127, 205, 274
Тиша-Биковський Юрій Федорович 274
Тиша-Биковський Ян Адамович 206, 273
Тиша-Биковський Ян Федорович 206, 274
Тиша-Биковський Ярема Олександрович 205, 273, 274
Тиші, *див*. Тиші-Биковські
Тиші-Биковські 127, 140, 205, 214, 215, 249, 255, 273, 274, 276, 318, 327, 354, 357
Тишкевич, *див*. Тишкевич Логойський
Тишкевич-Логойський 247, 248
Тишкевич-Логойський Антоній Ян Остафійович 207, 253–255, 315, 368, 375, 516, 523
Тишкевич-Логойська Барбара Фридрихівна, *див*. Микулинська Барбара
Тишкевич-Логойський Василь 367
Тишкевич-Логойська Ганна (з Вишневецьких), кн., дружина Остафія Тишкевича-Логойського 512
Тишкевич-Логойський Казимир Остафійович 315, 368
Тишкевич-Логойська Кристина, *див*. Єлець Кристина
Тишкевич-Логойський Криштоф Остафійович 153, 163, 207, 253, 254, 368, 375
Тишкевич-Логойський Мартин Юрійович 207, 253, 367
Тишкевич-Логойський Остафій (Ян Євстафій) Юрійович 207, 253, 255, 315, 367, 368, 405
Тишкевич-Логойський Петро Юрійович 368
Тишкевич-Логойська Софія (із Заславських), кн., дружина Федора Тишкевича-Логойського 500
Тишкевич-Логойська Софія (з Немиричів), дружина Станіслава Юзефовича Тишкевича-Логойського 253
Тишкевич-Логойський Станіслав Юзефович 152, 163, 207, 253, 368
Тишкевич-Логойський Петро Остафійович 315
Тишкевич-Логойський Федір (Фридрих, Фредерик) Юрійович 124, 206, 252–254, 341, 367, 368, 405–407, 496, 498–501, 503, 505, 518, 519
Тишкевич-Логойський Феліціян Остафійович 207, 253, 254, 315, 368, 375
Тишкевич-Логойський Юзеф Мартинович 207, 253, 290, 367, 368
Тишкевич-Логойський Юрій (Васильович?) 374, 518
Тишкевич-Логойський Юрій Васильович 206, 252, 367, 368, 496, 498
Тишкевич-Логойський Юрій Остафійович 315, 368
Тишкевич-Логойський Ян Євстахій (Остафій) 124, 375, 407, 499, 506, 508, 512, 520, 525
Тишкевич-Логойський Януш Фридрихович 128, 151, 155, 160, 163, 207, 231, 232, 254, 255, 263, 315, 368, 389, 391, 397, 405, 507, 511–513, 515, 516, 521, 525
Тишкевичі-Логойські 206, 214, 215, 226, 252, 254, 259, 290, 315, 367, 368, 374, 405

Тишкевичі (Тишкевичі-Логойсьвичі?) 123–125, 128, 133, 139, 155, 156, 214, 231–233, 249, 252, 255, 341, 374, 376, 383, 385, 405, 406, 409, 417, 422, 516, 517, 525
Тишкевич-Скумин 246, 288
Тишкевич-Скумин Дмитро 208, 371, 449
Тишкевич-Скумин Катерина, *див*. Вишневецька Катерина (другий шл.)
Тишкевич-Скумин Федір (Теодор) 208, 296, 371, 496, 498, 518, 519
Тишкевич-Скумин Януш Федорович 208, 296, 371
Тишкевичі-Скумини 208, 214, 215, 226, 296, 297, 322, 371, 374
Томковичі 140
Торосович Миколай 40
Торрес Джованні, де, кардинал 129, 130
Траска 229
Третяк Олександр 223
Третяк Станіслав 223
Третяки 139, 223
Тризна Йосип 186
Тризна 186, 190, 198, 205, 209, 210, 212, 422
Тризни 123–125, 128, 131, 140, 417
Тріїздебські 140
Трипольська Федора (з Проскур-Сущанських), дружина Григорія Трипольського 270
Трипольський (Дідкович-Трипольський, Дідович-Трипольський) 247
Трипольський Андрій Федорович 208
Трипольський Василь Данилович 286
Трипольський Василь Матвійович 209
Трипольський Вацлав Федорович 210
Трипольський Гапон Васильович 208, 286, 287
Трипольський Герман Федорович 208
Трипольський Гапон Никифорович 210
Трипольський Григорій Матвійович 209, 270
Трипольський Данило Дідович 286
Трипольський Єсиф (Юзеф) Парфенович 210
Трипольський Ждан Васильович 208, 286
Трипольський Іван Матвійович 209
Трипольський Іван (Ян) Федорович 209, 210, 287
Трипольський Ілля Андрійович 209
Трипольський Костюк Федорович 210
Трипольський Максим Федорович 209
Трипольський Марко Федорович 209
Трипольський Матвій Германович 209
Трипольський Матвій Федорович 208
Трипольський Никифор Гапонович 209
Трипольський Олександр Германович 210
Трипольський Олександр Парфенович 210
Трипольський Остафій Федорович 209, 287

Трипольський Парфен Гапонович 209, 287
Трипольський Петро Германович 210
Трипольський Стефан Никифорович 210
Трипольський Федір (старший) Васильович 208, 286, 287
Трипольський Федір (молодший) Васильович 208, 286, 287
Трипольський Федір Гапонович 209
Трипольський Федір Федорович 209, 287
Трипольський Ян (онук Гапона) 287
Трипольські 118, 139, 148, 208, 215, 231, 233, 249, 278, 285–287, 320, 408
Тукальський Йосип 89
Тур Никифор 69
Турбовські 140
Турська Софія (з Клещовських), дружина Миколая Турського 344
Турський Миколай 344
Тучаницькі 139
Тхоревська Ганна, *див*. Служка Ганна

Угловський 229
Угриновський Лазар 224
Ульяно́вський В. 454, 486, 487, 490, 491
Унішовські 225
Уруський 229
Уханський, примас 442, 452
Уханська Францішка (з Дембінських), дружина Станіслава Уханського 257
Уханський Станіслав 257
Уханські 481
Ущап (Ущаповський) Артем 223
Ущап (Ущаповський) Григорій 223
Ущап (Ущаповський) Єфим 223
Ущап (Ущаповський) Михайло 223
Ущапи (Ущаповські) 223

Фащ Станіслав 408
Федорович 244
Федорович Лукаш 223
Федорович Пилип 223
Федорович Тарас 73
Федоровичі 223
Федорук Я. 103
Фірлеї 295, 392, 394, 497, 498
Фірлей Анджей 295, 369, 516, 522
Фірлей Збігнев 512
Фірлей Гелена/Ельжбета (з Дорогостайських), дружина Анджея Фірлея 295, 369
Флоря Б. див. *Floria B.*
Фредерик 99
Фредро Дорота, *див*. Барановська Дорота
Фредри 233
Фронцкевич-Радзимінський Миколай Михайлович 217, 370, 378
Фронцкевич-Радзимінський Михайло 217, 221, 370
Фронцкевич-Радзимінський Ян Михайлович 217, 221, 370
Фронцкевичі-Радзимінські 217, 370, 371, 374
Фурс 247, 288
Фурс Іван 210, 296
Фурси 139, 210

Халаїм Андрій 223
Халаїми 139, 223, 322, 408
Халенський 244
Халепський Абрам 223
Халепський Костянтин 223

Халепські 139, 223
Халецький 247, 288
Халецький Андрій 227
Халецький Андрій Єсифович 210, 294, 369
Халецький Богдан Гарасимович 210, 294
Халецький Василь Гарасимович 210, 294
Халецький Василь Єсифович 211, 294, 369
Халецький Гарасим 294
Халецький Дмитро Єсифович 122, 321
Халецький Єсиф 294, 369
Халецький Іван 369
Халецький Петро Андрійович 294, 369
Халецький Францішек Андрійович 294, 369
Халецький Юзеф (Юзефіан) Андрійович 211, 294, 369
Халецький Ян Єсифович 211, 294
Халецькі 122, 210, 263, 292, 294, 321, 369, 374
Ханенко Михайло 92–94
Харленська Анна (з Микулинських), дружина Єжи Харленського 341
Харленська Галшка (Одровонжівна зі Стужина), дружина Миколая Харленського 373
Харленська Катерина (зі Збаразьких), кн., друга дружина Щасного (Фелікса) Харленського 228, 229, 153
Харленська Катерина (з Лешньовських), дружина Гієроніма Харленського 533
Харленська Фенна (з Друцьких-Любецьких), перша дружина Щасного (Фелікса) Харленського
Харленський Анджей 299
Харленський Гієронім 220, 269, 533
Харленський Єжи (син Щенсного) 217, 341
Харленський Криштоф 220, 221, 275
Харленський Миколай 146, 150, 373
Харленський Миколай (син Щенсного) 217
Харленський Самуель (син Єжи) 153, 217
Харленський Фелікс, *див*. Харленський Щенсний
Харленський Щенсний (Фелікс, Щасний) Station 217, 228, 231, 461, 462, 472, 478
Харленські 147, 155, 156, 260, 392, 393, 409
Харленські, київська лінія 217
Харленські (Харлінські), волинська лінія 229
Хинчевська-Геннель Т., див. *Chynczewska-Hennel T.*
Хлебовська Олена (з Микулинських), дружина Валентія Хлебовського 341
Хлебовський Валентій 341
Хлопецький Ян 174
Хлусович Роман 223
Хмелевська Ганна (зі Скіндерів), дружина Яна Хмелевського 328
Хмелевський Прокоп 177
Хмелевський Ян 328
Хмелецький Стефан 386, 389, 391, 507, 521, 524, 525
Хмельницький Богдан Зиновій 15, 33, 41, 61, 74–85, 87, 103, 107, 120, 124, 127, 133, 150, 152, 153, 163,

180, 237, 257, 291, 336, 337, 342, 344, 385, 529, 530, 536, 539
Хмельницький Тиміш 82
Хмельницький Юрій 87, 88, 171
Хованський Іван 87
Ходаковський Іван 224
Ходаковський Григорій 224
Ходаковський Михайло 224
Ходаковський Федір 224
Ходаковський Ян 224
Ходаковські 224
Ходкевич Анна /Анна-Алоїза (з Острозьких), кн., дружина Яна Кароля Ходкевича 235
Ходкевич Ганна, кн., *див*. Корецька Ганна
Ходкевич Гієронім 404, 405
Ходкевич Олександра 501
Ходкевич Софія (з Карабчіївських), дружина Гієроніма Ходкевича 405, 406
Ходкевич Ян 424, 425, 427, 429, 448–450
Ходкевичі 456, 497, 499
Ходика-Криницький Федір 224
Холаєвський Ян 408
Холоневські, *див*. Мишки-Холоневські
Хом'яки 139
Хребтович (Хребтович-Богуринський) Мелетій 462, 464
Хребтович-Богуринський 297
Хребтович-Богуринський Владислав Костянтинович 211, 299
Хребтович-Богуринський Костянтин 211, 299
Хребтовичі-Богуринські (Хребтовичі), 135, 139, 211, 214, 215, 299
Хрінницький Іван 475
Хруслінська Олена (з Коцюб-Якушинських), дружина Андрія Харленського 346
Хруслінський Андрій 346
Хруслінські 347, 354

Цезар 25
Цетнер Миколай 266
Цисляк Ґжеґож (Ciślak, Cieślak, Czyslak) 239, 242
Цурковська Софія (з Клещовських) 344, 345
Цурковські 345

Чалецькі 138
Чаплицька Цецилія (з Черленковських), дружина Матеуша Чаплицького 339
Чаплич, *див*. Чаплич-Шпановський
Чаплич-Шпановська Марія, *див*. Кошка Марія
Чаплич-Шпановська Олена Кадіянівна, *див*. Стрижовська Олена
Чаплич-Шпановський 297
Чаплич-Шпановський Іван 211, 214, 227, 498,
Чаплич-Шпановський Іван Петрович 300, 323, 456, 478, 494, 518, 519
Чаплич-Шпановський Кадіян 323
Чаплич-Шпановський Юрій 211, 227, 289, 290, 300, 499
Чапличі-Шпановські 112, 121, 123, 140, 211, 214, 215, 227, 299, 323, 497, 498, 503
Чарнецька Настасія (з Красносельських), дружина Стефана Чарнецького 340
Чарнецький Стефан 87, 89

Чарнковський 422–424
Чарнорудзький Миколай 408
Черкас Ян 224
Черкаси 408
Черкаський 244
Черкеси 139
Черленковська Ганна (зі Шашковичів), дружина Сильвестра Черленковського 336, 337, 339
Черленковська Ганна, *див*. Очесальська Ганна
Черленковська Катерина, *див*. Клещовська Катерина
Черленковська Маріанна Сильвестрівна, *див*. Шашкович Маріанна
Черленковська Марія (Маруша) Юріївна, *див*. Красносельська Марія (Маруша)
Черленковська Софія Іванівна, *див*. Ободенська Софія (перший шл.), Петриковська Софія (другий шл.)
Черленковська Цецилія Іванівна, *див*. Чаплицька Цецілія
Черленковський (Кмітич) 325
Черленковський Гієронім 338
Черленковський Дмитро 338
Черленковський Іван Юрійович 338, 339, 478
Черленковський Кирило 338
Черленковський (Кмітич) Олександр Дмитрович 338
Черленковський Сильвестр Іванович 336, 338, 339, 355
Черленковський Стефан 126, 338, 339
Черленковський Юрій Олександрович 338
Черленковський Юрій Стефанович 338, 339, 408
Черленковський Ян Юрійович 338, 339
Черленковькі 140, 338, 339, 353, 361, 373
Черник Григорій 224, 293, 336, 408
Черники 139
Черніївські 328
Чернчицькі 486
Черхавський Андрій 224, 293
Черхавський Григорій 224
Черхавський Ян 224
Черхавські 139, 224
Четвертенська Доміцела (із Соломорецьких), кн., дружина кн. Миколая Четвертенського 290
Четвертенська Маруша (з Микулинських), кн., дружина кн. Федора Четвертенського 333, 341
Четвертенська Ганна (Оксинія) (з Микулинських), кн., дружина Стефана Четвертенського 342
Четвертенський Григорій, кн. 123
Четвертенський Ілля, кн. 355
Четвертенський Миколай, кн. 355
Четвертенський Стефан, кн. 336, 342, 355, 533
Четвертенський Федір, кн. 333, 341, 355
Четвертенський Януш, кн. 355
Четвертенські, князі 139, 336, 339, 345, 354, 355, 363, 531
Чехович-Орельський 229
Чеховський Анджей 408
Чеховський Станіслав 408
Чеховські 225
Чечелі 139, 345, 529
Чечель Григорій 472

Чечель Регіна Григорівна, *див*. Микулинська Регіна, Стрижовська Регіна
Чешейка Полагія, *див*. Бокієва-Печихвостська Полагія
Чингісхан 44
Чирська Магдалена, *див*. Лозка Магдалена
Чирська Федора Михайлівна (з Павшів) 278
Чирський 229
Чирські 278
Чолганські 131
Чоповський Самійло 224
Чорторийська Ізабелла (з Корецьких), кн., дружина Миколая Чорторийського 513
Чорторийська Катерина Іванівна, кн., *див*. Загоровська Катерина
Чорторийський Іван, кн. 448
Чорторийський Миколай Єжи, кн. 316, 513, 521
Чорторийський Михайло Юрійович, кн. 496–498
Чорторийський Михайло Олександрович, кн. 448, 450, 471, 518
Чорторийський Олександр, кн. 63, 418, 422
Чорторийський Юрій Іванович, кн. 146, 408, 500, 503, 508, 513, 515, 516, 518, 519
Чорторийські, князі 122, 123, 138, 156, 501, 502, 513, 517
Чудовська Ганна, *див*. Серебриско Ганна
Чудовський Василь 224
Чудовські 224

Шавула 229
Шайноха Кароль 114
Шандировська Аполонія (з Ласків), дружина Андрія Шандировського 343
Шандировська Ганна (з Ласків), дружина Матяша Шандировського 343
Шандировська Софія, *див*. Софія Житкевич
Шандировський 325
Шандировський Андрій 343, 349, 350
Шандировський Дмитро 349
Шандировський Іван 349
Шандировський Матис (Матуш) 349
Шандировський Матяш 343, 349, 350
Шандировський Михайло 349
Шандировський Семен 349
Шандировський Федір 334, 349, 350, 355
Шандировський Федір Федорович 350
Шандировський Філіп Дмитрович 349
Шандировський Філон 349, 350
Шандировські 139, 349, 350, 353, 364
Шапочка 244
Шашкович (Ш.-Долбуновський) 247, 288, 325
Шашкович Адам Миколайович 336
Шашкович Адам Тихонович 336
Шашкович Богдан (Богдан Кузьмич Долбуновський, Ілля Конюський) 335, 337
Шашкович Василь (Богданович) 211, 292, 478
Шашкович Василь Богданович 325, 335, 336
Шашкович Василь Кузьмич 337

Шашкович Вацлав Олександрович 336
Шашкович Ганна (зі Стрижовських), дружина Остафія Шашковича 329
Шашкович Ганна (Адамівна / Іллівна?) 336
Шашкович Ганна Василівна, *див*. Промчейко-Деревенецька Ганна
Шашкович Ганна Миколаївна, *див*. Черленковська Ганна
Шашкович Ганна Михайлівна, *див*. Єнич-Корницька
Шашкович Гієронім Олександрович 336
Шашкович Горпина (з Жабокрицьких), дружина Іллі Васильовича Шашковича 337
Шашкович Ждана, *див*. Корчовська Ждана
Шашкович Іван Ілліч 336
Шашкович Іван Михайлович 335, 337, 462
Шашкович Ілля Васильович 336, 337
Шашкович Катерина (з Боговитинів-Шумських), дружина Тихона Васильовича Шашковича 336, 337
Шашкович Криштоф Олександрович 336, 338
Шашкович Кузьма 337
Шашкович Маріанна Сильвестрівна (з Черленковських), дружина Криштофа Шашковича 336
Шашкович Маруша (Адамівна/ Іллічівна?) 336
Шашкович Маруша Миколаївна, *див*. Красносельська Маруша (з Шашковичів)
Шашкович Миколай Васильович 211, 293, 336, 337
Шашкович Микола Олександрович 336
Шашкович Михайло (Михайло Кузьмич Долбуновський) 325, 335, 337, 462, 466
Шашкович Овдотя (з Воронецьких) 337
Шашкович Оксиня (Одинцевичів-Багриновських), кн., дружина Богдана Шашковича 337
Шашкович Олександр Ілліч 336–338
Шашкович Остафій Федорович 336
Шашкович Петро Олександрович 336, 338
Шашкович Тихін Васильович 336, 337
Шашкович Федір Васильович 211, 293, 336, 337
Шашкович Ян (Адамович /Ілліч?) 336
Шашкович N. (з Велицьких, князів), дружина Федора Шашковича 337
Шашкович N. (зі Солтанів), друга дружина Василя Шашковича 292, 293, 336
Шашковичі 139, 211, 215, 293, 321, 325, 335–337, 347, 353
Шереметьєв Василь 87
Шестовицький 244
Шипичі 137
Шишка, *див*. Шишка-Ставецький
Шишка-Ставецька Ганна Григорівна 280
Шишка-Ставецька Маруша (з Кевличів-Бражинських), дружина Григорія Романовича Шишки-Ставецького 280
Шишка-Ставецький 247, 248
Шишка-Ставецький Григорій Романович 212, 279

Шишка-Ставецький Григорій Семенович 212, 280
Шишка-Ставецький Григорій Федорович 212, 280
Шишка-Ставецький Іван 211, 279, 280
Шишка-Ставецький Іван Михайлович 212, 280
Шишка-Ставецький Михайло Іванович 212, 280
Шишка-Ставецький Павло Михайлович 212, 280
Шишка-Ставецький Павло Федорович 212, 280
Шишка-Ставецький Роман Семенович 212, 279
Шишка-Ставецький Семен 212, 279
Шишка-Ставецький Семен Іванович 212, 280
Шишка-Ставецький Семен Федорович 212, 280
Шишка-Ставецький Федір Іванович 212, 280
Шишки-Ставецькі 124, 140, 211, 279, 280, 287, 319
Шишки 215, 249, 280
Шостаковський Григорій 409
Шостаковські 224
Шульц-Шулецький Ян 27
Шумак 244
Шумлянський Афанасій 178
Шумлянський Йосип 177

Щеніївський Данило 224
Щеніївський Криштоф 224
Щеніївський Мартин 224
Щеніївський Павло 224
Щеніївські 139, 224
Щитницький Станіслав 242
Щуровські 139

Юзефович 121, 124, 127, 135–137
Юркевич В. 315
Юшковська Олена (з Оратовських), дружина Івана Юшковського 346
Юшковський Іван 346
Юшковські 139, 332, 334, 346

Яблоновський А., див. *Jabłonowski A.*
Яблоновський Станіслав 95
Ягайло Владислав 24, 138
Ягеллони 24, 56
Яковенко Н. 100, 109, 137, 138, 225, 228–230, 240, 243, 314, 321, 323, 324, 355, 359, 362, 364, 397, 493, 527
Яковицька Федора, *див*. Солтан Федора
Якушинські, *див*. Коцюби-Якушинські
Яловицькі 139, 191, 296
Ян III 95, 97, 179
Ян Казимир 28, 75, 76, 78, 81, 84, 88, 170, 172, 177, 340, 345, 348
Ян Ольбрахт 8, 39
Ян з Чижова 7
Януш, князь 146
Янушкевич А. М. 414, 451, 482, 483
Янчи 48
Янчинські 139
Ярантовська N. (з Клещовських) 345
Яременко М. 230
Ярмолинська Ганна (Оксинія) (з Микулинських) 342
Ярмолинська Катерина (зі Стрибилів), дружина Яна Ярмолинського 277
Ярмолинська Серафіна 224
Ярмолинська Стефанія 153
Ярмолинський Миколай 224
Ярмолинський Ян 153, 224, 277

Ярмолинські 131, 156, 224
Ярослав, князь 25
Ярошинські 139
Ясинский М. 317
Яфет 25
Яцковський Семен 472
Яцковські 139

Anusik Z. 536
Anužytė L. 433
Augustyniak U. 58, 321, 381, 399, 400, 410
Baliulis A. 433
Balzer O. 100, 487
Baranowski W. 432
Bartoszewicz J. 358
Barwiński E. 188
Bendza M. 102, 104, 105, 181, 182
Biedrzycka A. 537
Bogucka M. 114, 228, 526
Boniecki A. 138, 242, 321, 323, 356, 358–365, 377, 380
Brodacki J. 106
Broel-Plater W. S. 486
Bruckner A. 135
Byliński J. 218
Charłampowicz K. W. 134
Chłapowski K. 315, 526, 527
Chlebowski B. 241, 361, 536
Chmaj L. 137, 381
Chodynicki K. 101, 102, 136, 159, 179, 181, 323
Chomętowski W. 434
Chynczewska-Hennel T. 56, 58–60, 100, 101, 115, 132, 134, 138, 179
Cieślak K. 59
Czamańska I. 483, 485, 488
Czapliński W. 103
Cząścik Ł. 103
Czermak W. 525, 527, 538
Czubek J. 57
Czuczyński A. 490
Dembińska A. 119, 134
Deruga A. 105
Długosz J. 526, 527
Długosz T. 102, 137
Dobrowolska W. 488, 526
Drohojowski J. H. 219, 220, 226
Drohojowski M. R. 528
Dubas-Urwanowicz E. 399, 451–454, 482, 483, 487, 489–491, 525
Dwornicka I. 484
Dworzaczek W. 135
Dylągowa H. 101
Dziadulewicz S. 319, 364
Dzięgielewski J. 201, 381, 523, 527
Eberle J. 376
Epsztein T. 357
Essar D. F. 537
Filipczak-Kocur A. 161
Ficowski J. 59
Floria B. 102
Gawlas S. 57
Gierowski J. A. 105
Giżycki (Wolyniak) J. M. 158, 160, 162, 200, 207, 217, 219, 226
Gliszczyński M. 484
Gmiterek H. 242
Goldberg J. 57
Gorczak B. 398, 433
Górzyński S. 357
Grodziski S. 484
Heidenstein R. 459, 465, 480, 484, 487, 491
Halecki O. 99, 181, 227, 377, 378, 414, 415, 424, 428, 432–436
Harasiewicz M. 179
Herbst S. 58
Hrabec S. 120, 135
Homecki A. 158

Hniłko A. 104
Hryniewicz W. 102
Jabłonowski A. 114, 116, 120, 131, 134, 135, 142, 157–159, 226, 227, 314, 317, 355, 356, 376, 394, 412, 453, 529, 537–539
Jagieł B. 166
Janas E. 241, 379, 483
Janicki J. 488
Janiszewska-Mincer B. 526
Jarmiński L. 526
Jaworski M. 104
Jerlicz J. 117, 126, 127, 184, 222, 136, 137, 189, 190, 203, 205, 211, 225, 242, 525
Kaczmarczyk J. 103
Kaczorowski W. 212
Kamieński A. 200, 227, 525, 526
Kaniewska J. 321
Karabowicz A. 484, 486
Kempa T. 100, 397, 454, 465, 487, 488, 490, 526
Kennedy P. 241, 356, 379
Kersten A. 103
Kiaupa Z. 432
Kiaupiene J. 432
Kieniewicz L. 453, 454, 526
Kłaczewski W. 241, 379, 483
Kluczycki F. 181
Kolankowski L. 321
Kosman M. 59
Kossowski A. 105, 135–137, 188
Kot S. 100, 104, 115, 134, 227, 527
Krasiński W. 434
Królik L. 136, 157
Kryczyński S. 380
Krzywicki J. 241
Kubala L. 103, 527
Kumora B. 101
Kuntze E. 452, 453, 483, 490
Kutrzeba S. 100, 415, 417, 432, 453
Lanckorońska C. 485
Lasocki Z. 136, 188, 227, 316, 380
Lepszy K. 526
Likowski E. 137
Lipiński W. 104, 114, 121, 133, 315, 380
Lipski A. 58
Litwin H. 99–102, 104, 157–159, 161, 162, 225, 227–229, 241, 242, 248, 314–323, 355–365, 376, 377, 395–398, 412, 431, 482–485, 487, 489, 490, 523, 526
Lulewicz H. 206–208, 226, 376–380, 454, 483, 485, 486, 526
Łużny R. 117, 119, 134, 135
Maciszewski J. 526
Mączak A. 410
Malec D. 484
Małłek J. 55, 58
Markiewicz A. 376
Martel A. 116, 132, 134, 138
Mazur K. 109, 110, 113, 356, 358, 360–364, 415, 431–433, 436, 437, 443, 445, 451–456, 482–485, 489–491
Merczyng H. 190, 226
Meysztowicz W. 56
Mironowicz A. 101–104
Mokrzecki L. 59
Mosbach A. 454, 485
Mróz L. 59
Nagielski M. 103, 242, 379
Niesiecki 121, 124, 127, 379
Nykiel B. 359, 365
O'Brien Ch. 104
Ochmann S. 103, 191
Ohryzko I. 435, 484

Opaliński E. 523
Orzelski Ś. 442, 445–447, 452–454, 460, 463, 473, 480, 483, 484, 491
Oświęcim S. 525, 531, 534, 538, 539
Pawiński A. 483, 485
Pelenski J. 99, 428, 431, 436
Perdenia J. 105
Pernal A. B. 104, 537
Podhorodecki L. 528, 536, 537, 539
Polkowski I. 454, 483
Prochaska A. 380, 398, 451, 525, 526
Przyboś A. 220, 525
Przyłęcki S. 525, 538
Pułaski F. 316
Pułaski K. 357, 359, 362, 363, 538
Radzimiński Z. L. 433
Radziwiłł A. S. 220, 525
Rachuba A. 378, 380, 432
Rawita Gawroński F. 359
Rhode M. 451
Rolle A. J. (Dr Antoni J.) 137, 192, 196, 197, 227, 315, 363–365
Romański P. 103
Rulikowski E. 135, 137, 158, 191, 193, 227, 241, 316, 318, 320, 321, 358, 361, 363, 364, 377, 378, 412, 528, 532, 536, 538, 539
Rybak P. 451
Rykaczewski E. 137
Rzońca J. 179, 379, 526
Sajkowski A. 525
Samsonowicz H. 58
Semkowicz W. 432, 436, 453
Serczyk W. A. 100, 101, 105, 108, 109, 137
Ševčenko I. 102
Siemieński J. 490
Sipayłło M. 226
Slipyj J. 137
Smurlo E. 137
Sobieski W. 487
Sokołowski A. 488, 525
Sokołowski W. 219, 523, 526
Spasowicz W. 453, 484, 491
Stecki T. J. 136, 137, 188, 202, 227, 319, 320
Strzelecki A. 526
Sysyn F. E. 56, 58, 100, 102, 104, 132, 138, 227, 320, 436, 527
Sucheni-Grabowska A. 5, 431
Sulimierski F. 241, 361, 536
Szajnocha K. 527
Szczotka S. 59
Tazbir J. 23, 25, 56, 58, 115, 134, 226
Tomkiewicz W. 104, 136, 161, 397, 527
Theiner A. 136, 138
Trawicka Z. 527
Trusiewicz I. 358, 364
Tymieniecki K. 59
Tyszkiewicz E. 208, 227
Tyszkiewicz J. 59
Tyszkiewicz M. 315
Tyszkowski K. 100
Ulewicz T. 59
Urban W. 320
Urbaniak V. 526
Uruszczak W. 484
Urwanowicz J. 225, 377, 399, 492
Uth G. 158, 162
Velychenko S. 100
Velykyj A. G. 454, 485
Walczak W. 528
Walewski W. 241, 361, 536
Wanat B. J. 158, 162, 219, 227
Wereszczyński J. 137
Wielebska Z. 529, 536, 538
Wierzbowski T. 454
Wiesiołowski J. 57

Wisner H. 56, 58, 59, 217, 379
Wiśniewski J. 487
Wiszowata-Walczak K. 528
Witusik A. 103, 527
Wójcicki K. W. 225, 242, 525
Wojtyła A. 102
Woliński J. 104
Wolff J. 362, 377, 380, 454, 485
Wolski M. 483
Wójcik Z. 99, 100, 103, 104, 138, 398, 537
Zajączkowski A. 115, 134
Zakrzewski W. 451, 452, 454
Zakrzewska-Dubasowa M. 59
Zaleski S. (Załęski S.) 158, 159, 161, 162, 241, 242, 317
Żelewski R. 220, 525
Żychliński T. 227, 319

З питань замовлення
та придбання літератури звертатися:

Видавництво «ДУХ І ЛІТЕРА»
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ
Серія КВ № 5725

Національний університет «Києво-Могилянська академія»
вул. Волоська, 8/5, кімн. 210, Київ 70, Україна, 04070

Тел./факс: +38 (050) 425-60-20
E-mail: duh-i-litera@ukr.net (відділ збуту);
litera@ukma.kiev.ua (видавництво)
www.duh-i-litera.com

Надаємо послуги: «Книга – поштою»